

ARES

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES

UIF: 6.1

SJIF: 5.7

SIS: 1.2

Cite Factor: 0.89

ASI-Factor: 1.3

2022/11

VOLUME 3

ISSUE 11

*We increase scientific
potential together!*

ARES.UZ

Exact Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Pedagogical Sciences
Medical Sciences
Social and Humanitarian Sciences

ISSN 2181-1385

VOLUME 3, ISSUE 11

NOVEMBER, 2022

www.ares.uz

EDITOR-IN-CHIEF

G. Mukhamedov

Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

EDITORIAL BOARD

U. Khodjamkulov

Associate Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

S. Botirova

Associate Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

B. Eshchanov

Associate Professor, Doctor of Physical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

S. Madayeva

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

R. Bekmirzayev

Professor, Doctor of Physical Sciences, Jizzakh State Pedagogical University

G. Nurshiyeva

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Kazakhstan

G. Gaffarova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

Y. Safronova

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

G. Ruzmatova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

N. Shermuhamedova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Khusanov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

K. Tulantayeva

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, National University of Kazakhstan

O. Naumenko

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Science and Technology MISIS

M. Rakhimshikova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

M. Gulyamova

Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, Uzbekistan State World Languages University

N. Makhmudova

Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Uzbekistan State World Languages University

M. Sultonov

Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical University

N. Zolotykh

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

J. Kholmuminov

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Tashkent State University of Oriental Studies

A. Kholmakhmatov

PhD in Political Sciences, Ministry of Higher and Secondary Specialized Education

O. Hayitov

Professor, Doctor of Psychological Sciences, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan

D. Karshiyev

Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

T. Shevchenko

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

R. Ikramov

Associate Professor, Candidate of Juridical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

C. Nasritdinov

Associate Professor, Chirchik Higher School of Tank Command-Engineering

Z. Yakhshiyeva

Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical University

B. Yuldashev

Associate Professor, Tashkent Paediatric Medical Institute

Y. Islamov

Associate Professor, Candidate of Biological Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

S. Allayarova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

M. Djumabekov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

K. Toshov

Senior Teacher, PhD, National University of Uzbekistan

T. Khojiyev

Associate Professor, PhD, National University of Uzbekistan

A. Shofkorov

Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical University

N. Kholikova

Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical University

I. Ergashev

Professor, Doctor of Political Sciences, National University of Uzbekistan

J. Davletov

Senior Teacher, PhD in Philosophical Sciences, Urgench State University

A. Makhmudov

Doctor of Philosophy in Economical Sciences, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan

A. Yuldashev

PhD in Philological Sciences, Uzbekistan State World Languages University

S. Pirmatov

Associate Professor, PhD in Physics and Mathematics, Tashkent State Technical University

D. Otajonova

Senior Teacher, PhD in Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical University

F. Rajabov

Associate Professor, PhD in Geographical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

J. Namozov

Associate Professor, PhD in Geographical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

N. Umarova

Associate Professor, PhD in Psychological Sciences, Tashkent State Pedagogical University

S. Toshtemirova

PhD in Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

U. Shermatova

PhD in Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

S. Akhunova

Associate Professor, PhD in Economical Sciences, Fergana Polytechnic Institute

N. Juraeva

Senior Teacher, PD in Economical Sciences, Fergana Polytechnic Institute

S. Iskhakova

Associate Professor, Candidate of Agricultural Sciences, National University of Uzbekistan

U. Rustamov

Acting Associate Professor, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

I. Mambetov

PhD in Philological Sciences, Karakalpak State University

Z. Sanakulov

Senior Teacher, PhD in Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical University

D. Sharipov

Senior Scientific Researcher, PhD in Technics, Tashkent University of Information Technologies

O. Jabborova

Acting Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

G. Tojiyeva

Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Karshi State University

A. Yekabsons

Acting Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical University

E. Makhkamov

Associate Professor, PhD in Physics and Mathematics, Chirchik State Pedagogical University

A. Seytov

Associate Professor, PhD in Physics and Mathematics, Chirchik State Pedagogical University

A. Tursunov

Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Navoi State Mining Institute

N. Bobomuradov

PhD in Pedagogical Sciences, Uzbekistan State University of Physical Education and Sport

U. Kasimov

Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical University

Sh. Otajonov

Professor, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, National University of Uzbekistan

L. Sobirova

PhD in Pedagogical Sciences, Uzbekistan State University of Physical Education and Sport

Sh. Kurbanov

Associate Professor, PhD in Technical Sciences, Karshi Engineering-Economic Institute

B. Salimov

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Tashkent State Transport University

R. Khudayberganov

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Tashkent State Transport University

M. Vafoeva

Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Samarkand State University

K. Inakov

Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, National University of Uzbekistan

G. Rashidova

Acting Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

K. Mamadaliev

Acting Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical University

Sh. Muradkasimova

Senior teacher, Doctor of Pedagogical Sciences, Uzbekistan State University of World Languages

T. Kuyliyev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Tashkent State Agrarian University

Editorial Secretary: T. Madalimov

THE GLOBAL CRISIS OF 2008, THE IMPACT ON THE GLOBAL ECONOMY AND UZBEKISTAN IN PARTICULAR

Emir Ildarovich Bagaev

Bachelor Student of Tashkent State Transport University

Alina Timurovna Khanbekova

Bachelors Student of Tashkent State Transport University

Oybek Rustamovich Achilov

Scientific supervisor, senior teacher, Tashkent State Transport University

ABSTRACT

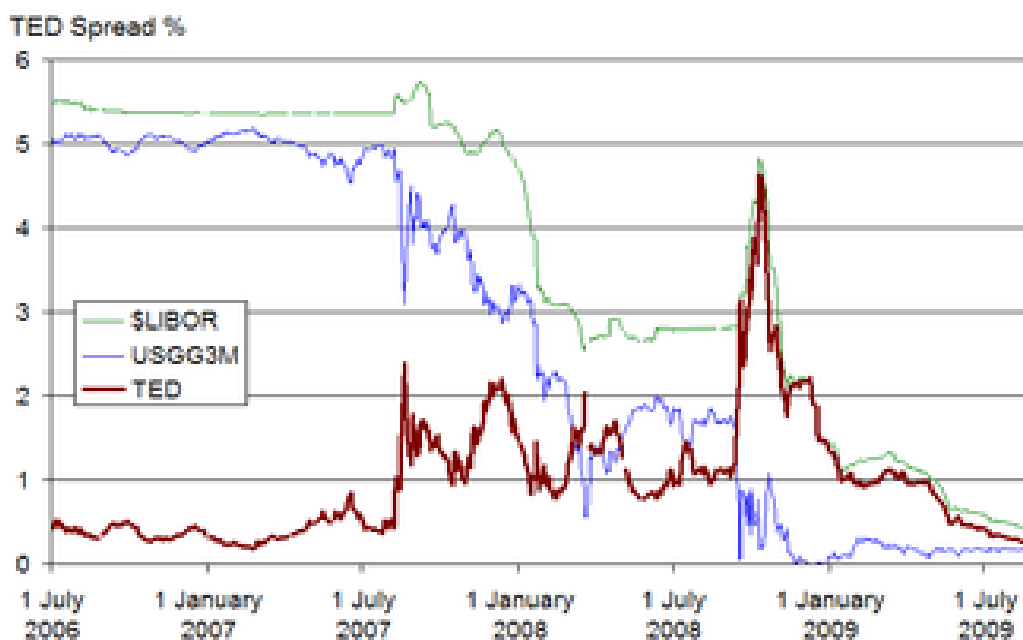
The purpose of the article is to consider the specifics and features of the global economic crisis of 2008 and its impact on the economic fortunes of various countries, including Uzbekistan. This paper is devoted to the study of the mistakes of countries in the past to build a strong economy in the future.

Keywords: Economic crisis, mortgage lending market, refinancing, economic system, stock assets, fiscal policy, inflation, investment, imports, transitional economy, liberalization, privatization.

We live in an age of uncertainty and chaos - a crisis can erupt at any moment. And not just a local crisis of any organization. Many companies could not cope with the crisis simply because they did not recognize the signs of a global crisis in time. In order to analyze this phenomenon, let's start with a simple one: what is an economic crisis?

An economic crisis is a sharp deterioration in the economic condition of a country, manifested in a significant decline in production, disruption of established production relations, bankruptcy of enterprises, growing unemployment, and as a result - in the decline of living standards and the welfare of the population.

One of these is the crisis of 2008, which we will focus on. The global financial crisis of 2007-2008 was characterized above all by its rapid spread and its unprecedented scale: it engulfed almost every country in the world, it has even been compared to the Great Depression of the 1930s [1].

The TED spread (highlighted in red), a measure of perceived risk in the overall economy, increased significantly during the financial crisis, reflecting an increase in perceived credit risk. The TED spread rose sharply in July 2007, remained volatile throughout the year, then rose even more in September 2008, reaching a record 4.65% on October 10, 2008.

The crisis began in the U.S. mortgage lending market, which accounts for 54% of U.S. GDP, or about \$7.5 trillion. The majority of borrowers (80 percent) received subprime loans with variable interest rates (the conventional name for a loan is subprime ARM). While home prices were rising rapidly, subprime ARM borrowers were able to re-borrow money and refinance their loans. In 2007, however, the refinancing rate continued to rise, and homes began to fall in price rapidly. Then borrowers in this group, about 1.8 million people, lost their ability to refinance. Mortgage defaults led to a chain reaction of asset write-offs at banks, which used collateral assets to create derivative securities (mortgage bonds, etc.). In September 2008, the U.S. crisis took on a scale that would allow it to be considered the largest postwar crisis. In fact, the largest U.S. financial institutions, which for many decades were the basis of the financial system of the largest economy in the world, became bankrupt.

The main reason for the crisis we are considering, as well as all postwar crises, is the systemic instability of the modern world economy. The global economic system has at its core a relatively small real sector, on which the giant financial superstructure is based. It is like a huge upwardly expanding pyramid standing on a thin and narrow top. At the

slightest hesitation in the financial system, parts of it that are not supported by the real sector begin to collapse, crumbling and collapsing, dragging other parts of the superstructure down with them. The financial superstructure began to form rapidly in the mid-1970s, almost immediately after the abolition of the gold backing of the dollar. In the market value of companies, the share of so-called fictitious capital was rapidly increasing and, accordingly, the share of real assets was decreasing. For example, of the approximately \$100 billion value of the Coca-Cola Company, at least 75% is fictitious capital (intangible assets, trademarks, etc.). The inordinately bloated fictitious portion of companies' capital is difficult to measure and is an important factor in the unsustainability of the economic system. An important trend of increasing volatility in the global economic system is a fundamental change in the nature of commodity markets. Commodities such as oil, gold, grain, etc., have actually become stock assets, i.e., they are purchased not as raw materials but as stock assets whose price is rising rapidly. Just as stock prices have become detached from the value of real assets, the prices of most commodities are no longer related to production costs or even to supply and demand for the commodity[2,3].

Thus, the main cause of the crisis is the current structure of the world economic and financial system, characterized by extreme instability. The huge financial superstructure creates a kind of cushion, or rather, a financial bubble of security for the relatively small real sector, on which it relies. The post-war world crises in developed countries mainly lead to the partial collapse of the financial superstructure and the lowering of the bubble. At the same time, the real sector is relatively little affected.

Economists and analysts cite a number of reasons for the 2008 crisis, including:

- Periodicity of the economy,
- over-expansion of credit, especially in the mortgage markets
- Rather high prices for raw materials
- application of ineffective methods of financial regulation in different countries

Regarding the consequences, it should be said that the crisis has affected a huge number of countries, especially the countries with developed economies. In general, the consequences of the crisis can be attributed to a real decline in global economic indicators: a decrease in world GDP, reduction in world trade, reduced production, recession in many countries, reduced economic activity, falling real estate prices. Among the Eurozone countries, Greece suffered the greatest losses due to its broken fiscal policy and disconnected and unready for solidarity actions of the EU member-states. The most

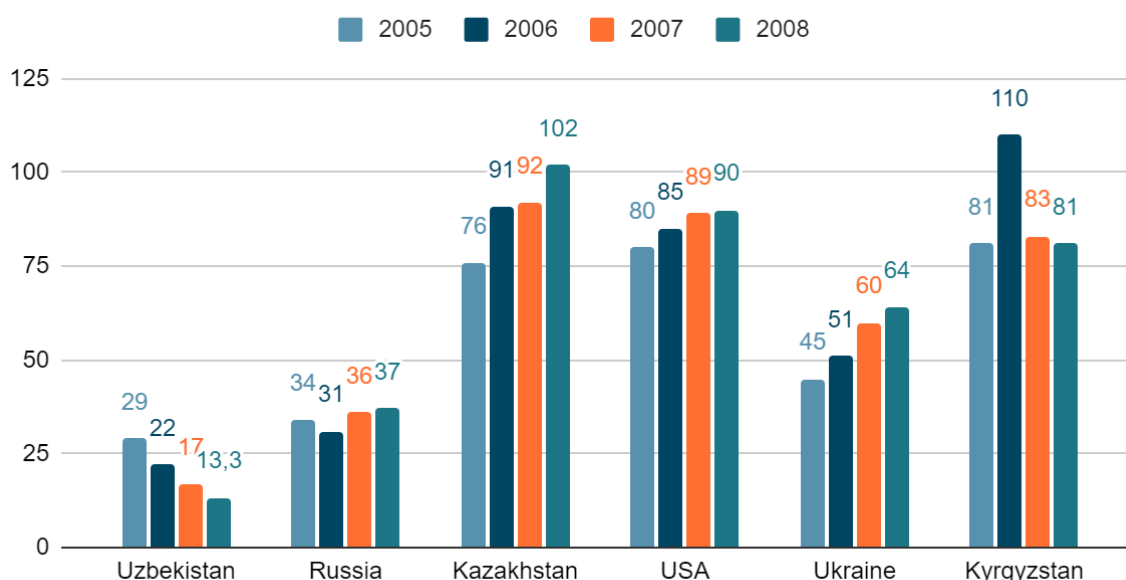
affected countries in the CIS were Armenia, Ukraine and Georgia. It should be noted that the crisis has affected the CIS countries to a varying degree due to differences in the level of economic development and the degree of integration into the global economy[4].

Particular attention should be paid to the impact of the crisis on the economy of Uzbekistan. The macroeconomic situation in our country for 2005-2008 can be characterized by the following indicators: continuation of economic growth, low inflation rates, increase in real incomes and employment, growth of foreign trade, as well as dynamic development of small business and entrepreneurship. In 2001-2007 the volume of transfers grew at an accelerated rate: in 6 years the value of net remittances increased by 1600% and amounted to almost 7.2% of GDP, and the growth rate in 2005-2007 was much higher than in 2001-2007 in general. Judging by these data, it can be noted that migration from Uzbekistan intensified during this period. World practice shows that this process has a positive impact on the development of the country, because in the long term it can contribute to an increase in investment and foreign trade turnover; on the other hand, the global financial and economic crisis poses serious risks to the stability of the national economy. Even earlier, experts had expected that the impact of the global financial and economic crisis would fully manifest itself in the Central Asian region as early as 2009. The impending catastrophe was evidenced by the decline in remittances from migrants after 2007, the decline in foreign investment inflows, and the decline in demand for the region's products. In addition, the crisis may have negatively affected finance (credit and foreign investment) and imports. Most Central Asian (CA) countries therefore sought to severely restrict public spending, reduce inflation and halt foreign exchange outflows; this could lead to a reduction in imports and support domestic producers. From the 1990s to the 2000s, the IMF and the WB did not provide the best expertise and advice on reforms in the transition economies, and during economic reforms, international financial institutions and Western countries were not prepared to provide the necessary loans to CA countries. The closest neighbors (Turkey and Iran), pursuing their own interests, also did not provide the necessary financial assistance[5]. The crisis showed once again that it is necessary to improve the work of international financial institutions and to develop comprehensive relations with the third world. The ill-considered policy of many states in relation to foreign borrowings has put their economies in a difficult situation, increasing their dependence on external threats. While Uzbekistan encouraged foreign investment, it refrained from hasty liberalization of the economy and privatization of strategic objects. At the initial stage

Uzbekistan largely retained state control over the economy and pursued a socially-oriented domestic policy, paying great attention to the protection of vulnerable segments of the population. The republic never encouraged short-term speculative credits and foreign loans were mainly attracted on a long-term basis at preferential interest rates. The government of the republic repeatedly declined offers of loans for certain projects if there was no firm assurance that the loans would be serviced in a timely manner.

Dynamics of external debt of some countries of the world (as % of GDP)

Uzbekistan's total external debt as of January 1, 2009 was 13.3% of GDP and is characterized as "less than moderate" according to the international classification. Measures to overcome the crisis differed from country to country, but most countries relied on monetary policy to overcome the crisis. Paul Krugman's proposal was considered as an alternative exit measure from the crisis, arguing that in times of crisis one should not be afraid of spending, on the contrary, one should spend rather than save. However, this opinion is very controversial, and many leading economists have criticized it.

In conclusion, we can say that this article is not an in-depth analysis of this economic problem. But nevertheless, with its help, we can make indirect conclusions on the problem of the global crisis of 2008 and its consequences, in order to avoid repetition of similar problems in the future. After all, we need to know what started such a large-scale problem, which practically led to the economic collapse of many developed countries.

REFERENCES

1. Мировой кризис 2007-2008: причины и последствия © 2008 С.Б. Огневцев
2. Лысоконь, А. К вопросу причин мирового финансового кризиса 2008– 2010 гг.
3. Градовская, Е. Советы специалиста, или Можно ли победить экономический кризис?
4. Каримов И.А "мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана" Ташкент: Узбекистон, 2009
5. Achilov, O. R. (2018). ISLAM ABDUGANIEVICH KARIMOV–THE FOUNDER OF CIVIL SOCIETY IN UZBEKISTAN. ИСЛОМ КАРИМОВ–ЯНГИ ДАВР ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ АСОСЧИСИ, 299.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA ERON ISLOM RESPUBLIKASI O‘RTASIDAGI MADANIY ALOQALAR

Bobur Azamatov
Og‘abek Keldibekov

Toshkent davlat transport universiteti talabalari

M. N. Hasanov

Ilmiy rahbar, Toshkent davlat transport universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O‘zbekiston va Eron davlatlarining tarixi, tili, dini, madaniyati, urf-odatlari, iqtisodiyoti va umumiy o‘xshashliklari haqida yozilgan. Shuningdek, siz bu maqolada ba’zi bir bilmagan muhim va qiziqarli ma’lumotlar haqida bilib olishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar: Hamkorliklar, oila, uchrashuv, jinslar bo‘yicha o‘qitilishi, diplomatik aloqalar, O‘zbekiston va Eron munosabatlarilari, madaniyat.

KIRISH

O‘zbekiston hozirgi kunda bir qator obro‘li va jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan xalqaro tashkilotlarning teng xuquqli a‘zosi, jahonning o‘nlab davlatlari bilan do‘stona aloqalarini bog‘lagan, yirik bank va moliyaviy tashkilotlar bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 43 ta chet davlatlarning elchixonalari, 15 ta hukumatlararo va 49 ta nohukumat tashkilotlar akkreditatsiya qilingan. Hozirgi kundan O‘zbekistonning amaldagi tashqi siyosati jahondagi barcha mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy aloqalar yuksak darajada olib borilmoqda. Shu jumladan O‘zbekiston va Eron munosabatlarilari ham, O‘zbekiston va Eron munosabatlari uzoq tarixga ega. O‘zbekiston va Eron munosabatlarilari “Sovetlar davrida rahbarlar islomiy inqilob O‘rta Osiyoga tarqaladi deb nihoyatda qo‘rqar edi shu sababdan O‘zbekiston va Eron munosabatlariga qarishlik uchrab turardi.. Bu yo‘nalishda choralar ko‘rar edi. Shimoliy Xuroson provinsiyasi tadbirkorlarining O‘zbekistonga tashrifi doirasida O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi 28 fevral kuni "Markaziy" mehmonxonasida ikki mamlakat ishbilarmon doiralari vakillari ishtirokida O‘zbekiston-Eron biznes-seminarini tashkil etdi. Ma’lumki, oxirgi yillarda O‘zbekiston va Eron o‘rtasida iqtisodiy aloqalar ancha yaxshi rivojlanib bormoqda. Ushbu munosabatlar

mahsuliga e'tibor qaratsak, u holda 2006 yilda mamlakatlarimiz o'rtasidagi tovar aylanmasi 658 mln. AQSH dollarini tashkil etganini ko'rish mumkin. Boz ustiga O'zbekiston 582,7 mln. AQSH dollari miqdorida ijobiy saldogga ega (O'zbekiston eksporti – \$620,6 mln. va importi – \$37,9 mln.). O'zbekistonda 89 ta qo'shma korxonalar faoliyat olib boradi. Ulardan 23 tasi 100 foizlik Eron kapitaliga ega bo'lib, xalq iste'mol mollari, to'qimachilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari, qurilish materiallari, gilam ishlab chiqarish bilan band. Shuni ta'kidlash zarurki, Eron tovarlarimizni xorijga eksport qilishda asosiy hamkorimiz sanaladi, chunki O'zbekistonning barcha tovarlari Eron bandargohlari orqali jahon bozorlariga chiqadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Shimoliy Xuroson provinsiyasi O'zbekistonga eng yaqin mintqa sanaladi. Kooperatsion birja natijasidan biz ko'p narsalarni kutib qolamiz, ikki mamlakat ishbiarmon doiralari vakillari hamkorlik istiqbollari muhokama eta oladi degan umiddamiz. Shuningdek biznes-seminarda Eron Respublikasining mamlakatingizdagi elchisi janob I.Ilohiy ham so'zga chiqdi. U mazkur tadbir tashkilotchilariga, ayniqsa Savdo-sanoat palatasiga minnatdorchilik bildirdi. "Kooperatsion birjada elchixonamizning asosiy vazifasi O'zbekiston biznesmenlari va tadbirkorlariga imkoniyat yaratib berishdir, – deydi janob I. Ilohiy. Mamlakatlarimiz ham iqtisodiy va ham geografik nuqtai nazardan kelishuvga erishgan ekan, biz shunchaki ikki tomonlama munosabatlarni o'rnatishimiz va rivojlantirishimiz zarur. Demak, biz munosabatlar rivojiga turtki berishimiz lozim va bu bizning asosiy maqsadimizdir. Janob N.Qosimov ta'kidlaganidek, mamlakatlarimiz o'rtasidagi tovar aylanmasi 658 mln. AQSH dollarini tashkil etdi, va yaqin vaqt ichida biz bu ko'rsatkichni 1 mlrd. AQSH dollariga yetkazni mo'ljallayapmiz. To'qimachilik sanoati, neylon va neyluks, gilam, kir yuvish va dezinfeksiya vositalari, motor moylari, turli qurilish materiallari, farmatsevtika va tibbiyot uskunalari ishlab chiqarish, choy va quruq meva savdosi bilan mashg'ul bo'lgan taxminan 40 ta yirik kompaniya, shuningdek transport va savdo kompaniyalari rahbarlari va vakillari delagatsiya tarkibidan joy olgan.

Poytaxtimizdagi Xalqaro hamkorlik markazida 2008-yil 30 iyul kuni Savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha O'zbekiston-Eron hukumatlararo komissiyasining to'qqizinchi majlisi bo'lib o'tdi. Tadbirda ikki mamlakatning savdo, iqtisodiyot, yoqilg'i-energetika, bank-moliya, qishloq va suv xo'jaligi, oziq-ovqat, kimyo, transport va transport kommunikatsiyalari, qurilish, to'qimachilik, farmatsevtika, sayyohlik kabi sohalarda faoliyat

ko'rsatayotgan qator vazirlik va idoralari, firma va kompaniyalari vakillari ishtirok etdi.

Anjumanda O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari, komissiya ham raisi N.Xonov O'zbekiston bilan Eron o'rtasidagi aloqalar barcha sohalarda izchil rivojlanib borayotgani, bunda ikki davlat rahbarlarining uchrashuvlarida erishilgan kelishuvlar muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilayotganini alohida qayd etdi. Eron Islom Respublikasi savdo vaziri, komissiya hamraisi Sayyid Ma'sud Mirkozimiy mamlakatlarimiz o'rtasidagi do'stlik, o'zaro hurmat, ishonch va manfaatdorlik asosiga qurilgan hamkorlik siyosiy, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-madaniy sohalarda izchil rivojlanib borayotganini ta'kidladi. O'zbekiston va Eron munosabatlarida transport va transport kommunikatsiyalari sohasidagi hamkorlik muhim o'rin tutadi. Mamlakatimiz o'z mahsulotlarini Eronning Bandar-Abbos va Chobahor portlari orqali Hind okeaniga chiqaradi. Eron esa O'zbekiston hududi orqali Markaziy Osiyo va MDH mamlakatlariga tovar yetkazib beradi. Majlisda birinchi galda Eron hududida yangi temir yo'l uchastkalarini ishga tushirilishi munosabati bilan tariflarni qayta ko'rib chiqish va uyg'unlashtirish, tarif preferensiyalarini kengaytirish, belgilangandan ortiq miqdordagi yoqilg'i uchun to'lovlarni qisqartirish kabi masalalar muhokama qilindi.

Mamlakatlarimiz o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik jadal rivojlanmoqda, – deydi Sayyid Ma'sud Mirkozimiy. Tashrifdan maqsadimiz barcha sohalardagi o'zaro munosabatlarni yanada kengaytirish va mustahkamlashdan iborat. Muloqotlar tez orada samara berishiga shubha yo'q. 2007 yili mamlakatlarimiz o'rtasidagi o'zaro tovar ayirboshlash hajmi 565 million AQSH dollarini, joriy yilning yanvar-iyun oylarida esa 384,8 million dollarni tashkil qildi. O'zbekiston Eronga asosan paxta tolasi, qora va rangli metallar, organik o'g'itlar hamda ipak kabi mahsulotlarni eksport qiladi. Erondan O'zbekistonga oziq-ovqat mahsulotlari, meva, lok-bo'yoq va boshqa turdagi qurilish-bezash materiallari keltiriladi. Yurtimizda eronlik sarmoyadorlar bilan hamkorlikda tuzilgan 117 qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatimizda Eronning 29 kompaniyasi o'z vakolatxonasini ochgan. Majlisda ikki mamlakat o'rtasida savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlikni yanada rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi, istiqbolli sohalar belgilab olindi. Kimyo va oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish, farmatsevtika, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash kabi sohalardagi aloqalarni yanada kengaytirish, ikki tomon uchun ham manfaatli bo'lgan qo'shma loyihalar ishlab chiqish va amalga oshirish masalalari yuzasidan atroflicha fikr almashildi. Qo'shma korxonalarni va tovar ayirboshlash hajmini oshirish masalalari muhokama qilindi.

Forumda ikki mamlakat o'rtasida sarmoyaviy hamkorlikning yangi yo'nalishlarini shakllantirish, sarmoyalarni jalb qilish va o'zaro rag'batlantirishni yanada takomillashtirish, kimyo, oziq-ovqat, qurilish, sayyohlik kabi sohalaridagi hamkorlikni rivojlantirishga oid masalalar yuzasidan fikr almashildi. Eron kompaniyalarini mamlakatimizdagi xususiylashtirish jarayoniga keng jalb etish masalasi ham atroflicha muhokama qilindi. Bunda O'zbekiston va Eron ishbiarmonlari o'rtasidagi bevosita hamkorlik aloqalarini yanada rivojlantirish muhim o'rin tutishi alohida ta'kidlandi. Eron va O'zbekiston aloqalari so'nggi yillarda bir qadar illiqlashgan. O'zbekiston 1990-yillarda Eronga nisbatan sanksiyalar joriy etilishini yoqlab chiqqan edi. Keyinchalik Muhammad Hotamiy prezidentlikka kelib, munosabatlarda tiklanish kuzatildi.

O'zbekiston Eron orqali o'z yuklarini dengizga olib chiqadi, Eron MDH davlatlariga yetkazayotgan mollarini O'zbekiston orqali olib o'tadi. Sharhlovchilar aytadiki, Eron bilan siyosiy munosabatlar yaqin yoki ziddiyatli deyishga ham asos yo'q. Madaniyat tushunchasi va uning mohiyati. Yuzaki qaralganda, kundalik hayotda "madaniyat" so'zidan insonning faoliyat tarzini va jamiyatning qay darajada rivojlanganligini aniqlovchi ko'rsatkich sifatida foydalaniladigandek tuyuladi. Lekin madaniyat so'zining mazmun-mohiyatiga chuqurroq e'tibor beradigan bo'lsak, bu atama tabiat, jamiyat va insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi ko'plab qarashlar, nazariyalar va g'oyalarga, tushuncha va tasavvurlarga nisbatan qo'llanilishini ham anglab yetamiz. XX asrning 50-yillari boshida amerikalik madaniyatshunos olimlar Alfred Kreber va Klayd Klakxonlar o'zlarining «Madaniyat: tushuncha va ta'riflar» nomli asarida madaniyatning 164 ta ta'rifi mavjud ekanligini ko'rsatib o'tadilar. Hozirgi paytda «madaniyat» atamasining 400 dan ortiqroq ta'rif mavjud. Agar ularga e'tibor bersak, madaniyat tushunchasi keng qamrovli hayotning deyarli barcha va hatto bir-biriga zid bolgan sohalarini ham qamrab oluvchi tushuncha ekanligini ko'ramiz. Shu boisdan ham madaniyat tushunchasiga insonning aqliy faoliyati va jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oluvchi tushuncha sifatida ta'rif berish juda mushkul. Madaniyatshunoslikka oid adabiyotlarga nazar tashlasak, madaniyatning turlicha ta'rif-u talqinlari mavjudligini ko'ramiz, chunonchi: «inson tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi»; «moddiy va ma'naviy qadriyatlar»; «inson tomonidan yaratilgan ikkinchi tabiat»; «insoniy faoliyat mahsuli»; «ijodiy faoliyat»; «ijodiy faoliyat mahsuli»; «jamiyatning ma'naviy hayoti»; «insonning ma'naviy dunyosi»; «insonning axloqiy fazilatlarini»; «insonning ichki va tashqi olami»; «axloqiy sifatlar yig'indisi»; «jamiyat faoliyati»; «shartli belgilar tizimi yig'indisi»; «shartli tasvirlar»; «ramziy ishora va belgilar»; «me'yor va andazalar» va

shu kabilar. «Kultura» atamasi lotin tilidan olingan bo'lib, uni birinchi marta fanga 1871- yili tarixchi va etnograf olim E. Taylor kiritgan. Uning ko'rsatishicha, o'sha paytda bu tushunchaning bor-yo'g'i 7 tagina ta'rifi bolgan. Eron hududida odamzod ilk paleolit davridan yashaydi. Eronliklar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar Ossuriya yozma yodgorliklarida keltirilgan. Miloddan avvalgi 834-yilda shoh Salmanasar IIIning sharqqa qilgan yurishini tavsiflovchi mixxat yozuvlarida qadimiy fors tilida so'zlashuvchi xalqlar istiqomat qilgan Parsua mamlakati qayd etilgan. Miloddan avvalgi 3-ming yillik boshida Eronning janubi-g'arbida dastlab shahardavlatlar, keyinroq Elam davlati paydo bo'ldi. Miloddan avvalgi 2- ming yillik davomida Eron hududiga hind-eron tillarida so'zlashuvchi hind-yevropa qabilalari kirib kela boshlagan. Eron davlatining 99% qismini shialar tashkil qiladi. Ularning davlat tili fors tilidir. Ularning ham o'ziga xos madaniyati, urf-odatlar va an'analari mavjud. Ularga bir to'xtalib o'tsak. Eronda erkaklar o'z oilasiga juda ham sodiqdirlar. Uydagi muammolarini iloji boricha ommaga olib chiqmaslikka harakat qilishadi. Eronlik yosh bolalar o'z oilasida erkin fikrlay olishga qodirdirlar. Eron madaniyatida esa o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan harakati cheklanmagan qonun-qoidaga rioya qilgan holda, lekin eronlik ota-onalar o'g'il bola ham, qiz bola ham ilm olish jihatidan bir xil salohiyatga ega bo'lish kerakligini tushuntirishgan. Endi esa biz jins bo'yicha ajratishga keladigan bo'lsak, forslar islom dinida keltirilgan barcha yaxshi amallarga rioya qilishga harakati qilishadi. Fors ayollari yuzida hijob, shuningdek, ularga nomahram bo'lgan erkaklar bilan yurish qat'iy ta'qiqlangan. Shu bilan birga, maktab o'quvchilari maktabda o'g'il bolalar alohida, qiz bolalar alohida tahsil olishadi. Shunga qaramasdan, eronlik ayollarning bilim salohiyati yuqoriroq. Lekin oilani boqish erkak kishini zimmasida bo'lgani uchun barcha kasb sohalarida ayollarning oylik ish haqlari nisbatan pastroq sifatida to'lanadi. Eron 1945-yildan BMT a'zosi. O'zbekiston Respublikasi suverenitetini 1991-yil 25-dekabrda tan olgan va 1992-yil 10-mayda diplomatiya munosabatlari o'rnatgan. Milliy bayrami-11-fevral -Islom inqilobi kuni. O'zbekiston - Eron munosabatlari - Eron O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini tan olib, ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilgach, 1992 yil noyabrda Eroning Toshkentdagi elchixonasi, 1995 yil mayda O'zbekiston Respublikasining Tehrondagi elchixonasi o'z faoliyatini boshladi. Ikki mamlakat o'rtasida transportkommunikatsiya, neftkimyo, bank, bojxona, farmatsevtika, uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va giyohvand moddalarning noqonuniy tarqatilishiga qarshi kurash sohalarida keng hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Hozirgi Kunda O'zbekiston va Eron munosabatlarining shartnomaviy huquqiy asosini 50 dan ortiq hujjat tashkil etadi. O'zbekiston

Respublikasi va Eron o'rtasida savdoiqtisodiy sohadagi o'zaro manfaatli hamkorlikning tamoyil va yo'nalishlarini belgilab beruvchi bir qator davlatlararo va hukumatlararo shartnomalar hamda idoralararo hujjatlar imzolangan.

XULOSA

Xulosa qilib Maqolamizning so'ngida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston va Eron davlatlari qadr-qimmat, urf-odat, an'analar, madaniyati, dini va e'tiqodi bilan hamohang yaqindir, ayniqsa dini, o'zbek va fors erkaklarining kuchli g'ururi, otionalarning bolalariga bo'lgan munosabatlari, akalarning singillarini himoya qilishi, iffati, sha'ni, shuningdek, ikki davlatning tarixga boy ko'pgina shaharlari, chet ellik mehmonlarni e'zozlashi va ko'pgina sifatlari bilan chambarchas o'xshashlikni ko'rishimiz mumkin. Nafaqat bular, balki ikki davlat o'rtasidagi bardavom tarixlar osha davom etib kelayotgan o'zaro hamkorliklar, madaniy rishtalar va barcha-barchasini alohida ta'kidlab o'tish zarur. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, O'zbekiston va Eron og'a-inidek qardosh xalqlardir !

REFERENCES

1. Ramatov, J.S. va Xasanov, MN (2022). Ta'lim amaliyotida innovatsiyalarni jalb qilishning nazariy modelini tahlil qilish. *Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar*, 2 (6), 937-942.
2. У.К.Эрниёзов, М.Н. Ҳасанов, & Х.С.Машарипов. (2022). АБУ НАСР ФОРУБИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 130–136.
3. Жуманиёз Султонович Рамагов, Машкура Инамжанована Рахимова, & Миршод Нўъмонович Ҳасанов (2022). МАҲКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1031-1036.
4. Ж. С. Рамагов, & М. Ҳасанов (2022). МОЛОДЕЖЬ И ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (6), 532-536.
5. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, & Ҳасанов, Миршод Нўъмонович (2022). ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 1345-1354.
6. Рамагов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Кушаков, Ф. А., Валиев, Л. А., & Ҳасанов, М. Н. (2022). ЖАМИЯТДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. *PEDAGOGS jurnali*, 19(1), 13-18.
7. Ж. С. Рамагов, & М. Ҳасанов (2022). ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ТАЪМИНЛАНИШИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 963-969.

8. Раматов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Ҳ., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. *World scientific research journal*, 8(1), 102-108.
9. Хасанов, М. Н., Бекмуратов, Б. Ж., Турғунов, Б. Ш., & Маматкулов, У. С. (2022). ФОРОБИЙНИНГ ТАЪЛИМОТИДА ЁШЛАР ВА ИНСОН ТАЛИМ-ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ.
10. Хасанов, М. Н., Зайниддинов, Б. З., Абдухалилов, О. А., & Джурайев, Д. Д. (2022). МЕҲНАТДА ИНСОННИ ШАКЛЛАНИШДАГИ АҲАМИЯТИ.
11. Ramatov, J.S. va Xasanov, MN (2022). Ta'lim amaliyotida innovatsiyalarni jalb qilishning nazariy modelini tahlil qilish. *Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar*, 2 (6), 937-942.
12. У.К.Эрниёзов, М.Н. Хасанов, & Х.С.Машарипов. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИЖТИМОЙ-АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ. *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 130–136.
13. Ж. С. Раматов, М. Хасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.
14. J. S. Ramatov, M. Hasanov МАФКУРАВИЙ АХЛОҚ ТАРБИЯСИНИНГ АНАМИЯТИ // *Pedagogik fanlar boyicha akademik tadqiqotlar*. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mafkuraviy-ta-didlarni-oldini-olishda-ahlo-iy-tarbiyaning-amiyati> (kirish sanasi: 04.10.2022).
15. Ж. С. Раматов, & М. Хасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР –ЖАМИЯТИМИЗ БАҲАРАТОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 973-979.
16. Ж. С. Раматов, М. Хасанов, & Лочин Азаматович Валиев (2022). АУРОБИНДО ГҲОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1161-1169.
17. Ж. С. Раматов, М. Хасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.
18. Раматов, Ж. С., & Баратов, Р. У. (2018). НОВЫЙ ПОДХОД ПОДГОТОВКИ КАДРОВ С ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПЕРСПЕКТИВА И ИННОВАЦИИ. *Theoretical & Applied Science*, (4), 89-91.
19. Baratov, R. (2021). Prospects of Higher Education System (on the Example of Uzbekistan). *International Journal on Orange Technologies*, 3(3), 128-131.
20. Рашит Ўсарович Баратов (2022). ТРАНСПОРТ ТИЗИМИДА ТАЪЛИМ ИСЛОҲОТЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 90-95.
21. Baratov, R. U. (2019). INTEGRATION OF A SCIENCE, FORMATION AND MANUFACTURE IN THE COURSE OF PROFESSIONAL TRAINING. In *ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, ИСТОРИЯ* (pp. 51-54).

FIZIKANI O‘QITISHDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISH

Komiljon Tolqinovich Tillaboyev

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

komil.tillaboyev@cspi.uz

Shoxrux Usmanov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

shoxrux_usmonov@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Bu maqolada fizikani umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida o‘qitishning zamonaviy usullari: axborot texnologiyalari orqali o‘qitish, loyiha usuli orqali o‘qitish, fanlararo bog‘liqlik usuli orqali o‘qitish va boshqa usullardan foydalanish taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: fizika, muammoli vaziyat, chet tillari, loyiha, axborot texnologiyalari, geometrik optika, burchak.

ABSTRACT

This article presents modern methods of teaching physics in the general school: learning with information technology, project-based learning, interdisciplinary learning and the use of other methods.

Keywords: physics, problem situation, foreign languages, project, information technology, geometric optics, angle.

KIRISH

Zamonaviy pedagogikada o‘quvchilarni aniq fanlarga qiziqtirish muammosi dolzarb hisoblanadi. O‘quvchilar bu fanlarni o‘zlashtirishda qator qiyinchiliklarga uchraydilar. Fizika va astronomiya fanlari ham o‘zlashtirish qiyin fanlar sirasiga kiradi. Pedagoglar oldida fizika va astronomiya fanlarining dastlabki bo‘limlarini boshlashdanoq o‘quvchilarda fanga qiziqishlarini oshirib borishi kerak. O‘quv jarayonida o‘quvchilarning aktiv qatnashishlari asosiy ro‘l o‘ynaydi. Quyida o‘quvchilarning darslarga qiziqishlarini oshirish uchun xizmat qiladigan texnologiyalarni ko‘rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR VA METODOLOGIYA

Ushbu maqolada keltirilgan dars o'tish zamonaviy usullari o'qituvchilar tomonidan darst paytida maktab o'quvchilarida tajriba sinov tariqasida o'tib berildi. Tajriba sinov jarayonida qoniqarli natija bergan usullarni quyida keltiramiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muammoli vaziyat orqali o'qitish.

Ta'lim berishning bu shakli o'quvchilarning mustaqil fikrlashini oshiradi. Bunda sinfga biror bir fizik hodisalarga oid muammoli savollar tashlanadi, har bir o'quvchi bu vaziyatga o'zining fikrini bildiradi va so'ngida ma'lumotlar umumlashtirilib vaziyatning yechimi aniqlanadi. Bu usul ayniqsa fizika darslarida juda qo'l keladi, chunki fizika tabiat haqida fan bo'lib muammoli vaziyatlarning turlari ko'p. Muammolarga asoslangan ta'lim elementidan foydalanish o'quvchilarning ijodiy fikrlashlari uchun sinfda sharoit yaratib beradi. Muammoni o'rganish ushbu texnologiyaning muhim qismidir. Jarayonda muammoni o'rganish o'quvchining nimalarga qodirligini ko'rsatadi, ularga motivatsiya bo'ladi. Ushbu texnologiyadagi bildirilgan fikrlarni to'g'irlash prinsipi ularning darajalarini farqlash, o'quvchilarning qanchalik ta'lim standartlariga mos ravishda bilim olayotganlarini ko'rib borishga imkon beradi.

Chet tillari orqali o'qitish.

Yosh fizikani o'rganuvchilar masalalarni yechishda ko'p xatolarga yo'l qoyadilar. Buning sababi masala shartiga to'liq tushunmaslik va fizik kattaliklarni to'g'ri belgilay olmaslik bo'ladi. Fizik kattaliklarning ko'pgina qismi ushbu kattalikning ingliz yoki lotin tilidagi tarjimasining bosh harfi bilan belgilanadi.

Fizik kattalikning belgilanishi	Kattalikning o'zbekcha ma'nosi	Kattalikning ma'nosi (chet tilida)
v	Tezlik	Inglizchada – velocity
Q	Issiqlik miqdori	Inglizchada – quantity of heat
E	Energiya	Lotinchada – energia
t	Vaqt	Inglizchada – time
F	Kuch	Inglizchada-force

Bu texnologiyaning asosiy qismi fizika darslarida kattaliklarning ta'riflari bilan birgalikda ularning chet tilidagi tarjimasini tushuntirilib boriladi. O'quvchilar kattalik belgilashini shu so'zlarga bog'lab yod oladilar. Bu usulning foydali jihati shundaki o'quvchilar ham fizik kattaliklarni tez eslab qoladilar va chet tillaridagi bilimlarini ham

mustahkamlaydilar. Texnologiyani qo'llash uchun pedagoglardan yuqori bilim va chet tillarini bilish talab etiladi.

Loyiha usuli.

Bu usul ta'limning keng qamrovli usuli hisoblanadi. O'quvchilarga o'zlarining qiziqishlaridan kelib chiqqan holda o'quv jarayonini tashkil etish imkoni beriladi. O'quv rejalari o'quvchilar tomonidan rejalashtiriladi. Ekspertlar tomonidan bu reja aniq bir maqsadga yo'naltirilganligi, o'quv me'yoriy talablarga mosligi tekshiriladi. Loyihalar metodi asosida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini shakllantirish, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini oshirish, axborot olamida ma'lumotlarni olish va saralash qobiliyatlarini shakllantiradi. Loyiha usulida yuqori sinf o'quvchilarini ilmiy izlanishlarga jalb qilish uchun imkon beradi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish usuli.

Axborot texnologiyalari darslarning axborot mazmunini, ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Darslarda axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali videokliplar, noyob rasmlar, grafikalar, formulalar, o'rganilayotgan jarayonlarning grafik animatsiyalarini, texnik vositalarni, eksperimental qurilmalarning ishlashini namoyish etish mumkin. Ma'ruza darslarini interfaol tarzda olib borish imkonini yaratadi. Mediatexnologiyalardan foydalanib o'qitish o'quvchilarning tasavvurlarini yanada kengaytiradi. Bugungi kunda butun dunyoda mediatexnologiyalardan foydalanib o'qitilmoqda. Bunda asosan Stellarium, Star Walk, Star Map, Home Planet, Celestia kabi dasturlaridan foydalaniladi.

Stellarium Windows va Linux uchun yaratilgan astronomik dastur hisoblanadi. Stellarium dasturi- asosan yulduz turkumlari, osmon sferasi elementlari, yulduzlarning koordinatalari, yulduzlargacha masofani aniqlash, Quyoshning yillik va kunlik ko'rinma harakati kabi bir qancha mavzularini o'z ichiga oladigan 3D formatdagi dasturdir. Dasturdan foydalanib ushbu ishlarni amalga oshirish mumkin:

- 600 dan ortiq yulduzlarni kuzatish;
- osmonda joylashgan yulduz turkumlarining jozibali tasvirlarini korish;
- barcha sayyorlar va ularning yo'ldoshlaridan turib osmonni kuzatish;
- o'tmish va kelajakdagi vaqtlarni belgilash;
- tutulishlar simulyatsiyasini ko'rish;
- osmon jismlarining o'lchamlarini aniqlash va boshqalar.

Yuqoridagi dasturdan foydalanish o'quvchilarning astronomiyaga oid bilimlarini oshirish va mustahkamlash uchun qo'llaniladi.

Fanlararo bog'liqlik usuli.

Maktab ta'limida fanlararo bog'liqlikning 4 ta didaktik funksiyalari bor:

- metodologik;
- ta'limiy;
- o'stiruvchi
- konstruktiv;

O'quv me'yorlarini to'liq o'rganilib chiqish natijasida fizika fanining boshqa fanlar bilan bog'liqlik darajasi ishlab chiqildi. (1-jadval)

№	Fan	Fizika
1	Ona tili	+ -
2	Adabiyot	+ -
3	Tarix	+
4	Chet tili	+ -
5	Biologiya	++
6	Kimyo	++
7	Geografiya	++
8	Informatika	++
9	Matematika	++
10	Musiq	+ -
11	Jismoniy tarbiya	+ -
12	Texnologiya	+
13	Astronomiya	++
14	Tasviriy san'at	+

1-jadval

- ++ bog'liqlikning yuqori darajasi
- + bog'liqlikning o'rta darajasi
- + - bog'liqlikning kichik darajasi

1-jadvaldagi ma'lumotlarga qaraganda ko'pgina fanlar fizika bilan yetarli darajada fanlararo bog'liqlikka ega. Matematika fizikadan oldinroq shakllangan fandır. Fizika fanining rivojlanishida, fizika tadqiqotlar yo'lga qoyilishida matematik metodlar katta ro'l o'ynaydi. Matematika fizik jarayonlar, fizik qonuniyatlarni to'liq holatda aks ettiruvchi fandır. Fizika insoniyat oldiga matematik metod orqali yechiladigan vazifalarni qoyadi bu esa yangidan yangi matematik tushunchlarni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Matematika fizika uchun juda ko'p narsalarni beradi. Differensial va integral hisoblashlar yordamida ko'pgina qonunlarni (Nyutonning 2-qonuni, elektromagnit induksiya qonunlari) to'liq ifoda etish uchun xizmat qiladi. Geometrik optika tushunchalari yordamida fizika va matematikaning fanlararo bog'liqligini ko'rib chiqamiz. (2-jadval)

№	Geometrik optikadagi tushuncha	Matematik tushuncha	Bog'liqlikning darslarda qo'llanilishi
1	Yorug'likning qaytishi. Qaytish qonunlari	Nur, soya, teng burchaklar, perpendikulyar	Qaytish qonunlarini o'rganishda, masalalar yechishda
2	Yassi ko'zgu	O'qlar simmetriyasi	Yassi ko'zguda tasvir hosil bo'lishini o'rganish
3	Yorug'likning sinishi. Sinish qonunlari	Nur, soya, teng burchaklar, tog'ri burchakli uchburchakda burchak sinusi.	Sinish qonunlarini o'rganish
4	Linzalarda tasvir hosil qilish	Parallel to'g'ri chiziqlar hosil bo'lishi. 3 ta to'g'ri chiziqning 1 nuqtada birlashishi.	Linzada tasvir hosil qilishni o'rganish. Masalalar yechish.
5	Gyugens prinsipi	Uchburchakda burchaklarning bog'lanishi. Uchburchaklar o'xshashligi	Qaytish qonunlarini isbotlash
6	To'la qaytish	Uchburchakda burchaklarning bog'lanishi. Burchak sinusi	To'la qaytishni hosil qilish. Masalalar yechish
7	Nurning sinish qonuni	Uchburchakda burchaklarning bog'lanishi. Burchak sinusi, tangensi, kichik burchaklarda sinus va tengenslar nisbati.	Sinish qonunlarini isbotlash. Masalalar yechish

2-jadval.

Geometrik optika masalalarining 60 % dan ortig'lari bevosita fanlararo bog'liqlik doirasida bo'ladi. Masalalarda fizika va matematikaning integratsiyalashuvini ko'rib chiqamiz.

Masala. Uzunligi 3 m bo'lgan yo'g'ochning 50 sm qismi suvdan chiqib turibdi. Quyosh gorizontdan 30^0 burchak ostida turgan bo'lsa suv ustidagi va suv tubidagi yog'ochning soyasi uzunligini aniqlang. Suvning sindirish ko'rsatkichi $n=1.33$

Berilgan:

$a= 3 \text{ m}$

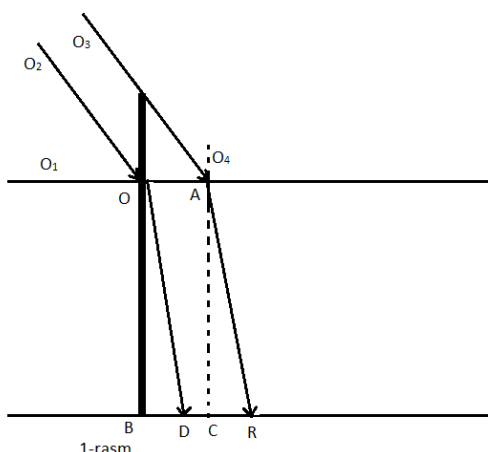
$b= 0.5 \text{ m}$

$\varphi= 30^0$

$n= 1.33$

Topish kerak: L_1 va L_2

Yechim	Fan
Burchak $O_1OO_2 = 30^0$ unda tushish burchagi $\alpha = 90^0 - 30^0 = 60^0$. $L_1 = OA$ $L_2 = BR$.	Fizika
Uchburchak OAO_3 bundan $OO_3 = b$ $A = \varphi$, burchak $O = 90^0$ $\tan \varphi = \frac{b}{L_1}$ $L_1 = \frac{b}{\tan \varphi}$ $L_1 = 0.5 * \sqrt{3} = 0.85$ (m)	Matematika
$\frac{\sin \alpha}{\sin \beta} = n$ $\sin \beta = \frac{\sin \alpha}{n}$ $\beta = \arcsin \frac{\sin \alpha}{n}$ $\beta = \arcsin 0.64 = 40^0$	Fizika
$L_2 = BC + CR$, $BC = OA = L_1$, uchburchak CAR $CA = a$, burchak $C = 90^0$, burchak $A = \beta$ $\tan \beta = \frac{CR}{a - b}$ $CR = (a - b) * \tan \beta$ $CR = (3 - 0.5) * \tan 40^0 = 2.5 * 0.83 = 2.1$ (m) $L_2 = BC + CR = 0.85 + 2.1 = 2.95$ (m)	Matematika

Fizika va matematika fanlarini o'qitishda o'zaro fanlar orasidagi bog'liqlikni e'tiborga olish zarur hisoblanadi. Bu bog'liqliklar ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shadi. Bular fizika va matematika fanlaridagi katta yangiliklarni ochishi mumkin. Matematika fizik qonunlar va fizik hodisalarni isbotlash uchun kerak bo'lsa, fizika esa matematika oldiga turli yangi muammolarni qoyadi.

XULOSA

Bu yerda keltirilgan usullar ta'lim jarayonlarida qo'llanilishi ta'lim samaradorligini oshirib boradi. Chet tillar orqali o'qitishda o'quvchilarning tilga oid kompetensiyalari,

loyiha usulida o‘quvchilarning ilmiy kompetensiyalari, fanlararo bog‘liqlik usulida boshqa fanlarga oid kompetensiyalari oshib boradi. Bu usullarning hammasi darsning sifatli bo‘lishiga yordam beradi.

REFERENCES

1. Isroilov, A. A. (2021). Fizika fanidan mustaqil ta’lim olishda elektiron dasturiy taminotlarning o‘rni. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(4), 769-775.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli farmoni.
3. Tillaboev, K. T., & Adjibaev, I. U. Astronomiya darslarida fotometriyani o‘qitishning asoslari. *Fizikaning rivojida fundamental-innovatsion tadqiqotlar va uning istiqbollari*, 144-146.

O‘ZBEKISTONDA YO‘L TRANSPORT HODISALARINI KAMAYTIRISHDA INTELLEKTUAL TRANSPORT TIZIMLARINING O‘RNI

Bahodir o‘g‘li Farrux Amirqulov
Bozorboy o‘g‘li Elyor Islamov
Dilshod Alimardon o‘g‘li O‘runov
Jahongir Abdimomin o‘g‘li Choriev
Toshkent davlat transport universiteti

ANNOTATSIYA

O‘zbekiston hukumati tomonidan e‘lon qilingan ma‘lumotlarga ko‘ra , 2021 yilda O‘zbekistonda jami 10001 ta yo‘l-transport hodisasi sodir bo‘lgan. Sodir bo‘lgan yo‘l transport hodisalarida jami 2425 dan ortiq inson halok bo‘ldi, jabrlanganlar soni 9230 dan oshdi. Sodir bo‘lgan aksariyyat yo‘l-transport hodisalari o‘limga yoki jiddiy jarohatlanishga olib kelgan. Ushbu maqolada O‘zbekistondagi yo‘l-transport hodisalarining sabablari va ularni bartaraf etish yo‘llari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Yo‘l-transport hodisalari, tirbandliklar, svetoforlar, yo‘l belgilari

KIRISH

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda transport harakati asosiy muammo hisoblanadi. Har bir mamlakatda yo‘l harakati nazorati uchun o‘z qoidalari va qonunlari mavjud. So‘nggi o‘n yillikda yo‘llarda transport vositalarining zichligi, yo‘l harakati, tirbandlik va baxtsiz hodisalar ko‘paydi. Yo‘l harakatini nazorat qilish va yo‘l-transport hodisalarini kamaytirish uchun mamalakatimizda an‘anaviy usullardan, ya‘ni svetoforlar, yo‘l belgilari, yo‘l patrul xizmatidan foydalaniladi. Ammo bu usullar kundan-kunga eskirib bormoqda. Texnologiyalar davrida transportni boshqarish va baxtsiz hodisalarni kamaytirish uchun aqlli va moslashuvchan uskunalardan foydalanish kerak . O‘zbekiston Respublikasida keyingi yillarda yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash, yo‘l-transport hodisalarining oldini olish, ularda halok bo‘lganlar va jarohatlanganlar sonini kamaytirishga qaratilgan qator qarorlar qabul qilindi . Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.04.2022-yilda qabul qilingan “Yo‘llarda odamlar xavfsizligini ishonchli ta‘minlash va o‘lim holatlarini keskin kamaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-190- sonli qarori shular jumlasidandir. Qarorga ko‘ra, 2022-2025-yillarda yo‘l harakati boshqaruvini to‘liq

raqamlashtirish, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, yangi boshqaruv va nazorat tizimlarini joriy etish ustuvor maqsadlardan biri etib belgilangan.

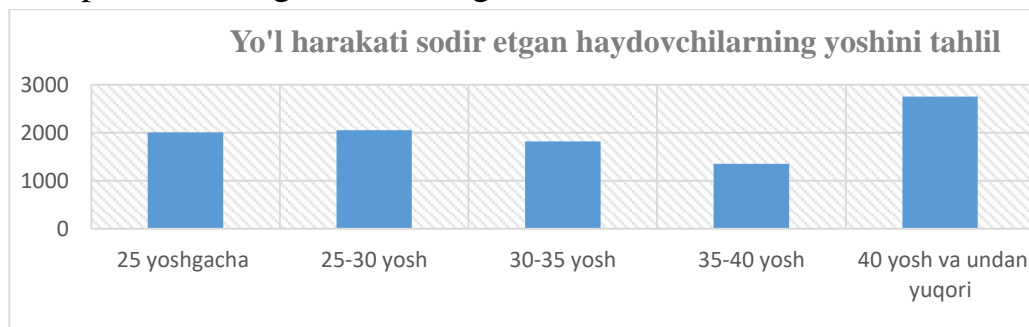
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbekistonda yo'l-transport hodisalarining sabablari

Yo'l-transport hodisasi bir qancha mudxish oqibatlarga olib kelishi mumkin, jumladan, o'lim, asorati jiddiy bo'lgan jarohatlar, daromadni yo'qotish va hokazo. 2021 yilda mamlakatimizda piyodalar o'tish joylaridan o'tayotgan piyodalarni urib yuborish bilan bog'liq 1150 baxtsiz hodisa (11,5%), piyodalarning yo'lining belgilanmagan qismidan o'tishlari tufayli 1380 baxtsiz hodisa (13,8%), 2009 tasi yo'l harakati boshqaruvidagi muammolar tufayli (20,1%), 501 tasi (5%), bolalarni qarovsiz qoldirish natijasida sodir bo'lgan baxtsiz hodisalar, 610 tasi (6,1%) velosipedchilarning velosiped yo'lagi bo'lmagan joylarda harakatlanishi, 402 tasi (4%).) svetofor yoki yo'l belgilariga amal qilmagan haydovchilar ortidan, 912 ta (9,1 %) haydovchilarning tajribasizligi sababli, 792 tasi (7,9 %) qarama-qarshi yo'nalishga chiqish, 100 tasi (1 %) avtomobilni boshqarish vaqtida telefondan foydalanish natijasida sodir bo'lgan, 2010 tasi (20,1 %) belgilangan tezlik me'yoriga rioya qilmaslik, 135 tasi (1,4 %) avtomobilni mast holda boshqarish oqibatida YTH sodir etilgan.

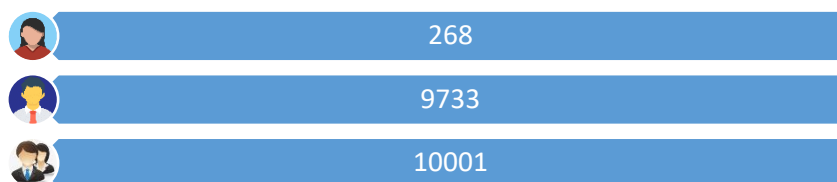
Yo'l-transport hodisasiga sababchi bo'lgan haydovchilarning yoshi va jinsi bo'yicha tahlil

2021-yilda yo'l-transport hodisasini sodir etgan haydovchilarning yoshi bo'yicha tahlili (1-rasm), eng ko'p YTHni 40 yoshdan oshgan haydovchilar jami YTHning (27,6%), 25-30 yoshli haydovchilar (20,6%), 25 yoshga to'lmagan haydovchilar sodir etgan. YTHlar (20%), 30-35 yoshgacha bo'lgan haydovchilar sodir etgan YTHlar (18,2%) va 35-40 yoshgacha bo'lgan haydovchilar (13,6%) yo'l-transport hodisasiga sabab bo'lgan.

1-rasm. O'zbekistonda 2021-yilda yo'l harakati sodir etgan haydovchilarning yoshi tahlili.

Yo‘l-transport hodisasini sodir etgan haydovchilarning jinsi bo‘yicha tahlili shuni ko‘rsatadiki (2-rasm) 2021 yilda ayollar tomonidan jami 268 ta, erkaklar tomonidan jami 9733 ta yo‘l-transport hodisasi sodir etilgan.

2-rasm. O‘zbekistonda 2021-yilda yo‘l harakati sodir etgan haydovchilarning jinsi tahlili.

O‘zbekistonda YTHning kelib chiqish sabablari

O‘zbekistonda, shuningdek, boshqa rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda yo‘l-transport hodisalarining kelib chiqishiga bir qancha sabablari bor, ulardan ba‘zilari quyida keltirilgan. Baxtsiz hodisalarning kelib chiqishining asosiy sabablari 2 turga bo‘linadi.

A. Harakatni tashkil etuvchi organlar tufayli.

B. Yo‘l harakati qatnashchilarining aybi tufayli.

A. Harakatni tashkil etuvchi organlar tufayli.

(i) *Magistral yo‘llarda yoritish tizimining yetarli emasligi.*

O‘zbekistonning ichki va asosiy tezkor avtomobil yo‘llarida yoritish moslamalarining yetarli emasligi bu yo‘llarda tungi vaqtda yo‘l-transport hodisalarining ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda.

(ii) *Kerakli yo‘l belgilarining yetishmasligi* . Yo‘l belgilari haydovchilarni burilishlar, tezlik chegaralari va boshqalar haqida ogohlantirish uchun zarur bo‘lib, bular harakat vaqtida haydovchilarga yordam beradi.

(iii) *Chorrahalar.* O‘zbekiston yo‘llarida ko‘plab chorrahalar mavjud. Ko‘p xollarda O‘zbekiston yo‘llarida chorrahalar asosiy yo‘lga 90° burchak ostida qo‘shiladi va bu asosiy yo‘lga qo‘shilishda juda xavflidir.

B. Yo‘l harakati qatnashchilarining aybi tufayli.

(i). *Tezlik* . Yo‘l-transport hodisalarining yana bir asosiy sababi - tezlikni oshirib yuborish. Ko‘pgina haydovchilar tezlik chegarasidan 30-40 km/soat tezlikda harakatlanishadi va bu holat avtomobil yo‘llarida tez-tez uchrab turadi . Yo‘l-transport hodisalarining uchdan bir qismi tezlikni oshirib yuborish tufayli sodir bo‘ladi.

(ii). *Avtomobilni boshqarish vaqtida Chalg‘ish.* Chalg‘igan haydovchi qizil chiroqdan o‘tib ketgan yoki mast holda avtomobil boshqargan odam emas. Chalg‘igan haydovchi - odatda uyali telefonda gaplashishi, yo‘lovchilar bilan gaplashishi, SMS yuborishi yoki

ovqat iste'mol qilishi va hatto bo'yanish uchun e'tiborini yo'ldan chalg'itgan avtomobil haydovchisidir. Avtomobilni xavfsiz boshqarish uchun haydovchi barcha e'tiborni yo'lga qaratishi kerak. Uyali telefonda gaplashish yoki do'stlariga sms jo'natish bo'lsin, o'z e'tiborini boshqa narsalarqa qaratgan haydovchilar oxir-oqibat boshqa haydovchilar yoki piyodalarning hayotini xavf ostiga qo'yishadi. Avtomobilni boshqarish vaqtida chalg'ish xavflidir, chunki mast holda avtomobil boshqarish odatda kechasi sodir bo'lsa, avtomobilni boshqarish vaqtida chalg'igan haydovchilar tomonidan sodir bo'lgan avtohalokatlar kun bo'yi sodir bo'lishi mumkin. Ko'pincha o'smirlar avtomobilni boshqarish vaqtida ko'p chalg'ishadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'smirlar kattalarnikiga qaraganda avtomobilni boshqarish vaqtida ko'proq uyali telefondan foydalanishadi.

(iii). Mast holda haydash. Ichimlik odamlarning diqqatini jamlash va to'g'ri ishlash qobiliyatini yo'qotadi. Bu haydovchining transport vositasini boshqarishi uchun xavflidir.

(iv). Avtotransport vositalariga o'z vaqtida texnik xizmat ko'rsatmaslik. Avtohalokatlar sodir bo'lishining birinchi sababi haydovchilarning xatosi bo'lsa-da, avtomobillarga o'z vaqtida texnik xizmat ko'rsatilmaligi har yili yo'l-transport hodisalari soning ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

(v). Boshqa sabablar. Qarama-qarshi bo'lakda avtomobilni boshqarish, noto'g'ri burilishlar, transport vositasidagi nuqsonlar, quvib o'tishdagi xatolar, svetaforning qizil chiroq ishorasiga bo'ysunmaslik kabi ko'plab boshqa sabablar halokatli yo'l-transport hodisalariga olib keladi.

Baxtsiz hodisalarning oldini olishda intellektual transport tizimlarining roli

Rivojlangan mamlakat transport ishining ko'p qismini ITS yordamida boshqarishadi. ITSning asosiy maqsadi insonlar xavfsizligi, ekologik jihatdan kam zarar yetkazish va transport ishida insonlarga qulayliklarni yaratishdan iboratdir. Transport ishida ITS dan foydalanishning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

Yo'l transport hodisalari sodir bo'lish xavfini kamaytirishda yuqori xavfsizlik potentsialiga ega bir qator tizimlar mavjud. Ulardan ba'zilari juda umumiy xarakterga ega:

- Intelligent speed adaptation (ISA)
- Electronic driving license (EDL)

Avtomobil yo'llarida xavfsizlikni oshirishda eng foydali tizimlar jarohatlar va o'lim holatlarini taxminan 10-15 foizgacha kamaytirish potentsialiga ega. Bu tizimlar:

- Avtomobil yo‘llarini boshqarish tizimlari (Motorway control systems)
- Haydovchilar va transport vositalarini kuzatish tizimlari (Driver and vehicle monitoring systems)
- To‘qnashuvning oldini olish tizimlari (Collision avoidance systems)
- To‘qnashuvni boshqarish (Incident management)
- Avtomatlashtirilgan tezlikni nazorat qilish (Automated speed enforcement)

Shahar cheti yo‘llarida jarohatlar va o‘lim holatlarini 10 foizdan ko‘proq kamaytirish potentsialiga ega bo‘lgan tizimlar avtomagistrallarga qaraganda kamroq, ammo ular samaraliroq – tezlikni aqlli moslashtirish 30 foizga, avtomatlashtirilgan tezlikni nazorat qilish esa jarohatlanishni 20 foizga kamaytiradi. To‘qnashuvlarni oldini olish tizimlari mukammal ishlaydi, albatta, bu tizimlar juda yuqori salohiyatga ega tizimlardir. Biroq, to‘qnashuvlarni oldini olish tizimlarini mukammal ishlashi uchun avtomobillarni loyihalashda katta muammolar mavjud. Eng yuqori xavfsizlik potentsialiga ega ITS tizimlari quyidagilar xisoblanadi:

- To‘qnashuvning oldini olish (Collision avoidance CA)
- Avtomatlashtirilgan tezlikni nazorat qilish (Automated speed enforcement ASE)
- O‘zgaruvchan tezlik chegaralari bilan tezlikni boshqarish tizimlari (Speed control systems with variable speed limits SCSVSL)
- Haydovchilar va transport vositalarini kuzatish tizimlari (Driver and vehicle monitoring systems DVMS)

Shaharlarda eng xavfsizlik potentsiali yuqori bo‘lgan tizimlar (bu tizimlar to‘liq ishlaganida avtoxalokatlarda jarohatlanishlarni 30 foizgacha kamaytiradi):

- To‘qnashuvning oldini olish (Collision avoidance CA)
- Tezlikni aqlli moslashtirish (Intelligent speed adaptation ISA)
- Shahar transportini boshqarish (Urban traffic control UTC)

XULOSA

Umumiy haydash xatolari va piyodalarning tasodifiy xatti-harakatlari afsuski , yo‘l harakatida o‘lim va jiddiy jarohatlarga olib keladi baxtsiz hodisalar. Shuning uchun yo‘l harakati xavfsizligi bo‘yicha ta’lim zarur soat. Bundan tashqari, yaxshi yo‘llar ham ko‘rinishga ega yurish huquqi, yaxshi ta’mirlangan transport vositalari va yaxshi trafik tizimi buning oldini oladi inson tomonidan yaratilgan muammo.

Odatda avtomobilni boshqarish vaqtida sodir bo‘ladigan xatolar va piyodalarning tasodifiy xatti-harakatlari, yo‘l-transport hodisalarida o‘lim va jiddiy jarohatlanishlarga olib keladi. Shuning uchun yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash zamon

talabidir. Bundan tashqari, piyodalarning harakatlanishini hisobga olgan holda loyihalangan piyodalar yo‘laklari, o‘z vaqtida texnik xizmat ko‘rsatilgan transport vositalari sodirbo‘lishi mumkin bo‘lgan yo‘l transport hodisalarining oldini oladi. Shu bilan birga zamonaviy avtomobilsozlikda intellectual transport tizimlarini qo‘llash orqali sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan yo‘l transport hodisalarining oldini oslishda eng samarali yechimlardan biridir. Intelleksual transport tizimlaridan mamlakatimizda keng ko‘lamda foydalanish avtotransport ishida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan noxush xodisalarni sezilarli darajada kamaytirishga yordam beradi.

REFERENCES

1. Sen, Rijurekha, Vishal Sevani, Prashima Sharma, Zahir Koradia, and Bhaskaran Raman. "Challenges In Communication Assisted Road Transportation Systems for Developing Regions." NSDR, 2009.
2. Roy, S.; Sen, R.; Kulkarni, S.; Kulkarni, P.; Raman, B.; Singh, L.K., "Wireless across road: RF based road traffic congestion detection," Communication Systems and Networks (COMSNETS), 2011 Third International Conference on, vol., no., pp.1,6, 4-8 Jan. 2011.
3. P. Angin, B. Bhargava, and S. Helal. A Mobile Cloud Collaborative Traffic Lights Detector for Blind Navigation. First MDM international Workshop on Mobile Cloud, 2010.
4. J. Chen, M. Arumathurai, L. Jiao, X. Fu, and K. K. Ramakrishnan. COPSS: An Efficient Content Oriented Publish/Subscribe System. ANCS, 2011.
5. Dean Zabrieszach in "ITS activity in Australia". In ISO TC 204, WG 9 Meeting, Seattle, Washington, USA, 2013.

ЙЎҚОЛИБ КЕТИШ ХАВФИ ОСТИДА БЎЛГАН МАҲАЛЛИЙ СЕЛЕКЦИЯГА МАНСУБ НОКНИНГ “ЗУХРА” НАВИНИНГ БИОКИМЁВИЙ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Мирджамил Мирзиятович Якубов

катта илмий ходим, қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, Академик М.Мирзаев
номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот институти

Гулчехра Мирсабитовна Караходжаева

Академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий
тадқиқот институти катта илмий ходими

АННОТАЦИЯ

Мақолада қишлоқ хўжалиги экинларининг йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга нокнинг “Зухра” маҳаллий селекцияга мансуб қайта тиклашда мақсадида тадқиқотлар олиб борилди. Нок мевасининг кимёвий таркиби куруқ модда, қанд моддаси ва кислоталик миқдори аниқланди. Мевадаги қанд миқдори Лесная Красавица (эталон) ва Любимица Клаппа (эталон) навларида 12,0 % ҳамда 12,4% ни ташкил қилди. Эталон навларга нисбатан Зухра намунасида 154,1 - 159,2% га кўп бўлганлиги кузатилди.

Калит сўзлар: нок, эталон, маҳаллий, биокимёвий, қанд, кислотали, куруқ модда, нав, дегустация.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 24 августдаги “Қишлоқ хўжалиги экинларининг йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга маҳаллий навларини қайта тиклаш ва уларнинг оригинал уруғчилигини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 504-сон қарори, шунингдек, 2019 йил 20 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-4246 “Ўзбекистон Республикасида боғдорчилик ва иссиқхона хўжалигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарорларида боғдорчилик олдида қўйилган энг асосий вазифалар белгилаб берилган. [1]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛДОГИЯ

Жаҳон амалиётида замонавий усул ва технологиялардан фойдаланиб маҳаллий қишлоқ хўжалиги

меваги дарахтларини ноёб белги ва хусусиятларга эга, сув танқислиги, шўрга, касаллик ва зараркунанда ҳашаротларга чидамли комплекс қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган навлари йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган навларини қайта тиклаш ва уларни кўпайтириш изланишлари кўплаб учрайди.

Сўнгги йилларда дунёда иқлим ўзгариши оқибатида юзага келаётган экологик омиллар селекционер олимлар олдига янги талабларни қўймоқда. Илмий асосланган, тажрибада синалган, сув танқислиги ва қурғоқчилик шароитига мослашувчан, ҳар хил касаллик ва зараркунандаларга чидамли, серҳосил навларни кўпайтиришни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Республикада йўқолиб бораётган, эскирган, касалликлар билан зарарланган нок боғларини қайта тиклаш, интенсив қимматли хўжалик белгиларига эга коллекцион боғларни барпо этиш зарур. Маҳаллий ва камёб навларни йўқолиб кетишининг олдини олиш учун йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ноёб белги ва хусусиятларга эга маҳаллий нок навларини Республикамизнинг турли ҳудудларидан йиғиб келиш бўйича илмий экспедициялар ташкил этиш ва қайта тиклаш бўйича илмий ишлар олиб бориш бугунги кунда долзарб масала бўлиб келмоқда.

Илмий тадқиқот доирасида йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган маҳаллий нокнинг “Зухра” навини Республикамизнинг турли ҳудудларидан йиғиш учун илмий экспедициялар ташкил этиш, уларни соғломлаштириш ва кўчатларни кўпайтириш илмий изланишларини олиб бориш мақсад қилиб қўйилган.

1937-1970 йиллар давомида институт олимлари - В.В.Кузнецов, В.П.Алексеев ва А.К.Павловлар томонидан нокнинг 124 та маҳаллий ва интродукция қилинган навлари ўрганилган. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида ишлаб чиқаришга маҳаллий - Шакар мурт, Увази шахрисабзский, Нашпути навлари, интродукция қилинган - Лесная красавица, Вильямс, Бере Лигеля, Раняя из Треву, Любимица Клаппа, Оливье де Серр, Жозефина Мехельнская, Кюре ва Бере Жиффар навлари тавсия этилган [2].

Самарқанд вилоятининг тоғ, тоғолди ҳудудлари тупроқлари оч ва тўқ бўз тупроқлар бўлиб, ёғингарчилик миқдори 350-550 мм ташкил этиб, ушбу ҳудудлар учун янги қурғоқчиликка чидамли нок навларини яратишни тақозо этади. Тоғолди ҳудудлар учун европа гуруҳига мансуб навлар қурғоқчиликка чидамли навлар билан чатиштирилиб, Ласточка, Подарок, Рано, Медовая, Юбилейная, Улутбек, Зухра навлари яратилган [2; 3.].

Bioversity International/UNEP-GEF “In Siti/On farm - халқаро лойиҳаси доирасида Ўзбекистоннинг турли

вилоятларида экспедицион кузатув тадбирлари натижалари келтирилган. Самарқанд вилоятида боғдорчилик билан шуғулланувчи Шодиева Санамой ва Наманган вилояти Тўрақурғон райони “Оқ – тош” қишлоғи, “Турсунбой Шарифбой ” фермер хўжаликларида нокнинг “Зухра” нави аниқланган. Тошкент 2011й. [6].

Мевали ўсимликлар навларини ўрганиш, умум эътироф этилган услублар асосида олиб борилди. Бунда мева ўсимликлари навларини комплекс ўрганиш “Мевали, резавор ва ёнғоқмевали экин турлари навларини ўрганиш дастури ва услуги” (Мичуринск, 1973 ва Орёл, 1999) ҳамда “Мевали, резавор, субтропик, ёнғоқмевали ва узум коллекциялари навларини ўрганиш дастури ва услуги”ларидан (Ленинград, 1970) фойдаланган ҳолда олиб борилди.

3.2. Нок навлари меваларининг механик ўлчовлари ва кимёвий таркибини аниқлаш.

Нок мевасининг кимёвий таркиби академик М. Мирзаев номидаги боғдорчилик узумчилик ва виночилик илмий–тадқиқот институтининг лабораториясида мева техник этилганда аниқланди. Унда мева таркибидаги куруқ модда, қанд моддаси ва кислоталик миқдори аниқланди. Ушбу экин учун кимёвий таркиби бўйича куруқ модда ва қанд миқдори асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Нок меваси таркибидаги куруқ модда миқдори навлар бўйича қуйидаги кўрсаткичларга эга бўлганлиги аниқланди: Лесная красавица ва Любимица Клаппа навларида 13,4%; 15,6% ни ташкил этиб кичик кўрсаткичга эга бўлганлиги кимёвий таҳлиллар ўз натижасини кўрсатди. Навлараро нок мевасининг кимёвий таркиби Зухра навида энг юқори куруқ модда тўплагани таҳлил қилинди. Лесная красавица навига нисбатан куруқ модда Зухра навида 149,2% га кўп бўлганлиги аниқланди.

Мевадаги қанд миқдори Лесная Красавица (эталон) ва Любимица Клаппа (эталон) навларида бир бирига яқин бўлди ва 12,0 % ҳамда 12,4% ни ташкил қилди. Эталон навларга нисбатан Зухра намунасида 154,1 - 159,2% га кўп бўлганлиги аниқланди.

Лесная Красавица (эталон) ва Зухра навининг мевадаги кислоталик миқдори орасидаги фарқ кам бўлганлиги аниқланди. Зухра навига нисбатан Любимица Клаппа (эталон) мевасидаги кислоталик миқдори 207,6% га кўп бўлганлиги кузатилди.

1 - жадвал

Турли нок навлари меваларининг кимёвий таркиби

№	Навлар	Идона меванинг ўртача ўлчами			Меванинг кимёвий таркиби,%		
		оғирлиги, г	баландлиги, см	диаметри см	қуруқ модда	қанд моддаси	кислота лилик
1	Лесная красавица (эталон)	124	7,2	6,1	13,4	12,0	0,12
2	Любимица Клаппа (эталон)	145	7,6	6,6	15,6	12,4	0,27
3	Зухра	159	8,1	6,9	20,0	19,1	0,13

3.3. Нок навлари меваларини баҳолаш

Нок навлари меваларида истеъмолбоп, етилган даврда баҳолаш учун дегустация ўтказилди. Бунинг учун яхши ривожланган, касаллик ва зараркунандалар билан зарарланмаган мевалар танлаб олинди. Баҳолаш институт бўлим бошлиқлари, илмий ходимлардан иборат дегустаторлар жамоаси томонидан ўтказилди. Нок навларини баҳолаш мезони нок навларида барча кўрсаткичлар 5 баллик системада ташқи кўриниши, мазаси, ҳиди, ширадорлиги ва бошқа кўрсаткичларини бўйича баҳоланди. (2 - жадвал).

2 – жадвал

Нок навлари мевасининг дегустацион баҳолаш натижалари

Нав ва гибридининг рақами	Меванинг ташқи кўриниши	Мевани пишганлик ҳолати	Мева этининг ҳолати	Мева этининг ширадорлиги	Меванинг таъм хусусияти	Меванинг хуш бўйлиги	Мева таъмига берилган умумий баҳо	Барча кўрсаткичлар бўйича умумий баҳо
Лесная Красавица	4,6	4,8	4,6	4,7	4,5	3,2	4,2	4,4
Япония киви ноки	4,1	4,5	4,6	4,8	3,9	3,3	4,5	4,0
Табассум	3,0	3,7	3,2	3,5	3,6	3,0	3,1	3,2
Зухра	4,0	4,8	4,2	4,8	4,6	4,0	4,4	4,6
Осеня Павлова	3,5	3,0	3,0	3,1	2,9	3,0	3,0	3,1

Нокнинг Лесная Красавица, Зухра Табассум, Осеня Павлова ва Япония киви нок навларида дегустацион баҳолаш ўтказилди. Баҳолаш натижаларига кўра ташқи кўриниши, ширадорлиги бўйича Лесная Красавица 4,6-4,7 балл билан баҳоланди.

Осентя Павлова нави кечки нав бўлиб истеъмолбоп етилмаганлиги сабабли паст баҳоланди. Зухра нави ташқи кўриниши бўйича 4,0 балл, меваларнинг пишиб етилганлик, ширадорлиги кўрсаткичлари бўйича 4,8 балл ва барча кўрсаткичлар бўйича умумий 4,6 балл билан баҳоланди.

ХУЛОСА

Эталон навларга нисбатан мевадаги қанд миқдори Зухра намунасида 159,2% гача кўп бўлганлиги аниқланди.

Зухра нави ташқи кўриниши бўйича 4,0 балл, меваларнинг пишиб етилганлик, ширадорлиги кўрсаткичлари бўйича 4,8 балл ва барча кўрсаткичлар бўйича умумий 4,6 балл билан баҳоланди.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш. ПҚ-4246-сон. “Ўзбекистон Республикасида боғдорчилик ва иссиқхона хўжалигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 20 март.
2. Павлов А.К. Новые сорта груши для Узбекистана. // Новые сорта плодово-ягодных культур и винограда Узбекистана. Труды НИИСВиВ им. акад.Р.Р.Шредера
3. Шарипов С.К. Лучшие сорта груши народной селекции Узбекистана, «Новые сорта плодово-ягодных культур и винограда Узбекистана». Труды НИИСВиВ им. акад.Р.Р.Шредера, т.ХХIV, Ташкент-1960. С.55-58
4. Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. – Орел: Всерос. научно-иссл. инс. селекции плодовых культур, 1999. – С. 127-149.
5. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М., Колос. – 1985. – С. 72-85, 167-172.
6. Bioversity International/UNEP-GEF “In Siti/On farm сохрание и использование агробιοразнообразия (плодовые культуры и дикие плодовые виды) в Центральной Азии” демонстрационные сады местных сортов приоритетных плодовых культур халқаро лойиҳаси. Ташкент - 2011й.

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA YADRO MODELLARI MAVZUSIDA AMALIY MASHG'ULOT TASHKIL ETISH

K. R. Nasriddinov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori

R. V. Qosimjonov

Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

r.qosimjonov88@mail.ru

ANNOTASTIYA

Ushbu maqola Yadro fizikasi bo'limi "Yadro modellari" mavzusida amaliy mashg'ulot tashkil etishga bag'ishlangan. Bu bo'limning amaliy mashg'ulotlarida testlarning o'rni va ahamiyati o'rganilgan va shu mavzuga mos testlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: atom yadrosi, yadro modellari, yadro reaktori, yadroning tomchi modeli, metodika, amaliy mashg'ulotlar.

ABSTRACT

This article is devoted to organization of practical classes on the topic "Nuclear models" in the nuclear physics section. The role and significance of non-standard tests in practical classes have been studied and non-standard tests for this section have been developed.

Keywords: atomic nucleus, nuclear models, nuclear reactor, droplet model of the nucleus, methodology, practical classes.

KIRISH

Ma'lumki, yadrolar haqidagi barcha ma'lumotlar tegishli tajribalardan olingan. Atom yadrosi nazariyasining asosiy maqsadi tushuntirish va bashorat qilishdir:

a) berilgan tarkibga ega yadrolarning asosiy holatlarining statik xarakteristikalarini;

b) berilgan yadroning qo'zg'alish spektri;

v) u yoki bu yadro o'zgarishlarining natijalari.

Atom fizikasida nazariya ushbu turdagi muammolarni muvaffaqiyatli hal qiladi. U har bir atom katta yadro va engil elektron qobiqdan iborat ekanligi va atomdagi zarrachalar elektromagnit kuchlar orqali o'zaro ta'sir qilishiga asoslanadi. Shunga ko'ra, nazariy

yadro fizikasi nuqtai nazaridan har qanday yadro proton va neytronlardan (nuklonlardan) iborat bo'lib, ular o'rtasida o'ziga xos (yadro) kuchlar amal qilishiga asoslanishi kerak. Ammo yadro fizikasini atom fizikasi bilan solishtirganda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelinadi:

a) Elektromagnit kuchlar to'liq o'rganilgan bo'lsada, yadro kuchlarining xossalari hali to'la o'rganilmagan.

b) Atom va yadro fizikasida ko'p zarrachalarning kvant tabiatini o'rganish kerak bo'lib, u printsiptial jihatdan juda ko'p o'zgaruvchilarga bog'liq bo'lgan juda ko'p sonli noma'lum funktsiyalarga ega bo'lgan cheksiz sonli differentsial tenglamalar tizimini yechishni o'z ichiga oladi. Zarrachalar o'rtasidagi ma'lum o'zaro ta'sir bilan ham, bunday vazifalar eng tezkor kompyuterlarning imkoniyat dadrajasidan tashqarida turadi. Ammo atom katta zaryadga ega bo'lgan massiv yadroga ega va Shredinger tenglamasini Xartri-Fok usuli, ya'ni o'z-o'zidan mos keladigan maydon yaqinlashuvi yordamida juda soddalashtirish mumkin. Yadroda ajralib turadigan markaz yo'q, chunki barcha nuklonlar tengdir va soddalashtirilgan taxminlarni tanlash masalasi ancha murakkablashadi.

v) Agar yadrolar juda ko'p zarrachalardan tashkil topgan bo'lsa, unda harorat va bosim kabi kam sonli fenomenologik parametrlarni kiritish asosida ularga statistik yondashuvni qo'llash mumkin edi. Afsuski, aksariyat yadrolarda zarrachalar juda ko'p, lekin ular dinamik va statistik tizimlar o'rtasida oraliq holatni egallaydi.

Qayd etilgan holatlar atom yadrolarining xususiyatlarini tavsiflashda, yadro kuchlarining barcha xususiyatlarini bilishni talab qilmaydigan taxminiy tasavvurlarga murojaat qilishga majbur qiladi. Ya'ni, haqiqiy yadro bir qator parametrlarni o'z ichiga olgan ba'zi model tizim bilan almashtiriladi. Keyin ushbu tizimning xarakteristikalarini hisoblab chiqiladi va ularni eksperimental o'lchangan qiymatlar bilan taqqoslash asosida u yoki bu eksperimental ma'lumotlar to'plamiga eng mos keladigan model tanlanadi. O'rnatish parametrlari oz sonli yadrolarning (yoki jarayonlarning) ma'lum xususiyatlaridan aniqlanadi, bu ko'plab boshqa yadrolarning (jarayonlarning) mos keladigan xususiyatlarini taxmin qilish imkonini beradi. Endi biz uni atom yadrosining tuzilishini tavsiflashda, so'ngra yadro kuchlarining xususiyatlarini tahlil qilishda qo'llashni maqsad qilganmiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Barcha atom yadrolarining xususiyatlarini tavsiflovchi universal yadro modeli hali yaratilmagan va buning iloji yo'q. Bunday aniq model yadrolarning ba'zi xususiyatlarini qoniqarli tarzda tushuntirib berishi bilan kifoyalanish kerak. Shuning uchun yadro fizikasida

turli xil modellar qo'llanilishi ajablanarli emas. Ular umumiylik darajasi va ko'lamining kengligi bilan farqlanadi va turli modellarning taxminlari ko'pincha bir-biriga zid keladi. Ularning ba'zilarida yadro suyuqlik to'plami sifatida taqdim etilgan bo'lsa, boshqalarida ideal gaz sifatida qaraladi; bir qator modellar yadrodagi nuklonlarning o'zaro ta'siri kuchli ekanligidan kelib chiqadi, boshqalari esa yadroni mustaqil yoki kuchsiz o'zaro ta'sir qiluvchi zarralar to'plami sifatida talqin qiladi va hokazo.

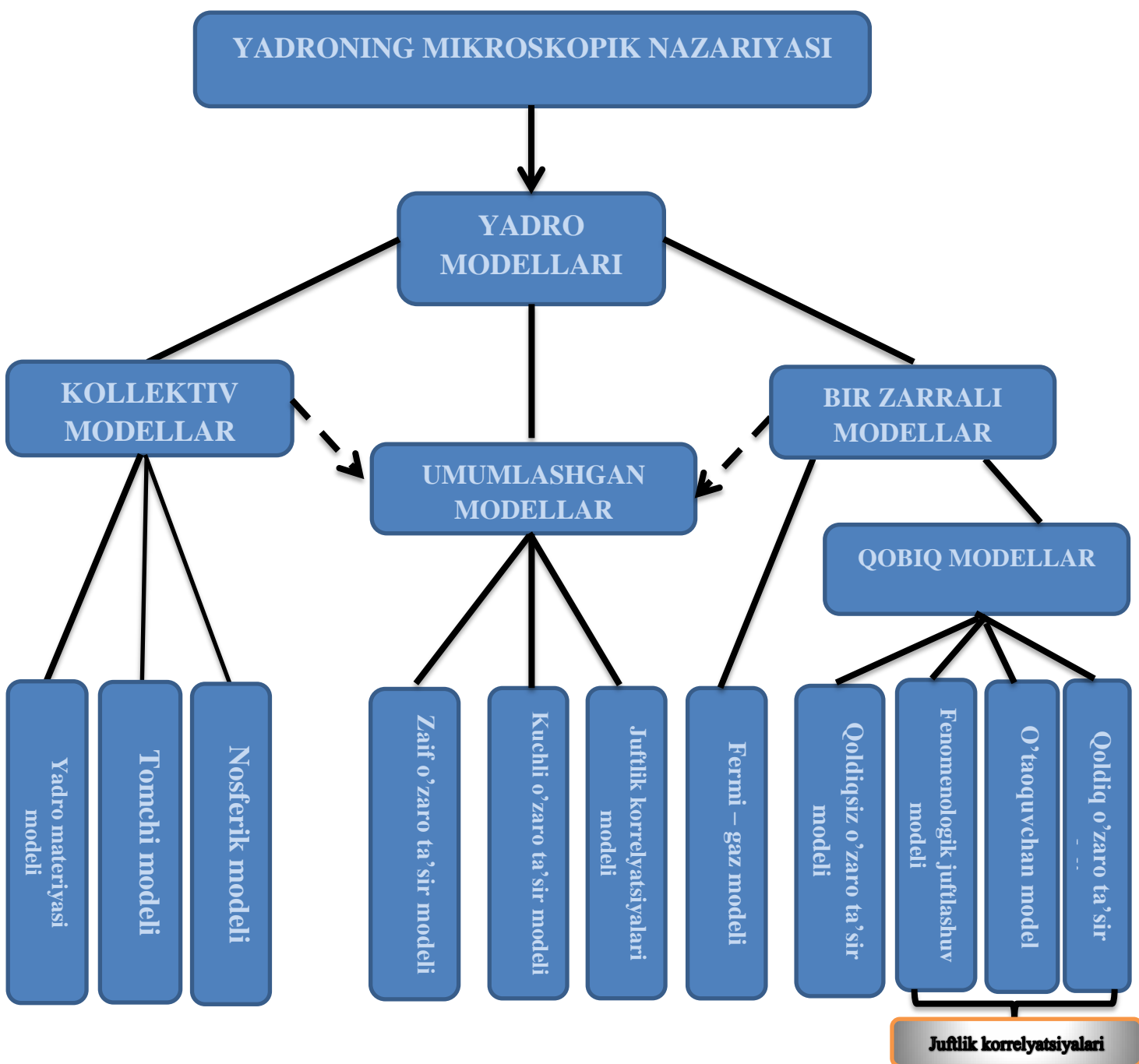
Eng muhim yadro modellari sxemada keltirilgan. Ularning ko'pchiligi ham fizik, ham matematik jihatdan murakkab va ularda miqdoriy natijalarni olish yo'li ham qiyin. Biz yadroviy modellar sxemasiga juda oddiy sharhlar bilan kifoyalanib, ularning asosiy g'oyalari va qo'llanilish sohalarini ko'rsatish bilan cheklanamiz. Misol sifatida, tomchi va qobiq modellari biroz batafsilroq muhokama qilinadi.

Sxemaning boshida yadroning mikroskopik nazariyasi joylashgan bo'lib, uning asoslari allaqachon aniqlangan. U yadroning ko'plab kuchli o'zaro ta'sir qiluvchi nuklonlar tizimi sifatidagi umumiy g'oyasidan kelib chiqadi. Ammo, yuqorida aytib o'tilganidek, bu g'oyaning o'zi hozircha unchalik mukammal (konstruktiv) emas. Shuning uchun yadroning zamonaviy mikroskopik nazariyasi ham cheklangan maqsadlarni ko'zlaydigan o'ziga xos modeldir. Bu yadroni fermionlarning (nuklonlarning) cheklangan tizimi sifatida ko'rib chiqishidan kelib chiqadi, uni tavsiflash uchun rus olimi A. B. Migdal va boshqa fiziklar kvant Fermi – suyuqlik nazariyasining takomillashtirilgan variantini qo'llashgan. Bu takomillashtirilgan variant kvant maydon nazariyasining kuchli apparatidan foydalanadi hamda o'ta o'tkazuvchanlik, o'ta oquvchanlik va boshqa g'oyalarini o'z ichiga oladi. Mikroskopik nazariya o'zining zamonaviy ko'rinishida real yadrolarning xususiyatlarini hisoblashga imkon bermaydi. Hozirda uning asosiy maqsadi yadro modellarini asoslash va ularni qo'llash sohalarini ko'rsatishdan iborat. Mikroskopik nazariya turli modellarning ichki birligini ochib beradi va ulardan ba'zilarining bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan taxminlari o'rtasidagi ziddiyatni yo'q qiladi. Shu ma'noda uni “yadroviy modellar modeli” deb atash mumkin.

Muayyan yadro modellarining asosiy tasniflash xususiyati ular amalda mustaqil deb hisoblangan qaysi erkinlik darajalarini hisobga olishlari bilan bog'liq. Kollektiv modellarda ko'p sonli nuklonlarning o'zaro bog'liq (korrelyatsiyalangan) harakatiga mos keladigan erkinlik darajalari hisobga olinadi. Ular odatda kuchli o'zaro ta'sirga ega yadroviy modellar deb ham ataladi. Buning sababi shundaki, kollektiv effektlar asosiy rolni zarrachaning eng yaqin qo'shnilari bilan tez-tez va kuchli to'qnashuvlari sodir qilganda paydo bo'ladi, deb hisoblanadi. Fenomenologik tilda bu nuklonlar

orasidagi kuchlar diapazoni R_S va nuklonlarning erkin yugirish yo‘li l kichik deb hisoblanishini bildiradi: $R_S \ll R$ va $l \ll R$, bu yerda, R – yadro radiusi. Shunday qilib, kollektiv modellarda yadro suyuqlik yoki qattiq jismga o‘xshatiladi.

1-sxema.

Bir zarrachali modellar alohida nuklonlarning harakatini tavsiflovchi erkinlik darajalarini hisobga oladi. Ular ba‘zan mustaqil zarrachalar modellari deb ham ataladi. Bu nuklonning erkin yugirish yo‘li katta ($l \gg R$) deb qabul qilinganligi bilan bog‘liq. Natijada, har bir

zarracha boshqalaridan mustaqil ravishda ma'lum bir o'ziga mos keladigan maydonda, ya'ni yadrodagi barcha nuklonlarning qo'shma harakati natijasida hosil bo'lgan potentsial maydonda harakat qiladi deb hisoblanadi. Shunday qilib, bu yerda yadro gazga o'xshatiladi.

Umumlashgan modellarda ham kollektiv ham bir zarrachali erkinlik darajasidan foydalanadi. Agar biz bir xil terminologiyaga rioya qilsak, ular yadroni ikki fazali tizim - bug' bilan dinamik muvozanatda bo'lgan suyuqlik (yoki deformatsiyalanadigan qattiq jism) sifatida talqin qilishadi.

Kollektiv modellar.

1. Kollektiv modellar yadro moddasi boshqa yadro modellari orasida o'ziga xos o'rin egallagan modellardir. Ikki zarrachali yadro kuchlari orqali o'zaro ta'sir qiluvchi bir xil miqdordagi proton va neytronlardan tashkil topgan gipotetik cheksiz uzluksiz muhitning xossalari o'rganadi. Qo'llash doirasi: yadro moddasining zichligi va solishtirma bog'lanish energiyasini hisoblash, to'yinganlikni tushuntirish, yadro kuchlari, qo'zg'alishlar spektrini va ba'zi yadro reaksiyalarini o'rganish. Model juda to'g'ri, chunki og'ir yadrolarning markaziy hududlari xossalari bo'yicha yadro moddasiga o'xshash deb ishoniladi.

2. *Tomchi* modeli, shuningdek gidrodinamik model deb ataladi, yadro zichligi yadroga teng bo'lgan zaryadlangan suyuqlik tomchisi (murakkab versiyada proton va neytron suyuqligi tomchisi) sifatida qaraladi. suyuqlik tomchisining bog'lanish energiyasining uning massasiga mutanosibligiga o'xshash yadroning bog'lanish energiyasining massa soniga mutanosibligi; suyuqlikdagi molekulyar kuchlarning xossasiga o'xshash yadro kuchlarining to'yinganlik xususiyati. Erkinlik darajalari kichik hajmli deformatsiyalarga va sezilarli sirt tebranishlariga (ikki suyuqlikli versiyada, shuningdek, protonlarning butun massasining neytronlar massasiga nisbatan tebranishlariga) mos keladi. Qo'llash doirasi: yadroviy bog'lanish energiyasining Z va A ga o'rtacha bog'liqligi tavsifi, sferik yadrolarning sirt tebranishlari tavsifi, yadro bo'linishini sifatli tushuntirish.

3. *Sferik bo'lmagan* model moddaning bo'laklari sifatida qaraladigan ba'zi yadrolarning ellipsoid shaklini taxmin (postulat) qiladi. Tomchi modelida bo'lgani kabi, tebranish erkinlik darajalari hisobga olinadi. Ammo bu holda, sferik yadrolarda mavjud bo'lmagan aylanish erkinlik darajalari ham paydo bo'ladi. Qo'llash sohasi: sharsimon shaklga ega bo'lmagan juft-juft yadrolarning eng past aylanish va tebranish darajalarining tavsifi. Bunday holda, inersiya momentining kuzatilgan qiymatlarini tushuntirish uchun yadro moddasi yopishqoq va o'ta suyuqlik aralashmasidir, shuning uchun uning hammasi ham aylanishda ishtirok etmaydi, deb taxmin qilish kerak.

Bir zarrali modellar.

1. Yadro fermi gazi eng oddiy bir zarrali model bo'lib, statistik model (tor ma'noda) deb ham ataladi. Yadro bir-biri bilan o'zaro ta'sir qilmaydigan nuklonlarning ideal Fermi gazi sifatida qaraladi. Gazning hajmi yadro hajmiga teng deb hisoblanadi, lekin sirt ta'siri hisobga olinmaydi. Qo'llash doirasi kichik: samarali yadro potentsiali o'raning chuqurligini hisoblash, yadro kuchlarining to'yinganligi va simmetriya effektini sifatli tushuntirish, bug'lanish jarayoni sifatida zarrachalar emissiyasining tasnifi va tavsifi. nuklonlarning impuls taqsimoti, bu ba'zi yadro reaksiyalari jarayonining xususiyatlarini tushunish uchun muhimdir.

2. Qobiq modellarida yadroning barcha tarkibiy elementlari harakati natijasida hosil bo'lgan ma'lum o'rtacha potentsial maydonda nuklonlar bir-biridan ko'proq yoki kamroq mustaqil ravishda harakat qiladi, deb taxmin qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, nuklonlar orasidagi haqiqiy o'zaro ta'sir o'z-o'zidan izchil maydonning ularga dominant ta'siri va ancha zaif qoldiq o'zaro ta'siri yig'indisi sifatida ifodalanadi. Qobiq modellarining variantlari qoldiq o'zaro ta'sirni hisobga olish usullarida farqlanadi. Ko'pincha qobiq modeli deb ataladigan eng qadimgi versiyada qoldiq o'zaro ta'sir butunlay e'tiborga olinmaydi. Boshqa barcha variantlar "juft korrelyatsiyali qobiqli modellar" umumiy nomi ostida birlashtirilgan.

a) Qobiq modelida (qoldiq o'zaro ta'sirsiz) nuklonlarga faqat o'ziga mos keladigan maydon ta'sir qiladi, ya'ni ular butunlay mustaqil ravishda harakat qiladilar. Qo'llash sohasi: sehrlil raqamlarni olish, bir nuklon (bir yo'nalishda yoki boshqa) bilan farq qiladigan ikki baravar sehrlil yadrolar va yadrolarning asosiy holatlarining spinlari, juftliklarini va magnit momentlari qiymatlarini bashorat qilish.

b) Fenomenologik juftlik bilan qobiq modelida qoldiq o'zaro ta'sir juda oddiy tarzda hisobga olinadi: bir xil nuklonlar nol burchak impulsi va musbat juftlikka ega bo'lgan juftlarga birlashadi, deb hech qanday asossiz faraz qilinadi. Qo'llash doirasi: barcha toq-toq (TT) yadrolar va deyarli barcha toq-juft (TJ) yadrolarning spinlari va juftliklarini tushuntirish, taxminiy deyarli barcha TJ yadrolarining magnit momentlarini hisoblash.

d) Yadroning o'taoquvchan modeli avvalgi modelning asosiy taxminini mikroskopik darajada asoslaydi. U kattaliklari teng va qarama-qarshi yo'naltirilgan burchak momentlariga ega bo'lgan ikkita bir xil nuklonlar o'rtasida o'ziga xos kuchlar harakat qilib, ularni $I^n = 0^+$ bo'lgan bog'langan juftlarga birlashtiradi, degan tushunchaga asoslanadi. Bunday juftlikni buzish 1-2 MeV tartibli energiyani talab qiladi, bu energiya sirtining uchta alohida sirtga bo'linishiga olib keladi. Model g'oyasi metallarning o'ta o'tkazuvchanligi va suyuq geliyning o'taoquvchan nazariyalaridan olingan. Ularni

yaratishda akademik N. N. Bogolyubov faol ishtirok etdi - u yadroning o'taoquvchan modeli mualliflaridan biri hisoblanadi. Yadroning spinlari, juftliklari va deyarli barcha yadrolarning ko'plab quyi qo'zg'aluvchan holatlari qiymatlarini tushuntirishga qo'llanilgan. Modelning katta muvaffaqiyati yadroviy moddaning qisman o'taoquvchanligini bashorat qilishdir, ya'ni sferik bo'lmagan modelga qo'shimcha gipoteza sifatida kiritilgan xususiyatdir.

g) Qoldiq o'zaro ta'sirga ega qobiqlarning modeli eng ko'p qobiq modellarining umumiy versiyasi, unda nuklonlarning qoldiq o'zaro ta'sirining potentsiali aniq kiritilgan. Uning turi va parametrlari tajriba natijalari bilan eng yaxshi kelishuvga erishish uchun tanlangan. Model matematik nuqtai nazardan murakkab, ammo u yadro darajalari va yadro o'zgarishlarining ko'plab xususiyatlarini tushuntirishga imkon beradi.

Umumiylashgan modellar.

Bu modellar jamoaviy (kollektiv) va bir zarrachali modellarining taxminlarini birlashtiradi. Yadro bir nechta tashqi nuklonlar bilan o'ralgan u yoki bu shakldagi moddalar to'plamidir, deb ishoniladi. Yadroning harakati kollektiv modellardan biri bilan tavsiflanadi, tashqi nuklonlarning harakati esa qoldiq o'zaro ta'sirga ega yoki ega bo'lmagan o'z-o'zidan izchil maydon bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, kollektiv (yadro) va bir zarrali (tashqi nuklonlar) erkinlik darajalari o'rtasida ko'proq yoki kamroq intensiv o'zaro ta'sir o'tkaziladi.

1. Zaif o'zaro ta'sirga ega umumlashgan modelda yadro tomchi modeli bilan tasvirlangan uzluksiz sferik TT yadrodan va yadro maydonida mustaqil harakatlarni amalga oshiradigan kam sonli tashqi nuklonlardan iborat, deb hisoblanadi. Kollektiv va bir zarracha erkinlik darajalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir kuchsiz deb hisoblanadi. Tashqi nuklonlar ham, sirt tebranishlari paydo bo'ladigan yadro ham qo'zg'alishi mumkin. Qo'llash doirasi kichik: kam sonli TJ yadrolarining quyi qo'zg'alish spektrini tushuntirish.

2. Kuchli o'zaro ta'sirga ega umumlashgan modelda yadro to'ldirilgan qobiqlarning nuklonlari va yadro sohasida harakatlanadigan va u bilan intensiv o'zaro ta'sir qiluvchi tashqi nuklonlardan tashkil topgan yadrodan iborat deb taxmin qilinadi. Bu nuklonlar yadroning tebranishlari va uning deformatsiyasiga olib kelishi mumkin, ya'ni o'z-o'zidan mos keladigan maydonni o'zgartirishi mumkin, bu esa o'z navbatida o'z harakatiga ta'sir qiladi. Natijada, yadro butunlay sharsimon bo'lib, kvadrupol momenti va aylanish qobiliyatiga ega bo'lishi mumkin. Modelni matematik qayta ishlash murakkab, ammo u keng qo'llanilishi mumkin. Model ko'plab yadrolarning ko'p sonli past darajadagi (bir zarracha, tebranish va aylanish) joylashuvi va xususiyatlarini

yaxshi tavsiflaydi. Uning o'ziga xos yutug'i, ba'zan sodir bo'ladigan, yuqoridagi modellarning hech birida erishib bo'lmaydigan katta kvadrupol momentlarni tushuntirish edi.

3. Juft korrelyatsiyalarning umumlashgan modellarida u yoki bu tarzda tashqi nuklonlar orasidagi qoldiq o'zaro ta'sir hisobga olinadi. Ular juft korrelyatsiyaga ega qobiqli modellar bilan bir xil tarzda tasniflanadi. Bunday modellar eng keng tarqalgan va eng zamonaviy hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida fizikadan amaliy mashg'ulotlarga masalalar ishlash, laboratoriya mashg'ulotlari va seminarlar o'tkazish kiradi. Masalalar ishlash ilmiy bilish tizimida alohida o'rin egallaydi, ya'ni olgan nazariy bilimni mustahkamlash va uni amalda qo'llash vositasi hisoblanadi. Ushbu jarayonda talabalarda amaliy va fikrlashga tegishli usul, malaka va ko'nikmalar shakllanadi.

Biroq, yadro modellari mavzusiga doir masalalar juda kamligi sabab bizningcha amaliy mashg'ulotda ham o'rgatuvchi testlardan foydalanilasa, ma'ruza mashg'ulotida olingan nazariy bilimlarini mustahkamlashga olib keladi.

MUHOKAMA

Quyida mavzuga doir o'rgatuvchi testlarni keltiramiz:

1. Yadroning mikroskopik nazariyasi nimadan iborat?

A. Jismning eng kichik tarkibiy qismi bo'lib, unda kimyoviy element xususiyatlari saqlanib qoladi.

B. Jismning asosiy kimyoviy va fizik xususiyatlarini o'zida namoyon qiluvchi eng kichik tarkibiy zarrasi. U mustaqil yashash xususiyatiga ega.

C. Uning mukammal nazariyasi yaratilmagan.

D. Jismning eng kichik tarkibiy qismi bo'lib, u mustaqil yashash xususiyatiga ega.

2. Yadro modellari necha turda bo'ladi.

A. 1 ta

B. 2

C. 4 ta

D. 3 ta

3. Kollektiv modellarga qaysi modellar kiradi.

A. Yadro materiyasi, tomchi va nosferik modellari.

B. Juftlik korrelyatsiyalari, kuchli o'zaro ta'sir va zaif o'zaro ta'sir modellari.

C. Qoldiq o'zaro ta'sir, o'taoquvchan va qoldiqsiz o'zaro ta'sir modellari.

D. Yadro materiyasi, tomchi, qoldiq o'zaro ta'sir va o'taoquvchan modellari.

4. Umumlashgan modellarga qaysi modellar kiradi.

A. Yadro materiyasi, tomchi va nosferik modellari.

B. Juftlik korrelyatsiyalari, kuchli o'zaro ta'sir va zaif o'zaro ta'sir modellari.

- C. Qoldiq o‘zaro ta’sir, o‘taoquvchan va qoldiqsiz o‘zaro ta’sir modellari.
D. Yadro materiyasi, tomchi, qoldiq o‘zaro ta’sir va o‘taoquvchan modellari.
5. Bir zarrali modellarga qaysi modellar kiradi.
A. Yadro materiyasi, tomchi va nosferik modellari.
B. Juftlik korrelyatsiyalari, kuchli o‘zaro ta’sir va zaif o‘zaro ta’sir modellari.
C. Fermi – gaz, qoldiq o‘zaro ta’sir, o‘taoquvchan va qoldiqsiz o‘zaro ta’sir modellari.
D. Yadro materiyasi, tomchi, qoldiq o‘zaro ta’sir va o‘taoquvchan modellari.
6. Qobiq modellarga qaysi modellar kiradi.
A. Yadro materiyasi, tomchi va nosferik modellari.
B. Juftlik korrelyatsiyalari, kuchli o‘zaro ta’sir va zaif o‘zaro ta’sir modellari.
C. Qoldiq o‘zaro ta’sir, o‘taoquvchan, fenomenologik juftlashuv va qoldiqsiz o‘zaro ta’sir modellari.
D. Yadro materiyasi, tomchi, qoldiq o‘zaro ta’sir va o‘taoquvchan modellari.
7. Juftlik korrelyatsiyalari bilan tushuntiriladigan modellar qaysi modellar.
A. Yadro materiyasi, tomchi va nosferik modellari.
B. Juftlik korrelyatsiyalari, kuchli o‘zaro ta’sir va zaif o‘zaro ta’sir modellari.
C. O‘taoquvchan, fenomenologik juftlashuv va qoldiq o‘zaro ta’sir modellari.
D. Yadro materiyasi, tomchi, qoldiq o‘zaro ta’sir va o‘taoquvchan modellari.

NATIJARLAR

Bu kabi testlar talabalar nazariy olgan bilimlarini mustahkamlashda, amaliy mashg‘ulot davomida yana bir bor ularni takrorlashga va shu bilan birga uni mustahkamlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Yuqorida keltirib o‘tilgan test topshiriqlari pedagogika oliy ta’lim muassasalarida Umumiy fizikaning Yadro fizikasi bo‘limida yadro modellari mavzusini o‘qitish jarayonida talabalar uchun

- nazariy bilimlarini mustahkamlovchi;
- o‘zlashtirilgan bilimlarini nazorat qiluvchi;
- bilimlarini baholovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Наумов А. И. Физика атомного ядра и элементарных частиц. – М.: Просвещение, 1984. – 384 с.

2. Nasriddinov K.R., Qosimjonov R.V. Yadro fizikasida nostandart testlarning o‘rni va ahamiyati. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022 ISSN: 2181-1385. –B. 509-517.
3. R.V. Qosimjonov. In practical exercises of nuclear physics nuclear physics analysis of protection laws. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities ISSN 2749-0866 Vol.2 Issue 1.5 Pedagogical sciences <http://berlinstudies.de/> Berlin. 2022. –P. 321-326.
4. R.V. Qosimjonov. Amaliy mashg‘ulotlarda testlardan foydalanishning o‘rni va ahamiyati. Материалы Международной научной конференции “Тенденции развития физики конденсированных сред”. –Фергана, 25 май, 2021 год. ЧАСТЬ 2. –B. 153-156.
5. Nasriddinov K.R., Xudayberdiyev E.N., Qosimjonov R.V., Samandarov L.Q. Umumiy fizika. Atom va yadro fizikasidan masalalar to‘plami. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, Malik print Co, 2022. –209 b.

SIDQIY XONDAYLIQIY VA UNING “RUSIYA INQILOBI” DOSTONI TALQINI

Mahbuba Baxtiyorovna Tursunova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Bu maqolada Sidqiy Xondayliqiy shaxsiyati va uning “Rusiya inqilobi” dostonida aks etgan davr voqeliklarining ijtimoiy-siyosiy hayotga ta’siri haqida yaqindan tanishasiz.

Kalit so’zlar: Shoir shaxsiyati, jadid adabiyoti, ijtimoiy-siyosiy hayot, lirika, oshiqona she’rlar, hajviyot, doston, janrlar, ”Rusiya inqilobi”, badiiylik, reallik, shakl va mazmun.

ABSTRACT

In this article, you will get acquainted with the personality of Siddiqiy Khandaylik and the impact of the events of the period reflected in his epic “Russian Revolution” on socio-political life.

Keywords: Poet's personality, modern literature, socio-political life, lyrics, romantic poems, humor, epic, genres, "Russian Revolution", artistry, reality, form and content.

KIRISH

Jadidchilik davri adabiyotida o’zining ulkan o’rniga ega bo’lgan ijodkorlardan biri bo’lgan Sidqiy Xondayliqiy tabiatan to’g’riso’z, xushchaqchaq va o’tkir zehni shaxs bo’lgan. Sidqiy 20-asr boshi o’zbek adabiyotining iste’dodli vakillaridan bo’lib, uning ijodiy merosi rang-barang an’anaviy she’riyatimizni yangi o’zbek poeziyasi bilan o’ziga xos bir tarzda bog’laydi. U bir tomondan “Devoni Sidqiy”dagi g’azallari bilan mumtoz she’riyatimizdagi ishq va go’zallik haqidagi azaliy va abadiy bahsni davom ettirsa, ikkinchi tomondan, zamonasining shiddatli hodisalari izidan borib, mardikorlik voqealari, 1917-yilning Fevral voqealari (Rusiya inqilobi) haqida dostonlar yozadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shoirning ijodiy merosi rang-barang va o’ziga xos. Unda Tamim, Imom A’zam kabi sahobalar, tarixiy shaxslar haqida bitilgan qiziqarli qissalardan tortib, ayrim zamondoshlarning hajviy

qiyofalari mahorat bilan aks etilgan voqeyiy hikoyalargacha mavjud. Bundan tashqari Sidqiy tarjimonlik sohasida ham mohirona qalam tebratgan. “Ming bir kecha”, “Qozi va o’g’ri” singari folklor namunalari va “Rahimo” tarjimai “Karimo” singari yozma adabiyot namunalari tarjimoni hisoblanadi.

Sidqiy Xondayliqiy mashaqqatli hayot yo’li, ijodi va shaxsiyati haqida ko’plab zamondoshlari bilan bir qatorda atoqli adibimiz Oybek o’zining “Ulu’g’ yo’l” romanida uni quyidagicha ta’riflaydi. “Shoir Sidqiy maxsum Iskandardan: kamba’gal oilada tu’g’ilib o’sgan, qattiqchilikda qiynalib o’qigan, keyin madrasaga joylashgan. Ko’p zorlik bilan madrasani tugatgan, Iskandarga qaytmasdan shaharda yashab qolgan. Nazmda xiyla tuzuk, kalomi o’tkir, pishiq, hozirjavob shoir edi. O’rta bo’yi, muloyim ifodali, yuzlari burushiq, faqirona kiyingan, xush fe’l, xush muomala kishi edi.

Sirojiddin Sidqiy 1884-yilda tu’g’ilgan. Otasi Mirzohid oxund “oxund” deb nomlanishidan o’qimishli kishilardan bo’lgan. Shoir o’z tarjimai holi haqidagi ma’lumotlarda otasining kamba’galroq, bechoraholroq bo’lganligini ma’lum qilgan.

Barchamizga juda yaxshi ma’lumki, bu davr ijtimoiy-siyosiy hayoti o’ta og’ir va ziddiyatli edi. Rossiya imperiyasi hukmronligi, birinchi jahon urushining frontdagi va front ortidagi shaxslarga nechog’lik ta’sir ko’rsatganligi siz-u bizga sir emas. Mana shunday tahlikali davrda yana bir siyosiy kuch bor ediki, ular jamiyatdagi barcha masalalarga bevosita ta’sir eta olar va hech bir shaxs taqdiri, millat ertasi ularni befarq qoldirmas edi. Bunday vatanparvar, millatparvar insonlar JADIDLAR edi.

Jadidchilik Turkistonda 19-asrning oxirida maydonga kelgan va 20-asrning boshlarida shakllanib, qisqa muddatda yuqori po’ganaga ko’tarilgan ijtimoiy-siyosiy hodisa ekanligi barchamizga ma’lum. Jadidchilik ijtimoiy turmushning barcha jabhalarini qamrab olgan. Mazkur davrda yuzaga chiqqan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy ishlarining hech biri jadidlar e’tibori va ta’sir doirasidan chetda qolmagan. Buning asosini esa mavjud mafkurani o’z vaqtida va to’g’ri anglay olgan, yurt uchun nafaqat molini balki jonini ham ayamaydigan haqiqiy yurt farzandlari, ziyolilari tashkil etishgan. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo’ja Behbudiy, Siddiqiy- Ajziy, Abdulla Avloniy, Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiy, Muhammadsharif So’fizoda, Miskin, Xislat, Tavallo kabi jonkuyar ziyoli qatlam vakillari xalqni ma’naviyatli, bilimli qilishga jon-jahdlari bilan intilishdilar. Usuli jadid maktablarini ochishib, bolalarni bepul o’qitishdi. O’quvchilar uchun darsliklar yozib, joiz bo’lsa, xalq farzandlarini o’z farzandlaridanda ziyoda ko’rishdi. Yoshlarni Germaniyada o’qib tahsil olishlari uchun muruvvatpesha insonlar qo’llaridan kelgancha moddiy ko’mak berishdi, yuragida vatanga

bo'lgan sadoqat va muhabbat jo'sh urgan aholi qatlami hattoki tilanchilik qilishganiga tarix guvohlik beradi. Jadidchilik harakatining yorqin vakillaridan biri Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiydir.

Bugun biz alohida to'xtalmoqchi bo'lgan va idrokimiz yetgancha talqin qilishga kirishgan asar Sidqiyning "Rusiya inqilobi" dostonidir. Ushbu doston 1917-yilgi fevrl inqilobi va uning sabab va oqibatlarini o'z ichida mujassam etgan ijtimoiy-siyosiy asardir. Dostonda nafaqat Rossiya hukumatidagi o'zgarishlar hamda unga qaram davlatlar, shu jamladan, o'zbeklar hayotidagi keskin burilishlar, sodda xalqning ishonuvchanligi, ochlik va xorlik iztiroblari juda ta'sirli yoritilgan. Doston hajmi salmoqli 48 betdan iborat bo'lib, 1502 satrni tashkil qiladi. Shundan 72 satri "Guftori andar hamishagii "Sho'royi islomiya..." bobi (30-32-betlar) fors-tojik tilida yozilgan. Asarning asosiy matni (1430 satr) o'zbek tilida yozilgan.

Doston muqaddima va xulosa (Ittifoq zmoni) dan tashqari hajmi turlicha bo'lgan 13 bobdan tashkil topgan. Muqaddima va xulosa ham dostonidagi boblarga bevosita ulanib ketgan. Shu sababdan ularni ham boblar qatoriga kiritish mumkin. Shoir inqilob voqealarini kunma-kun berib boradi. "Banogoh boshlandi" deb ta'riflaydi. Asar 23-fevral inqilobning birinchi kunidan boshlanadi. Ijodkor g'alayonga kelgan elning ahvolini, xatti-harakatlarini ham atroflicha ta'riflaydi. Mamalakatni larzaga keltirgan ochlik va vayronagarchiliklar natijasida xalq qo'zg'olonlari ham boshlandi.

Muqaddimada shunday misralar ham mavjud:

Ki eski hukumat zamoni aro
Yo'q erdi bu xil jur'at etmak mango
Alar aslida jur'at etsam agar,
Yopar erdilar turmag'a sarbasar.
Churutqoy edilar vujudim bale,
Uzulg'oy erdi toru pudum bale.

Dostonning birinchi bobidayoq shoir xalqni birlikka, fidoiylikka, qadni baland tutishga, bilagida kuchi bormi? aqli-shuuri bormi? uni vaqtida kerakli ishlarga sarflash kerakligiga undaydi. Bu borada misol qilib Firdavsiy va uning nomini butun dunyoga tanitgan "Shohnoma" asariga yuzlanadi.

Mana qoldi Firdavsiydan yodgor,
Go'zal nomi alhol erur barqaror.
Aning nazmi ila shohoni Ajam,
El og'zida go'yo tirik hali ham.

Yuqoridagi jumlar orqali shoir insondan uning insonligini bildiruvchi, yaxshi nomi, ezgu ishlari bilan insonlar qalbida mangu tirik qoluvchi shaxs bo'lish lozimligini takidlaydi.

“Maqbul qurbonlar” bobida shoir Rossiya ozodlik kurashi tarixiga nazar tashlaydi. Bu kurashning uzoqdan boshlanganiga va u hamma zamonlarda shiddatli to'qnashuvlar, hayot-mamot janglari asosida borganligiga alohida e'tibor beradi.

Hurriyat olinmadi qurbonlarsizin,

Ki tarixlarning so'zidur chunin,

Ushbu jumladan ko'rinib turibdiki, ijodkor inqilob natijasida Rossiya siyosatida tub o'zgarishlar bo'lishiga va bu esa turkistonliklar hayotiga ham yangilik, mazmun olib kirishiga astoydil ishongan. Tarixga nazar solib, hurriyatga qurbonlarsiz ega bo'linmaydi deb mulohaza qilinishidan ko'rinadiki fevral inqilobi mustaqillikka imkon beruvchi yo'l edi. Rus inqilobiy tarixi sahifalarini 1772-yildagi Pugachyov qo'zg'alonidan boshlaydi. Shoir inqilobning sabablarini mustamlakalardagi milliy zulm bilan bo'g'laydi va o'zi juda yaxshi bilgan o'ziga har jihatdan yaqin bo'lgan bo'lgan 1916-yildagi Turkiston voqealarini misol qilib keltiradi. Muallifning fikricha, Turkistondagi qo'zg'alishlarga asosiy sabab –nohaqlik va zulmning kuchayishi bo'ldi. Chor hukumati bu yerda istelochilik, talonchilik siyosatini yuritdi:

Bosib zo'r ila mulku molin olib,

O'zin oqchasidek yonig'a solib.

Dostonning “Maqbul qurbonlar” bobi shuni ko'rsatadiki, Sidqiy chor samoderjaviesining halokatini ijtimoiy asoslardan krlib chiqib kor'rsatishga harakat qiladi. Chunonchi, chor hukumati siyosatining nohaqlik va zulm asosiga qurilganligini asos qilib oladi. So'zining isboti o'laroq, ijtimoiy va ma'naviy hayotdagi “parda ortidagi ishlar”ni dostonning keyingi “Rasputin ila maxlu”(sobiq podshoh xonimi) bobida alohida to'xtaladi. Bu bobda ijodkor podshoh oilasi, qizlari va ayollaridagi behayolik va boshqalar so'z bilan aytolmaydigan hodisalarni ro'y-rost tasvirlaydi. Rasputin obrazi orqali xotinboz, ikkiyuzlamachi, nomard kishilarni gavalantiradi. U faqatgina aysh –ishrat, ko'ngilxushlik, qimmatli vaqtini ayollar bilan vaqt o'tkazishgagina sarflaydigan, bir so'z bilan aytganda manqurtning “ruscha” variant edi. Ming afsuski, uning qilmishlari bilan bir vaqtda gunohlariga ham sherik bo'ladigan ayollar ham talaygina edi. Hukmdorning nafaqat ayoli, balki qizlari ham unga ishongan yoki nafsiga taslim bo'lishgan edi. Sidqiy bu voqealarni oshkora yozishdan qo'rqmadi, unda kuchli jur'at va iroda borligiga yaqqol dalil bo'la oladi.

Asarning navbatdagi bobida esa serqirra ijodkorimiz din masalalariga ham e'tibor qaratdi. Zamonaviy til bilan aytganda bir jurnalistning “katta odam”bo'lib ketganligi va gazetada turli xil

ko'ngli tusagan voqealarni, gaplarni yozaverishidan zorlanadi adib. Bu "katta odam" N.P.Ostroumov(1846-1930) edi. U 1883-1917-yillarda "Turkiston viloyatining gazetasi" da muharrirlik qilgan. U gazeta orqali insonlarning ruhiyatini, ma'naviyatini egallash mumkinligidan kelib chiqib gazetada dinni tahqirlovchi, qoralovchi g'oyalarni ilgari suradi. Bu borada ijodkor shunday deydi:

Risola aro so'z qilibdur to'lo
Tushungoy eshitsa, ani omi ham,
Anga la'nat aytgay, so'kib dam-badam
So'zi bas, o'rgumchakni toricha sust,

Ushbu jumla orqali uning gazetadiga faoliyati va Islom dinini ochiq-oydin qoralashiga xalqning munosabati aks ettirilgan. Ostroumovning bu ishlarini o'rgimchak to'ri singari ingichka va nozik ekanligi, xalqni omi deb hisoblasa ham uning bu gaplariga qo'shilmas va ishonmas edi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Sidqiy Xundayliqiy davr voqeliklarini o'z asarlarida aks ettirishda qalami o'tkir ijodkor edi. U hech narsani yasharmadi, chiroyli qilib tasvirlashga urinmadi, borini boricha gapirishga, yozishga urindi. Sidqiy boshqa yo'lni tanlashi ham va bu yo'lda to'kisroq yashashi ham mumkin edi. Aksincha Sidqiy shaxsiyati bundan yiroq, u haqni aytishga intilgan jasoratli adib edi. Rus bosqini, istelosi davri o'zbek xalqi uchun butun millat uchun juda fojiali va ayanchli edi. Bunday murakkab davrda Sidqiy va uning safdoshlari xalqni o'qimishli qilishga, farovon hayotga erishishi uchun imkon qadar harakat qildi. Yozgan asarlari esa nafaqat o'zining davri uchun balki bugungi 21-asr xalqi, yoshlari uchun ham ibrat maktabi bo'ldi.

REFERENCES

1. Begali Qosimov. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Toshkent "Ma'naviyat" 2002
2. Rifktovna, A. D., Ergashevna, K. S. (2022). Narrative strategy as a kind of communication. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(7), 27-30.
3. Aflyatunova, D. R., Kamilova, S. E. (2022). The novel as a literary category. *Independent Kazakhstan: modern educational potential and achievements*, 1(2), 18-22.
4. Рустамова, Н. Б., & Афлятунова, Д. Р. (2022). Интертекстуальность в русской поэзии на основе творчества ФИ Тютчева и АС Пушкина. *Academic research in educational sciences*, 3(6), 165-170.

5. Афлятунова, Д. Р., Камилова, С. Э. (2022). Специфика творчества сухбата Афлатуни. Theory and analytical aspects of recent research, 2(1), 48-51.
6. Афлятунова, Д. Р., Камилова, С. Э. (2022). Повествовательная стратегия в литературоведении. Suggestions and solutions. 1(2), 223-227.
7. Кобилова, Ш. Х., Сафарова, Ф. А., & Ахророва, Г. У. (2022). Перспективные возможности внедрения инклюзивного образования в жизнь сообщества. *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*, 2(10), 441-443.
8. Кобилова, Ш. Х., Икромова, Н. Ф., & Болиева, Н. Т. (2022). Инклюзивное образование и его эффективность в социально-педагогической. *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*, 2(10), 438-440.
9. Усаров, Ж. Э., Кобилова, Ш. Х. (2022). Инклюзив таълим ва унинг ижтимоий-педагогик омиллари. Халқаро тажрибалар ва ривожланиш истиқболлари, 1(3), 275-277.
10. Кобилова, Ш. Х., Абдурахимова, Д. (2022). Инклюзив таълимни ташкил этишдаги имкониятлар ва мавжуд муаммолар. Халқаро тажрибалар ва ривожланиш истиқболлари, 1(3), 267-268.
11. Кобилова, Ш. Х., Бобохонова, М. (2022). Кўриш нуқсонига эга шахслар нутқи ва мулоқотининг нутқий бўлмаган воситаларини ривожлантириш усуллари. Образование и наука в XXI веке, 5(24), 579-581.
12. Қодирова, Ф. У., Кобилова, Ш. Х. (2021). Таълим кластери асосида инклюзив таълимга жалб этилган ўқувчилар ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш шарт-шароитлари. Муаммо ва уларнинг ечимлари, 2(2), 85-86.
13. Усаров, Ж. Э., Эшнаэв, Н. Ж., Кобилова, Ш. Х. (2021). Педагогик инновацион таълим кластер лойиҳасини амалиётда қўллаш самарадорлиги ва истиқболлари. Педагогик таълим кластери муаммо ва ечимлар, 1(2), 305-313.
14. Қодирова, Ф. У., Кобилова, Ш. Х. (2021). Повышение качества инклюзивного образования в условиях педагогического инновационного кластера. Педагогик таълим кластери, 1(1), 109-115.
15. Усаров, Ж. Э., Кобилова, Ш. Х. (2021). Инклюзив таълимнинг назарий ва концептуал масалалари. Фан таълим ва амалиёт интеграцияси, 3(2), 37-45.
16. Усаров, Ж. Э., Кобилова, Ш. Х. (2021). Обеспечение безопасности жизни учеников с органиченными возможностями в процессе инклюзивного образования и его фактори. Журнал научных и прикладных исследований, 2(11), 19-21.
17. Кадирова, О. Х. (2022). Мотивы свободы и одиночества в поэзии Лермонтова и Усмана Насыра. Традиции и инновации в изучении и преподавании языков, 1(1), 173-176.
18. Kadirova, O. K. (2021). Comparative typological analysis of Russian-Uzbek literary relations in their historical development. *湖南大学学报 (自然科学版)*, 48(12).
19. Kadyrova, O. (2021). Information and communication technologies in the process of teaching foreign languages as the

basis of an innovative approach to learning. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE*
Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (9), 649-651.

20. Kadyrova, O. K. (2021). Motivational basis for the formation of eastern and western literature Мотивационная основа формирования восточной и западной литературы. *Журнал филологических исследований*, 6(3), 17-22.

21. Кадырова, О. Х. (2021). Использование учебного перевода как один эффективных приемов обучения русскому языку как иностранному в средней школе. *Современное образование и воспитание*, 1(1), 289-294.

22. Kadyrova, O. K. (2021). Foundations of artistic synthesis in the literatures of the west and the east at the present stage. *Innovative engineering and management research*, 10(01), 227-232.

23. Кадырова, О. Х. (2021). Информационно-коммуникационные технологии в процессе преподавания иностранных языков как основа инновационного подхода к обучению. *Теоретические и прикладные науки*, 101(09), 649-651.

24. Kadyrova, O. K. (2020). Professional pedagogical activity its types and structure. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, 1(12), 93-96.

25. Илёсов, Б. А., & Кадырова, О. Х. (2019). Поэзии А. Блока в узбекских переводах. *ПЕРЕВОДЧЕСКИЙ ДИСКУРС: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД*, 1(2), 133-138.

26. Кадырова, О. Х. (2013). Русский язык 5 класс Книга для учителя. *Маънавият*, 1(1), 160.

27. Кадырова, О. Х. (2002). Межлитературные типологические сопоставления в процессе преподавания. *Янги аср авлоди*, 1(1), 96.

28. Кадырова, О. Х. (1995). Методика реализации сопоставительного подхода в профессиональной филологической подготовке студентов-билингвов Узбекистана (русская и родная литература).

29. Кадырова, З. З. (2021). Некоторые комментарии к интерпретации и противопоставлению аспектов терминов перефразирование и перифраз. *Теоретическая и прикладная наука*, 1(6), 486-489.

30. Кадырова, З. З. (2021). Лексические издания в формировании перифраза о первом перифразе в прозе Алишера Навои. *Журнал филологических исследований*, 6(1), 17-23.

ЎСИМЛИКЛАР ХИЛМА-ХИЛЛИГИНИ САҚЛАШГА УСЛУБИЙ ЁНДАШУВЛАР

Файзулла Хабидуллаевич Абдуллаев

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, к/х.ф.н., к.и.х.
f_abdullaev@yahoo.com

Сафар Менгликулович Аликулов,

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, к/х.ф.д., к.и.х.
safaruzripi@mail.uz

Хасан Чутбаевич Буриев

Тошкент давлат аграр университети, б.ф.д., проф.

Мухабат Кузиевна Турдиева

Bioversity International Марказий Осиё офиси,
m.turdieva@cgiar.org

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўсимликлар генетик ресурслари хилма-хиллигини сақлашга доир услубий ёндашувлар бўйича маълумотлар келтирилган. Биологик хилма-хилликни ўрганиш, янгиларини аниқлаш ва фойдаланилаётган ресурс турларининг захираларини баҳолаш назарий, илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, ҳозирги пайтда долзарбдир. Тирик организмларни *ex situ* сақлаб қолиш ва кўпайтириш доимий мониторинг билан мумкин. Шунинг учун жаҳон ҳамжамияти яқин келажакда ўсимликларни *ex situ* шароитида сақлашга устувор аҳамият беради. Биологик хилма-хилликни узоқ муддатли сақлаш дастурларида ўсимликларни *in situ* назорат остидаги шароитларда сақлашга катта эътибор берилмоқда.

Калит сўзлар: ўсимликлар генетик ресурслари, биохилма-хиллик, сақлаш, гермоплазма, қимматли белгилар манбалари, *ex situ*, *in situ*, таксономик бирликлар, миллий стратегия, мониторинг.

ABSTRACT

The article provides information on methodological approaches to the conservation of the plant genetic resources diversity. The study of biodiversity, the identification of new and

the assessment of the stocks of used resource species, acquire theoretical, scientific and practical significance, and is relevant at the present time. The conservation and reproduction of living organisms *ex situ* is possible with constant monitoring. Therefore, the world community in the near future gives priority to the conservation of plants in *ex situ* conditions. In programs for the long-term conservation of biological diversity, much attention is paid to the conservation of plants under controlled conditions *in situ*.

Keywords: plant genetic resources, biodiversity, conservation, germplasm, sources of valuable traits, *ex situ*, *in situ*, taxonomic units, national strategy, monitoring.

КИРИШ

Ўсимликлар атрофимиздаги табиатнинг энг муҳим таркибий қисмидир. Инсоннинг ўсимлик дунёсига боғлиқлиги жуда катта. Ўсимликлардан озиқ-овқат, қурилиш материаллари, дори-дармонлар, кийим-кечак тайёрлаш учун материаллар оламиз. Яшил ўсимликларсиз эр юзида ҳаёт мумкин эмас, чунки кислород ҳосил бўлиши фотосинтез жараёнининг натижасидир. Афсуски, ўсимлик дунёсининг бутун хилма-хиллигини сақлашга оқилона муносабатда бўлиш зарурати кўпинча инсонлар томонидан табиий ресурслардан фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариши, дам олиш фаолияти давомида амалга оширилмайди. Инсоннинг ҳаёти ва фаровонлиги ўсимлик дунёсининг ҳолатига боғлиқлигини тушуниш, баъзида бузилган табиий мувозанатни тиклаш учун жиддий харажатлар талаб этилганда пайдо бўлади.

Биологик хилма-хилликни ўрганиш, янгиларини аниқлаш ва фойдаланилаётган ресурс турларининг захираларини баҳолаш назарий, илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, ҳозирги пайтда долзарбдир. Тирик организмларни *ex situ* сақлаб қолиш ва кўпайтириш доимий мониторинг билан мумкин. Шунинг учун жаҳон ҳамжамияти яқин келажакда ўсимликларни *ex situ* шароитида сақлашга устувор аҳамият беради. Биологик хилма-хилликни узоқ муддатли сақлаш дастурларида ўсимликларни *in situ* назорат остидаги шароитларда сақлашга катта эътибор берилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўсимликлар хилма-хиллигини сақлаш вазифаси учта ўзаро боғлиқ компонентлардан иборат: ўрганиш, кузатиш ва сақлаш механизмини яратиш. Ўсимликлар хилма-хиллигини сақлаш учун самарали тизимни яратиш ва унинг фаолиятини фақат

Ўсимликлар хилма-хиллигининг таркиби, унинг асосий шакллари тақсимлаш ва барқарор ҳолатда сақлаш шартлари тўғрисидаги фундаментал билимларга таяниш орқали яратиш мумкин. Шу сабабли, ўсимликлар хилма-хиллиги ҳам фан объекти, ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш объекти ҳисобланади [1].

Дунёнинг аксарият мамлакатларида ўсимликларнинг гермплазма манбаларини ўрганиш, сақлаш, тўплаш (*сафарбар этиши*) ва улардан фойдаланиш ягона миллий вазифа сифатида кўриб чиқилади ва барқарор қишлоқ хўжалигини, фармацевтика саноатини ривожлантиришда ва инсон муҳитини яхшилашда муваффақият қозониш учун асос бўлиб хизмат қилади [2].

Биохилма-хилликни, шу жумладан, ўсимликлар хилма-хиллигини ўрганиш табиатшуносликнинг бир тармоғи сифатида биологиянинг ривожланишидаги «Марказдан қочиш» (*чекланган миқдордаги асосий қонунларга асосланиб ҳаётнинг барча кўринишларини тушунтириши*) тенденциясига бўйсунди. Ўсимликлар хилма-хиллигининг чексизлиги учун, сайёрамизнинг ўсимлик организмларининг барча спектрларини қамраб олган, уни ўрганадиган асосий фанлар бир томондан тизимлаштириш, ўсимликларнинг таксономик хилма-хиллиги, бошқа томондан ўсимликларнинг биоэкологик хилмахиллиги- биогеография, флорология, геоботаника ва бошқалар ҳақидаги фанлар [3-7]. Қолган биологик фанлар типологик хилма-хилликнинг турли шакллари ўрганади, бу биринчи навбатда биохилма-хиллик объектларини генетика, эволюция назарияси, экология ва бошқалар каби фанлар бўйича диверсификациянинг назарий асосларини ишлаб чиқиш учун зарурдир.

Замонавий шаклда биохилма-хиллик тушунчаси XX асрнинг 90-йилларида дунёда экологик ҳаракатнинг «Тўлқинлар тепасида» пайдо бўлди. Бу биологлар ва экологлар томонидан илгари сурилган [8], улар биохилма-хилликнинг аниқ таърифини ёки унинг шакллари таснифини беришни истамадилар. Фақат биохилма-хилликнинг асосий гуруҳлари (*ёки турлари*) берилган, улар экологик мақсадлар нуктаи назаридан жуда муҳимдир. Бу генларнинг (*ёки популяцияларнинг*), турларнинг, экотизимларнинг хилма-хиллигидир.

Таъкидлаш жоизки, экотизимлар тўғридан-тўғри биологик объектлар эмас, чунки улар биотик ва абиотик таркибий қисмларни ўз ичига олади, иккинчиси эса улар биотик «ядро» билан ўзаро таъсирлашадиган даражада ўрганилади [4].

Эҳтимол, маълум бир турдаги биохилма-хиллик бирликларини аналитик баҳолашга умумий ёндашувни икки синфга бўлиш керак: баъзилари маълум бир таксонга (*филумга*), бошқалари маълум бир ҳудуд биотасига тегишли [4].

Аслида биологик хилма-хиллик- бу ҳаётни қўллаб-қувватлаш ва мослашишга қодир автоном интеграл бирликлар сифатида организмларнинг хилма-хиллиги. Уларнинг фазовий бирикмаларининг хилма-хиллиги (*хилма-хилликнинг хилма-хиллиги*) биохорологик биохилма-хиллик деб ҳисобланиши керак. Агар биз танани универсал тирик тузилиш бирлиги учун олсак, унда биохилма-хилликни ташкил этиш даражаларига қараб кўриб чиқиш керак: организм - тўқималар - хужайралар - органеллалар - молекулалар - субмолекулалар.

Биохилма-хиллик турли хил тирик организмлар сифатида қуйидагиларга бўлинади:

1) Таксономик ёки филетик хилма-хиллиги, яъни қариндошлик тамойилига кўра гуруҳланган организмларнинг хилма-хиллиги;

2) Типологик ранг-баранглик- қариндошлик (*структуравий, функционал, экологик, кенотик ва бошқалар*)дан ташқари ҳар қандай белги тоифалари учун таксонлар, популяциялар ва индивидуал организмларнинг хилма-хиллиги.

Таксономик хилма-хиллик бирлиги иерархия даражалари бўйича тақсимланган турли хил таксонлардир (*турлар, кенжа турлар, турлараро*). Асосий тизим турлари турлар тизимига хос бўлган ўзига хос хусусиятлар тўплами билан: абадий ўз-ўзини кўпайтириш қобилияти, эволюцион ирсий мослашув, бардошлик амплитудасининг кенгайиши, диапазоннинг мавжудлиги, генетик маълумотни эркин алмашиш имконияти, популяцион тузилиши ва бошқалар. Шунинг ёдда тутиш керакки, ҳар қандай биологик маълумотлар илмий аҳамиятга эга, фақат улар маълум турларга тегишли бўлса. Маданий ўсимликлар ва уй ҳайвонлари учун энг муҳими, генотипларнинг маълум бир тўплами ген тизимлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги билан ажралиб турадиган, турлараро таксонлар иерархиясини ўз ичига олган турлараро даража ҳисобланади.

Биохилма-хиллик таркибий қисми сифатида ўсимликларнинг хилма-хиллиги биринчи навбатда ўсимлик дунёсининг асосий параметрлари билан тавсифланади. Ўсимликлар хилма-хиллиги элементлари- биосферанинг турли хил хорологик бўлимларидан ташкил топган.

Ўсимликларнинг таксономик хилма-хиллик бирликлари- ўсимликлар хилма-хиллигига тегишли

типологик хилма-хиллик категориялари ва birlikлари- уларнинг зарур атрибутлари, уларсиз таксономик тоифалар, жонсиз номенклатура ва таксономик birlikлардан бошқа нарса эмас.

Типологик хилма-хиллик- бу ўсимликларнинг атрибутлар тоифаси (*флора элементлари*) бўйича ҳам, шунингдек, ушбу тоифадаги белгилар тўпламига қараб ўхшашлик даражаси бўйича ҳам турларга бўлинадиган кенг навлар.

Типологик элементларнинг турли тоифалари фарқланади: географик, атроф-муҳит, ценотик, биологик ва бошқалар, шунингдек аралаш турлари (*экологик-географик, ценогеографик ва бошқалар*). Баъзи бир мураккаб белгилар элементар белгилар мажмуасидан иборат, масалан, турлар мураккаб таркибий ва функционал белгиларга кўра, репродуктив стратегияга кўра, метаболизм турлари бўйича, ҳаёт шакли (*биоморф*), турлар тоифалари ва бошқалар бўйича таснифланади.

Агар флора турларининг рўйхатидан кенжа турлар ва турлараро таксонлар рўйхатига ўтиш маълум бир флорадаги филий нисбатларини таҳлил қилишдаги биринчи қадам бўлса, унда типологик элементларга нисбатан шунга ўхшаш ҳаракатлар ушбу флорани таркибий ва функционал турларнинг (*масалан, кенотипларнинг*) табиий комбинацияси сифатида намоёниш этиш имконини беради.

Бу ўсимликлар хилма-хиллигини таксономик ва типологик birlikлар тизими сифатида ўрганишга матрицали (*бирлаштириши*) ёндашув бўлиб, уни фақат таҳлил қилиш учун эмас, балки оқилона сақлаш учун зарур шарт-шароитларни яратадиган ягона ҳақиқий, илмий асосланган деб ҳисоблаш мумкин. Биологик хилма-хилликнинг элементи сифатида ўсимликлар хилма-хиллигини сақлаш муаммосига халқаро ва миллий давлат ва нодавлат ташкилотларнинг кучлари жалб қилиниши керак, уларнинг ҳаракатлари ўсимликлар хилма-хиллигини сақлаш стратегиясини ишлаб чиқишга йўналтирилиши керак. Миллий стратегиялар бир-биридан фарқ қилиши ва айрим мамлакатлар ва минтақаларнинг географик, экологик, иқтисодий ва бошқа хусусиятларига мослаштирилиши мумкин.

Стратегияларнинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилар:

- 1) Муайян ҳудуддаги барча ўсимликлар хилма-хиллиги объектларини (*турларини*) тизимли (*кадастр*) ҳисобга олиш (*инвентаризация*);
- 2) Муайян ҳудудда консервация қилиш учун устувор бўлган объектларни аниқлаш ва ҳисобга олиш;
- 3) Маълум талабларга жавоб берадиган ўсимликлар хилма-хиллигининг асосий шакллари кадастр бўйича

рўйхатга олиш (*барқарорлик; ўзини ўзи ушлаб туриш қобилияти- ўз-ўзини даволаш, ўзгарувчан муҳитга мослашиш, эволюция*);

4) Унинг асосий параметрлари динамикасини кузатиб боришнинг самарали тизимини яратиш (*мониторинг*);

5) Ўсимликлар хилма-хиллигини сақлаб қолиш бўйича самарали чоратadbирларни ишлаб чиқиш ва тезкор равишда амалга ошириш, шу жумладан: рўйхатга олиш ва назорат қилувчи идоралар, шунингдек, ўсимликлар хилма-хиллиги сақлаб қолиш ва тиклаш учун масъул бўлган идоралар ўртасида ўзаро боғлиқлик (*тўғридан-тўғри - тесқари*) механизмларини яратиш.

Турли хил фитохорияларда жойлашган ўсимликлар хилма-хиллиги бирликлари, таксонлар (*асосан турлар*) турли жуғрофий ва экологик ирқлар ва турли хил иерархик даражадаги популяциялар билан ифодаланиши мумкин. Турлар тизимини кўриб чиқишда дурагайларнинг мавжудлиги (*иккаласи ҳам ўзига хос ва наслдан ташқари*) эсга олинishi керак, бу маданий ўсимликлар учун энг муҳимдир. Таксономик хилма-хиллик бирликларини ҳисобга олишда шуни эсда тутиш керакки, ҳеч қандай таксон маълум биоценозлар ва экотизимлардан ташқарида мавжуд бўлолмайди. Ўсимликлар хилма-хиллигини ҳисобга олиш учун биологик хилма-хиллик энг мос бирликлари ўзига хос (*элементар, қисман*) флора бўлиб, улар умуман олганда флора, ўсимлик ва ландшафт биотасини акс эттиради [5]. Амалда, маълум бир географик жойлашувдаги флористик вазиятнинг намунаси бўлган маҳаллий флора [4, 7] қиёсий флористик тадқиқотларда биологик хилма-хиллик энг кенг тарқалган қисмга айланди. Тоғли ҳудудларда биологик хилма-хилликнинг ҳисоб бирлиги дарё ҳавзаси (*дарраси*) флораси бўлиши мумкин [6].

Ўсимликлар хилма-хиллиги ва биологик хилма-хиллик ҳақида маълумотларнинг матрица (*бирлаштириш*) тақдим этилишига ўсимликлар хилма-хиллиги иерархик жиҳатдан бўйсунадиган бирликларини (*биринчи навбатда турлар*) биологик хилма-хиллик бирликлари (*қуйи экотопологик ва географик бўлимларнинг иерархик тизимида*), яъни экологик ва жуғрофий тузилмани очиш орқали тақсимланишини ҳисобга олган ҳолда эришилади. Ўсимликлар хилма-хиллиги амалда, ўсимликлар хилма-хиллиги ва биологик хилма-хиллик бирликларини ҳисобга олишнинг ҳақиқий усули бу маълумотлар базаси тизими сифатида электрон ўсимликлар хилма-хиллиги Кадастрини (*идеал ҳолда, ягона*) яратишдир [4]. Ҳеч бўлмаганда ҳар бир турни тегишли минтақада географик жойлашиши ва унинг экотоплар ва жамоалар ўртасида тақсимланиши тўғрисида маълумот Кадастрга киритилиши керак.

ХУЛОСА

Ўсимликлар хилма-хиллигини кадастр билан рўйхатга олиш, авваламбор, фундаментал назарий аҳамиятга эга. Биосфера бўлинмалари томонидан турли хил ўсимликлар хилма-хиллиги (*биринчи навбатда турлар*) тарқалиш хусусиятларини аниқлаш ва таҳлил қилиш, ўсимликлар хилма-хиллигининг экологик ва географик тузилишини очиб беради, ўсимликлар хилма-хиллигининг замонавий ва тарихий омилларини, унинг барқарорлик сабабларини аниқлаш учун зарур шарт-шароитларни яратади, фазовий турлар тизимларининг ва популяциялар табиатини таҳлил қилиш учун маълумот беради.

Республикамизда генетик ресурслар билан шуғуллунадиган илмий муассаларда, шунингдек, Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институтида ўсимликлар хилма-хиллигини кадастр бўйича рўйхатга олиш долзарб масала ҳисобланади. Муҳофаза қилинишга муҳтож бўлган ўсимликлар хилма-хиллиги объектларини ва уларнинг ареалларини аниқлаш, уларнинг атроф-муҳит ва жуғрофий тақсимооти ва ҳолатини таҳлил қилиш, керак бўлганда, фойдаланилмайдиган табиий ерларнинг жойлашувига мувофиқ тури хил турдаги қўриқланадиган ҳудудларни режалаштириш лозим.

REFERENCES

1. Буриев Х.Ч., Аликулов С.М. Ўзбекистонда генетик ресурсларни сақлаш, самарали фойдаланиш ва бошқаришни ташкил этиш. // Т.: Фан зиёси, 2022.- 205 б.
2. Жученко А.А. Биоразнообразие- основа сохранения мировых генетических ресурсов растений. // Генетические ресурсы лекарственных и ароматических растений: Мат. межд. конф.- М., 2001.
3. Толмачёв А.И. Основы учения об ареалах. // Л., 1962.
4. Юрцев Б.А. Изучение биологического разнообразия: вклад флористики. // Изучение биологического разнообразия методами сравнительной флористики: Мат. IV раб. сов. по сравн. флористике.- Березинский биосферный заповедник.- 1993.- СПб., 1998.
5. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. // Новосибирск, 1978.
6. Камелин Р.В. Флорогенетический анализ естественной флоры горной Средней Азии. // Л., 1973.
7. Шипилина Л.Ю. Дикие родичи культурных растений во флоре бассейна среднего течения реки Луга (*разнообразие и проблемы сохранения*): Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. биол. наук.- С-Пб: ВИР, 2009.
8. Biodiversity. // Eds.: Wilson E.O., Peter F.M.- National Academy of Sciences.- 1988.- Washington, DC: The National Academies Press.- 538 p.- <https://doi.org/10.17226/989>.

МЕВА-РЕЗАВОР ЭКИНЛАР ВА УЗУМ ГЕНЕТИК РЕСУРСЛАРИНИ САҚЛАШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

Сафар Менгликулович Аликулов

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, к/х.ф.д., к.и.х.
safaruzripi@mail.uz

Илхом Ўктамович Оққузиёв

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, к/х.ф.д.

Хасан Чутбаевич Буриёв

Тошкент Давлат Аграр Университети, б.ф.д., проф.

Файзулла Хабибуллаевич Абдуллаев

Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот институти, к/х.ф.н., к.и.х.
f_abdullaev@yahoo.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада мева-резавор экинлар ва узум генетик ресурслари генофондини сақлаш ва улардан самарали ва оқилона фойдаланиш соҳасида мавжуд муаммалар, республикамизда ва дунёда олиб борилаётган амалий-ташкилий ишларнинг таҳлилий маълумотлари келтирилади. Ҳозирги кунда мева-резавор экинлари ва узум манбаларининг роли тобора ўсиб бормоқда ва бу улардан фойдаланиш, ҳозирги ва келажак авлодлар учун сақлашга катта талабларни қўяди. Шу нуқтаи назардан, селекция учун жуда муҳим бўлган маданий мевали ўсимликлар ва уларнинг ёввойи аجدодларини сақлаш ва улардан оқилона ва самарали фойдаланиш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: мева-резавор экинлар ва узум, маданий ўсимликлар ва уларнинг ёввойи аجدодлари, генофонд, ареал, сақлаш, ҳосилдорлик, озиқ-овқат ҳавфсизлиги, қимматли манба, селекция, самарали ва оқилона фойдаланиш.

ABSTRACT

The article presents analytical data on the existing problems in the field of conservation of genetic resources of fruit and berry crops and grapes and their effective and rational use, as well as practical and organizational work carried out in our republic and in the world. Currently, the role of genetic resources fruit and berry crops and grape is

increasing, which places high demands on their use and conservation for current and future generations. In this regard, the conservation of cultivated fruit plants and their wild relatives, which are of great importance for breeding, their rational and efficient use is of great importance.

Keywords: fruit-berry crops and grape, cultivated plants and their wild relatives, genepool, areal, conservation, yield, food security, valuable source, effective and rational use.

КИРИШ

Мева-резавор экинлар ва узум генетик ресурсларини сақлаш ва улардан самарали фойдаланиш соҳаси дунё ҳамжамиятининг ҳаракатларига қарамай, ушбу муаммо долзарблигича қолмоқда. Агар ўтган асрларда Ер юзида ўсимликлар турларининг 30 фоизи йўқолган бўлса, мутахассисларнинг фикрига кўра, XXI асрнинг ўрталарига келиб (*самарали чоралар кўрилмаса*), бу кўрсаткич 60 фоизга етиши мумкин. Ҳатто дунёнинг энг бой ва энг ривожланган мамлакатларида ҳам қимматбаҳо ва йўқ бўлиб кетиш ҳавфи остида бўлган ўсимликлар ҳимоя қилинадиган ҳудудлар улуши 10 фоиздан ошмайди (*ўртача дунё даражаси тахминан 3 фоиз*). Қолган ҳудудларда (*90% ёки ундан кўп*) ўсимликларни сақлаш имконияти бўлмайди [1].

Ўсимлик турларининг йўқолиши нафақат сайёрамизнинг ўсимлик дунёсининг ёмонлашишига, балки унинг энг қимматли генофондининг қайтариб бўлмайдиган даражада йўқолишига олиб келиши ҳам алоҳида ташвиш туғдиради. Хусусан, фақат Ўзбекистонда ноёб ва йўқолиб кетиш ҳавфи остида қолган юзлаб турдаги ўсимликлар мавжуд. Шу билан бирга, ушбу турларнинг ҳар бири ноёб ва бебаҳо бўлиб, унинг йўқолиши кейинги авлодларини аввалгиларига ўхшаш биохиломхилликка эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Айтиш жоизки, турларнинг йўқолиб бориши ва уларнинг яшаш жойларининг замонавий жараёни асосан инсон фаолияти билан боғлиқлигини ҳисобга олсак, фақатгина инсон ва умуман, жамият биологик хилмахилликни сақлашга жавоб бериши керак. Кўплаб мамлакатларда (*АҚШ, Канада, Марказий Европа мамлакатлари ва бошқалар*) ўтказилган сўровларга кўра, одамлар табиий комплексни (*флора ва фауна, ландшафтлар, кўллар, дарёлар ва ҳ.к.*) сақлаш учун барча бошқа дастурларни (*ҳатто ҳарбий ва фазовий*) афзал кўришади. АҚШ аҳолиси мамлакатда ушбу мажмуани ўз тарихидаги энг яхши ғоя сифатида сақлайдиган

миллий боғлар яратилишини баҳолайдилар. Кўпгина давлатлар ўз ҳудудларида топилган қимматли ёввойи ўсимликлар ва ҳайвонлар турларини «маҳаллий халқлар» билан тенглаштирадilar ва уларга бошқача муносабатда бўладилар. Бундан ташқари, кўплаб маданий ўсимликлар ва ҳайвонларнинг аждодларига ҳайкаллар ўрнатилганлигини кўришимиз мумкин.

Муаммонинг ижтимоий аҳамиятини инобатга олган ҳолда, АҚШ, Канада, Марказий Европа ва бошқалар, сўнгги ўн йилликларда атроф-муҳитни ва табиий биохилма-хилликни сақлаш учун ҳарбийлар билан таққосланадиган бюджетларни ажратдилар ва бу борада ажойиб натижаларга эришдилар. Нисбатан қисқа вақт ичида (20-25 йил) дарёлар ва кўллар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тозаланади, янги ноёб кўриқланадиган ҳудудлар барпо этилади, бу ерда миллионлаб ташриф буюрувчилар бу ишнинг самарадорлигини ва унга ажратилган маблағларни кўришлари мумкин.

Кўпгина мамлакатларда ўн минглаб ва юз минглаб генотипларга эга миллий генетик банкларнинг ташкил этилиши ўсимлик ва ҳайвонларнинг ёввойи ва маданий турлари, шунингдек, Ер юзидаги бошқа биологик организмларнинг генофондини сақлаб қолиш учун бебаҳодир. Ушбу генетик банкларнинг қиймати ҳар йили ошиб бормоқда.

Маданий ўсимликлар ва уларнинг аждодлари бўлган ва агробиологик хилмахиллик гуруҳига кирувчи ёввойи ўсимликлар алоҳида қизиқиш уйғотади. Уларда энг муҳим захира мавжуд бўлиб, бу миллий ва глобал даражада озиқ-овқат ҳавфсизлигини таъминлаш учун муҳимдир. Замонавий Ўзбекистонда ушбу гуруҳ ўсимликларининг энг муҳим вакиллари ёввойи шаклда ўсадиган мевали экинлар турлари: мамлакат жанубида ва жануби-шарқида ёввойи мевали ўрмонларни ташкил этувчи олма (*Malus sp.*), оддий ўрик (*Armeniaca vulgaris*) ва бошқаларни ташкил этади. Қатор мамлакатларнинг етакчи олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, мевали экинларнинг дунёда етиштириладиган кўплаб маҳаллий нав ва шакллари билан генетик алоқаси ўрнатилган. Бу мевали экинларнинг кўплаб навлари ворислари эканликларини тахмин қилишга асос беради. Мамлакатимиз ҳукумати томонидан ушбу ноёб ёввойи мевали ўрмонларни сақлаш чораларини кўрмоқда: конунчилик, бошқарув ва молиявий механизмлар такомиллаштирилмоқда, янги алоҳида кўриқланадиган ҳудудлар ташкил этилмоқда.

Дунёда ўсадиган ёввойи мевали ўсимликларнинг табиий ўрмонлари, уларнинг миқёси, ноёблиги, ирсий имкониятлари, илмий ва амалий аҳамияти жиҳатидан энг

ноёб ўсимликлар жамоалари қаторига киради. Ерда инсон пайдо бўлганидан то ҳозирги кунга қадар, ўсимликлар дунёси инсон ҳаётида доимо ҳал қилувчи рол ўйнаган. Дастлаб, мева-резавор экинлар ва узум одамлар учун ўсимликларнинг ягона озиқ-овқат манбаи эди ва ҳозирги кунгача бирламчи қишлоқ хўжалиги генетик ўчоқлари пайдо бўлиши билан- ўсимликлар маданийлаштиришда генетик материал манбалари ҳисобланади. Инсоният ривожланишининг кўп асрлик тарихи давомида ёввойи ўсимликлардан фойдаланиш дунёнинг кўплаб мамлакатлари аҳолисининг озиқ-овқат таъминоти тубдан яхшиланишига олиб келганлиги ҳақида кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Мева-резавор экинлар ва узум ноёб озиқ-овқат маҳсулотларидир, чунки ўсимликларнинг кўпгина вегетатив органларидан фарқли ўлароқ, улар инсон ёки ҳайвонларни истеъмол учун мўлжалланган бўлиб, улар биологик филтрдан ўтиб, турли биологик фаол моддаларнинг мувозанатли таркибини ўз ичига олади.

Мева-резавор экинлар ва узум дунёнинг аксарият мамлакатларида катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- уруғли мевали экинлар (*олма, нок, беҳи ва бошқалар*);
- данак мевали экинлар (*шафтоли, олхўри, ўрик, гилос, олча ва бошқалар*);
- резавор экинлар (*қулупнай, смородина, маймунжон ва бошқалар*);
- субтропик мевали экинлар (*цитрус меали экинлар, анжир, анор, хурмо ва бошқалар*);
- узум;
- тропик мевали экинлар (*банан, манго, ананас, папайя ва бошқалар*);
- ёнғоқ мевали экинлар (*бодом, ёнғоқ, pista, фундук ва бошқалар*).

Умуман олганда, тахминан 30-40 турдаги мевали ўсимликлар иқтисодий аҳамиятга эга ҳисобланади [2]. Қулупнай (*Fragaria × ananassa*), цитрус мевалари, банан (*Musa* sp.) ва олма дарахтлари каби экинлар ФАО томонидан ўсимликларнинг генетик манбалари тўғрисидаги халқаро келишувнинг кўп томонлама тизими қамраб олинган экинлар рўйхатига киритилган, бу уларнинг инсониятнинг озиқ-овқат ҳавфсизлигини таъминлашдаги аҳамияти тан олинганлигидан далолат беради.

Дунёда ҳар йили 300 миллион тоннадан ортиқ мева-резавор экинлар ва узумнинг мевалари йиғиб олинади. Маълумотларга кўра, сўнги ўн йилликда ушбу экинлардан мева етиштириш 1,5 мартадан ошди ва бу тенденция барқарор сақланиб қолмоқда. Дунё меваларининг кўп қисми цитрус мевалари ва бананлардан ҳар йили 65,0-70,0 млн. т, узумдан (*Vitis sylvestris*) 55,0-60,0 млн. т, олмадан (*Malus domestica*)

35,0-40,0 млн. т ва мангодан (*Mangifera indica*) 15,0 млн. т йиғиб олинади. Ушбу экинлар дунёдаги мева ва резавор мевали ўсимликларнинг 2/3 қисмини ташкил қилади. Нок (*Pyrus communis*), шафтоли (*Prunus persica*) ва ананас (*Ananas* sp.) кўчатлари ҳар йили 8,0-10,0 млн. т мева, ҳар бири 5,0-7,0 млн. т ўрик (*Armeniaca vulgaris*), ҳар бири 3,0-4,0 млн. т папайя (*Carica papaya*), ҳар бири 2,0-2,5 млн. т қулупнай (*Fragaria × ananassa*) ва 0,5-1,0 млн. т- бошқа мевали экинларни ташкил этади.

Меваларнинг энг кўп миқдори Осиё мамлакатларининг улушларига тўғри келади. Бу борада Европа мамлакатларининг улуши катта (23%). Дунёда мевали экинларининг ҳосил улушини деярли учдан бир қисми Америка мамлакатларига тўғри келади (*Жанубий Америка мамлакатлари эса қарийб 17%, Шимолий ва Марказий Америка эса 15%ни ташкил қилади*). Бу борада Африка мамлакатлари (12%дан ортиқ) ва жуда кичик- Австралия, Янги Зеландия ва Океания (1,5%дан кам) давлатлари унчалик катта аҳамиятга эга эмас. Йиғиштирилаётган меваларнинг қарийб 5% МДХ мамлакатларига тўғри келади [2].

Шундай қилиб, ҳозирда мева-резавор экинлари ва узум манбаларининг роли тобора ўсиб бормоқда ва бу улардан фойдаланиш ва келажак авлодлар учун сақлашга катта талабларни кўяди. Шу нуқтаи назардан, селекция учун жуда муҳим бўлган маданий мевали ўсимликлар ва уларнинг ёввойи аждодларини сақлаш ва улардан оқилона ва самарали фойдаланиш жуда муҳим аҳамият касб этади, чунки селекционерларнинг яхшиланган навларни, шу жумладан мева-резавор экинлар ва узум навларини яратишдаги муваффақияти ёввойи ўсадиган шакллардан керакли манбаа материалларини кенг танлаш имкониятига асосланади. Хусусан, экинларнинг янги авлоди бўлган ёввойи олма дарахтлари «Голден Делишес» олма навларини маданийлаштириш орқали қисқа вақт ичида (25 йил давомида) дунё олма ишлаб чиқаришини икки баробардан кўпроқ кўпайтиришга ва йилига 50,0-55,0 тоннагача етиштиришга эришилди.

XX аср охирида баъзи бир мевали экинларни маданийлаштириш натижасида уларни етиштириш сиёсат даражасига кўтарилди. Бунга мисол қилиб киви сифатида танилган актинидияни (*Actinidia delichosa*) олиш мумкин.

Бугунги кунда қарийб 76 минг гектардан ортиқ майдонда етиштирилмоқда, унинг ялпи ҳосили 1,7 млн. тоннадан ортиқ. Сўнгги беш йилда унинг майдони икки баробар, айрим янги дунё мамлакатларида эса ҳатто 4-5 марта ортган. Шундай бўлсада, унга бўлган талаб етиштирилаётган ҳажмдан юқоридир.

Ҳатто ушбу мевани етиштириш ҳажми аҳоли жон бошига Янги Зеландия ва Италияда- 3,5-3,9 кг, Болгария- 211,0 г, Япония- 147,0 г, Франция ва АҚШ- 98,0 граммдан ортмаяпти [3]. Шу боис ушбу мевали ўсимликнинг юқори ҳосилдор, ўзини-ўзи чанглай олувчи навларини яратиш, кўчатларини етиштиришнинг самарали усулларини тадқиқ қилиш ва етиштириш агротехнологияларини такомиллаштириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланмоқда.

Маълумки, XX асрнинг бошларида киви (*Actinidia deliciosa*) Хитой флорасининг ёввойи ўсимлиги эди. Кивини ёввойи турларидан селекция ишларини олиб бориб, маданийлаштиришда ўтган асрнинг 70-йилларида Янги Зеландияда кенг ривожланди ва XX асрнинг охирида у йиллик ишлаб чиқариш 1 миллиондан ортиқ бўлган Европа, Жанубий Америка, Хитой ва бошқа мамлакатлардаги энг муҳим мева экинига айланди, яъни у анъанавий экинлар-малина (*Rubus* sp.), смородина (*Ribes* sp.) етиштиришдан устун бўлиб, қулупнай (*Fragaria* × *ananassa*) ва ўрик (*Armeniaca vulgaris*) ишлаб чиқаришга яқинлашди [4]. Бир қатор мамлакатларда (*АҚШ, Канада ва бошқалар*) ананас ва бошқа тропик экинлар катта аҳамиятга эга. Ҳозирда хомашё саноати ишлаб чиқариш ва ушбу экинларни қайта ишлаш саноати жадал ривожланишда давом этмоқда [5].

Бирок, ёввойи мевали ўсимликларнинг жуда катта аҳамиятига қарамай, сўнги ўн йилликлар давомида уларнинг яшаш жойлари- ареаллари ҳалокатли қисқариши, турларнинг таркибининг камайиши ва Ер юзида табиий мевали ўрмонларнинг таназзулга учраши кузатилмоқда. Бу нафақат ёввойи мевали ўсимликлар генофондини, балки, ўрмон жамоаларининг ажралмас қисми бўлган кўплаб ўсимлик турларининг йўқолиш хавфини туғдиради. Сайёрамизнинг генетик ресурслари бойлиги барча жойда тез қирилиб кетиш хавфи остида бўлганлиги сабабли, маданий ўсимликларнинг ёввойи аждодларини сақлаш халқаро муаммога айланиб бормоқда. Буни англаган ҳолда, дунёнинг кўплаб мамлакатлари ўсимликларнинг генетик захираларини сақлаш бўйича миллий дастурларни ишлаб чиқмоқдалар ва бу ишларни ўз мамлакатларининг энг муҳим стратегик устуворликлари (*озиқ-овқат ва экологик ҳавфсизлик дастурлари ва бошқалар*) рўйхатига киритмоқдалар. Генетик ресурсларни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда бу борада тўпланган халқаро тажрибадан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

ХУЛОСА

Шуни ҳисобга олиб, жаҳон амалиётида биринчи марта дунёнинг кўплаб мамлакатларида ёввойи мевали

Ўсимликларнинг генофондини сақлашнинг назарий ва амалий масалалари, шунингдек, табиий ёввойи мевали ўрмонларни тиклаш ва уларнинг ареалларини кенгайтириш усуллари бўйича тажрибани умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Тажрибани умумлаштириш асосида уни Ўзбекистон шароитида кенг қўллаш учун аниқ таклифлар киритилишини лозим топдик.

REFERENCES

1. Буриев Х.Ч., Аликулов С.М. Ўзбекистонда генетик ресурсларни сақлаш, самарали фойдаланиш ва бошқаришни ташкил этиш. // Т.: Фан зиёси, 2022.- 205 б.
2. Витковский В.Л. Плодовые растения мира. // СПб.: Лань, 2003.- 591 с.
3. Айба Л.Я. Научное обоснование технологии производства плодов актинидии китайской (*киви*) в Абхазии. Автореф. дисс... док. с/х. наук.- Сухуми, 2005.- С. 4-9.
4. World Kiwifruit Review.- 1998. Belrose, Inc., Pulham, WA, 1998.
5. Раузин Е.Г. Роль дикоплодовых видов в развитии современного садоводства и имеющийся опыт сохранения их генофонда. // Проблемы сохранения горного агробиоразнообразия в Казахстане: Мат. межд. конф.- Алматы, 2007.

ХАВФСИЗЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Ғофиржон Қобилжонович Дехқонов

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти
Курсантлар батальони командирининг тарбиявий ва мафкуравий ишлар бўйича
ўринбосари

АННОТАЦИЯ

XX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб, хавфсизликка оид қарашлар тизими турли халқаро ва минтақавий воқеа-ҳодисалар таъсирида кескин ўзгаришларга юз тутди. Мақолада хавфсизлик тадқиқотларининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд манбаларга таянган ҳолда очиб берилган.

Калит сўзлар: хавфсизлик, минтақа, миллий иқтисодиёт, инсон ҳуқуқлари, юқори сиёсат, қуйи сиёсат, глобал, инсон ўлчами.

КИРИШ

Миллий иқтисодиётларнинг ўзаро боғлиқлигининг ўсиб бориши, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ҳамда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг долзарб аҳамият касб этиши, илмий-техникавий тараққиётнинг давлатлараро муносабатларга таъсирининг кучайиши ва бошқларни келтириш мумкин. Уларнинг таъсирида хавфсизлик фокуси, традиционалистлар фикрича, «юқори сиёсат», яъни ҳарбий соҳадан халқаро ҳаётнинг бошқа жабҳаларини, биринчи галда, иқтисодиёт ва атроф-муҳитни қамраб олувчи «қуйи сиёсат»га қараб ўзгаришини кузатиш мумкин. Хавфсизлик ҳодисаси чегарасининг ижобий кенгайиши мазмун жиҳатдан кенг – «хавфсизлик тадқиқотлари» тушунчасининг вужудга келишига туртки бўлди [1].

«Хавфсизлик тадқиқотлари» мазмуни ва тузилишига кўра «стратегик тадқиқотлар»дан тубдан фарқ қилади. «Хавфсизлик тадқиқотлари»да миллий хавфсизлик ва ҳарбий соҳа билан бир қаторда хавфсизликнинг бошқа даражалари – минтақавий, халқаро, глобал ҳамда соҳалари – иқтисодий, экологик, ижтимоий, гуманитар ва бошқалар илмий билишнинг муҳим объектлари сифатида тан олинди. Унинг доирасида субъектлар/акторлар сон ва сифат жиҳатидан ўзгарди ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий акторлар, жамоат ташкилотлари ва индивидлар ҳисобига кенгайди [2].

Боз устига, хавфсизликнинг куч ва воситалари кенгайди. Қуролли кучлар билан бир қаторда халқаро ташкилотлар, молиявий институтлар, оммавий ахборот

воситалари, инвестиция киритиш ва бошқлар хавфсизликни таъминлашнинг муҳим инструментлари сифатида эътироф этила бошланди. Шунинг учун ҳам хавфсизликка оид адабиётларда давлатнинг марказий ўрни ва миллий хавфсизлик ғоясининг устуворлиги адолатли танқидга учради. Сезиларли бурилиш минтақавий ва халқаро хавфсизлик томон амалга оширилди. «Инсон ўлчами» хавфсизлик тадқиқотларида сезиларли ўрин эгаллай бошлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Суверен *давлатлар хавфсизлигининг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирда бўлиши* халқаро ҳаёт глобаллашувининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бугунги муракаб дунёда алоҳида олинган давлат, у қай даражада қудратли бўлмасин, ўз хавфсизлигини яқка ҳолда таъминлай олмаслиги тобора аён бўлиб бормоқда. Шунинг учун бугунги кунда хавфсизлик институтларининг ўзаро ҳамкорлиги ва интеграцияси, «умумий хавфсизлик»ни таъминлашда миллий стратегияларни мувофиқлаштириш муҳим ҳисобланади.

Ўтган давр мобайнида *халқаро ташилотларнинг* аҳамияти сезиларли даражада ортди. Суверен давлатларнинг миллий манфаатларини амалга ошириш механизми сифатида тузилган мазкур институтлар тобора халқаро сиёсатда ўз «сўзи»га эга бўлган акторлар сифатида намоён бўлмоқда. Бугунги кунда хавфсизлик ва мудофаа соҳасида ҳамкорликнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратиш асосан халқаро ташилотлар доирасида амалга оширилмоқда. Ҳозирда улар бевосита давлатларнинг ички ишлари деб ҳисоблаб келинган ваколатлар доирасига кириб бормоқда. (мисол учун, «гуманитар интервенция», инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш каби соҳаларни киритиш мумкин) [3].

Минтақавий ёндашув ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларининг муҳим жиҳатига айланди. Ички ва ташқи таҳдидлар ўртасидаги чегараларнинг ювилиб кетиши, трансчегаравий таҳдидларнинг пайдо бўлиши, янги мустақил давлатлар ҳамда улар муносабатларини мувофиқлаштирувчи кўп томонлама институтларнинг яратилишини *хавфсизликнинг минтақалашувини* кучайишига туртки бўлган омиллар сифатида баҳолаш мумкин. Минтақавий ёндашувнинг энг муҳим шарти бўлиб, минтақа давлатларининг географик жиҳатдан яқинлиги ҳисобланади. Муйаян бир географик маконда жойлашган давлатларнинг муаммо, таҳдид ва манфаатларининг умумийлиги ҳамда уларни ҳал этиш билан боғлиқ эҳтиёж минтақавий институтлар, норма ва қоидаларни яратилишини талаб этади.

XX асрнинг иккинчи ярмида минтақавий ёндашув асосини ташкил этган қатор хавфсизлик концепциялари ишлаб чиқилди. Хусусан, «умумий хавфсизлик» («common security»), «хавфсизлик комплекси» («security complex»), «ҳамжамият хавфсизлиги» («security community») ва бошқалар. Мазкур концепцияларда минтақа ва минтақавий жараёнлар давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим омиллари сифатида белгиланди.

Трансмиллий акторлар ва трансмиллий таҳдидларнинг пайдо бўлиши хавфсизлик концепцияси чегараларини кенгайтишига олиб келди.

Трансмиллий алоқалар:

- а) жисмоний объектлар, жумладан, шахслар;
- б) ахборот ва ғоялар;
- в) капитал ва бошқа моддий бойликлар ҳаракати натижасида юзага келади.

Замонавий давлатлараро муносабатларда трансмиллий компонентнинг кучайишида транспорт коммуникациялари ва технологияларининг ривожини ҳамда давлатлараро алоқаларнинг ўсиши муҳим аҳамият касб этди [4].

Трансмиллий акторлар – халқаро муносабатларда нисбатан янги ҳодиса бўлиб, ўз таркибига кенг доирадаги иштирокчиларни қамраб олади. Хусусан, трансмиллий корпорациялар, халқаро ноҳукумат ташкилотлар, миллий-озодлик ҳаракатлари ва бошқ. Трансмиллий акторлар халқаро ҳаётнинг таркибий қисми бўлиб, давлатлараро амалиёт ривожининг табиий ва муқаррар натижаси сифатида кўрилади. Қатор трансмиллий акторлар, масалан, террористик ташкилотлар, қаршилик кўрсатиш ёки миллий-озодлик ҳаракатлари асосан икки мафкуравий тизимнинг ўзаро қарама-қаршилиги ҳамда мустамлака тизимининг емирилиши натижасида вужудга келди. «Совуқ уруш» даврида асосий мафкуравий рақиблар - АҚШ ва СССР – улардан ўз ташқи сиёсатининг инструменти сифатида фойдаландилар. Молиявий, моддий-техникавий ва бошқа турдаги ёрдамни олиб турган трансмиллий акторлар, ўз навбатида, ҳомийларининг миллий манфаатларини амалга оширишган. Айни пайтда ушбу акторларнинг фаолияти қудратли давлатларнинг манфаатлари доирасида ушлаб турилган ва уларнинг назорати остида бўлган. Бироқ, СССРнинг парчаланиб кетиши билан «тийиб туриш доктринаси» ўзининг аввалги мавқеини йўқотди. Оқибатда миллий ҳукуматларга бўйсунмайдиган кучлар юзага келди.

Боз устига, таъкидлаб ўтилган кучлар томонидан амалга оширилиб келинаётган «паст даражадаги конфликтлар» анъанавий урушлардан тубдан фарқ қилди. Натижада мавжуд назария ва амалиёт, таҳдид ва хавфларни бартараф этиш услуб ва

инструментлари бу каби конфликтларга нисбатан самарасиз бўлиб қолди. Ушбу маънода трансмиллий акторлар фаолиятини хавфсизликнинг анъанавий ёндашувига берилган зарба сифатида кўрилиши мумкин. С.Хантингтон трансмиллий акторлар фаолиятини таҳлил қилар экан, уларга хос уч мезонни ажратиб кўрсатди: ички жиҳатдан мураккаб, функционал жиҳатдан ўзига хос ва давлатлараро чегараларни тан олмайдиган акторлар.

Трансчегаравий таҳдидлар – хавфсизлик назариясида нисбатан янги ҳодиса. Хавф субъекти ва манбалари ҳаракатни содир этиш услуб ва инструментларини («жиноят қуроли»ини) аввалдан аниқлашнинг қийинлиги, ҳаракатларнинг экстерриториаллиги ва бошқалар трансчегаравий таҳдидларни анъанавий (ҳарбий) таҳдидлардан фарқлаб турувчи хусусиятлар ҳисобланади. Одатда, ушбу гуруҳга халқаро терроризм, наркотикларнинг ноқонуний савдоси, диний экстремизм, одам савдоси каби таҳдидларни киритиш мумкин. Айти пайтда трансчегаравий таҳдидлар ва акторлар ҳодисасининг халқаро муносабатлардаги аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Мустамлака тузумининг барҳам топиши, янги мустақил давлатларнинг вужудга келиши, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши натижаси ўлароқ **миллий ўзликни англашнинг ўсиши, миллий қадриятлар ва маданиятларнинг тикланиши, ўз миллий ва этник илдизларига мурожаат** хавфсизлик концепцияси ривожига янги босқич бўлиб кирди. Бу эса, ўз навбатида, давлатларнинг ташқи ва хавфсизлик сиёсатида ички омиллар аҳамиятининг кучайишига олиб келди.

«Стратегик тадқиқотлар»да **инсон омили** иккинчи даражали ўринни эгаллаб келган. Бироқ, 70-йиллардан бошлаб, халқаро сиёсатда шахс ролига нисбатан маълум маънода «илиқлик» кузатила бошланди. Халқаро ҳаётда шахс «солиштирма оғирлиги»нинг ортишига, биринчи навбатда, давлатлараро алоқаларнинг ривожига туртки бўлди. Оилавий муносабатлар, интеллектуал мулк масалаларининг ривожланиши, экологик муаммолар, юз бераётган фавқулдда вазиятлар шахс аҳамиятини ортишини белгиловчи омиллардир. Бу эса, ўз навбатида, ўзаро муносабатларда шахснинг манфаатлари ва иштирокини таъминлаб берди. Хавфсизлик тадқиқотларида давлатлараро ҳамкорликнинг ноҳарбий сектори олдинги ўринга чиқди. Халқаро ташкилотлар фаолиятида гуманитар мавзу марказий ўрин тута бошлади. Халқаро ҳуқуқда «инсон ўлчами» ривожланди. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгашиининг Яқунловчи актида (1975 й.) халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойили – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат

қилишнинг мустақамлаб қўйилиши бу йўналишдаги энг муҳим ютуқ бўлди.

ХУЛОСА

Халқаро ҳаёт билан ҳамоҳанг тарзда *миллий хавфсизлик соҳалари ҳам кенгайиб, ихтисослашиб борди*. Ҳимоя қилиниши лозим бўлган хавфсизлик объектлари - миллий манфаатлар - сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги хавфсизлик субъектлари манфаатлари ҳисобига бойиди. Бундай тенденция хавфсизлик ҳодисасини тизимли ва комплекс равишда тушуниш ва ўрганиш эҳтиёжини оширди. Миллий хавфсизликни таркибий қисмларга «ажратилиши» мутахассислар томонидан глобаллашувнинг замонавий таҳдидларига ўринли жавоб сифатида баҳоланади.

REFERENCES

1. Каримов И.А. Ўзбекистон аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т-б. – Тошкент, Ўзбекистон, 1998. - 429 б.
3. Бобокулов И.И. Миллий хавфсизлик тушунчасининг концептуал таҳлили // *Давлат ва бошқарув*. – Тошкент, 2013.
4. Жўраев Т. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик (глобал контекст). – Т.: Akademiya, 2007.

YUQORI QOVUSHQOQLI NEFT VA TABIIY BITUM KONLARINI QAZIB CHIQRISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Xolxo‘ja Raxmatullayevich Axmedov

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

axmedov-x-68@mail.ru

Hikmat Ahadillayevich Panjiyev

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

hikmat.panjiyev02@mail.ru

Kuvonchbek Mannonovich Umsonov

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

quvonch_uz2@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada yuqori qovushqoqli neft konlarini, shuningdek, tabiiy bitum konlarining qazib chiqarish metodlari keltirilgan. Shuni qayd qilish keraki bitum konlarini qazib chiqarish metodlari qovushqoqli neft konlarini qazib chiqarishdan farq qiladi, lekin, ba‘zi hollarda metodlarni bir nechta konlarda qo‘llash mumkin. Metodlarni tanlashda eng avval neftgazli kollektorlarning geologik-fizik xususiyati va neftga to‘yingan flyuidlarning fizik xususiyatlari ta‘sir qiladi.

Kalit so‘zlar: yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlar, qazib chiqarishning karyerli va shaxtali usullari, mahsulot olishning “sovuq” usuli, qazib chiqarishning issiqlik metodlari, quduq tubi zonasini issiq-bug‘ bilan ishlov berish, qatlamga issiqlik tashuvchi haydash, bug‘gravitatsiya tasir jarayoni.

ABSTRACT

The article considers various methods for developing deposits with high and high viscosity oil, as well as some methods for developing natural bitumen deposits. It should be noted that methods for the development of bitumen deposits may differ significantly from methods for developing viscous oil fields, but in some cases methods can be applied to both one and the other fields. The choice of the method is mainly influenced by the geological and physical properties of the oil containing reservoirs and the physical properties of the saturating fluid.

Keywords: high viscosity oils and natural bitumen; career and mining methods of development; «cold» ways of extraction; thermal methods of development; steamheat treatment of bottomhole well zones; injection into the reservoir of the coolant; process of the steam and gravitational effect.

KIRISH

Tabiiy bitumlar va noananaviy uglevodorod xom oshyosini o'zlashtirish muammolari dolzarb muammolardan biri hisoblanib asosan yuqori sanoat potensialiga ega bo'lgan, infrastruktura rivojlangan va yuqori malakali kadrlarga ega bo'lgan davlatlar uchun eng dolzarb muammo hisoblanadi [1].

Tabiiy bitumlar–genetik jihatdan turli darajada gabsizlangan, yengil fraksiyalarini yo'qotgan, qovushqoq, yarim qattiq tabiiy neft hosilalarini (maltalar, asfaltlar, asfaltitlar) o'zida namoyon qiladi [2]. Bular, bitumli jinslar kabi – sanoatning ko'p tarmoqlari uchun qimmat baho ko'p maqsadli xomoshyo hisoblanadi. Yoqilg'i-energetika sanoati uchun uglevodorod xomashyosining qo'shimcha manbayi hisoblanadi. Qurilish sanoatida asfaltbetonli qorishma sifatida ishlatiladi. Metallurgiya tarmoqlarida – yo'ldosh metall komponenti sifatida foydalaniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan baholanishi bo'yicha tabiiy bitumlarning dunyo bo'yicha geologik resurslari taxminan 260 mlrd tonnani tashkil qiladi, ularning olinadigan resurslari 70 mlrd tonna bo'lib, shuning 70 % atrofidagi resurslari Kanada hududida to'g'ri keladi.

O'zbekiston hududida og'ir neft ($\rho_n^{20}=0,98$) hosil bo'lish sharoiti bo'yicha uch turga bo'lish mumkin: 1) gipergen-suv-neft almashinishi jadal kechadigan zonada o'zgarishi bo'yicha; 2) paleogipergen-o'zgarishsiz; 3) katta chuqurlikda to'plangan og'ir neftlar.

Birinchi guruhdagi og'ir neftlarga, Farg'ona havzasining adir zonalarida (Shorsu, Shim. Rishton, Sel-Roxo va b.) yer yuzasiga tabiiy chiqib qolgan va yuqori gorizontlardagi neftlar kiradi. Tektonik jadal zonalarda mineralizatsiyasi kam bo'lgan harakatchan suvlarning uzoq vaqt ta'siri natijasida aerobli-mikroflorlar va boshqa atmosfera agentlari benzinli yengil fraksiyasini yo'qolishiga, qisman parafinsizlanishiga va boshqa qayta tiklanmaydigan elementlarning yo'qolishiga olib kelgan. Bunday neftlar (naftidlar) – malta, asfaltlar, asfaltitlar, keritlar neft qatoridagi bitumlarni hosil bo'lishi jarayonida oraliq neftlar deyiladi.

Ikkinchi guruhdagi og'ir neftlar, Afg'ona-Tojik botiqligida tarqalgan bo'lib, paleogen yotqiziqlarida yuqori oltingurgutli (5% gacha) kam benzinli neft, aromatik uglevodorodlar (NK – 300 °C fraksiyada o'rtacha 28 %), tarkibida 25 % gacha azot, 15 % gacha uglerod ikki oksid bo'lgan gazlar bilan boyigan. Bunday neftlar, karbonat-sulfat yotqiziqlarida yotadi va ular

neogen-to'rtlamchi davrda sodir bo'lgan neotektonik harakatlar ta'sirida hosil bo'lgan.

Uchinchi guruhdagi og'ir neftlar O'zbekistonning turli rayonlarida katta chuqurlikdagi (2800 m) gorizontlar yoki qatlamlarda aniqlangan. Bu neftlar asfaltleni, smolali moddalar miqdori bilan farq qiladi va qisman n-alkanlar $C_{15} - C_{36}$ gazkondensat konlarini (G'arbiy O'zbekistonda O'rtabuloq, Turkmanistonda Kamishladja va b.) ajratib turadi. Yuqori qatlam bosimi, bu neftlarni ahamiyatli qismini benzin-kerosin fraksiyasidan tashqari, gazli eritmaga moyli fraksiyalarni retrogradli o'tishiga imkoniyat yaratgan. Bu bilan bog'liq bu turdagi neftlarni chuqur-qoldiq neftlarga kiritish mumkin.

Tektonik faol zonalarda yer yuzasiga neftni chiqishi, neftli qatlamlar denudatsiyasi va atmosfera faktorlarining kompleks ta'siri natijasida neftli qatordagi turli tabiiy bitumlar hosil bo'lgan. O'zbekistonda bunday bitumlar Farg'ona tog' tizmalariga tutash zonalarda, Surxondaryo botiqligida va Zirabuloq-Ziaetdin tog'lari atrofida tarqalgan [3].

Yuqori qovushqoqli og'ir neftlar va tabiiy bitumlar zaxiralari turli baholashlar bo'yicha 790 mlrd. tonnadan 1 trln. tonnagacha tashkil qilib, taxminan 162 mlrd. tonnani tashkil qiluvchi kichik va o'rta qovushqoqli qoldiq olinadigan neft zaxiralaridan 5-6 marta ko'p.

Og'ir neft va tabiiy bitumlarni razvedka bo'lgan zaxiralari kam bo'lib, hozirgi vaqtda, yengil va o'rta neft zaxiralari nisbatan ko'proq ma'lum [3].

Venesueladagi Orinoko (Orinoco Belt) rayonida joylashgan og'ir neft koni va G'arbiy Kanada havzasining sharqiy adirida joylashgan bitumli qumlardagi bitum konlari dunyodagi ikkita eng yirik konlari hisoblanadi. Neftning umumiy boshlang'ich zaxirasi 3600 mlrd. barellni tashkil qiladi. Texnologiyani rivojlanishi bilan bog'liq olinadigan zaxira 900-1200 mlrd. barellni tashkil qilishi mumkin.

Og'ir neftlarni qazib chiqarish AQSH, Venesuela, Meksikada o'tgan asrning birinchi o'n yilligida boshlangan bo'lib, 1940-yillarda jadal rivojlangan [3].

Yuqori qovushqoqli va tabiiy bitum konlarini qazib chiqarish texnologiyalari

Og'ir neft va tabiiy bitum konlarini qazib chiqarishning turli usullari mavjud bo'lib, texnologik va iqtisodiy tavsifi bilan farqlanadi. Qazib chiqarishning u yoki bu texnologiyalarini qo'llash qatlamning geologik tuzilishi va yotish sharoiti, qatlam flyudlarining fizik-kimyoviy xususiyati, uglevodorod xomashyosining holati va zaxirasi, iqlimiy geografik sharoiti va b.

bilan asoslanadi. Ularni shartli ravishda qo'llash bo'yicha turlicha bo'lgan guruhlarga bo'lish mumkin:

- 1 – qazib chiqarishning karyerli va shaxtali usuli;
- 2 – qazib olishning “sovuq” usuli;
- 3 – qazib olishning issiqlik metodlari.

Qazib chiqarishning karyerli va shaxtaliy usuli.

Tabiiy bitum uyumlari ochiq (karyerli yoki ma'danli) va yerosti (shaxta, shaxtali-quduqli) metodlar orqali qazib chiqariladi.

Qattiq bitumli slanslar deyarli yer yuzasiga yotishi mumkin, lekin bitumli jinslarning yotish chuqurligi 750 metrgacha yetishi mumkin (Kanadaning Pis River koni), ba'zan undan ham chuqurda yotishi mumkin. Odatda qazib chiqarish chuqurligi 150-200 metrdan oshmaydi, ko'p hollarda bundan ham kam chuqurlikda qazib chiqarish ishlari olib boriladi.

Karyerli metod bilan neft mahsulotini olish ikkita asosiy operatsiyadan tashkil topgan: neftli jinslarni yer qa'rida qiqarib olish va neftni ajratib olish uchun boyitish fabrikasida tashish. Bu metod bilan qazib olish konda kapital va ekspluatatson xarajatlar kam bo'ladi va jinslardan uglevodorod olish bo'yicha qo'shimcha ishlarni o'tkazilgandan keyin yuqori koeffitsiyentdagi neftberaoluvchanlik ta'minlanadi: 65 dan 85 % gacha. Jinslarni yuqoriga olib chiqish uchun mashina-ekskavatorla, skreperlar, buldozerlar va boshqa yeryorish texnikalaridan foydalaniladi.

Kanadadagi (Alberta provinsiyasi) Atabaska bitumli qum koni dunyodagi eng yirik kon hisoblanai. Qumlarning qalinligi 90 metrgacha, yotish chuqurligi 600 metrgacha. Qumlar kvarsli g'ovkligi 30 % gacha. Bitumga to'yinganligi 2 dan 18 % gacha, o'rtacha 8%.

Shaxtaliy usul bilan qazib chiqarishni ikki xil modifikatsiyada olib borish mumkin: tozalash shaxtasi (uglevodorodga to'yingan jinslarni yer yuzasiga ko'tarib chiqish) va shaxtali-quduqlar (qatlam ustidagi jinslarda ishlov berish va bulardan ishlov berilgan tog' jinslarida neft yig'ish uchun mahsuldor qatlamda vertikal va qiya quduqlarni burg'ulash)[5].

Tozolvchi shaxtali usul faqat 200 metr chuqurlikgacha bo'lgan mahsuldor qatlamlarda qo'llaniladi, bu usul quduqli metodlar bilan solishtirganda neftberaoluvchanlik koeffitsiyenti ancha yuqori (45 % gacha). Bu usulni katta chuqurlikda qo'llaganda uglevodorodga to'yinmagan jinslardan o'tishi hisobiga metodning rentabelligi pasayadi, chunki hozirgi vaqtda jinslarda uglevodorodlardan tashqari kamyob metallar mavjud bo'lgan holda bu usul iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi. Qazib chiqarishning shaxta-quduqli metodi 400 metr chuqurlikgacha bo'lgan mahsuldor qatlamlarga

qo'llash mumkin bo'lib, neftberaoluvchanlik koeffitsiyenti tozlovchi-shaxtali metodga nisbatan ancha past va katta miqdorda quduqlar burg'ulanishi talab qilinadi. Shaxta-quduqli metodni qo'llash prinsipi quyidagicha. Agar tog' ishlanmalari neftgazga mahsuldor gorizontlardan quyida bo'lsa, bularda drenaj quduqlari burg'ulanadi (odatda 10-12 quduq burg'ulanadi), neft gravitatsiya omillari ta'sirida o'z oqimi bilan kelib oldindan tayorlangan maxsus kanavaga kelib tushadi, bu maxsus kanava neft saqlash joyi tomoniga qiya qilib qazilgan bo'ladi. Agar tog' ishlanmalari neftgazga mahsuldor gorizontlardan yuqorida bo'lsa, u holda bunda ham quduqlar burg'ulanadi, lekin, neft nasoslar orqali olinadi. Yuqori qovushqoqli neft gazsimon komponentlarsiz ko'rinishda ochiq usulda suv yordamida kanava orqali tashiladi. Bundan keyin neftsaqlash joyidan bu neft nasoslar orqali yuqorigva uzatiladi.

Oxir neft va tabiiy bitumlarning mahsuldorlig suratini oshirish uchun va qazib chiqarishning shaxta-quduqli usulida zaxirani to'liq ishlov berilishni ta'minlash uchun qatlamda bug'-issiqlik ta'siridan foydalaniladi. Bu metod issiq-shaxtali metod deb atalib, 800 metr chuqurlikgacha qo'llaniladi va yuqori neft olish koeffitsiyentiga ega (50 % gacha). Lekin, shaxtali va shaxta-quduqli metodlarga nisbatan boshqarish ancha murakkab. Yareg koni og'ir neft uyumlarini shaxta-quduqli qazib chiqariga misol bo'ladi.

Yareg konini qazib chiqarish uchta bosqichga bo'linadi:

- 1) Quduqlarni yer yuzasidan tajriba-sinov foydalanish;
- 2) Qazib chiqarishning shaxtali usuli;
- 3) Qatlamga issiqlik ta'siri bilan shaxtali usulda qazib chiqarish.

Yer yuzasidan quduqlarni ekspluatatsiya qilish neftni 2 % ni qazib olishga olib keldi. Aynan shuning uchun shaxtali quduqlarni burg'ulash g'oyasi paydo bo'ldi, yuqorida yotgan gorizontlarda galeriya tizimida yakunlangan.

Shaxtali usulda qazib chiqarish ikkita tizim bo'yicha amalga oshirilgan:

- 1) Uxtali, bunda uyumlar vertikal yoki biroz qiyaliy quduqlarning (50 metrgacha chuqurlikda) zich to'ri orqali drenajlanadi, bu quduqlar mahsuldor qatlamdan 25 metr yuqorida joylashgan yuqorida yotgan tuffitli gorizont tog' ishlanmalaridan burg'ulangan;
- 2) Qiya quduqlar – qatlamning yuqori qismida galeriya tizimi ko'rinishida joylashgan va uzunligi 200 metrgacha bo'lgan qiya quduqlar gorizontning quyi qismida olti yoqli (8-12 ga maydonda) burg'ulangan.

Bunday ikki tizimliy quduqlar neft beraoluvchanlik koeffitsiyenti 6 % gacha oshirish imkonini berda.

Neftberaoluvchanlikni oshirish uchun bug‘li issiqlik ta‘siridan foydalanilgan.

Qazib chiqarishning har qanday tizimining samaradorligi iqtisodiy ko‘rsatgichlar bilan belgilanadi – neft qazib olishdagi xarajatlar, neft olish va neft olish koeffitsiyenti sur‘atlari.

Neft qazib olishning “sovuq” usullari

Og‘ir neftlarni qazib olishning “sovuq” metodlariga birinchi navbatda «CHOPS» metodini kritish mumkin, bu metod kuchsiz sementlangan kollektor jinslarning yemirilishi hisobiga qum bilan birga neftniqazib chiqarish va neft va qum qorishmasini oqishi uchun qatlamga muvofiq sharoitni vujudga keltirish ehtimoliga ega (Kanadadagi Lloydminster koni). «CHOPS» metodini qo‘llashda ekpluatatsion xarajatlar kam bo‘ladi va katta investitsiya talab qilinmaydi, lekin, bunday holda neft beraoluvchanlik koeffitsiyenti 10 % dan oshmaydi. “Sovuq” usulda neft qazib olishda maxsus jihozli nasoslardan keng foydalaniladi (misol uchun, vintli nasos), bu nasoslar yordamida maxsus vujudga keltirilgan qatlam flyuidi va qum qorishmalari tortib olinadi. Qumlarni qazib olish yuqori o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lgan uzun kanallarni hosil qiladi (yoki kovaklarni hosil qiladi). tajribalar shuni ko‘rsatadiki ba‘zi kanallar ekspluatatsion quduqlardan 200 metrgacha masofagacha qochishi mumkin. Ko‘pikli neft bilan yuqori o‘tkazuvchan kanallar birgalikda neft oluvchanlikning yuqori koeffitsiyentini ta‘minlaydi va Lloydminster konidaga bir qancha neftli qatlamlarda yuqori mahsuldorlik kuzatiladi. Sovuq qazib olish texnologiyasining tijorat samaradorlikka ega bo‘lsadauning imkoniyatlarini chegaralaydigan bir qancha belgilar mavjud. Mavjud baholangan belgilar bo‘yicha hozirgi vaqtda qazib olinadigan neft hajmi 36 500 m³/sut. tashkil qiladi (230 000 barr./sut.), bunda keyingi o‘n yillikda qazib chiqarish hajmi 50 % ga pasayishi prognoz qilinadi. Mahsuldorlikning bunday pasayishiga quyidagi mezonlar sabab bo‘ladi:

- sovuq metod bo‘yicha mahsulot olish uchun yaroqli konlarni yo‘qligi;
- kanallar to‘ri bo‘yicha suvni oqib kelishi hisobiga quduqlarning suvlanishi;
- qatlam bosimi va qatlam energiyasini pasyishi;
- suyuqli oqimi pastligi va yuqori gaz omili;
- yuqorida ko‘rsatilgan sabablar ta‘sirida 7-8 yildan ortiq quduqlardan foydalanish imkoniyati yo‘q.

Og‘ir neft va tabiiy bitumni eritmalardan foydalanib qazib olishning “Sovuq” metodi safiga VAPEX» metodni qo‘shish mumkin, bu metod bo‘yicha gravitatsion drenaj rejimda qatlamga eritma haydaladi. Bu metod bo‘yicha gorizontalar quduqlar bug‘i foydalanib qatlamga ta‘sir qilish taxmin qilinadi. Yuqorida eritma haydash hisobiga bulardan eritma

kamerasi hosil qilinadi (uglevodorodli eritma shuningdek, etan yoki propan). Neft undagi eritmalar diffuziyasi hisobiga suyuladi va gravitatsion kuch ta'siri ostida mahsulot olinadigan quduqlar tomon kameralar chegarasi bo'yicha oqib tushadi. Bu metod bo'yicha neft olish koeffitsiyenti 60 % yetadi, lekin ma'suldorlik su'rati ancha past.

Shunday qilib, og'ir neft va tabiiy bitum uyumlarini qazib chiqarishning "sovuq" metodlari bir qator kamchiliklardan iborat. Bu kamchiliklarga neft qovushqoqligining maksimal qiymati bo'yicha chegaralanishi va qazib chiqarish su'ratinin pastligi. Shuning uchun og'ir neft va tabiiy bitum konlarini qazib chiqarishni loyhalashga qatlamga issiqlik metodi orqali ta'sir qilish bilan bog'liq holda amalga oshirilishi kerak.

Qazib chiqarishning issiqlik metodi

Neft konlarini qazib chiqarishning issiqlik metodi turlicha ko'rinishdagi ikkita prinsipga bo'linadi. Birinchi, qatlam ichi yonish jarayoniga asoslangan bo'lib, damlovchi quduqlarning quduq tubi zonasida koksli qoldiqlarning yonishini ta'minlash yo'li bilan vujudga keltiriladi (odatda TEN turidagi –quduq tubinini qizdiradigan qurulmadan foydalaniladi), bunda damlovchi quduqlar orqali havo (quruq yong'in uchun) yoki havo va suv (nam yong'in uchun) hadash yo'li bilan yong'in fronti ko'chiriladi. Ikkinchi, chet elda ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi bu neftli qatlamda issiqlik tashuvchi haydashga (yer yuzasidan) asoslangan [5].

Mazkur metodlar qatlamga kislorod (havo) haydalganda uning qatlamdagi neft bilan reaksiyaga kirishishi natijasida katta miqdorda issiqlik (qatlam ichra yonish) ajralib chiqishiga asoslangan. Bu metodlar quduq tubida neftning yonishi natijasida to'plangan issiqlikning qatlam ichiga siljishidan mahsuldor qatlamda issiqlik to'planishiga asoslanadi. Qatlamga haydalgan havo yonish zonasini qatlam ichra harakatlantiradi. Neft uyumlarini ishlatishda quyidagi metodlardan foydalaniladi [4]:

1. To'g'ri yo'nalgan «quruq» yonish, havo haydaladigan quduq tubida neft yondiriladi va yonish zonasi haydalayotgan havo bilan aralashib, suyuqlik chiqarib olish qudug'i tomon siljiydi;

To'g'ri yo'nalgan nam yonish yoki o'rta nam yonish, bunda qatlamga ma'lum bir nisbatda havo va suv haydaladi. Natijada yonish fronti oldida qaynoq suv hoshiyasi hosil bo'ladi, ya'ni yonish fronti oldidagi zonaga issiqlik kirib keladi, bu o'z navbatida haydalayotgan havo sarfini keskin kamaytirgan holda neftni chiqarib olish koeffitsientining ortishiga olib keladi.

Ikkinchi jarayon nisbatan samarali hisoblanadi. Bunda ham neftni siqib chiqarishda qatlamga bug' haydalgandagi kabi hamma omillardan foydalaniladi, bundan tashqari bu jarayonga xos

bo'lgan qo'shimcha omillar (karbonat angidrid gazining suv bilan aralashmasi, sirt-faol moddalar va b. yordamida neftni siqib chiqarish) ham qo'llaniladi.

Qatlam qanchalik katta chuqurlikda yotsa, havoni haydash bosimi ham shunchalik yuqori bo'ladi, shu sababli yuqori bosimli kompressorlardan foydalaniladi. Bu metoddan foydalanishda 1500-2000 m chuqurlikdagi uyumlarni tanlash ijobiy natija beradi. Uyumdagi qatlamning qovushqoqligi 10 dan 1000 mPa·s bo'lganda ham bunday metodlardan foydalanish mumkin. Bunday neftlar tarkibida og'ir fraksiyalari miqdori ko'p bo'lib, yonish jarayonida yoqilg'i vazifasini o'taydi. Yonish jarayonining texnologik imkoniyatlariga va iqtisodiy ko'rsatkichlariga ko'ra uni jins o'tkazuvchanligi 0,1 mkm² dan katta va neftga to'yinganligi 30-35% dan yuqori bo'lganda qo'llash tavsiya etiladi.

Ishlatish obyektining o'rta qismidagi jinslarning o'tkazuvchanligi yaxshi, neftga to'yingan qalinlik 70-80 m va undan katta bo'lganda bu metodlarning afzalligi seziladi. Obyektning o'rta qismidagi yonish jarayoni ta'sirida uning yuqorisida va ostida yotgan kam o'tkazuvchan jinslar ham qiziydi.

Quruq yonish jarayonida temperatura 700 0S ga etadi, shu sababli bu metoddan terrigen kollektorlarda foydalanish mumkin, karbonat kollektorlar esa bunday haroratda emiriladi. Nam va o'ta nam jarayonlarda yonish tegishli ravishda 400-500 va 200-300 0S temperaturada sodir bo'ladi, shu sababli ularni terrigen va karbonat kollektorlarda baravar qo'llash mumkin.

Quruq yonish jarayoni quduqlar joylashishining zich to'rida va teplofizik metodlarni qo'llashda ham samara beradi. Nam yonish jarayonida agar yonish fronti oldidagi qizdirilgan zona o'lchami katta bo'lsa, quduqlarning joylashish to'ri zichligi 16-20 ga/quduq bo'ladi [4].

Neftli qatlamda issiqlik tashuvchi haydash metodi turlicha ko'rinishidagi ikkita texnologiyaga ega. Birinchi – issiqlik tashuvchi va uning xoshisi bilan neftni sizishiga asoslangan. Bunday turlik qo'llanilgan issiqlik tashuvchi turidan kelib chiqib, qatlamda bug' issiqlik ta'siri va qaynoq suv ta'siri nomini olgan. Ikkinchi – mahsulot oladigan quduq tubi zonasini bug' issiqlik bilan ishlov berish. Bunday holda issiqlik tashuvchi sifatida to'yingan suv bug'idan foydalaniladi [5].

Yonish uchun yoqilg'i sifatida gaz bilan yonishdan, suv bug'i, suv, yonish fronti oldida neft fraksiyalarining bug'lanib ketishiga duchor bo'lgan va boshqa murakkab fizik-kimyoviy jarayonlardan qatlamga qolgan qolgan qatlamda neftning bir qismi sarflanadi. Neft zaxirasining 5-25 % yonib ketadi. Tadqiqotchilar tomonidan neftning zichligi va qovushqoqligi ortishi bilan yonadigan yoqilg'i sarflanishi ortadi, o'tkazuvchanlik ortishi bilan esa kamayadi [5].

Neftni bug‘ yordamida siqib chiqarish. Yuqori qovushqoqlikka – 40-50 mPa·s ega bo‘lgan uyumlarni ishlatishga asoslangan metod bo‘lib, oddiy suv bostirish metodidan foydalanib bo‘lmaydigan hollarda qo‘llaniladi. Sobiq Ittifoqda va O‘zbekistonda qatlamga suv bostirish bilan birga bug‘ ham yuborib ta‘sir etish jarayoni nazariy jihatdan asoslangan. Qatlamga yuborilayotgan bug‘ uyum bo‘shlig‘i hajmining 20-30% ni egallab, unda yuqori haroratli hoshiya hosil qiladi va qatlamga haydalayotgan suv bilan aralashadi. Ushbu metodni qo‘llash natijasida neftni chiqarib olish koeffitsienti miqdori 0,4-0,6 va undan yuqoriroq bo‘ladi.

Ushbu metod samarasi qatlam nefti qovushqoqligining pasayishida, bug‘ tarqalgan zonada neftning tozalanishida, jins-kollektorlar g‘ovaklari devoriga yopishgan smola, asfaltenlar va boshqalarning erishi va oqizib ketilishida ko‘rinadi.

Kon-geologik tavsifiga ko‘ra, ushbu metodni qo‘llash mumkin bo‘lgan uyumlarni tanlashda birinchi navbatda bug‘ quduqda, so‘ngra qatlamda harakatlanayotganda kam yo‘qolishi hisobga olinadi. Bu metoddan qatlamning yotish chuqurligi 1000 m gacha bo‘lganda foydalanish samarali hisoblanadi, chunki chuqurlik qanchalik katta bo‘lsa, issiqlikning yo‘qolishi ham shuncha ko‘p bo‘ladi. Neftga to‘yingan qatlamning qalinligi 10-40 m bo‘lsagina metod naf beradi. Agar qalinlik kam bo‘lsa, mahsuldor qatlamning ustidagi va ostidagi qatlamlarga issiq o‘tib ketishi mumkin.

Neftga to‘yingan qatlamning qalinligi juda katta bo‘lsa, issiqlik bilan uning bir qismigina qamrab olinishi mumkin, bunday hollarda qatlam obyektlarga ajratiladi. Jinslarning kollektorlik xususiyatlari yuqori (g‘ovaklilik koeffitsienti 0,2% dan yuqori, o‘tkazuvchanligi 0,5 mkm² dan katta) bo‘lganda metoddan foydalanish foydali hisoblanadi, chunki bunday hollarda mahsuldor qatlam jinslarini qizdirishga issiqlik kam sarflanadi. Boshlang‘ich neftga to‘yinganligi yuqori bo‘lgan uyumlarni ishlatishda bu jarayon yaxshi samara beradi, chunki qatlamdagi suvlarni qizdirishga juda oz issiqlik sarflanadi.

Jins kollektorlarning turg‘unligi past bo‘lsa, qatlamga bug‘ haydalganda uni buzib yuborishi, natijada jins zarralari suyuqlik chiqaruvchi quduqlardan yer yuzasiga chiqishi hamda qatlamdagi gil jinslarning bo‘kishi natijasida g‘ovaklar o‘lchami kamayishi va o‘z navbatida o‘tkazuvchanligi pasayishi mumkin. Shu sababli obyektlarni tanlashda qatlamdagi jinslar turg‘unligi yuqori, gilliligi (10% dan) kam bo‘lgani maqul. Metodni qo‘llashga eng qulayi monominerali kvartslı qumtoshlar, kamroq qulayi polimiktili (gil jinslar bo‘laklari bo‘lgan) qumtoshlar hisoblanadi. Metodni qo‘llash quduqlar oralig‘i 200-300 m bo‘lganda samara beradi.

Qaynoq suv yordamida neftni siqib chiqarish. Bu metod yuqori qovushqoqlikka ega bo‘lgan neft uyumlarini ishlatishda, shuningdek, yuqori parafinli neft uyumlaridan neft chiqarib olish koeffitsiyentini oshirishda qo‘llaniladi.

Bu metodda ham neftni chiqarib olish koeffitsiyentini oshirishda qatlamga bug‘ haydash metodida qayd qilingan omillardan foydalaniladi. Lekin qaynoq suv yordamida qatlamdan neftni siqib chiqarish metodi kam samarali bo‘lib, qatlamni qizdirishga juda katta miqdorda suv haydashni talab qiladi. Qatlamning qizish zonasi neftni siqib chiqarish frontidan kechikkanligi sababli mahsuldor qatlamga undagi bo‘shliq hajmidan 3-4 marta ko‘p hajmdagi qaynoq suv haydaladi.

Ushbu metod uyumni ishlatish chog‘idagi temperaturaning ozgina pasayishi natijasida qatlamda parafinning cho‘kishi va jins g‘ovaklarining bekilib qolishi mumkin bo‘lgan sharoitlarda qo‘llaniladi. Parafinning cho‘kishining oldini olish maqsadida temperaturasi qatlam temperaturasidan yuqori bo‘lgan qaynoq suv qatlamga haydaladi (suv quduq tubiga etib borguncha temperaturasining yo‘qotishi hisobga olinadi).

Shuningdek, obyektlarni tanlashda xuddi qatlamga bug‘ haydashdagi kabi qaynoq suv haydashda ham quduqda va qatlamda issiqlik yo‘qotilishi hisobga olinadi [5].

XULOSA

Shunday qilib, yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitum zaxiralari ananaviy kichik va o‘rta qovushqoqlikka ega bo‘lgan neft zaxiralariga nisbatan bir qancha katta bo‘lib, dunyoda qazib olish murakkab bo‘lgan xomashyo konlari keng tarqalgan.

Og‘ir neft va tabiiy bitum konlarini qazib chiqarish bo‘yicha Kanada, AQSH, Rossiya, Venesuela, Nigeriya va boshqa davlatlarda jadal amalga oshirilmoqda.

Yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarlarni kompleks xomashyo sifatida qarash kerak. Yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarlar tarkibiga neftli kislotalar, sulfokislotalar, oddiy va murakkab efirlar kabi qimmatbaho geteroorganik brikmlar, noyob katalizator manbayi bo‘lib, xizmat qiladigan metalloporfirinlar, sensibilizatorlar, organik yarim o‘tkazgichlar kabi noyob komponentlar uchraydi. Bu komponentlar va birikmalar tibiyotda, biotexnologiyada, kimyoviy texnologiyada mikroelektronikada foydalaniladi, shuning uchun, texnologiya jadal rivojlanadigan davlatlarda bu maxsulotlarga talab yuqori.

Yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarni qazib qicharish yo‘nalishini rivojlantirish, quyidagi ishlarni o‘z ichiga oladi:

-yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitum konlarini qazib chiqarish bo‘yicha chet el tajribasini o‘rganish;

-yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarni qazib chiqarishning oqilona metodlarini tahlil qilish va ishlab chiqish, shuningdek, barcha foydali komponentlarni maksimal qazib olish uchun neft beraoluvchanlikni oshirish metodlarini ishlab chiqish;

-konda yuqori qovushqoqli neft va bitumdan mahsulot olish texnologiyasini yaratish va bu olingan mahsulot magistral quvurlarga harakatlanishga muvofiq bo'lishi kerak;

-yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarni qayta ishlash ko'lamini va yo'ldosh komponentlarni qazib olish darajasini oshirishga yo'naltirilgan texnologiyani ishlab chiqish va neft qayta ishlash quvatini yaratish;

-yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarni qazib olish, tashish va qayta ishlash bilan bog'liq o'ziga xos ekologik muamolarni hal qilish.

Shuni qayid qilib o'tish keraki yuqori qovushqoqli neft va tabiiy bitumlarni qazib olish bugungi kunda yotakchi yo'nalish hisoblanmaydi, lekin, yaqin kelajakda o'z o'rniga ega bo'ladi.

REFERENCES

1. <https://magazine.neftegaz.ru/articles/aktualno/551452-vysokovyazkie-nefti-i-prirodnye-bitumy-gosudarstvennoe-uchastie-v-povyshenii-effektivnosti-razrabotk/>
2. Yarboboyev T. N., Axmedov Sh. Sh., Usmonov K. M. Neft va gaz geologiyasi va geokimyosi, Darslik ik, Qarshi – 2020
3. Xalimatov I.X., Axmedov X.R., Babalov J.Q. Neft va gaz resurslari va zaxiralarini hisoblash, darslik, qarshi, "INTELLEKT" nashriyoti 2021y.
4. Эргашев Ю., Қодиров А., Халисматов И. Нефть ва газ кон геологияси. Дарслик. Тошкент, 2006.
5. <https://studfile.net/preview/9737802/page:4/-шахтный>
6. Акрамов, Б., Хайитов, О., Давлатбоев, Ж., Умирзоков, А., & Усмонов, К. (2021). Современные методы повышения нефтеотдачи пластов. Збірник наукових праць SCIENTIA.
7. Ахмедов, Х. Р., Панжиев, Х. А., & Эшмуродов, А. П. (2021). Строение юрско-меловых отложений центральной части бухаро-хивинского нефтегазоносного бассейна. *StudNet*, 4(5).

INNOVATIVE METHODOLOGY OF TRAINING OF KAYAKERS 10–11 YEARS

X. Matnazarov

B. Ikramov

Z. Azimov

Uzbekistan State University of Physical Culture and Sports

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the possibilities of increasing the efficiency teaching the technique of rowing on a kayak. The authors have developed a teaching methodology, including the use of a fitball, a barefoot and a KAYAKRO rowing machine. Analysis research results showed that the innovative methodology allowed improve balance performance, technical skills, and promoted growth sports results in kayaking.

Keywords: kayaks, innovative methodology, fitball, bosu, rowing simulator "KAYAKPRO".

The relevance of research. Becoming popular in today's world healthy lifestyle. Parents are increasingly willing to send their children to various sections and sports clubs. Most authors believe that kayaking and canoeing is one of the sports in which the body is hardened, children become strong and hardy, the body develops harmoniously. Lessons rowing develop the following physical qualities: strength, speed, endurance, coordination abilities [3, 4]. Issues of theory and methods of rowing on kayaking was practiced by such authors as B. M. Bondarev, V. V. Gamaly, V. F. Kaverin, and others [1, 2, 5, 6]. No matter how much the coach dreams of immediately starting to teach a beginner in the first lessons rowing art: powerfully, with strong strokes, drive the boat forward, initially he is forced to teach the athlete a sense of balance and coordination, because kayaks are very unstable sports equipment, and at first they don't it is easy to learn even just to sit without turning over. The ability to balance in a rower is akin to the art of a tightrope walker, and the feeling balance should be developed in kayakers no worse. Poor boat balance is a very common technical error. You can remember the names of rowers who turned over, flew out of the boat a few meters before becoming national champions (Ilya Shtokolov, Vera Sobetov).

The sense of balance depends on the development of the vestibular apparatus, psychological stability, skills in difficult

conditions of the aquatic environment: waves and wind, do not experience panic fear, afraid to roll over. It's shackling movement causes anxiety. Closely related to balance is another factor - sense of water: subtle muscular sensation of the density of water (especially pronounced expressed during the capture of water in the initial phase of the stroke). Congenital or the acquired ability to “understand water”, not to lose touch with it in any conditions can help achieve high speeds at minimal cost physical energy. A sense of balance and a sense of water lead to the main thing – to the ability to invest in a stroke, connect the largest number of muscle units, effectively coordinate their intermuscular interaction [1]. A beginner rower must master the feeling of water, learn the main thing - the ability to correctly perform a strong stroke at the level of their muscle sensations. Mistakes made at the beginning of training will inevitably lead to sad results. Therefore, it is necessary to teach the rowers themselves thoughtfully to improve their technical skills. For achievement high sports results in kayaking requires possession correct, rational rowing technique [2]. Work on improving the skill of balance, feeling water closely is intertwined with other issues of technical skill of the rower and should be carried out in a complex together with all other sections of training [1, 2].

The research problem stems from the contradiction between insufficient material and technical equipment of the training process of rowers from one side, and high requirements for their technical training at the modern stage, on the other hand. As a result, there is a need to develop new approaches to this problem, that is, the development of innovative methods kayaking training. Hence the purpose of the study: to identify effectiveness of an innovative methodology for teaching kayaking techniques rowers 10–11 years old.

Based on the goal, the following tasks were set for the study:

1. Conduct an analysis of scientific and methodological literature related to training rowers.
2. Develop a methodology for teaching the technique of rowing in a kayak for children 10–11 years.
3. Identify and track the dynamics of coordination and technical preparedness, as well as sports results of rowers aged 10–11 years for the period experiment.

Methodology and organization of the study. During the study, there was developed an experimental technique in which, along with the classical means [5], the simulator "KAYAKPRO" [7] and the complex special exercises with fitball and barefoot. Bosu - a hemisphere that is used for cultivation movement coordination. The experimental technique used the complex boss exercises.

1. Put the barefoot up with a straight surface, try to fix yourself on it and not fall (keep balance).

2. Lay the bare head straight upside down, stand on it and do 5 squats while maintaining balance.

3. Put the barefoot with a straight surface up, stand on it with one foot, maintaining balance (after 1 minute - change the leg).

4. Put the barefoot with a straight surface up, stand with two feet on it and imitate rowing movements with a gymnastic stick. The rowers' training program also included various fitball exercises, some of them are given below.

1. Sitting on a fitball, legs are placed on a heavy ball (medball). Need keep your balance and don't fall.

2. The starting position is the same (see above), a gymnastic stick, held for a few seconds on outstretched arms (balance), then lowered. Make several approaches.

3. The starting position is the same, perform rowing movements with gymnastic stick. Duration from a few seconds to 30 minutes. Training sessions were held on the basis of Sports school for children and teenagers, School of higher sports skills specializing in water sports " Tashkent Sea" rowing in kayaks and canoes, Tashkent and at the rowing base in Samarqand from 11/01/2021 to 03/31/2022. Athletes took part in the study groups of initial training, rowers 10-11 years old in the amount of 10 people. The training process took place in the water area of the city pond in Samarqand, in the water area of the rowing base in Tashkent, as well as on land using a rowing simulator "KAYAKPRO", and exercises for the development of coordination, relaxation and muscle tension (including with fitball and barefoot).

The following methods were used in the course of the study: analysis of scientific and methodological literature, pedagogical observation, pedagogical experiment, testing, methods of mathematical statistics. Studying the level of development of coordination and ability to balance was carried out using the balance test (Romberg's test). Test performed alternately on the right and left legs. Then the average was calculated index. Rowing technique was evaluated with the help of pedagogical observation. For To this end, we have developed a 5-point system for evaluating rowing technique on rowing machine "KAYAKPRO". The following indicators were evaluated:

1. Correct fit (slide height, distance between slide and emphasis).
2. Correct position of the oar in the hands (correct grip of the oar links).
3. Stroke technique (capture of the stroke, wiring, removal).
4. Turn of the torso (stroke is performed by the back and shoulder girdle). The following evaluation criteria were developed

for each element technology. If the element of technique is performed correctly (without errors), then the maximum score is.

5. Rating 4 was given for the roughness in the technique, which is not significant mistake. If significant shortcomings were made, from 2 to 3 points are put, in depending on the number of errors in this element. If an athlete performed a technical element poorly, with gross errors, then put from 0 to 1 point. To evaluate the effectiveness of the experimental technique at the beginning and at the end experiment was tested on the KAYAKPRO rowing machine and control passage of a distance of 200 m. Reliability of differences in test results and pedagogical observation of rowing technique was determined by Student's t-test. The research hypothesis was that the use of in the experimental method of balance exercises using

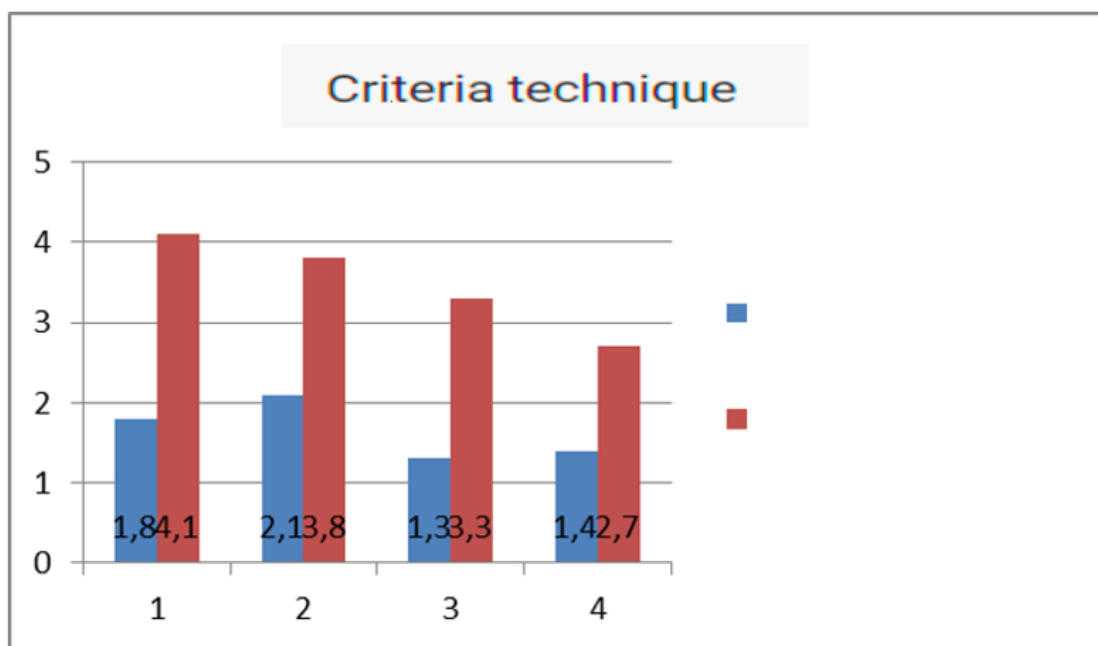
fitball and barefoot, as well as rowing exercises will improve the overall and special coordination of movements, increase technical readiness rowers 10–11 years old, which will result in improved athletic performance. The absence of a control group is justified by the insufficient number rowers-kayakers of this age and preparedness in the Youth Sports School. That's why the experiment was vertical.

Research results. Control during the experiment showed that application of an experimental methodology for teaching the technique of rowing in a kayak allowed rowers 10-11 years old to learn how to balance in a boat, coordinate your movements. Testing and pedagogical supervision of technique was carried out at the beginning of the experiment and at its completion (Table 1). From Table 1 shows that rowers significantly improved their performance in all technique evaluation criteria. Correct fit score increased by 2.3 points, the correct position of the oar in the hands by 1.7 points, stroke technique by 2 points, and torso turn index by 1.3 points. Percentage increase indicators was 56% in the first criterion, 44% in the second, 60% in the third, fourth 48%. Thus, work on technique 2 times a week on a rowing simulator, SFP exercises using fitball and barefoot effectively affect on the technical readiness of rowers.

Table 1. -Results of technique evaluation on the **KAYAKPRO** rowing machine in points.

№	Technique evaluation criteria	Beginning of the experiment		End experiment		(P)
		\bar{x}	σ	\bar{x}	σ	
1	Right landings	1,8	1,14	4,1	0,99	< 0,001
2	Correct paddle positions in hand	2,1	0,87	3,8	0,91	< 0,01
3	Technique stroke	1,3	0,94	3,3	0,82	< 0,01
4	Reversal torso	1,4	0,96	2,7	0,82	< 0,01

The improvement in technology can be clearly seen in Figure 1.

Rice. 1. - Dynamics of improvement of rowing technique on a rowing machine

- 1 Correct fit
- 2 The correct position of the paddle in the hands
- 3 Stroke technique
- 4 Torso turn

Indeed, all the assessed elements of technology have improved over the period of the experiment by about 2 or more times. Such indicators as the correct landing and stroke technique have especially improved. At

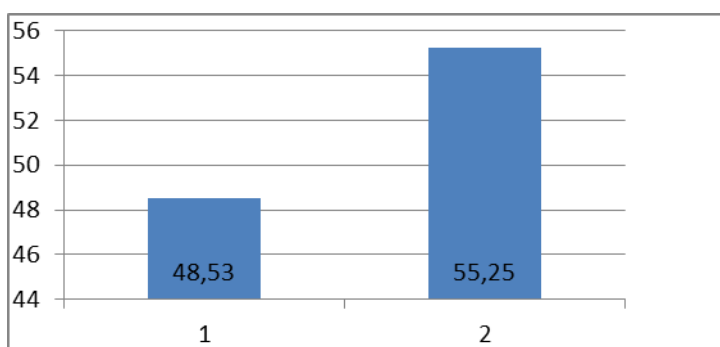
the same time, the significance of differences is very high (P from 0.01 to 0.001).

We also judged the effectiveness of the developed methodology by improving the balance indicators and the results of passing a distance of 200 m in a kayak (Table 2).

Table 2. Results of balance and passing tests distance 200 m

№	Tests	Start experiment		End experiment		(P)
		\bar{x}	σ	\bar{x}	σ	
1	Romberg test, with	48,53	7,82	55,25	4,58	< 0,01
2	Rowing 200 m,	84,19	2,06	82,41	1,51	< 0,05

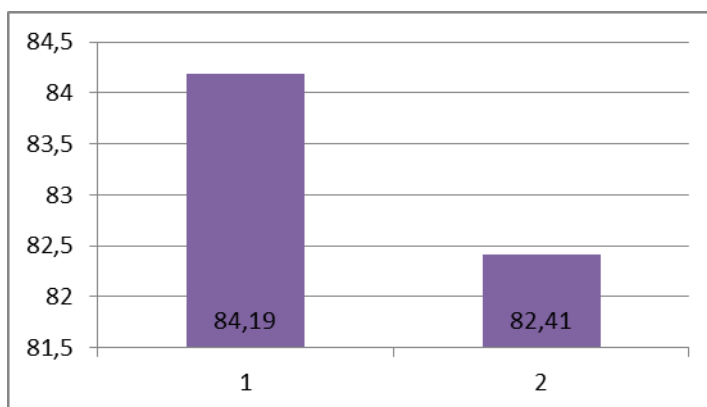
Rice. 2. - Dynamics of equilibrium indicators

1 - the beginning of the experiment

2 - end of the experiment

Rice. 3 - Dynamics of rowing results at 200 m

1 - the beginning of the experiment

2 - end of the experiment

Table 2 and figures 2 and 3 show that the rowers have significantly improved their indicators. The balance indicator increased by 6.7 s. In rowing at 200 m, the indicator improved by 1.8 s. In percentage

terms, the increase in equilibrium indicators was 12.1%. At a distance of 200 m, the passing rate improved by 2.2%.

Thus, during the experiment, the effectiveness of the innovative method of teaching rowing in kayak was proved.

CONCLUSIONS

1. Analysis of the scientific and methodological literature related to the training of rowers showed that the most important thing in teaching the elements of rowing technique and achieving high sports results is the formation of a sense of balance and a sense of water.

2. As a result of the study, it was revealed that under the influence of exercises on a rowing machine, balance exercises using fitball and barefoot, rowers experienced positive changes. The correctness of the landing increased by 2.3 points, the position of the oar in the hands by 1.7 points, the stroke technique by 2 points, and the indicator of the turn of the body by 1.3 points. The equilibrium index in the Romberg test increased by 6.3 s. In rowing at 200 m, the indicator improved by 1.8s.

3. The results of the experiment showed that the applied technique is effective. Indeed, the mathematical and statistical processing of the results of testing and pedagogical observation revealed a significant increase ($0.01 < P < 0.001$) in both balance indicators and technical readiness. The most significant result of the experiment can be considered an improvement in kayaking at a distance of 200 m.

REFERENCES

1. Алексеенко, Э.М. Сила, техника, скорость/ Э.М. Алексеенко// Гребной спорт в России—М.: 1998.— N 1.— С. 22-23.
2. Кирсанов, В.А. Техника и биомеханика академической гребли/ В.А. Кирсанов, В.В. Клешнева— Спб: Санкт-Петербургская государственная академия физической культуры им. П. Ф. Лесгафта, 1996. — 45 с.
3. Гамалий В. В. Спортивная техника как объект изучения в теории спорта / В.В. Гамалий // Наука в олимпийском спорте. — 2004. — №1. С. 23–28.
4. Гребной спорт: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / под ред. Т. В. Михайловой. — М.: Издательский центр «Академия», 2006.— 400 с.
5. H.L.Fourie, I.W.Fourie An Introduction to Rowing UK, 2013. – 23 с.
6. John Chasэ Powэr to thэ Raddлэ: Эхэrcisэs to Improvэ your Canоэ and Kayak Paddling USA, 2014— 16 с.

O'ZBEK ETNOMADANIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Umud Mamadiyevich Mengliqulov

O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

mumid_88@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek etnomadaniyatining shakllanish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari hamda uni rivojlantirishning g'oyaviy, madaniy masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek xalqining kelib chiqishi, etnogenezi va etnos bo'lib shakllanishi hamda dunyo xaritasida o'z o'rniga ega bo'lishi haqida ayrim mulohazalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xalq, millat, etnos, etnik guruh, madaniyat, sivilizatsiya, etnomadaniyat, etnogenez, qadriyat, urf-odat.

ABSTRACT

The article analyzes the formation processes, peculiar features of uzbek ethnic culture and ideological, cultural issues in of its development. Also, it presents a number of speculations on the genesis, formation and emergence of uzbek people as a nation.

Keywords: people, nation, ethnicity, ethnic group, culture, civilization, ehtnic culture, ethnic genesis, values, customs and traditions

KIRISH

Etnomadaniyat o'z mohiyati va xususiyatiga ko'ra inson hayoti, faoliyatining va ijtimoiy borliqning barcha tomonlari bilan bog'liq polifunksional hodisadir. Shuning uchun u bevosita yoki bilvosita falsafiy fanlar, madaniyatshunoslik, tarix, etnografiya, san'atshunoslik, pedagogika, iqtisod, ijtimoiy boshqarish, psixologiya, ma'naviyat asoslari kabi ilm sohalarida tadqiq etib kelinadi.

Ma'lumki, har qanday ijtimoiy voqelik, ayniqsa inson va xalq hayotining barcha tomonlariga taalluqli madaniyat ko'p omillilik, komplekslik, sinkretiklik, universallik, turg'unlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlariga ega. Madaniyatning ushbu xususiyatlarini hisobga olmasdan uning ijtimoiy- tarixiy taraqqiyotdagi o'rnini ham, ichki tuzilishi va funksiyalariga oid belgilarini ham to'g'ri anglash mumkin emas. «Jamiyat va madaniyat aynan bo'lmasada, - deb yozadi S. Shermuhammedov va A. Ochildiyev, -jamiyatning hamma sohalarida madaniyat mavjuddir. Shunday ekan jamiyatning

madaniyat rivojlanishiga ta'sirini, bu ta'sir qanday shakllarda amalga oshishini tushunib olmay turib, madaniyat deb atalmish ulkan ijtimoiy hodisaning mohiyatini oxirigacha aniqlab bo'lmaydi.»[1] Agar ushbu yondashuvni etnomadaniyatga tadbiq etsak, madaniyatni etnosning shakllanish jarayoni bilan retrospektiv bog'lashga to'g'ri keladi, chunki etnos shakllanish jarayonisiz etnomadaniyat yo'q.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek xalqining kelib chiqishi, etnogenezisi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. S.P.Tolstov yozganidek «Yer yuzidagi barcha xalqlar kabi o'zbek xalqi ham tarixan qadimda va o'rta asrlarda turli nomlar bilan atalgan qabilalar va elatlardan shakllangan.»[2] M. Ermatovning ta'kidlashicha, o'zbek xalqi etnomadaniyatiga xos belgilar ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq ko'zga tashlanib, keyingi ijtimoiy – tarixiy taraqqiyot bosqichlarida yanada aniqroq ko'rinishda namoyon bo'ldi. Masalan, yarim ko'chmanchi, ko'chmanchi va o'troq turmush tarzi ana shunday belgilardir [3].

O'zbek xalqi etnogenezi masalalarini o'rganishga qiziqish mustaqillik yillarida avj oldi. Ommaviy axborot vositalari va maxsus nashrlarda bildirilayotgan fikrlarni umumlashtirib, K.Sh. Shoniyozov yozadi: «Etnografiya fanida elatni (millatni ham) belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: hudud, til, iqtisod, madaniyat, tarixiy qismatning umumiyliigi, ong tizimi, etnosning uyushqoqligi, ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, o'z etnik nomiga (etnomiga) ega bo'lishi, din umumiyliigi va bir qancha boshqa alomatlar. Albatta, bu alomatlar etnosning shakllanish jarayonida ishtirok etishi kerak bo'lgan. Ammo amalda esa bu alomatlarni barchasi elatning shakllanayotgan kezlarda muayyan bir vaqtda hozir bo'lishi yoki bir davrda muhim rol o'ynashi mumkin bo'lmagan. Etnik alomatlarning biri, balki bir nechta bir vaqtda hosil bo'lsa, boshqasi esa keyinroq paydo bo'lishi mumkin. Ma'lum bir etnosni tashkil topishida til bosh rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi bir elatning paydo bo'lishida xo'jalik, uchinchisida esa moddiy madaniyat yetakchi alomat bo'lishi ehtimoldan holi bo'lmasa kerak.» [4] Demak, etnomadaniyat etnogenezda muhim omildir, biroq uning barcha komponentlari bir vaqtda to'la namoyon bo'lavermaydi. Etnosning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotda muhim o'rin olishi bilan etnomadaniy belgilar kengroq ko'zga tashlanadigan va etnosning xususiyatlarini to'laroq ifodalaydigan bo'ladi. Xo'sh, o'zbek xalqi etnomadaniyatidagi ushbu o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat? Etnomadaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini moddiy va ma'naviy, [5] ijtimoiy, badiiy-estetik, ahloq, xulq-atvor, imo-ishora, maishiy hayot, [6] kabi ko'rinishlarga ajratib o'rganish mumkin. Etnomadaniyatni maxsus tadqiq etgan S.A. Arutyunov esa uni insonning mikrokosmida kechadigan ma'naviy va makrokosmida

kehadigan moddiy madaniyatlar sistemasiga ajratib qarashni taklif etadi. [7] Shu bilan birga u ushbu ikki sistemani uyg'unlashtirib, dialektik bog'lab keluvchi jismoniy yoki insoniy «vujudiy xatti-harakatlari madaniyati» ham bor deb ko'rsatadi. [8] Ushbu sistemalar borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish, insonni o'zini anglash va shakllantirish, iste'mol qilish (ozuq-ovqatdan tortib badiiy estetik asarlardan huzur olishgacha), kishilararo aloqalarni va jamiyatdagi iyerarxik bog'liqlikni ta'minlovchi muloqot (kommunikatsiya) – normativ funksiyalarni bajaradi. [9] Albatta, etnomadaniyatni bunday podsistemalarga va funksiyalarga klassifikatsiya qilishda ma'lum bir ilmiy-nazariy konsepsiya, maqsadlardan kelib chiqiladi. Bizning fikrimizcha, etnomadaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini ibtidoiy davrlarda yuzaga kelgan madaniy belgilar bilan cheklash mumkin emas. Har bir ijtimoiy-tarixiy rivojlanish bosqichlari etnomadaniyatlarning podsistemalariga ham, funksiyalariga ham ta'sir ko'rsatib, ularda umumiy (umuminsoniy) va xususiy, (milliy, etnik) belgilarni yuzaga keltirganki, ularni hisobga olmay ma'lum bir xalq madaniyati haqida so'z yuritib bo'lmaydi.

Taniqli tarixchi-etnograf va faylasuf olim I.M. Jabborovning fikricha «tarixiy merosimizni o'rganish-faqat ilmiy jihatdan katta ahamiyat kashf etibgina qolmay, ayni vaqtda buyuk ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy xazinadan baxramand bo'lishda, ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal qilishda va insonning har tomonlama kamol topishida muhim omil hisoblanadi» [10]. I.M. Jabborov nafaqat tarixchi-etnograf sifatida, balki etnosotsiologiya va etnomadaniyat muammolarini hal qilishda ham muayyan tadqiqotlar o'tkazgan hamda ko'plab asarlar yaratgan yetuk olim sanaladi.

Faylasuf olim U.H.Qoraboyev xalq madaniyatini tiklash va rivojlantirishga ijtimoiy-tarbiyaviy, tashkiliy-uslubiy yondashadi. Uning fikriga ko'ra, xalq madaniyati ko'pqirrali hodisa, shuning uchun kishilar xalq madaniyatini asrashlari, targ'ib etishlari, bu borada maxsus ijtimoiy-madaniy institutlar ularga uslubiy-amaliy yordam berishi zarur. [11] Boshqa bir asarida olim xalq bayramlarini o'rganishga elshunoslik, etnik madaniyat nuqtai nazaridan yondashish zarurligini qayd etib, bu «o'zbek xalq bayramlarini: a) xalq ehtiyoji asosida vujudga kelishi; b) hayotning tarkibiy qismiga aylanishi; v) avloddan-avlodga meros bo'lib o'tishi; g) zamonga mos boyib, kamol topishi jarayonlarini» o'rganishga yordam beradi, deb ko'rsatadi. [12] Umuman U.H. Qoraboyev o'zbek xalqi etnomadaniyatining ichki tizimlari va ko'rinishlarini klassifikatsiya qilib, ulardagi o'ziga xoslik va umumiylikka sotsiodinamik hodisa sifatida qaraydi. Ushbu yondashuv bizning tadqiqotimiz uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

O.Nishonovanning fikricha, etnomadaniyatda nafaqat o'tmish tajribalari, kelajak haqidagi tasavvurlar, sotsium duch

kelayotgan vazifalarni hal etishga yo'naltirilganlik, balki inson qalbini, ruhini go'zal tuyg'ular, estetik g'oyalar bilan boyitish maqsadi ham mujassam [13].

Etnomadaniyatni tadqiq qilishda, dastlab, "etnos", "etnik guruh" kabi tushunchalarga oydinlik kiritib o'tish joiz. Etnos (yunoncha – "xalq"; ingl. - ethnos; nem. - Ethnos) - tabiiy-tarixiy jarayonlar natijasida tarkib topgan kishilar guruhidir [14]. Yer sharida yashovchi turli ijtimoiy-siyosiy jamoalar orasida o'zbek tilida xalq, ilmiy adabiyotlarda - etnos deb yuritiluvchi kishilar jamoasi alohida ajralib turadi. So'zimiz avvalida aytib o'tish joizki, «etnos» termini maxsus adabiyotlarda paydo bo'lganiga garchi ancha vaqt bo'lgan bo'lsa-da, lekin alohida kishilar guruhini anglatuvchi ibora tarzida faqatgina XX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran etnogenez va etnik tarix, umuman etnik jarayonlarga qiziqishning kuchayishi natijasidagina yanada keng ilmiy iste'mol doirasiga kirdi [15].

Akademik A.Asqarovning fikricha, etnos - bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyotida ma'lum bir bosqichning hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shib boradi [16]. Etnos nazariyasi borasida mashhur turkiyshunos olim L.N.Gumilev esa aksincha, etnos ijtimoiy emas, balki bio-geografik hosiladir. Etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, - deb ta'kidlaydi [17].

Etnos atamasi keng va tor ma'noda ishlatiladi: dunyo xalqi, O'zbekiston xalqi, Amerika xalqi, viloyat xalqi. Boshqa kichik bir kishilar guruhiga nisbatan ham «xalq» iborasi qo'llaniladi. Etnologiya fanida etnosni belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: xudud, til, iqtisod, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyliigi, ong sezimi, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, o'z etnik nomi (etnonimi)ga ega bo'lishi, diniy e'tiqodning umumiyliigi va boshqa shu kabi alomatlar [18].

Keng ma'nodagi etnos yoki etnoijtimoiy tuzilmaga ta'rif berar ekan, Yu.V.Bromley shunday yozadi: «Etnik ko'rinishni ijtimoiy-iqtisodiy holat bilan mustahkam aloqadorligini alohida ta'kidlash kerak, chunki ular o'zaro bog'liqdir. Etnos agar yagona (umumiy) bir davlat tarkibida mavjud bo'lsa, ushbu o'zaro aloqadorlik yanada muhimdir. Bu holatda tarkib topayotgan o'ziga xos tuzilma nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy umumiylikka ham ega bo'ladi». Umuman olganda Bromleyning fikricha, etnos - aniq bir hudud, til, kelib chiqish, madaniyat umumiyliigi, o'z-o'zini etnik anglash va o'z etnik nomi (etnonimi)ga hamda o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir» [19]. Etnik guruh (ingl. - ethnic group; nem. - ethnische Gruppe) - aniq bir xalqning (qabila, qabila ittifoqi, elatning) parchalanib,

alohida qismlarga bo‘linib ketishi natijasida vujudga keladi. Etnografik guruhdan etnik guruhning farqini quyidagicha izohlash mumkin: o‘z xalqidan (qabila, elat) ajralib chiqqan guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, uzoq muddat yashab, shu xalqning tili, xo‘jalik faoliyati, urf-odatlarini, turmush-tarzini qabul qilib, unga batamom singib, o‘zlarini shu xalq nomi bilan ataydigan bo‘lib qoladi. [20]

O‘zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etadi. O‘zbeklar nafaqat O‘zbekistonda, balki Markaziy Osiyodagi eng ko‘p sonli xalq bo‘lib, Markaziy Osiyo aholisining 35% ni tashkil qiladi. Jumladan, Tojikistonda 1.2 mln. ziyod, Qirg‘izistonda 550-600 ming, Qozog‘istonda 332 ming, Turkmanistonda 320-330 ming o‘zbek yashaydi. Bundan tashqari, o‘zbeklar Afg‘onistonda (2,5 mlndan 4 mln.gacha), Rossiya (123 ming kishi, 2002 y.), Saudiya Arabistonida (550-600 ming kishi), Xitoy Xalq Respublikasining Sinszyan - Uyg‘ur avtonom rayonida (13,7 mingdan ortiq), qolaversa, Turkiya, Germaniya, AQSh kabi uzoq xorij mamlakatlarda ham yashaydilar. Rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra o‘zbeklarning umumiy soni 35 mln. dan ortiq (2020 y.) [20].

TAHLIL VA NATIJALAR

Madaniyat - insonga biologik jihatdan tegishli bo‘lmagan va kishilarning hayot faoliyati natijasida yaratiladigan ko‘rinishdir. Madaniyatning bunday kompleks talqini ma‘lum ma‘noda etnomadaniyat iborasiga ham javob beradi. Etnomadaniyat - bu ma‘lum etnosga xos bo‘lgan xususiyatlarni saqlab qolish maqsadida o‘zlashtirilgan ko‘rinishlar majmuidir [20]. Milliy madaniyat jamiyat taraqqiyoti jarayonida, xalq yoki etnik jamoaning millatga aylanishi natijasida shakllanadi.

Aksariyat mamlakatlarning integratsiyaga intilishi va iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirish istagi ularning milliy manfaatlarini himoya qilish va o‘zlarining etnik va madaniy ildizlariga qaytish istagi bilan bog‘liq bo‘lgan qarshilik bilan birlashganda, etnik va milliy madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar muammosi globallashtirish jarayonlari sharoitida alohida ma‘no kasb etadi.

Bizning fikrimizcha, muayyan jamiyatning aksariyat a‘zolari tomonidan boshqariladigan qadriyatlar, e‘tiqodlar, urf-odatlar va marosimlar majmui dominant madaniyat deb nomlanadi. Hukmron madaniyat ma‘lum bir jamiyatning qanchalik murakkabligi va mamlakatning qancha aholiga ega bo‘lishiga qarab milliy yoki etnik bo‘lishi mumkin. Shu ma‘noda etnik madaniyat - bu asosan kundalik hayotga, kundalik madaniyatga tegishli bo‘lgan madaniy xususiyatlar to‘plami. Uning yadrosi va tashqi qismi mavjud. Etnik madaniyatga mehnat qurollari, odob-axloq, urf-odatlar, marosim va qadriyatlar, bino va

inshootlar, kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport vositalari, uy-joy, bilim, e'tiqod, xalq ijodiyoti turlari va shu kabilar kiradi.

Mutaxassislar etnik madaniyatning ikki qatlamini ajratib ko'rsatadilar:

- o'tmishdan meros bo'lib qolgan madaniy elementlar asosida shakllangan tarixiy dastlabki (quyi) qismi;
- tarixiy jihatdan kech (yuqori), yangi shakllanishlardan, zamonaviy madaniy hodisalardan iborat qismi.

Pastki qatlam ko'p asrlik an'analarda mustahkamlangan eng barqaror elementlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ular etnik madaniyatning asosini tashkil etadi, deb ishoniladi. Ushbu yondashuv asosida etnik madaniyat uzluksizlik va yangilanish birligi sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyatning yangilanishi ekzogen (tashqi) va endogen (tashqi ta'sirsiz madaniyat ichida vujudga keladigan) bo'lishi mumkin. Endogen jarayonlar tarixan uzoq vaqt davomida mavjud bo'lgan va qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish mexanizmi bo'lib xizmat qiluvchi avlodlararo an'analarga tegishli hisoblanadi.

Demak etnik madaniyat - bu umumiy "kelib chiqish" (gen, nasl) bilan bog'langan va birgalikda amalga oshiriladigan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat, birdamlik, umumiy qilib aytganda "qon va tuproq" madaniyati bo'lib, hududga qarab o'zgarib borishi mumkin. Hududiy cheklash, qat'iy lokalizatsiya, nisbatan tor ijtimoiy makonda (qabila, jamoa, etnik guruh) izolyatsiya qilish – etnik madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biridir. Unda oila yoki mahalla darajasida avloddan avlodga o'tib boradigan, tezda qabul qilingan urf-odatlar, an'analarning kuchi hukmronlik qiladi.

Zamonaviy sivilizatsiya sharoitida etnomadaniy qadriyatlar muammosi ko'pgina omillarga bog'liq: birinchi navbatda, etnosning dunyoda o'zgalarga taqlid qilmasdan o'z o'rnini topa olish qobiliyatiga, an'analarni va yangiliklarni birlashtira olish, ochiqlik va iqtisodiy raqobat chaqirig'ini qabul qilish va shu bilan birga uning aqliy asoslarini saqlab qolish. Ushbu muammoni hal qilishning asosiy sharti global dunyoda etnomadaniy qadriyatlarning o'zaro ta'sir jarayonini, nimaga va qanday ma'naviy qarz olish, qabul qilish va o'zlashtirishni tushunishdir. Etnik madaniyat paradigmasini, uning rivojlanish shartini tahlil qilar ekanmiz, shu asosda haqiqatan nimaga moslashish mumkinligini anglash kerak. Ushbu sharoitda bizning jamiyatimiz ham o'zining ijtimoiy mohiyatini yetarli darajada anglashi, zamonaviy sivilizatsiya ijtimoiy o'zgarishlariga ta'sir tendensiyalarini aniqlashtirish zarur.

Etnosning madaniyati yaxlitlashuvi jahon sivilizatsiyasining barcha ijtimoiy-madaniy o'zgarishlari bilan o'zaro bog'liq. Etnik madaniyat an'anaviy ravishda etnogenez jarayoni bilan bog'langan va shuning uchun ma'lum bir hududni rivojlantirish hamda

mavjudlikning o'ziga xos tabiiy sharoitlariga moslashish jarayonida etnos tomonidan tarixiy ravishda olingan madaniy tajriba bo'lib, u etnosning ichki va tashqi o'zaro ta'sirlarini aks ettiruvchi xulq-atvorning moddiy va ma'naviy qadriyatlari, me'yorlari va stereotiplari shaklida uning to'liq faoliyati uchun zarur holda kristallanadi.

Etnik-madaniy qadriyatlar - bu sivilizatsiyadagi etnik sub'ekt hayoti tajribasini jamlaydigan an'anaviy va innovatsion elementlarning birlashmasidir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, modernizatsiya qilinayotgan jamiyatda etnos madaniyati nisbatan yopiq, mahalliy madaniyatdan ochiq madaniyatga aylanadi, bu yerda global sivilizatsiya bilan birga rivojlanib, unda integratsiya elementlarining ulushi o'sib boradi.

Ayni paytda etniklik va etnomadaniyat tobora ko'proq ilmiy-texnikaviy inqilob va ommaviy madaniyatga bog'liq bo'lib bormoqda. Bunday sharoitda etnos endi asl muhitni saqlab qololmaydi va shuning uchun ilgari o'ziga xos bo'lmagan yangi an'analarni o'zlashtira boshlaydi. Yangi tarixiy sharoitlarda etnomadaniy qadriyatlarning mavjudligini saqlab qolish allaqachon muammoli bo'lib qoldi, chunki ularning yashash muhitining o'zi ham muammoli bo'lib, natijada etnik madaniyatning o'zgarishi, tizimni yaratuvchi omillarini yo'qotish yuz bera boshladi.

Zamonaviy dunyoning geosiyosiy va geoiqtisodiy holatlarini qayta qurish jarayoni bir qator asosiy tendensiyalar bilan belgilanadi. Shu bilan birga, noosferaning mavjud bo'lishining yangi shakllarini yaratishga olib keladigan dunyo moliya-iqtisodiy tizimida, xalqaro huquqiy munosabatlar, madaniyat, axborot makonida sodir bo'layotgan ob'ektiv jarayonlarni, inson hayotining barcha sohalarida sub'ektiv intilishdan ushbu o'zgarishlarni universalizatsiya va unifikatsiya qilish rejalarini amalga oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishni ajratib ko'rsatish zarur.

Bozor iqtisodiyotini, ommaviy madaniyatni va huquqiy tamoyillarni bir xillashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish geo-iqtisodiy va tsivilizatsion-madaniy farqlanishning yangi turini, cheklangan resurslar va ekologik muammolar sharoitida geosiyosiy, tsivilizatsion va etnik ziddiyatlarning kuchayishini keltirib chiqarishi mumkin. O'sib borayotgan jahon tizimli ma'naviy inqirozi va davom etayotgan modernizatsiya jarayonlarining zamonaviy sharoitida xalqlar madaniyatining an'anaviy shakllari amalga oshirilmoqda, ular bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, madaniyat, moderniziyani qarama-qarshilik yoki sintez bilan chegaralanib bo'lmaydigan, ikkilamchi va har xil yo'nalishda kuzatilmoqda. Tarixan o'ziga xos sharoitlarda ko'p etnosli, urug'lar davlati sifatida shakllangan o'zbek jamiyati ham shu jarayonlarga tobora kuchliroq tortilmoqda.

Etniklik va millatparvarlikni o'rganish assotsiatsiyasining 4-xalqaro konferensiyasida ham integratsiya jarayoni tobora

kuchayib borayotgani va hammamiz o'zaro bog'liq dunyoda yashayotganimiz, imperiyalar va davlatlarning parchalanishi, etnik asosda ajralib chiqish va irredentizmga urinishlarning kuchayayotgani ta'kidlandi.

Bunday sharoitda, birinchi navbatda, etnik qadriyatlar va g'oyalarning muhim parametrlari ta'sirlanib, ular atrofidagi dunyoni qabul qilish va o'zlashtirishga imkon beradi. Etnik kelib chiqishning jiddiy sinovlari etnik o'ziga xoslikni singdirish va mustahkamlash mexanizmlarining samaradorligiga jiddiy talablarni qo'yadi, ularning yordami bilan shaxs va etnik guruh atrofidagi dunyoga moslashadi. Bu boradagi millatlararo taranglik, turli xil o'zgarishlar, shu jumladan ijtimoiy-psixologik o'zgarishlar tufayli, yangi sharoitda zarur bo'lgan ijtimoiy harakatchanlikni rivojlantirishga qodir emasligidan kelib chiqadi, bu esa inson, vaqt va jamiyat haqidagi ba'zi qadriyat, vaqtinchalik g'oyalarni rad etishni talab qiladi.

Yigirmanchi asrning 90-yillari boshlarida mafkuraviy va psixologik jihatdan xalqlar mamlakatda siyosiy hokimiyatning avtoritar-totalitar modelini o'z shaxsiyatining kollektivistik-avtoritar ruhi bilan bir xil deb qabul qildilar. Demokratik jarayonlar avvalgi totalitar mexanizmlar tomonidan ancha cheklangan holda milliy energiyani bo'shatdi. Millatlararo munosabatlar sifat jihatidan o'zgardi. Etnik milliy manfaatlar va intilishlar tobora faolroq namoyon bo'la boshladi. Ko'p millatli jamiyat etnik jihatdan bir xil jamiyatga qaraganda dastlab barqaror bo'lmaydi va millatlararo muammolarga ko'proq moyil bo'ladi.

Muammoning mohiyati bitta hududda yashovchi barcha millat va elatlarning manfaatlari muvozanatini qanday saqlashga bog'liq. Bunday sharoitda milliy siyosatni ishlab chiqish muammosi tobora ravshanlashib bormoqda, bunda mamlakat etnik madaniy farqlarida hukmronlik qilishi kerak bo'lgan mamlakat aholisining umumiy fuqarolik milliy ongini shakllantirishga alohida e'tibor berilishi lozim.

Shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy sohadagi etnomadaniy qadriyatlar ulkan intellektual boylik va umuminsoniy qadriyatlarni, xalqlarning madaniy-axloqiy an'analarini va milliy ijod jarayonlarini ko'paytirish uchun bitmas-tuganmas zaxira hisoblanadi. Va etnik, o'z navbatida, xalq hayotining konkret - tarixiy xususiyatlaridan, uning biosotsial mohiyatidan kelib chiqadi. Etnik madaniyatlarining rang-barang palitrasini hududiy o'rganish eng muhim vazifalardan biridir. An'anaviy etniklikdan sivilizatsiya darajasiga keskin o'tishni boshlagan zamonaviy etnomadaniyatlarining rivojlanishi va faoliyati muammolari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Bizning fikrimizcha, etnomadaniyatni tizim sifatida aspektual o'rganish mavzuni analitik o'rganish tarkibida muhim yo'nalish bo'lib, madaniyatlararo o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonlariga alohida e'tibor beriladigan va ularni madaniyatshunoslik kategoriyalari

yordamida tahlil qilish etnik jarayonlarni falsafiy-madaniy tahlilini talab qiladi. Shu munosabat bilan etnomadaniyatni shaxslararo, millatlararo, madaniy-tsivilizatsion o'zaro aloqalarni o'rganish uchun maqbul model sifatida ko'rib chiqish global darajadagi nazariy va uslubiy muammo hisoblanadi.

Etnomadaniyat birinchi navbatda etnik o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan madaniy elementlar va tuzilmalar to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Etnomadaniyatni o'zaro ta'sir qiluvchi kanal sifatida ko'rib chiqish, o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonida amalga oshiriladigan etnomadaniyat funksiyalarini aniqlashga imkon beradi. Ushbu funksiyalarga instrumental (atrof-muhitni yaratish va o'zgartirish), inkulturatsiya (shaxs tomonidan ijtimoiy hayot va madaniyat normalarini o'zlashtirish jarayoni), normativ (jamoaviy hayotni tashkil etish vositalari tizimini yaratish), signifikativ (belgi), kognitiv, kommunikativ kabilar kiradi.

Har qanday etnik jamoaning ishlashi uchun zarur bo'lgan eng muhim fazilatlar bu hamkorlik, hamjihatlik, o'zaro munosabatlarni shakllantirish qobiliyatidir. Ritualning madaniy tizimi odamlarning ijtimoiy o'zaro ta'sirini nazorat qiladi, ularning xatti-harakatlaridagi stereotiplarni rivojlantiradi. An'anaviy madaniyatning bir qator sohalari urf-odatlar bilan tartibga solinadi va ular amaliy, kundalik ma'noga ega bo'lgan faoliyat bilan bog'liq o'zaro ta'sirning stereotip shakllaridir.

Etnomadaniyatning barcha elementlarini, etnik jarayonlarni va ularning natijalarini tizimli ravishda birlashtirgan holda, etnos bir vaqtning o'zida o'zaro munosabatlar tizimi sifatida o'z etnomadaniyatining ob'ekti, sub'ekti va tashuvchisi hisoblanadi. Aynan shu munosabat bilan etnomadaniyat shaxslararo va madaniyatlararo o'zaro ta'sirning ko'p kanalli tizimiga aylanadi. Bir qator tarkibiy elementlarni (an'analar, qadriyatlar, me'yorlar, urf-odatlar, marosimlar, me'yorlar) o'z ichiga olgan etnomadaniyat jamiyatda o'zaro ta'sir qiluvchi funksiyani bajaradigan tizimni tashkil etadi.

Umumiy madaniy sharoitda o'zaro ta'sirlashish jarayonlari ikki model bilan tavsiflanadi: etnik madaniyatlarning bir-biri bilan o'zaro ta'siri va etnik madaniyatlarning global sanoat-shahar madaniyati bilan o'zaro ta'siri. Madaniyatlararo muloqot jarayonining o'zi etnomadaniy muhitda etnik madaniyat rivojlanishiga bir qator o'zgarishlar kiritadigan ikki tomonlama moslashish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Bu haqiqat, etnik o'zgarishlarning etnik guruhlar o'rtasidagi ko'plab va xilma-xil madaniy aloqalar natijasida yuzaga kelishi bilan bog'liq va millatlararo munosabatlarning mazmuni ko'p jihatdan ularning ishtirokchilarining bir-birini tushunishi va kelishuvga erisha olish qobiliyatiga bog'liq. Bu asosan o'zaro ta'sir o'tkazuvchi

tomonlarning har birining etnik madaniyati, aloqalarda ishtirok etayotgan etnik guruhlarning psixologiyasi bilan belgilanadi.

Madaniyatlarning o'zaro ta'sirini etnik darajada ko'rib chiqish ikkita tendensiyani aniqlashga olib keladi. Madaniyatning o'zaro assimilyatsiya qilinishi, bir tomondan, integratsiya jarayonlariga, o'zaro madaniy almashinuv va boyitishga yordam beradi, boshqa tomondan, bu etnik o'z-o'zini anglashning kuchayishi, etnik o'ziga xoslikni asoslash istagi bilan birga keladi. Madaniyatlararo muloqotning milliy darajasi monoetnik va ko'p millatli asosda umumiy iqtisodiy faoliyat va davlat siyosiy birlashmasi orqali vujudga keladigan milliy birlik mavjud bo'lganda mumkin.

Inson qanday etnopsixologik xususiyatlarga ega bo'lsada, o'z-o'zidan rivojlanmaydi, uning o'sishi uchun undan yuqoriga ko'tarilgan va u uchun ahamiyatli bo'lgan madaniy ideallarga tayanish zarur. O'ziga xos tarbiya madaniyatini tiklash va rivojlantirishga urinish, shubhasiz, oqilona ta'limdir va xalq tajribasidan foydali bo'lgan hamma narsani qabul qilishga imkon beradi. Etnoadaptatsiya qilishga qodir axloqiy barqaror shaxsni shakllantirish har qanday ijtimoiy hodisalar uchun to'siq bo'lishi mumkin.

XULOSA

Bugungi sivilizatsiya jarayoni aholining turli etnik va madaniy guruhlari, rivojlangan va rivojlanmagan xalqlar o'rtasidagi ziddiyatlarni yo'q qiladi. Hozirgi kuni madaniy anglash va kelajakni bashorat qilish o'tgan sivilizatsiya natijalariga murojaat qilmasdan mumkin emas. Aynan o'tmish bilan o'zaro bog'liqlikda jamiyat eng muhim mezonni topadi, busiz u mavjud bo'lolmaydi. Tarixga murojaat qilmaslik har bir jamiyat uchun o'zini har doim nol sikldan boshlash xavfini tug'diradi, hayotning o'tgan davrlarini qayta-qayta takrorlayveradi. O'z navbatida, sivilizatsiya jarayonida tug'iladigan zamonaviy madaniy qadriyatlarni etnik jamoalar tomonidan o'zlashtirilishi ob'ektiv va muqarrar o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonidir. Pirovardida, bu jarayon umumiy insoniyat sivilizatsiyasiga hissa qo'shadi, milliy jihatdan maxsus va universallikni sintez qiladi.

Etnomadaniyat o'zaro ta'sir va integratsiyaning ko'p funksional tizimi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonida o'zaro ta'sir turlarini shaxslararo, millatlararo va etnik-sivilizatsiyali deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Ko'p funksiyali etnomadaniy tizim mavzusini batafsil o'rganish sotsiologiya, pedagogika, psixologiya, siyosatshunoslik va boshqa fanlar bilan ham chambarchas bog'liq.

REFERENCES

1. Shermuhamedov S., Ochildiyeu A. Madaniyat va sivilizatsiya.- Farg‘ona, 2000. – 26 b.
2. Tolstov S.P. Drevnyaya kultura Uzbekistana. – T.: 1943. - S.5.
3. Qarang: Ermatov M. Etnogenez i formirovaniye uzbekskogo naroda. –T.: Uzbekistan, 1968.-S.8-9.
4. Shoniyoov Sh.K. O‘zbek xalqining etnogeneziga oid ba‘zi nazariy masalalar. // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, 6-son. –33 b.
5. Filosofskaya ensiklopediya.- M.:1983.-S.292-295.
6. Sokolov.E.V. Kultura i lichnost.-L.:1972.-S.67.
7. Arutyunov.S.A. Narod i kultura. Razvitiye i zaimodeystviye.-M.:Nauka,1989. – S,129.
8. O‘sha joyda.
9. O‘sha joyda.-S.130.
10. Jabborov I. Antik madaniyat va ma‘naviyat xazinasini. –T.: O‘zbekiston, 1999.-3 b.
11. Karabayev U.X. Traditsionnaya narodnaya kultura: tendensii vozrojdeniya i razvitiya. Avtoref. diss... dokt. filos. nauk. –T.: 1993. –S. 36-38.
12. Qoraboyev U.H. O‘zbek xalqi bayramlari. –T.: Sharq, 2002. –14 b.
13. Nishonova O. O‘zbek etnomadaniyatining estetik mohiyati va funksiyalari. Fals. fan. dokt. ... dis. –Toshkent: 2016. 28-bet
14. Kratkiy etnologicheskiy slovar. Moskva: fond “Sotsialnyy monitoring”, 1995.
15. Etnologiya. Uchebnik dlya vysshix uchebnyx zavedeniy. Pod red. A.P Sadoxina. - M., 2000.S.78.
16. Asqarov A. O‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba‘zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari//O‘zbekiston tarixi 2002.№4.54-60 betlar.
17. Gumilev L.N. Etnosfera: Istoriya lyudey i istoriya prirody. M., 1993. S.41.
18. Ashirov A., Atajanov Sh. Etnologiya. –Toshkent, 2006. –B.
19. Bromley Yu.V. Ocherki teorii etnosa. M., 1983.
20. Ashirov A., Atajanov Sh. Etnologiya. –Toshkent, 2006. –B.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И МЕТОДОВ ДЛЯ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ, СТУДЕНТОВ-ПРОГРАММИСТОВ И ДРУГИХ СТУДЕНТОВ

Севара Икромжон кизи Соипова

Узбекский государственный университет мировых языков

Студентка 2 курса 2 английского факультета

ssoipova09@gmail.com

Самандар Фарходжон угли Абдурахмонов

Ферганский филиал Ташкентского университета информационных технологий

Студент 3 курса факультета “Телекоммуникационные технологии и Профессио-
нальное обучение”

ubuntuSamandar@gmail.com

Динара Жамшид кизи Облакулова

Узбекский государственный университет мировых языков

Студентка 2 курса 1 английского факультета

dinaraoblakulova49@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В настоящее время знание английского языка важно для специалистов любой сферы, а также для студентов-медиков и программистов. В статье мы рассмотрим важность этого.

Ключевые слова: важность английского языка, лаборанты, медицинский персонал, фармацевты, экспорт и импорт, метод, подкастинг и рассказывание историй, результаты обучения, новая учебная программа.

ВВЕДЕНИЕ

Поскольку узбекский народ из года в год становится многоязычной нацией, медицинские работники вынуждены изучать иностранный язык, особенно английский, а программистов вообще невозможно представить без английского.

Первоначально английский язык играет значительную роль в сотрудничестве с профессионалами из зарубежа. В то же время практически все медицинские и информационные вузы Узбекистана начали принимать студентов из зарубежа. Этот

процесс, наряду с развитием институтов, вызывает интерес к языку у оставшихся студентов. Поэтому, чтобы обучать иностранных студентов из зарубежья, преподавателям необходимо знать английский язык. Это потому, что 85% этих студентов свободно владеют английским языком. Кроме того, мы видим, насколько важно для медицинского персонала владеть английским языком, так как в нашей стране также стремительно развивается информационная и туристическая отрасль. Например, иностранным посетителям может понадобиться медицинская помощь, если у них возникнут проблемы со здоровьем во время путешествия. Разговор с пациентом чаще всего на английском языке, его проблемы со здоровьем, медицинские рекомендации конечно же будут на английском языке. На самом деле многие медицинские и информационные специалисты хотят стать компетентными в своей области. Именно поэтому они едут за границу учиться, чтобы подкрепить свои знания. Некоторые также предпочитают развивать карьеру за границей. Кроме того, из зарубежья завозится разная техника, различные ПО(Программное Обеспечение) для различного спектра лабораторных работ или лечения больных. Для работы с этими техниками, а также для дальнейшей поддержки им также необходимо владеть английским языком, чтобы понимать инструкции.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Возьмем пример с лаборантами; не менее важно для них знать английский язык. Причина в том, что они проверяют анализы крови, могут выявить разные типы вирусов, разные заболевания. При оглашении результатов анализа среди людей могут быть иностранцы, и язык является для них ключевым для проведения разъяснительной работы. Точно так же знание английского языка также играет важную роль для фармацевтов. Потому что они в основном занимаются продажей и доставкой лекарств. Английский язык играет большую роль в процессе экспорта и импорта разных препаратов, лекарств, аппаратов, а также отсорсинг для программистов. Английский язык является наиболее важным фактором в чтении, изучении, понимании и распространении информации о лекарствах и информационных технологий.

Метод подкастинга

Проблема подготовки исключительно уникальных научных кадров становится все более существенной в связи с растущими потребностями на этапе их подготовки.

Современное обучение будущего научного работника направлено на изучение дальних областей. Языки, придающие первоклассное и достаточное использование речи как управляемого устного и письменного диалога во всех сферах экспертного общения. Иностранный язык характеризует работника здравоохранения как профессионала, способного вступать в деловое общение. Английский для специальных целей или научный английский — это встроена проблема, которая сочетает в себе последовательность обучения грамматике, лексике, орфографии и пунктуации, лексике и стилю научного английского. Кроме того, указанные выше объекты связаны с научными дисциплинами и циклом дисциплин общественного здравоохранения. Современные занятия, которые мы проводим в высших учебных заведениях, особенно если это относится к классам иностранных языков, требуют внедрения новых методов при объяснении материала и работе со студентами. Поэтому студентам становится необходимым не только учить научные термины, чтобы использовать их в профессиональной жизни, но и слушать, как они используются в повседневном общении. С развитием инновационных технологий у нас появилась возможность использовать различные медиатехнологии в обучении английскому языку. Один из них — подкастинг. С технической точки зрения «Подкаст» (podcast) — цифровой медиафайл или несколько файлов, распространяемых через Интернет для воспроизведения на портативных медиаплеерах или персональных компьютерах. По формату подкасты напоминают радиопередачу, воспроизведение звука, интервью, лекции или другие виды устного жанра, которые могут варьироваться по тематике [1].

Подкастинг дает преподавателям возможность объединить традиционную классную обстановку с прогрессивными современными технологиями [2]. Это также может уменьшить отсутствие непрерывного процесса языковой практики, частое отсутствие в окружении носителей языка. Что отличает его, так это то, что подкастинг является одним из совершенно новых и захватывающих средств для студентов, которые помогают им играть более активную роль в их собственном учебном опыте с дополнительными преимуществами: простотой использования и эффективностью в качестве средства коммуникации. Использование подкастов имеет двуязычное применение — повторяющееся и вспомогательное, включающее дополнительную обработку текста (лексическую и грамматическую) и ознакомление с естественной плавностью речи [3].

Самые популярные и полезные подкасты, рекомендуемые для студентов-медиков и специалистов: NEJM This Week, Подкаст Annals of Internal Medicine, подкаст Med Pod101.com, Listen to the Lancet, подкаст MUSC Neurological Health, OR-live, подкаст Surgery ICU Rounds, Survey of Pharmacology. Подкаст резидентуры UTHSC по внутренним болезням, Руководство Merck по симптомам пациента, Хирургия 101 [4].

Подкастинг дает преподавателям возможность объединить традиционную классную обстановку с прогрессивными современными технологиями

Подкаст Learn To Code With Me предлагает множество различных видео для начинающих программистов, включающих разговорную лексику и ИТ-термины. Данная платформа предлагает различные курсы в области кодирования информации, а также советы по развитию карьеры программиста. Похожие подкасты Full Stack Radio, DevChat, HerdingCode скорее предназначены для iOS-программистов и посвящены разработке программных продуктов, мобильных приложений.

Самые популярные и полезные подкасты, рекомендуемые для студентов-медиков и специалистов: PolyglotClub; Tandem; Developer; StrangeLoop; Learn to Code with Me; CodeNewbie Podcast; Mixergy; Programming Throwdown; Wired; The Verge Podcast; Habr Weekly; JS Party и другие.

Метод рассказывания историй

Еще одним современным методом обучения английскому языку студентов является рассказывание историй. Традиционный английский для обучения студентов-медиков в основном включал линейные методы, такие как чтение и перевод на родной язык студентов и анализ медицинского жаргона, где взаимосвязь между тем, что известно, и тем, что неизвестно, предсказуемо. Результатом таких методов обучения стало развитие компетентности, а не способностей. Традиционное образование и учебная программа в основном планировались и разрабатывались с целью повышения компетентности вопреки требованиям современного сложного мира. Хотя развитие компетентности является необходимой частью зоны сложности, само по себе этого недостаточно для того, чтобы обучение имело место. Способность необходима для того, чтобы люди менялись, производили новые знания и повышали производительность за счет обратной связи. Поэтому, как выразились Фрейзер и Гринхал [5, стр. 802], результаты обучения в новом учебном плане должны быть сосредоточены на способностях, а не на компетенциях. Способность, по их мнению,

достигается за счет использования нелинейных методов, таких как рассказывание историй и обучение в малых группах, основанное на проблеме. Этот метод использовался врачами и медсестрами в профессиональной подготовке, и есть некоторые свидетельства того, что клинические знания сохраняются в памяти в виде историй, а не интегрированных фактов [5].

ВЫВОД

Из вышеприведенных данных можно сделать вывод, что английский язык является очень важным языком для каждого профессионала. Английский является одним из ведущих языков и его должны знать не только медицинские работники или программисты, но и все. Английский язык играет важную роль в работе с клиентами, в беседах с ними, в обучении студентов. Для этого нам имеет смысл использовать два разных типа методов, перечисленных выше. Ключевая характеристика этих методов заключается в том, что они работают как интерактивный инструмент, обеспечивая стандартную общую производительность для обучения и обучения не только в классе, но и в Интернете, которые воплощают более энергичную личность в ваших классах, которые, в свою очередь, полная производительность, полная наличие педагогических умов и революционных способностей.

REFERENCES

1. Importance of English language available at base-search.net
2. Podcasting and storytelling methods available at <http://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/5358;jsessionid=3E856AFDF2FDB8C56A851FEB9DB3B9F0>
3. The basics of educational podcasting: Enhancing the student learning experience available at <https://edis.ifas.ufl.edu/mb004>
4. Top 5 medical podcasts at <http://casesblog.blogspot.com/2006/08/top-5-medical-podcasts-i-listentop-5-medical-podcasts-i-listen-to.html>
5. Case knowledge as stories at Med. Educ., 35: 862-866 Fraser, S. and T. Greenhalgh, 2001. Coping with complexity: Educating
6. Пути формирования и совершенствования профессиональной компетентности IT-специалистов средствами иностранного языка cyberleninka.ru
7. К вопросу о способах и средствах изучения английского языка для IT-специалистов cyberleninka.ru

IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON UNIVERSITY STUDENTS ACADEMIC PERFORMANCE

Wahidullah Ziar

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan
Supervisor: Ainur Slamgazy

ABSTRACT

This article aims to assess the influence of social media on academic performance of graduate and undergraduate students of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. In this article, the researcher is going to find out the real impact of social media on university students' academic life. Descriptive online survey was conducted to show the real image of circumstances. 135 students from more than ten (10) faculties randomly and purposely were selected as the respondents of the study who are actively use social media. It was conducted during the spring semester in 2022. This study found out that social media is a part of students' life. Undoubtedly, it is useful for students' academic performance and it help in improving of the students' grades. In addition, through social media groups students communicate with each other including teachers to discuss daily academic issues and solve each other problems. Finally, it can be conducted that social media has positive impact on students' academic performance and achievements. Using of social media is so important for students to run their academic duties as well as required.

Keywords: Social Media, KazNU, university students, Kazakhstan, academic performance, social media influence.

INTRODUCTION

Internet has become a part of the people life in today's world. It can be used from morning to evening, from house to city, from office to hotel, from kitchen to car and etc. Internet users use internet for their daily life or almost for their daily affairs. For example, business, education, sport, communication, entertainment, shopping, watching and etc are the parts of people daily life. For performing of each of them people use internet especially use social media platforms. Instagram, WhatsApp, Facebook, You Toub and etc. Internet is an important part of people's life. People's life would be much harder without it.

When social network sites like Facebook, Twitter, YouTube, Instagram recognized, here in this world were two

types of doing/performing, online and offline. Social media is modern technology which has different types of online platforms that helps people to connect one another from different area in a time, helps people to save time and deal with others from a long distance. From the time of emergence these online platforms used to build relationships between people (Social Media by Students (2017)). By the help of social media, we can communicate on different contents, it is optional and on the base of our interest to select one. We have music for listening, books for reading, photo and videos for watching. Social media has made our lives much simpler and easier (Shensa, A & others (2020)).

Different ways of communicating have evolved and changed the daily life. Social media has become a way of expression in the 21st century, which make us able to express our beliefs, Ideas and methods in an absolutely new way (Dr. M. Saravanakumar, Dr.T.SuganthaLakshmi. 2012). This modern way of electronic communication is completely different from traditional methods and instruments of communications. In many countries internet has changed people's works performing and also life style (Siddiqui, S., & Singh, T. 2016).

From the time when social media emerged, The Twitter and Facebook is two important platforms where we can find and read news. In addition, by internet students organize their vacation, research and perform their academic projects. Follow online courses, read and watch online, Access to unlimited information, communicate with teachers, students and friends everywhere and every time are the styles of performing which are so different from years ago. People can share information as multimedia as they like. Social media let the users to share videos, photos, texts and etc. individuals, governments, companies, organizations can interact with a large amount of people in a time by this modern media (Dewing, M. 2010).

If we think about deeply we will convince ourselves easily that social media is one of the good resources for education and for improving ourselves knowledge. When someone is online on any social media platform, information is added directly or indirectly in their knowledge collection. Now a day everyone knows that social media has key roles in our economy, culture, communication, even in our overall views of the world. Social media allow us to be globalized. We can find friends all around the globe easily then connect them without time and place limitations. Social media allow us to cross national borders and spread our ideas, cultures, information to all the world. Allowing us to do business, studies, jobs and more across our national borders (Amedie, J. 2015).

Statement of problem

This Article aims to find out the influence of social medi on university students' academic life/academic performance in Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh national University. Specifically seeks to answer the following questions:

- Do the students use social media? If so, why?
- How much time do students spend with social media?
- What is the positive and negative influence of social media on students' academic performance?

Assumptions

This research which investigate influence of social media on University students' academic performance presupposes the following:

- Students use social media for their academic performances and communicating.
- Students spend more time on social media than they spend on studding.
- The impact of social media on academic performance could be positive or negative.

Scope of the study

The study is conducted to assess the influence of social media on University students' academic performance . Questionnaires were responded by Al-Farabi Kazakh national university students during the first (spring) semester of the year in 2022 in Almaty, Kazakhstan. 135 students who are actively using social media are the respondents of the study.

LITERATURE REVIEW

Rithika M and Sara Selvaraj have investigated that students' studies are affected badly by using different social media platforms. Students spent much time with social media than education and their future career. Which should be the main aim of students (Rithika M and Sara Selvaraj, 2013).

Research has showed that social media sites have the impact on many facets of our life including education. Usage of internet is beneficial for educational environment. Variety of information sources globally and the ability to discuss and share experiences with others are the main benefits. Students use internet as a valuable resource for their projects. Internet has prepared possibilities for higher education. Educational materials

can be distributed and updated easily and cheaply (Emeka, U. J., & Nyeche, O. S, 2016).

Social media is wider acceptable and useable among the higher education students. They use social media as an important tool for communication with friends, family members, classmates, teachers and etc. social media is used positively and significantly for collaborative learning. Students are motivated by social media to improve their learning and enhance their relationships (Al-Rahmi, W., & Othman, 2013).

Researchers have argued that social media is the easy way for electronic communications with people and targeted information. There are variety of information (Photo, video, text and etc.). Students use social media via computer or smartphone. They may engage it by web-based software or application (Dr. Himendra Balalle, 2018).

Research has proved, communication setting has been completely changed by social media (Raymond Owusu Boateng & Afua Amankwaa, 2016) Social media significantly influence on students' academic performances. Higher educational institutions try to spread critical thinking skills, collaboration and knowledge constriction by social media among students. Students use social media for removing distances between friends and to be aware about social life generally (Okereke, C. Ebele(Ph. D), 2014).

Researchers have studied that social media has been imagined negatively in a majority of minds. However, it play key role in the developing of knowledge and social skills among students. Social media has both positive and negative aspects. Therefor. This is belong to students that how they use these sites. Students used to use social media just for electronic connection but, today's student wider engage social media which can be wastage of time even most of the students have been addicted by it in today's world[7-9].

Researchers have investigated that undergraduate students have access to social media. The effect of social media is negative on them. Students rely increasingly on social media for communication and sharing of information. Students who use social media mostly they are less educated than the others who do not. Also they do their educational activities poorly. It will be better if students focus on their studies instead social media [10-12].

Researchers have studied that the using of social media help with students to be social, find new friends, get general information about daily life. Also they can solve and discuss their educational issues related to their educational life. Social media is necessary for students'

achievement. But, it should be used with a huge responsibility. Social media have enhanced the collaboration for students and helped for their education performances [13-14]

RESEARCH METHODOLOGY

The researcher is going to use quantitative method for this study and find out the influence of social media on University students academic performance by a descriptive online survey. (Njeru, E. H., & Orodho, J. 2003). The study area is Al-Farabi Kazakh national University in Almay-Kazakhstan. Population of this study is the whole students of KazNU (Al-Farabi Kazakh national University) from different faculties. The sample for this research is 135 students from more than 10 faculties. These population of students were randomly selected and were the respondents of study (Apuke, O. D. 2016).

RESULT AND DISCUSSION / DATA ANALYZING

This chapter shows the findings and going to answer the main questions of the research. You will find themes for each research question which is used to answer the related question. Online descriptive survey was conducted for the study and analyzed in this chapter. Online questionnaires for the study have been responded by 40% male and 60% female who are from 18-44 years old. Both master and bachelor students were selected. Therefore, 36% bachelor and 64% master students are respondents of the study. This chapter is used to answer the following question:

Question 1: Do the students use social media?

Table 1: Usage of social media among university students.

Type	respondents	Percentage
Whatsapp	112	94%
Instagram	104	87%
Telegram	96	81%
You Tube	83	70%
Facebook	52	52%
Tik Tok	29	29%
Twitter	4	2%
Snapchat	2	1%

Table 1 shows the usage of social media among university students. The high level percentage of respondents about social media usage which has been found out by this study is prove that most of the students use different types of social media in KazNU. Among them, Whatsapp and Istagram are the most used and much popular.

Question 2: which site of social media do students use the most and why do they use it the most?

Table 2: Most popular sites of social media

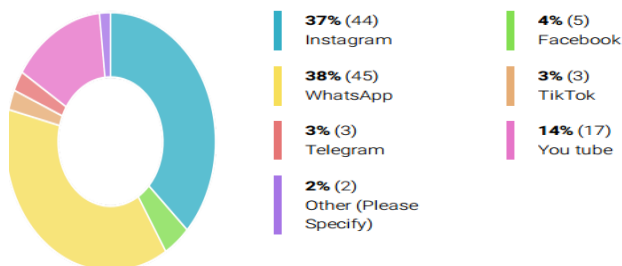

Table 3: Reasons of the popularity

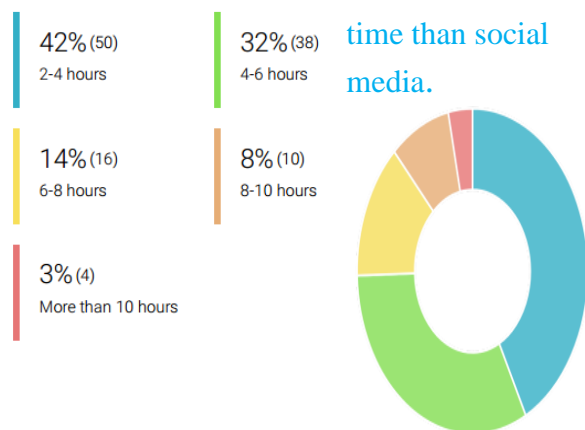
Reason	respondents	percentage
Easy to use	63	54%
Famous	36	31%
Reliable	30	26%
Cheaper	7	6%

Table 2 shows that WhatsApp and Instagram are those types of social media which are used mostly among University Students in KazNU. Also Table 3 presents that why do students use these type of social media mostly? 54% students believe that they use it mostly because of the easy using and 31% students consider it famous.

Question 3: do students more use social media than study?

Table 4: hours spending with social media.

Table 5: percentage of students who spend more

Hours	respondents	percentage
Strongly agree	29	27%
agree	41	38%
Neutral	18	17%
disagree	18	19%
Strongly disagree	3	3%

Table 4 shows 74% students use social media from 2-6 hours in 24 hours. And table 5 shows that 61% students are agree that they use spend more time in social media than study. If we look closely Table 4 and Table 5 we can say easily that students of KazNU spend more time with social media than study.

Table 6: Social media influence on student’s time which they study in.

The time I spend online on social networks takes away me from my time studying.

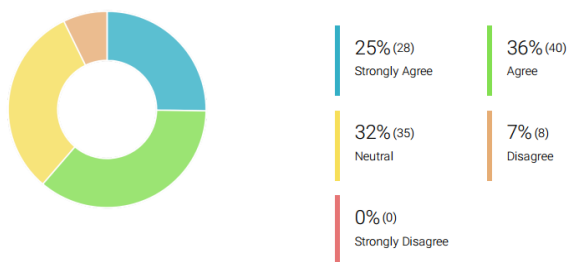

Table 6 shows that social media has affected students’ studying time. 61% students confirmed to the researcher that social media take away them from their time studying. It means the time when they should study, they spend with social media.

Question 4: do your unlimited access to social media by cell phone has affected your academic performance negatively?

Table 7: Access to social media by cell phone.

Table 7 shows that social media has not affected students’ academic performance negatively. Because, 47% students agree that social media does not has negative effects on their academic performance. In such a case, 26% students have not revealed their stand for this question.

Stage	respondents	percentage
Strongly agree	9	8%
agree	23	21%
Neutral	28	26%
disagree	40	37%
Strongly disagree	11	10%

Question: do you engage in academic discussion in social media?

Table 8: Engagement of social media in academic discussion by students.

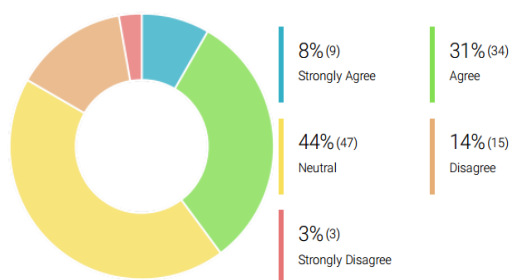

Table 8: Yes, the students engage in academic discussion in social media. Because, the amount of students who are agree with this statements are more than who are disagree. However, 44% students have not revealed their stands for this question.

Question 5: Has social media impacted your grad positively?

Table 9: Impact of social media on student’s grades.

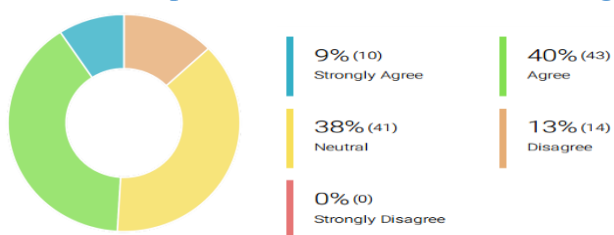

Table 9 shows that social media usage has affected university students’ grads positively. If we look table 9, 49% students have confirmed that social

media has positive impact on their grads.

Question 6: do you follow your academic field in the latest development via social media?

Table 10: Following of academic field by social media in universities.

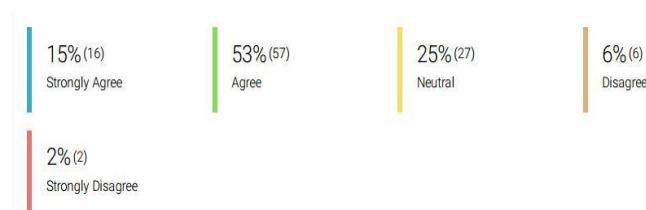

Table 10 presents the high percentage of students where they have told to follow their academic field by social media. 68% students believe that they follow their field via social media.

However, 25% students have not reveal their stand for this question.

Question 7: does the use of social media for research help you to improve your grad?

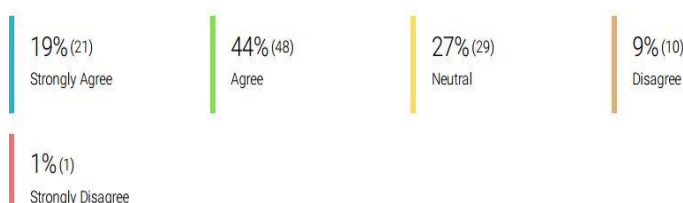

Table 11: Usage of social media for research among students.

Table 11 shows that most of the students use social media for their academic research. It help to improve their grads. 63% students have

confirmed to the researcher that they use social media for research which is given by teachers to students. Those researches have improved their grads. 27% students are neutral for this question.

Question 8: do you use social media to understand that what have you been taught in class?

Table 12: Usage of social media for academic material which are taught in class.

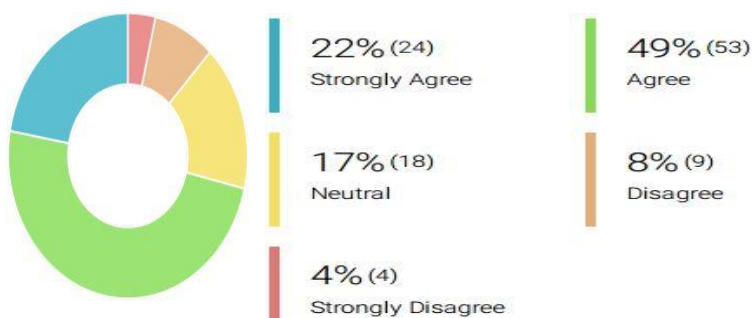

Table 12: 71% students use social media to understand their daily lessons, which they have been taught in classes. This percentage of students also show that students use social media for their educational life.

Question 9: Do you have social media groups for your classes?

Table 13: Social media groups for classes.

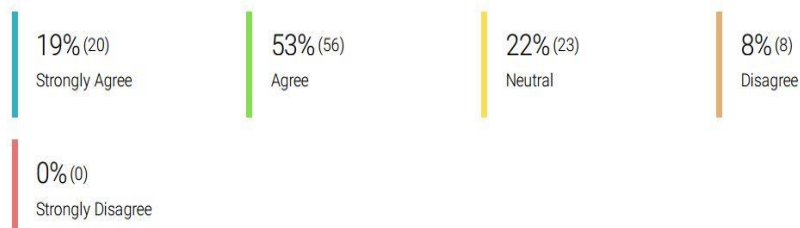

Table 13 shows that Al-Farabi Kazakh National University (KazNU) students use social media to communicate with teachers

and classmates among other purposes. 72% students are agree that they have social media groups including teachers for their classes to inform each other about daily academic performance and solve their academic problems with classmates are teachers through the groups.

Question 10: do you use social media for academic purposes?

Table 14: Usage of social media for academic purposes.

Table 14 shows that most of the students in KazNU use social media for academic purposes. As we can see in table 14, 65% students claim that they use social media for academic purposes and

follow their field via it. However, 9% students have contrary opinion and 29% are in neutral condition.

Question 11: I have to use social media extensively because most of my course assignments/projects are in the form of blogs/online presentations.

Table 15: Usage of social for performing of assignments and projects.

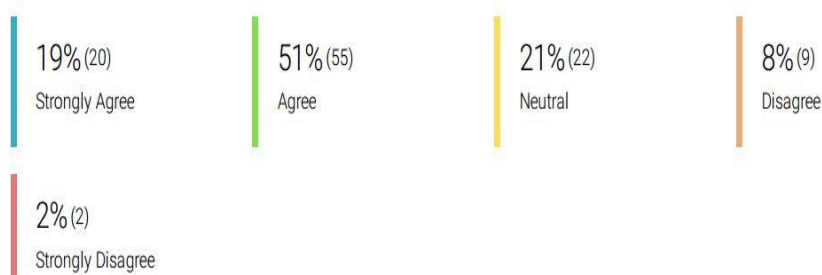

Table 15 presents one of the reasons using of social media by university students. 70% students accept that their most of the course assignments and projects are online.

Therefore, they have to use social media extensively. In addition, table 15 prove that students in KazNU use social media for academic performance.

Question 12: What is the current percentage of your grades?

Table 16: Current percentage of students grades.

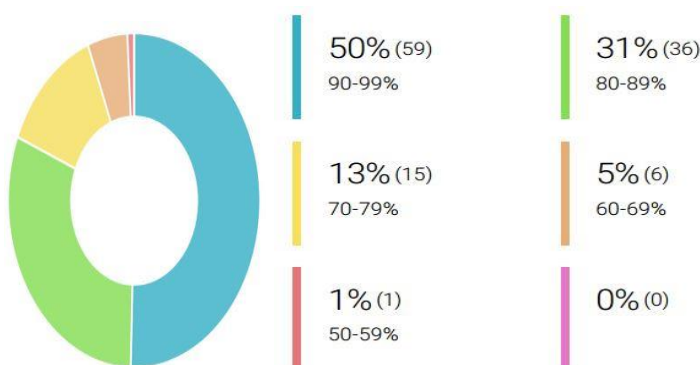

Table 16 shows that social media usage does not have negative effect on students' current grades percentage. Because, 50% students' current grades percentage is 90-99%. 31% students' current grades percentage is between 80-89%. 13% students have 70-79% of current

grades.

CONCLUSION

Social media has become a part of the people life in today's world, where and when the variety of technologies are extensively accessible. Students is a part of society who actively and regularly use social media among other people. This research was conducted to assess influence of social media on University students' academic performance. The findings of the study showed that using of social media has positive impact on University students' academic performance. Social media help them to engage academic discussion between classmates including teachers without time and place limitation. In addition, social media is an opportunity for students to understand academic materials well related to the students' daily courses. Finally, gain a great grade. However, the majority of students confirmed in KazNU that they spend almost equal time on study and social media, but that students use social media for their academic purposes. Therefore, it cannot affect their academic life negatively. The study also revealed that Whatsapp and Instagarm are the most useful social media platforms among others types of social media which are used by students. As the students have told to the researcher, many of their assignments are online, social media give them the power to do it on time.

REFERENCES

1. Rithika, M., & Selvaraj, S. (2013). Impact of social media on students' academic performance. *International Journal of Logistics & Supply Chain Management Perspectives*, 2(4), 636-640.

2. Emeka, U. J., & Nyeche, O. S. (2016). Impact of internet usage on the academic performance of undergraduates students: A case study of the university of Abuja, Nigeria. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 7(10), 1018-1029.
3. Al-Rahmi, W., & Othman, M. (2013). The impact of social media use on academic performance among university students: A pilot study. *Journal of information systems research and innovation*, 4(12), 1-10.
4. Balalle, H. (2018). The impact of social media on the student academic achievement. *International Journal of Advances Research Ideas and Innovations in Technology*, 4(4), 427-429.
5. Boateng, R., & Amankwaa, A. (2016). The impact of social media on student academic life in higher education. *Global Journal of Human-Social Science*, 16(4), 1-8.
6. Okereke, C. E., & Oghenetega, L. U. (2014). The impact of social media on the academic performance of university students in Nigeria. *Journal of Education and Practice*, 5(33), 21-24.
7. Wang, Q., Chen, W., & Liang, Y. (2011). The effects of social media on college students. *MBA Student Scholarship*, 5(13), 1548-1379.
8. Hasnain, H., Nasreen, A., & Ijaz, H. (2015, August). Impact of social media usage on academic performance of university students. In *2nd International Research Management & Innovation Conference (IRMIC)*.
9. Tariq, W., Mehboob, M., Khan, M. A., & Ullah, F. (2012). The impact of social media and social networks on education and students of Pakistan. *International Journal of Computer Science Issues (IJCSI)*, 9(4), 407.
10. Asemah, E. S., Okpanachi, R. A., & Edegoh, L. O. (2013). Influence of social media on the academic performance of the undergraduate students of Kogi State University, Anyigba, Nigeria. *Research on Humanities and Social Sciences Vol, 3*.
11. Steers, M. L. N., Moreno, M. A., & Neighbors, C. (2016). The influence of social media on addictive behaviors in college students. *Current addiction reports*, 3(4), 343-348.
12. Apuke, O. D. (2016). The influence of social media on academic performance of undergraduate students of Taraba state university, Jalingo, Nigeria. *Research on Humanities and Social Science*, 6(19), 63-72.
13. Talaue, G. M., AlSaad, A., AlRushaidan, N., AlHugail, A., & AlFahhad, S. (2018). The impact of social media on academic performance of selected college students. *International Journal of Advanced Information Technology*, 8(4/5), 27-35.

14. Siddiqui, S., & Singh, T. (2016). Social media its impact with positive and negative aspects. *International journal of computer applications technology and research*, 5(2), 71-75.
15. Saravanakumar, M., & SuganthaLakshmi, T. (2012). Social media marketing. *Life science journal*, 9(4), 4444-4451.
16. Dewing, M. (2010). *Social media: An introduction (Vol. 1)*. Ottawa: Library of Parliament.
17. Siddiqui, S., & Singh, T. (2016). Social media its impact with positive and negative aspects. *International journal of computer applications technology and research*, 5(2), 71-75.
18. Shensa, A., Sidani, J. E., Escobar-Viera, C. G., Switzer, G. E., Primack, B. A., & Choukas-Bradley, S. (2020). Emotional support from social media and face-to-face relationships: Associations with depression risk among young adults. *Journal of affective disorders*, 260, 38-44.
19. *Social Media by Students* (2017). BlogDashConten creation by bloggers. Retrieved from
20. <http://blog.blogdash.com/media-industry/positive-negative-use-social-media-students/>
21. Amedie, J. (2015). *The impact of social media on society*.
22. Njeru, E. H., & Orodho, J. (2003). *Education financing in Kenya*.

ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИДА МЕХРИБОНЧИЛИК-ЭНГ ОЛИЙ ҚАДРИЯТ ТИМСОЛИ

Н. Э. Султонова

ТАҚУ, “Фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедраси доценти, PhD

АННОТАЦИЯ

Мақолада бу олий ҳис-туйғу меҳр-муҳаббат бутун дунё халқларида содир бўладиган инкситив (ички ҳис-туйғу) ҳолат бўлиб, меҳр-муҳаббат тушунчаларини қадимги даврдан бугунги кунгача ўрганилиши таҳлил этилган. Ёш авлодни таълимга, илмга, китобга, меҳр-муҳаббати, қадрият ва анъаналарга содиқлик туйғуларини шакллантириш асосий мақсадлардан биридир.

Таянч сўзлар: меҳр, севги, муҳаббат, ахлоқ, китоб, инсон, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик, таълим тизими, одоб-ахлоқ, миллий қадриятлар.

КИРИШ

Ўзбек оилаларида онанинг меҳр-муҳаббати бўлганидек, фарзанднинг кекса ота-онасига меҳри қандай бўлади деган савол инсонни кийнайди. Ўзбекистонда кексаларни қадрлашдан иборат халқимизга хос асрий анъаналарни, оилаларда тинчлик ва тотувлик, жамиятда барқарорлик муҳитини шакллантиришга, жамиятни тубдан ўзгартиришда, соғлом авлодни тарбиялашда, бой касбий ва ҳаётий тажрибанинг, эзгу анъаналар ҳамда маданий қадриятларнинг узвийлигида ва уларни ёшларга етказишда кексаларнинг фаол иштирок этишларини таъминлаш, болалар ва ёшларни ота-оналар ҳамда кексаларни иззат-хурмат қилиш, қадрлаш ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш руҳида тарбиялаш ва таълим бериш тизимини такомиллаштириш-энг олий қадрият эканлиги айтилади. Энг аввало қарияларни эъзозлаш тушунчасини фарзанд тарбиясидан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шарқ мамлакатлари яшаш тарзида қадриятлари, одатларини ўрганиш жараёнида “меҳр-муҳаббатнинг феномени” инсоннинг ушбу хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, бунда “4+6 қадрияти” формуласи ишлаб чиқилди. Тўрт одат меҳр-муҳаббатни пайдо қилади: 1. Севги тўла кулги. 2. Яхшилик қилиш. 3. Самимийлик. 4. Кўмаклашиш. Инсонларнинг қалбидаги ҳис-туйғулари шаклланиб урф-одатга айланади, улар шаклланиб

қадриятларни келтириб чиқаради. Бу куйидаги тўрт қадрият қаҳрамонлик белгисидир : 1. Мардлик. 2. Дилозорлик қилмаслик. 3. Яхшиликни мукофотлаш. 4. Хатосига жазолашни кечиктирмаслик. Тўрт қадрият 4 ҳаракат туфайли қўлдан кетади: 1. Ризқ - ношукурлик қилсанг. 2. Қувват - ҳасад қилсанг. 3. Фуркат - қадрига етмасанг. 4. Обрў - манманлик қилсанг қўлдан кетади. Тўрт қадрият соғлом фикрлаш белгиси саналади: 1. Эртани кўра олиш. 2. Сир сақлашни билиш. 3. Охиригача курашиш. 4. Маслаҳатлашиб иш кўриш. Тўрт қадрият сизни тўрт неъматга етказди: 1. Сабр - орзуларингизга. 2. Ғайрат - омадга. 3. Ибодат - тақвога. 4. Қаноат - муҳтожлик кўрмасликка. [1:54] Инсонларларни шарқ олимларимиз “ақлли мавжудот” сифатида ўрганиб ижтимоий-антропологик жихатдан тўрт хил хусусиятга бўлиб ўргандилар:

1.Ўзининг айбини кўрмайди, ўзгаларникини кўради. Бундайлар одатан худбин, мутақаббир кишилар бўлади. Бу турдагилар нафсларига қул бўлишади. Улар ўзларини доимо ҳақ деб ўйлашади.

2. Ўзининг айбини кўради, ўзгаларникини кўрмайди. Бу турдаги шахслар ўзларидан бўлак ҳаммани аллома деб ўйлашади. Ўзларини эса мутлоқ нотўғри йўлдан деб, ўзидан бошқа ҳар қандай инсонга эргашаверишади. Натижада истаган инсон уларни алдаб, адаштириб кетаверади.

3. Ўзининг айбини ҳам, ўзгаларнинг айбини ҳам кўрмайди. Бу навдаги кишилар бефаросат, бефаҳм, тентак кишилар бўлишади. Булар дунёдаги ўз вазифаларини унутиб, дунё ҳаёти бор йўғи ўйин-кулгидан иборат деб ўйлашади.

4. Ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам айбини кўра биладиганлар. Бу тоифадагилар оқил, олим, олий фаросат соҳиби ва кимга эргашишни биладиган закий инсонлардир. Уларнинг кўзларини на шахс муҳаббати, на мол-дунё муҳаббати кўр қилмагандир. Улар ҳар қадамларида ҳақни излайдилар. Улар ўзларидаги айбни пайқаган заҳотлари ўзларини ислоҳ этадилар. Ўзгалардаги хатони кўрганларида уларга холис насиҳат қиладилар. Айб қилиб, айбини тан олмайдиган, насиҳатга қулоқ тутмайдиганларни тарк қиладилар.

Мухиддин ибн Арабийнинг ”Инсон насиҳатни навсинга қил, инсонлар олдин ишинга боқарлар, сўзларинга эмас” инсон ҳақида ва унинг хис-туйғуси, одоб-ахлоқи, навсини тийиб олиши, меҳр-муҳаббатни олий хис-туйғу сифатида қадрлаш кераклигини таъкидлаган.

Олим Маҳмуд Аз-Замахшарий ўз асарларида бу тўрт қадрият юксак маънавият-маърифат белгиси сифатида талқин қилади. Бу тўрт қадриятга амал қилган инсонлар комил маънавиятли инсон саналади. Меҳр-муҳаббатнинг қадриятлари инсонни

улуғланиши, камол топиши учун, ҳаётга гўзал боқиши, яшашни севиши, инсонларга меҳр-муҳаббатли бўлиши, самимийлик хислатларининг инсонга жам бўлишини кўрсатиб беради. Маҳмуд Аз–Замахшарий мақтовга, ёлғонга гурур, эзмалик ва сафсатабозликка берилмасликка чорлайди: "Агар кимдур ўзини келиб чиқиши билан мақтанса, бу сароб каби зоҳирийдир", "Ҳақиқат ва номус йўли ўрмондаги арслон қадами билан тенглашади", "Тил орқали (руҳий) мадад моддий мададдан устундир"[2:28] деган умуминсоний ва комиллик сифатлар орқали эришиш мумкин бўлган ирода ҳақида, инсониятни фаровонлик ва хотиржамликка, сабрлиликка интилиши ҳақида ёзиб қолдирган.

Меҳр-муҳаббат антропологиясида инсоннинг буюклиги, қалбидаги инскти башарият учун манфаатли ишларни амалга ошира олганлиги боис ҳам юксакдир. Инсондаги олий хис-туйғу унинг юрак қалб жараёнларининг амалга ошиши билан боғлиқ албатта. Лекин, ҳар қандай муҳитда дилида имон-этиқодини асраб-авайлиши, инсониятнинг ботиний буюклигидир.

Кўнгил учун айтилган икки оғиз сўзнинг қудрати шундаки, у инсон кайфиятини кўтариб, яшашга бўлган ишончини мустаҳкамлаб, саховатли ишларга ундайди. "Бошқалардан "Менга меҳр бер" деб сўраш ўрнига, меҳр беришни бошланг. Меҳр сўраш ҳақида унутинг, шунчаки, меҳр бераверинг - берганингиздан ҳам кўпроқ меҳр оласиз."

Инсон фалсафасида диний асарларимизда, Хадисларда "Мусулмон киши биродарлари ва яқинлари билан учрашганда, одамлар қаршисидан ўтаётганда, бирор мажлис ёки жамоат жойига кирганда «Ассалому алайкум!» (Сизга тинчлик ва омонлик бўлсин) деб салом бериши зарур. Саломни янада тўлиқ ва чиройли қилиш учун «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокатуҳ» дейилади. Алик ҳам шунга яраша мукамал бўлиши керак. Салом бериш Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг кўрсатмалари (суннат), унга алик олиш эса Аллоҳ таолонинг буйруғи (фарз) ҳисобланади. Дарҳақиқат, меҳр-муҳаббат антропологиясида инсоннинг қалби бошқа инсонларга меҳрли бўлсагина шаклланади. Қачонки этносларда меҳр-муҳаббат хис-туйғуси қалбида бўлмас экан, ёвуз иллатларни шакллани инсонга бўлган нафрати саломлашиш жараёнига ҳам салбий таъсир кўрсатади. [4:65]

Ҳасан Басрий ўз асарларида Дунё ҳаёти уч кун: кеча, бугун, эрта. Кеча ўтди, эртанинг бўлиши номаълум. Шундай экан, бугунги кунни қадрлаш, ҳар бир кунимизни меҳр-муҳаббат билан ўтказиш, яхши яшашни ўрганиш, ҳаётни севиш билан белгиланади.

Барчамиз ҳаётимиз давомида инсонлар билан муносабатга киришар эканмиз, ушбу муносабат доирасида

турли психологик ҳолатларни бошдан кечирамиз. Жумладан, бирор инсон билан зиддиятга бориб қолганимизда унга нисбатан жаҳл, нафрат, адоват, кек каби яхшиликка олиб бормайдиган зарарли туйғуларни юрагимиздан ўтказамиз.

Олимларнинг фикрича адоват ёки кек сақлаб юриш инсон саломатлиги учун зарарли бўлиб, юрак-қон томир ва иммун тизимининг бузилишига туртки бериши мумкин. Бундан ташқари инсонда депрессия, хавотир, жиззакилик каби муаммоларни келтириб чиқарар экан. Психологлар бундай ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли инсон кечиримли бўлишга ҳаракат қилиши кераклигини таъкидлашади. Кечиримли бўлиш инсонлар ўртасидаги яхши муносабатларни таъминлашга ҳамда уни мустаҳкамлашга кўмак беради. Кечиримли бўлиш анча қийин иш бўлсада аммо уни ўзлаштира бўладиган санъатдир. Авф этишни икки турга ажратишади. Ташқи “беихтиёрий” (инсон кечиради аммо уни хафа қилган одамга келажакда муносабати ўзгаради) ва ички “эмоционал” кечириш (инсондаги ички нафрат ва хавотирнинг ижобий туйғуларга яъни ачиниш ва ҳамдардлик каби хисларга айланади). Ташқи беихтиёрий кечириш ўзаро муносабатларни тиклашда анча муҳим саналса, ички эмотсионал кечириш эса бизнинг жисмоний ва руҳий саломатлигимиз учун ўта муҳим ҳисобланади.

Буюк файласуф олимларимиз: Касал болани даволашнинг энг осон йўлини кўрсатар эканлар онанинг меҳр-муҳаббат антропологиясини баён қиладилар: Бола касал бўлганида онанинг кўнглига ҳеч нарса сиғмай қолади. Болани даволаш учун палон пуллик дориларга пулини ҳам, шифокорлар қабулига тушиш учун вақтини ҳам аямайди. Бу ҳолат аёлнинг қалбидаги ински (ҳис-уйғуси) бўлиб, болани она ҳам даволаши мумкин. Бунинг учун фақат меҳрга тўла қалб талаб этилади, халос. Афсуски 21-асрда она меҳри муҳаббатини топиш қийин бўлиб бормоқда. Меҳр-муҳаббат антропологиясида “она меҳри сигменти” қуйидагича:

1. Она меҳри витамини. Ушбу оддий сўзлар билан она бола организмни фойдали витамин билан тўйдира олади: «Сен менинг ҳаётимдаги энг керакли инсонсан. Сен мен учун қадрлисан. Мен сенсиз яшай олмайман. Даданг ва Онанг сени жуда яхши кўрамиз!» Фарзанднинг ота-онаси меҳр-муҳаббатининг ошиб боришига олиб келадиган ижтимоий жараён.

2. Онанинг меҳр-муҳаббат терапия. Енгил касалликларда даво воситаси: «Сен жуда кучлисан ва соғломсан. Сенинг юрагинг, тананг ва қорнинг кучли ва соғлом. Сен яхши овқатланасан ва соғлом ривожланасан. Сен жуда кам касал бўласан.» дея болани ҳаётга бўлган меҳр-муҳаббатини ошириш ва кучли соғлом фикрлаш, фарзандини

идеасини ғояларини мақсадларини қўллаб-қувватлаш ижтимоий-антропологик жараёндир.

3. Онанинг боласига меҳр-муҳаббат-психологик кўмаги. Боланинг психикаси синмаслиги учун унга озуқа бериб туриш лозим. «Сен ёқимли боласан. Яхши ухлайсан. Асабий эмассан. Сабр-тоқатли ва ақли боласан. Тилинг яхши ривожланган. Миянг яхши ишлайди. Сенда ҳаммаси яхши бўлади.» деб она болага психологик куч беради

4. Онанинг меҳр-муҳаббати Бола учун- Кучли зарба. Бола қаттиқ касал бўлганида дори воситаларидан ташқари онанинг меҳр ва эътибори ниҳоятда керак. Она ўзининг ширин сўзу-меҳри билан касалликка зарба бериши лозим. «Сени жуда яхши кўраман. Сен бизга кераксан. Касалликларинг йўқ бўлиб кетсин. Касаллигингни олиб ташлаб юбораман. Қийналганларингни олиб унутиб юбораман.» Бола ота-онасидан ҳадеб танбеҳ эшитаверса, касал бўлиши осон бўлиб қолади. Ота-онаси ишонмаган, урушган болани тузалиши қийинроқ кечади.

5. “Она боласиз, бола онасиз яшай олмаслик” формуласини ишлаб чиқиш: Ота-она болага чарчов, алам ва ранжиш кўзлари билан қараса, боланинг ҳаётида омадсизликлар ва касалликлар кўп юз беради. Бу тасдиқланган психологик фактор. Болалар ота-она билан бирга яшаши, ўсиши, ҳаёт жараёнида бахтлиликни келтириб чиқарадиган ижтимоий-антропологик жараён. Ҳар куни болага камида 3 марта ота-она меҳрга тўла сўзларни айтиши лозим. Бола онасининг гапларини ҳис этиб қабул қилиши керак. Касал бўлган болага эса, бундан 10 баробар кўпроқ меҳр ва эътибор талаб этилади. Болага ҳар доим, «Мен сени яхши кўраман», деб юришга одатлани бугунги оилалардаги фарзанд тарбиясидаги меҳр-муҳаббат антропологияси сифатида ўрганилади. [3:34]

Инсон – ҳаёт гултожи. Унинг қадри, ҳурмати ҳар доим эъзозга лойиқ. Кексаларни ардоқлаш, иззат-ҳурмат қилиш, кўмакка муҳтожларнинг ҳурматини жойига қўйиш қон-қонимизга сингиб кетган фазилят. Айниқса, ўтганларни хотирлаш, азиз отахон-у онахонларнинг дуосини олмоқлик саодати ўзгача.

ХУЛОСА

Мамлакатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6099-сонли Фармони ижросини таъминлаш, шунингдек, аҳоли соғлигини мустаҳкамлашга кўмаклашадиган аниқ дастурларни амалиётга жорий этиш, ёшлар, аёллар ва кексаларни соғлом турмуш тарзига кенг жалб қилиш ва уларни жисмоний

фаоллигини ошириш учун кўшимча шарт шароитлар яратилди. Аҳолининг узок умр кўриш давомийлигини таъминлаш долзарб масалалардан биридир. Зеро, ушбу кўрсаткич инсонларнинг соғлом турмуш тарзи ва фаровон ҳаёти ифодасидир. Шу ўринда соғлом турмуш тарзи нима, унга амал қилиш меъёрлари қандай, юртимизда соғлом турмуш тарзини қўллаб-қувватлаш борасида олиб борилаётган чора-тадбирлар нималардан иборат, каби саволлар туғилади. Ўзбекистон миқёсида энги узок умр кўрганлар сони бугунги кунга келиб (100 ёшдан ошган) 15 дан ортиқ кишини ташкил қилганлигини ҳисобга олган ҳолда, ҳақиқатдан ҳам республика миқёсида ўртача ёшни ошириш давлат даражасидаги масала сифатида кўрилиши бежизга эмасдир.

Бизга маълумки тарбия-авлодлараро ижтимоий-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қилувчи, оила, таълим муассасалари, ижтимоий, сиёсий ва бошқа ташкилотлар, ОАВ ва бошқалар таъсири остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантирувчи ва такомиллаштирувчи узлуксиз жараён ҳисобланади. Юксак маънавиятни тарбиялаш воситаси ҳисобланган, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жамият, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маънавий етуклик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-тарбия жараёнини ифодаловчи тушунча бу- маънавий тарбиядир. Маънавий тарбия кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маънавий таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини ифодалайди.

Ўзбек халқи ҳеч қачон бировга бош эгмаган, ҳеч кимдан кам бўлмаган ва ҳеч кимдан кам бўлмайди ҳам. Ёшларимиз, заминимизда яшаётган ҳар бир фуқаро қалбидан шу юрт, шу халқ билан ғурурланиш, унинг келажаги, фаровонлиги йўлида қайғуриш, куюнчаклик ҳислари чуқур илдиз отмоғи лозим. Зеро, ҳар қандай миллатни, шу халқни улуғлаш учун яшаши керак. Ана шу туйғуни қалбида жо қилган, шу ғоя атрофида бирлашаган халқни ҳеч қандай куч енголмайди.

REFERENCES

1. Махмуд Аз-Замахшарий. (2007) Ал-мафассал. *ЎзР ФА Шарқшунослик институти.* (420-423)–Б 54-58.
2. Абдурауф Фитрат. (1998) «Оила ёки оилани бошқариш тартиби». Т., «Маънавият», 28-бет.
3. Ҳусайн Воиз Кошифий (1996) «Ахлоқи Мухсиний», *Тошкент, «Маънавият»,* 34-бет.
4. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ҳадис. 2. томлик –Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008.65-Б

ИХТИЁРИЙ ЧИЗИҚЛИ ЧЕГАРАВИЙ ШАРТЛАР УЧУН ПАРАБОЛИК ТЕНГЛАМАНИ ЕЧИШДА ТЎҒРИ ЧИЗИҚЛАР УСУЛИНИ ҚЎЛЛАШ АЛГОРИТМИ

М. Х. Эшмуродов
К. М. Шаимов

Самарқанд давлат архитектура-қурилиш университети, катта ўқитувчилари

АННОТАЦИЯ

Ихтиёрий чизиқли чегаравий шартларга эга масалани Дирихле масаласига келтириш йўли билан тўғри чизиқлар методини қўллаш усули ишлаб чиқилган. Изланаётган функциянинг қийматлари чегараларда берилган деб фараз қилиб, Дирихле масаласини ечиш амалга оширилади. Функциянинг фараз қилинган қийматларини чегара тугунларида функциянинг янги топилган қийматлари билан чегара шартларининг яқинлашувларига мувофиқ равишда мослаштириш орқали изланаётган функцияларнинг чегаралардаги ҳақиқий қийматлари топилади. Кейин улар тенглама ва битта координата учун чегаравий шартлар яқинлашиши иккинчи тартибини таъминлаган ҳолда тўғри чизиқлар усулини амалга оширишда фойдаланилди.

Калит сўзлар: Чекли айирмалар усули, Иссиқлик узатиш, Дирихле масаласи, Хос сонлар ва векторлар.

КИРИШ

Математик физиканинг битта ва кўп ўлчовли тенгламаларини сонли ечиш учун ишлатиладиган чекли-айирмалар усулининг мавжуд бўлган кўплаб модификациялари тақрибий усуллардир. Бир томондан, бу тенглик ва чегаравий шартларининг маълум бир аниқлик тартибида яқинлашиши билан боғлиқ. Иккинчи томондан, чекли айирмали тенгламаларнинг ўзини ечиш тақрибий характерга эга, чунки ажратиш, ўзгарувчан йўналишлар, предиктор-корректор ва бошқа усулларлар аниқ ечимни емас, балки унга бирор яқинлашишни беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тузилган чекли-айирмали тенгламаларни ечиш доирасида тўғри чизиқлар усули самаралироқ бўлиб, бу чекли-айирмали тенгламаларни машина ҳисоблашлар аниқлиги доирасида ечимнинг аниқлигини таъминлайди. В.Н. Фаддеева [1] ва С.

Каримбердиева [2]нинг ишларида турли хил чегаравий шартларда эллиптик, параболик ва гиперболик типдаги икки ва уч ўлчовли тенгламаларни ечиш учун тўғри чизиклар усулини қўллаш алгоритмини таклиф қилишди. Афсуски, уларда фақат Дирихле масаласини ечиш учун ишлатиладиган ёрдамчи матрицалар келтирилган ва бошқа чегаравий шартлар учун бу матрицалар ҳақида маълумот йўқ. Ёрдамчи матрицалар - фундаментал ва диагонал матрицалар - дифференциал оператордан чекли-айирмали операторга ўтишнинг хос векторлари ва учдиагонал матрицаси сонларидан иборат.

Ушбу илмий ҳисобот муаллифларининг айрим ишларида биринчи ва иккинчи турдаги аралаш чегаравий шартлар учун ёрдамчи матрицалар ҳосил қилинган.

Параболик тенгламанинг Дирихле масаласи учун хос қиймат ва вектор масаласини ечиш алгоритми ишда[3] келтирилган. Хос қийматлар учун қўш тенгсизлик $-4 < \lambda_s < 0$ ўринли эканлиги исботланган.

Чекли айирмали тенгламаларига ўтиш матрицасининг хос қийматлари $\lambda_s = -2 \left(1 + \cos \frac{2s+1}{2(N+1)} \pi \right)$ шаклда аниқланган ва хусусий векторлар элементлари топилган, бу ерда 0 ва $N+1$ кесманинг четки тугунлари номерлари.

Биз чегаравий шартларининг бошқа комбинациялари учун тўғри чизиклар усулини қўллаш бўйича ишни давом эттириш мумкин. Ҳар сафар тузилган ўтиш матрицаларига мувофиқ янги ва янги ёрдамчи матрицалар тузилади. Савол туғилади: чизикли чегаравий шартларининг ихтиёрий комбинациясида масалаларни ечиш учун ягона алгоритмни қуриш мумкинми? Қуйида ушбу саволга ижобий жавоб берилган ва параболик тенглама масалаларини ечишда Дирихле масаласи учун ёрдамчи матрицалар ва иккинчи аниқлик тартиби билан тенглама ва турли чегаравий шартларини яқинлашишини амалга ошириш усуллари келтирилган.

Алгоритм тавсифини чалкаштириб юбормаслик учун усулни қўллаш объекти сифатида бир ўлчовли бир жинсли бўлмаган параболик тенглама қабул қилинади, асосий омиллар эса классик иссиқлик узатиш назарияси доирасида изоҳланади. Усулнинг моҳияти қуйидагича. Дастлаб изланаётган функциянинг чегаравий қийматлари берилган деб фараз қилиш билан масала ечилади. Кейинчалик изланаётган функциянинг фараз қилинган чегаравий ва янги топилган чегаравий қийматлари ўртасидаги ўзаро боғланишлар чегаравий шартларига мувофиқ тузилади.

Ушбу муносабатлардан Дирихле масаласи доирасидаги тўғри чизиқлар усули билан амалга ошириладиган функциянинг чегаравий қийматлари аниқланади. Усул тенглама ва чегаравий шартлар чизиқли бўлганда ҳам қўлланилиши мумкин.

Иссиқлик узатиш тенгламаси

$$\frac{\partial T}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + f(x, t)$$

шаклда қабул қилинади, бу ерда a^2 - материалнинг ўртача иссиқлик ўтказиш коэффициентини; $f(x, t)$ - материалнинг зичлиги ва солиштирма иссиқлик сиғими бўйича келтирилган t вақтда x кесимда ички ва ташқи иссиқлик манбаларининг умумий қуввати.

Биз ҳарорат қийматлари чегараларда берилган деб фараз қиламиз

$$T(0, t) = \mu_0(t),$$

$$T(l, t) = \mu_l(t)$$

Дирихле масаласи шу тарзда қўйилади. Шартнинг ўнг томонидаги $\mu_0(t)$ ва $\mu_l(t)$ функциялар бошқа чегаравий шартлари учун қийматлари кейин аниқланадиган изланаётган миқдорлар ҳисобланади.

Текис тўр

$$\omega_x = \left(x_i = ih, \quad i = 0, 1, \dots, N, N+1; \quad h = \frac{l}{N+1} \right)$$

$u_i(t)$ ва $f_i(t)$ тўр функциялари киритилади.

Ҳисоблаш соҳаси панжарасининг ички тугунларида тенглама x координатаси бўйича иккинчи тартиб аниқлик яқинлаштирилади [30]:

$$\frac{du_i^{n+1}}{dt} = \frac{a^2}{h^2} (u_{i-1}^{n+1} - 2u_i^{n+1} + u_{i+1}^{n+1}) + f_i^{n+1}$$

Бундай ҳолда чегара тугунларида фараз қилинган μ_0^{n+1} ва μ_l^{n+1} чегаравий шартлари амалга оширилади:

$$\frac{du_1^{n+1}}{dt} = \frac{a^2}{h^2} (\mu_0^{n+1} - 2u_1^{n+1} + u_2^{n+1}) + f_1^{n+1},$$

$$\frac{du_N^{n+1}}{dt} = \frac{a^2}{h^2} (u_{N-1}^{n+1} - 2u_N^{n+1} + \mu_l^{n+1}) + f_N^{n+1}$$

Тақдим етилган дифференциал-айирмали тенгламалардан биз

$$\frac{dU}{dt} = \frac{a^2}{h^2} AU + F, \quad (1.1.1)$$

кўринишдаги матрица тенгламани тузамиз,

бу ерда $U = (u_1^{n+1}, u_2^{n+1}, \dots, u_{N-1}^{n+1}, u_N^{n+1})^*$

$$A = \|a_{p,q}\|_N = \begin{vmatrix} -2 & 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ 1 & -2 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -2 & 1 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ & \dots & & & \dots & & & \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 1 & -2 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 & -2 \end{vmatrix}_N$$

Бу ерда изланаётганлар ва матрица элементлари индекслари 1 дан N гача ўзгаради, юқоридаги "*" белги матрицани транспонирлаш амалини билдиради.

Тенглама (1.1.1) ни алоҳида изланаётганларга нисбатан автоном тенгламаларга ўтишга имкон берадиган шаклда тақдим этилиши зарур.

Материалларга [2] мурожаат қилайлик ва

$$A = B\Lambda B^{-1}$$

деб қабул қиламиз, бу ерда B -элементлари

$$b_{s,p} = (-1)^{s+p} \sqrt{\frac{2}{N+1}} \sin \frac{\pi sp}{N+1}$$

лардан иборат A га ўхшаш фундаментал матрица;

Λ - элементлари

$$\lambda_s = -2 \left(1 + \cos \frac{\pi s}{N+1} \right)$$

лардан иборат диагонал матрица;

B^{-1} - элементлари $b_{s,p}^- = b_{s,p}$ лардан иборат B га тескари матрица.

Биз (3.1.1) тенгламанинг иккала томонини чапдан B^{-1} га кўпайтирамиз ва

$$\frac{dB^{-1}U}{dt} = \frac{a^2}{h^2} B^{-1}AU + B^{-1}F$$

тенгликни оламиз.

Биз янги вектор-устунни киритамиз

$$B^{-1}U = BU = \bar{U} = (\bar{u}_1, \bar{u}_2, \dots, \bar{u}_{N-1}, \bar{u}_N)^* =$$

$$= \left(\sum_{p=1}^N b_{1,p} u_p, \sum_{p=1}^N b_{2,p} u_p, \dots, \sum_{p=1}^N b_{N-1,p} u_p, \sum_{p=1}^N b_{N,p} u_p \right)^*$$

$A = B\Lambda B^{-1}$ бўлгани учун

$$B^{-1}AU = B^{-1}B\Lambda B^{-1}U = (B^{-1}B)\Lambda(B^{-1}U) = \Lambda\bar{U}$$

У ҳолда тенглама

$$\frac{d\bar{U}}{dt} = \frac{a^2}{h^2} \Lambda\bar{U} + \bar{F}, \quad (1.1.2)$$

кўринишни олади

бу ерда

$$\bar{F} = B^{-1}F = BF = (\bar{f}_1, \bar{f}_2, \dots, \bar{f}_{N-1}, \bar{f}_N)^* =$$

$$= \left(b_{1,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \sum_{r=2}^{N-1} b_{1,r} f_r^{n+1} + b_{1,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right), \right.$$

$$b_{2,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \sum_{r=2}^{N-1} b_{2,r} f_r^{n+1} + b_{2,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right), \dots,$$

$$b_{N-1,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \sum_{r=2}^{N-1} b_{N-1,r} f_r^{n+1} + b_{N-1,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right),$$

$$\left. b_{N,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \sum_{r=2}^{N-1} b_{N,r} f_r^{n+1} + b_{N,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right) \right)^*.$$

(1.1.2) дан \bar{u}_i га нисбатан алоҳида оддий тенгламани ажратиш мумкин:

$$\frac{d\bar{u}_i}{dt} = \frac{a^2}{h^2} \lambda_i \bar{u}_i + \bar{f}_i. \quad (1.1.3)$$

Ушбу тенглама учун бошланғич шарт бўлиб $\bar{U} = B^{-1}U = BU$ тенгликка кўра

$$\bar{u}_i^0 = \sum_{p=1}^N b_{i,p} u_p^0,$$

тенглик хизмат қилади, бу ерда $u_p^0 = T(ph, 0)$ берилган масаланинг бошланғич шартдан иборат.

Тенглама (1.1.3) ни сонли усул билан ечамиз. Вақт бўйича яқинлашишнинг иккинчи тартиб аниқлигини ташкил

қилиш мумкин. Баённинг соддалиги учун биз орқага қайтиш схемасидан фойдаланамиз ва вақт бўйича юқори индексларни киритамиз:

$$\frac{\bar{u}_i^{n+1} - \bar{u}_i^n}{\tau_n} = \frac{a^2}{h^2} \lambda_i \bar{u}_i^{n+1} + \bar{f}_i^{n+1}$$

Бундан

$$\bar{u}_i^{n+1} = \frac{\bar{u}_i^n + \tau_n \bar{f}_i^{n+1}}{1 - \frac{\tau_n}{h^2} a^2 \lambda_i} = d_i (\bar{u}_i^n + \tau_n \bar{f}_i^{n+1})$$

ни топамиз. Бу ерда

$$d_i = 1 / \left(1 - \frac{\tau_n}{h^2} a^2 \lambda_i \right) \dots$$

белгилашни киритдик.

$$\begin{aligned} U^{n+1} &= B\bar{U}^{n+1} = (u_1^{n+1}, u_2^{n+1}, \dots, u_{N-1}^{n+1}, u_N^{n+1}) = \\ &= \left(\sum_{p=1}^N b_{1,p} \bar{u}_p^{n+1}, \sum_{p=1}^N b_{2,p} \bar{u}_p^{n+1}, \dots, \sum_{p=1}^N b_{N-1,p} \bar{u}_p^{n+1}, \sum_{p=1}^N b_{N,p} \bar{u}_p^{n+1} \right). \end{aligned}$$

Формуладан фойдаланиб, янги вақт учун изланаётган ҳарорат функциясига тескари ўтишни амалга оширамиз.

Энди биз изланаётган функцияни чегарадаги фарз қилинган қийматлари билан функциянинг девор тугунларида янги топилган қийматлари орасидаги боғлиқликни ўрнатамиз, яъни чегаравий шартларини амалга оширамиз.

Бизни изланаётган функция ҳосиласи камида битта чегара шартда қатнашадиган ҳолатлар қизиқтиради. Ва умуман олганда, изланаётганнинг чегара қиймати билан бирга, чекли-айирмали тенгламада иккита қўшни тугунлардаги функция қийматлари иштирок этган ҳолда яқинлашишнинг иккинчи тартибига эга бўлган йўналтирилган ҳосилалар амалга оширилган деб қабул қиламиз.

Умумий ҳолда, $x = 0$ шарт қабул қилинади

$$\mu_0^{n+1} = \alpha_0 u_1^{n+1} + \beta_0 u_2^{n+1} + \theta_0, \quad (1.1.4)$$

$x = l$ да эса

$$\mu_l^{n+1} = \alpha_l u_N^{n+1} + \beta_l u_{N-1}^{n+1} + \theta_l, \quad (1.1.5)$$

қабул қилинади, улар иккинчи тартибли аниқлик билан чегаравий шартларининг яқинлашишини ифодалайди.

Эҳтимол $\alpha_0, \beta_0, \theta_0, \alpha_l, \beta_l, \alpha_l$ коэффициентларнинг қийматлари вақтга боғлиқ бўлиши мумкин.

Тўғри чизиклар усули билан топилган ва u_1, u_2, u_{N-1} ва u_N нинг қийматларини қуйидагича очиб берамиз

$$\begin{aligned} u_i^{n+1} &= \sum_{p=1}^N b_{i,p} \bar{u}_p^{n+1} = \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p (\bar{u}_p^n + \tau_n \bar{f}_p^{n+1}) = \\ &= \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p \bar{u}_p^n + \tau_n \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p \bar{f}_p^{n+1}. \end{aligned}$$

Бу ерда

$$\bar{f}_p^{n+1} = b_{p,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \sum_{r=2}^{N-1} b_{p,r} f_r^{n+1} + b_{p,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right)$$

Шу муносабат билан

$$\begin{aligned} u_i^{n+1} &= \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p \bar{u}_p^n + \tau_n \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p \left[b_{p,1} \left(f_1^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_0^{n+1} \right) + \right. \\ &+ \left. \sum_{r=2}^{N-1} b_{p,r} f_r^{n+1} + b_{p,N} \left(f_N^{n+1} + \frac{a^2}{h^2} \mu_l^{n+1} \right) \right] = \\ &= \mu_0^{n+1} \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N b_{i,p} b_{p,1} d_p + \mu_l^{n+1} \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N b_{i,p} b_{p,N} d_p + \\ &+ \sum_{p=1}^N b_{i,p} d_p \bar{u}_p^n + \tau_n \sum_{p=1}^N \sum_{r=1}^N b_{i,p} b_{p,r} d_p f_r^{n+1}. \end{aligned}$$

Ушбу тўр функциясининг қийматларини мос келадиган индексларда чегаравий шартлар яқинлашишларга қўямиз.

Биринчи шартдан

$$\mu_0^{n+1} = \mu_0^{n+1} a_0 + \mu_l^{n+1} b_0 + c_0.$$

келиб чиқади. Бу ерда

$$a_0 = \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N (\alpha_0 b_{1,p} + \beta_0 b_{2,p}) b_{p,1} d_p, \quad b_0 = \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N (\alpha_0 b_{1,p} + \beta_0 b_{2,p}) b_{p,N} d_p,$$

$$c_0 = \sum_{p=1}^N (\alpha_0 b_{1,p} + \beta_0 b_{2,p}) d_p \bar{u}_p^n + \tau_n \sum_{p=1}^N \sum_{r=1}^N (\alpha_0 b_{1,p} + \beta_0 b_{2,p}) b_{p,r} d_p f_r^{n+1} + \theta_0.$$

белгилашлардан фойдаланганмиз

Биз иккинчи шарт билан ҳам шундай ишни бажарамиз ва

$$\mu_l^{n+1} = \mu_0^{n+1} a_l + \mu_l^{n+1} b_l + c_l,$$

тенгликни оламиз, бу ерда:

$$a_l = \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N (\alpha_l b_{N,p} + \beta_l b_{N-1,p}) b_{p,1} d_p, \quad b_l = \frac{\tau_n a^2}{h^2} \sum_{p=1}^N (\alpha_l b_{N,p} + \beta_l b_{N-1,p}) b_{p,N} d_p,$$

$$c_l = \sum_{p=1}^N (\alpha_l b_{N,p} + \beta_l b_{N-1,p}) d_p \bar{u}_p^n + \tau_n \sum_{p=1}^N \sum_{r=1}^N (\alpha_l b_{N,p} + \beta_l b_{N-1,p}) b_{p,r} d_p f_r^{n+1} + \theta_l.$$

Янги олинган иккита чизиқли тенгламалардан система тузамиз

$$\begin{cases} (1 - a_0) \mu_0^{n+1} - b_0 \mu_l^{n+1} = c_0, \\ -a_l \mu_0^{n+1} + (1 - b_l) \mu_l^{n+1} = c_l. \end{cases} \quad (1.1.6)$$

Ушбу система асосий матрицасининг детерминанти

$$\Delta = (1 - a_0)(1 - b_l) - a_l b_0$$

нолга тенг бўлмаган қийматга эга деб фараз қиламиз. У ҳолда изланаётган функциянинг чегаравий қийматлари учун

$$\mu_0^{n+1} = \frac{1}{\Delta} [(1 - b_l) c_0 + b_0 c_l], \quad \mu_l^{n+1} = \frac{1}{\Delta} [a_l c_0 + (1 - a_0) c_l].$$

ларга эга бўламиз.

Изланаётган функциянинг топилган чегаравий қийматларига фақат фундаментал ва диагонал матрицаларнинг маълум элементлари, шунингдек берилган масаланинг чегаравий шартлари элементлари киради. Улар чегаравий шартларини қондирадilar. Фақат чегаравий шартларининг яқинлашишидан $\alpha_0, \beta_0, \theta_0, \alpha_l, \beta_l, \alpha_l$ коэффицентларнинг қийматларини аниқлаш қолади.

Классик иссиқлик узатиш назариясида тўртинчи турдаги чегаравий шarti деб аталадиган ва бир вақтнинг ўзида иккинчи ва учинчи турдаги шартларни умумлаштирадиган чегаравий шартга тўхталамиз

$$-\lambda \frac{\partial T(0,t)}{\partial x} = \xi_0 [T_{oc}(t) - T(0,t)] + \zeta_0 R_0(t),$$

$$\lambda \frac{\partial T(l,t)}{\partial x} = \xi_l [T_{oc}(t) - T(l,t)] + \zeta_l R_l(t)$$

Бу ерда λ - материалнинг ўртача иссиқлик ўтказувчанлик коэффициентини; ξ - материал ва ҳарорати $T_{oc}(t)$ деб қабул қилинган атроф-муҳит ўртасидаги иссиқлик узатиш коэффициенти; ζ - нурли энергия материалнинг ютилиш коэффициенти; $R(t)$ - нурли энергия интенсивлиги. Охириги учта кўрсаткич чегараларнинг ҳар бирига мос равишда индекслар билан белгиланган.

Биринчи шартни

$$-\frac{\partial T(0,t)}{\partial x} = \frac{\xi_0}{\lambda} [T_{oc}(t) - T(0,t)] + \frac{\zeta_0}{\lambda} R_0(t)$$

кўринишда ёзамиз ва унга иккинчи тартидаги аниқлик билан яқинлашишни кўллаймиз

$$\frac{3\mu_0^{n+1} - 4u_1^{n+1} + u_2^{n+1}}{2h} = \frac{\xi_0}{\lambda} (T_{oc}^{n+1} - \mu_0^{n+1}) + \frac{\zeta_0}{\lambda} R_0^{n+1}$$

$2h\lambda$ тенгламани кўпайтирамиз ва ўхшаш ҳадларни ихчамлаймиз

$$(3\lambda + 2h\xi_0)\mu_0^{n+1} = 4\lambda u_1^{n+1} - \lambda u_2^{n+1} + 2h(\xi_0 T_{oc}^{n+1} + \zeta_0 R_0^{n+1})$$

Бу ерда биз аввал қабул қилинган шартнинг (3.1.4) шаклига ўтамыз, унинг учун коэффициентларнинг қийматларини аниқладик:

$$\alpha_0 = \frac{4\lambda}{3\lambda + 2h\xi_0}, \quad \beta_0 = -\frac{\lambda}{3\lambda + 2h\xi_0}, \quad \theta_0 = \frac{2h(\xi_0 T_{oc}^{n+1} + \zeta_0 R_0^{n+1})}{3\lambda + 2h\xi_0}.$$

Йўналтирилган ҳосилаларнинг иккинчи шартга шунга ўхшаш кўлланилиши чекли - айирмалли тенгламага олиб келади

$$\frac{3\mu_l^{n+1} - 4u_N^{n+1} + u_{N-1}^{n+1}}{2h} = \frac{\xi_l}{\lambda} (T_{oc}^{n+1} - \mu_l^{n+1}) - \frac{\zeta_l}{\lambda} R_l^{n+1}$$

Махражлардан халос бўлиш ва ўхшаш ҳадларни ихчамлаш шартнинг коэффициентлари қийматларига олиб келади (1.1.5):

$$\alpha_l = \frac{4\lambda}{3\lambda + 2h\xi_l}, \quad \beta_l = -\frac{\lambda}{3\lambda + 2h\xi_l}, \quad \theta_l = \frac{2h(\xi_l T_{oc}^{n+1} + \zeta_l R_l^{n+1})}{3\lambda + 2h\xi_l}.$$

Тўртинчи турдаги чегара шarti учун чегаравий шартлар учун энг катта ҳажмдаги ҳисоблашлар ҳоли учун биз μ_0^{n+1} ва μ_l^{n+1} лар шакилланишининг бир вариантини келтирдик. Чегаравий шартларнинг бошқа комбинацияларида коэффициентлар учун

формулар қисқаради. Масалан, агар $x=0$ да биринчи турдаги шарт берилган бўлса, y ҳолда биринчи тенглама (1.1.6) тенгламалар системасидан тушиб қолади ва ҳоказо. Шунини инобатга олган ҳолда, маълум бир чегаравий масаласини ечишда (1.1.6) системанинг μ_0^{n+1} ва μ_l^{n+1} ларга нисбатан ечимларини такрорлаш мақсадга мувофиқдир, бу эса ҳисоблаш вақтининг қисқаришига олиб келади.

REFERENCES

1. Фаддеева В.Н. Метод прямых в применении к некоторым краевым задачам. - Тр. МИ АН СССР, 1949, том 28. - С. 73-103. (Из Общероссийского математического портала Math-Net).
2. Каримбердиева С. Численные методы решения дифференциально-разностных уравнений в параллелепипеде, шаре и цилиндре. - Ташкент: Фан, 1983. - 112 с.
3. Хужаев И.К., Хужаев Ж.И., Равшанов З.Н. Аналитическое решение задачи о собственных значениях и векторах матрицы перехода из параболического уравнения к конечноразностным уравнениям при решении задачи Дирихле // Узбекский журнал информатики и энергетики, 2017, №2. - С. 12-19.

O'ZBEKISTON GEOURBANISTIK VAZIYATINING AYRIM MASALALARI

Sirojiddinovich Xasanboy Qosimov

O'zbekiston Milliy universiteti, Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedrasida tayanch
doktoranti

xasanboy.qosimov81@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi urbanizatsiya jarayoni va ularni takomillashtirish va rivojlantirish masalalari yoritilgan. Respublikaning hozirgi urbanizatsiya jarayonlari tavsif etilgan va ular hududlar kesimida guruhlashtirib chiqilgan, hududlarning urbanizatsiya jarayonining hozirgi kundagi imkoniyatlardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Shaharlar, urbanizatsiya, guruhlashtirish, shahar funktsiyalari, monofunksional shahar, polifunksional shahar, shaharlar tipologiyasi

ABSTRACT

This article describes the process of urbanization in the Republic of Uzbekistan and issues of their improvement and development. The current urbanization processes of the republic are described and they are grouped by regions, recommendations are given on the use of the current opportunities of the urbanization process of the regions.

Keywords: Cities, urbanization, grouping, city functions, monofunctional city, polyfunctional city, typology of cities

KIRISH

Urbanizatsiya, mamalakatvamiyatlarda, ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida shaharlashuv jarayonining kuchayib borishi, turli yiriklikdagi shaharlar va xususan, urbanizatsiyaning asosiy «yuzini» ko'rsatib beruvchi yirik shaharlar, kichik shahar va shaharchalarning rivojlanishi, aholining turmish tarzida shaharcha hayot belgilarini shakllanib borishida aks etuvchi jarayondir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi PF 5623-sonli «Urbanizatsiya jarayonini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni va ushbu farmon ilovasida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi urbanizatsiyasini tartibga solish bo'yicha «Yo'l xaritasi» dabelgilab berilgan vazifalarni amalga

oshirish muhim ahamiyat kasb etadi[1]. Mazkur maqolada O'zbekistondagi bugungi kundagi geourbanistik vaziyat taxlil etilib, uni takomillshtirish yo'nalishlari yoritib o'tiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekistonda ko'rilayotgan muammoning geografik jihatlarini 1960-70-yillarda shaharlarning tez rivojlanishi bilan bog'liq holda I.Smironov, T.Raimov, O.Ata-Mirzaev, A.Soliyev, A.Qayumov va boshqalar tomonidan o'rganilgan[3-5 b].

Shuningdek, alohida mintaqalar doirasida T.Mallaboev, Sh.Imomov, Z.Raimjonovlarning ilmiy ishlarini keltirish ўринли. Mustaqillik davrida H.Tursunov, Z.T.Abdalova, M.Erdonov, S.K.Tashtayeva, M.Egamberdiyeva, A.Mavlonov, P.Qurbonov va boshqalar o'z ilmiy tadqiqotlarini olib borganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'zbekiston Respublikasi urbanizatsiyalashish darajasi bo'yicha Jahonda 203 ta davlatning ichida 155-o'ringa turadi. Bu ko'rsatkich esa o'z navbatida aholining shaharlarda yashash ko'rsatkichi bilan bir ma'noni bildiradi. O'zbekiston Respublikasining urbanizatsiyalashish ko'rsatkichi esa jahondagi davlatlar orasida ancha ortda qolib ketganini bildiradi.[4,210-211 b].

Urbanizatsiya murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayon bo'lib, u barcha jabhalarni qamrab oladi va shu bilan birga, turli mamlakatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Uning hududiy xususiyatlari joyning geografik o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari, demografik vaziyati, iqtisodiyotining tarmoqlar tarkibi va ixisoslashuvi, transporti, geokologik holati va boshqa ichki va tashqi, obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida shakillanadi.

Shaharlarni rivojlantirmasdan jamiyat, mamlakat va mintaqalar taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi aholisining 50,8% shahar, 49,2% qishloqlarda istiqomat qiladi. Bu esa o'z navbatida mamlakatning urbanizatsiya darajasini ko'rsatadi, yani urbanizatsiya ko'rsatkichi 50,8% ni tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasida 2021-yil 1-yanvar holatiga 120 ta shahar va 1067 ta shaharcha mavjud bo'lgan. Ularda 17144,1 ming kishi istiqomat qilgan, qishloq aholi manzilgohlarida esa 16761,1 kishini tashkil etgan[8].

Agar o'tgan bosqichda (2009- yilgacha) urbanizatsiya darajasiga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy va Toshkent viloyatlari yetakchilik qilgan bo'lsa, so'ngi davrda aholi soni ko'p va zich yashagan Farg'ona vodiysiga almashdi. Buning asosiy sababi,

Farg'ona vodiysi ko'plab aholi soni yirik qishloqlarda istqomat qilishi va ularga shahar maqomini berilishidir[5. 113-112 b].

Respublika hududlarining urbanizatsiya jarayoni bir biridan farq qiladi. Aholining shaharlarda yashash ko'rsatkichi Namangan viloyati respublika ko'rsatkichidan yuqori darajada bo'lsa, Xorazm viloyati esa respublika ko'rsatkichidan ancha past ekanligi bilan farqlanadi.(1-rasm)

1-rasmda O'zbekiston Respublikasi va barcha hududlarining urbanizatsiya darajasini o'z aksini topgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hududlarda urbanizatsiya jarayoni tahlillari shunu ko'rsatadiki, viloyatlarda turlicha ekanligi bilan bir-biridan farq qiladi. Shu asosda Respublika hududlarini urbanizatsiya darajasiga qarab 4 guruhga ajratildi. Ushbu guruhlariga ajratishda mezon sifatida O'zbekiston Respublikasi viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasining urbanizatsiya ko'rsatkichi asos qilib olingan. O'zbekistonning urbanizatsiya darajasini yuqorida ta'kidlanganidek 50,8% ni tashkil etadi. Hududlarni guruhlashtirishda aynan respublika ko'rsatkichi asos qilib olindi. (1-jadval).

1-jadval

Hududlar bo'yicha urbanizatsiya jarayonini guruhlanishi

№	Guruhlashtirish	Hudularnomi
1	Eng urbanizatsiyalashgan hudud	Namanganviloyati
2	O'rta Urbanizatsiyalashgan hudud	Farg'onaviloyati Andijonviloyati
3	Past urbanizatsiyalashgan hudud	Toshkentviloyati Qoraqalpog'istonRespublikasi Navoiyviloyati Jizzaxviloyati Qashqadaryoviloyati Sirdaryoviloyati
4	Eng past urbanizatsiyalashgan hudud	Samarqandviloyati Buxoroviloyati Surxondaryoviloyati Xorazmviloyati

Jadval muallif tomonidan tuzuldi

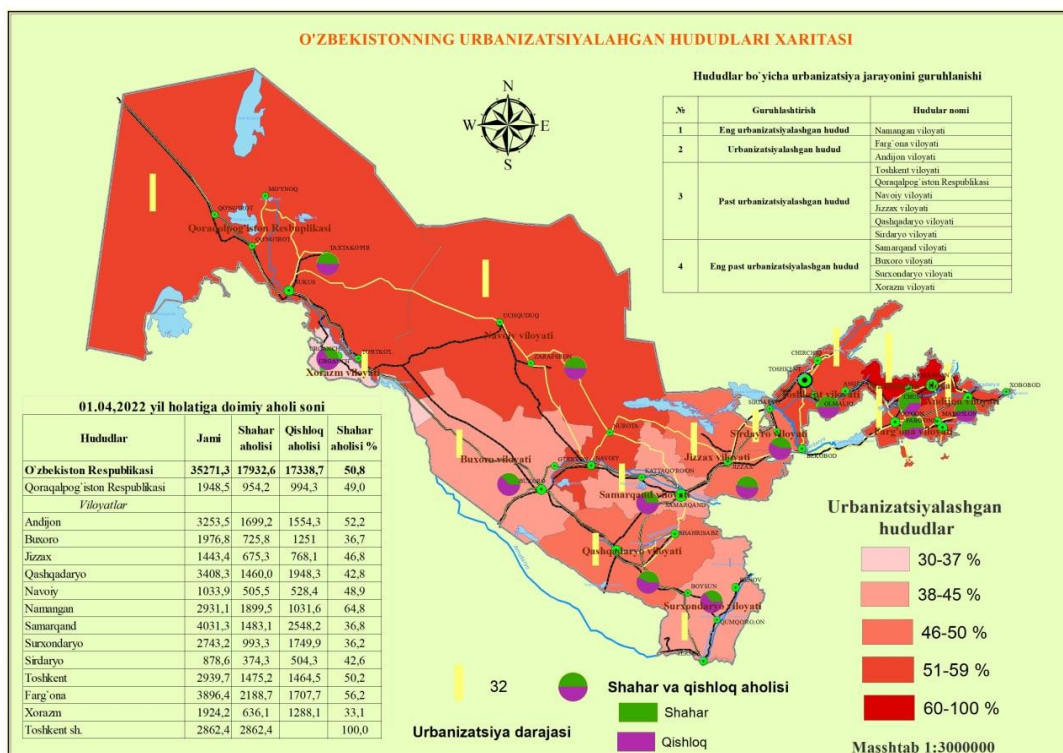
Birinchi, yuqori urbanizatsiyalashgan guruh bo'lib urbanizatsiya darajasi 60% dan yuqori (dunyo miqyosida bu ko'rsatkich 75% dan yuqori) hududlar;

- Ikkinchi, o'rta urbanizatsiyalashgan hududlar. Urbanizatsiya darajasi 50-59% ega hududlar;
- Uchinchi past urbanizatsiyalashgan hudud. Urbanizatsiya darajasi 40-49% ega hududlar;
- To'rtinchi eng past urbanizatsiyalashgan hudud. Urbanizatsiya darajasi 39% dan past bo'lgan barcha hududlar.

Birinchi guruhga eng urbanizatsiyalashgan hudud bo'lib ushbu guruhga Namangan viloyati kiritildi. Namangan viloyati urbanizatsiya darajasiga ko'ra 64.8% bilan respublikada yuqori o'rinda turadi. Ikkinchi o'rta urbanizatsiyalashgan guruh bo'lib, ushbu guruhga Farg'ona va Andijon viloyatlari kiritilib, ularning urbanizatsiya darajasi mos ravishda 56.3% va 52.3% tashkil etadi. Uchunchi guruh past urbanizatsiyalashgan hududlar bo'lib ushbu guruhlar respublikaning asosiy hududlari, ya'ni, Toshkent viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, va Navoiy, Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari kiradi. Tortinchi guruhga esa eng past urbanizatsiyalashgan Samarqand, Buxoro, Surxandaryo va Xorazm viloyatlari kiradi.(1-rasm)

1-rasm

O'zbekistonning urbanizatsiya darajasi xaritasi

Manba: Xarita muallif tomonidan ArgGIS dasturi asosida Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Mamlakatimiz urbanistik tarkibida faqat 1 ta millioner shahar Toshkent shahri, 2 ta 500 mingdan ortiq aholiga ega bo'lgan eng yirik shaharlar Namangan va Samarqand shaharlari va 5 ta yirik shaharlar, Andijon, Buxoro, Nukus, Farg'ona va Qarshi shaharlari, 10 ta katta shaharlar Qo'qon, Marg'ilon, Termiz, Jizzax, Navoiy, Chirchiq, Olmaliq, Angren, Urganch va Shahrisabz shaharlari mavjud. Shuningdek, 20 ta o'rta shaharlar va 50 ta yarim o'rta shaharlar, qolgan 32 tasi esa kichik shaharlar hisoblanadi [2, 32 b]. 1071 ta shaharchalarni ichida aholi soniga ko'ra yarim o'rta shahar va kichik shaharlar guruhiga kirishga loyiq bo'lgan shaharchalar ham va qishloq tipiga hos shaharchalarni ham uchratish mumkin. Shaharchalarning aksariyati (45%) Farg'ona vodiysi mintaqasiga to'g'ri keladi. Jumladan, bunday shaharchalar Andijon viloyatida ko'proqni tashkil qiladi, Buloqboshi, Baliqchi, Chinobod, To'rtko'l, Izboskan shaharchalarida aholi soni 20 mingdan ortiq.

Hududlardagi shaharlarning urbanistik tarkibini aholi soniga ko'ra turlarining ulushini quyida ko'rib chiqamiz:

Umumiy shaharlar sonidan "juda yirik shaharlar" 3,6%, "yirik shaharlar" 7,2 %, "katta shaharlar" 7,2 %, o'rta shaharlar 21,4 %, "yarim o'rta shaharlar" 50 % , "kichik shaharlar" esa 7,2 % foizni tashkil qiladi.[6. 82-83 b].

Mamlakatlar va mintaqalarda shaharlarni rivojlanishi uchun shaharlar soni o'zaro mutunosib ravishda bo'lishi maqsadga muvofiqdir. 1 mln. aholiga ega shahar yonida 2 ta 500 minglik shahar bo'lishi, keyingi o'rinlarda 4 ta 250 mingdan ortiq aholiga ega shaharlar va shu tartibda davom etib, ierarxik tuzilishiga ega bo'lishi talab etiladi. Demak, mintaqada ushbu qoidaga mos ravishda shaharlar tarkib topmagan. Bu jarayon Respublikamiz va uning mintaqalari uchun ham xosdir.

O'zbekistonda jami shaharlardan viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar soni 25 ta, tumanlarga bo'ysunuvchi shaharlar soni 93 ta bo'lib, yagona poytaxt shahar respublikaga bo'ysunadi. Eng ko'p shaharlarga ega bo'lgan viloyat Toshkent viloyati (16 ta shahar), eng kam shaharlar esa Xorazm viloyatida 3 ta. 2009-yilda bo'lgan tarkibiy o'zgarishlardan so'ng, jami shaharchalar soni 1071 taga teng bo'ldi. Eng ko'p shaharchalarga ega bo'lgan viloyatlar: Farg'onada 197 ta, Qashqadaryoda 123 ta va Namanganda 120 ta. Sirdaryo viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharchalar soni eng kam.

O'zbekiston Respublikasi shahar manzilgohlari mamlakat mintaqalari bo'yicha notekis taqsimlangan. Demografik salohiyati yuqori, iqtisodiyoti nisbatan barqaror bo'lgan iqtisodiy rayonlarda shaharlar to'ri ham yaxshi rivojlangan. Respublikada shaharlar salmog'ini hisobga olgan holda urbanizatsiyalashgan hududlarni darajasini aniqlash mumkin bo'ladi. Shaharlar salmogi eng ko'p Farg'ona (423 ta) mintaqasiga tegishli bo'lib, unda

O'zbekiston shaharlar manzilgohlarini 35,1% joylashgan.[7,392-b]. Shuningdek, shaharlar bilan Janubiy, Zarafshon va Toshkent iqtisodiy rayonlari ham nisbatan yaxshi ta'minlangan. Ayni paytda, iqtisodiyoti agrar-industryal yo'nalishga ega bo'lgan Quyi Amudaryo va Mirzacho'l mintaqalarida shaharlar to'ri sust ekanligini ko'rish mumkin.

Shahar aholisining hududlardagi ko'rsatkichi yuqoridagi jadvalda berilgan bo'lib, har bir hududlarda bu ko'rsatkich turlicha ekanligini ko'rish mumkin. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha shahar (shaharchalarsiz) aholisi salmog'i 32,9% tashkil etmoqda. Shahar aholisining ulishi viloyatlar kesimda tahlil qilinganda Navoiy viloyati 40,2%, Qoraqalpog'iston Respublikasi 40,1%, Toshkent viloyati 39,2%, Namangan viloyati 34,1% tashkil etib Respublika ko'rsatkichidan yuqori ekanligini ko'rish mumkin.

Respublika ўртача ko'rsatkichidan(32,9%)past bo'lgan Qashqadaryo viloyati 31,2%, Andijon viloyati 27,8%, Farg'ona viloyati 26,9%, Buxoro viloyati 25%, Sirdaryo viloyati 23,1%, Samarqand viloyati 22,4%, Jizzax viloyati 22,3%, Surxandaryo viloyati 16,3% va Xorazm viloyati 13,6% ko'rsatkichga ega. Bu esa aksariyat viloyatlarda urbanizatsiya darajasi shaharchalar hisobiga biroz ko'tarilib turganini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi taxlillar shularni ko'rsatmoqdagi, O'zbekistonda geourbanistik jarayonlarda shaharlarni riojlanishi asosan tarkibiy o'zgarishlar, ularning hududlarini kengaytirish va qisman ichki migratsiya orqali kechmoqda. Urbanizatsiya darajasining salmog'ida shaharlar ulishi yuqori bo'lishi kerak. Mamlakatimizda shaharlar soni keyingi yillarda deyarli o'zgarmasdan qolmoqda. Lekin shaharchalarning ichida shaharsozlik kodeksiga asosan 7 mingdan ortiq bo'lgan bir qancha shaharchalar mavjud. Ulardan 78 tasi tuman markazi funksiyasini ham bajaradi. Mana shu 78 ta shaharchadan 42 tasi sanoat ishlab chiqarish hajmi va aholining bandlik darajasida noqishloq ho'jaligida band hisoblangani uchun, mazkur shaharchalarda shahar maqomini berish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi PF 5623-sonli "Urbanizatsiya jarayonini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni.

2. Soliev A. Nazarov M. Qurbonov Sh. O‘zbekiston hududlari ijlimoiy – iqtisodiy rivojlanishi. -T.: ”Mumtoz so‘z”, 2010.
3. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K, Egamberdieva M.M. Shaharlar geografiyasi.O‘quv qo‘llanma.- T.,”Vneshinvestprom”, 2019.
4. Tashtaeva S.K., Yokubov O.Y. Problems of urbanization development in Uzbekistan. Proceedings of Global Technovation 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference.- London, U.K., 2020. 210-211p.
5. Tashtayeva S.K., Qosimov X.S. Farg‘ona mintaqasi turistik koridori shaharlarining rivojlanish imkoniyatlari //“Zamonaviy geografik tadqiqotlarda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy va innovatsion rivojlanishi, tabiatdan oqilona foydalanish va turizm masalalari”. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Nukus, 2021. 113-116 b.
6. Qosimov X.S. Farg‘ona mintaqasi shaharlari funksiyalarini takomillashtirish masalalari //“Kompleks geografik tadqiqotlar: innovatsiya va amaliyot” Respublika ilmiy-amaliy konserinseyasi materiallari.- Andijon, 2022. 82-87 bet.
7. Qosimov X.S. Shaharlar taraqqiyotida turistik koridorlarning ahamiyati //“Geografik tadqiqotlar: innovatsiyon g‘oyalar va rivojlanish istiqbollari”. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari.- Toshkent, 2022. 392-396 bet.
8. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasining 2021 yil yakunlari bo‘yicha Axborotnomasi.-T., 2022.
9. O‘zbekiston Respublikasi Adliyavazirligining lex.uz sayti
10. O‘zbekiston Milliy atlas. Kartografiya fabrikasi Toshkent-2022.
11. Ugli, L. N. F. (2019). Geourbanistic's role in socio-economic geography. International scientific review, (LXV), 47-50.
12. Комілова, Н., & Латіпов, Н. (2022). Класифікація населених пунктів регіону Навой на основі екологічної ситуації та факторів впливу на здоров'я населення. Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія», (56), 209-213.
13. Faxriddin o‘g‘li, L. N., & Erkaboevich, E. H. (2022). THE PROCESS OF URBANIZATION AND ITS RELATION TO THE ENVIRONMENT. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(3), 188-196.
14. Latipov, N. (2022). [Shaharlar va ularning ekologik muhit bilan bog‘liqligi](#).
15. Karshibaevna, K. N., Kahramonovna, Z. D., & Normurod Faxriddino‘g‘li, L. (2022). Some problems with creating a medical-geographical atlas map of Uzbekistan. International journal of early childhood special education, 5836-5840.

TURLI SUV REJIMI SHAROITLARIDA G'O'ZA GENOTIPLARI BARGLARIDAGI UMUMIY SUV MIQDORI BELGISINING IRSIYLANISHI VA O'ZGARUVCHANLIGI

Shuxrat Abdurahmonovich Xamdullayev

O'zR FA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti ilmiy kotibi

xamdullayevshuxrat@gmail.com

Saydig'ani Muxtorovich Nabiyev

O'zR FA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti laboratoriya
mudiri

m.saydigani@mail.ru

Jaloliddin Shamsutdin o'g'li Shavqiyev

O'zR FA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti katta ilmiy
xodimi

jaloliddin.1992@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada turli suv rejimi sharoitlarida barg shakli turlicha bo'lgan g'o'za genotiplari barglaridagi umumiy suv miqdori belgisiining irsiylanishi va ota-ona shakllarining belgi bo'yicha umumiy kombinatsion qobiliyati, F₁ duragaylarining o'ziga xos kombinativ qobiliyati, F₂ avlodlarida barg shakliga ko'ra o'zgaruvchanligi bo'yicha olingan natijalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: G'o'za, tizma, nav, duragay, barglardagi suv miqdori, irsiylanish, o'zgaruvchanlik, kombinativ qobiliyat, suv tanqisligi.

ABSTRACT

The article describes the results obtained on the inheritance of the total water content character in the leaves of cotton genotypes with different leaf shape under different water regime conditions and the general combinative ability of the parental forms according to the character, the specific combinative ability of F₁ hybrids, and the variability of the leaf shape in the F₂ generations.

Keywords: Cotton, line, variety, hybrid, water content in leaves, inheritance, variability, combination ability, water deficit.

KIRISH

Bugungi kunda dunyo aholisining ko'payib borayotgani oziq-ovqat manbalari bilan bir qatorda, ko'plab mamlakatlarning asosiy qishloq xo'jaligi ekini bo'lgan g'ozaning tolasi va boshqa mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning oshishiga olib kelmoqda. Dunyo paxtachiligida barqaror va sifatli tola mahsuloti olish, yaratilayotgan yangi navlarda hosildorlik va boshqa qimmatli-xo'jalik belgilari hamda xususiyatlarini yaxshilash eng muhim vazifalar hisoblanib, genetik-seleksion tadqiqotlarda g'oz genofondi namunalari keng ko'lamda foydalanishga katta e'tibor berilmoqda.

Jahonda global iqlim o'zgarishining qishloq xo'jaligiga salbiy ta'siri kuchayib borayotgani tufayli g'ozaning genetik, fiziologik va qimmatli-xo'jalik ko'rsatkichlarini tadqiq etish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada turli ekstremal sharoitlarga, jumladan qurg'oqchilikka bardoshli navlarni yaratish bo'yicha olib borilayotgan izlanishlarda boshlang'ich manbalarning suv stressiga morfobiologik belgilari bo'yicha genotipik reaksiyalarini, bu belgilarning o'zaro bog'liqligini o'rganish, suv tanqisligiga chidamliligini oshirish uchun qurg'oqchilikka chidamlilikning genetik qonuniyatlari aniqlash bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borish hamda qurg'oqchilikka chidamli yangi genetik manbalarni amaliy seleksiya jarayoniga jalb qilish bo'yicha muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Barg shakli turlicha bo'lgan o'rta tolali g'oz navlari va tizmalarining suv tanqisligiga fiziologik va morfoxo'jalik belgilari bo'yicha genotipik reaksiyasini, bu belgilarning F_1 - F_2 duragaylarida irsiylanishi, o'zgaruvchanligi va o'zaro bog'liqligini, ota-ona shakllarining o'rganilayotgan belgilar bo'yicha kombinatsion qobiliyatini aniqlash, ingichka tolali g'ozada suv tanqisligiga moslashuvchanlikning fiziologik xususiyatlarini, g'oz qurg'oqchilikka chidamliligining genetik-seleksion tadqiqotlari uchun qimmatli ashyolarni ajratish va seleksiya jarayonida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'simliklar yetarli miqdorda suv bilan ta'minlanganda ularning tanasida kechadigan fiziologik va biokimyoviy jarayonlar faollashadi. Tuproq tarkibida suvning miqdori optimal darajadan yuqori yoki past bo'lishi bu jarayonlarning o'tishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [5,12,15,].

G'ozaning ayrim turlari borki, ular suv tanqisligi sharoitida o'simlik bargidagi turgorlikni saqlab qolishadi va yuqori fotosintetik jadallikni namoyon qiladi. Bunday natijalar suv tanqisligi sharoitida Okra barg shakliga ega namunalarda kuzatilgan bo'lib, bu barg

morfologiyasi qurg'ochilikka chidamlilikning muhim tarkibiy qismi ekanligidan dalolat beradi [9].

Suv tanqisligi o'simlik hujayra ultrastrukturasidagi bir qancha o'zgarishlarga sabab bo'ladi [6]. R.C. Ackerson va boshqalar suv tanqisligida o'simlik barglaridagi kraxmal donachalari kattaroq bo'lib, tilakoid membranalarining tuzilishi buzilganligini kuzatishgan [1]. Bundan tashqari, J.Berlin va boshqalar suv yetishmovchiligida palisad hujayra membranalari, xloroplastlarning soni va hajmida, shuningdek barg og'izchalari hujayralarida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lishini ta'kidlashgan [4].

W.Pettigrew g'o'zaning turli genotiplarida o'tkazgan tajribalarida okra va super okra barg shakliga ega o'simliklar barglarining o'tkazuvchanlik xususiyati oddiy barg shakliga ega o'simliklarnikiga nisbatan past ekanligini okra tipidagi barglarda barg og'izchalarining zich joylashganligi bilan izohlaydi [8]. Bu kabi dalillarni A. L. Nepomuceno va boshqalar ham tasdiqlagan holda super okra tipidagi bargli o'simliklar turgorlik xususiyatini yaxshi saqlab qolishini va yuqori fotosintetik faollik ko'rsatishini aniqlashgan [7].

X.S. Samiyev [13] ning ta'kidlashicha, o'simliklarning suv balansidagi muhim ko'rsatkichlardan biri barglardagi umumiy suv miqdoridir.

Tajribalarimiz suv rejimi turlicha bo'lgan fonlarda olib borildi. 1- fonda (tajriba), 1:1:0 sxemasi bo'yicha 2 marta sug'orish o'tkazilib, sug'orishga sarflangan jami suv hajmi 2800-3000 m³/ga ni tashkil qildi, ya'ni tajriba fonida g'o'zaning shonalash davrida bir marta, gullash davri boshlanganda yana bir marotabagina suv berilgan holda sun'iy ravishda suv tanqisligi – modellashtirilgan qurg'ochilik hosil qilindi. Nazorat (2-fon) da esa o'simliklarning vegetatsiya davrida 1:2:1 sxemasida 4 marta sug'orish o'tkazildi, bunda sug'orishga sarflangan barcha suv hajmi 4800-5000 m³/ga ni tashkil etdi. Fiziologik tahlillar o'simliklarning gullash – hosil to'plash davrida tuproq namligi ChDNS ga nisbatan optimal suv rejimida 70-72% ni, modellashtirilgan qurg'ochilikda esa 48-50% ni tashkil etganda, barcha genotiplarda bir vaqtning o'zida laboratoriya sharoitida aniqlandi.

F₁ duragaylarida dominantlik koeffitsiyenti G.M. Beil va R. E. Atkins [3] ishlarida keltirilgan S. Wright formulasi bo'yicha hisoblandi:

O'rganilgan belgilarning nasldan–naslga berilish darajasi (h²) Allard R.W. [2] ishlarida keltirilgan formula bilan quyidagicha aniqlandi.

Tajribalar asosida olingan natijalar B.A. Dospexov [10] uslubida statistik ishlovdan o'tkazildi.

O'rganilgan g'oz genotiplarining ma'lum bir belgi bo'yicha kombinatsion qobiliyatini Litun P.P., Proskurin N.V [11] Griffing 4 metodi (model 1) bo'yicha aniqlandi.

Olib borilgan dala tajribalarida o'simliklarning suv almashinuvining muhim fiziologik ko'rsatkichlaridan bo'lgan barglardagi umumiy suv miqdori N.N.Tretyakov [14] uslubi bo'yicha aniqlandi:

NATIJALAR

Suv bilan optimal ta'minlanganlik sharoitida barglardagi umumiy suvning eng yuqori miqdori ot-ona shakllari guruhida bargi yaxlit-lansetsimon Determinant-3 tizmasida (76,2%), eng kam miqdori esa besh panjali o'ta qirqimli L-490 (72,2 %) tizmasi o'simliklarida aniqlandi va bu tizmalar boshqa nav va tizmalardan belgining o'rtacha ko'rsatkichi bo'yicha ishonchli farqlandilar.

O'rganilgan g'oz tizmalari va navlarining F_1 duragaylarida belgining eng yuqori ko'rsatkichi barg shakli yaxlit-dumaloq L-501 x Determinant-2 (79,0%), tuxumsimon L-501 x Determinant-3 (78,3%) va uch kirtikli Omad x L-501 (78,9%) kombinatsiyalarining o'simliklarida qayd etilib, dominantlik koeffitsiyenti mos ravishda $h_p = 9,6$; $h_p = 3,8$; $h_p = 8,5$ ni tashkil etdi, ya'ni bu kombinatsiyalarda o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori belgisi ijobiy o'ta dominantlik holatida irsiylandi. Belgi bo'yicha nisbatan past ko'rsatkichlar barg shakli besh panjali kirtikli Omad x Ishonch va uch kesilgan Ishonch x Determinant-3 kombinatsiyalarida (mos ravishda 65,3% va 66,8%) aniqlanib, dominantlik koeffitsiyenti mos ravishda $h_p = -19,6$, $h_p = -30,3$ ni tashkil etdi va belgi salbiy o'ta dominantlik holatida irsiylandi. Barglardagi umumiy suv miqdori belgisining ijobiy o'ta dominantlik holatida irsiylanishi Determinant-2 x L-490 va Determinant-2 x Omad kombinatsiyalarida (h_p mos ravishda 5,0 va 4,6) ham qayd etildi.

Suv bilan optimal ta'minlanganlik sharoitida barglardagi umumiy suv miqdori belgisi 30 ta F_1 duragaydan 15 tasida salbiy o'ta dominantlik, 10 tasida ijobiy o'ta dominantlik, 4 tasida past ko'rsatkichli ota yoki ona shaklining to'liqsiz dominantligi va 1 kombinatsiyada yuqori ko'rsatkichli Ishonch navining to'liq dominantligi holatida irsiylandi.

Suv bilan optimal ta'minlanganlik sharoitidagiga nisbatan suv tanqisligi sharoitida barcha o'rganilgan genotiplarda o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori turli darajada kamaygani aniqlandi. Suv tanqisligi sharoitida ota-ona shakllari ichida barglardagi umumiy suv miqdori belgisining yuqori ko'rsatkichiga Determinant-3 (75,1%) tizmasi, nisbatan past ko'rsatkichiga Ishonch navi (67,2%), F_1 duragaylari guruhida

yuqori ko'rsatkichlarga barg shakli uch qirqimli Determinant-3 x L-490 (71,9%), va uch kesilgan L-501 x L-490 (70,7%), past ko'rsatkichlarga esa barg shakli besh panjali kirtikli Omad x Ishonch, uch kirtikli Omad x L-501 va tuxumsimon Determinant-3 x Determinant-2 kombinatsiyalari (mos ravishda: 61,2%; 62,7% va 62,5%) ega bo'ldilar.

O'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori bo'yicha bir – biridan ishonchli farqlanuvchi Determinant-3 tizmasi va Ishonch navi (mos ravishda 75,1% va 64,2%) ning F_1 Ishonch x Determinant-3 kombinatsiyasida o'rtacha ko'rsatkich 65,5% ga teng bo'lib, dominantlik koeffitsiyenti hp esa -1,4 ni tashkil etdi va belgi salbiy o'ta dominantlik holatida irsiylandi.

O'rtacha ko'rsatkichlari bo'yicha bir – biriga yaqin Omad navi va L-490 tizmasi (mos ravishda 70,9% va 70,8%) ning F_1 Omad x L-490 kombinatsiyasida barglardagi umumiy suv miqdori 64,7% ni, dominantlik koeffitsiyenti (hp) esa -12,3 ni tashkil etib, belgi salbiy o'ta dominantlik holatida irsiylandi.

Suv tanqisligida barglardagi umumiy suv miqdori belgisi 30 ta F_1 duragayidan 29 tasida salbiy o'ta dominantlik, 1 tasida past ko'rsatkichli tizmaning to'liqsiz dominantligi holatlarida irsiylandi. Umuman olganda, optimal suv rejimiga nisbatan tuproqdagi suv tanqisligi sharoitida o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori ota-ona shakllarida 1,4-11,1%, F_1 o'simliklarida esa 0,8-20,5% gacha kamaydi. Bu holat o'simliklar barglaridagi umumiy suv miqdori belgisi bo'yicha suv bilan ta'minlanganlik sharoitlariga F_1 duragaylari kuchliroq ta'sirchanlik namoyon etganliklarini ko'rsatadi. Turli suv rejimi sharoitlarida dominantlik koeffitsiyenti (hp) ning darajasi va yo'nalishi suv bilan ta'minlanganlik sharoitlariga bog'liq ravishda o'zgarishi aniqlandi.

Barg shakli uch qirqimli bo'lgan F_1 L-490 x Determinant-3 va Determinant-3 x L-490 kombinatsiyalarida moslashuvchanlik koeffitsiyenti mos ravishda -0,8% va -1,6% ni tashkil etib, ushbu duragaylar belgi bo'yicha namoyon etganliklari eng kam ta'sirchanlik ko'rsatgani qayd etildi.

Olingan natijalarimiz asosida barglaridagi umumiy suv miqdori belgisi bo'yicha suv tanqisligiga ta'sirchanlik darajasi barg shakliga unchalik bog'liq bo'lmay, asosan ota-ona va duragay genotiplarining biologik va irsiy xususiyatlariga bog'liqdir degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Dispersion tahlil asosida turli suv rejimi sharoitlarida o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori belgisi bo'yicha o'rganilgan genotiplar orasida ($F_t > F_{05}$) sezilarli farq mavjudligi aniqlanib, navlarning umumiy kombinatsion qobiliyati (UKQ) va o'ziga xos kombinatsion qobiliyati (O'KQ) aniqlandi.

Suv tanqisligi, ya'ni modellashtirilgan qurg'oqchilik sharoitida umumiy kombinatsion qobiliyat (UKQ) samarasining ijobiy yuqori ko'rsatkichi Determinant-3 tizmasida ($\hat{g}_i = 1,53$), eng past ko'rsatkichi esa Ishonch va Omad navlarida (mos ravishda $\hat{g}_i -1,69$ va $1,09$) bo'ldi. Ishonch navida belgining o'rtacha ko'rsatkichi va UKQ ko'rsatkichi bir-biriga mosligi kuzatildi. Determinant-2 tizmasida belgi ko'rsatkichi yuqori ($\chi=70,3\%$) bo'lishiga qaramasdan, bu tizmaning kombinatsion qobiliyati past bo'ldi. Bunga sabab, ushbu tizma genotipida dominant va retsissiv genlarning nisbati turlicha ekanligidir (1-jadval).

O'rganilgan genotiplar ichida Ishonch navidan boshqa barcha nav va tizmalarda o'ziga xos kombinatsion qobiliyat (O'KQ) variansi UKQ dan katta bo'ldi, ya'ni $u_{si}^2 > u_{gi}^2$. Bu o'rganilgan belgi noadditiv genlar tomonidan nazorat qilinishini ko'rsatadi.

1-jadval

Suv tanqisligi sharoitida ota-ona shakllarning barglardagi umumiy suv miqdori bo'yicha UKQ samarasi (\hat{g}_i), O'KQ konstanti (\hat{s}_{ij}), UKQ variansi (u_{gi}^2) va O'KQ variansi (u_{si}^2)

Nav va tizmalar	Ishonch	L-490	Determinant-2	Determinant-3	L-501	$U \hat{s}_{ij}^2$	u_{si}^2	u_{gi}^2	\hat{g}_i
Omad	-0,36	-1,92	-1,12	-0,65	-2,20	10,34	2,07	0,40	-1,09
Ishonch	-	-1,36	0,39	-1,86	-0,66	6,03	1,21	2,06	-1,69
L-490	-	-	-0,86	2,51	-0,86	13,30	2,66	-0,24	0,74
Determinant-2	-	-	-	-4,63	0,53	23,85	4,77	-0,78	-0,10
Determinant-3	-	-	-	-	-0,68	32,06	6,41	2,51	1,53
L-501	-	-	-	-	-	6,76	1,35	-0,43	0,60

$$S_{ij} = S_{ji} \quad U S_{ji} = 0 \quad U g_i = 0$$

Suv tanqisligi sharoitida o'rganilgan genotiplarning o'simlik bargidagi umumiy suv miqdori bo'yicha O'KQning eng yuqori samarasi F_1 L-490 x Determinant-3 ($\hat{s}_{ij}=2,51$) kombinatsiyasida, eng past samarasi Determinant-2 x Determinant-3 kombinatsiyasida ($\hat{s}_{ij}= -4,63$) qayd etildi (1-jadval).

Suv bilan optimal ta'minlanganlik sharoitida o'rganilgan duragaylarning F_2 avlodida barglaridagi umumiy suv miqdori bo'yicha eng yuqori o'rtacha ko'rsatkichlar Ishonch x L-490 va L-490 x Determinant-2 kombinatsiyalarida (mos ravishda: 75,4 va 74,9 %), eng past ko'rsatkich esa Omad x Determinant-2 (68,2 %) kombinatsiyasida qayd etildi.

Optimal suv rejimi sharoitida F_2 kombinatsiyalarida barglardagi umumiy suv miqdori belgisining nasldan-naslga berilishi darajasi (h^2) ning eng yuqori ko'rsatkichlari Ishonch x L-501, Omad x Determinant-2

va L-490 x L-501 kombinatsiyalarida ($h^2 = 0,9$) nisbatan past ko'rsatkichlari esa F_2 Omad x Ishonch, Omad x L-490 duragay kombinatsiyalarida ($h^2 = 0,4$) aniqlandi (3.2.3.-jadval).

Suv bilan optimal ta'minlanganlik sharoitidagiga nisbatan suv tanqisligi sharoitida o'rganilgan barcha F_2 genotiplarida o'simliklar barglaridagi umumiy suv miqdorining o'rtacha ko'rsatkichlari turli darajada kamayigani aniqlandi. Bu stress sharoitida F_2 kombinatsiyalari ichida barglardagi umumiy suv miqdori belgisining yuqori ko'rsatkichi Omad x L-490 kombinatsiyasida (70,6%), nisbatan past ko'rsatkichlari esa Omad x Ishonch va Omad x Determinant-2 kombinatsiyalarida (mos ravishda: 66,8 % va 66,4 %) qayd etildi. Suv tanqisligida F_2 o'simliklari barglaridagi umumiy suv miqdori belgisining nasldan-naslga berilish (h^2) koeffitsiyenti 0,4 dan (Ishonch x L-501), 0,8 gacha (Omada x L-490), ya'ni duragay kombinatsiyalariga bog'liq ravishda o'rtachadan to yuqori darajani tashkil etdi.

MUHOKAMA

Suv bilan optimal ta'minlanganlik va suv tanqisligi sharoitlarida o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdorining eng yuqori ko'rsatkichlariga va umumiy kombinatsion qobiliyat (g_i) ning eng yuqori ijobiy samarasi yaxlit lansetsimon bargli Determinant-3 tizmasi, belgining past ko'rsatkichlariga esa turli barg shakliga ega ota-ona shakllari va F_1 duragaylari ega bo'lganliklari asosida suv stressiga omilga ta'sirchanlik genotipning morfofiziologik va irsiy xususiyatlariga bog'liq ekanligi, suv tanqisligi sharoitida o'simlik barglaridagi umumiy suv miqdori F_1 duragaylarida barg shakli qanday bo'lishidan qat'iy nazar salbiy o'ta dominantlik holatida irsiylanishi, optimal suv rejimi sharoitida esa besh panjali kesilgan barglilarda salbiy o'ta dominantlik, uch kirtikli barglilarda salbiy va ijobiy o'ta dominantlik, besh panjali kirtikli barglilarda salbiy o'ta dominantlik va ijobiy to'liq dominantlik, uch kesilgan barglilarda asosan salbiy o'ta dominantlik va ba'zi kombinatsiyalarda ijobiy o'ta dominantlik, uch qirqimli barglilarda salbiy to'liqsiz va o'ta dominantlik, yaxlit tuxumsimon va dumaloq barglilarda ijobiy o'ta dominantlik va salbiy to'liqsiz dominantlik holatlarida irsiylanishi aniqlandi.

Turli suv rejimi sharoitlarida F_2 duragaylari o'simliklarining barglaridagi umumiy suv miqdori ko'rsatkichlarini barg shakli bo'yicha ajralgan sinflarga qiyosiy o'rganilganda, barg shakli turlicha bo'lgan o'simliklar barglaridagi umumiy suv miqdori bo'yicha bir-birlaridan farq qilishlari kuzatildi. Dispersion tahlil natijalariga ko'ra, barglardagi umumiy suv miqdori ko'rsatkichlari bo'yicha ishonchli farq yaxlit va kirtikli, yaxlit va qirqimli, ayrim

kombinatsiyalarda kirtikli va qirqimli barg shakliga ega o'simliklar o'rtasida ham mavjudligi aniqlandi.

XULOSA

Barglardagi umumiy suv miqdori ko'rsatkichlari bo'yicha ishonchli farq yaxlit va kirtikli, yaxlit va qirqimli, ayrim kombinatsiyalarda kirtikli va qirqimli barg shakliga ega o'simliklar o'rtasida ham mavjudligi aniqlandi.

Turli suv rejimida barglardagi umumiy suv miqdorining eng yuqori ko'rsatkichlari, suv tanqisligiga eng kam ta'sirchanlik va umumiy kombinatsion qobiliyat (UKQ) ning eng yuqori samarasi yaxlit-lansetsimon bargli Determinant-3 tizmasida qayt etilib, ushbu tizmadan belgi bo'yicha qurg'oqchilikka chidamlilik seleksiyasida foydalanish imkoniyatini ko'rsatadi.

REFERENCES

1. Ackerson R.C. 1981. Osmoregulation in cotton in response to water stress. II. Leaf carbohydrate status in relation to osmotic adjustment. *Plant Physiol.* 67: 476-480.
2. Allard R.W. The analysis of genetic – environmental interactions by means of diallel crosses. // *Genetics.* 1956.-V.41.-№3. –P. 786.
3. Beil G.M., Atkins R.E. Inheritance of quantitative characters in grain sorgum // *Jowa State Journal of Science.*, V.39.-№3. 1965.– P. 345-358.
4. Berlin, J., J.E. Quisenberry, F. Bailey, M. Woodworth, and B.L. McMichael. 1982. Effect of water stress on cotton leaves : I. an electron microscopic stereological study of the palisade cells. *Plant Physiol.* 70:238-243.
5. Cramer, W.A., Zhang, H., Yan, J., Kurisu, G. and Smith, J. L. (2004) Evolution of photosynthesis, Time-independent structure of the cytochrome b f complex. *Biochemistry* 43, 5921-5929.
6. Loka DM, Derrick M, Oosterhuis, Ritchie GL. Water-deficit stress in cotton. In: Oosterhuis DM, eds. *Stress physiology in cotton.* Number Seven The Cotton Foundation Book Series. 2011. p. 37-72
7. Nepomuceno, A. L., D.M. Oosterhuis, and J.M. Stewart. 1998. Physiological responses of cotton leaves and roots to water deficit induced by polyethylene glycol. *Environ. Exp. Bot.* 40: 29-41.
8. Pettigrew W.T., Heitholt J.J, Vaughn K.C. 1993. Gas exchange differences and comparative anatomy among cotton leaf-type isolines. // *Crop Sci* 33: p. 1295–1299.
9. Stiller, W.N., Read, J.J., Constable, G.A., Reid, P.E., 2005. Selection for water use efficiency traits in a cotton breeding program: cultivar differences. *Crop Sci.* 45, 1107–1113

10. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. Москва: Агропромиздат, 1985. С.199,318, 320.
11. Литун П.П., Проскурин Н.В. Генетика количественных признаков. Генетические скрещивания и генетический анализ. //Учебное пособие, Киев, УМКВО, 1992, 96с.
12. Одилов З.С., Набиев С., Каххоров И. Ғўза усимлигида ирсий ва мавсумий узгарувчанлик - популяцион гомеостазни ташкил этувчи омиллардир // Биология 2010. 3. 64-68 б.
13. Самиев Х.С. Водообмен сортов хлопчатника, произрастающих на пресной и засоленной почве при различных условиях водоснабжения. // Ғўзанинг дунёвий хилма – хиллиги генофонди – фундаментал ва амалий тадқиқотлар асоси: Халқаро илм. амал. анжуман материаллари. – Тошкент, 2010. – Б. 72-74.
14. Третьяков Н.Н., Карнаухова Т.В, Паничкин Л.А. Практикум по физиологии растений. –М.: Агропромиздат, 1990. –271 с.
15. Холлиев А.Э. Қурғоқчилик ва ғўзанинг ҳимоявий мослашиш хусусиятлари // Ўзб. биол. жур., 2009.-№3, –Б. 14-17.
16. Tretyakov N.N., Karnaukhova T.V, Panichkin L.A. Praktikum po fiziologii rasteniy. –М.: Agropromizdat, 1990. –271 s.

THE ROLE OF ENHANCING READING SKILLS IN THE CONTEXT OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Zarema Ruslanovna Kurtamerova

Student, Chirchik State Pedagogical University

kurtamerovazarema089@gmail.com

Diana Valerevna Abduramanova

Scientific adviser, senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT

It is commonly recognised that children actively learn knowledge based on their own perspectives and interests, which serves as the primary motivator for learning activities. It is vital to consider the personal individualization of students in order to match speaking exercises to their actual emotions, thoughts, and interests.

Numerous children require a visual help in order to acquire language, as it is difficult for them to hear solely what is being said. This is especially true for youngsters with a stronger visual memory than an auditory memory. Therefore, reading is really necessary. This essay seeks to demonstrate how reading facilitates speaking and accelerates foreign language acquisition.

Keywords: reading skills, strategies, psychological characteristics, methods, activities, structure, understanding, motivation, grammar, vocabulary.

INTRODUCTION

Reading is among the most essential cognitive and communicative tasks for pupils. It is the process of extracting information from a fixed, written text. Reading serves multiple purposes, including practical foreign language mastering, language and culture learning, information and instructional activities, and self-education. Reading is known to facilitate the growth of other communicative skills. Reading provides the greatest potential for the education and all-around growth of students in a foreign language through reading.

The development of reading skills is an essential component of foreign language instruction. There is typically a one-size-fits-all approach to how the texts are presented and to the selection of reading comprehension activities in textbooks for foreign languages. When this occurs, foreign language instructors seek out further literature and create

their own exercises. In order to attain better results, it is necessary to take into account a number of factors. These are the similarities and differences between reading in one's native language and reading in a foreign language, the reasons for reading and the goals of a reading programme, the benefits and drawbacks of using authentic texts at all levels of language proficiency, and the criteria we use to select appropriate texts from a variety of sources.

A high level of reading method mastery allows for the rapid and accurate recovery of information as a result of the reading process. However, this is not achievable if the student lacks a sufficient command of the language, is unable or unwilling to appropriately imitate the sounds, or is incapable of doing so.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Essential to all stages of the foreign language learning process is the development of reading abilities. Using current learning tools that take into account the demands of young students and their psychological and age-specific capacities when structuring the learning process, the tasks can be efficiently completed. [1] Let's take a look at a few psychological traits of younger students. The younger school age ranges from 6 to 10 years. The psychological investigations of A.N. Leontiev, D.B. Elkonin, L.S. Vygotsky, T.K. Mukhina, and others indicate that the trajectory of students' mental processes alters considerably throughout this time. Play is supplanted by learning as the predominant form of activity, while play activity continues to play an important part. Positive attitudes about learning are developed, and cognitive motivations for learning are enhanced. [2]

Cognitive processes develop, perception gains a more controllable nature, becomes more exact, distinct, and purposeful, and the relationship between analysis and synthesis is distributed in a transparent manner. The share of voluntary attention increases and is maintained for longer. The development of intellectual operations, including comparison, generalization, orientation, classification, and codification, as well as the transfer from visual images to verbal and critical thinking. Increase in the proportion of constructive mental activity. Mnemonic actions become increasingly complex. The quantity of memory expands. The formation of logical memory and effective methods of remembering.

Reading is a dynamic interaction between the reader and the text that results in comprehension. The letters, words, sentences, and paragraphs in the text encode meaning. The reader uses their knowledge, abilities, and methods to discern this meaning. [3]

Let's discuss what it means to read in a foreign language. If the language learners are poor readers in their native language, we cannot expect them to read proficiently in the target language. However, if they are proficient readers in their native language, we expect them to automatically transfer their reading methods to the other language. However, this is not always the case. The following strategies can help pupils read more quickly and effectively:

Previewing: reviewing titles, section headings, and photo captions to get a sense of the structure and content of a reading selection

Predicting: using knowledge of the subject matter to make predictions about content and vocabulary and check comprehension; using knowledge of the text type and purpose to make predictions about discourse structure; using knowledge about the author to make predictions about writing style, vocabulary, and content

Skimming and scanning: using a quick survey of the text to get the main idea, identify text structure, confirm or question predictions

Guessing from context: using prior knowledge of the subject and the ideas in the text as clues to the meanings of unknown words, instead of stopping to look them up

Paraphrasing: stopping at the end of a section to check comprehension by restating the information and ideas in the text

When language learners use reading strategies, they find that they can control the reading experience, and they gain confidence in their ability to read the language.

RESULTS AND DISCUSSION

In the modern world, scientists and linguists who work with language define reading as the relationship between the reader and the text. The mastery of such a communicative ability as reading, according to linguists, demands a vast and diverse knowledge of the world and the topic at hand, as well as a faultless command of the language. Reading is one of the four core skills for learning English or any other language, as well as one of the most hard skills for a foreign language learner.

Linguists have devised numerous highly successful approaches for teaching reading that teachers can use to urge children to focus on one or more reading strategies. In reviewing the vast majority of literature in this field, there are numerous examples. Let's take a quick look at a few that are particularly beneficial for illustrating the function of a reading approach. These are easily adaptable for classroom use.

I. Prompts. Linguists suggest that this should be the initial step in teaching students cognitive skills. The prompts can be used

to assist students generate questions and summarise what they have read. Students can utilise the prompts to construct questions and describe what they have read with the aid of the prompts. For example, to compose inquiries concerning a descriptive text. Teachers and students should provide or create questions that expand on the text's substance:

- Who are the main characters?
- What kind of problem is the main character facing?
- What is the problem?
- What attempts were made to solve the problem?
- How was the problem finally solved?
- What is the theme of the story?[4]

II. Text discussion. Teachers should employ "activities" such as conversation to help students to relate the topic of the text to their own experiences in order to teach them diverse reading skills. Teachers should help students make sense of the text they are reading by utilising their own past knowledge, given that reading students are unable to recount or narrate every occurrence in a text. Engaging pupils in debate before to reading is a potent means of encouraging them to address previous knowledge. In 1996, academics studied how informational text may be utilised in dialogue. They examined research of experienced readers who studied their own dialogues before to, during, and after reading. It was discovered that these readers were better able to make sense of the ideas in the text, to develop predictions and hypotheses using prior knowledge, and to evaluate what they had read critically.

Individual students first read the marked text in silence. The students are then provided with four value statements pertinent to their reading selections and potentially contentious. They are then asked to describe how the other group members would respond. The students are then regrouped to compare their predictions and should dispute and support one another's claims using textual evidence and prior knowledge. Moreover, this practise enables students to assess their comprehension and evaluate the correctness of their predictions [5].

III. W and H (who, what, when, where, why and how). To educate students how to generate questions and make predictions, the researchers recommend adopting the W and H technique. Before beginning to read the material, the instructor poses questions to the pupils during the session. First, she or he models the literal or logical questions. The pupils must next read the chapter to find the answers. The students are then divided into small groups or couples and instructed to construct their own questions, which

they will then share with the remaining pupils. Before implementing this method, students must be taught to distinguish between questions requiring one-word replies and those requiring more elaborate responses [5].

CONCLUSION

Reading is one of the most crucial communication and cognitive processes for extracting information from written text. Due to the fact that reading is performed on a fixed text, it is possible to return to it if you do not comprehend it and to pay more attention to content disclosure. This form of communication action is more accessible and simpler to comprehend than, for example, speaking due to its receptive character. Reading is considered both a goal and a strategy for teaching a foreign language in school methodology. Reading teaching is to teach students how to extract information from what they read. Additionally, it is essential to recognize the efforts and development of kids. To foster student autonomy, we have incorporated peer support and feedback in addition to teacher commentary in a number of exercises. [6]

Obviously, there are numerous mental and linguistic challenges for both teacher and student, but the primary objective of a good teacher is to be able to manage these challenges and assist students in doing so. Finally, reading in a foreign language class will benefit both parties to the greatest extent.

REFERENCES

- 1.Karpov I.V. Psychological characteristics of the process of students' understanding and translation of foreign texts. In: Theory and Methodology of Educational Translation, eds. "Theory and Methodology of Educational Translation, ed. by K.A. Ganshina and I.V. Karpov, Moscow, 1950.
2. The psychological studies of A.N. Leontiev, D.B. Elkonin, L.S. Vygotsky, T.K. Mukhina.
- 3.Anderson, N.J. Exploring Second Language Reading – Issues and Strategies. Canad., Heinle & Heinle, 1999
4. Gordeeva I.V. Reading as one of the types of speech activity in English lessons. Young scientist. 2015; (19): 569-571. (In Russ.)
5. Rustemov S.K., Alimzhanov B.E., Baiguskarov M.I.,Bazhanov R.J. Methods of teaching reading at English lessons. Young scientist. 2015; (11): 1478-1481. (In Russ.)
6. Abduramanova, D., Aliyev, D., & Rasulmetova, S. (2021). STUDENT AUTONOMY AS A PRINCIPLE OF ORGANIZATION OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES.

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(5), 1588-1593

7. Abduramanova, D. V. (2021). Teaching foreign language using information and communication technology in pedagogical aspects. "Экономика и социум" №11(90), Россия.

8. Abduramanova, D. V. (2021). METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(8), 260-263.

9. Abduramanova, D. V. (2021). TEACHING HETEROGENEOUS CLASSES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(3), 966-970. DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00494

10. Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE CULTURE AND SOCIETY. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.

11. Abduramanova, D. V. (2020). SIGNIFICAT FEATURES OF ORGANIZING SCIENTIFIC EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 718-722.

COMMUNICATIVE APPROACHES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Mubina Rakhimjon kizi Rustamova

Student, Chirchik State Pedagogical University

mubinarustam0va02@gmail.com

Diana Valeryevna Abduramanova

Scientific adviser, senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT

Instead of placing an exclusive emphasis on grammatical correctness or phonetic accuracy, the communicative method places more of an emphasis on the capacity to convey information in terms of its meaning. As a result, students' ability to comprehend a second language is evaluated according to the extent to which they have developed their communication skills and competences.

Keywords: communicative, approach, method, foreign languages, interlingual, intercultural, framework, communication technologies.

INRODUCTION

Currently, in the premises of the external department, English is recognized in global communication. This recognition is a recognition of the emergence of one's own identity in modern formations of people, for whom English is a means of overcoming interlingual and intercultural barriers. English is recognized in global communication as a recognition of the emergence of one's own identity in modern formations of people. Since the needs for knowing a foreign language in society have changed, the problems of teaching within the framework of comprehensive education can be accomplished by employing a technique that is based on communication.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Because it is based on the ideas of communicative linguistics and the concept of personality development in the dialogue of cultures, the communicative approach is one of the most interesting and effective ways to teach a foreign language. This is because these concepts determine the ultimate goal of teaching a foreign language, which is the mastery of a culture associated

with a foreign language during the course of intercultural communication.

I.S. Krestinsky, considering concerning the issue of periodization, I was persuaded. Because it is important to settle the question of the methodological framework in order to identify the criteria for analysis; this is because it is necessary to do so. This methodology for conducting analyses periodization criteria is needed

for a more in-depth comprehension of development's characteristics among undergraduate students techniques for instructing foreign languages as though they were their own autonomous science.

The aims of this method are determined to be speech orientation as well as the overcoming of the language barrier through the practise of communication. Communication is necessary for the learning process because it serves to ensure that communication takes place in adequate conditions. These conditions include taking into account the individuality of each student, the manifestation in the speech orientation of the learning process, the manifestation in the functionality of learning, situational communication, and the constant novelty of the learning process.

RESULTS

Communication is also necessary for the learning process because it serves to ensure that communication takes place in adequate conditions. The communicative method is effective in developing all aspects of linguistic ability, from reading and listening to speaking and writing. The student first learns to memorize the words, expressions, and linguistic formulae, and only then begins to understand what they are in terms of their grammatical structure. Grammar is mastered in the act of communicating in the language. The objective of this course is to instill in students the ability to communicate smoothly and correctly in a foreign language.

Instead of using training texts and dialogues that have been specifically adjusted to the active vocabulary and the grammar that is being studied, communicativeness makes use of imitation of situations from real life as the primary technique. These situations are played out in the classroom in such a way as to motivate students to speak. The difference between the two approaches is that communicativeness uses imitation of situations from real life as the primary technique.

Therefore, rather than continually chewing on conventional phrases from a textbook such as "what is your name" and "where are you from," we will ask more open-ended questions. The majority of the time spent in class is devoted to discussing themes that are already well known to the students in their mother tongue. This enables the teacher to place

more of an emphasis on the students' communication abilities, or their natural ability to utilise the language. It is preferable for the subjects to be "hot," meaning that they are either relevant to the lives of the students themselves or to those who are interested in every facet of modern life (life, politics, education, art, etc.)

DISCUSSION

The essence of the communicative approach is in the fact that the teacher in the classroom models learning circumstances that help students acquire knowledge and master skills in a variety of speaking activities. This is done in a foreign language classroom. In order to effectively teach speaking, it is vital to cultivate an environment in the classroom that is conducive to live speech communication. When it comes to the process of instructing a foreign language, it is essential to take the pupils' individual characteristics, such as their temperament, aptitude, life experiences, and worldviews, into consideration.

The method of instructing English to speakers of other languages necessitates the utilisation of a significant amount of communicative motivation. The joy that students experience as a direct result of their success in expressing themselves through the target language is an essential component of the communicative motivation theory. The climate of the classroom should be one of friendliness, and there should be an atmosphere of mutual respect both among the members of the group and between the instructor and the pupils. Only then will students maintain an adequate level of motivation.

This technique helps to eliminate tightness as well as language restrictions in a short amount of time, and as a result, it has a constructive impact on vocabulary.

Do not be afraid to talk in English and try to minimise awkward pauses in speech; the communicative technique is the most effective way to build the capacity to communicate effectively and smoothly. On the other hand, some people believe that the communicative style of teaching English is most effective for people who already have a basic lexical and grammatical foundation in the language, which can be acquired at school, university, or through fundamental courses.

The most significant drawback is that it is challenging for someone who is just beginning to learn a foreign language to dive into the challenging grammatical fundamentals that are offered instantly in a foreign language. This is the primary disadvantage. Students who are not well prepared may experience a great deal of anxiety as a result of the communicative teaching methodology's requirement that they completely discard their mother language. Because of this, the communicative method of learning English is

suitable for those who are already familiar with the language at some (even a small) level, but want to learn how to communicate fluently and competently in English, learn to think immediately in English, improve their pronunciation, fluently read books in English, and watch your favourite movies and TV shows without subtitles. Those who are already familiar with the language at some (even a small) level.

Due to the fact that the majority of the lesson is spent on practise, skits, and live communication, the communicative approach method of teaching is also an excellent alternative for those individuals who wish for their language classes to be animated and entertaining.

Therefore, the basic concept behind the communicative method is to concentrate not on the study of the language in and of itself, but rather on the application of the language to actual life scenarios.

In addition, as was said earlier, the communicative approach helps students successfully develop their oral communication skills, which in turn boosts their willingness to study the language, which in turn leads to an increase in the classes' overall effectiveness and efficiency.

CONCLUSION

Consequently, this strategy had a considerable impact on a variety of different approaches that are currently utilized in contemporary education for the purpose of teaching students a foreign language. The use of a communicative approach, in conjunction with information and communication technologies that allow the learning process to be reorganized in a new way, helps to form cognitive, personal, and regulatory skills, as well as expands the information environment for educational activities. This can be a very beneficial combination.

REFERENCES

1. Abduramanova, D. V. (2021). Teaching foreign language using information and communication technology in pedagogical aspects. "Экономика и социум" №11(90), Россия.
2. Abduramanova, D. V. (2021). METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(8), 260-263.
3. Abduramanova, D., Aliyev, D., & Rasulmetova, S. (2021). STUDENT AUTONOMY AS A PRINCIPLE OF ORGANIZATION OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(5), 1588-1593

4. Abduramanova, D. V. (2021). TEACHING HETEROGENEOUS CLASSES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(3), 966-970. DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00494
5. Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE CULTURE AND SOCIETY. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.
6. Abduramanova, D. V. (2020). SIGNIFICAT FEATURES OF ORGANIZING SCIENTIFIC EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 718-722.
7. Mirolyubov A.A. Istoriya otechestvennoy metodiki obucheniya inostrannym yazykam [The History of National Methods of Teaching Foreign Languages]. Moscow, Nauka Publ., 2002. 448 p.
8. Passov E.I. Kommunikativnyy metod obucheniya inoyazychnomu govoreniyu [Communicative Method of Teaching of Foreign Language Speaking]. Moscow, Prosveshchenie Publ., 1991. 223 p.
9. Yadryshnikova A.M. Kommunikativnyy metod izucheniya yazykov: plyusy i minusy [Communicative Method of Language Learning: the Pros and Cons]. Available at: <http://my-english.org/englishadvices/471-kommunikativnyj-metod-izucheniya-yazykov-plyusy-i-minusy.html> (accessed 12.05.2014).
10. Goner R., Walters S., Phillips D. Teaching Practice Handbook: Structures: Grammar and Function. Available at: [http:// hubpages.com/hub/ESL-Teaching-Methods](http://hubpages.com/hub/ESL-Teaching-Methods) (accessed 12.05.2014).
11. Rivers W.M., Temperley M.S. Practical Guide to the Teaching of English as a Second or Foreign Language. Available at: <http://ebookoninternet.com/2354847/practical-guide-teaching-english-secondforeign-language-wilga-riversmary-temperley.html> (accessed 12.05.2014).
12. <https://moluch.ru/archive/113/29747/>

XX АСР БОШЛАРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЧИЛИК

Арофатой Уриновна Муйдинова

Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси

arofat@cspi.uz

АННОТАЦИЯ

Мақолада мувашшаҳчилик анъанаси ва у билан боғлиқ адабий мунозаралар ҳақида сўз боради. Айрим уламоларнинг улуғ шоирлар ижодига нисбатан бирёқлама ноҳолис муносабатлари ва бунга уларнинг асосли жавобларини ёритишга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: мувашшаҳ, ғазал, мухаммас, оят, ҳадислар, мунозара, маҳорат.

ABSTRACT

The article talks about the tradition of muvashshah and the literary discussions associated with it. Some scholars have tried to shed light on the one-sided biased attitudes towards the creations of the great poets and their justifiable responses to this.

Keywords: muvashshah, gazal, muhammas, verse, hadiths, discussion, skill.

КИРИШ

Маълумки, ўзбек мумтоз шеърини хилма - хил лирик жанрларга бой. Бу жанрлар шакл ва мазмундаги ўзига хослиги, табиати ва бошқа қўпгина қирралари билан ўзаро фарқланади. Шунингдек, ҳар бири мазмун-моҳияти билан алоҳида санъат, бадиият ҳодисаси ҳисобланади. Шу жумладан мувашшаҳ ҳам худди шундай лирик жанрлардан биридир.

Мувашшаҳ арабча “вашшаҳ” сўздан олинган бўлиб, маъноси “бўйни боғланган” демакдир, адабий истилоҳ сифатида “безамоқ”, “зийнатламоқ” маъноларини ифодалайди. Мувашшаҳнинг ҳар бир мисра, байт ёхуд бандининг бошланиш ҳарфларидан (баъзан эса тактеълар чегарасидаги) бирор нарса ёки кишининг номи келиб чиқади. Мувашшаҳлар мумтоз шеърини ғазал, мухаммас, мураббаъ, рубоий, қитъа каби турли жанрларда яратилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари ўзбек адабиётида Фурқат, Ҳазиний, Муқимий, Муҳйи, Завқий,

Феруз, Камий, Мискин, Зорий, Қорий, Рожий каби улуғ шоирлар мувашшаҳчиликда шуҳрат қозонишган.

Ўзбек миллий уйғониш адабиёти вакиллари яратган мувашшаҳлар адабиётшуносликда деярли тадқиқ этилган эмас. Шу боис уларни тадқиқ этиш шоирлар адабий-эстетик оламини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Зеро, бу давр ижодидаги мувашшаҳларни илмий асосда ўрганиш адабиёт тарихининг қоронғи жиҳатларини ёритишда муайян даражада хизмат қилади. Мақсуд Шайхзода, Азиз Қаюмов, Шариф Юсупов, Қўлдош Пардаев сингари олимларнинг бу мавзуга оид тадқиқотлари мувашшаҳнинг ўзига хос хусусиятларини ёритгани, унга доир мунозараларга ойдинлик киритгани жиҳатидан аҳамиятлидир.

Бу даврда мувашшаҳчилик анъанаси шу даражада оммалашганки, ҳатто, шоирлик ва назмчилик хунари мувашшаҳчиликдаги маҳорат билан ўлчангани манбаларда таъкидланади[4,91-92]. Бу ҳолнинг 1910 йилларда дастлаб “Ал-Ислоҳ” журналида, кейин эса бошқа вақтли нашрларда кўпгина мунозараларга сабаб бўлганлиги адабиётшунослар томонидан атрофлича ўрганилиб, таҳлил қилинган. Мунозара “Ал- Ислоҳ” журналининг 1916 йилги 11-сонида “Ўратепали Мулла Баҳриддин тарафиндин саволлар” ташланиши билан бошланади[3,43]. Унда жамиятда рўй бераётган катта ижтимоий ҳодисалар замон шоирларининг ишқий ва ҳажвий шеърларига боғлиқ талқин этилади. Муаллиф матбуот нашрларида чоп этилаётган анъанавий адабиётга хос ошиқона шеърларни танқид қилади. Мулла Баҳриддин ушбу масалани бутун Туркистон уламолари эътиборига ҳавола қилади: “Ушбу замонамизда буюк-буюк шоирларимиз ўрталарина камоли тафаккур ва мулоҳаза илан ранжлар тортиб бир кимсани маъсум гўзал ўғли исмина “мувашшаҳ” исмли шеър ёзибдур... шоирларимизи ушбу ишлари шариати изоми набавий ва мазҳаби муҳаззиби байзойи ҳанафийга нечукдур (жоизму ё жоиз эмасму?). Жоиз ўлган тақдирда мазкур маъсум бола ушбу алфозларни эшитиб ... ахлоқи бузилиб, баъзи ношоиста ишларга майл этиши шоён эмасму?(Ал-Ислоҳ, 1916, 11-сон.) [3,43] Шундан кейин бу масала миллат зиёлилари, уламолар ўртасида кенг муҳокама қилина бошлайди. Тошкентлик Мақсудхўжа муфти мазкур масала юзасидан қизгин баҳсга киришиб, “Ал-Ислоҳ”нинг бир неча сонларида мақолалар чоп этириб, ... замон шоирларининг ишқий мавзудаги мувашшаҳларини назарда тутиб, бу каби шеърларни ахлоқсизлик ва тубанлик манбаи сифатида талқин этади... Мақсудхўжа муфти бутун халққа ишқий ва ҳажвий шеърлар ёзиш ҳам, ундай шеърларни ўқиш ҳам гуноҳ деган фатво беради. Ана шундай

давом этган қизгин баҳсга шоир Завқий ҳам қўшилади. У Мақсудхўжа муфтига жавобан кескин фикр билдириб, “Иштибоҳ” номли мақоласи билан чиқади. Завқий Мақсудхўжа муфти ва Мулла Баҳриддиннинг ишқий шеърлар ҳақидаги мулоҳаза-муҳокамаларининг нотўғри, фатвосининг асоссиз эканлигини айтиб, мунозарага киришади. У муфтига оят ва ҳадислар асосида жавоб беради. Ишқий шеърлар билан ахлоқсизлик ўртасида фарқ борлигини тушунтирмоқчи бўлади. У “мусулмон кишининг қилмишини текширмасдан туриб, гуноҳкорликда айблаш жоиз эмасдур” мазмунидаги ҳадиси шарифни келтириб, муфтининг фатвосини инкор этади... Завқийнинг бу мақоласи уламоларнинг жиддий эътирозига сабаб бўлади[3,44]. Ўз чиқишларида замон шоирлари ижодини ҳимоя қилган Завқийга матбуот саҳифаларидан жой бермай қўйганларидан сўнг эса бевосита халқ оммасига, адабиётнинг ҳақиқий мухлиси эканлигини кўрсатишга киришади. “Афандилар” шеъри ана шундай воқелик ҳосиласидир. Шеърда мунозараларга шундай муносабат билдирилган:

Фарқ айламай яхши – ёмон,
Ким арпа – буғдой, ким – сомон,
Тухмат, ҳақоратлар ҳамон,
Не муддао, сиз афандилар.

Доим Муқимий, Фурқатий,
Ёдимда меҳру шафқати,
“Ислоҳ”да бошлаб тухмати,
Кўп норасосиз, афандилар...[2,43].

Мунозара ва баҳслар “Ал-Ислоҳ” журналининг бир неча сонларида, шунингдек, “Ойна”, “Садои Фарғона”, “Садои Туркистон” каби нашрларда ҳам давом этади. Жумладан, Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг “Туркистон вилоятининг газети”да чоп этилган “Шоир жанобларига илтимос” номли мақоласида қайд этилишича, ишқий мавзудаги мувашшаҳлар жамиятга ҳеч қандай фойда келтирмайди, аксинча, зарари бор[1,45]. Шоир ёшларнинг одоб-ахлоққа оид китоблар ўрнига ахлоқни бузғувчи ошиқона мувашшаҳларни ўқиётганидан изтиробга тушади. Ҳожи Муин ҳам аввалроқ “Ойна”даги “Жавонбозлик сабаблари” мақоласида ўз даври адабий жараёни тўғрисида фикр юритиб, адабиёт нотўғри йўлдан бориб, халққа қутилган таъсирни эмас, акс таъсир кўрсатаётганидан шикоят қилган эди: “Шоирларнинг энг яхши ғазаллари бесоқол жавонларни мақтаб, исмларини мувашшаҳ, яъни мисра ва байт бошига солгани ва шундай

ғазалларни баъзи жавонларга пулга сотгани тўғри эмас” [3,52]. Унингча ҳам Туркистондаги зиддиятлар, маънавий таназзул маърифатсизлик, яъни ахлоқ бузувчи шеърлар таъсирида юзага келаёттир.

Улуғ шоирлар ижодига нисбатан бундай асоссиз айбловларнинг қўйилиши, уларни каттиқ изтиробга солгани, табиий. Адабиётшунос олим А.Қаюмов Фурқат лирикаси тадқиқига бағишланган “Шеърият жилolari” қўлланмасида куюнчаклик билан: “Агар баъзи мувашшаҳ ёзган назмбозлар бу шеърий шаклдан ғайри адабий, ғайри ахлоқий мақсадларда истифода этган бўлсалар, ундай шеърлар адабиёт ва илм доирасидан ташқаридадирлар. Бундай ҳолларнинг Фурқатдек улуғ мутафаккир шоирга ҳеч қандай алоқаси йўқ! Зотан, Фурқатнинг ибратомуз мисраларини ҳамиша хотирда сақламоқ даркор:

Таъна айлар билмайин бир неча бад андешалар,
Ишқ йўлида, биҳамдуллоҳки, Фурқат покмен” [5,43].

Фурқат ижоди мисолида айтилган бу фикрларни Муқимий, Муҳйи, Ҳазиний, Завқий каби барча улуғ шоирлар ижодига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

“Ал-Ислоҳ” журналидан бошланган мазкур баҳслар бежизга катта мунозарага айланмаган эди. 1914 йилнинг 20 майида “Садои Туркистон” газетасида Авлонийнинг “Гапурманглар” шеъри чоп этилган. Муаллиф фикрича, миллат таназзулдан изтироб чекаётган, мустамлака гирдобиди қолиб, эрку озодликдан маҳрум бўлган бир замонда ишқий мавзуларда шеър ёзиш муносиб эмас эди.

Сизга арзим будур, эй шоирон, ишқия назм этманг,
Қалам қош, зулфи сунбул, сарви қоматдан гапурманглар.
Келинг, эмди ёзайлик, сўзлашайлик камчиликлардан.

Бу каби шеърларга яқин-яқингача шўро мафқураси тазйиқи билан бир томонлама баҳо бериб келинди. Улардан синфий кураш аломатлари изланди. Шу маънода, адабиётшунос олимларнинг “Абдулла Авлоний “Қаламқош зулфи сунбул, сарви қоматдан гапурманглар”, - деб ўшқиритишига қарамай замон шуаросининг лирик қаҳрамони жононага дил беради, унинг хусни, ахлоқини мақтайди”, сингари қарашларини ўша давр тақозоси ўлароқ ёзилган, деб ҳисоблаш мумкин. Авлоний нима учун “Ишқия назм этманг”, яъни ишқий шеърлар ёзманг демоқда? Бу билан у дунёвий муҳаббатга қарши чиқмоқдами? Табиийки, бундай эмас. У Туркистон шоирларини ҳадеб ишқий шеърлар ёзавермасдан ўлкада ҳал қилиниши лозим бўлган камчиликлар, муаммолар ҳақида ёзишга даъват этади.

Маърифатпарвар шоирнинг “Ёзайлик, сўзлашайлик камчиликлардан”, дея таъкидлаши сабаби шунда[3,50-51].

ХУЛОСА

Шундай қилиб, XX аср бошлари ўзбек адабиётида мувашшаҳчиликнинг пасайишини маърифатпарварлик адабиётининг майдонга чиқиши билан боғлаш мумкин. Юқорида таъкидланганидек, бу даврда шеърят, умуман, адабиёт ўз номи билан миллатни уйғотишга қаратилган эди. Шу боис миллат фидойилари ижоди, асосан, миллий уйғониш руҳи билан суғорилган эди.

REFERENCES

1. ACHILOVA, E. (2021). O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MUAMMOSI. “XALQ TA’LIMI”, 5(1), 88-91.
1. Achilova, E. (2022). O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 40-42.
2. ACHILOVA, E. (2022). SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI. *Til va adabiyot ta'limi*, 3(1), 26-27.
3. Achilova, E. S. (2022). ARTISTIC PSYCHOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE WORK “SPRING DOES NOT RETURN”. *An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1991-1994.
4. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.
5. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UzACADEMIA*, 1(1), 72-75.
6. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.
7. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.
8. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.
9. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.

10. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.
11. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.
12. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI...” YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. “*FILOLOGIYA MASALALARI*, 1(1), 224-227.
13. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.
14. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G`AZALIGA BOG`LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.
15. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.
16. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.
17. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA’NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
18. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
19. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
20. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.
21. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. “ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ, 1(1), 561-564.

22. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
23. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШЦ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
24. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
25. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРЛАР. *"Экономика и социум*, 6(97), 1-7.
26. Muysinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
27. Muysinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *TiL VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
28. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
29. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАФСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
30. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
31. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

МАКОН ВА ЗАМОН ТУШУНЧАЛАРИНИНГ НАВОИЙ ВА ШЕКСПИР АСАРЛАРИДАГИ БАДИЙ ИНЪИКОСИ

Ҳикмат Султонович Ҳикматов

Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўзбек мумтоз адабиёти намуналари асосида бадий тафаккурнинг шаклланиши доирасида муҳим категория бўлган макон ва замон тушунчаларининг ассоциацияси очиқ берилган.

Калит сўзлар: макон, замон, тақвимий, архилексема, архифакт, архисема, архетип, этимология, гербаризм, герб.

ABSTRACT

The article shows the bases of analysis of etymological aspects of dictionary units widely used in samples of Uzbek classical literature in the method of gerbarism.

Keywords: space, time, calendar, architect, archbishop, archbishop, archetype, etymology, herbarism, herb.

КИРИШ

Макон ва замон тушунчаси ҳамда муаммоси барча даврларда олимлар, ёзувчилар ёхуд оддий одамларнинг диққат марказида бўлган. Турли даврларда вақт тушунчасига турлича фикрлар, изоҳлар берилган. Мисол учун машҳур рус олими С.В. Ожегов тузган рус тилининг изоҳли луғатида шундай дейилади: *Время, -мени, мн. –мена, -мен, -менам, ст. 1. Одна из форм (наряду с пространством) существования бесконечно развивающейся материи – последовательная смена ее явлений и состояний. Вне времени и пространства нет движения материи.*

Замон категорияси материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг макон ва замонда кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларнинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давомийлиги ва тараққиётини билдиради. Барча воқеа-ҳодиса ўз ўтмиши, ҳозири, келгусига эга. Нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ содир (мавжуд) бўлади. Мазкур ҳолат эса замон тушунчаси билан ифодаланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бу борадаги фикр ва мулоҳазалар ҳамда фалсафий қарашларни умумлаштириб вақтга қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади: замон – маълум бир таянч нуқтаси сифатида ажратиб олинган, бир бири билан узвий боғлиқ бўлган, тебранувчан жараёнларни инсон онгида акс эттиришга хизмат қиладиган субъектив тушунчадир.

Замон инсон ва борлиқнинг мавжудлигини намоён этиб туришда катта аҳамиятга эга бўлган фундаментал элементларнинг биридир. Айнан шу вазифаси туфайли инсон онгида бирор ҳодиса, режа ёки нутқ шакллари экан, ушбу ҳодиса режа ва нутқ қайсидир вақтда ёки давр мобайнида шаклланиши шубҳасиздир. Нутқ жараёнидаги барча гаплар қайсидир вақтни курсатишни тақозо этади. Замон ва макондан ташқари ҳеч қандай фикрни билдириш мумкин эмас.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин: нутқ жараёнидаги ҳар қандай тугалланган фикр (гап) вақт билан боғлиқ бўлади ва унга (гапга) “қачон” деган савол қўйиш мумкин. Ҳаттоки “Баҳор!”, “Муҳаббат!” каби бир сўздан иборат бўлган, ҳис-ҳаяжонли гаплар ҳам замон белгиларини ўзида мужассам этади. Мисол учун “Баҳор!” гапига “қачон” саволини қўйсак, ё “ҳозир” ёки “умуман” деб жавоб бериш мумкин бўлади.

Энг қадимги даврларда ҳам замон муаммоси файласуфларнинг ҳам диққат марказида бўлиб келган. Мана шундай қизиқиш ва таҳлиллар натижасида турли тақвимлар ва вақт ўлчов бирликлари ихтиро қилинди. Кейинчалик ушбу қизиқиш адабиётшунос ва тилшуносларни ҳам ўз домига торта бошлади. Мазкур ҳолат ўз навбатида адабий асарларнинг ўзига хослиги, уларда турли даврларнинг ўзаро боғлиқлиги, воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, қаҳрамонлар тақдирларининг замонлар ва маконлар орқали боғлиқлиги, адибларнинг қарашларини илмий ўрганишга бўлган интилишни тобора кучайиб боришига замин яратди.

Вақт ва уни тўғри тақсимлаш, фойдали сарфлаш хусусида “Вақтинг кетди бахтинг кетди”, “Вақт энг адолатли ҳакам”, “Вақт оқар сувдай оқиб кетар” каби турли мақол ва маталлар ҳам борки, ушбу ҳолат вақт масаласи нафақат олимлар ва ёзувчилар балки халқ, оддий одамларни ҳам қизиқтиради, барча учун бирдай долзарблик касб этади деган фикрга бошлаши шубҳасиз.

Вақтни ҳозирги илмда асосан икки шаклда – **бадий ёки адабий** ва **реал ёки календар(тақвимий)** шаклларида ифода этилади. Вақт тушунчаси турли кўринишларда – тарихий, фалсафий, лингвистик – бадий ижод хусусиятлари билан яқиндан

боғлиқдир. Агар реал вақтни тўхтатиб ёки тезлаштириб, ўзгартириб бўлмайдиган, бир йўналишда ҳаракат қиладиган унсур (ҳаракатдаги материя йўқ жойда замон ва макон бўлмайди) десак ва у тўхтаётган олмайдиган десак, бадиий-адабий вақтни адиб олдиға қўйган мақсадига кўра орқаға юргизиши, тўхтатиши ва ҳатто қаҳрамонларни нормал кетма кетликни бузган ҳолда анча олдинги (келажакдаги) ёки тарихий даврга олиб бориб ташлаши мумкин. Вақт машинасида замонлар аро саёҳат қилувчи қаҳрамонлар бадиий асарларда истаганча топилади.

Вақт бадиий адабиётда алоҳида мавзу сифатида кенг қўлланиб келинаётган унсурлардан биридир. Адабий асар билан боғлиқ бўлган тўрт вақт (қачон саволиға жавоб бўладиган давр) мавжуд бўлиши мумкин. Булар: асар ёзилган ва чоп этилган вақт, асар воқеалари сўзлаб берилаётган вақт, асардаги воқеа-ҳодисалар юз берган вақт, ўқувчи асарни ўқиётган вақт. Ушбу тўрт вақт бир-бириға нисбатан яқин бўлиши ёки анча узоқ бўлиши мумкин. Мисол учун Валтер Скотнинг “Роб Рой” асарини олсак. Биз уни ХХI асрда туриб ўқиймиз; асар 1817 йили ёзилиб чоп этилган; асар қаҳрамонлари деярли бир аср олдин мавжуд бўлган ва воқеалари ҳам бир аср олдин содир бўлган; сўзловчи эса бир қария ва у сўзлаётган вақтидан 50 йил олдинги, ёшлигидаги воқеаларни айтиб беради. Уч асрлик давр ичида тўртта алоҳида вақт бирлиги.

Вақт инсон ва борлиқ мавжудлигининг энг асосий элементларидан бири бўлгани каби нутқ жараёнида ва бадиий асарда ҳам энг асосий элементлардан биридир. Ҳар бир асар воқеалари қайсидир вақтда (даврд) ўз ифодасини топиши муқаррар. Ушбу вақт хронологик тартибда, ҳозирги реал вақт тартибда, ўтмишга ёки келажакка назар тарзида ифода этилиши мумкин. Қандай бўлмасин вақт ўтиб боришини назарда тутган ҳолдаги сюжетни очиб беришга, қаҳрамонларни тарифлаб беришга имконият бўлиши мумкин. Бадиий асарда вақтни ифода этишгина эмас, балки вақт алоҳида ҳодиса сифатида ҳам ёзувчи ва шоирларнинг диққат марказида бўлиб келган. Айрим ҳолатларда вақт асарда иштирок этаётган қаҳрамон ёки образ даражасига олиб чиқилган десак хато қилмаган бўламиз. Вақт ҳақида бир қатор адиблар ўз фикрларини ифода этиб ўтишган. Хусусан буюк Алишер Навоий вақт ва умр хусусида шундай дейди:

Кўп ухлаш оз умр кўриш демақдир,
Уйқуга кетган вақт кетган умрдир.

Шекспир эса вақтга атаб, вақтга мурожаат этиб, уни жонлантириш асносида бутун бошли бир сонет ёзган. Сонетда вақт тушунчаси бутун бошли инсонга, шахсга

айланади, жонланади, ўқувчи кўз ўнгида жанли мавжудот сифатида намоён бўлади. Ана шу сонетни таржима қилишга уриниб кўрдик.

Сонет 19

Арслон панжасин кучсиз айлагин эй вақт.
Ердан чикқан хар нарса тупрокқа қайтсин.
Йўлбарс тишларин тўкиб айлагин карахт.
Қақнус ёниб кулидан тирилаверсин.

Сен учиб ўт, фасллар алмашаверсин.
Вақтичоғлик қилавер, ўйнаб кул эй вақт.
Майли гўзал чехралар сарғаяверсин,
Бир гуноҳга қўл урма, қўл урма фақат.

Ёримнинг ой юзига ажинлар солма,
Чизиқ чизма қаламинг билан қадимий.
Уни минбъад таъсиринг остига олма,
Бу гўзаллик тимсоли қолсин абадий.
Ўз ишинг бетўхтов қилсангда эй вақт,
Ёр шеъримда ёш яшар абадул абад.

Турли тил материаллари ва бадий асарларда вақт тушунчасини ифода этувчи воситаларни ўрганиб таҳлил қилиш, уларни тўғри тушуниб талқин қилиш ва бир тилдан иккинчи тилга ўгиришнинг самарали усулларидан фойдаланишни йўлга қўйиш алоҳида аҳамият касб этади.

Барча тилларда бўлгани каби инглиз тилида ҳам замон ва вақтни ифода этиш масалалари бир қатор олимларни қизиқтириб келган. Грамматик замон категорияси, дейктик ифода воситалари ва бошқалар хусусида дунё юзини кўрган илмий ишлар ана шулар жумласидандир. Мазкур тадқиқотда биз ўз олдимизга инглиз тилида қўлланиладиган бадий-адабий ва реал вақт орасидаги фарқлар ва ўхшашликлар нуктаи назаридан феълнинг замон шакллари, лексик, фразеологик ва дейктик ифода воситаларининг бадий матнда берилиши ва ана шундай воситаларни ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари устида тизимли таҳлил олиб боришни мақсад қилиб қўйганмиз.

Нутқ жараёнида вақтга мурожаат қилишнинг, вақтни кўрсатишнинг, вақтни ифода этишнинг бир неча усуллари мавжуд. Вақт лексик вақт бирликлари билан ифода этилиши мумкин (асрлар, йиллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар минут ва

сониялар); вақтни дейктик (кўрсатиб) айтиш мумкин (ўша пайт, ҳозирги давр, шу замон, шундан сўнг, келгунича, овқатланишдан олдин, кейин ва ҳ.к.ва ҳ.к.); фразеологик бирликлар ёрдамида ифода этиш мумкин (сўфи азон чақирмай, хўроз иккинчи қичқиришида, каллаи саҳарлаб, қаро тунда) ва грамматик воситалар (фёълнинг замон категорияси) орқали ифода этиш мумкин.

Инглиз тилида ҳам вақтни айнан мана шу тўрт турдаги тил бирликлари орқали ифода этилади. Бунда лексик бирликлар yesterday, today, tomorrow last year, next year, in December, in 1948, on Wednesday кабилар бўлса, дейктик бирликларга that, previous year, at this moment, after (before) having breakfast каби вақтни кўрсатувчи, иш ҳаракат содир бўлган (бўладиган) вақтга ишора этувчи воситалар киради. Инглиз тилида вақтни ифода этувчи фразеологик бирликлар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бунда инглиз тилида мулоқот қилаётган шахс мулоқотнинг самарали бўлишида ушбу фразеологик бирликларнинг маъносини олдиндан ўрганган бўлиши катта аҳамиятга эга. Мисол учун қуйидаги фразеологик бирликлар ва колокацияларни олайлик: At the crack of dawn, on the dot, the early bird catches the worm, in the nick of time, a month of Sundays, after the watershed, eleventh hour, feast today and famine tomorrow, кабиларни тўлақонли тушуниш ва ўзбек тилига таржима қилишда албатта ушбу тил бирликлари билан таниш бўлиш мулоқотнинг ва таржиманинг тўлақонли бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Вақтни ифода этувчи грамматик восита – замон категорияси алоҳида эътиборни талаб қилади. Инглиз тилидаги замон шакллари ва аспекти хусусида анчайин тўлиқ ва мукамал фикрлар бериб ўтилган. Шунга қарамай, замонавий адабиётларда ушбу масала юзасидан ҳам бир мунча мунозарали қарашлар берилганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Яъни, анъанавий адабиётларимизда инглиз тилида 4 та замоннинг 4 тадан аспекти бор, шундай қилиб 16 та (аниқлик нисбати) замон шакллари мавжуд деган фикр кўп учрайдиган ҳол бўлса, ғарб адабиётларида 3 та замон, 4 та аспект, шундай қилиб, 12 замон шакли мавжуд деган фикр кенг тарқалган.

Инглиз тилидаги замон шакллари ўзбек тилига таржима қилиш ҳам ўзига яраша мураккабликларни юзага келтириши мумкин. Мисол учун Хемингуэй қаламига мансуб Фиеста асаридан олинган қуйидаги гапга эътиборимизни қаратсак “He cared nothing for boxing, in fact he disliked it, but he learned it painfully and thoroughly to counteract the feeling of inferiority and shyness he had felt on being treated as a Jew at Princeton.” Ушбу гап ўзбек тилига қуйидагича таржима қилинган: аслида Робертда боксга мойиллик йўқ эди, аксинча бокс деса ишқори озарди,

лекин шундай бўлса ҳам ўлиб тирилиб, кунт билан бокс тушишни ўрганарди. Яхудийларга паст назар билан қараладиган Принстонда у журъатсизлиги ҳамда беқадрлигидан ўксиш туйғусидан халос бўлиш учун ҳам шундай қиларди. Ушбу гапнинг *he had felt on being treated as a Jew at Prinston* (ўтган тугалланган замон) орқали адиб Кондаги журъатсизлик ҳамда беқадрлик туйғулари у бокс билан шуғуллана бошлагандан олдин мавжуд бўлганлигини ва боксчи бўлгандан кейин бундай хислардан халос бўлганини айтмоқчи бўлади. Таржимада эса бу фикр тўлақонли акс этмаган, яъни Кон ўша хислардан қутула олган олмаганлиги номаълум қолган. Мана шу бир қарашда арзимагандай кўринган деталнинг ноаниқ қолиши асарнинг моҳиятини тўла англаб етишга халақит қилиши мумкин, зеро Роберт Кон асарнинг (мураккаб характерга эга бўлган) асосий қахрамонларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этади.

ХУЛОСА

Биз юқорида айрим замон ва макон категорияларини бир неча тиллар материаллари асносида таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Ваҳоланки, бу категориялар реал ҳаётда турли халқлар томонидан бир хил ёки ўхшаш тушунча сифатида, бироқ турли тил воситалари билан тавсиф қилинади. Юқоридагилардан хулоса сифатида келтирилган фикрлар нафақат бадий категория , балки реал вақтнинг тизимли ўлчови сифатида ҳам олиниши керак. Зеро замон ва макон категориялари илмда дунёнинг мавжудлик шарти сифатида инсон онги парадигмаларининг мавжудлигини таъминлайди.

REFERENCES

1. Туленов Ж., Гафуров З. Фалсафа. Т.: Ўқитувчи, 1997
2. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. Автореферат докторской диссертации.
3. Арнольд И.В. Лексическо-семантическое поле в языке и тематическая сетка текста Текст как объект комплексного анализа в вузе ИСб. статей. Л., 1984.
4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1977 \
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language
6. ACHILOVA, E. (2021). O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MUAMMOSI. "XALQ TA'LIMI", 5(1), 88-91.
7. Achilova, E. (2022). O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 40-42.
8. ACHILOVA, E. (2022). SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI. *Til va adabiyot ta'limi*, 3(1), 26-27.
9. Achilova, E. S. (2022). ARTISTIC PSYCHOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE WORK "SPRING DOES NOT

RETURN". *An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1991-1994.

10. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.

11. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UzACADEMIA*, 1(1), 72-75.

12. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.

13. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.

14. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.

15. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.

16. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.

17. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.

18. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI..." YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. *"FILOLOGIYA MASALALARI*, 1(1), 224-227.

19. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.

20. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G'AZALIGA BOG'LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.

21. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.

22. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING "PADARKUSH" DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.

23. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOIIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA'NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
24. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
25. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
26. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.
27. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. "ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ", 1(1), 561-564.
28. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
29. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШҚ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
30. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
31. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРАЛАР. "Экономика и социум", 6(97), 1-7.
32. Muydinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
- Muydinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *Til VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.

O‘TKIR HOSHIMOVNING PSIXOLOGIK TASVIR VOSITALARIDAN FOYDALANISH MAHORATI

Emina Sa’dulloyevna Achilova

CHDPU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

e.achilova@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada yozuvchining qahramon xarakteri va ichki olamini ochib berishda psixologik tasvir vositalaridan foydalanish mahorati “Tushda kechgan umrlar” romani misolida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: psixologiya, xarakter, personaj, ruhiyat, tush, ichki monolog, ong oqimi, kundalik, estaliklar, galletsunatsiya.

ABSTRACT

The article reveals the writer's ability to use the means of psychological representation in revealing the character and inner world of the hero on the example of the novel “lives spent in a dream”.

Keywords: psychology, character, character, psyche, sleep, inner monologue, stream of consciousness, diary, memories, hallucinations.

KIRISH

Yozuvchi personaj xarakterini yaratar ekan, uning ruhiyatini bevosita yoki bilvosita ochib berishi mumkin. Personaj o‘y-kechinmalari, his-tuyg‘ularining "ichki monolog", "ong oqimi" tarzida yoki muallif tilidan bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli hisoblanadi. Asarda personaj ruhiyatini uning xatti-harakatlari, gap-so‘zlari, yuz-ko‘z ifodalari (mimikasi), undagi fiziologik o‘zgarishlarni ko‘rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruhiiy tasvirning bu ikki ko‘rinishi bir - birini to‘ldiradi, shu bois ham muayyan personaj ruhiyatini tasvirlashda yozuvchi bularning har ikkisidan ham o‘rni bilan unumli foydalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanining voqealari kuz tasvirini berish orqali boshlanadi.

E’tibor qilinsa, ijodkorning badiiy mahorati shunda ko‘rinadiki, voqealarni “kuz o‘lim to‘shagida yotgan bemorga o‘xshaydi” tashbehi bilan boshlab, o‘quvchini keyinroqda yuz

beradigan fojyaviy vaziyatga ruhiy jihatdan tayyorlab oladi. Bu romanda muallif voqealar tasvirida ularning tabiiy oqimini saqlashga intiladi. Asar voqealari zamirida salmoqli umumlashmalar, insonlar hayotining muhim tomonlarini ifodalovchi teran fikrlar mavjud. Muallif birinchi navbatda inson shaxsi, uning ruhiy dunyosi manzaralarini ustalik bilan chizadi. Ikkinchidan, urush atalmish ofatni qoralaydi, uning g'ayriinsoniy mohiyatini ochib beradi. XX asrni qaritgan "izm"lar insoniyat boshiga mislsiz kulfatlar keltirdi. Inson ruhi, qalbi va ma'naviyati siyosiy mafkuraning quliga aylantirildi. G'ayriislomiy va g'ayriinsoniy g'oyalar doyaligida "pioner", "komsomol", "kommunist" singari mavjudotlar tug'ildi. Mavjud siyosiy mafkura bilan "oziqlanib" ulg'aygan bu avlodlar go'yoki odamiyatning ideal vakillariga aylandi. Tabiiyki, ana shunday vaziyatda bu "vakillar" urush maydonlaridan, mehnat lagerlaridan, cho'lu sahrolardan badiiy kitob sahifalariga ko'chdi. Adabiy qahramonlarga aylandi. Ayni holat o'zbek adabiyotida ham shaklan milliy, mazmunan izmlar g'oyasini tarannum etuvchi asarlar paydo bo'lishiga olib keldi. Asarni yaxshiroq anglashimiz uchun bunda bizga, bu asar qahramonlarining taqdiri bir-biriga chambarchas bog'langanligi, ular ruhiy dunyosining o'zaro uyg'unligi, yaqinligi qo'l keladi. Darhaqiqat asarda Rustam, Qurbonoy, Komissar, Sanjar, Shahnoza, Grisha kabi qahramonlarning taqdiri bir ipga tizilgandek, go'yo. Yozuvchi "Tushda kechgan" umrlar romani orqali urush oqibatida inson ruhiyatida qanday g'alayonlar kutilganligini ko'rsatgan. Jumladan Rustam va Shaxnozaning Qatortoldagi qo'shnisidikida bo'lgan to'y sahnasi o'zbek millatiga xos ruhiy sifatning namoyon bo'lish ko'lami va teranligi jihatidan oldingi romanlardan also qolishmaydi. Romandagi to'y epizodida orsizlik, qo'rqqoqlik singari tuban ma'naviy sifatlar milliy belgilar tarzida namoyon bo'ladi. Yuzlab odamning birgina kelgindini andishasizligi oldida indamay bo'yin egib turishi tasviri, yuraksizlik, o'zbekdan qo'y-odamlar tarbiyalashda yuksak natijaga erishganligining yorqin dalili bo'lgan.

Ey! Shovqin-suroningni to'xtatasanmi yo'qmi? To'yxona suv quygandek jim-jit bo'lib qoldi. Kelinning dugonasiga tantanovor alpozda so'z berayotgan to'y boshining dami ichiga tushib ketdi. Shaxnoza boshini ko'tarib qaradi-yu, shundoq tepasida, to'rtinchi qavatning ochiq derazasidan engashib turgan maykachan barzangini ko'rdi. Birgina kelgindi Grishaning do'q-po'pisasi bilan butun boshli to'y suv quygandek jim bo'lib qoladi. Bu vaziyatga dosh bera olmagan Rustam, atayin o'yin kulgini avj oldiradi. Keyingi voqealarga Rustam ko'z yuma olmaydi. Devor tomonda o'tirgan ayollar ustidan bir chelak suv to'kiladi. Shunda ham hech kim hech narsa demaydi. Xalqimizda "mehmon otangdan ulug'" degan maqol bor. Grisha chetdan kelgan mehmon bo'lganligi sababli u hammaga hurmadsizlik qilishiga qaramasdan, mezbon bir og'iz yomon gap aytmaydi. Faqatgina Rustam bunga dosh bera olmaydi va oxir oqibat bu tomosha

Grishaning musht yeyishi bilan yakunlanadi. Keyingi voqealarni kuzataylik, shuncha gap so‘z bo‘lib o‘tgandan keyin ham to‘y egasi Grishanikiga keladi:” Gap bunday qo‘shni - qariya vazminlik bilan muqaddimani uzoqdan boshladi. – Men Ahmadaliyevman. Bugungi to‘yning egasi. O‘g‘limni uylantirdim. Grisha istehzoli jilmaydi.

– Tabriklayman! - To‘yxonaga tushib tabriklasangiz ham bo‘lardi, - dedi qariya sof rus tilida. – Uch kun avval to‘yga aytib chiqsam yo‘q ekansiz.

– Maqsad? – Boshimda bitta-yu bitta o‘g‘lim bor. -.Shu bolaning to‘yini o‘tkazay, deb yigirma besh yil yig‘ib-terdim. . Qisqaroq! – dedi Grisha jerkib.

– Yaxshi - Qariya negadir xo‘rsindi. – Yomon ish qildingiz qo‘shni - Men sizni o‘quvchingiz emasman! – dedi ezmachurik qariyani gapini kesib. Qariya xafa bo‘lmadi. – Siz – yangi odamsiz – dedi vazminlik bilan. – Maqsad! – dedi Grisha tahdid bilan. – Maqsad shuki, xalqning milliy udumlarini haqorat qilmang! – qariya qo‘lidagi sellofan qopchasini uzatdi. – bu – sizning nasibangiz! Grisha esankirab qoldi. – Pora, deng! – dedi hushini to‘plab” Qo‘shnisiga shuncha haqoratlar yog‘dirsa ham indamaydi, qaytaga unga yana mehribonchilik ko‘rsatib, to‘y egasi, uning haqqini olib chiqadi. Garchi buni Grisha pora deb hisoblagan bo‘lsa ham. Balki bu xususiyat pora hisoblanar, lekin bizda emas.

Mana haqiqiy oliyjanoblik! Qaysi el, qaysi millat vakili shunday jasorat ko‘rsatgan bo‘lardi!? Hech qaysi!!! To‘y tafsilotlari rus millati vakili Grigoriy tomonidan sharhlanadi. Qahramonning kinoyaviy, istehzoli nutqi tabiiy asoslarga ega. Negaki, Grigoriy O‘zbekistonga yordam berish uchun kelgan mutaxassis sanaladi. Unda allaqachon millat haqida salbiy fikr uyg‘otilgan. Uning fikricha hamma o‘zbeklar poraxo‘r, bosmachi va o‘g‘ri. Davrning bo‘ronlarida, mustabid tuzumning taloto‘plarida aynan o‘zbek millatining necha minglab farzandlari qurbon berilgani tarixiy faktlardan bizga ma‘lum. Asardagi ana shu davrning, tuzumning eng katta qurboni ham Qurbonoydir. Qurbonoy-o‘zbek ayollarining timsoliga o‘xshaydi. Unda haqiqiy o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan andisha, mehr-oqibat, iymon, pokizalik saqlanib qolgan.To‘g‘ri, uning ismi haqida asarning bir o‘rnida to‘xtab o‘tiladi. Bu Komissar navbatdagi “tozalash”ni o‘tkazayotgan paytda, Qurbonoylarning uyida yapon rezidentiga yozilgan xatni tintish jarayonida yuz beradi. “Qurbonoy emish! Xo‘p topibsanmi, qizingning otini! Demak, Qurbon hayitida tug‘ilgan. Maktabda o‘qituvchilik qilasan, uyingda Qur‘on o‘qiysan. Ilon! Munofiq!” Qizaloq hamon onasini quchoqlab turar, chamasi dadasining oldiga uchib borib bo‘yniga osilgisi kelar, ammo notanish “amaki”dan qo‘rqar edi.” Bu o‘rinda yozuvchining niyati o‘sha davrda dinga, diniy marosimlarga munosabat qanday bo‘lganligini ko‘rsatish uchungina Qurbonoy ismini tanlaganligi biroz haqiqatdan chetroq

tuyuladi. Albatta, biz ta'kidlagan fikrlarni yozuvchi o'ylagani aniq. Biroq, menimcha, Qurbonoy obrazi asarda davrning eng katta qurboni sifatida gavdalanadi. Holbuki, u go'dakligidan boshlab qancha-qancha siyosiy zug'umlarni ko'rgan, bobosidan, otasidan va so'ngida onasidan ayanchli holda ajragan edi. Bu voqealar, zug'umlar uning yuragini olib qo'ygan edi. Shuning uchun ham u taqdirga tan bergan, yozig'ida nimaiki bo'lsa, xudodan ko'rguvchi edi. Bir qaraganda Qurbonoy obrazi asarda biz istaganchalik vazifa bajarmayotgandek tuyuladi. Uning asar bosh qahramoni Rustam bilan bir "dom"da istiqomat qiluvchi farrosh ayol ekanini bilamiz. Qurbonoy o'rniga boshqa obraz kiritilsa yoki umuman kiritilmasa ham bo'ladigandek. Biroq, gap bunda emas, Qurbonoy bilan Rustam o'rtasidagi munosabat unchalik chuqurlashmagan bo'lsa-da, davr muhiti, tuzum kishilari haqidagi xulosalarimizning yana ham quvvatliroq bo'lishida Qurbonoy obrazining o'rnini kattadir. Chunki, uning taqdiri, o'tmish fojiasi bevosita Komissar bilan bog'liqdir. Komissar esa, necha minglab qurbonoyni boshiga yetgan jamiyatning "qo'li" hisoblangan. Komissar xarakterining to'laqonli ochilishida Qurbonoy obrazining roli kattadir. Komissar Qurbonoyning butun umrini, yoshligini poymol qilgan shaxs. Otasi, To'lagan akani tuhmat bilan qamatib yuboradi. Onasi Fotimani ham nomusiga tegib, uning umriga zomin bo'ladi. Lekin Qurbonoy bularning hech qaysiga javob qaytarmaydi. Hammasini Xudoga soladi. Komissar Sovet hukumatining manqurti butun umr kommunizmni quraman deb yashaydi. Davr, ijtimoiy muhit shunday ediki, hattoki, ta'riflab berish mushkul bo'lgan darajada, kishilar e'tiqodi "dogma" holatiga keltirilgan edi. Komissar ham ana shunday e'tiqodi qotgan, o'zi uchun qat'iy normalarni yaratib olgan-"prinsipial" kimsa edi. Uning ruhiyat olamiga, psixologik va ma'naviy qiyofasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'zgaralar fikrini tan olmaydigan, o'z fikrida "sabit", o'zini jamiyatning eng kerakli ustuni, ya'ni uni "yot unsur" lardan tozalovchi kishi deb biluvchi kimsa ekanini bilib olamiz. U hech kimga ishonmaydi, hattoki farzandlari, xotini, yaqinlariga ham. Yozuvchi uning bu qiyofasini sekin-astalik bilan dalillab boradi. Davr jamiyat o'zgarsada, bu shaxs o'zgarmay qolaveradi. Buning natijasida u farzandlaridan ayriladi. Romanning asosiy voqealari to'rt oy ichida bo'lib o'tadi. Ya'ni Rustamning vafotidan uning o'limi haqidagi ish yopilguncha. Qisirma epizodlarda romanning asosiy voqealariga qahramonlarning kundaligi, xotiralari, xatti –harakatlari, o'y –fikrlari, ustaliklari tarzida mohirlik bilan singdirib yuboriladi. Roman bosh qahramoni Rustam oliygoh talabasi, Sovuq urush tufayli yuzaga kelgan Afg'on urushi qatnashchisi, ayni chog'da jabrlanuvchisi. U afg'on urushidan kontuzyaga uchrab, eng achinarlisi, majruh holda uyiga qaytadi. Yozuvchi Rustamning kundaliklari orqali afg'on urushi janrlarini tasvirlar ekan bu ma'nisiz urushning mohiyatini, mohirlik bilan ochadi. Urushdan qaytgan Rustam, o'z hayotini izga tushirishga urinadi, Taassufki, Rustamning hayoti

endi o'nglanmaydi. U tirik o'likka aylangan edi. Bunday holatda, ruhiy azoblardan o'lib qutilishdan boshqa chora qolmagandek go'yo. Rustam-ku Afg'ondan majruh bo'lib keldi. Uning xotini Shahnoza esa, tinch hayotida, ota-onasining bag'rida ham bu urushning asoratlarini achchig'ini tortib ko'radi. Asarda roman voqealarini harakatga keltiruvchi, obraz komissar obrazi harakatlantiriladi. Komissar obrazi orqali adib o'ttizinchi yillar qatag'onlarining butun dahshatini, urush davri va urushdan keyingi qatag'onlarning mohiyatini ochib beradi.

O'tkir Hoshimov asarda urush tasviri va ko'lamini asta-sekin rivojlantirib boradi. Qahramonlar ruhiyatiga urush singib fojialarga befarq bo'lib qolgan qahramonni ham shunday tasvirlarni voqealar girdobiga tashlaydiki ular o'zini yo'qotib qo'yish darajasida ruhiy zo'riqishni boshdan kechiradi. Adib "o'zbeklar ishi" asoslarini ochish uchun ham to'rtta davrni ham qamrab oladi: o'tgan asrning 30-yillaridagi qatag'on, urush yillaridagi SMERSH davri, urushdan keying qatag'on, afg'on urushi. Ana shu to'rtta davr voqealarining tasviri, to'g'rirog'i, to'rtta davrdan olingan yaxlit epizodlar "o'zbeklar ishi"ning kelib chiqishiga asos bo'lganligini dalillar bilan badiiy bo'yoqlarda ko'rsatadi. Romanning anchagina boblarida afg'on urushi tasvirlanadi. Adib bu adolatsiz urushning butun fojiasini, g'ayriinsoniyiligini ro'y-rost tasvirlaydi. Mina portlaganda qo'li bir tomonga, boshi bir tomonga uchib ketgan yigitning jon taslim qilishi, yurtini sog'ingan askarning nuqul o'limni tush ko'rishi, himoyasiz afg'on qishloqlarining kuli ko'kka sovirilishi manzaralari o'quvchi qalbini larzaga soladi. O'tkir Hoshimov romanda Afg'on qishloqlaridagi uylarni tasvirlaganda qabrlarga o'xshatadi. Qishloqdagi begunoh odamlar halok bo'layotganligini yosh bolalar yetim bo'lib qolayotganligini, bunga esa aybdor insonni topish kitobxonni hukmiga havola bo'lsada, Rustam o'zini aybdor sanaydi. Qonli manzaralar qarshisida o'yga toladi. Bu urush xalqlarga faqat kulfat olib kelishi mumkinligini anglab yetgandi. Biroq u jonini saqlash uchun qon to'kishi shart edi, aks holda uning o'zi qurbon bo'lar edi. U begunoh afg'on ayolini otib qo'yganda, qanchalar gunohga botganini anglaydi. Yozuvchi fojialarning ildizlari chuqur, hamma gap mustabid tuzumning mohiyatida ekanini ochib tashlaydi. Yozuvchi tomonidan qo'llangan har bir badiiy tasvir vositasi, asarni bayon etish usuli, syujetning qay tarzda uyushtirilishi, personajlarning o'ziga xos tarzda tasvirlanishi bir narsaga yozuvchining badiiy niyati, asarning asosiy konsepsiyasini yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. O'tkir Hoshimov o'zbek xalqining chinakam farzandi sifatida millatimiz boshiga tushgan og'ir fojiani ildizi bilan ochib bergan. O'z qalbini og'ritgan, xalqimizning og'riqli nuqtalari xususida mushohada yuritgan. Eng muhimi, buni mahorat bilan uddalagan.

XULOSA

Asarda ko‘p yillar kommunistik ahdiga sodiq yashagan Rustamning otasi tuhmat bilan qamalgandan so‘ng, o‘g‘liga yozgan xatida aytadi: “O‘ylab qaragam o‘tgan umrim– umrmas, tush ekan. Go‘yo men esimni tanib-tanimay birov uyqu dori ichirgan-u tush ko‘rib yuraverganman: goh shirin, goh xatarli tush ko‘rib, o‘sha “birov” qayoqqa sudrasa, ketidan ergashib ketaverganman uyg‘onishga esa qo‘rqanman mana endi, uyg‘onib, yonverimga qaragam, menga o‘xshaganlar ko‘p ekan.” Bu so‘zlar o‘zi yashab turgan tuzumning a.dolatsizliklarini ko‘rgan, nohaq jabr tortgan raisnigina emas, roman personajlarining barchasiga, ular timsolida esa minglab jabrdiydalarga ham tegishli. Ular bu qo‘rqinchli tushdan uyg‘onib amin bo‘ladilarki, ular ishongan g‘oyalar puch, bir umr e‘tiqod qo‘yganlari sarob bo‘lib chiqdi. Adib bu tuzumning va unga ishongan odamlarning taqdiridagi ma‘nisizliklarni shu tarzda ochib beradi.

O‘tkir Hoshimov “Tushda kechgan umrlar” asarida ichki monologlar qahramonlar hayotida, dunyoqarashida, o‘z-o‘ziga munosabatida o‘zgarishlar yuz berganda kuzatiladigan keskin va noqulay vaziyatlardagi personaj ruhiyati betakror tasvirlangan. Muallifning ochiq-oydin ko‘rinmay turgan ishtiyoqi, sujet va xarakterologiyaning muayyan muammoga qaratilganligi, xarakteristikaning zichligi, qissago‘ylikning yuqori darajada lirikligi asarda badiiy psixologizmni tayin etgan.

Yozuvchi tush motiviga ulkan badiiy-estetik vazifa yuklaydi. Asarlaridagi adabiy tushlar qahramonlar taqdirini avvaldan bashorat qilib beradi. Ramzlar tili orqali qahramonlar ichki olamidagi silsilalar yoritib beriladi, tush badiiy detali ko‘magida xarakterlar ruhiy tahlilga tortiladi.

REFERENCES

1. O‘.Hoshimov. “Tushda kechgan umrlar” romani. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.- T: 2002
2. Duysenboyev O. “O‘tkir Hoshimov asarlarida xarakter drammatizmi”: Til va adabiyot ta‘limi, 2007
3. Umurov H. - Badiiy psixologizm va hozirgi o‘zbek romanchiligi – Toshkent. Fan, 1983 – 11-12-b
4. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.
5. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UZACADEMIA*, 1(1), 72-75.
6. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.

7. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.
8. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.
9. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.
10. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.
11. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.
12. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI..." YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. *"FILOLOGIYA MASALALARI*, 1(1), 224-227.
13. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.
14. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G'AZALIGA BOG'LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.
15. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.
16. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING "PADARKUSH" DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.
17. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOYIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA'NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
18. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
19. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
20. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.

21. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. "ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ, 1(1), 561-564.
22. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
23. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШҚ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
24. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
25. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРАЛАР. "Экономика и социум, 6(97), 1-7.
26. Muudinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
27. Muudinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *TiL VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
28. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
29. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАФСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
30. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
31. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI

Gulshodaxon Abdumannob qizi Tojiboyeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadid adabiyoti davrlari, bosqichlari va tuzum nuqtayi nazaridan kelib chiqqan mafkuraviy g'oyalar va ularda ayollarning o'rni ilmiy-falsafiy, didaktik tahlil etiladi. Jadid adabiyoti namoyondalarining dramalarida asosida ayollar obrazini alohida bir timsol, alohida bir mavzu sifatida ko'tarish sabablari yoritib, misollar tariqasida ochib berishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadid, islohot, islohotchilik, taraqqiyot, ziyoli, maydon, demokratiya, taqdir, tarix, muhit, davr, jaholat, ma'rifat, mustamlaka, ilmsizlik, bosqinchilik, erk, erksizlik, hurriyat.

ABSTRACT

This article is a scientific-philosophical, didactic analysis of ideological ideas from the point of view of the periods, stages and systems of modern literature and the role of women in them. Attempts are made to illustrate the reasons for raising the image of women in Jadid literature as a separate symbol, a separate topic, as examples.

Keywords: Jadid, reform, reform, development, enlightenment, field, democracy, destiny, history, environment, period, ignorance, enlightenment, colonialism, ignorance, aggression, freedom, liberty, liberty.

KIRISH

“Jadid” arabcha so'z bo'lib, “yangi” degan ma'noni anglatadi. Shuning uchun ham yangilik va islohotchilikka intiluvchi, yangilik yaratuvchi faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan taraqqiyparvar, ilg'or ruhdagi milliy ziyolilar tarixda “jadid” degan nomga musharraf bo'ldilar. Ularning harakati esa jadidchilik deb nomlandi. Bu harakatning paydo bo'lishi bevosita o'sha davrdagi ichki muhit hamda tashqi xalqaro maydondagi ijtimoiy-siyosiy va demokratik yangilanishlar bilan bog'liq bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Turkistonda millat taqdiriga tahdid soluvchi o'ta qaltis va og'ir ichki tarixiy muhit paydo bo'ldi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi

musatamlakachiligi siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Mustamalka va zo'rvonlikka mukkasidan ketgan rus bosqinchilari esa, endi o'z mafkurasini singdirish orqali ma'naviy ustunlikka ham ega bo'lishi uchun mahalliy xalqni ruslashtirish, uning g'ururini sindirish, o'zligini yo'qotishdek, o'ta razil shovinistik siyosatni kuchaytirdilar. Ikkinchi tomondan esa, millat va xalqimiz o'z siyosiy, ma'naviy huquqlari, erki va hohish-irodasini yo'qotdi. Uchinchidan, umuman musulmon mutaassibli (konservatizm va bid'at) kuchaydi. Millatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli hamda ma'naviyati tubanlashdi. Buning ustiga ustak, din peshvolari orasidagi mutaassiblarda yangilikka, dunyoviy ma'rifat va taraqqiyotga qarshilik ham avj oldi. Bu esa, Islom dini hamda shariatiga mutlaqo zid ravishda avj oldi.

Mutaassiblar bid'at botqog'iga botgan holatda, ijtimoiy majhul (noaniq)likdagi g'aflat uyqusiga mast bo'lib, aql va fahm-farosatlari ojizligi evaziga, o'zlari sezmaganda holda mustamlakachilar manfaati (mafkurasi)ga xizmat qila boshlaydilar.

Millat va xalqimiz mana shunday ikki tomonlama o'ta ayanchli va havfli ijtimoiy-siyosiy muhit hamda vaziyatga duch kelgan bir paytda musulmon ziyolilar din homiylari orasidan yangi bir taraqqiyparvar guruhning harakati paydo bo'ldi. Ular «jadid» (yangi) degan ulug' nomga muyassar bo'lgan holda, Millat va Vatan, musulmon xalqlari uchun ma'naviy qalqon bo'lib, kurash maydoniga otildilar. Jadidlar millatni bo'yin egishi va tanama-taqdir qilish havfidan qutqarishning birdan-bir to'g'ri yo'li avval tarbiya va ma'rifat, so'ng islohot ekanligini juda to'g'ri anglab yetdilar.

1. Agar mumtoz adabiyotda dunyoviylikka nisbatan diniy jihat ustunroq bo'lgan bo'lsa, jadid adabiyotida bularning o'rtasida o'zaro tenglik ya'ni diniy-dunyoviylik qaror topdi.

2. Jadid adabiyoti mumtoz adabiyotdan farqli ravishda g'arb adabiyotidagi roman, drama, esse, hikoya va barmoq vazniga asoslangan she'riyat (poetika) kabi badiiy janrlar ko'rinishiga ega bo'ldi. Proza va publitsistika paydo bo'ldi.

3. Jadid adabiyoti bevosita ijtimoiy-siyosiy va ma'rifatchilik mafkurasi, milliy-ozodlik xususiyatiga ega bo'ldi. Unda mazlum xalq hayoti bevosita o'z ifodasini topdi. Badiiy asarlar jonli xalq tilida yozildi. Ijtimoiy faollik va milliy ruh bu yangi adabiyotning eng muhim xususiyatiga aylandi.

4. Jadid adabiyotidagi badiiy-lirik qahramon qiyofasi mumtoz adabiyotdagi qahramon qiyofasidan tubdan o'zgardi. U endi an'anaviy oshiq yohud ma'rifatparvargina emas, balki mavjud mustamlaka jamiyati tartib-qoidalari hamda milliy tengsizlik bilan kelisha olmaydigan, shu bilan birga yangicha o'z ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy qarashiga ega bo'lgan shaxsdir.

Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo'lgan yirik iste'dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san'ati arboblarni ham tarbiyaladi.[1] Jadidshunos, taniqli olim, professor Begali Qosimovning ta'kidlashicha, ularning 1905-1917-yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg'in faoliyat ko'rsatganlari saksondan ortiq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Sayidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To'lagan Xo'jamiyorov-Tavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarning aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy-amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Mutaxassislarning aniqlashicha, 1917-yil oktabr to'ntarilishigacha dramaturgiya sohasida o'ttizdan ortiq drama, tragediya, komediya asarlari yozilgan va ularning ko'pchiligi teatrlarda sahnalashtirilgan. O'zbek jadid dramaturgiyasi va teatriga ilk bor asos solgan Mahmudxo'ja Behbudiy bo'ldi. Uning "Padarkush" dramasi birinchi bor 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi "Kolizey" teatrida qo'yilishi juda katta madaniy-ma'rifiy voqea bo'ldi.[2] Bu kun o'zbek teatriga asos solingan sana sifatida tarixga kirdi. Shunday qilib, milliy jadid adabiyoti dramaturgiyasi va teatri paydo bo'ldi. Adabiy tanqidchilik va badiiy tarjimonchilik ham shakllandi. Shuning uchun ham jadidlar millat va xalqni g'alayon va qo'zg'olonga, inqilobiy buzg'unchilik kabi yovvoyilikka da'vat etmadi. Aksincha, ularni diniy-dunyoviy ma'rifat, ilm-fan, madaniyat va yangiliklar bilan qurollantirib tarbiyalash, o'zligini anglatish, ijtimoiy-ma'anviy g'aflat uyqusidan uyg'otib, turmush tarzi, tafakkuri, ma'naviyati, madaniyati, adabiyoti va maorifini o'zgartirishga bel bog'ladilar.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarning aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy-

amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Jadid adabiyotida ayollar timsoli o'ziga xos hisoblanadi. Bunda o'sha davr tuzumi qattiq qoralanib, ayollarni ilm-ma'rifatga, jaholat botqog'idan chiqishga qaratiladi. Xususan, Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida Zebi timsoli orqali oydinlashtiramiz. Zebining ilojsizligi o'sha davr ayollari erksizligi sifatida ochib beriladi. Zebi-hurkak ohu kabi go'zal va ilojsiz. Uning qalbi shu qadar tozaki, yomonlik haqida o'ylash nima ekanligini ham tushunib yetmaydi. U insonlarni sevib yashaydi. Razolat to'lib yotgan dunyoga muhabbat ko'zi bilan boqadi, biroq jaholat tozalik va go'zallik bilan kelishmaydi, go'dakday beg'ubor bo'lgani uchun ham bag'ri ifloslik va kirga to'la hayot uni sig'dirmaydi, shudringday toza va chechakday pokiza bo'lgani uchun hayotning shafqatsiz va badbo'y havosida nafasi bo'g'iladi. Zebi ketma-ket baxtsizliklarga uchrasa ham romanga qanday kirib kelgan bo'lsa, shundayligicha qoladi. Zebuning bu holatiga biz taqdir-dosh, qismat-dosh, dard-dosh bo'lib, xavotir bilan kuzatamiz. Zebining baxtsiz bo'lishiga mamlakatdagi zulm-zo'rovonlik ustuvor ekanligidadir. Cho'lponning asosiy maqsadi ham mavjud tuzimni tag-tomiri bilan o'zgartirish edi. Zebi faqat ayollik latofati va olijanob insoniy fazilatlari bilangina emas, ayni paytda xush ovozi bilan barchaning e'tiborini tortadi. Ammo ijtimoiy tengsizlik hukumron bo'lgan va ayollar qadr-qimmati oyoq osti qilingan jamiyatda Zebining orzu-havas-lari yanchiladi.[5] Ajdodlarimiz asrlar davomida ana shu tengsizlikka qarshi ma'rifat bilan kurashdilar. 1920-1930-yillarda avj olib ketgan siyosiy taqib, o'zbek xalqining boshiga og'ir kunlarni soldi. Ota-bobolarimiz udumlariga eskilik sarqitlari deb, momolarimiz o'gitlariga bepisandlik, muqaddas qadriyatlarimizga qurol ko'tarishdek nafrat tuyg'ulari har bitta o'zbek xalqini majburan o'ziga tortqilardi.

Yana bir misol tariqasida Hamza Hakimzoda Niyoziy (Nihoniy taxallusi bilan ijod qilgan)ning "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari" asari qahramoni Maryam timsolida ham ko'rishimiz mumkin. Maryam ilmga tashna ayol timsoli. "Yangi saodat" asarida Olimjonning ma'rifat tufayli baxtli hayotga erishuvi va uning o'z baxtidan boshqa kishi ham bahramand bo'lishini tasviriagan bo'lsa, "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari" fojiasida ma'rifatli insonning jaholat va g'aflat zindonidagi fojiali taqdirini ko'rsatishni maqsad qilib olgan. Ushbu asar janrini Hamza "Turkiston maishatidan olingan qiz va kuyov fojiasi" deb ataydi. Dramaturg pyesaning dastlabki sahnasidayoq qahramonlarning o'zlariga munosib bo'lmagan, ular qalbidagi muhabbat gullarini xazon qilishga tayyor bir muhitda yashayotganini ko'rsatadi. Shu tarzda pyesaning avvalidayoq eskicha qarashlar ta'siridagi ota-onalar bilan ulardan ilgarilab ketgan va o'z zamoniga sig'may qolgan yoshlar

o'rtasidagi ziddiyat nish uradi. Voqealar rivojlanishi bilan bu konflikt taranglashib, oxirida kamonning tortilgan voyidek uchib boradi-da. har ikkala qahramonni - Mahmudxon bilan Maryamxonni halok qiladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zbek adabiyoti tarixida birinchilardan bo'lib dramatik asar yozdi va u Turkistonning barcha shaharlarida namoyish etildi. Bu bilan Behbudiy o'zbek teatrining tamal toshini qo'ydi. Dramada jaholat, ilmsizlik, tarbiyasizlikka qarshi ma'rifat ulug'lanadi. Muallif «o'qimagan bolaning holi»ni, ayanhli oqibatlarini bayon etishni maqsad qilib oladi. Behbudiy yoshlar ta'lim olishi va kamolga yetishida ijtimoiy va oilaviy muhit alohida o'rin tutishini «Padarkush» dramasi negiziga joylashtiradi. Unda qahramonlardan birining tilidan o'z g'oyasini: «Bizlarni xonavayron... bewatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdir, bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqirlik, zarurat va xorliqlar... hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir...», degan yo'sinda bayon qiladi.

Drama o'qish davomida shu narsa anglashiladiki, ikki ayol obrazi bir-biriga qarama-qarshi tarzda dramani yoritgan. Liza obrazi butun jamiyatga kushnadalik qilayotgan buzuqlik timsoli, Boybuchcha timsoli esa ana shu Lizadek ayol kasofatiga jabrlangan jabrdiyda ayol sifatida yoritib o'tilmoqda. Lizadek ayollar jamiyatdan ketmas ekan, Boybuchchadek ayollar jabrlanaveradilar, jamiyat ham ilmsizlikdan, ham fahshdan azoblanib, taraqqiyotdan ortda qolaveradi.

Abdulla Qodiriyning ijodidagi ayollar obrazidan Ra'no obraziga to'xtaladigan bo'lsak, Qodiriy ushbu ayol siymosi orqali o'zbeklarning orzusidagi qizni gavdalantiradi. Uning ko'plab asarlarida ayollar obrazi o'ziga xoslikni kasb etgan Uning asarlari orqali biz o'sha davr tarixini, ijtimoiy ahvolini, siyosiy jarayonlardan tortib eng kichik jabhalargacha ko'ra olamiz. Uning asarlari shu qadar keng qamrovliki, uni o'qigan oddiy xalq ham, ziyoli qatlam ham o'ziga nimadir ololadi. Uning shunday yetuk asarlaridan biri "Diyori bakr" asari hisoblanadi. Mazkur asardan o'rin olgan kichik maqola va hikoyachalarda Qodiriyning ichki dunyosi, xolis so'zi, jur'ati va insoniy burchi kabilar aks etadiki, buni ziyrak kitobxon satrlardagi yozuvchining qalb og'riqlari orqali his qiladi. Davr va turmush talabi, bu jarayonda inson ehtiyoji, qarashlari hamda manfaati ekanligini ijodkorning kichik asarlari asosida kuzatishimiz mumkin. Ushbu asar 1910-20, 30-yillardagi matbuot matni asosida tayyorlandi. Unda ayollar timsoli ham o'ziga xos. Asarda o'sha davr nafasi ufurib turadi. Xususan, "Juvonboz" asarida keltirilgan Soliha obrazi eriga vafodor ayol timsolini ko'zimiz oldida gavdalantiradi. U erining maktubini kutadi, maktub kelgach, o'zida yo'q suyunib ketadi. Lekin uning eri yaxshi, samimiy inson bo'lgani bilan Solihaning farzandi

besoqolboz bo‘lib, taqdir uni farzandidan kuydiradi. Demak, o‘sha davrda besoqolbozlik jamiyat kushandasiga aylangan.

“Baxtsiz kuyov” asaridagi Rahima obrazi yorga vafodor, yori uchun o‘z jonini fido qiluvchi ayollar timsolini gavdalandiradi. U yorining qiyin ahvolini ko‘rib yuragi achishadi, yori uchun hatto o‘z jonini fido qiladi. Bu asar qahramoni Rahimaning eri to‘y orqasidan katta qarzga botib qoladi va qiyinchiliklar girdobida qoladi. Ana shu holat asarning asosini tashkil etadi. Undan tashqari, asarda “Jinlar bazmi”, “Uloqda” hikoyalarida ham ayollar obrazi uchraydi. Undagi ayollar sho‘x, dard-g‘amdan yiroqroq ayol obrazi sifatida gavdalanadi.

“Advokatlik osonmi” dramasi bir pardalik kulgi hisoblanadi. Asar qatnashchilari sakkiz kishi. Asar 24 yoshli advokat Davronbek turadi. Mehriniso jabrdiyda ayollar timsoli sifatida markazida gavdalanadi. Mehriniso yordamga muhtoj ayol va u yordam so‘rab, Davronbekka murojaat qiladi. Mehriniso – 32 yoshli ayol. Eridan jabrlangan ayol obrazi. Mehriniso jabrdiyda ayollar timsoli. Mehriniso eridan jabrlangan ayollarning ma‘naviy timsoli sifatida yoritiladi. U yordam so‘rab Davronbekning yoniga keladi. O‘n besh yildan beri zolim qo‘lida majruhga aylangan ayol o‘z haq-huquqi uchun, shu insondan ajrash uchun harakat qiladi.

Mehriniso o‘sha davr ayollar timsolini boshqa asarlarda ham uchratishimiz tabiiy. Zebi timsolini keltirsak ham bunga dalil bo‘la oladi. Mehrinisodan ham Zebidan ham ixtiyor so‘ralmay turmushga berib yuboriladi. Bunda ularni xuddi bir hayvondek, quldek sotib yuborishgani inson qalbida g‘alat hissiyot paydo qiladi. Zebidan ham, Mehrinisodan ham so‘ramay taqdirini hal qilshadi. Va ular tanlagan taqdirda bu mushtiparlar jabr tortadi. Bu asarlar orqali ayollar erkinligi uchun harakat jadidlar tomonidan ilgari surilyapti. Ularning erkinligi, ixtiyorini o‘ziga berish lozimligi ilgari surilmoqda.

XULOSA

Shunday qilib, jadid adabiyotida ayollar timsoli o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ldi. Ayollarning erk-ozodligi, ilm-ma‘rifatga qiziqishi, ota-onasi ra‘yidan chiqolmay taqdir hukmiga bo‘yin egishi asarlarda bir-biriga qarama-qarshi konflikt tarzda jadid adabiyoti mafkurasini yoritib bera oldi. Jadidchilarning kichik-kichik hikoyalaridan tortib, katta janrdagi barcha asarlarida, barcha-barcha ma‘rifatparvar ijodkorlar ijodida ayollar timsoli o‘ziga xos mavzuga aylana oldi. o‘sha davr nuqtayi nazaridan kelib chiqib, ayollarni qul sifatida baholash, ayollarni nazir sifatida taqdim etish, ularni o‘z erkidan, ilm-ma‘rifatdan yiroq qilish holatlari ko‘plab uchrab turishi jadid adabiyotida chinakam mavzuga aylandi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

REFERENCES

1. ACHILOVA, E. (2021). O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MUAMMOSI. “XALQ TA’LIMI”, 5(1), 88-91.
2. Achilova, E. (2022). O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 40-42.
3. ACHILOVA, E. (2022). SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI. *Til va adabiyot ta'limi*, 3(1), 26-27.
4. Achilova, E. S. (2022). ARTISTIC PSYCHOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE WORK “SPRING DOES NOT RETURN”. *An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1991-1994.
5. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.
6. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UzACADEMIA*, 1(1), 72-75.
7. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.
8. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.
9. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.
10. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.
11. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.
12. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.
13. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI...” YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. “*FILOLOGIYA MASALALARI*”, 1(1), 224-227.
14. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.
15. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G‘AZALIGA BOG‘LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.
16. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.
17. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental*

- Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.
18. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOIIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA'NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
19. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
20. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
21. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.
22. Атаджанов, Ғ. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. "ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ", 1(1), 561-564.
23. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
24. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШҚ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
25. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
26. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРАЛАР. "Экономика и социум", 6(97), 1-7.
27. Muysinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
28. Muysinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *Til VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
29. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
30. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАФСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
31. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
32. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

NUTQIY KO'NIKMANI RIVOJLANTIRISHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH

Ruxsora Ismatilla qizi Murodova

CHDPU o'qituvchisi

r.murodova@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ona tili metodikasida nutqiy ko'nikmalarni o'stirishda testsinovlari, topshiriqlar va ta'limiy o'yinlarning samarasi haqida fikr-mulohazalar bildirildi.

Kalit so'zlar: nutq, tafakkur, ravon, talaffuz, malaka, yozma nutq, og'zaki nutq, matn, topshiriq.

KIRISH

Ta'lim texnologiya elementlarini tanlash va amalga oshirishda ta'lim oluvchilarning o'quv bilish faoliyatlarini e'tiborga olish lozim. Amaliyotdagi oddiy qoida shu haqida guvohlik beradiki, nazariy darsning dastlabki 20 daqiqasida ta'lim oluvchilarga yangi bilimlarni berish amalga oshiriladi, keyin esa bahs-munozara, kichik guruhlarda ishlash va boshqa shu kabi noan'anaviy metodlarni amalga oshirish orqali berilgan bilim mustahkamlanishi lozim.

Agar bilimlarni idrok qilishda bir necha sensorik kanallar birgalikda ishga solingan bo'lsa, ma'lumotlarning qisqa xotiradan uzoq xotiraga o'tish jarayoni tezlashadi, bu esa bilishning asosi bo'lib hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yo'naltiruvchi matn, muammoli vaziyat, boshqalarni o'qitish kabi usullarmustaqil o'rganilgan, tahlil va muhokama qilingan ma'lumotlarning 90 foizini xotirada saqlanishi uchun imkon beradi. Yuqoridagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida an'anaviy metodlar qo'llanilganda, ta'lim oluvchilarning axborotni eslab qolish ko'rsatkichining eng yuqori darajasi 30 foizni tashkil etar ekan. Noan'anaviy metodlar qo'llanilganda esa, ularning axborotlarni o'zlashtirish darajasi yanada ortib boradi. Har qanday ta'limning maqsadi - bilimni hamda uni amalda qo'llay bilish ko'nikmalari va malakalarini shakllantirish, shunga zarur shaxs sifatleri va ko'rsatmalarni ishlab chiqishdir. Ekspertlarning ta'kidlashlaricha, o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijasida adabiyotlar tahlili, dasturlar, darsliklar, dars berish

amaliyotidagi o‘quv maqsadlarining aksariyati kognitiv (bilishga oid) sohaga tegishli bo‘lishi aniqlangan. Xuddi shu maqsadda jahon pedagogikasida fundamental izlanishlar natijasida o‘quv maqsadlari taksonomiyasi vujudga kelgan. U o‘quv maqsadlarini belgilashning eng ilg‘or usuli bo‘lib e‘tirof etilgan. Taksonomiya tuzish ham nazariyotchi olimlar, ham amaliyotchi pedagoglar faoliyati samarasini oshirishning muhim omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi. O‘zbekiston pedagoglari bu usulni qay darajada tezroq egallar ekanlar, ular Respublikamiz ta‘lim tizimini jahon pedagogikasini ilg‘or tajribalari bilan uyg‘unlashuviga shu darajada jadalroq o‘z hissalarini qo‘shgan bo‘ladilar. Bugungi kunda barcha fanlar qatori ona tili darslarini ham hozirgi zamon talablariga muvofiqlashtirish, zamonaviy ta‘lim metodlari asosida o‘qitish yuzasidan faol ishlar olib borilmoqda. Biroq ta‘lim mazmuni, usuli va vositalarini “o‘quvchilarning ijodiy, mantiqiy, obrazli va assotsiativ fikrlash, tafakkur qilish, tafakkur mahsulini og‘zaki va yozma shakllarda nutq sharoitiga mos ravishda to‘g‘ri va ravon ifodash kompetensiyalarini rivojlantirish” 2 bosh maqsadidan kelib chiqib, izchil va sistemali, aniq amaliy natijalarni olish nuqtai nazaridan tashkil etib ta‘lim samaradorligini ta‘minlash dolzarb muammoligicha qolmoqda. Biz yuqorida keltirilgan muammolardan kelib chiqib ushbu maqolada ona tili darslarini o‘quv maqsadlari taksonomiyasi (B.Blum taksonomiyasi)dan foydalanib o‘qitishning bir qancha metod va usullarini tavsiya etishni maqsad qilib qo‘ydik. Kognitiv sohaning eng quyi bosqichi “bilim” deb ataladi. Bu kimningdir faktlar va prinsiplarni eslashi demakdir. Bu bosqichda shaxs o‘zlashtirgan bilimlarini eslashi, ularni nomlashi va aytib berishi mumkin.

“Tushinish” bosqichida xulosalar chiqariladi, mavjud vaziyat tahlil qilinib, unga aloqador holatlar aniqlanadi. Bu bosqichda prinsiplar va qoidalar o‘rganiladi. “Qo‘llash” bosqichida o‘rganilganlar umumlashtiriladi va turli shakllarda qo‘llaniladi. “Tahlil qilish” va “sintez” bosqichlari shaxsga berilgan holatni tahlil qilish, fakt va prinsiplarni o‘rganish sohalaridan olgan bilimlari bilan bog‘lash va bu orqali keng qamrovli aloqadorlikni aniqlash imkonini beradi. “Baholash” eng yuqori bosqich hisoblanadi. U shaxsga ma‘lum qadriyatlarga taaluqli holatlarni baholash, shuningdek, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish uchun baholash instrumentlarini yaratish imkonini beradi. Jahon pedagogikasi tarixida yaratilgan taksonomiyalar haqidagi ma‘lumotlarni bilish uchun quyidagi jadvalga murojaat qilamiz.

Shuni ta‘kidlash lozimki, Gronland taksonomiyasidan boshqa birorta taksonomiyalarda tafakkur alohida toifa sifatida ko‘rsatilmagan, barcha mualliflar esa, qiziquvchanlik va motiv kabi o‘zgaruvchanlikni chetlab o‘tganlar. Shuning bilan bir qatorda

ularning hammasi bilimga, uni egallash va tushunishga alohida e'tibor berganlar. Xotiraga faqat Gilfordgina o'zgaruvchi sifatida qaragan, uning taksonomiyasidagi "yaratuvchanlik" tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Kognitiv sohada yaratilgan taksonomiyalarni taqqoslar ekanmiz, bu sohada Blum taksonomiyasidan mukammalrog'i yaratilmaganligini alohida e'tirof etish lozim. B.Blum taksonomiyasi har bir bosqichda bilimlarni aks ettirish jarayonini izchil takomillashib borishini ko'rsatadi. Agar bilish bosqichiga informatsiyani dastlabki aks ettirishni ko'rsatsa, tushunish undan ko'ra yuqoriroq bosqichni ifodalaydi. Materiallarning mohiyatini tushunish keyingi bosqichlarda (qo'llash, tahlil, sintez, baholash) kelib chiqadi. Aks ettirishning yuqori bosqichini baholash tashkil etadi.

O'quv maqsadlarining qat'iy va ishonchli tizimini yaratishni faqat nazariyotchi olimlarni qiziqtiradigan mavhum (abstrakt) vazifa deb hisoblab bo'lmaydi. Maqsadlarning aniq, tartibli va ierarxik turkumini yaratish, eng avvalo amaliyotchi pedagoglar uchun juda muhimdir. Buning sabablari quyidagicha:

1. O'quv jarayonida e'tiborni asosiy maqsadga qaratish. O'qituvchi taksonomiyadan foydalangan holda nafaqat o'quv maqsadlarni, balki asosiy vazifalarni, bundan keyingi faoliyatining tartibi va borishini ham belgilashi mumkin.

2. O'qituvchi va o'quvchilar hamkorlikdagi faoliyatining aniqligi va oshkoraligi. Aniq o'quv maqsadlari o'qituvchi uchun o'quvchilarga, ularning umumiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlarni tushuntirish, muhokama qila olish va ixtiyoriy qiziquvchi shaxslar (ota-onalar, tekshiruvchi) uchun ham aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlash imkoniyatini beradi.

3. O'qitish natijalarini baholash andozasi (etalon) ni yaratish. Faoliyat natijalari orqali aniq ifodalangan o'quv maqsadlari, ularni ishonchli va xolisona baholash imkoniyatini yaratadi. Bunday etalon faqat o'qituvchi tomonidan yaratilishi shart emas. Uni ta'lim oluvchilar bilan hamkorlikda (demokratik) yaratish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Endi esa ona tili darslarida fe'l so'z turkumiga oid mavzularni o'qitishda o'quv maqsadlarini B.Blum takonomiyasidan foydalanib aniqlash yuzasidan namuna berib o'tamiz. Buning uchun ko'p javobli va nostandart testlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

1. "Bilish" ga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

Berilgan gaplardagi o'tgan zamon fe'llarining ma'no turlarini aniqlang va jadvalga joylashtiring.

1) Abdukarim aka bilan birgalikda to'yxonadan kelmoqda edik.

- 2) Kelini Mehriniso Toshkentlik, o'g'li ikkisi o'qish davrida topishgan (O.Yo.)
- 3) Kecha oqshom oydinda gulzor tomon borar eding.
- 4) Bu qissani men yozib edim.
- 5) Endi men o'zimning qilmishimdan pushaymon bo'ldim.(A.Q.)

Aniq o'tgan zamon fe'li	Uzoq o'tgan zamon fe'li	O'tgan zamon hikoya fe'li	O'tgan zamon davom fe'li	O'tgan zamon maqsad f'li

Testning javobi:

5	2	4	3	1
---	---	---	---	---

O'quvchi berilgan ushbu nostandart test topshirig'i bilan ishlash jarayonida mavzu yuzasidan dalillar va atamalarni, dalillarni tanlash usulini, turkumlashni, umumiy tushuncha va nazariyalarni bilishi namoyon bo'ladi.

2. "Tushunish" ga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

Fe'ning xoslangan shakllarini ularning ta'riflari bilan juftlang.

1	Sifatdosh	A	Bu shakl buyruq-istak, shart mayli shakllarida kelib, gapda faqat kesim bo'lib keladigan shakldir.	
2	Ravishdosh	B	Harakat va holatning nomini bildirib, gapda otga xos vazifalarni bajaradi. Bir tomondan fe'lga, ikkinchi tomondan otga xos belgilarga ega.	
3	Harakat nomi	C	Predmetning belgisi bo'lgan harakatni bildirib, gapda asosan sifatlovchi - aniqlovchi vazifasida keladigan fe'l shaklidir.	
4	Sof fe'l	D	Harakatining boshqa bir harakatning belgisi ekanligini anglatib, gapda ergash gapning kesimi yoki hol vazifasida keladigan fe'l shaklidir.	
Javob	1-	2-	3-	4-

Javob	1-C	2-D	3-B	4-A
-------	-----	-----	-----	-----

Keltirilgan ko'p javobli test bilan ishlash natijasida o'quvchi mavzuni izohlash, tushuntirish, olingan natijani yoyish va tatbiq qilish kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi.

3. "Bilimlarni amalda qo'llash" o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

Harakat fe'llari va holat fe'llarini ajrating va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) yurmoq 2) chiqmoq 3) sudramoq 4) sakramoq 6) uchmoq 7) qimirlamoq
8) yugurmoq 9) ranjimoq 10) uxlamog 11) tirjaymoq 12) xursand bo'lmoq 13)
shoshmoq 14) xandon urmoq 15)shoshmoq.

<i>Fe'llarning nimani atab kelishiga ko'ra guruhlari</i>	<i>Javob raqamlari</i>
Harakat fe'llari	
Holat fe'llari	

Nostandart testning javobi:

<i>Fe'llarning nimani atab kelishiga ko'ra guruhlari</i>	<i>Javob raqamlari</i>
Harakat fe'llari	1,2,3,4,5,6,7,8
Holat fe'llari	9,10,11,12,13,14,15

Yuqoridagi nostandart testga javob topish natijasida o'quvchi mavzu yuzasidan o'rgangan tushunchalar hamda qoidalarini boshqa vaziyat va topshiriqlarni hal qilishda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

4. "Tahlil" ga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to'g'ri?

A. Hozirgi kelasi zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytda boshlanib, undan keyin davom etadigan harakatni bildiradi. Bu fe'l shakli fe'l negiziga -y (-a) qo'shimchasini qo'shish va tushlash orqali hosil bo'ladi.

B. Ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydigan kategoriyalar fe'l nisbatlari deyiladi.

C. Aniq kelasi zamon fe'li kelasi zamonda aniq bajariladigan ish-harakatni bildirib, unda istak ma'nosi ifodalanadi. Bu fe'l shaklida harakat nutq jarayonidan keyin bajarilishi aniq sezilib turadi. Aniq kelasi zamon fe'li fe'l negiziga -ajak (-yajak), -gay qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan hosil bo'ladi.

D. Kelasi zamon gumon fe'li harakatning bajarilishi haqidagi mo'ljalni, taxminni gumon tarzida ifodalaydi. Bu shakl fe'l negiziga -r(-ar) qo'shimchasini qo'shib, tushlash orqali hosil bo'ladi.

E. Kelasi zamon maqsad fe'li bajarilishi maqsad qilib qo'yilgan ish harakatni ifodalaydi. Bu fe'l shakli fe'l negizlariga -moqchi, -digan qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan hosil bo'ladi.

F. Hozirgi zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytda bajarilishda davom etib turgan ish-harakatni bildiradi. Bu shakl fe'l negiziga -yap,-moqda qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan hosil bo'ladi.

G. Harakatining boshqa bir harakatning belgisi ekanligini anglatib, gapda ergash gapning kesimi yoki hol vazifasida keladigan fe'l shakli sifatdosh deyiladi.

Javob: _____

To'g'ri javov: A, C, D, E, F

Yuqoridagi topshiriqni bajarish natijasida o'quvchi mavzuni qismlarga ajratish, bu qismlarning yoyilmasi va ular o'rtasidagi bog'lanishlarni tuzish, qismlarni tahlil qilish, yaxlitlikni tashkil qilish tamoyillari bilan tanishadi.

5. "Sintezlash" o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

Quyida berilgan fe'llarning tuzilish jihatidan turlarini aniqlang va jadvalga joylashtiring.

1) kelmoq 2) javob berdi 3) gapirdi qo'ydi 4) gapirmoq 5) yo'q qilmoq 6) aytdi qo'ydi 7) qarshi oldi 8) kirmadi qo'ydi 9) yurmoq 10) yig'lay-yig'lay.

Sodda fe'l	Qo'shma fe'l	Juft fe'l	Takroriy fe'l

Javobi:

Sodda fe'l	Qo'shma fe'l	Juft fe'l	Takroriy fe'l
1,4,9	2,7,5	3,6,8	10

Sintezlashga oid yuqoridagiga o'xshash topshiriqni bajarish asosida o'quvchi berilganlarga asosan yaxlit qiyofa yaratish, materialning mantiqiy tuzilishini yozma matn shaklida baholash, ichki mezonlardan kelib chiqqan holda tajriba o'tkazish rejasini tuzish, u yoki bu muammoni hal etish rejasini tuzishda o'zaro bog'liqlikda bo'lgan hodisalarning umumiyligini, bog'liqlik omilini aniqlash ko'nikmasiga ega bo'ladi.

6. "Xulosa yasash" ga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshirig'i:

1. Quyidagi ko'makchi fe'llarning ma'nolari to'g'ri izohlangan juftini jadvalning javob qismiga yozing

1	O'qiy boshladi	A	Harakatning to'la bajarilishi		
2	Bajara oladi	B	Harakatning davomligi		
3	Borib turibman, o'qib yuribdi	C	Harakatning tez va oson bajarilishi		
4	O'qib chiqdi	D	Harakatni bajarishga imkoniyat		
5	Yozib tashladik	E	Harakatni bajarishga kirishish		
Javob:	1-	2-	3-	4-	5-
Javob:	1-E	2-D	3-B	4-A	5-C

2. Fe'llarning tuslanish guruhlarini jadvalining javoblar qismiga yozing.

№	Birlik	javob		Ko'plik	javob
I shaxs	-m -ng -		I shaxs	-k -ngiz -(lar)	
II shaxs	-man -san -		II shaxs	-miz -siz -lar	
III shaxs	-ay,(-ayin) -gin -sin		III shaxs	-aylik -ingiz -sinlar	

№	Birlik	javob		Ko'plik	javob
I shaxs	-m -ng -		I shaxs	-k -ngiz -(lar)	
II shaxs	-man -san -		II shaxs	-miz -siz -lar	
III shaxs	-ay,(-ayin) -gin -sin		III shaxs	-aylik -ingiz -sinlar	

Javob:

№	Birlik	javob		Ko'plik	javob
I shaxs	-m -ng -	1-guruh	I shaxs	-k -ngiz -(lar)	1-guruh
II shaxs	-man -san -	2-guruh	II shaxs	-miz -siz -lar	2-guruh
III shaxs	-ay,(-ayin) -gin -sin	3-guruh	III shaxs	-aylik -ingiz -sinlar	3-guruh

Baholashga oid, ya'ni maqsadga muvofiq holda qo'llanilgan material yoki uslublarni baholash uchun tuzilgan testlar bilan ishlash asnosida o'quvchi o'z bilimlarini ichki va tashqi mezonlar asosida baholashni o'rganadi.

XULOSA

Xulosa shuki, ta'lim-tarbiya jarayonida Blum taksonomiyasiga binoan o'quv maqsadlarining aniqlanishi, o'quvchilarning o'quv maqsadlariga erishish darajasini nazorat qilish va baholashda nostandart test topshiriqlaridan foydalanish, nazoratning haqqoniyligi, keng qamrovliligini ta'minlaydi. Barcha fanlar qatori ona tili darslarida ham ta'lim oluvchilarga ma'lumot berishda ta'limning ilg'or tajribalari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va turli interfaol metodlar asosida ta'lim berish orqali kutilgan natijaga erishish

mumkin. Qolaversa, zamonaviy ta'lim berishda o'qituvchi kasb mahoratining turli qirralarini namoyon etishi ham bu davr talabidir.

REFERENCES

1. "O'zbek tilining imlo lug'ati", Toshkent-1995-yil, "O'qituvchi" nashriyoti.
2. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov, Z.Jo., raboyeva. "Ona tili", 5-sinf darsligi. Toshkent-2012-yil, "Ma'naviyat" nashriyoti.
3. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. "Ona tili", 6-sinf darsligi. Toshkent-2013-yil, "Tasvir" nashriyoti.
4. ACHILOVA, E. (2021). O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MUAMMOSI. "XALQ TA'LIMI", 5(1), 88-91.
5. Achilova, E. (2022). O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 40-42.
6. ACHILOVA, E. (2022). SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI. *Til va adabiyot ta'limi*, 3(1), 26-27.
7. Achilova, E. S. (2022). ARTISTIC PSYCHOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE WORK "SPRING DOES NOT RETURN". *An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1991-1994.
8. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.
9. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UzACADEMIA*, 1(1), 72-75.
10. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.
11. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.
12. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.
13. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.
14. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK

NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.

15. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.

16. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI...” YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. “*FILOLOGIYA MASALALARI*, 1(1), 224-227.

17. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.

18. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G`AZALIGA BOG`LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.

19. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.

20. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.

21. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOIIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA’NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.

22. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.

23. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.

24. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.

25. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. “ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ MASALALARI VA УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ, 1(1), 561-564.

26. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.

27. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШЦ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
28. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАХЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
29. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАХЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРЛАР. *"Экономика и социум"*, 6(97), 1-7.
30. Muydinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
31. Muydinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *Til VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
32. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
33. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАҒСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
34. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
35. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

MAKTAB DARSLIKLARIDAGI HUDUDIY MUAMMOLAR BILAN BOG‘LIQ MATERIALLAR

Ziyodaxon Ilxomjon qizi Usmanova

ChDPU o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

z.usmanova@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada “mashq” va “topshiriq” atamalarini mohiyatan farqlash, ularning lingvodidaktikadagi o‘rni hamda ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Maktab darsliklaridagi hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: mashq, topshiriq, hudud, lahja, sheva, maktab darsliklari.

KIRISH

Maktab darsliklarida nazariy tushunchalarni o‘quvchilar ongiga singdirishda va shu asosda ularda malaka va ko‘nikmalarni hosil qilishda mashq va topshiriqlarning o‘rni beqiyos.

Pedagogika fanlari doktori Q.Husanboyevaning ta‘lim mazmunini belgilab beruvchi omillarga dars, didaktik vositalar, ya‘ni maktab darsliklari bilan bir qatorda o‘qituvchini ham kiritishi nihoyatda to‘g‘ri yondashuv. Chunki til sathlarini o‘qitishda o‘qituvchining roli juda muhim bo‘lib, o‘quvchilar tovushning hosil bo‘lishidan tortib, uning yozuvda aks etishi, so‘zlarning hosil bo‘lishi hamda ularning nutqda qo‘llanish o‘rinlari, so‘z birikmasi va uning hosil bo‘lishi, so‘z qo‘shilmasi va qo‘shma so‘zlardan o‘zaro farqi, gap tuzish texnikasi, gap bo‘laklari va ularning ichki guruhlarga ajralishi, fikrni ifodalash usullarini bevosita o‘qituvchidan o‘rganadilar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta‘lim mazmunining yoyilmasi o‘qitishning didaktik vositalari, jumladan, maktab darsliklari hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining “Ona tili” darsliklarida til bo‘limlari doirasida tadqiq etiluvchi lisoniy va nutqiy hodisalarning ayrim holatlarda ta‘rif va tavsiflash bilan chegaralanib qolmoqda. Holbuki, o‘zbek adabiy tilining paydo bo‘lishi va qo‘llanilishi haqidagi qarashlar juda qadimiy tarixga ega.

Maktab “Ona tili” darsliklarida til bo‘limlari, jumladan so‘z birikmasining o‘rganilishiga keng o‘rin ajratilgan. 8-sinf ona tili darsligi to‘laligicha sintaksis, so‘z birikmasi va sodda gap sintaksisi tadqiqiga bag‘ishlangan. Lekin maktab darsliklarida mashq va topshiriqlar yetarlicha farqlanmaganligiga guvoh bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shu o'rinda "mashq" va "topshiriq" atamalarini mohiyatan farqlash, ularning lingvodidaktikadagi o'rni hamda ahamiyati haqida to'xtalish joizdir. Metodist M.Saidov o'quv materiallari sirasida o'quv topshiriqlarini uch turga bo'lib, ularni o'zaro farqlaydi va, ko'pincha, o'qituvchilar o'z ish faoliyatlari davomida "mashq", "topshiriq" va "masala" tushunchalarini qorishtirib yuborishlarini ta'kidlaydi. Olim pedagogika fanlari doktori A.G'ulomovning "mashq ham o'quv topshiriq'ining bir shakli, ham o'qitishning muayyan bir usuli," degan fikriga qo'shiladi va topshiriq mashqning bir bo'lagi, u, asosan, mashqning shartida o'z ifodasini topishini, topshiriq mashqqa qaraganda torroq tushunchani ifodalashini e'tirof etadi.

Bizningcha, topshiriq va mashqlar o'zaro farqlanadi, o'quvchi mavzu yuzasidan yetarlicha nazariy bilimga ega bo'lgandagina mashqlarni bajara oladi va bunday mashqlarning shartlari takroriy bo'lishi tabiiy hol. Chunki o'quvchi takrorlar asosida ko'nikma va malakalarni hosil qiladi. Topshiriq mashqqa nisbatan torroq tushuncha bo'lgani bois, uni mashqning tarkibiy qismi sifatida keltirish mumkin. Ya'ni topshiriq o'quvchini fikrlashga undaydi, ma'lum maqsad sari yo'naltiradi, mustaqil ijodiy izlanishiga xizmat qiladi.

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'ladiki, har bir atama o'z mazmun-mohiyatiga ega. Ya'ni, mashq ma'lum bir harakatni aniq ko'zlangan maqsad asosida malaka va ko'nikma hosil qilish uchun bir necha bor aynan takrorlash bo'lsa, topshiriq o'quvchining zimmasiga biror mazvuga yo'naltirish, ijodiy fikr bildirish yoki mustahkamlash maqsadida bir marta bajarish uchun beriladigan ish, vazifani anglatadi.

Maktab ona tili ta'limida nazariy bilimni o'rganishdan maqsad fikrni og'zaki va yozma tarzda grammatik to'g'ri va uslubiy aniqlik ifodalash uchun undan ongli foydalanish hisoblanadi. Biroq nazariy bilimni amalda qo'llashni esa maqsadga muvofiq va muntazam o'rgatib borish talab etiladi. Mashqlar tizimi tushunchani o'zlashtirish bosqichiga va uning xususiyatiga mos ravishda mashq turini tanlash, uning murakkablasha borishini va o'quvchilar mustaqilligi o'sib borishini hisobga olgan holda mashqlarni bajarish izchilligini aniqlash ko'zda tutiladi. Bu tizim mashqlarning o'zaro bog'lanishiga asoslangan. Bilimni shakllantirish xarakteriga asoslangan grammatik mashqlar ikki turga bo'linadi:

- a) morfologik mashqlar;
- b) sintaktik mashqlar.

Agar o'quvchilar faoliyatining xarakteri, ya'ni mashq jarayonida o'quvchilar bajaradigan aqliy omillar xarakteri asos qilib olinsa, mashqlar analitik, sintetik, taqqoslashga,

guruhlashga, umumlashtirishga oid mashqlarga bo'linadi. Mashqning o'ziga xos xususiyatlarini aniqroq belgilash uchun yuqoridagi ikki asos hisobga olinadi. Masalan, mashqning vazifasi aralash berilgan so'zlardan gap tuzishni va gap bo'laklarini ajratishni talab etsa, bu mashq bilimni shakllantirish turiga ko'ra sintaktik mashq, faoliyat xarakteriga ko'ra sintetik-analitik mashq hisoblanadi.

O'zbek adabiy tili turli lahjalardan o'sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog'liq jiddiy muammolar bor. Maktab ona tili darsliklarini tuzishda, ayniqsa, so'z birikmasiga doir o'quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta'sirini inobatga olishlari kerakligini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Shu ma'noda dastur va darsliklar tuzishda sintaktik nuqtai nazardan har bir hududning talaffuzdagi muammolari e'tiborga olinishi lozim.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Surxondaryo va Qashqadaryo vohasida ayrim boshqaruv munosabatli so'z birikmalarini tuzishda kelishik qo'shimchalarini qo'llash bilan bog'liq qator muammolarga duch kelamiz. Maktabda o'qimoq – maktabga o'qimoq. O'rin-payt kelishigi [-da] o'rnida [-ga] jo'nalish kelishigini qo'llash holatlari ko'p uchraydi. Demak, surxondaryolik va qashqadaryolik o'quvchiga adabiy tilda so'zlash qonun-qoidalarini singdirish uchun darslikda berilgan ikkita mashq yetarli bo'lmaydi. Mavzuga monand, ammo darslikdagi o'quv materiallarini aynan takrorlamaydigan topshiriqlarini tuzish, mashqlar tizimini yaratish va ulardan unumli foydalanishni barcha o'qituvchi ham bir xilda amalga oshiravermaydi.

Toshkent viloyati, Farg'ona, Andijon va Namangan, xususan, shahar hududida ommaviy tarzda [-ning] qaratqich kelishigi o'rnida muntazam [-ni] tushum kelishigi va tushum kelishigining tovush o'zgarishiga uchragan variant [-ti]ning ishlatilishi (akamning kitobi – akamni kitobi, ishning ko'zi – ishti ko'zi va b.), shuningdek, Xorazm viloyatining ayrim tumanlarida [-ga] jo'nalish kelishigi o'rniga [-a] shaklining qo'llanishida muammolar borligini aytish mumkin.

Samarqand viloyatining ayrim tumanlarida O' unlisi o'rnida U unlisining yozilish holatlari ham imloviy savodxonlikka putur yetkazadi. Bunday orfografik xatolarni tuzatish uchun darslikdan tashqari mustaqil o'quv topshiriqlarining ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi yaxshi samara beradi.

Ko'rinadiki, maktab ona tili darsliklarida yuqorida keltirilgan nutqiy muammolarni o'zlashtirishga mo'ljallangan nazariy ma'lumotlar va ularni mustahkamlovchi mashqlar yetarli emas. Mazkur muammolarni sanab o'tilgan hududlarning o'quvchilari nutqida adabiy me'yor holatiga keltirish uchun bugungi darslik va qo'llanmalarda deyarli e'tibor qaratilmagan maxsus fonetik, leksik, morfemik, morfologik, sintaktik va stilistik mashqlar, tovush va qo'shimchalar talaffuzi, so'z birikmasi va

gap tuzish jarayonida lisoniy birliklardan unumli foydalangan holda soʻz valentliklarini tanlash va toʻgʻri jumla tuza olish koʻnikmalarini shakllantirishga oid alohida mashq va topshiriqlar tizimini ishlab chiqishga ehtiyoj seziladi.

Shuningdek, [-ning] qaratqich kelishigini koʻpchilikning ham yozma, ham ogʻzaki nutqida notoʻgʻri qoʻllanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan saʼy-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

XULOSA

Oʻquvchining ijtimoiy hayotda aloqa-aralashuvni toʻgʻri amalga oshirishida xizmat qila oladigan zaruriy maʼlumotlarni uning uzoq muddatli xotirasiga oʻtkazish uchun oʻsha maʼlumotlarni koʻp marta takrorlatish va xotirasida qayta tiklab turish lozim. Shu oʻrinda aytish mumkinki, til sathlari, xususan soʻz birikmasini oʻqitishda mashq va topshiriqlarning oʻquv materialini tashkil etuvchi sermazmun, purhikmat matnlardan oʻrinli foydalanilsa, oʻquvchi ularni bir-ikki takrorlash bilan uzoq muddatli xotirasiga “yozib qoʻyadi”. Biror jismoniy harakat avtomatlashish darajasiga yetishi uchun qancha uzluksiz mashq zarur boʻlsa, muayyan nutqiy malakaning shakllanishiga ham shuncha mashq, harakat kerak boʻladi.

Darslik yaratishda tilshunos olimlar psixologlar yordamidan foydalansa, ijobiy natijalarga erishish imkoniyati sezilarli darajada oshgan boʻlar edi. Chunki psixolog oʻquvchining yoshi va ruhiyati bilan bogʻliq muammolar va ularning yechimi, yosh xususiyatidan kelib chiqib ular uchun qiziq boʻlgan mavzular, mashgʻulotlar haqida yetarlicha va atroflicha maʼlumotga ega. Bu esa darslikni yanada qiziq va oʻquvchi uchun qadrli boʻlishini taʼminlaydi. Darsliklar sifatini yaxshilash faqat uning dizayni ustida emas, balki mavzu mundarijasini ham tubdan isloh qilishni taqozo etadi. Soʻnggi yillarda darsliklar yaratishda muhim oʻzgarishlar koʻzga tashlanayotgani quvonarli hol. Bu borada tinmay izlanayotgan tilshunos olimlarimizga chuqur minnatdorchilik bildirgan holda, ularga amaliyotchi oʻqituvchilar bilan hamkorlik qilishni taklif etgan boʻlardik.

REFERENCES

1. ACHILOVA, E. (2021). OʻTKIR HOSHIMOV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MUAMMOSI. “XALQ TAʼLIMI”, 5(1), 88-91.
2. Achilova, E. (2022). Oʻtkir Hoshimovning "Urushning soʻnggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. *Til va adabiyot taʼlimi*, 1(1), 40-42.
3. ACHILOVA, E. (2022). SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI. *Til va adabiyot taʼlimi*, 3(1), 26-27.

18. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOIIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA'NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
19. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
20. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
21. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.
22. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. "ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ", 1(1), 561-564.
23. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
24. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШЦ, САВОЛ ВА ТОПШИРЦЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЦУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
25. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
26. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРАЛАР. "Экономика и социум", 6(97), 1-7.
27. Muudinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
28. Muudinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *Til VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
29. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
30. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАҒСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
31. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
32. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

PROBLEMS OF TRANSLATING ENGLISH IDIOMS INTO UZBEK

Iroda Alijon kizi Abdullayeva

Nasiba Nurkobil kizi Khushbakova

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

ABSTRACT

This article defines the analysis in Uzbek translation of English idioms and it deals with some problems which readers can face to comprehend. In addition, in this article some recommendations are given in order to translate idioms from source languages to target language.

Keywords: idioms, translate, target language, idiomatic expressions, literal meaning

INTRODUCTION

Today, the use of idioms in everyday life is developing. We know that there are many idioms in English language and you can find such kind of idioms. However, it is very difficult to translate these idioms into our mother tongue. As well as, idioms are difficult to define or describe in exact terms. Richards et al. (2002) defined an idiom, as "An expression which functions as a single unit and whose meaning cannot be worked out from its separate parts." (p.246). Idioms cannot easily be translated word for word as the context does not transfer; we need to knowledge of the original language to understand it and knowledge of the target language to find the equivalent. Baker (2018) postulates that idioms are frozen strings of language whose meanings are not deducible from their single components.

METHODOLOGY

First of all, we should understand what is idioms before the translate English idioms into target languages.

An idiom is a phrase or expression that typically presents a figurative, non-literal meaning attached to the phrase; but some phrases become figurative idioms while retaining the literal meaning of the phrase. Categorized as formulaic language, an idiom's figurative meaning is different from the literal meaning. Idioms occur frequently in all languages; in English alone there are an estimated twenty-five million idiomatic expressions (Google). Cain et al. (2005) define idiom as a figurative expression that may be interpreted literally, but it takes a non-literal meaning when used in a specific context (p. 66). In a similar vein, Laval (2003) and Rowe (2004) define idioms as idiomatic expressions whose literal

meanings and interpretation are different from what they mean (i.e., idiomatic interpretation).

Idiomatic translation, firstly we should know what is a translation and we will analyze idiomatic translation.

Translation is the process of reworking text from one language into another to maintain the original message and communication. Translation, as a communicative act, involves interpretation made by the translator, which takes the context of the target text reader and his knowledge into consideration. The translator's interpretation is made in such a way which is deemed relevant to the target reader in the sense that the target reader can understand something from the utterance translated by the translator in accordance with relevance theory (Gutt, 2000, p. 116). Note that idiomatic translation refers to achieving a target text that sounds natural in the target language, while idiomatic expressions are idioms or fixed expressions in a given language. We will be discussing these in detail in Lesson Seven.

An idiomatic translation should:

Reflect the exact message of the source text as completely as possible

Be written in a way which reads naturally in the target language

Use idiomatic expressions when appropriate

Be as easy to read as if it were written in the target language.

The researcher examined the ST idioms and compared them to the translations in the TT. Guided by Baker's (2018) classification of idioms' translation strategies, the researcher identified the translation strategies employed in the TT. He also examined the extent the meaning intended in the ST was conveyed in the TT by employing some techniques such as back translation. Semantic loss, in this context, refers to "over-, under-, or mistranslation of a source text (ST)" (Abdelaal & Md Rashid: 2015, p.1).

RESULTS AND DISCUSSION

In order to provide some aspects and problems in the translation of idioms mentioned by science above, we provide some examples for further explanation and discussion.

Example:

English	Meaning	Uzbek
1. When pigs fly	Something that you think will never happen	Tuyani dumi yerga tekkanda

2. The apple never falls far from the tree	A child grows up to be similar to its parents both in behavior and in physical characteristics	Olmani tagiga olma tushadi
3. Shrinking violet	A person who is very shy or modest	Qo'y og'zidan cho'p olmagan
4. Someone 's heart sinks	You feel disappointed and discouraged	Tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq
5. On top of the world	Happy because things are going well	Boshi osmonga yetmoq

1. **When pigs fly** – this idiom is adapted to the Uzbek language “**Tuyani dumi yerga tekkanda**”. In the translation of this idiom, we can see words related to linguoculture. For example, pig this animal is considered haram for Muslims, but not haram for other religions. Therefore, when this idiom was translated into Uzbek a camel was used instead of pig. We know that the people of Uzbekistan, that is Muslims do not eat pork and do not keep this animal in their homes. Now, let's talk about camel. Camel has been helper of people since ancient times. Also, this animal served as transport for trade in caravans passing through the Great Silk road in ancient times. It is clear from this that the camel is closer to the Uzbeks than the pig. So, this idiom is used when you want something will never happen.

2. **The apple never falls far from the tree** – this idiom is translated as “**Olmani tagiga olma tushadi**”. In this idiom, both countries used the same fruit, apple. And the meaning of this phrase is almost the same as in Uzbek. This expression is used when children and parents have the same character or behavior. In logically, a child brought up by his or her parents is almost identical to their parents and genetically so too.

3. **Shrinking violet** – this idiom - “**qo'y og'zidan cho'p olmagan**” is used for very shy and modest people. In this idiom, the color violet is likened to the color of a shy person. Because when a person is shy, his or her face becomes red and excited. In the next one, the sheep animal is used in the translation, we know that the sheep animal is likened to a shy and modest person, because sheep is very docile and unobtrusive.

4. **Someone's heart sinks** - this idiom “**tarvuzi qo'ltig'idan tushgan**” is used when a person is not feeling discouraged and disappointed. And used to say that someone suddenly lost hope and began to feel unhappy. In the translation of this idiom, the watermelon is chosen because the watermelon is big and it does not fall from the hand easily, it falls only when a person loses her or his sense of self. In the next translation, analysed that someone would be sad by someone or something.

5. On top of the world – this idiom “**Boshim osmonga yetdi**” is used to describe happy mood. In one of these idioms, the words “head “ and “world “ in the other are the same in meaning and logic, despite the fact that the words are different. The highest of the world may be considered equal to the sky. If a person is very happy about something, the person feels as flying to the sky. Therefore, the word sky is used in this phrase.

CONCLUSION

It is well known that in the field of translation, the translator must be very intelligent and thoughtful. It is especially difficult to translate an idioms, because if an idiom is translated word for word, its content may change or lose its meaning. Therefore, in order to preserve the meaning of idioms, the translator faces several difficulties in the process of translation. For this reason, we often encounter problems in the translation of idioms. We cannot even find the translations of the idioms in the dictionaries.

In Longman dictionary of English idioms (Longman Group Ltd: 1979) idioms are referred to as “a fixed group of words with a special different meaning from the meaning of the separate words”. So the first thing to mention here is that idioms cannot be translated literally because their meaning won't be predicted from the usual meaning of their constituents.

REFERENCES

1. ABDELAAL, NM, & MD RASHID, S (2015). Semantic Loss in the Holy Qur'an Translation With Special Reference to Surah Al-W a qiAAa (Chapter of The Event Inevitable) SAGE Open, 5(4), p.1.
2. BAKER, M (2018) In other words: A coursebook on translation Routledge.
3. CAIN, K, OAKHILL, J AND LEMMON, K (2005). “The relation between children's reading comprehension level and their comprehension of idioms”, in: Journal of experimental child psychology, 90(1), pp.65-87
4. Gutt, E. (2000). Translation and relevance. 2nd ed. Manchester: St. Jerome Publishing
5. LAVAL, V (2003). “Idiom comprehension and metapragmatic knowledge in French children”, in: Journal of Pragmatics, 35(5), pp.723-739.
6. Longman Dictionary of Idioms. (1998). UK: Longman.
7. RICHARDS, JC (2002). Longman Language Teaching and Applied Linguistics. Pearson Education
8. ROWE, RC (2004). “Rumour has it--a tale of idioms”, in: Drug discovery today, 9(10), pp.428-429.

QASHQADARYO VILOYATIDAGI KEMIRUVCHILAR -*RODENTIA* TURKUMINING AYRIM TURLARINI BIOTOPLARDAGI SONI VA UNING EKOLOGIK OMILLAR BILAN BOG‘LIQLIGI

Olim Toshtemir o‘g‘li Tursunov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchi

tursunovolim04@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Qashqadaryo viloyatidagi *Rodentia* turkumi vakillarining tabiiy sharoitlarda tarqalishi, xilma-xilligi va soni to‘g‘risidagi materiallar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kemiruvchilar, tur, turkum, kalamush, sichqon, yumronqoziq, parazit, fauna.

ABSTRACT

The article highlights the distribution, diversity and abundance of representatives of the Rodentia family in the Kashkadarya region in natural conditions

Keywords : Rodents, view, genus, rat, mouse, gopher, parasite, fauna.

KIRISH

Global ekologik muammolar bilan bog‘liq holda tabiiy komplekslar tarkibida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar turlarning tarqalishi, bioekologik xususiyatlariga ta’sir qilishi bilan bir qatorda, ularning tabiatda va xalq xo‘jaligidagi ahamiyatini ham turlicha xususiyat kasb etishiga olib kelmoqda. Bunday vaziyat ayrim turlarning tarqalish areallarini o‘zgartirish orqali yangi yashash muhitlarini egallashlarida, ayrim lokal hududlarda ular sonining haddan ziyod ko‘payib ketishida ham namoyon bo‘lmoqda. Kemiruvchilar (*Rodentia*) turkumi turlari O‘zbekistonda keng tarqalgan bo‘lib, ular nafaqat tabiiy balki madaniy zonalarda ham o‘zining son ko‘rsatkichlari va ahamiyati bilan ajralib turadi. Ushbu turkumga bag‘ishlangan va ancha oldin amalga oshirilgan tadqiqotlarning natijalari bugungi kunda foydalanish uchun yetarli emas. Ayniqsa kemiruvchilar (*Rodentia*) turkumining tabiiy yashash joylarining o‘zlashtirilishi, irrigatsiya tizimi va boshqa bunyodkorlik faoliyatlarida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar mazkur turkumni kompleks ravishda qayta o‘rganishni, uning ahamiyatini qayta baholashni taqazo etadi. Qashqadaryo viloyati hududining asosiy qismi cho‘l zonasida joylashgan bo‘lib, bu yerda kemiruvchilarning yashashi uchun shart-sharoitlar

respublikamizning boshqa hududlariga qaraganda bir qadar qulay. Keyingi yillardagi kuzatuvlarga qaraganda, kemiruvchilarning ayrim turlarini sonini oshganligi, ularning aholi yashash joylarida tarqalish areallarini kengayib borayotganligi va kemiruvchilar bilan bog‘liq ayrim biozararlanishlar miqdorining oshib borishi kuzatilmoqda. Bunday vaziyat ularning tarqalish areallarida olib borilayotgan profilaktik tadbirlar avvalgi yillarga nisbatan susayganligi yoki samaradorligining pasayganligi bilan ham tushuntirilishi mumkin. Shu asosda ayniqsa keng tarqalgan va muhim ahamiyatga ega bo‘lgan turlarning ekologik xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Yerda yashovchilar sutemizuvchilarning eng katta guruhi bo‘lib, yer sharining barcha quruqliklarini egallan. Bular, asosan barcha o‘rmon va butazorlarda hamda ochiq yerlarda yashashga moslashgan. Masalan, kemiruvchilardan olmaxonlar daraxtda yashaydi, ochiq joyda yashovchilar xilma -xildir [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Qashqadaryo viloyatidagi tabiiy sharoitlarning ham xilma-xilligiga muvofiq kemiruvchilar turkumi vakillarining tarqalishi va soni turli landshaftlarda turlicha ko‘rsatkichlarda namoyon bo‘ladi. Tekshirishlarimiz natijasida viloyatda uchrovchi kemiruvchilar turli xilda tarqalgan. Quyidagi jadvalda turlarning soniga tegishli materiallar ular keng tarqalgan hududlarda 1km.kv dagi sonini hisobga olish asosida keltirilgan. Jumladan, 1km kvda o‘rtacha soni 1-10 tagacha bo‘lganda kam sonli turlar, 10-100 o‘rtacha, 100 dan ko‘p bo‘lganda ko‘p sonli turlar sifatida qabul qilindi.

Kemiruvchilar Rodentia turkumi ayrim turlarining tarqalish biotoplari va soni to‘g‘risidagi ma‘lumotlar

t/r	Turlar	Tarqalgan xududi	Soni*
1.	Sariq yumronqoziq- <i>Spermophilus fulvus</i> . Lich, 1823	Tabiiy va madaniy landshaftlarning barcha turlarida keng tarqalgan	++
2.	Kichik yumronqoziq- <i>Spermophilus pygmaeus</i> . Pall, 1778	Tabiiy landshaftlarda sporodik tarqalishga ega	+
3.	Katta yumronqoziq- <i>Allactaga major</i> . Kerr, 1792	Tabiiy landshaftlarda va agrotsenozlarning chegara zonasida sporodik tarqalishga ega	+
4.	Kichik qo‘shoyoq- <i>Allactaga elater</i> . Lich, 1825	Табиий ландшафтларда ва агроценозларнинг chegara zonasida tarqalgan	++

5.	Oddiy yumronqoziq- <i>Ellobius tancrei</i> .Blas.1884	Tabiiy va madaniy landshaftlarning barcha turlarida keng tarqalgan	++
6.	Ondatra -Ondatra zibethicus. Linn,1766	Viloyatning tabiiy va madaniy landshaftlari orqali o'rgan barcha suv havzalarida keng tarqalgan	+++
7.	Jamoatchi dala sichqon - <i>Microtus socialis</i> , Pall, 1773	Viloyatning tabiiy va madaniy landshaftlarida tarqalgan	+
8.	Tushki qumsichqon - <i>Meridianus meridianus</i> , Pall, 1773	Viloyatning tabiiy va madaniy landshaftlarida tarqalgan	++
9.	Katta qumsichqon - <i>Rhombomys opimus</i> , Lich,1823	Viloyatning tabiiy va madaniy landshaftlarida tarqalgan	+++
10.	Uy sichqoni - <i>Mus musculus</i> , Linn,1758	Madaniy landshaftlardagi barcha biotoplarda keng tarqalgan, sinantrop tur	+++
11.	Kulrang kalamush - <i>Rattus norvegicus</i> . Berken,1769	Madaniy landshaftlardagi barcha biotoplarda keng tarqalgan, sinantrop tur	+++
12.	Turkiston kalamushi - <i>Rattus turkestanicus</i> .Satun,1903	Madaniy landshaftlardagi barcha biotoplarda keng tarqalgan, sinantrop tur	++

*Izoh: +- kam sonda, ++-o'rta sonda, +++ko'p sonda

A.S. Saidov (2012) ma'lumotlariga ko'ra, Tojikistonda keyingi 50 yilda tekislik va yarim cho'l zonalari jadal antropogen omillar ta'siriga uchragan va bu yerlar hayvonlarning, jumladan kemiruvchilarning tarqalishi va sonini o'zgarishi qonuniyatlarini o'rganish uchun etalon bo'lib xizmat qiladi [2].

XULOSA

O'zbekistondagi tekislik zonalari ham qadimdan dehqonchilik va chorvachilik qilishga ixtioslashgan xo'jaliklar qaramog'ida turli darajada transformatsiyaga uchragan. Ayniqsa, keyingi yillarda bu yerlarda yer uchi va yer osti boyliklarini o'zlashtirishga qaratilgan faoliyatning jadallashuvi mazkur o'zgarishlarning yanada kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Kemiruvchilarning asosiy yashash muhitlari bo'lgan mazkur hududlarda tabiiy sharoitning keskin o'zgarishi turlarning biotopik tarqalishi, ularning soni va dinamikasi hamda ekologiyasidagi boshqa xususiyatlarning u yoki bu darajada siljishiga sabab bo'lmoqda. O'tgan asrning ikkinchi yarmida respublikamizning cho'l zonasidagi tabiiy landshaftlarning sug'orma dehqonchilik qilinadigan maydonlarga aylantirilishi, turli hajm va uzunlikdagi keng maydonni egallagan irrigatsiya

tizimlarining barpo etilishi bu yerda uchrovchi ayrim turlarning yashashi uchun bir qator qulayliklar yaratgan bo'lsa, ayrim kserofil turlarning areallarini o'zgarishiga yoki o'zlari uchun anomal shart-sharoitlarda yashashga moslanishiga yoki bu yerlardan chiqib ketishiga sabab bo'lmoqda. Regiondagi suksessiyalarga sabab bo'lgan mazkur o'zgarishlar oqibatida ayrim turlar soni keskin ko'payib ularning biozararalanishlardagi ishtiroki ham oshdi. Yangi o'zlashtirilgan joylarda aholi yashash punktlarining barpo etilishi kemiruvchilar bilan va odamlar orasidagi munosabatlarning yanada yaqinlashuga olib keldi. Bugungi kunda Qashqadaryo viloyatida uchrovchi kemiruvchilarni turli biotoplar bo'yicha tarqalish xususiyatlariga ko'ra shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Namlik yuqori bo'lmagan tabiiy va modifikatsiyalangan landshaftlarda tarqalgan kemiruvchilar. Bunday landshaftlarga tabiiy cho'l zonasi, qabristonlar, dehqonchilik qilinmaydigan tashlandiq yerlar va shu kabilar misol bo'ladi. Bunday landshaftlarda sariq yumronqoziq- *Spermophilus fulvus*, katta qo'shoyoq-*Allactaga major*, kichik qo'shoyoq - *Allactaga elater*, katta qumsichqon - *Rhombomys opimus* keng tarqalgan.

2. Namlik nisbatan yuqori bo'lgan madaniylashgan landshaftlarda tarqalgan kemiruvchilar - bunday landshaftlarga agrotsenoziq atrofidagi maydonlarni, irrigatsiya tizimlari va ularning qirg'oqlarini misol qilish mumkin. Bunday landshaftlarda ondatra - *Ondatra zibethicus*, buxoro dala sichqoni- *Blanfordimys bucharensis*, jamoatchi dala sichqon - *Microtus socialis* kabi turlar keng tarqalgan.

3. Bevosita aholi yashash joylarida tarqalgan kemiruvchilar - bu guruhga urbanizatsiyalashgan hududlarda keng tarqalgan sinantropozatsiyalashgan va sinantropizatsiyalanish arafasida turgan turlarni kiritish mumkin. Bularga uy sichqoni - *Mus musculus*, kulrang kalamush-*Rattus norvegicus*, turkiston kalamushi- *Rattus turkestanicus* ni misol qilish mumkin.

REFERENCES

1. Laxanov J.L. "Umurtqasizlar zoologiya".-Toshkent.: 2005. 249 b.
2. Саидов А.С. Распространение, систематика, экология и практические значение грызунов Таджикистана. Автореф. дисс. на соис. канд. биол. наук. Душанбе, 2012. 46 с.
3. Dadayev S., Saparov Q. "Zoologiya" (Xordalilar 2-qism).-Toshkent.: 2011.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent.: 2000-2005.
5. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxromovich Fayziev (2021). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA

BOTANIKA FANINI O'QITISH UCHUN ELEKTRON RESUSLARNI QO'LLASH. Academic research in educational sciences, 2 (4), 1487-1494. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00762.

6. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxramovich Fayziyev (2021). KARTOSHKKA VIRUSLARI VA ULARGA QARSHI SAMARALI KURASH CHORALARI. Academic research in educational sciences, 2 (9), 955-965.

7. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxramovich Fayziyev (2021). KYV SHTAMMLARI VA ULARNING AHAMIYATI. Academic research in educational sciences, 2 (10), 306-311.

8. Алланазарова, И., & Закиров, Д. (2021). ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ 3D-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЗАНЯТИЙ КУРСА:«АНАТОМИЯ ЧЕЛОВЕКА» В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ. *Academic research in educational sciences*, 2(11), 404-411.

9. Сатторов М., Шевелева А.А., Файзиев В. и Чирков С. (2020). Первое сообщение о вирусе оспы сливы на сливе в Узбекистане. *Болезнь растений (ja)*.

10. Шарипбоева Ю., Нематов Х. и Иброксимов М. (2022). АНАЛИЗ ПОСАДОК ПОЧВЕННЫХ НЕМАТОДОВ, ВЫСЕВАЕМЫХ MELILOTUS OFFICINALIS DESCR. *Академические исследования в современной науке*, 1 (9), 299-302.

11. Rakhimov, A. K., Jononova, R. N., & Egamberdieva, L. N. (2020). Methodological support using innovative teaching for the development of natural and scientific outlook of students methodological support using innovative teaching for the development of natural and scientific outlook of students. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(7), 8136-8142.

12. Абдумовлон Абдувалиевич Темиров, & Мафтуна Олим Кизи Облобердиева (2022). ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ И СИСТЕМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННЫХ ВОДОРΟΣЛЕЙ ГОРОДА ЧИРЧИК. Academic research in educational sciences, 3 (5), 339-347.

13. Мухаммаджон, М., Ситора, Т., Ленара, С.А., Мафтуна, М., Нигора, М., и Талат, С. (2021). ВЛИЯНИЕ NGF НА ПОКАЗАТЕЛИ АНТИОКСИДАНТНОЙ СИСТЕМЫ В ТКАНЯХ МОЗГА КРЫС. *Универсум: химия и биология*, (9 (87)), 82-86.

ВЛИЯНИЕ АНТИБИОТИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ СОРНЯКА ШИРИЦЫ НА БОЛЕЗНЕУСТОЙЧИВОСТЬ ХЛОПЧАТНИКА

Х. А. Мусаев, Г. У. Суюнова, Ф. А. Убаев

Преподаватели Чирчикского государственного педагогического университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы что у различных видов растений имеются фитонцидо подобные соединения, которые обладают антибиотической активностью по отношению к различным группам патогенных микроорганизмов, изучение антибиотические вещества хлопчатника, фунгитоксичные соединения по отношению к грибу *V.dahlia kleb* в эфирных и хлороформных фракциях на стебля хлопчатника.

Ключевые слова: патогенные микроорганизмы, эфирные и хлороформные экстракты, сорняки, возбудители вилта.

ABSTRACT

This article discusses the issues that different plant species have phytoncide-like compounds that have antibiotic activity against various groups of pathogenic microorganisms, the study of cotton antibiotic substances, fungitoxic compounds against the fungus *V.dahlia kleb* in ether and chloroform fractions on the cotton stem.

Keywords: pathogenic microorganisms, essential and chloroform extracts, weeds, wilt pathogens.

ВВЕДЕНИЕ

Многие исследователи, изучая антибиотические вещества растения [1,2,3,4,5,6,7,14], установили, что у различных видов растений имеются фитонцидо подобные соединения, которые обладают антибиотической активностью по отношению к различным группам патогенных микроорганизмов, Любимова и др., изучая антибиотические вещества хлопчатника, обнаружили фунгитоксичные соединения по отношению к грибу *V.dahlia kleb* в эфирных и хлороформных фракциях на стебля хлопчатника, здорового и зараженного вилтом Авазходжаев, Муслимов, Мусаев [3], Ханходжаев [9] обнаружили в водорастворимой части эфирного и хлороформного экстрактов широкий спектр антибиотического действия по отношению к различным группам патогенных микроорганизмов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исходя из этих данных и того факта, что в присутствии сорняка ширицы растения хлопчатника почти не поражаются вилтом [10], были проведены опыты по изучению влияния водорастворимой части эфирного экстракта из стебля ширицы на всхожесть семян хлопчатника сортов С-4727, Ташкент-8,108-Ф. Кроме того, растения в период бутонизации опрыскивали водным экстрактом из ширицы. При этом водорастворимая часть эфирного экстракта токсического действия на всхожесть семян до 10% концентрации не оказывала, видимых признаков угнетения растений также не было обнаружено.

Таблица №1.

Действие эфирного экстракта из ширицы на проростание конидий гриба *v.dahliae kleb* через 24 часа(в%)

Концентрация Экстракта (%)	1	0,5	0,25	0,01
Количество конидий: -- проросших	5,55	20,45	40,45	80,30
-- непроросших	94,45	79,45	59,45	19,70

В наших опытах суммарный эфирный экстракт из ширицы выпаривали под вакуумом, растворяли в дистиллированной воде и определяли его фунгитоксичность по отношению к расе 2 гриба *v.dahliae kleb*. В чашках Петри по методу колодцев» (рисунок 1).

Наблюдения за степенью проростания конидий гриба и роста гиф гриба *v.dahliae kleb*, выраженную в % проводили под микроскопом МБИ в камере Горяева.

Таблица №2.

Действие эфирного экстракта из ширицы на гриб *v.dahliae kleb* через 24 часа
(опыт в чашках Петри в см по радиусу колодца)

Концентрация Экстракта (%)	1	0,5	0,25	0,01
Зона в чашках Петри в см по радиусу «колодца»	3	2,5	1,8	0,05
Действие на гриби <i>v.dahliae kleb</i>	Ли-	Ти-	Чес-	Кое-
действие на всхожесть семян хлопчатника	Не оказывает	Оказывает	действия	действия

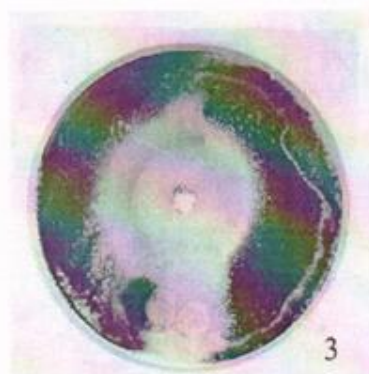
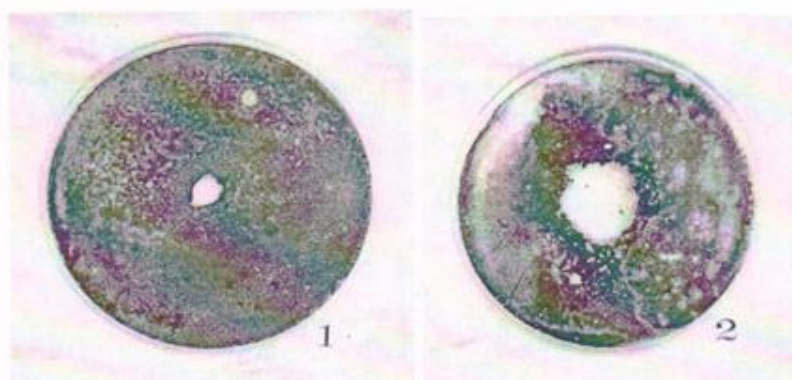

Рисунок №1. Действие водорастворимой части эфирного экстракта из ширицы на гриб *v.dahliae kleb*. 1-контроль, 2- 1% экстракт ширицы и 3-10 % экстракт ширицы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Фунгитоксичность водорастворимой части эфирного экстракта по отношению к грибу *v.dahliae* kleb определяли по величине ЭД50, то есть эффективной дозы, которая ингибирует рост паразита на 50%. При этом была обнаружена фунгитоксичность по отношению к возбудителю ветициллезного вилта даже в очень минимальных концентрациях (таблица 1,2). Таким образом, водорастворимая часть эфирного экстракта из ширицы проявила активность по отношению к грибу *v.dahliae* kleb, однако при испытании на всхожесть семян хлопчатника и на токсичность по отношению к растению хлопчатника в период бутонизации активность его не проявилось.

REFERENCES

1. Токин Б.П. Современные проблемы фитонцидов (Биологические Антибиотики Томск, 1974).
2. Авазходжаев М.Х., Муслимов З.М. Физиолого-биохимическая вилтоустойчивость хлопчатника. Ташкент, Фан. 1972 стр 213-218.
3. Мусаев Х.А. «Функциональное состояние иммунной системы хлопчатника в связи с воздействием пестицидов». Автореферат дис. кан. биол. наук. Ташкент 1990г 21стр.
4. Озерецковская О.Л., Гусева Н.Н. Значение фенольных соединений в устойчивости хлопчатника к вертициллезному увяданию. Тр. ВНИИЗР, 1966, вып 26 стр. 32-37.
5. Рудаков Г.М. Прогноз развития механизации хлопководства до 1990.г. и направления научных исследований. Научная сессия «Дальнейшее развитие хлопководства и задачи науки». М. 1977.
6. Mohanray D. V. Vidhyasecaran P. Kandoswamy N. K. Gevindoswamy C. N. Organic acids in a prapenine leaves in relation to antractonose disease resistance / Indian Phytopathology. 1971. 24 2.
7. Hanks R. W. Peldman D. W. Inactivative changer in organic acids in roots and Leaver from grapefruit Leedlinge infected with Radopholus simils / Phytopathology. 1968 5p 703-707.
8. Любимова Р.В., Мухамедова Р.А. Исследование антибиотических веществ хлопчатника и их роли в устойчивости к *v.dahliae* kleb в сб. Биохимия иммунитета и покоя растений М. 1969.
9. Ханходжаев А.Х. Роль муравьиной кислоты в устойчивости хлопчатника к вертициллезному вилту Автореферат канд. дис Ташкент, 1975.
10. Соловьева В.Н. Морфобиологическая разнокачественность зрелых семян хлопчатника в зависимости от условия формирования коробочек Автореферат док дис. Ташкент. 1961.

11. Егорова Н.С. Микробы-антагонисты и биологические методы определения антибиотической активности. ИздМГУ Высшая школа 1965.
12. Озерецковская О.Л., Васюкова Н.И., Давыдова М.А. Методы определения фитоалексинной активности. Методы исслед патологических изменений растений. М. Колос, 1976 стр 54-59.
13. Озерецковская О.Л., Васюкова Н.И., Давыдова М.А. Исследование антибиотических веществ клубня картофеля/Прикладная биохимия и микробиология /1968 4,6.
14. Avazkhadjaev M.Kh., Zeltzer S.S., Nuritdinova N., Raviprakashani Dani G. Phytoalexins as a factor in Wilt Resistance of Cotton // Handbook of Phytoalexin Metabolism and Action New York-Basel-Hong Kong; Marcel Dekker Inc. 1995 P.129-160.
15. Паридахон М., Дильфуза Т., Машхура П., Дилноза Б. и Рано А. (2020). Некоторые показатели крови крыс, отравленных пестицидами каратэ. *Международный журнал мультикультурного и мультирелигиозного понимания*, 7 (7), 546-557.
16. Мустафакулов, М. А., Қаландарова, Г. О. Қ., Қўзиёв, Ш. Н., Ўралов, А. И., & Рахимов, Р. Н. (2022). АЙРИМ ЎСИМЛИКЛАРДАН АЖРАТИБ ОЛИНГАН ТАББИЙ МОДДАЛАРНИНГ БИОЛОГИК ФАОЛЛИГИНИ IN VITRO ШАРОИТИДА АНИҚЛАШ. *Academic research in educational sciences*, 3(10), 861-868.
17. A. K. Raximov, M. D. Boltayeva, & M. A. Xolikova (2022). SOYA VA MAKKAJO'XORINI BIRGALIKDA YETISHTIRISHNING QIMMATLI XO'JALIK ANAMIYATINI O'RGANISH METODIKASI (ESHITDIM, KO'RDIM, VAJARDIM) TAMOYILI ASOSIDA. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 1007-1014.
18. Mexribon Rayimovna Askarova, & Dilnoza Bakturdiyevna Saidova (2022). YANGI O'ZBEKISTONDA YANGICHA TA'LIM TIZIMI VA YANGICHA YONDASHUVLAR. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 675-678.
19. Raximov A.K., Boltayeva M. D., Kholikova M. A. MORPHOLOGICAL INDICATORS OF SOYBEAN VARIETIES PLANTED IN COMBINATION WITH CORN GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 12, Dec. (2021). 1151-1155 pages.
20. Мухаммаджон, М., Ситора, Т., Ленара, С.А., Мафтуна, М., Нигора, М., и Талат, С. (2021). ВЛИЯНИЕ NGF НА ПОКАЗАТЕЛИ АНТИОКСИДАНТНОЙ СИСТЕМЫ В ТКАНЯХ МОЗГА КРЫС. *Универсум: химия и биология*, (9 (87)), 82-86.
21. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxromovich Fayziev (2021). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKA FANINI O'QITISH UCHUN ELEKTRON RESUSLARNI QO'LLASH. *Academic research in educational sciences*, 2 (4), 1487-1494. doi: 10.24411/2181-1385-2021-00762.

22. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxramovich Fayziyev (2021). KARTOSHKKA VIRUSLARI VA ULARGA QARSHI SAMARALI KURASH CHORALARI. Academic research in educational sciences, 2 (9), 955-965.
23. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxramovich Fayziyev (2021). KYV SHTAMMLARI VA ULARNING AHAMIYATI. Academic research in educational sciences, 2 (10), 306-311.
24. Абдумовлон Абдувалиевич Темиров, & Мафтуна Олим Кизи Облобердиева (2022). ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ И СИСТЕМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННЫХ ВОДОРОСЛЕЙ ГОРОДА ЧИРЧИК. Academic research in educational sciences, 3 (5), 339-347.
25. Рамазонов, Б. Р. (2018). РАСТИТЕЛЬНЫЙ МИР ОСУЩЕННОГО ДНА АРАЛЬСКОГО МОРЯ. In *Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования* (pp. 716-719).
26. Муталов, К. А., Рамазонов, Б. Р., & Закиров, Д. У. (2020). Полукустарничковая растительность Юго Западного Кызылкума Материалы международной научно-практической конференции «Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья».
27. Рамазонов, Б. Р., Рахимов, А. К., & Муталов, К. А. (2020). Районирование сельскохозяйственных культур на территориях Приаралья их эффективность и улучшение экологического состояния аральского РЕГИОНА. *Биология ва экология электрон журнали*, 4(2).
28. Рамазонов БР, Рахимов АК, Муталов КА. Районирование сельскохозяйственных культур на территориях Приаралья их эффективность и улучшение экологического состояния аральского РЕГИОНА. *Биология ва экология электрон журнали*. 2020;4(2).
29. Рамазонов, Б. Р., Кузиев, Р. К., & Абдурахмонов, Н. Ю. (2016). СОСТОЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ НИЗОВЬЕВ АМУДАРЬИ И МЕРЫ ПО ИХ РАЦИОНАЛЬНОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ. In *Почвоведение-продовольственной и экологической безопасности страны* (pp. 388-389).
30. Муталов КА, Рамазонов БР, Гулматова МК. КЕЙРЕУКОВАЯ ФОРМАЦИЯ ЮГО-ЗАПАДНОГО КЫЗЫЛКУМА. *Биология ва экология электрон журнали*. 2020;4(2).

БОТАНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОПУЛЯЦИЙ СОЛОДКИ ГОЛОЙ СОБРАННЫХ С РАЗЛИЧНЫХ МЕСТООБИТАНИЯ

Насиба Абдуназаровна Юлдашева

Преподаватель Чирчикского государственного педагогического университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы распространения, собранные в бассейнах горных рек Угам, Чаткал и Пском, отличающихся более влажным и умеренным климатом, характеризующие более крупными, широкими мезофильными листьями. Тонкие покровы листочков делают хорошо выраженным жилкование. лекарственные свойства солодки голой. А также различия растений, бобы у растений горных популяций были более крупными, широкими и нередко отличались извилистостью по продольной оси. Однако размеры кистей и число бобов было больше у растений собранных с поймы р.Чирчик.

Ключевые слова: покровы листочки, ареал, полупустынная и пустынная зона, экологический диапазон, генеративное развитие, голая солодка, народная медицина.

ABSTRACT

This article deals with distribution issues collected in the basins of the mountain rivers Ugam, Chatkal and Pskom, which are characterized by a more humid and temperate climate, characterized by larger, broader mesophilic leaves. Thin integuments of leaflets make well-defined venation. medicinal properties of licorice. As well as differences in plants, beans in plants of mountain populations were larger, wider and often distinguished by sinuosity along the longitudinal axis. However, the size of the brushes and the number of beans were larger in plants collected from the floodplain of the Chirchik River.

Keywords: leaf covers, range, semi-desert and desert zone, ecological range, generative development, naked licorice, traditional medicine.

ВВЕДЕНИЕ

Широкий ареал солодки голой (*Glycyrrhiza glabra*) на территории СНГ охватывает районы с различными почвенно –климатическими условиями от Волжских степных пространств на севере до пойменных лугов Кавказа, и Средней Азии- в полупустынной

и пустынной зонах на юге: от районов с континентальным климатом на востоке ареала до умеренной зоны юге: от районов с континентальным климатом на востоке ареала до умеренной зоны юга европейской части СНГ (Иванов 1963; Надежнинка, 1966 Ташмухамедов 1973; 982).

Значительный экологический диапазон вида определяет участие солодки в различных растительных сообществах, характерных для той или иной климатической зоны и эдафических условий (Бахиев 1969; Кербабаев, 1970).

По этому при сравнительно экологическом изучение растений большое значение приобретает знание условий их естественных местообитаний.

При этом нами обращено внимание на характерные почвенно-климатические особенности речных пойм, к которым приурочены основные заросли солодки голой.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Весма разнообразны эдафические условия местообитания солодки. Она приурочена преимущественно к аллювиальным равнинам, но в южных районах ареала часто поднимается в горы до 1800-2000 м.над.ур.моря (наши сборы и гербарные материалы).

Солодка голая встречается на различных по механическому составу и химизму почвах от песчаных до тяжелых глинистых от дренированных пресных почв до засоленных хлоридн- сульфатными; карбонатно-магниевыми и другими солями. Это делает перспективным сравнительное изучение отдельных его форм с целью подбора ценных в хозяйственном введении отношении и экологически устойчивых форм для введение в культуру.

Проведение исследование выявили значительный диапазон изменчивости морфологических и эколого-биологических признаков в широтном и вертикальном направлении. С пояса гор на пояс чуль заметно возрастала ксероморфность растений, но вместе с тем и размеры надземных и подземных органов.

По мире ксеротермизации климата уменьшаются олиствленность, размеры листьев, а покровы их становятся толще, возрастает одревеснение нижней части стеблей и боковых побегов, усиливается листопадность в период генеративного развития растений.

Однако популяции в низовьях бассейнах р.Чирчик, и боз-су отличаются довольно мощным развитим подземных органов и высокой производительностью корневой массы.

Растения, собранные в бассейнах горных рек Угам, Чаткал и Пскем, отличающихся более влажным и умеренным климатом, характеризуются более крупными, широкими мезофильными листьями. Тонкие покровы листочков делают хорошо выраженным жилкование. Одревеснение стеблей и боковых побегов выражено слабо. Листопадность в период генеративного развития отличается лишь у растений произрастающих в условиях ограниченного вод обеспечения.

Окраска побегов антоцианом также менее интенсивна. Существенно различается форма листочков у растений горных пойменных районов ареала. Так например, соотношение длины к ширине листочков у растений с поймы реки Угама среднем составляло: у парных листочков $2,01 \pm 0,13$ и у верхушечных $1,7 \pm 0,05$, тогда как у растений бассейна р. Чирчик соответственно $2,3 \pm 0,24$ и $2,2 - 0,14$. В северо-восточной части бассейна р. Чаткал были выделены популяции с характерными узкими листочками. Соотношение длины к ширине листочков у этих популяций было у парных листочков $3,8 \pm 0,1$ и у верхушечных $-3,4 \pm 0,03$.

Надо отметить, что опушенные надземных органов мало зависит от зональных особенностей района, больше она была связано с условиями водоснабжения растений. Более интенсивным опущением отличались популяции, не связанные с грунтовыми водами и меньшим - при контакте с ними.

Определенная закономерность прослеживалась в размерах и форме бобов. Бобы у растений горных популяций были более крупными, широкими и нередко отличались извилистостью по продольной оси. Однако размеры кистей и число бобов было больше у растений собранных с поймы р. Чирчик.

В горной зоне плодоношение солодки независимо от условий водоснабжения была подавлено. В пойменных районах при нормальной вод обеспеченности растения обильно плодоносили и давали полноценные семена. Бобы у этих растений отличались: более толстой и плотной кожурой, затрудняющей обмолот семян, размеры семян были сравнительно мельче (Таблица 1).

Таким образом, количество семян в бобах и общая семенная продуктивность у растений произрастающих в поймах р. Чирчик и Боз-су были выше, чем у горных популяций.

Размер и все семян солодки голой, собранных в различных естественных местообитаниях.

Размер и вес семян популяции солодки голой

Таблица №1

Место сбора семян	Размеры, мм		Вес 1000 семян, г
	Длина	Ширина	
	М ± m	М ± m	
Пойма, р.Чирчик	2,4 ± 0,09	2,2 ± 0,04	7,15
Пойма р.Боз-су	2,3 ± 0,12	2,1 ± 0,1	6,7
Басс р.Угам	2,8 ± 0,1	2,4 ± 0,16	8,1
Бас ср.Чаткал	2,7 ± 0,14	2,5 ± 0,12	8,5

Солодка голая-многолетнее травянистое растение семейства бобовых (Fabaceae), с мощной корневой системой. Многоглавое корневище дает один отвесный, внедряющийся на несколько метров в землю, простой или маловетвистый стержневой корень; на глубине 30-40 см под землей от корневой системы отходят в разные стороны от 5 до 30 горизонтальных подземных корневищстолонов длиной 1-2 м, несущих на концах почки, которые развивают дочерние растения, также дающие надземные стебли, вертикальный корень и столоный, которые в свою очередь из конечной почки образуют новое растение. Таким образом, солодка, размножаясь вегетативно, распространяется на большие расстояния и образует громадные заросли. Из каждого корневища выходит несколько маловетвистых надземных стеблей высотой до 2 м. Листья солодки голой очередные непарноперистые прилистники узкие, перепончатые. Цветки собраны в пазушные кисти, венчик бледно-фиолетовый. Плод удлинённый, слегка изогнутый голый боб бурого цвета с 2-6 семенами. Семена почковидные, блестящие, зеленовато-серые или буроватые. Цветет в июне-августе, плоды созревают в августе сентябре. Размножается семенами и вегетативно. Образует большие заросли по солонцеватым степям и берегам степных рек, на песках, а также злостный сорняк на полях степной и полупустынной зоны. Распространена солодка голая в Средней Азии, нижнему течению Дона Волги и побережью Азовского моря на Северном Кавказе, в Восточном Закавказье, на юго-востоке Европы. О лекарственном применении солодки говорится в древнейшем памятнике Китайской медицины "Книга о травах", написанной за 3000 лет до н.э. В течение тысячелетий китайские врачи относили солодковый корень к лекарствам первого класса и старались включить его в состав всех лекарственных смесей, так как он усиливает действие других лекарств являясь "проводником" для них и кроме того, способен нейтрализовать действие ядов, попавших в

организм. В Тибете считали, что корни солодки "способствуют долголетию и лучшему отпращиванию шести чувств". Корни растения широко использовались в Ассирии Шумере, откуда ,были позаимствованы врачами Древнего Египта.

Рисунок №1. Солодка голая.

Химический состав. Корни и корневища солодки голой содержат до 23% сапонина-глицерризина (калиевая и кальциевая соль глицерризиновой кислоты) придающего приторно- сладкий вкус, а также многочисленные производные глицерризиновой кислоты, около 30 флавоноидов (ликвиритин, ликуразид, глаброзид, кверцетин, апигенин, ононин и др); моно- и дисахариды (до 20%), крахмал (до 34%), пектины (до 6%), смолы (до 40%), горькие вещества (до 4%), фенолкарбоновые кислоты (салициловую, синаповую, феруловую) и их производные (ацетат салициловой кислоты); кумарины (2.6%), дубильные вещества (до 14%) алкалоиды, эфирное масло (до 0,03%), органические кислоты до 4,6% (винную лимонную, яблочную, фумаровую). Надземная часть содержит сапонины, дубильны е вещества, флавоноиды, эфирное масло, сахара, пигменты и другие вещесва.

В корневищах и корнях содержатся зона - 7,88%, макроэлементы (мг/т) К- 14,50, Са 11:50. Мн- 2,40, Fe-0,70; Микроэлементы (КБН): Mg-0,15, Cu-0,31, Zn- 0.33, Cr-0,07, Al 0.53, Ва-0.42, V -0,28, Se- 12,14, Ni- 0,63, Sr- 1,01, Pb-0,03, В- 54,80 мкг/г. Не обнаружены Co, Мо. Cd, Li, Ag. Au, I, Br. Концентрирует Fe, Sr. Se.

Фармакологические свойства. Солодка известна своим обволакивающим, отхаркивающим и легким слабительным действием. Отхаркивающие свойства связывают с содержанием в ее корнях глицерризина который усиливает секреторную функцию верхних дыхательных путей и повышает активность реснитчатого эпителия в трахее и бронхах. Сапонины, содержащиеся в растении раздражают слизистые оболочки не только дыхательного тракта, но и других органов, усиливая при этом секрецию их желез, поэтому солодку включают в состав отхаркивающих, мочегонных и слабительных средств. Благодаря флаваноидные соединения препараты солодки действуют спазмолитические на гладкие мышцы бронхов. В солодке содержатся вещества, близкие как по своему строению, так и по действию к стероидным гормона, которые вырабатываются корковым слоем надпочечников и обладают чрезвычайно сильными противовоспалительными свойствами. Из солодки выделили ряд биологически активных веществ, снижающих уровень холестерина в крови и способствующих исчезновению холестериновых бляшек в кровеносных сосудах.

Применение и медицине. Корневища с корнями. В виде отвара, настоя, экстракта или порошка как отхаркивающее средство при болезнях легких сопровождающихся кашлем; как противовоспалительное и спазмолитическое средство при гиперацидном гастрите, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки; как слабительное и регулирующее водно-солевой обмен при сахарном диабете; в составе лекарственных смесей - как диуретическое и слабительное средство. В качестве вспомогательного средства галеновые формы корня солодки применяют при Адиссоновой болезни, гипофункции коры надпочечников. С целью стимуляции коры надпочечников применяют при системной волчанке, аллергических дерматитах, пузырчатке, экземе. В корейской народной медицине – при язве желудка и двенадцатиперстной кишки, остром и хроническом бронхите, экссудативном плеврите, воспалении легких, пониженном артериальном давлении, ревматическом артрите, сухом кашле и боли в горле, остром и хроническом тонзиллите, заболеваниях печени (включая хронический гепатит), Адиссоновой болезни, пищевом и лекарственном отравлениях, крапивнице.

Противопоказания и возможные побочные эффекты: при длительном применении препаратов солодки (особенно после применения карбенокселона) наблюдаются повышение артериального давления, задержка жидкостей вплоть до появления отеков, нарушения в половой

сфере- ослабление либидо, развитие гинекомастии, ограничение или исчезновение оволосения и др.

REFERENCES

1. Бахиев А.В. Сборник материалов по биологии видов рода *Glycyrrhiza* Т, Изд. Фан, 1980.
2. Надежина Т.П. В сб. Растения-источники биологически активных веществ лечебного действия М.-Л, 1975.
3. Ташмухамедов Р.И.- Некоторые данные о семенной продуктивности растений *G. Glabra*. Уз-биол. Жур №1, Т.1983.
4. Бахрамович, Ф.В., и Абдурасул, В. (2019). Изучение биологических свойств вируса х картофеля в обычных экологических условиях Узбекистана. *Обзор европейской науки* , 2 (1-2), 46-50.
5. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxromovich Fayziev (2021). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKA FANINI O'QITISH UCHUN ELEKTRON RESUSLARNI QO'LLASH. *Academic research in educational sciences*, 2 (4), 1487-1494. doi: 10.24411/2181-1385-2021-007624. Рамазонов, Б. Р. (2018). РАСТИТЕЛЬНЫЙ МИР ОСУЩЕННОГО ДНА АРАЛЬСКОГО МОРЯ. In *Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования* (pp. 716-719).
6. Nasiba Ibragimovna Shonazarova, & Voxid Baxramovich Fayziyev (2021). KARTOSHKA VIRUSLARI VA ULARGA QARSHI SAMARALI KURASH SHORALARI. *Academic research in educational sciences*, 2 (9), 955-965.
7. Темиров, А. А., & Облобердиева, М. О. К. (2022). ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ И СИСТЕМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННЫХ ВОДОРΟΣЛЕЙ ГОРОДА ЧИРЧИК. *Academic research in educational sciences*, 3(5), 339-347.
8. Алланазарова, И., & Закиров, Д. (2021). ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ 3D-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЗАНЯТИЙ КУРСА:«АНАТОМИЯ ЧЕЛОВЕКА» В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ. *Academic research in educational sciences*, 2(11), 404-411.
9. Муталов, К. А., Рамазонов, Б. Р., & Закиров, Д. У. (2020). Полукустарничковая растительность Юго Западного Кызылкума Материалы международной научно-практической конференции «Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья» г.
10. Рамазонов, Б. Р., Рахимов, А. К., & Муталов, К. А. (2020). Районирование сельскохозяйственных культур на территориях Приаралья их эффективность и улучшение

экологического состояния аральского РЕГИОНА. *Биология ва экология электрон журнали*, 4(2).

11. Муталов, К. А., Рамазонов, Б. Р., & Гулматова, М. К. (2020). КЕЙРЕУКОВАЯ ФОРМАЦИЯ ЮГО-ЗАПАДНОГО КЫЗЫЛКУМА. *Биология ва экология электрон журнали*, 4(2).

12. Рамазонов, Б.Р. (2018). Растительный мир осушенного дна Аральского моря. Современное экологическое состояние окружающей среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. В *III Международной научно-практической интернет-конференции/Сборник Н.А.Щербакова / ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия», с. Солёное займише..-2018. С (стр. 716-718).*

TARJIMADA MILLIY O‘ZIGA XOSLIK

G‘ulom Atadjanov

CHDPU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qoraqalpoq yozuvchisi Kengesboy Karimovning “Og‘abiy” romani tarjimasida milliy koloritning saqlanishi haqida gap ketadi. Tarjimadagi o‘ziga xos jihatlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tarjima, asliyat, adabiy aloqalar, tarjimon mahorati va mas’ulyati, milliy kolorit, adabiy jarayon.

ABSTRACT

The article examines the preservation of the national character in the translation of the novel “Og‘abiy” by the Karakalpak writer Kengesbay Karimov. Peculiarities of the translation are discussed.

Keywords: translation, originality, literary relations, skills and responsibilities of translator, national character, literary process.

KIRISH

Tarjimachilik juda mas'ulyatli, mashaqqatli va shuning bilan bir paytda murakkab, qiyin sohalardan biri hisoblanadi. Bir xalqning asarini ikkinchi bir xalqqa yetkazish oson ish emas, albatta. Ayniqsa tarjima asari bir biriga yaqin, qardosh tillardan o‘g‘irilgan bo‘lsa. Tarjimon asarni yo‘q qilishi yoki aksincha maromiga yetkazib tarjima qilishi tarjimonga bevosita bog‘liq jarayondir. “Tarjimon ikki milliy adabiyot o‘rtasidagi aloqachi, vositachi hisoblanadi. Voqealar oqimini original asar muallifi qanday tasavvur qilsa, u ham shu oqim ichiga avtor singari kirib borishi lozim.” [Salomov,1979:142] Shunday yaxshi tarjima qilingan asarlardan biri bu – Kengesboy Karimovning "Og'abiy" romanidir. Tarjimon qoraqalpoq xalqining milliy koloriti, milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, cho'l tabiatini va hakazolarni a'lo darajada maromiga yetkazib tarjima qila olgan. Asarni o'qigandan undan aynan qoraqalpoq realiyalari uf urib turishini bilib olamiz. Asar avvalida Qayir haqida gap ketar ekan shunday deyiladi:

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbekcha tarjimada: “*Mol junidan yasalgan kopto‘k, chillak, oshiq o‘yinida gerdayganlarning adabini berib*

qo'yadigan, erkatoy, ota-onasining yolg'izi Qayirning eng yaxshi ko'radigan mashg'uloti ot minish bilan ovga chiqish edi".[Karimov,2020:14 R.Musurmon tarjimasi]

Asliyatda: “Qasharman top, shullik, asiq o'yinda girlegenlerdin' adebin berip qo'yatuwg'in, erke osken, ata-anasinin' jalg'izi Qayirdin' en' jasi ko'retuwig'in narsesi at miniw menen an'shiliq edi.” [Karimov,2017:7] “Har qanday asarni qaysi xalq mahsuli ekanligini, uning milliy xususiyatlarini ikkinchi bir xalq ma'naviyatidagi tegishli xususiyatlar bilan almashtirib yubormaslik uchun o'sha asardagi milliy o'ziga xoslikni va realiyalarni to'liq qayta tiklash tarjimaning asosiy shartlaridan biridir” [Abdullayeva,2012:72] **-Kishe, go'sht pishdimi?** – dedi cho'ntagidan tuzoqlarni yerga tashlab, bir-biridan ajratar ekan. **-Turdingmi, Oqqigit?** –dedi savol bilan javob qaytarib ayol (shu sahifa). Kishe so'zining tarjimasi sifatida u so'zning o'zbek tilidagi aynan muqobilidan ya'ni checha yoki bo'lmasa yanga so'zlaridan foydalanishi ham mumkin edi. Lekin tarjimon bu so'zni o'z holicha qoldiradi va qorqalopoq milliy o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi bir vosita o'laroq namoyon qiladi. Bunda ham milliy kolorit saqlangan deya ishonch bilan aytishimiz mumkin. Qoraqalpoqlarda ilgaridan kelayotgan odat bo'yicha esini taniguncha onasi tarbiyalagan o'z bolasining otini aytmay buning o'rniga o'ziga mos va xos tarzda biron bir yoqqan ism yoki sifat bilan chaqirish odati mavjud. Asarda esa ona o'z farzandiga **“Oqqigit”** tarzida murojaat qiladi. Bu odat nafaqat onalar uchun balki bolalar ham o'z onasini boshqa bir ism yoki bo'lmasa o'ziga ma'qul bir sifat bilan murojaat qiladi. Asarda ham buning yaqqol misolini ko'rishimiz mumkin. Masalan: ona bolasiga **“Oqqigit”** desa bola esa onasiga **“kishe”** deya murojaat qiladi. Keyingi gapda ham xuddi shunday. Erepbay uyiga keladi. Qarasa tuyasi yo'q. Ayoliga shunday murojaat qiladi.

O'zbekcha tarjimada: –Mayli, oshingni tayyorlayver. Men tuyani qidirib, topib kelayin. Aytmoqchi, qora bolang qayoqda? - Sening qora bolang-ku, -deb kuldi Sarbeka. Shu yerda yurgandir. Azondan beri ko'rinmaydi (258-bet)

Asliyatda: Meyli, asin'di tayyarlayber. Men ingendi qidirip tawip keleyin. Aytpashaq, “qara balan” qayaqda?- Senin’ “qara balan’ g’oy” -deb kuldi Sarbiyke.- Jurgen shig'ar usi atrapda. Azannan berli kozime tesmedi.(176-bet) Bu yerda Qayirning ota -onalari farzandini o'z ismi bilan atamasligini **“Qora bola”** deganlardan ham bilsa bo'ladi. Ovqatlanish odati va odobini ham aynan asliyatdagi ma'noni beradigan holda tarjima qilingan. Xizmatkor yigit qo'lga sochiq olib, qo'lga suv quyishga hozirlanayotgan paytdagi Qulchining gapini qiyosiy tahlil qilamiz.

O'zbekcha tarjimada: *-Taqsir, marhamat, sizdan bo'lsin,-dedi Qulchi biy odob yuzasidan Imonberdi oxunga burilib. Mehmon otangdek ulug', deyishgan, Qulchibiy, daryo kechib, aziz avliyolar qadamjosini hatlab, olisdan qidirib kelib turibsiz, sizdan bo'lsin, -deb oldiga qo'yilgan chilobchinni surdi. (81- bet)*

Asliyatda: *Taqsir, marhamat, sizden bo'lsin,-dedi Qulshi biy, adep juzesinen Iymanberdi oxung'a burildi. Miyman atan'day ulli, degen Qulshi biy, daryo keship, awliye atlap, alisdan izleb kelip otirsiz, sizden bo'lsin aldina qo'yilg'an shilapshindi aqrini sirdi. (54-bet)* "Romanda taomlanishdan tashqari, dasturxon boshidagi odob-axloq, sarqit berish, izn olish, safar chog'idagi an'analar shuningdek mehmondorchilik urf-odatlarini kabi qoraqalpoq xalqi uchun xos bo'lgan barcha udumlar voqealar jarayoni bilan parallel ravishda ko'rsatib o'tilgan." [Allamberganov, 2020:66] Asliyat matnida ishlatilgan yana bir milliy qoraqalpoq realiyalaridan biri "**sarqit**" so'zidir. Ushbu milliy realiya ishtirok etgan o'ringa e'tiborimizni qaratamiz. **Asliyatda:** "Qulshi biydin' shan'arag'inda ataqli biylerdin' sarqitini jew adeti bar bolip, qo'naqlar ketgen son' asirese balalar, kelinler bas tabaqtan, tetetabaqtan awiz tiyip, sol biylerdey, batirlarday, sheshenlerdey bolivdi, analar solarday azamat perzent kerivdi tiler edi. Kep o'tpey, Janimqiz sarqit jegizivge Erejepti yertip, uyge kirdi" [4.169]

O'zbekcha tarjimada: "Qulchi biyning chang'arog'idan atoqli biylarning sarqitini yeyish odati bor edi. Qo'noqlar ketgandan so'ng ayniqsa bolalar, kelinlar bosh toboqdan, teta toboqdan og'iz tegib, shu biylarday, botirlarday, chechanlarday bo'lishni, onalar shularday azamat farzand ko'rishni tilar edilar. Ko'p o'tmay Jonimqiz sarqit yeyishga Erejebni ergashtirib uyga kirdi" [3.249]

"**Sarqit**" so'zi qoraqalpoq tilining izohli lug'atida shunday izohlanadi: "Sarqit - ot. Bir zattan', awqattan qaldirip basqalarg'a berilatug'in bolek belim. Minaw anaw jayda otirg'anlarga sarqit bolsin. (J.Aymurzaev) . (Qaraqalpaq tilining tusindirme so'zligi Qaraqalpaqistan. N.1982. B. 181) Demak, qoraqalpoq xalqi orasida ulug' insonlardan mehmonlardan ortib qolgan yemish va uning shu yerda o'tirganlarga ulashtirilishi "**sarqit**" deyilar ekan. Ya'ni izzatli mehmonning qadri boshqalarga ham yuqsin ma'nosida, shunday maqomga erishib yurish nasib etsin degan ma'noda qoraqalpoqlar orasida bu milliy udum hozirgi kungacha davom etib keladi.

"**Sarqit**" o'zbek -qoraqalpoq xalqlari orasida ishlatiladigan so'zlardan biri hisoblanadi. Ammo o'zbek xalqi orasida "**sarqit**" milliy udumi yo'q. Ammo "**sarqit**" so'zining o'zi o'zbek tilida ishlatiladi. "Sarqit" o'zbek tilida salbiy ma'noda ishlatiladi. R.Musurmon ushbu milliy realiyani asliyatdan to'g'ridan - to'g'ri o'zini olgan, ammo roman matnida bu so'zga

izoh bermagan. Nazarimizda, "**sarqit**" milliy udumiga tarjimon yoki matn ichida, yoki matn oxirida izoh berishi kerak edi.

Roman matnida uchraydigan milliy realiyalardan yana biri "**Shan'araq**"dir. Bu soʻz qoraqalpoq tilining izohli lugʻatida shunday izohlanadi: "Shan'araq - at. 1. Qara uydin' uwiqlarin biriktirib uslap turatug'in tog'innan islengen don'elek shen'ber. Shan'araqtan basqa jerden heshqanday samal kiretug'in emes (T.Qayuypbergenov) . 2. Awis. Xo'jaliq, uy, semya. Taqsir tolewge keshirmesi joq shan'iraqlar qoytedi (K.Sultonov) Demak, qoraqalpoqlarning o'tov uyining eng tepa qismi "**Shan'araq**" deb nomlanadi. Ikkinchi ma'nosi esa, "**oila**" ma'nosida keladi. Mutarjim R.Musurmon "**Shan'araq**" milliy realiyasini o'zbek tilida "**chang'aroq**" deb beradi. Binobarin, o'zbek tilida "**chang'aroq**" soʻziga shunday izoh berilgan: "Chang'aroq - o'tovning ustki qismidagi tuynuk chambaragi. O'tov chang'arog'idan dasturxonga taftli nur tushdi. T.Murod. "Yulduzlar mangu yonadi" . Demak, R.Musurmon "**Shan'araq**" soʻzini "**chang'aroq**" deb to'g'ri tarjima qilgan. Ammo, soʻzning qoraqalpoq tilida ikkita ma'nosi bor. Roman matnida bu soʻzning har ikkala ma'nosi qo'llanilgan. **Asliyatda:** "Shan'araqqa tusken jaqtidan setem alg'an Bektemir oyanip ketti" .[4.3] **O'zbekcha tarjimada:** "Bektemir chang'aroqqa tushgan yorug'likni sezib,uyg'onib ketdi" [3.8].

Mazkur parchada "**Shan'araq**" soʻzining birinchi ma'nosi qo'llanilgan va uni tarjimon o'zbek tilida to'g'ri bera olgan. Aslida, "**Shan'araq**" va "**chang'aroq**" soʻzlari fonetik jihatdan nihoyatda bir-biriga yaqin talaffuz qilinadi. R.Musurmon "**Shan'araq**" soʻziga muqobil ekvivalent qo'llay olgan.

XULOSA

Mana shunday milliy ruhni, milliy koloritni asar tarjimasida ham bera olgan desak yangilishmagan bo'lamiz. Bunday o'rinlar asarda ko'plab uchraydi. Biz maqolamizning imkoniyatidan kelib chiqqan holda eng e'tiborga tortadigan nuqtalarinigina tahlilga tortishga harakat qildik. Umuman olganda Kengesboy Karimovning "Og'abiy" romanida qoraqalpoq xalqining milliy urf odatlari ananalari bir soʻz bilan aytganda milliy koloriti juda kuchli ravishda tasvirlab berilgan. Tarjimada esa asliyatga monand tarzda o'zbek kitobxonlariga qoraqalpoq milliy koloriti yorqin ko'rsatib berilgan.

REFERENCES

1. Allamberganov A. "Gullayotgan chechaklar" T; Adabiyot nashriyoti 2020-yil

2. Abdullayeva R. "Shiller va o'zbek adabiyoti"(Adabiy aloqa,tarjima va adabiy ta'sir masalalari) T;Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.2012
3. Kengesboy Karimov "Og'abiy" romani.(Rustam Musurmon tarjimasi) T; G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2020-yil.
4. Kengesboy Karimov "Og'abiy" tariyxiy roman. 1-2 kitaplar (Ekinshi basilim) Nukus "Bilim". 2017-jil.
5. Jo'rayev K. " Tarjima san'ati" T; Fan nashriyoti. 1982-yil.
6. Salomov G' va boshqalar. "Tarjima mahorati" .T; Fan nashriyoti.1979-yil.
7. Atadjanov, G. (2020). FRIENDSHIP OF LITERATURE - FRIENDSHIP OF NATIONS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 10(90), 201-203.
8. Atajanov, G. (2020). ASLIYATNI QAYTA YARATISH MUAMMOSI. *UzACADEMIA*, 1(1), 72-75.
9. Davlatova, A. R. (2021). IMAGE OF MENTALITY IN ABDULLA ORIPOV'S LYRICS. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 11(103), 904-908.
10. Davlatova, A. R. (2022). PHILOSOPHY OF ABDULLA ORIPOV'S LYRIC. *International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences*, 10(11), 259-264.
11. Davlatova, A. R. (2022). THE ROLE OF WORLD LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF ABDULLA ORIPOV'S POETIC THINKING. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1027-1032.
12. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. *Til va adabiyot ta'limi*, 1(1), 11-12.
13. Murodova, R. (2022). TIL VA MADANIYATNING TALQINI ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK NIGOHIDA. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(5), 895-903.
14. Murodova, R. I. (2022). NON-STANDARD TESTS IN MOTHER TONGUE EDUCATION AND IMPROVEMENT OF METHODOLOGY OF THEIR USE. *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)*, 10(5), 21-36.
15. Rahmanova, N. A. (2022). CHIN ELIDEK BODAPARAST ET MENI..." YOKI TASAVVUFIY CHIN MAVZUSI HAQIDA. "*FILOLOGIYA MASALALARI*, 1(1), 224-227.
16. Raxmanova, N. (2022). ALISHER NAVOIYNING EPIZODIK OBRAZLAR YARATISH MAHORATI. *International Conference on Developments in Education*, 1(1), 114-118.
17. Usmanova, Z. I. (2022). FURQATNING ALISHER NAVOIY G'AZALIGA BOG`LAGAN TATABBUSI. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 221-225.
18. Tojiboyeva, G. A. (2021). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1495-1502.

19. Tojiboyeva, G. A. (2022). MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 66-70.
20. Tojiboyeva, G. A. (2022). XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODA IJTIMOYIY-IQTISODIY, SIYOSIY MADANIY HAYOT, JADIDCHILARGA QARSHI MA‘NAVIY HAMDA JISMONIY KURASH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 590-593.
21. Usmanova, Z. I. (2021). Она тили дарсликлари такомиллашмоқда. *Экономика и социум*, 4(83), 521-525.
22. Usmonova, Z. (2022). Zamonaviy ta'limning negizi. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 15-17.
23. Usmonova, Z. I. (2021). YANGI DAVR DARSLIKLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(11), 282-287.
24. Атаджанов, Ф. (2022). ШАКЛАН ЎХШАШ ВА АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР МУАММОСИ. “ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ МУАММОЛАРИ, 1(1), 561-564.
25. Ачилова, Э. С. (2021). РОЛЬ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ. *Научные исследования*, 2(3), 46-49.
26. Усманова, З. И. (2022). ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ГРАММАТИК ТУШУНЧА, МАШҚ, САВОЛ ВА ТОПШИРЎЛАРНИНГ БЕРИЛИШИГА ОИД УЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ПЕДАГОГИК МУАММОСИФАТИДА. *CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 2(1), 251-259.
27. Муйдинова, А. (2022). МУВАШШАҲЧИЛИК АНЪАНАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), 1042-1046.
28. Муйдинова, А. У. (2022). МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЛАРГА ДОИР АДАБИЙ МУНОЗАРАЛАР. *"Экономика и социум*, 6(97), 1-7.
29. Muysinova, A. (2022). A LOOK AT THE HISTORICAL ROOTS OF MUVASHSHAN ART. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 358-361.
30. Muysinova, A. (2022). Muavashshaxchilikda an'ana va individuallik. *Til VA ADABIYOT TA'LIMI*, 4(1), 47-48.
31. Ҳикматов, Х. С. (2021). МУЛОҲИЗАҲО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(12), 307-314.
32. Ҳикматов, Х. С. (2022). ТАҒСИРИ МУХТАСАР МЕБОЯД. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(10), 1008-1013
33. Hikmatov, H. S. (2022). Recommendations for writing test speaker in the 9 class. *Экономика и социум*, 3(94), 48-52.
34. Hikmatov, H. S. (2022). SOME COMMENTS ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE TAJIK LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(05), 349-354.

НЎХАТ ЎСИМЛИГИНИНГ УРУҒ УНУВЧАНЛИГИГА ВА ЎСИШ ДИНАМИКАСИГА МИКРОБИОЛОГИК ЎҒИТЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Фаррух Илхомович Маткаримов

ЎзРФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биология институти таянч доктаранти

Саидмурод Кимсанбоевич Бабоев

ЎзРФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биология институти профессори, биология фанлари доктори

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада иссиқхона шароитида нўхат ўсимлигининг Мальхотра нави уруғлари Rhizobium 3, Rhizobium 9, Биоазот, Замин М, PlantaStim микробиологик ўғитлари билан инокуляция қилиб тувакларга экилди ва уруғ унувчанлиги, ўсимликларнинг ўсиш динамикаси ўрганилди. Натижада, уруғ унувчанлигига Биоазот ва Замин М микробиологик ўғитлари, ўсиш динамикасига эса Биоазот ва Rhizobium 3 микробиологик ўғитлари ижобий таъсир қилди.

Калит сўзлар: нўхат, инокуляция, унувчанлик, микробиологик ўғит, ўсиш динамикаси

ABSTRACT

In this article, Malxotra variety of chickpea plant was treated with Rhizobium 3, Rhizobium 9, Bioazot, Zamin M, PlataStim microbiological fertilizers in greenhouse conditions, and seed germination and plant growth dynamics were studied. As a result, seed germination was positively affected by Bioazot and Zamin M microbiological fertilizers, and growth dynamics by Bioazot and Rhizobium 3 microbiological fertilizer.

Keywords: chickpea, inoculation, germination, microbiological fertilizer, growth dynamics

КИРИШ

Дуккакли ўсимликларни етиштириш нафақат аҳолини оқсилли озуқа билан таъминлашда, балки тупроқ унумдорлигини оширишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўсимликларда ўсиш ва ривожланишни яхшилашда, хосилдорликни оширишда,

тупроқни унумдор қилишда ҳамда органик маҳсулот етиштиришда микробиологик ўғитлардан фойдаланиш самарали усуллардан бири ҳисобланади. Микробиологик ўғитлар ўсимликлардаги физиологик ва биокимёвий жараёнларга, шу жумладан унувчанлигига, ўсиш ва ривожланишига таъсир қилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишида яхши сифатли уруғларни танлаш муҳим аҳамиятга эга. Юқори сифатли уруғлардан олинган ҳосил паст сифатли уруғлардан олинган ҳосилга нисбатан 18 % юқори бўлиши тажрибаларда аниқланган [2]. Нўхат иссиқсевар ўсимлик, аммо 3 – 5°C да униб чиқади, майсалари -8-10 °C совуққа бардош беради [1].

Уруғларнинг унувчанлиги, униб чиқиш кучи уруғ сифатини аниқловчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу кўрсаткичлари юқори бўлган уруғлар юқори қувватли уруғлар дейилади [3]. Уруғларнинг унувчанлигида уруғларнинг катта кичиклиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Кичик уруғли нўхат навларидан қурғоқчилик бўлган йилларда ҳам юқори ҳосил олишга эришилган. Йириқ уруғли навларда қурғоқчилик йилларида ҳосилнинг камайиши, намлик етарли бўлган шароитларда эса юқори бўлиши кузатилган [5]. Уруғларнинг униб чиқишида бир қатор гидролитик ферментлар иштирок этади ва улар дастлаб бирламчи илдиз шаклланишига таъсир қилади [4].

Уруғларнинг сифат кўрсаткичларини яхшилашда бир қатор микробиологик ўғитларни қўллаш мукин. Масалан, “Ер малҳами” микробиологик ўғити дуккакли ўсимликлардан соя ва ясмиқ ўсимликларининг униш кучи, унувчанлиги, ўсиши ва ривожланишига ижобий таъсири аниқланган [6].

ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ ВА УСЛУБЛАРИ

Тажрибамиз иссиқхона шароитида, ЎзРФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институти, “Донли экинлар генетикаси, селекцияси ва уруғчилиги” лабораториясида олиб борилди. Тадқиқот объекти сифатида Биоазот, Замин М, Rhizobium 3, Rhizobium 9, PlantaStim микробиологик ўғитлари ва нўхатнинг Малхотра навидан фойдаланилди.

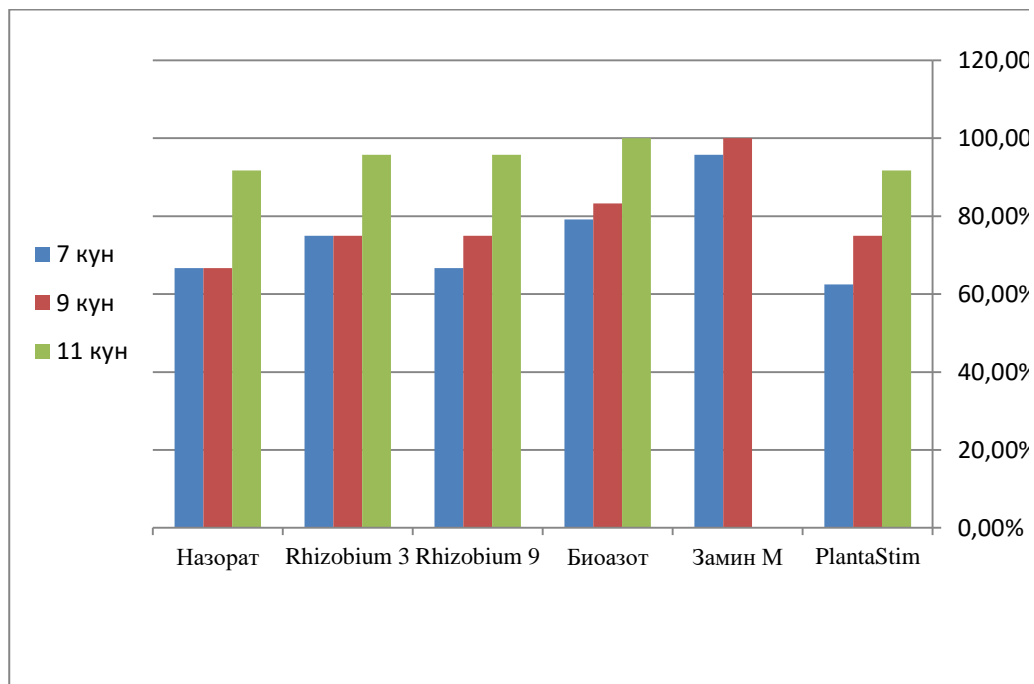
Тажриба асосида олинган маълумотларнинг статистик таҳлили EXCEL 2016 да, ANOVA бўйича Stat View дастурида амалга оширилди.

НАТИЖАЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МУХОКАМАСИ

Малхотра нави уруғларидан экиш учун намуналар тайёрланди. Ўсимлик уруғларига Биоазот, Замин М, Rhizobium 3, Rhizbium 9, PlantaStim микробиологик ўғитлари билан инокуляция қилинди. Назорат учун олинган уруғлар эса дистилланган сувда ивитилди. Назорат ва микробиологик ўғитлар билан инокуляция қилинган уруғлар, ҳар бир тувакка 8 тадан, 3 та қайтариқда экилди (28.02.2022) ва унувчанлик кўрсаткичлари ўрганилди (1-расм).

Тувакларга экилган нўхат уруғларидаги дастлабки униб чиқиш ҳолати Замин М микробиологик ўғити билан инокуляция қилинган намуналарда кузатилди. Барча намуналардаги экилган уруғларнинг 7 кундан кейинги унувчанлиги 62,5 % дан 95,8 % гача бўлди. Бунда энг юқори кўрсаткич Замин М микробиологик ўғити билан инокуляция қилинган ўсимликларда кузатилди. Замин М микробиологик ўғити билан инокуляция қилинган ўсимликлардаги уруғ унувчанлиги 9 кунга келиб 100 % ни ташкил қилди.

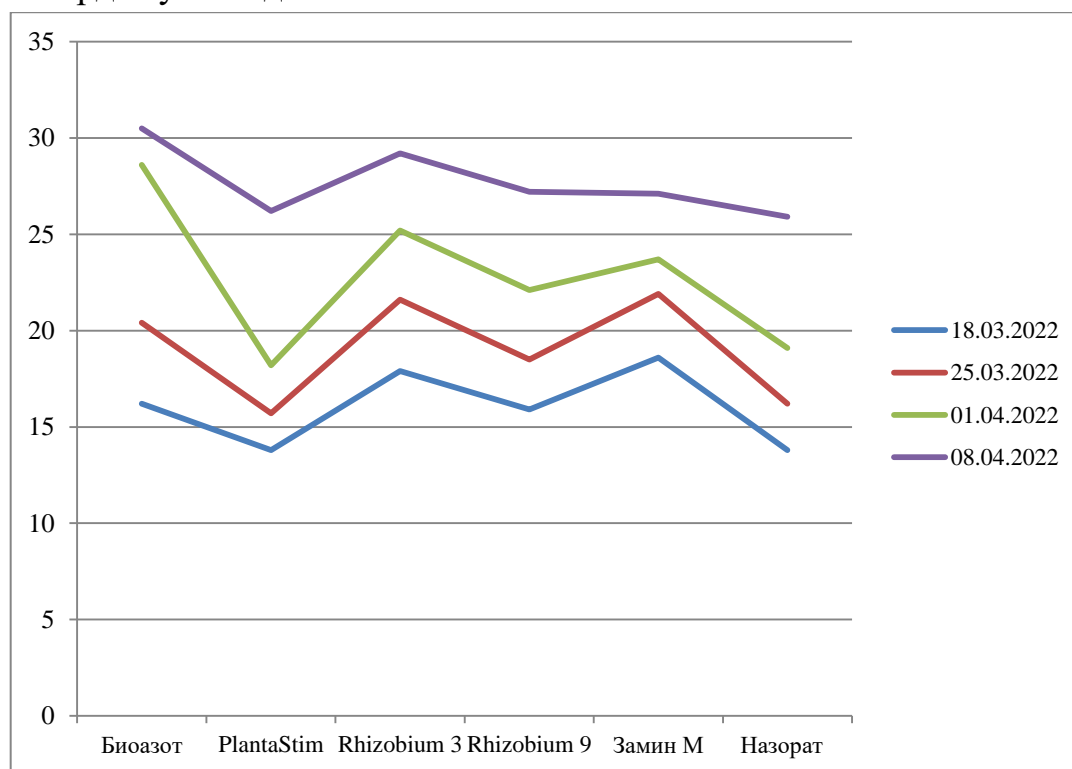
Биоазот, Rhizobium 3, Rhizbium 9, PlantaStim микробиологик ўғитлари билан инокуляция қилинган вариантларда ҳамда назорат ўсимликларда унувчанликнинг энг юқори кўрсаткичи 11 кунда кузатилди. Бунда унувчанлик назорат ва PlantaStim билан инокуляция қилинган ўсимликларда 91,7 % ни, Rhizobium 3, Rhizbium 9 билан ишлов берилган ўсимликларда унувчанлик 95,8 % ни, Биоазот билан ишлов берилган ўсимликларда унувчанлик 100 % ни ташкил қилди.

1-расм. Нўхат ўсимлигининг унувчанлигига микробиологик ўғитларнинг таъсири (иссиқхона шароитида).

Униб чиққан ўсимликлардаги ўсиш динамикаси ўрганилганда, назорат ва микробиологик ўғитлар билан инокуляция қилинган вариантларда ўсимлик бўй узунлиги турлича бўлиши аниқланди (2-расм). Уруғ экилгандан 18 кун ўтгач (18.03.2022) ўсимликлар бўй узунликлари 13,8 – 18,6 см ни ташкил қилди. Бунда энг наст кўрсаткич назорат вариантларда, энг юқори кўрсаткич эса Замин М билан ишлов берилган вариантларда кузатилди.

Уруғ экилгандан 40 кун ўтгач (08.04.2022) ўсимликлар бўй узунликлари 25,9 – 29,2 см ни ташкил қилди. Бунда энг наст кўрсаткич назорат вариантларда, энг юқори кўрсаткич эса Биоазот билан ишлов берилган вариантларда кузатилди.

2-расм. Микробиологик ўғитларнинг нўхат ўсимликларнинг ўсиш динамикасига таъсири

ХУЛОСА

Олинган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, иссиқхона шароитида назорат ўсимликларга нисбатан микробиологик ўғитлар билан ишлов берилган ўсимликларда унувчанлик ва ўсимликнинг бўй узунлиги таҳлил қилинди. Бунда уруғ унувчанлиги Биоазот ва Замин М микробиологик ўғитлари, ўсиш динамикасига эса Биоазот ва Rhizobium 3 микробиологик ўғити ижобий таъсир қилиши аниқланди.

REFERENCES

1. Atabayeva H.N., Xudayqulov J.B. O‘simlikshunoslik (darslik) // « Fan va texnologiya», 2018.197 bet
2. Bishnoi,U.R. and Deloucne, J.C. 1980. Relationship of vigour tests and seed lots cotton seedling establishment. Seed Science Tech. 8:341-345
3. Black, M. and Beweley, J. D. 2000. Seed Technology and its Biological Basis. Sheffield Academic press Ltd, Sheffield
4. Glauciana da Mata Ataíde, Eduardo Euclides de Lima e Borges, Andressa Vasconcelos Flores. Enzymatic activity in braúna seeds subjected to thermal stress // Ciência Rural, Santa Maria, v.46, n.6, p.1044-1049, jun, 2016.
5. Maninder K. Walia, Yesuf A. Mohammed, William L. Franck, Chengci Chen. Evaluation of early seedling development of Chickpea and its relation to seed yield // Agrosyst Geosci Environ. 2020. pp 1-9. <https://doi.org/10.1002/agg2.20005>
6. Ойгул Одил қизи Расулова, Жалолбек Сапарбоевич Досчанов, Марғуба Аминжон қизи Амирова, Нилуфар Ғайрат қизи Ғойипова. (2022). Дуккакли ўсимликларнинг унувчанлиги ва униш кучига “Ер малҳами” микробиологик препаратининг таъсири // Academic Research in Educational Sciences. Volume 3, Issue 6, 2022. 387-391 betlar.

MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT MEDICAL UNIVERSITIES

Sarvarbek Ilmiddinovich Kuziev

Teacher of the department of English language, Fergana State University
sarvarkuziev1988@gmail.com

ABSTRACT

The international community is currently developing a process of global computerization of all areas of public life. The intensive process of informatization of education is taking place in all developed and many developing countries. Methods are being developed to increase the effectiveness of general education, and large amounts of money are being invested in the development and implementation of new information technologies. This article explores methodologies, development practices and modern information technology for the education sector, using the interactive tools of the electronic platform LMS Moodle, in training modern university medical students to teach foreigners. We are dedicated to processes that provide optimal use of Language (such as English). The relevance of this study is explained by the internationalization of higher education. This confirms the need for qualified doctors with knowledge of English in the labor market. In this regard, the process of training professionals in the field based on new and innovative information technologies and methods aimed at training, implementing the educational objectives of education, and the successful development of intercultural professionals. The ability of undergraduate/professional students to introduce new methods and technologies that can accelerate and facilitate

Keywords: training, implementation, method, computera, platform, methodology

An innovative approach to organizing and conducting training courses in foreign languages is based on the use of information and communication technology. This includes restructuring the content and organizational and methodological forms of education, developing modern instruments to support information technology, and developing educational processes. A means of manipulating digital teaching materials and organizing online teaching.

Teaching a foreign language at a non-linguistics university is multifaceted (training, education, development) and is considered an essential part of professional education for professionals of all profiles. The development of a student's ability and motivation for professional intercultural communication determines the communicative focus of foreign language lessons. A special feature of this orientation is the combination of technical business

and sociocultural orientations of her two interrelated components of intercultural technical communication.

In recent years, blended learning techniques have become the most popular technique for teaching foreign languages to medical students. This technology includes a combination of different methods (face-to-face learning, e-learning, self-directed learning) of presenting material using knowledge management technology.

Among the numerous e-courses developed for students in non-linguistic fields, the educational course "English" should be considered in more detail. It has been tested in blended learning and distance learning implementations. Firstly, blended learning allows teachers and students to organize their time effectively, and secondly, it makes the process of learning English creative, interesting and accessible. The teacher's task is to manage and combine students' classroom and extra-curricular activities as efficiently as possible, to manage students' own and group work, and to provide students with online learning based on interactive tools to create LMS Moodle. to provide support.

Blog - blog; wiki - wiki; forum - forum; quiz - test; chat - chat; Glossary - glossary etc. The virtual learning environment created for the electronic teaching course "English" in the LMS Moodle system includes many of the above programs for managing groups of students, developing tasks and tests, planning scientific and educational activities, and communicating are combined. Teachers and students work together to ensure educational quality and support the learning process with a meaningful, independent, effective and motivated approach.

Different shells of virtual learning environments can be used to overcome spatial and temporal barriers and develop new methods and tools for training medical professionals. However, for these systems to work successfully, they require teachers who are familiar with the information environment and who can use the system's resources to create authentic virtual lessons in a foreign language. Also keep in mind that when using an electronic course, teachers have to spend more time and more time using the course. Complete all tasks effectively and on time. Additionally, teachers can use the latest forms of control through online testing. By using them, teachers can save a lot of time when checking their work.

A high level of professional competence of a specialist is achieved by the presence of a certain set of professional skills and abilities. Foreign language skills and abilities are successfully embodied as part of the communicative competence only when they correspond to professional skills and abilities. After completing the course, the student must be confident and able to work with books, articles or magazines, lectures and other oral presentations on professional topics related to the student's specialty, and must learn to find, understand and extract the information he needs.

The performed analysis confirmed the greater flexibility and availability of using the LMS Moodle electronic platform contributing to the successful achievement of the goal of an undergraduate / specialty English teacher - the formation of not only communicative, but also professional competencies.

Blogs

A blog is a discussion or information website consisting of discrete, often informal diary-style text entries (posts) published on the World Wide Web. Messages are usually displayed in reverse chronological order, so that the most recent message appears first at the top of the web page. Before 2009, blogs were usually the work of one person, sometimes a small group, and often covered a single topic or topic. The 2010s saw the emergence of "multi-author blogs" (MABs), which are written by multiple authors and sometimes professionally edited. MABs from newspapers, other media outlets, universities, think tanks, advocacy groups, and similar institutions account for an increasing amount of blog traffic. Using special blogs like this in medical universities is considered very effective. students carries the latest information in the field from daily blogs of famous doctors.

Wiki

A wiki is an online hypertext publication collaboratively edited and managed by its audience using a web browser. A typical wiki contains multiple pages for the topics or scope of a project and may be open to the public or restricted to use within an organization to maintain an internal database. It is a very useful web page to fully understand and learn about general medical information.

Forum

An Internet forum or message board is an online discussion site where people can have conversations in the form of posted messages. They differ from chat rooms in that messages are often longer than one line of text and are at least temporarily archived. Additionally, depending on the user's level of access or forum settings, a posted message may need to be approved by the instructor before it becomes public.

It is appropriate to use a discussion forum to teach special terms in medical universities. Because a discussion forum is hierarchical or tree-like in structure: a forum can have several sub-forums, each of which can have several topics. Each new discussion started within a forum thread is called a thread and can be answered by as many students as desired.

Depending on the forum settings, users can be anonymous or must register on the forum and then log in to post. Many forums do not require users to log in to read existing posts.

Quiz

Quizzes are a good learning activity for all ages. For a nursing student, it can test her grasp of a concept in a fun and engaging way. The University of Michigan School of Nursing suggests teachers use a quiz as a module review exercise. Create an interactive PowerPoint quiz involving images, video and sound. Split the class into groups of three and sit the first group at the front of the class. With the rest watching, ask the three students a question and the first one to answer correctly wins a point. Ask the first group five questions and then move on to the second group. Continue asking each group questions until everyone has participated. The final round has the highest scorer from each group competing in one final round

Kahoot

Kahoot is a game-based learning platform used as an educational technology. Its educational games, also known as "kahoots," are user-generated multiple-choice quizzes that can be accessed via a web browser or Kahoot! can be accessed through Sooo! also includes trivia quizzes. through this platform, it is very interesting and effective to learn the special terms of all medical fields in a quiz style,

REFERENCES

1. Numonjohnovna, E. N., Ugli, B. B. B., & Ilmiddinovich, K. S. (2019). Problems in developing speaking skills of students of technical higher educational institutions. *Проблемы современной науки и образования*, (12-1 (145)), 95-96.
2. Ilmiddinovich, K. S. (2020). Methods Of Teaching English To Young Learners. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(11), 65-69.
3. Ilmiddinovich, K. S. (2021). The methodologies of learning english vocabulary among foreign language learners. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 501-505.
4. Ilmiddinovich, K. S. (2020). Online evaluating the language learners on the platforms of the social networking services and delivery people. *International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)*, 10(11).
5. Кузиев, С. И. (2020). Общение между врачами и медицинскими работниками: роль и ранг медицинской терминологии в хирургии, здравоохранении и истории медицины. *Вестник науки и образования*, (13-3 (91)), 29-31.
6. Ilmiddinovich, K. S. (2022). Integrating 21st Century Skills into Teaching Medical Terminology. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 9, 114-117.
7. Ilmiddinovich, K. S. (2022). Integrating 21st Century Skills into Teaching Medical Terminology. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 9, 114-117.

ИСЛОМ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ ҲУЖЖАТЛАРИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК МАСАЛАСИ ГЕНЕЗИСИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ

Жасурбек Жахонгир ўғли Муҳаммаджонов

Иқтисодиёт ва таълим факултети

Ёшлар билан ишлаш масалалари бўйича

декан муовини “Қўқон университети” МЧЖ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бугунги куннинг муҳим ва ўрганилиши лозим бўлган мавзуларидан бири Ислом ҳамкорлик ташкилоти ва унинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги фаолияти, айниқса, аёллар ҳуқуқлари, гендер тенглиги масалаларида ИХТнинг ташаббуслари ҳақида даврий маълумотлар берилган. ИХТ ва унинг инсон ҳуқуқлари бўйича тармоқ институтлари ташкил топиш эҳтиёжлари таҳлили ҳамда қабул қилинган дастурий ҳужжатлар, институт фаолиятига соҳа экспертларининг фикрлари иқтибос сифатида келтирилган. Мақоланинг муҳимлиги шундаки, унда ҳозирги кунгача бўлган муддатда ислом оламида аёллар ҳуқуқлари соҳасида эришилган дастурий ютуқлар ва мусулмон оламидаги халқаро ташкилотларнинг ўрни ҳам алоҳида қайд этилган.

Калит сўзлар: Ислом ҳамкорлик ташкилоти, инсон ҳуқуқлари, Қоҳира декларацияси, гендер тенглиги, Инсон ҳуқуқлари бўйича мустақил доимий комиссия, аёллар ҳуқуқлари, Аёлларни ривожлантириш ташкилоти.

ABSTRACT

This article provides periodic information on the Organization of Islamic Cooperation and its activities in the field of human rights, especially women's rights, OIC initiatives on gender equality. The analysis of the needs of the OIC and its sectoral institutions for human rights, as well as the adopted policy documents, the views of experts in the field of the institute are quoted. The importance of the article is that it highlights the programmatic achievements in the field of women's rights in the Islamic world to date and the role of international organizations in the Muslim world.

Keywords: Organization of Islamic Cooperation, human rights, Cairo declaration, gender Equality, Independent Permanent Commission on Human Rights, women's rights, Women's Development Organization.

КИРИШ

XX асрда инсон ҳуқуқлари масаласи ҳар бир давлатнинг нафақат ички балки ташқи сиёсатида ҳам энг устувор масалалардан бири бўлиб қолди. Айни шу асосдан келиб чиқиб Бирлашган миллатлар ташкилоти халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари кафолатини яратиш ва унга давлатларнинг оғишмай амал қилишини таъминлаш мақсадида 1948-йил 10-декабрида инсон ҳуқуқларининг халқаро майдондаги кафолатининг пойдевори бўлмиш Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини қабул қилди ва ушбу ҳужжат кўплаб давлатлар томонидан ратификация қилинди. Кейинги йилларда эса айнан инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида бошқа бир қатор ҳужжатлар 1989-йил “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция”, 1966-йил “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт” ҳамда 1979-йилда БМТнинг “Аёлларга нисбатан камситишларнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида”ги конвенцияси ва бошқа кўплаб ҳужжатлар қабул қилинди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Гендер тенглиги масаласида муносиб ички ҳуқуқий тизим яратиш XXI асрнинг илк ўн йиллигидан бошлаб дунё давлатларининг устувор вазифаларидан бирига айланди. Бу омиллар албатта халқаро ҳуқуқий ҳужжатлардан бевосита фундаментал асос сифатида фойдаланишни тақозо этди. Халқаро ташкилотлар халқаро ҳуқуқ субъектларининг қамров даражасига қараб ушбу соҳада фундаметал асослар яратиш учун асосий омил вазифасини ўтайдилар.

Айниқса аксарият мусулмон мамлакатлари ҳозирги кунгача гендер тенглиги масаласида асосий танқидга ва кўплаб норозиликларга учраётган давлатлар қаторида туради. 1969-йилда ташкил этилган. Халқаро ҳуқуматлараро Ислом ҳамкорлик конференцияси (2008 йилда ташкилоти) (ИХТ) ўз фаолиятининг дастлабки йилларида асосий эътиборни аъзо давлатлар ўртасидаги истисодий, ижтимоий ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик масалаларига қаратган бўлса-да, бироқ XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан эътиборан ислом оламида инсон ҳуқуқлари соҳасида муҳим тадбирларни амалга оширди. Чунончи, 1990-йилда ИХТ ташқи ишлар вазирларининг Мисрнинг Қоҳира шаҳрида бўлиб ўтган конференциясида 25-моддадан иборат бўлган Исломда инсон ҳуқуқлари бўйича Қоҳира декларацияси қабул қилинди. Ушбу декларациянинг 6-моддасида алоҳида таъкидланишича: “Аёл эркаклар билан инсон кадр-қиммати борасида тенг ҳуқуқли бўлиб, ҳам ҳуқуқлар, ҳам мажбуриятларга эга; у

мустақил фуқаролик мақомига ва молиявий мустақилликка, ўз исми ва уруғини сақлаш ҳуқуқига эга.”. Декларация ислом оламида аёл ва эркекнинг қадр-қиммат борасидаги ҳуқуқларда ва мажбуриятларда ўзаро тенг эканлигини очиқ эълон қилмоқда. Бу мусулмон мамлакатларда гендер тенглиги масаласига жиддий ёндашишни янада муҳим босқичга олиб чиқди.

Ислом Ҳамкорлик Ташкилоти халқаро ҳамжамият танқидлардан сўнг халқаро мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида ўз уставини қайта кўриб чиқди ва унинг муқаддимасидаёқ қуйидаги ўзгаришлар алоҳида қайд этилди. Унда алоҳида қайд этилишича: “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан. Биз, Ислом Конференцияси Ташкилотига аъзо давлатларда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари, яхши бошқарув, қонун устуворлиги, демократия ва ҳисобдорликни ўз конституциявий ва ҳуқуқий тизимларига мувофиқ тарғиб қилиш; аъзо давлатларнинг қонунлари ва қонунчилигига мувофиқ, аёлларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг ҳаётнинг барча соҳаларида иштирок этишини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш” га алоҳида эътибор қаратади.

Ислом оламида Аёллар ҳуқуқлари учун кураш шу тариқа муҳим аҳамият касб этиб борди. Босқичма босқич ИХТ ушбу масалада жиддийроқ чоратadbирларни амалга оширди.

Хусусан, халқаро аёлларга нисбатан зўравонликка қарши кураш кунда (25 ноябр) ИХТ Бош қотиби қуйидагича баёнот билан чиқди: "Бу куннинг нишонланиши барча учун эслатиш вазифасини ўтайди. Аёлларнинг мақомини ошириш зарурлигини рағбатлантирувчи БМТ Бош Ассамблеясининг 1999 йил 54/134 сонли резолюцияси бутун халқаро ҳамжамиятга Исломда аёллар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва қўллаб-қувватлаш унинг энг қимматли тамойилларида мустаҳкамлаш зарурлигини англатади Афсуски, хали ҳамон аксарият жамиятларда, хусусан, ривожланаётган ва кам ривожланган мамлакатларда, аёлларнинг кўпчилиги камситишларга дуч келмоқда, ижтимоий адолатсизлик ва зўравонликдан азият чекмоқда.”

2011-йил июнида Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирларининг Қозоғистоннинг Остона шаҳрида ўтказилган 38-сессиясида ИХТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида тармоқ институтларидан бири бўлган “Инсон ҳуқуқлари бўйича мустақил доимий комиссия”ни ташкил этиш тўғрисида резолюция қабул қилинди. Унинг асосий вазифаси этиб ислом оламида инсон ҳуқуқлари соҳасида аёллар ва болалар ҳуқуқларини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш ва таъминлаш белгиланди. Айинқса, аёлларнинг таълим олиши, уларнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш, иқтисодий, таълим бериш, спорт, илм

фан каби соҳаларда фаол иштирокини таъминлаш, шу соҳаларда ўз ўринларини эгаллаши учун уларни ўқитишга кўмаклашиш, таълим соҳасида орқада қолаётган мусулмон мамлакатларида хотин-қизлар ва аёлларнинг таълим олишини ва саводхонлиги даражасини кўтариш учун молиявий ва амалий ёрдам кўрсатиш, уларни жамиятнинг барча соҳаларида самарадор яшаш ва фаолият олиб боришларида ёрдамчи вазифасини бажариш устувор мақсад этиб белгиланди. Бу ташкилотнинг тузилишига кўплаб ғарб экспертлари ҳам ижобий фикр билдирдилар. Улардан Инсон ҳуқуқлари бўйича Дания илмий-тадқиқот институти изланувчиси Марий Ж. Петерсон ташкилот ҳақида қуйидаги фикрларни келтириб ўтади: “Энг муҳими Комиссия барча аъзо давлатларнинг ўзаро кучли сиёсий кўмаги билан тузилган. Иккинчидан, янги комиссия орқали ИХТга аъзо давлатлар ички танқид ва ўз-ўзини кўздан кечириш учун жуда зарур форумни ташкил этишди.

Учинчидан, Комиссия таркибидаги баъзи экспертлар инсон ҳуқуқлари бўйича катта тажрибага эга бўлмаса-да, бошқа жиҳатдан миллий, минтақавий ёки халқаро жиҳатдан яхши тажрибага эга. Тўртинчидан, комиссия аъзо мамлакатларни инсон ҳуқуқлари бўйича турли хил соҳаларда қамраб олиш таъсирига эга.”

Петерсон ўз сўзларини давом эттириб яна қуйидагиларни таъкидлайди: “ИХТ нафақат инсон ҳуқуқлари билан шуғулланади, балки ИХТ контекстида тез -тез айтилганидек, аёлларнинг ҳуқуқлари ёки "аёллар таракқиёти" билан ҳам шуғулланади. ... Бугунги кунда ИХТ ўзаро гуманитар ёрдам ва ривожланиш, атроф-муҳит ва аёллар ҳуқуқлари каби соҳаларга тобора кўпроқ жалб этилмоқда. Инсон ҳуқуқлари бўйича мустақил доимий комиссия эса бу жараённинг муҳим қисмидир.”

Фикри ожизимизча, аёллар ҳуқуқларини таъминлашда юқорида келтирилган фикрлар ўринли бўлиб, бу соҳада ИХТ ва унинг махсус институтлари томонидан олиб борилаётган халқаро фаолиятда аёллар ва хотин қизларнинг барча соҳаларда эркаклар сингари тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш учун кураш ҳамда унинг халқаро ҳуқуқий асосларини яратиш ва ИХТга аъзо мамлакатлар ички ҳуқуқий тизимига имплементациясини амалга оширишда Инсон ҳуқуқлари бўйича мустақил доимий комиссиянинг ўрни беқиёсдир.

Бундан ташқари, Туркиянинг Истанбул шаҳрида 2016-йил 1-3-ноябр кунлари ИХТга аъзо давлатлар вазирлар йиғилишининг “Ривожланишда аёлларнинг роли” мавзусида ташкил этилган 6-сессиясида “Аёллар фаровонлигини ошириш бўйича Ҳаракатлар режаси”

қабул қилинди. Ҳаракатлар режасининг хулоса қисмида шундай дейилади.

“Сўнги йилларда ИХТга аъзо давлатлардаги аёлларнинг аҳволини яхшилашга катта эътибор қаратилди, чунки бу масала ИХТнинг Ўн йиллик Ҳаракат дастурида муҳим ўрин тутади, унда қуйидагилар таъкидланган: ИХТга аъзо давлатларда иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда; уларни турли хил зўравонлик ва камситилишлардан ҳимоя қилиш ва ижтимоий адолат ва гендер тенглигининг исломий қадриятларига мувофиқ, “Аёлларга нисбатан камситилишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида”ги Конвенция қоидаларига риоя қилиш устувор вазифалардан ҳисобланади.”

Ислом ҳамкорлик ташкилотининг аёллар ҳуқуқлари ва гендер тенглигини таъминлаш бўйича яна бир алоҳида ташаббуси билан 2021 йил 8 июлда Мисрда Ислом Ҳамкорлик Ташкилотининг Хотин-қизлар масалалари бўйича Вазирлар конференцияси “Гендер тенглиги ва аёлларнинг имкониятларини СОВИД-19 пандемия ва ундан кейинги шароитида сақлаб қолиш” мавзусида халқаро даражада тажриба алмашиш учун йиғилди.

ХУЛОСА

Ушбу йиғилиш давомида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Аёллар масалаларида мувофиқлаштириш, ҳамкорлик, ресурслар ва барқарорлик бўйича ижрочи директор ўринбосари Анита Бхатия гендер тенглиги ва аёллар ва қизларнинг имкониятларини кенгайтириш ҳамда ички ҳуқуқий тизимда гендер тенглигининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш ИХТга аъзо давлатларнинг асосий устувор вазифалари эканига алоҳида урғу берди.

2021 йил 6-7 июл кунлари бўлиб ўтган Олий расмий йиғилишда ИХТнинг 7 - аёллар конференцияси резолюциялари ижроси кўриб чиқилди ва ИХТга аъзо давлатлар ва ташкилотларнинг аёлларнинг имкониятлари ва ривожланиши соҳасида ташаббуслари кўриб чиқилди ва фаолияти тўғрисида ҳисоботлар берилди. ИХТга аъзо давлатларда “Аёллар фаровонлигини ошириш бўйича Ҳаракатлар режасини амалга ошириш йўлидаги ютуқлар” мавзусидаги ИХТ аёллар ва тараққиёт ҳисоботи 2021 дан олинган хулосалар кўриб чиқилгандан сўнг олий даражадаги йиғилиш якунида ИХТнинг янги “Аёлларни ривожлантириш ташкилоти” ўз ишини бошлаганлиги расмий равишда эълон қилинди.

2020-йил июль ҳолатига кўра ушбу ташкилотнинг низоми 22 аъзо давлат томонидан имзоланган ва уларнинг 15 таси расмий равишда бу ҳужжатни ратификация қилган. Бу муҳим қадам ИХТнинг бундан кейинги фаолиятида унга аъзо давлатларнинг ички

миллий ҳуқуқий тизими қандай бўлишидан қатъи ўлароқ аёллар ҳуқуқлари ва гендер тенглиги масаласида янгича ислоҳотлар амалга оширилиши лозимлигини аниқлатади.

REFERENCES

1. Marie Juul Petersen (PhD, Project Researcher.) Islamic or universal human rights? The OIC's Independent permanent human rights commission. DIIS REPORT 2012:03; Printed in Denmark by Vesterkopi AS. Danish Institute for International Studies, DIIS Strandgade 56, DK-1401 Copenhagen, Denmark.

РОЛЬ АПТОМЕРОВ В МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦЕВТИКЕ И БИОЛОГИИ

Мухаммаджон Абдувалиевич Мустафакулов

Ташкентский научно-исследовательский институт вакцин и сывороток, кандидат биологических наук, доцент
mmustafakulov@bk.ru

Адыл Ахмедович Ибрагимов

Ташкентский научно-исследовательский институт вакцин и сывороток, доктор биологических наук

Абдурахмон Акбаралиевич Ашуров

Ташкентский научно-исследовательский институт вакцин и сывороток, кандидат фармацевтических наук, доцент

АННОТАЦИЯ

Одной из наиболее актуальных проблем в биологии и медицине является разработка новых диагностических и терапевтических методов, основной целью которых является идентификация и нацеливание на определенные молекулярные маркеры для достижения желаемого терапевтического воздействия на них. Идентификация молекулярных маркеров, идентификация и сравнение нормальных и патологических состояний, определение статистической значимости, определение качественных и количественных различий в содержании белка и исследование идентифицированных биомаркеров.

Ключевые слова: ДНК, РНК, аптомеры, маркер, нуклеотид, рекомбинант, мутация.

ABSTRACT

One of the most pressing problems in biology and medicine is the development of new diagnostic and therapeutic methods, the main purpose of which is to identify and target specific molecular markers to achieve the desired therapeutic effects. Implementation of identification of molecular markers, identification and comparison of normal and pathological conditions, determination of statistical significance, determination of qualitative and quantitative differences in protein content, and examination of identified biomarkers.

Keywords: DNA, RNA, aptomery, marker, nucleotide, recombinant, mutation.

ВВЕДЕНИЕ

Разработка новых диагностических и терапевтических методов на основе аптомеров, одной из актуальнейших проблем биологии и медицины является разработка персонализированной медицины, основной целью которой является выявление и таргетирование специфических молекулярных маркеров для определения желаемого терапевтического воздействия на них. Современные технологии идентификации молекулярных маркеров осуществляются рядом зарубежных ученых: [1] выявление и сравнение нормальных и патологических состояний; [2] определение статистической значимости, определение качественных и количественных различий в содержании белка; [3] проводится ряд исследований, направленных на изучение выявленных биомаркеров.

Таким образом, поиск и идентификация молекулярных маркеров представляет собой сложный многоэтапный процесс, но не всегда дает положительные результаты, поскольку поиск маркеров требует качественного и количественного сравнения состава тысяч белков, изучения белков. Присутствуют небольшие количества крупных белков, а в клетках присутствуют специфические белки, обычно в небольших количествах, которые могут быть потеряны при обнаружении. По этой причине количество молекулярных маркеров, успешно используемых в медицине для выявления различных патологий, очень невелико. Другой подход к поиску молекулярных маркеров заключается в следующем: обогащение болезнеспцифических белков с помощью технологии, позволяющей использовать аптамеры для выявления заболеваний, служит их дальнейшей идентификации.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Аптомеры

Нуклеиновые кислоты играют важную роль в хранении и хранении генетической информации. Однако в последние десятилетия особое внимание уделяется изучению функциональных нуклеиновых кислот. Нуклеиновые кислоты, содержащие ДНК или РНК с уникальными свойствами, обладают биологическими функциями, формирующими трехмерные структуры и способностью связываться с различными мишенями. Функциональные нуклеиновые кислоты делятся на две основные группы — рибосомы и аптомеры. Рибосомы и дезоксирибосомы представляют собой ферменты-катализаторы, катализирующие, т.е. ускоряющие определенные химические реакции [4].

Аптомеры являются аналогами белковых антител, связанные с ними олигонуклеотиды выступают в роли специфических лигандов. Одной из основных причин этого является то, что нуклеиновые кислоты широко используются в науке, проводятся различные исследования, их легко синтезировать, амплифицировать и модифицировать. Аптомеры представляют собой новый класс адъювантов, позволяющих создавать синтетические лекарственные средства нового вида на основе олигонуклеотидов, полученных *in vitro* или *in vivo*. [5, 6, 7]. Уникальные аптомеры группируются во вторичные и третичные структуры, причем аптамеры обладают более высокой степенью селективности и сродства к своим мишеням [8]. По своей химической природе аптомеры представляют собой короткие одноцепочечные фрагменты ДНК или РНК из 30-80 олигонуклеотидов, образующие объемные структуры и являющиеся лигандами, образованными за счет комплементарного взаимодействия связанных с ними нуклеотидов. Лиганды, состоящие из праймеров и нуклеотидных последовательностей для амплификации константных 20 нуклеотидов, необходимых для сборки олигонуклеотидов [9].

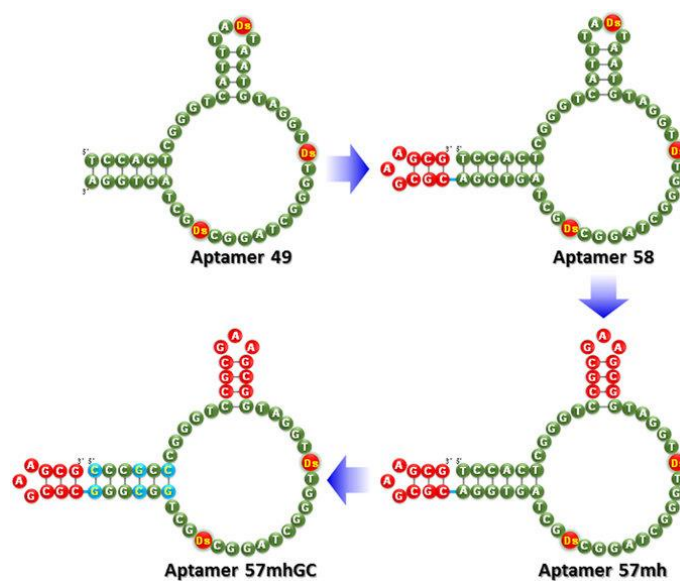

Рис 1. Фрагменты аптамеров по химической природе

Функционально аптамеры являются аналогами белковых антител. Помимо обладающих физико-химическими свойствами и способа получения, он имеет следующие преимущества: высокая удельная чувствительность, стабильность, иммуногенность [9, 11].

Таблица 1.

Различия между аптамерами и антителами	
Аптамеры	Антитела
ДНК / РНК олигонуклеотиды	Белок
Длина (15-80 нуклеотидов, 5-25 кДа)	Молекулярная масса (150 кДа)
Стабильный	Нестабильный
Химически синтезированный	Немного сложно синтезировать, требуются восприимчивые животные
Легко изменить	Неизменный
Слабый иммуноген.	Иммуногены
Очень чувствительный	Очень чувствительный

Мишени аптомеров

При отборе аптамеров методом селекции *in vitro* используют поверхностные белки рекомбинантной клетки-мишени или целые клетки. Первые эксперименты по подбору аптамеров были выполнены с использованием небольших органических молекул [10].

Затем было обнаружено, что аптамеры могут быть адаптированы к белкам и целым клеткам, но исследования для более крупных объектов остались безрезультатными.

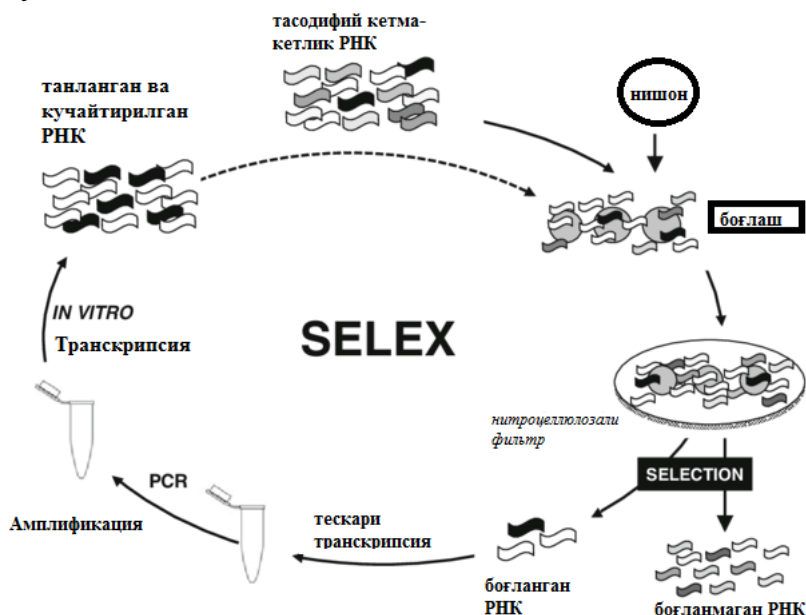

Рис 2. Разработка аптомеров на основе метода Selex.

Чем крупнее мишень в аптомерах, тем больше в ней функциональных групп, а чем больше структурных форм и водорода образуется с аптамерами, тем более стабильны

электростатические и гидрофобные взаимодействия [7, 12, 13].

Специфичность аптамеров

Аптамеры быстро адаптируются к организму и широко используются при лечении некоторых заболеваний. Наилучшей мишенью для выбора аптамеров являются белки аптамерных комплексов с большими константами диссоциации (K_d), белковые мишени в наномолярном и пикомолярном диапазоне являются альтернативным вариантом для организма. Высокая чувствительность различных низкомолекулярных аптамеров к белковым мишеням, обычно в пределах от 10^{-6} до 10^{-7} , объясняется тем, что в таких комплексах развивается молекула-мишень с площадью воздействия аптамера. [3, 5].

Способность аптамеров разделять сходные белки определяют следующим образом. Если аптамер свяжется с белком, молекула белка изменит форму, и тогда взаимодействие будет сильнее. Например, белок вируса ВИЧ-1 отбирается белком вируса ВИЧ-2, эти белки вариабельны только до 65% [7]. Аптамеры протеинкиназы С взаимодействуют с близкородственной изоформой фермента, отличаясь всего на 4% [10]. Некоторые аптамеры изменяют свои нуклеотиды в результате воздействия мутировавшего тромбина [5], участвуют в репликации вируса гепатита С [12] и обратной транскриптазы ВИЧ-1. Аптамер конформациялари

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Характерной особенностью аптамеров является формирование их вторичной структуры, которую изучают с помощью анализа консервативных мотивов, компьютерного моделирования и ферментативного тестирования. Взаимодействие аптамеров с липосомами осуществляется неспаренными участками олигонуклеотидов. В местах с устойчивой вторичной структурой элементарная единица аптамеров формируется на основе частей (олигонуклеотидов), необходимых для обеспечения взаимодействия. [4, 7, 15]. При этом многие сайты аптамеров подтверждают, что они являются носителями информации, с которыми только после связывания в ткань отправляется мишень со стабильной конформацией [8, 11]. Аптамер обычно появляется в одной или двух структурных формах. Аптамеры характеризуются большим разнообразием конформаций (шпильки, псевдоузлы и G-квартеты) (рис. 3), олигонуклеотидов, функциональных групп, участвующих в формировании конформаций путем переноса ионов водорода, а также электростатических и ван-дер-итовых концов с

взаимодействие с функциональными группами на основе сил Ваальса, происходящих на молекулярном уровне. [11, 16].

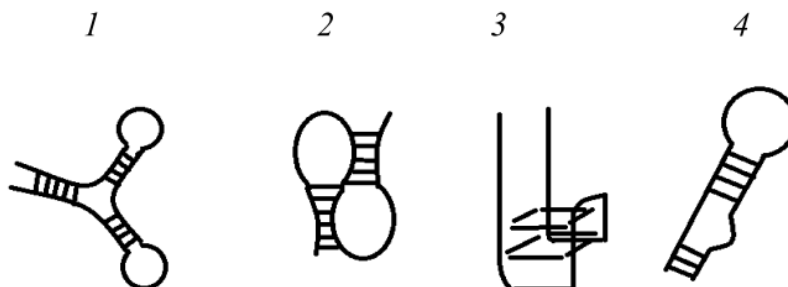

Рис 3. Вторичные структуры, образованные аптамерами: 1,4 - шпилька, 2 - ложный узел, 3 - G-квартет.

Белковые аптамеры узнают специфические внешние участки, такие аптамеры называют эпитопами [12]. На основе расположения белков, состояния белков, присутствующих в них, и трехмерных моделей белков, которые могут содержать распознаваемый аптамерами эпитоп, были разработаны аптамеры [14], а белки, легко подвергающиеся денатурации, также образуют аптамеры [15].]. Большинство выделенных последовательностей являются одними и теми же, имеют псевдоузловую структуру, и один и тот же класс взаимодействующих аптамеров имеет природный РНК-связывающий центр фермента. Исследования показали, что аптамеры используются в качестве векторов для разработки новых лекарств.

REFERENCES

1. Ashour, M.L. Genus *Bupleurum*: a review of its phytochemistry, pharmacology and modes of action / M.L. Ashour, M.Wink. // J. Pharm. Pharmacol. -2011. -V. 63. -P. 305-321.
2. Barbas, A. S. Aptamer applications for targeted cancer therapy / A. S. Barbas, J. Mi, B. M. Clary, R. R White // Future Oncology. – 2010. – V. 6. – № 7. – P. 1117-1126.
3. Mustafakulov M. A., Ibragimov A. A., Ashurov A. A., Rustamova S.M., Qoziyev Sh.N., Uralov A.I. New RNA aptamers to photoproteinobelin as a universal platform for creation of aptasensors. *Farmatsiya, immunitet va vaksina* (материалы международной научно практической конференции) «ТАШНИИВС: вчера, сегодня и завтра) № 2. 2021 62-63 б
4. Мустафакулов Мухаммад Абдувалиевич, Ибрагимов Адил Ахмедович, Ашуров Абдурахмон Акбаралиевич. Аптамеры к фотопротеинуобелину как универсальная платформа для создания аптасенсоров. *Farmatsiya, immunitet va vaksina* (материалы международной научно практической конференции) «ТАШНИИВС: вчера, сегодня и завтра) № 2. 2021. 64-65 б.

5. Мустафакулов Муҳаммад Абдувалиевич., Ибрагимов Адил Ахмедович., Ашуров Абдурахмон Акбаралиевич. Цифровизация геном-центрированных метаболических процессов живых организмов. Farmatsiya, immunitet va vaksina (материалы международной научно практической конференции) «ТАШНИИВС: вчера, сегодня и завтра) № 2. 2021. 65-66 б.
6. Mustafakulov M, Ibragimov A.A, Ashurov A.A, Rustamova S.M., Kuziyev Sh.N., Uralov A.I. New RNA aptamers to photoproteinobelin as a universal platform for creation of aptasensors. Proceedings of II International Scientific and Practical Conference Vancouver, Canada 6-8 October 2021 (42-44 70%)
7. Mustafakulov M., Tuxtayeva S, Seit-Asan L, Murodova M, Mustafakulova N. The effect of NGF on indicators of the antioxidant system in rat brain tissue. Universum: Химия и биология 9 (87). 81-86 80%.
8. Berezovksi, M. Aptamer-facilitated biomarker discovery / M. Berezovksi, M. Lechmann, M.U. Musheev, T.W. Mak, S. N. Krylov // J. Am. Chem. Soc. -2008. - V.130. -P.9137-9143.
9. Berezovski, M. Non-SELEX Selection of Aptamers / M. Berezovski, M. Musheev, A. Drabovich, S.N. Krylov // J. Am. Chem. Soc.-2006. -V.128. P.1410-1411.
10. Chen, F. Aptamer from whole-bacterium SELEX as new therapeutic reagent against virulent Mycobacterium tuberculosis / F. Chen, J. Zhou, F. Luo, A.B. Mohammed, X.L. Zhang // Biochem. Biophys. Res. Commun. -2007. -V. 357. -P. 743-748.
11. Cho, E.J. Applications of aptamers as sensors / E.J. Cho, J-W. Lee, A.D. Ellington //Annu. Rev. Anal. Chem. -2009. -V.2. -P.241-264.
12. Codrea, V. In Vitro Selection of RNA Aptamers to a Small Molecule Target / V. Codrea, M. Hayner, B. Hall, S. Jhaveri, A. Ellington // Current Protocols in Nucleic Acid Chemistry. -2010.
13. Cruz-Aguado J.A. Determination of ochratoxin a with a DNA aptamer / J.A. Cruz-Aguado, G. Penner // J. Agric. Food Chem. -2008. -V. 56, № 22. -P. 10456–10461.
14. Deng Q.P. Cocaine detection by structure-switch aptamer-based capillary one electrophoresis / Q.P. Deng, C. Tie, Y.L. Zhou, X.X. Zhang // Electrophoresis.-2012/ -V. № 9-10. -P. 1465-70.
15. Mustafakulov M.A., Ibragimov A.A., Ashurov A.A., Rustamova S.M., Kuziyev Sh. N., Uralov AI. Prospects of aptamer application in diagnostics of bacterial infections. Academic research in educational sciences. Volume-2, 2021 №9 890-900 б.

ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКАЯ И ИНТЕГРАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БАСКЕТБОЛИСТОВ НА ЭТАПЕ НАЧАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Мирамир Файзираханов

Филиал ФГБОУ ВО «Астраханский государственный технический
университет»

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются результаты исследования, посвящённые изучению технико-тактической и интегральной подготовки юных спортсменов на этапе начального обучения. Даны рекомендации тренерам по использованию данного метода на этапах начальной подготовки юных баскетболистов.

Ключевые слова: баскетбол, юные баскетболисты, тренировка, интегральная подготовка, техническая подготовка, тактическая подготовка.

ABSTRACT

The article discusses the results of a study devoted to the study of the technical-tactical and integral training of young athletes at the stage of primary education. Recommendations are given to coaches on the use of this method at the stages of initial training of young basketball players.

Keywords: basketball, young basketball players, training, integral training, technical training, tactical training.

ВВЕДЕНИЕ

За последние десятилетия в сфере развития игровых видов спорта проводятся крупномасштабные реформы, связанные с созданием современной материально - технической базы, внедрения эффективных методик, средств и форм занятий для повышения результативности, престижа вида спорта и привлечению к систематическим занятиям. Однако, степень научного обоснования организации занятий, во многих спортивных школах и клубах, не отвечает последним требованиям прогресса связанных с внедрением инновационных методов и технологий в процесс обучения и совершенствования двигательных навыков, умений и тактических действий в условиях учебно - тренировочных занятий в секциях [3, 5, 6].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

На данный момент развитие баскетбола в Узбекистане набирает обороты путем привлечения инвестиций коммерческих организаций для повышения деятельности спортивных секций. Основной целью данных реформ является повышение эффективности тренировочного процесса путем вовлечения молодого поколения к занятиям баскетболом, привлечения зарубежных специалистов, улучшения материально-технической базы [4]. Чтобы повысить качество тренировочных занятий по баскетболу, тренерам следует воспользоваться иными литературными источниками, используемые в зарубежных странах с лидирующими позициями мирового рейтинга в данном виде спорта. Анализ нововведений в баскетболе показывает, что вид спорта развивается по сей день и не стоит на месте, начиная от системы проведения соревновательной деятельности и заканчивая методиками обучения баскетболистов на всех этапах подготовки [1, 2].

Целью исследования является повышение результативности игровых действий на основе технико-тактической и интегральной подготовки юных спортсменов 15-16 лет.

- проанализировать научно-методическую литературу по исследуемому вопросу и выявить современные методики и технологии построения тренировочного процесса;

- на основании выявленных современных методик и технологий построения тренировочного процесса, а также анализа соревновательной деятельности разработать программу с применением технико-тактической и интегральной подготовки баскетболистов для повышения результативности игровых действий;

- обосновать эффективность применения тренировочной программы с применением технико-тактической и интегральной подготовки на процесс повышения результативности игровых действий.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В процессе исследования нами были изучены структура тренировочного процесса юных баскетболистов на этапе начального обучения, возможности применения технико-тактической и интегральной подготовки для повышения результативность игровых действий, методика исправления возникающих ошибок и внедрения в тренировочных процесс современных практических средств (упражнений) технико-тактической и интегральной направленности.

В группу исследуемых спортсменов вошло 7 человек возрастом 15-16 лет, занимающихся в секции баскетбола в общеобразовательной школе №50 Мирзо-Улугбекского района. Эксперимент длился 6 месяцев, исходных уровень физического развития, технико-тактической и физической подготовленности детей не имел достоверных различий. Тренировки включали в себя ряд подвижных игр с мячом, ситуации с мячом, встречающиеся в игровой практике и их решения, нестандартные подходы к обучению техническим элементам, а также различные взаимодействия в команде, рассматриваемые в игровых ситуациях.

В исследовании уровень технико-тактической подготовленности юных баскетболистов определялся при помощи следующих тестов: тесты на броски с различных дистанций и тесты на результативность исполнения игровых действий. Тесты на броски с различных дистанций включали в себя: броски из-под кольца, броски со средней дистанции, броски с дальней дистанции, броски со штрафной. Тесты на результативность исполнения игровых действий включали в себя: взаимодействия в парах при передаче мяча, передачи мяча в движении, взаимодействия в тройках при передаче мяча на месте и в движении, взаимодействия в пятерках, ведение мяча на месте и в движении.

Все виды бросков измерялись в количестве удачных или неудачных попыток и сопоставлялись в процентном соотношении. Броски из-под кольца и броски со штрафной необходимо было выполнить 10 раз, броски со средней и дальней дистанции по 50 раз.

Все броски на результативность исполнения игровых действий выполнялись в количестве 10 раз и также сопоставлялись в процентном соотношении.

Таблица №1

Тест на броски с различных дистанций до начала эксперимента

№	Ф.И. игрока	Броски из-под кольца (кол-во раз)	Броски со средней дистанции (кол-во раз)	Броски с дальней дистанции (кол-во раз)	Броски со штрафной (кол-во раз)	Общий процент
1	Камилов Умарбек	10 (100%)	22 (44%)	6 (12%)	5 (50%)	51,5%
2	Гартман Георгий	10 (100%)	17 (34%)	5 (10%)	5 (50%)	48,5%
3	Рустамбеков Эльбек	8 (80%)	18 (36%)	7 (14%)	4 (40%)	42,5%
4	Гаипов Равшан	10 (100%)	26 (52%)	10 (20%)	6 (60%)	58%
5	Халилов Джавохир	7 (70%)	15 (30%)	8 (16%)	4 (40%)	39%

6	Мутафаев Нозимбек	9 (90%)	13 (26%)	5 (10%)	3 (30%)	39%
7	Хен Владимир	10 (100%)	22 (44%)	6 (12%)	5 (50%)	51,5%
	x	9,1 (91,4%)	19 (38%)	6,7 (13,4%)	4,6 (45,7%)	47,1%

Анализ результатов исследований юных баскетболистов, обследованных в условиях педагогического эксперимента, позволил выявить выраженную тенденцию однонаправленного роста показателей технической подготовленности.

Результат тестов на броски с различных дистанций до начала эксперимента уже имел не плохой результат на фоне того, что дети когда-то занимались баскетболом (таблица 1).

Результаты тестирования бросков после эксперимента показали, что программа развивает технические способности юных баскетболистов. Общий показатель технической подготовленности в процентном соотношении у команды вырос на 4,9% (таблица 2).

Таблица №2

Тест на бросок с различных дистанций после эксперимента

№	Ф.И. игрока	Броски из-под кольца (кол-во раз)	Броски со средней дистанции (кол-во раз)	Броски с дальней дистанции (кол-во раз)	Броски со штрафной (кол-во раз)	Общий процент
1	Камилов Умарбек	10 (100%)	27 (54%)	10 (20%)	5 (50%)	56%
2	Гартман Георгий	10 (100%)	18 (36%)	8 (16%)	5 (50%)	50,5%
3	Рустамбеков Эльбек	9 (90%)	20 (40%)	11 (22%)	5 (40%)	48%
4	Гаипов Равшан	10 (100%)	26 (52%)	12 (24%)	7 (70%)	61,5%
5	Халилов Джавохир	9 (90%)	17 (34%)	10 (20%)	5 (50%)	48,5%
6	Мутафаев Нозимбек	9 (90%)	10 (20%)	7 (14%)	5 (50%)	43,5%
7	Хен Владимир	10 (100%)	27 (54%)	10 (20%)	5 (50%)	56%
	x	9,6 (95,7%)	20,7 (41,4%)	9,7 (19,4%)	5,3 (51,4%)	52%

Результаты промежуточных и завершающих исследований характеризовались ступенчато-образной динамикой роста показателей точности броска у баскетболистов начального этапа подготовки.

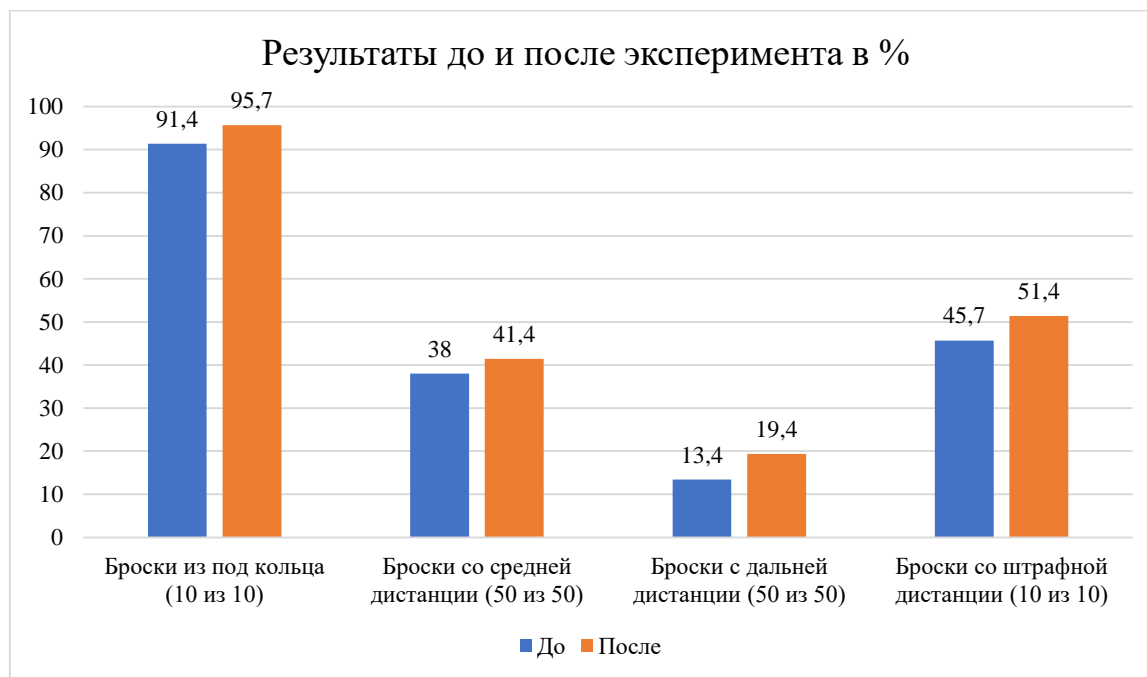

Диаграмма №1. Результаты до начала и после эксперимента в %.

Так же возросли показатели результативности игровых упражнений и их реализации (таблица 3). При анализе показателей у исследуемых значительно возросли показатели в тестах передача в парах, восьмерка в пятерках, игра 2 на 2 и др.

Основным фактором успешности применяемой методики является подбор комплекса упражнений, учитывающих физическое, физиологическое развитие спортсменов, уровень их специальной подготовленности и индивидуальные особенности. Для повышения результативности применения технико-тактической и интегральной подготовки необходимо строить процесс тренировочного занятия грамотно подбирая соотношение упражнений разной направленности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из анализа приведенных данных можно констатировать, что в учебно-тренировочном процессе в баскетболе данные упражнения могут применяться для развития интеллектуальных способностей, выбора индивидуального тактического стиля, так и для закрепления приёмов техники и тактики ведения игры. В соревновательном периоде возможно включение подвижных игр, «отключающих» её участников от стереотипных действий, в самой игре, способствующих снятию напряжения и улучшению эмоционального состояния спортсменов. Контрольные

испытания, проводимые в начале и конце учебно-тренировочного цикла целесообразно применять в течении всего учебного года. Использование тренировочной программы с применением технико-тактической и интегральной подготовки в процессе тренировки с нестандартными условиями их реализации может быть рекомендована тренерам для применения в учебно-тренировочном процессе.

Таблица №3

Показатели результативности игровых упражнений

	Наименование упражнений						
	Передачи в парах	Передачи в тройках	Восьмерка	Восьмерка в пятерках	Игра 2 на 2	Игра 3 на 3	Игра 5 на 5
до эксперимента							
Потери мяча	5 из 10	6 из 10	8 из 10	6 из 10	5 из 10	7 из 10	10 из 10
Результативность атак	5 из 10	4 из 10	2 из 10	4 из 10	5 из 10	3 из 10	0 из 10
после эксперимента							
Потери мяча	0 из 10	3 из 10	3 из 10	0 из 10	2 из 10	5 из 10	5 из 10
Результативность атак	10 из 10	7 из 10	7 из 10	10 из 10	8 из 10	5 из 10	5 из 10

REFERENCES

1. Андреев В.И., Капилевич Л.В., Марченко Н.В., Смирнов О.В., Плиев С.З. Бросок в прыжке в баскетболе. Биомеханические основы и совершенствование техники / В.И. Андреев, Л.В. Капилевич, Н.В. Марченко, О.В. Смирнов, С.З. Плиев. – Издательство ТПУ, 2009. – С. 4-14;
2. Ли Роуз. Баскетбол чемпионов: основы / Роуз Ли. – М.: Спорт, 2014. – 272 с.;
3. Подковырова Н.Н., Иванова Е.Г. Подвижные игры в системе обучения баскетболу / Н.Н. Подковырова, Е.Г. Иванова – Алматы: КНУ им. Аль-Фараби, 2013. – С. 15-18;
4. Таштаев Ш.Ж. Потенциал баскетбола в Узбекистане / Ш.Ж. Таштаев // Научный журнал: Проблемы педагогики. - 2021. - № 7. – С. 43-45;
5. Goodson Ryan. Basketball Essentials / Ryan Goodson – Human Kinetics, 2016. – P. 118-200;
6. Jerry V. Krause, Craig Nelson. Basketball Skills & Drills / V. Krause Jerry, Nelson Craig – Human Kinetics, 2019. – P. 258-272.

ТАКРОРИЙ ЭКИНЛАР ВА ЎҒИТ МЕЪЁРЛАРИНИ ТУПРОҚНИНГ ҲАЖМ МАССАСИГА ТАЪСИРИ

Улугбек Мухтаржонович Нематов

Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти

АННОТАЦИЯ

Тупроқни ҳажм оғирлигини ўзгариши агротехник тадбирларга, тупроққа ишлов бериш ва экин турларига боғлиқдир. Ҳажм оғирлиги мақбул бўлса ўсимликлар яхши ўсиб-ривожланади, натижада юқори ва сифатли ҳосил олишга эришилади. Чунки тупроқ ҳажм оғирлигининг мақбуллашувида гидротермик, аэрация, микробиологик ва ниҳоят озуқа тартибини яхшиланиши мумкин (Казаков, 1973, Холиқов, 2007).

Калит сўзлар: тупроқ, экин, агрономия, гротехника, буғдой, қишлоқ хўжалиги.

КИРИШ

Такрорий экинлардан сўнг тупроқ ҳажм оғирлигини ўзгариши А.А.Иминов (2006) типик бўз тупроқлар шароитида аниқлаган. Олинган маълумотларга кўра такрорий экинлар экилмаган (назорат) да кузги буғдойни анғиз ва илдиз қолдиқлари ҳайдалгандан сўнг ҳажм оғирлиги $0,021 \text{ г/см}^3$, маккажўхоридан сўнг $0,032 \text{ г/см}^3$, соядан кейин эса $0,059 \text{ г/см}^3$ ва аралаш экинлардан кейин $0,052 \text{ г/см}^3$ ортганлиги аниқланган.

Кузги буғдойни экиш меъёрлари ортиши билан тупроқни ҳажм оғирлигини камайиши кузатилган.

Изланишлар вақт ва замонда (3 та далада) ўтказилганлиги сабабли ҳар бир далада кузги буғдойдан кейин шудгорлашдан аввал, шудгордан сўнг такрорий экинларни ва уни меъёрларига боғлиқ ҳолда келгуси йили ғўзани амал даври охирида тупроқ турларини 0-30 ва 30-50 см ли қатламларида ҳажм оғирлигини ўзгариши аниқланди. 1-чи далада ўтказилган таҳлил натижалари тупроқ турларига мутаносиб равишда 1 ва 2-жадвалларда келтирилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўтлоқи бўз тупроқлар шароитида кузги буғдой экилиб, сўнгра назорат сифатида қолдирилган вариантларда (1-3) ёз ойларида далани шудгор қилишидан аввал тупроқни 0-30 ва 30-50 смли қатламларида ҳажм оғирлиги $1,420$ ва $1,475 \text{ г/см}^3$ ни ташкил

қилган ҳолда, шудгордан кейин бу кўрсаткичлар 1,308 ва 1,470 г/см³ гача пасайди.

Маккажўхори экилган вариантда шудгордан кейин тупроқни 0-30 ва 30-50 см ли қатламларида ҳажм оғирлиги 1,308 ва 1,470 г/см³ ни ташкил қилди ёки 0,112-0,005 г/см³ га камайди, лекин амал даври охирида 1,370 ва 1,438 г/см³ ни ташкил қилиб, дастлабки ҳолатидан 0,050-0,037 г/см³ га камайган бўлса ҳам шудгордан кейинги кўрсаткичлардан 0,062-0,032 г/см³ га ортди. Бу вариантни амал даври охиридаги кўрсаткичлари назоратдан 0,008-0,032 г/см³ га камроқдир. Демак маккажўхоридан кейин ҳам тупроқни ҳажм оғирлиги камайиши аниқланди.

Ловия экилган вариантда амал даври охирида тупроқнинг 0-30 ва 30-50 см.ли қатламларида ҳажм оғирлиги 1,350-1,430 г/см³ ни ташкил қилиб, шудгорга нисбатан 0,042-0,040 г/см³ га ортди, лекин дастлабки ҳолатидан эса 0,070-0,035 г/см³ га камайди. Бу охириги кўрсаткичлар назорат вариантыга нисбатан 0,028-0,048 г/см³ га, маккажўхори экилган вариантга нисбатан эса 0,020-0,008 г/см³ га камроқдир. Нисбатан яхши кўрсаткичлар соя ўсимлиги экилган вариантда аниқланиб, амал даври охирида тупроқни ҳажм оғирлиги 1,340-1,425 г/см³ ни ташкил қилдики, бу маълумотлар назоратдан 0,038-0,045 г/см³ га, маккажўхори экилгандан 0,030-0,007 г/см³, ловияникидан 0,010-0,005 г/см³ га камроқдир.

Демак такрорий экинлардан сўнг тупроқни ҳажм оғирлигини яхшиланиши аниқланди. Нисбатан пастроқ ҳажм оғирлиги соя ўсимлиги экилганда кузатилди. Бу далада келгуси (2017) йили баҳорда ғўза экилиб, турли ўғит меъёрларини сапмарадорлиги аниқланди.

Назорат (такрорий экинлар экилмаган) вариантда ғўзани амал даври охирига келиб, тупроқни 0-30 ва 30-50 см ли қатламларида ҳажм массаси ўғитлар меъёрига мутаносиб равишда 1,396; 1,392; 1,394 – 1,450; 1,453; 1,455 г/см³ ни ташкил қилиб такрорий экинларни амал давридаги кўрсаткичларга нисбатан 0,022-0,026 г/см³ га (0-30 см да) ва 0,010-0,015 г/см³ (30-50 см) ортганлиги аниқланди. Таъкидлаш жоизки, кузги буғдой экилиб, такрорий экинсиз келгуси йили ғўза экилса ҳам, буғдойни анғиз ва илдиз қолдиқдари таъсирида тупроқни ҳажм массаси бироз камайиши, ғўза қўлланилган ўғит меъёрини эса N-200, P₂O₅-140, K₂O-100 кг/га мақбул эканлиги кузатилди.

1-жадвал

Такрорий экинлар ва ўғит меъёрларининг тупрокни ҳажм оғирлигига таъсири (г/см³) 2016-2017 йиллар
(Ўтлоки бўз тупроқларда)

Вариант тартиби	Такрорий экинлар	Тупроқ қатламлари, см	Дастлабки маълумотлар		Такрорий экинларнинг амал даври охирида	Ўзада қўлланилган ўғит меъёрлари, кг/га			Ўзанинг амал даври охирида	
			Шудгор олдида	Шудгордан кейин		N	P ₂ O ₅	K ₂ O	0-30 см	30-50 см
1	Назорат					150	105	75	1,396	1,450
2		0-30	1,420	1,308	1,378	200	140	100	1,392	1,413
3		30-50	1,475	1,470	1,470	250	175	125	1,394	1,455
4	Маккажўхори					150	105	75	1,375	1,350
5		0-30	1,420	1,308	1,370	200	140	100	1,372	1,455
6		30-50	1,475	1,470	1,438	250	175	125	1,370	1,450
7	Ловия					150	105	75	1,368	1,440
8		0-30	1,420	1,308	1,350	200	140	100	1,370	1,450
9		30-50	1,475	1,470	1,430	250	175	125	1,375	1,450
10	Соя					150	105	75	1,350	1,425
11		0-30	1,420	1,308	1,340	200	140	100	1,350	1,427
12		30-50	1,475	1,470	1,425	250	175	125	1,370	1,428

2-жадвал

Такрорий экинлар ва ўғит меъёрларининг тупрокни ҳажм оғирлигига таъсири (г/см³) 2016-2017 йиллар
(Оч гусли бўз тупроқларда)

Вариант тартиби	Такрорий экинлар	Тупроқ қатламлари, см	Дастлабки маълумотлар		Такрорий экинларнинг амал даври охирида	Ўзада қўлланилган ўғит меъёрлари, кг/га			Ўзанинг амал даври охирида	
			Шудгор олдида	Шудгордан кейин		N	P ₂ O ₅	K ₂ O	0-30 см	30-50 см
1	Назорат					150	105	75	1,412	1,455
2		0-30	1,457	1,337	1,390	200	140	100	1,410	1,453
3		30-50	1,495	1,470	1,491	250	175	125	1,413	1,458
4	Маккажўхори					150	105	75	1,408	1,456
5		0-30	1,457	1,337	1,390	200	140	100	1,410	1,475
6		30-50	1,495	1,470	1,491	250	175	125	1,411	1,470
7	Ловия					150	105	75	1,400	1,460
8		0-30	1,457	1,337	1,390	200	140	100	1,410	1,462
9		30-50	1,495	1,470	1,491	250	175	125	1,408	1,461
10	Соя					150	105	75	1,395	1,458
11		0-30	1,457	1,337	1,396	200	140	100	1,400	1,450
12		30-50	1,495	1,470	1,491	250	175	125	1,405	1,455

Маккажўхоридан кейинги экилган вариантда ўза амал даври охирида тупрокни ҳажм массаси 0-30 смда нисбатан камроғи 1,374 г/см³ ни ташкил этди, бу кўрсаткич N-250, P₂O₅-175, K₂O-125 кг/га меъёрида кузатилди. Ловия экилган вариантда ўза амал даври охирида тупрокни ҳажм массасини нисбатан камроқ ўғитлар N-150, P₂O₅-105, K₂O-75 кг/га меъёрда қўлланилганда аниқланиб, 1,368 г/см³ ни ташкил қилди. Бу кўрсаткич назоратникидан 0,024 г/см³ га, маккажўхориникидан эса 0,004 г/см³ га камроқдир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тажрибаларда ғўза амал даври охирида нисбатан камроқ тупроқ ҳажм массаси соя экилган вариантларда ўғитлар N-150, P₂O₅-105, K₂O-75 кг/га меъёрда қўлланилганда олинди ва 1,350 г/см³ ни ташкил этди. Бу кўрсаткич албатта назоратдан кам, ловияникига нисбатан эса 0,018 г/см³ га камроқдир. Демак, такрорий экинларни ва қўлланилган ўғит меъёрларини ҳам тупроқнинг ҳажм массасини ўзгаришига таъсири борлиги аниқланди.

Оч тусли бўз тупроқлар шароитида ҳам юқоридагидек кўрсаткичлар олинди. Лекин айтиш жоизки бу тупроқни ҳажм массаси барча кузатув муддатларида ҳам ўтлоқи бўз тупроқларникига нисбатан бироз юқорироқ эканлиги аниқланди. Энг яхши кўрсаткичлар олинган вариантларда, соя ўсимлигини сўнги таъсирида кузатилиб, дастлабки ҳолатда ҳажм масса 1,457 г/см³ ни, кузги буғдойдан кейин шудгор қилинган 1,337 г/см³ га, сояни амал даври охирида 1,390 г/см³га камайиб, ниҳоят ғўза амал даври охирида яна ўғитлар N-150, P₂O₅-105, K₂O-75 кг/га қўлланилганда 1,295 г/см³ га ортганлиги аниқланди. Бу кўрсаткичлар албатта назорат, маккажўхори ва ловиядан кейингиларга нисбатан камроқ, лекин ўтлоқи бўз тупроқларни параллел вариантга нисбатан мутаносиб равишда 0,035; 0,027; 0,050 ва 0,045 г/см³ га юқоридир. Бу эса тупроқни механик таркибига боғлиқдир.

ХУЛОСА

Демак, тупроқ турларидан қатъий назар такрорий экинлардан колган анғиз ва илдиз қолдиқлари таъсирида тупроқни ҳайдалма қатламида ҳажм массаси камайгани аниқланди. Ғўзада қўлланилган маъдан ўғитларни ҳажм масса ўзгаришига таъсири аввало такрорий экин тупроғи ва уларни меъёрларига боғлиқлиги кузатилди. Ўтлоқи бўз ва оч тусли бўз тупроқлар шароитида нисбатан камроқ ҳажм массаси соя ўсимлигидан кейин ғўзада N-150, P₂O₅-105, K₂O-75 кг/га меъёрда қўлланилганда кузатилди. Маккажўхоридан сўнг ўғитлар N-250, P₂O₅-175, K₂O-125 кг/га меъёрда қўлланилганда аниқланди. Ловияни таъсири эса ўрта ҳолатни эгаллаши маълум бўлди.

REFERENCES

1. Азимов Б.Ж., Тиллаев Р.Ш., Исаев Р.И. Суғориладиган ерларда бошоқли ғалладан кейин экиладиган такрорий экинларни парваришлаш бўйича тавсиялар. Т. 1995. 60-бет.
2. Массино И.В. ва бошқ. Ўзбекистондаги суғориладиган ерларда дон учун маккажўхори етиштиришнинг жадал

- технологиясини ўзлаштиришга оид амалий қўлланма. Т. 1989, 30-б.
- 3.Эралиев Д. ва бошқ. Андижон шароитида кузги буғдойдан кейин соя ўсимлигини етиштириш агротехникаси. Андижон, 1998, 16-бет.
- 4.Арабаджиев С.Д., Ватошки А., Горанова К. Влияние минеральных удобрений на урожайность. М. «Колос», 1981, с. 197.
5. Толоконников В.В. Влагосберегающая обработка почвы под сою в Нижнем Поволжье. В.В. Толоконников, Ю.П. Даниленко, О.В. Юсупова. Земледелие, №2, 2004. -22-24 с.
- 6.Хаитбаева Ж. Кузги буғдойнинг ҳосил структураси ва дон сифатига минерал ўғит меъёрларининг таъсири. 22 бет. Тошкент Агроилм №3. 2018 йил
7. Халиков. Б, Н.Ёдгоров, Ў.Махмудов. Такрорий ерёнғок, соя ва мош экинларини етиштиришнинг тупроқ ҳажм массасига таъсири 64бет. Тошкент. Агроилм. №1. 2019й
- 8.Холиқов Б, Н.Ёдгоров.У.Тиловов. Кузги буғдой 1000 дона дон вазнининг экиш муддатлари, суғориш режими ва такрорий экин турларига боғлиқлиги 24 б. Тошкент Агроилм №3. 2018 йил
- 9.Сиддиқов Р.И., қ.х.ф.н., М.Маннопова. ўзбекистонда соя ўсимлигини асосий ҳамда такрорий қилиб ўстириш агротехнологияси бўйича тавсиянома. 52 бет Андижон 2017 йил.

ХОРАЗМ ХАЛИФАЧИЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР

Гўзал Қодировна Раззоқова

Чирчиқ давлат педагогика университети катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада халфачиликдаги ўзига хос жиҳатлар, анъана ва замонавийликнинг уйғунлашуви, урф-одат ва маросимлар, халфачиликдаги устоз-шогирд анъаналари, халфачилик мактаб услуби ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: халфа, устоз-шогирд, диний китоблар қироати, устоз халфа, бахшилик амалиёти, халқ достонлари.

КИРИШ

Халфачиликдаги ўзига хос жиҳатлар сифатида анъана ва замонавийликнинг уйғунлашуви, қадимий фолклор намуналари ҳозиржавоблик билан кўшиқлар яратиш танланган матнларнинг яхлитлиги ва маънодорлигига эътибор қаратиш, куйнинг ранг-баранглиги, ижронинг шўх, кўтаринкилиги ҳамда бошқаларни кўрсатиш мумкин. Шунингдек халфачиликда устоз-шогирд анъаналарининг кучлилиги, ижро услуби авлоддан-авлодга ўтиши ва оилавий ворислик каби хусусиятлар ҳам кўзга ташланади.

Ўзбек халқининг асрий анъаналарини ўзида мужассамлаштирган Хоразм халфачилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири устоз-шогирд муносабатларида кўринади. Ушбу анъананинг илк даври диний китоблар қироати билан боғлиқ бўлганлиги учун саводхонлик ва ёқимли овоз соҳибасига эга бўлишлик халфалар учун зарур бўлган энг асосий шартларидан бири бўлган ҳамда ҳозирги кунгача ушбу анъаналар давом этиб келмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Халфачилик анъанасида кўпгина устоз халфалар ўчмас из қолдирган. Улар халқона ижролари туфайли аҳоли орасида жуда машҳур бўлиб, алоҳида эътиборга эга бўлганлар. Халфалар халқ, асосан хотин-қизларнинг дарду аломатлари, хасрат надоматлари, дил исёнлари, муҳаббат ва садоқати ҳамда инсоний туйғуларини оғзаки ифодалашлари билан юксак санъат тури сифатида юқори юқори даражага кўтарилди.

Устоз-халфаларнинг фикрига “халфа” атамаси Хоразм маданиятида “шогирд”, яъни устознинг муносиб шогирди

маъносида ишлатилиб келинади. Бинобарин, ҳар бир шогирд халфанинг ўз устози бўлиши керак. Шогирд устози санъатини кўп йиллик таълим тарбия давомида мукаммал эгаллаб ҳамда зарур инсоний фазилатларга эга бўлгач, устозининг розилигига эришади ва шундан сўнг халфачиликни бўйнига мумкин. Шунга кўра, устоз кўрмаган халфани халқ ҳам тан олмайди, деган гаплар аҳоли орасида учрайди.

Устоз шогирдлик анъанаси нисбатан кейинги давр ҳодисаси бўлишига қарамай, бахшилик амалиётида шогирд тайёрлаш “халқ дostonларини эшитиш энг биринчи ва асосий шарт бўлган бўлсада халфачиликда бунга ифодали ўқиш (қиссахон халфалар), индивидуал ижод қилиш (шоира халфалар) ва бадихагўйликни эгаллаш (тўй кўшиқлари, келин салом ва ёр-ёрларни айтувчи халфалар) каби омиллар зарур ҳисобланган. Ўтмишда халфалар репертуаридаги асарлар устоздан шогирдга бевосита ўрганиш ва ижро жараёнидан ўтиб келган бўлса, кейинг даврларда ушбу ҳолат бир мунча ўзгарди. Яъни устоз халфалар репертуаридаги қатор асарларнинг нашр этилиши, радио ва телевидения орқали тарғиб қилиниши, турли маданий-маърифий кўрик танловларнинг республика ҳамда ҳудудларда ўтказилиши ёш халфаларнинг ижрочилик маҳоратини ошириш имкониятини кенгайтди. Шунга қарамай, ҳозирги кунда давом этаётган халфачиликнинг ёш авлод вакиллари ушбу анъанадан асосан, жонли ижро ва устозлар билан бевосита ижодий ҳамкорлик жараёнида кўпроқ баҳраманд бўлмоқда.

Хоразм воҳасида “устоз-шогирд” мактаби узоқ муддатга мўлжалланган даргоҳ бўлиб, унда ашула, рақс, куй ҳамда шериятдан сабоқ берилган. Мактаб кўрмаган малакасиз ашулачи ёки мусиқачи санъат оламида эътибор қозона олмаган. Шу боис “устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар” деган ибора халқ орасида юради. Устоз санъатининг сир-асрорларини ўрганиш билан бир қаторда, шогирднинг ахлоқий тарбиясига ҳам жавобгар бўлган.

Шу билан бир қаторда устозга ҳам аждодлар санъатининг беназир анъаналарини шогирдаларга етказишда алоҳида масулият юкланган. Устозлар азалий қадриятларнинг суянчи ва таянчи ҳисобланган. Устоз бор жойда халфачилик санъати мукаммал даражада ривожланиб мактаб яратган устоз ва халқ орасида буюк инсон ҳисобланган. Шогирд эса устозининг айнан кўчирма нусхаси, унга қуруқ таклид қилувчи эмас, балки устоз ўргатганларидан ташқари, ўзи ҳам ижод қила оладидан ва ўз устида ишлайдиган бўлиши шарт бўлган.

Халфачилик анъаналарини ўрганиш ҳам ўзига хос мактаб услубига эга бўлган. Эски усул мактабларида хат-

савод чиқарган, билимга ихлосманд қизлар таниқли халфаларга 4-5 йил давомида шогирд тушган. Улар шогирдлик даврида устозларидан тўй ва бошқа маъракаларда айтиладиган кўшиқ, дoston ҳамда ғазалларни ўрганган. Халфалар шогирдларини ўзлари билан бирга тўй-маъракаларга олиб бorgan. Бирга ўтириб, бирга куйлаган ёш раққоса ҳам тушган. Устоз халфа баъзан шогирдининг якка ўзига ҳам ижро этишга рухсат берган. Бу билан устоз ўз шогирдини жамоатчиликни ўзига жалб қила олиши ва санъатини кўрсатишга алоҳида аҳамият берган. Шундай синовларда чиниққан ва жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлган шогирдлар устозларидан фотиҳа олиб, халфа номига эга бўлган. Шогирд устозидан фотиҳа олиш учун ўз уйига ҳурматли халфалар ва ўз устозини чақириб, зиёфат бериб, бир сидра кийим бош ҳадия қилган. Бунгача бирон шогирд мустақил тарзда ўзи тўй-маъракаларда иштирок эта олмаган. Албатта, бу борада ҳеч қандай чекловлар бўлмаган, бироқ устознинг розилигисиз иш бошлаш ноўрин бўлган. Бу ўринда “Устоз отангдек улуғ деган мақол ўзбек халқи менталитетига қанчалик мос эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Фотиҳа олган халфа мустақил равишда тўй ва маросимларга бориб, хотин-қизларга ўз санъатини намойиш қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Халфалар орасидаги устоз-шогирд муносабатларидаги ушбу ҳурмат категорияси фақат халфаларнинг шогирдлик даврида давом этмаган, аксинча шогирдлар устозини ҳамиша ҳурмат қилишга ҳаракат қилган. Фотиҳа олиб, ўзи мустақил тўйларга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган халфаларда ҳам шундай одат бўлганки, агар устоз халфа билан шогирд халфа бир тўй ва маъракага бориб қолса, устознинг рухсатисиз шогирд халфа ижрочиликни бошлаш ҳуқуқига эга бўлмаган. Ҳеч бўлмаганда, устоз халфа бир кўшиқ ёки ғазал куйлаб, сўнгра шогирд халфага навбат берган. Шундан кейингина шогирд халфа куйлашни бошлаган ва давом эттирган. Агарда ушбу ҳолат бузилса, халқ томонидан қаттиқ қораланган, яъни шогирд халфага нисбатан ҳурматсизлик ва устози ҳаққига ҳиёнат ҳисобланган.

ХУЛОСА

Устоз халфалар ҳам шогирдларига нисбатан яхши муносабатда бўлган. Хоразм халфалари ижоди ва кўшиқчилик санъатининг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, улар ўзидан ажойиб куй ва кўшиқлар билан бирга кўпгина хушовоз ашулачи халфалар ва мусиқа билимдонлари ва шогирдлар етиштириб чиқарганлар. Масалан, Хоразм халфаларидан бири онабиби қори

Оташоновадан тарбия олган Назира Собирова, онабиби Жуманиёзова, Робия Аҳмедова ва Улибиби Бойжонова каби кўпгина иқтидорли шогирд халфалар етишиб чиққан ва ҳозирги даврда ҳам уларнинг издошлари шогирд халфалар етишиб чиқмоқда.

REFERENCES

1. Ithomov, Z. A., & Muxammadiyev, L. G. (2020). Theoretical issues of history in Beruni's work" Monuments of ancient peoples. *International Journal of History*, 2(1), 35-36.
2. Мухаммадиев, Л. Ғ. (2020). Моддий ва маънавий меросимиз–аждодларимиз жасоратининг юксак тимсоли. *Science and Education*, 1(5), 231-238.
3. Мухлис Махмудович Сафаров (2022). ЁШЛАР СИЁСИЙ ОНГИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ ФУТУРОЛОГИК ТАҲЛИЛИНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (NUU Conference 2), 463-467. doi: 10.24412/2181-1385-2022-2-463-467

РОЛЬ И ВЛИЯНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ НА РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА УЗБЕКИСТАНА

Саидкарим Саидахматович Махмудов

Самостоятельный соискатель Ташкентского государственного аграрного университета

АННОТАЦИЯ

Если принимать во внимание то, что помимо значимости государственных инвестиций в сельское хозяйство в развитии отрасли, необходимо эффективно их использовать, значит, при оценке влияния инвестиций в отрасль нужно обращать внимание на многие показатели и системно подходить к этому. Поскольку значительная часть населения проживает в сельской местности и их благосостояние напрямую связано с сельскохозяйственным производством и сферами услуг по нему, это требует государственного вмешательства на раннем этапе экономического развития.

Ключевые слова: Инвестиция, доход, бюджет, сельское хозяйство, эффективность, экономика, развитие.

ВВЕДЕНИЕ

Мировое сельское хозяйство обеспечивает население продовольственной продукцией, а промышленность – сырьём. Модернизация, интенсивное развитие отрасли, создание основных и оборотных средств в отрасли, изготовление качественной и конкурентоспособной продукции, обеспечение внутреннего потребления наряду с увеличением экспорта готовой продукции осуществляется через вложение инвестиций в отрасль.

Оценка эффективного использования вкладываемых в сельское хозяйство инвестиций и повышение возвратности инвестиций считается одной из важных задач, стоящих перед правительством. Такие задачи наряду с экономическим развитием отрасли также непосредственно улучшают, модернизируют её социальные аспекты.

В развитии экономики осуществление реформ в сфере сельского хозяйства связано с эффективным использованием централизованных инвестиционных ресурсов, выделяемых государством. А эффективное использование инвестиций требует глубокого изучения сферы, рационального подхода с научным изучением её.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В период начала третьего ренессанса для экономики нашей страны проводимые перемены в аграрной сфере и модернизация сферы непосредственно связаны с инвестициями, направляемыми на сельское хозяйство. Растёт актуальность изучения эффективно применяемых в зарубежных странах методологических разработок и способов, их целевого и адресного использования при экономической оценке результата вложения государством инвестиций в производство продукции в сельском хозяйстве.

Осуществлён маржинальный анализ прибыли фермерских хозяйств повышения на 1 процент привлечённых инвестиционных средств. То есть, научно обосновано, что повышение на 1 процент привлечённых в фермерские хозяйства инвестиционных средств увеличивает количество, прибыли в отрасли на 0,216 %.

Инвестиции играют важную роль в непрерывном осуществлении реформ социально-экономических сфер в нашей стране, развитии отраслей и сфер, стабильном развитии интеграционных процессов между ними и развитие их привлечения осуществляется посредством активной инвестиционной политики. В результате, в это влияет на повышение объёма выпускаемой продукции в сельскохозяйственной деятельности с точки зрения количества и качества и создаётся фундамент для укрепления родолюбивой безопасности страны, увеличению экспортного потенциала посредством обеспечения населения сельскохозяйственными продуктами, а перерабатывающую промышленность сырьём. Уменьшается доля выделяемых в сельское хозяйство инвестиций в общем объёме инвестиций, расходуемых на отрасли экономики. Конечно, перемены на разных этапах реформ в аграрной сфере по разному влияли на прогнозные показатели.

Согласно модели ARIMA, эффективность привлечения инвестиций в сельское хозяйство и перспективные прогнозные показатели были спрогнозированы на срок до 2030 года. Полученные прогнозные показатели дали тенденцию постоянного увеличения валового дохода в сельском хозяйстве.

При осуществлении анализов были взяты финансовые результаты, основные экономические показатели 2021 года. При этом были взяты полученная от деятельности прибыль фермерских хозяйств, привлечённые в 2021 году инвестиционные средства, уставной фонд, общая посевная площадь, среднее количество трудовых ресурсов, срок стоимости полученной инвестиции (до 1 года

краткосрочный; до 3 лет среднесрочный; до 5 лет и больше долгосрочный), отрасль деятельности, возраст, пол и образование руководителя фермерского хозяйства. В частности, если полученная от деятельности прибыль фермерских хозяйств, инвестиционные средства, уставной фонд, посевная площадь, трудовые ресурсы и возраст руководителя фермерского хозяйства были выражены в количественном показателе, то инвестиционный срок, отрасль деятельности, пол и образование были взяты как качественные показатели и был проделан маржинальный анализ воздействия каждого фактора.

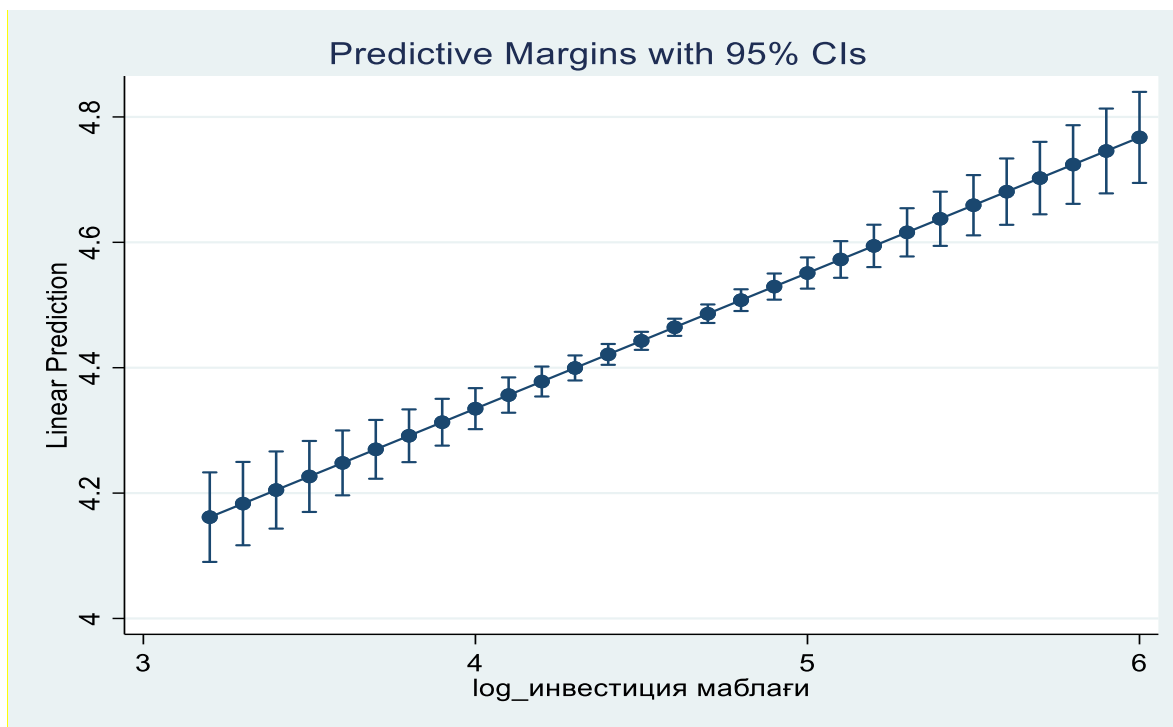
1-таблица

Результаты модели ARIMA

	ARIMA (1,0,0)	ARIMA (1,1,0)	ARIMA (2,0,0)	ARIMA (2,0,2)
Неизменная стоимость	79419.83	925.19	75085.37	9651.62
L1.ar	.98***	-.39***	1.56***	1.97***
L2.ar			-.58***	-.99***
L1.ma				-1.99***
L2.ma				1.00***
L3.ma				
AIC	688	630	678	649
BIC	692	634	684	656

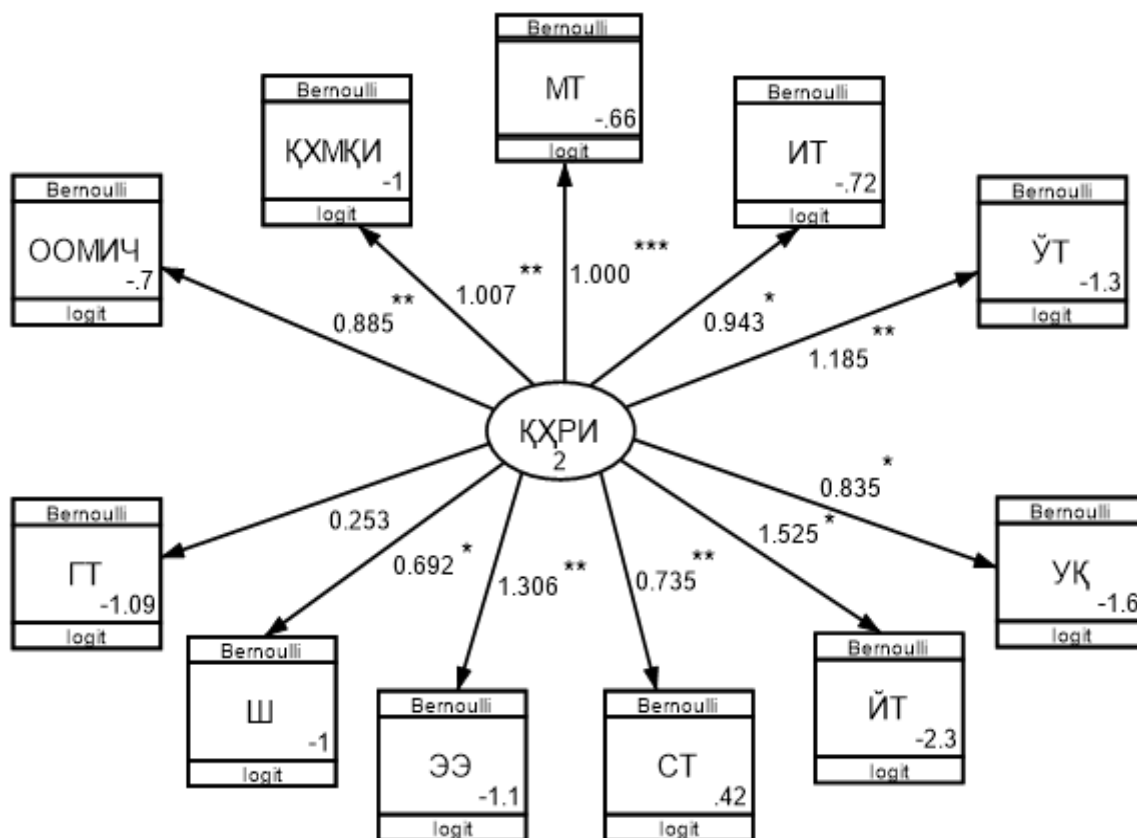
* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01 данные в скобках считаются стандартной ошибкой

Полученные результаты показывают, что повышение на 1 процент привлечённых в фермерские хозяйства инвестиционных средств увеличило количество прибыли в отрасли на 0,216 %. Однако, на основании результатов данного анализа не можем утверждать о том, что фермерские хозяйства эффективно использовали инвестиционные средства. Мы можем говорить лишь о их важной статистической значимости при получении прибыли. В частности, важное значение имеет привлечение инвестиционных средств в процессы, связанные с осуществлением многоотраслевой деятельности в расширенном перепроизводстве или производстве и стабилизацией уставного фонда (использованием инновационной техники и технологий) в фермерских хозяйствах.

1-рисунок. Графическое выражение маржинального воздействия инвестиционных средств на количество прибыли, полученной от деятельности фермерских хозяйств.

В деятельности фермерских хозяйств увеличение уставного фонда на 1 % повышает количество полученной от деятельности прибыли на 0,172 %. Это положительно влияет на производственную результативность как и при формировании уставного фонда за счёт собственных средств, так и за счёт кредитных средств. Хотя, формирование уставного фонда непосредственно связано с объёмом посевной площади фермерского хозяйства. Если объём посевной площади фермерских хозяйств увеличивается на 1%, это увеличивает количество полученной от деятельности прибыли на 0,445 процентов. Однако, увеличение вкладываемых в деятельность инвестиционных сроков на 1 единицу, то есть с краткосрочных на среднесрочные, с среднесрочных на долгосрочные увеличивают количество прибыли на 0,058%. В частности, привлекаемые в деятельность фермерских хозяйств инвестиционные сроки, а именно вкладываемые в основные средства инвестиции могут положительно влиять на результат производства.

2-рисунок. Статистический анализ состояния развитие сельских местностей.

Индекс развития сельских местностей, если какая-то сельская местность приблизилась к коэффициенту 1, её социально-экономическое состояние считается более развитым по отношению к другим сельским местностям. То есть, при этом развитие сельских местностей может быть осуществлено за счёт государственных инвестиций или средств местного населения, предпринимателей.

Существует связь между государственными инвестициями и индексом развития сельских местностей. То есть, государственные инвестиции, расходуемые на развитие сельских местностей, имеют положительный характер. Однако, без модельного анализа не имеется возможности объяснить, в какой степени государственные инвестиции воздействуют на индекс развития сельских местностей. При экономической оценке воздействия государственных инвестиций на Индекс развития сельских местностей индекс развития сельских местностей была использована модель линейной регрессии.

Инвестиции играют важную роль в обеспечении экономического роста в сельском хозяйстве, сокращении бедности в сельских местностях и обеспечении продовольственной безопасности. Инвестиции в сельском хозяйстве выражаются в различных

формах. В частности, они нааправляются на освоение фермерскими хозяйствами новой техники и технологий, приобретение породистых животных, улучшение состояния почвы или строительства зданий в составе хозяйств.

Выявлено, что средний возраст изученных фермерских хозяйств составляет 41 год и руководители хозяйств имеют в среднем по 13 лет опыта. А также, было проанализировано, что 51 процентов фермерских хозяйств в течении деятельности брали субсидии, в 22 процентов фермерских хозяйств привлекались государственные инвестиции, в 35 процентов фермерских хозяйств привлекались частные инвестиции в систему орошения и 39 процентов фермерских хозяйств пользовались льготными кредитами для деятельности. Также, выявлено, что 62 процента руководителей изученных фермерских хозяйств имеют средн-специальное, 7 процентов среднее или закончившие среднюю школу и около 30 процентов имеют высшее образование.

ВЫВОДЫ

В заключении хочется отметить, что государственные инвестиции являются важнейшим средством экономической политики, создают экономические условия и социальные возможности, обеспечивающие благосостояние граждан в каждой стране. Эффективность финансовой поддержки фермерских хозяйств Фондом государственной поддержки сельского хозяйства за счёт государственных бюджетных средств была экономически оценена на примере фермерских хозяйств Самаркандской области. Как показали результаты, установлено, что повышение привлечённых в деятельность фермерских хозяйств инвестиционных средств на 1 %га увеличивает количество получаемой от отрасли прибыли на 0,216 %.

REFERENCES

1. А.Абдуганиев и А.А.Абдуганиев. Экономика сельского хозяйства. Учебник.-Т., 2004 г.
2. UNDP. Assessment of Development Results: Evaluation of UNDP Contribution-Uzbekistan.; 2009. doi:10.18356/df68e7e3-en
3. Makhmudov S. Усовершенствование инвестиционной среды при финансировании инвестиций //Архив научных исследований. – 2020. – Т. 35.
4. Sanaev G, Kim KR, Hasanov S, Ganiev I. Review of postharvest aspects of fruits and vegetables subsector in Uzbekistan. Connect local Glob food Sustain Solut public food Procure. 2015;14:557.

КИШИЛИК ЖАМИЯТИДА ДЕНГИЗ ТРАНСПОРТИНИНГ АҲАМИЯТИ БОРАСИДАГИ ДИАЛЕКТИК ЁНДОШУВЛАР

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Абдулазиз Вахоб ўғли Воитжонов
Жавоҳир Хожиакбар ўғли Маматқулов
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада диалектика тамойилларига асосан дунёдаги ҳамма нарса доимий ўзгариш ва ҳаракатдадир. Ҳеч нарса ва ҳодиса бир ҳолатда ўзгаришсиз қола олмайди. Бу жараён ҳамма нарсага, жумладан коммуникация ва транспорт тизимига тааллуқли эканлиги, шулар қатори денгиз транспортига ҳам алоқадорлиги диалектик нуқтаи назардан таҳлил этилган.

Калит сўзлар: дарё ва денгиз транспорти, диалектика, кашфиёт, тараққиёт, эҳтиёж.

КИРИШ

Ана шу денгиз йўли инсоният тарихида куруқликдаги карвон йўлларида кейин пайдо бўлган алоқа йўли саналади. Шу ўриндан бир нарсани унутмаслик лозимки, бундан дарё ва денгиз йўллари «Буюк ипак йўли» аҳамияти тушиб кетган 16-17 асрларда вужудга келган деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу даврда узоқ масофаларга олиб борувчи, кўплаб юкларни ташишига ярайдиган кемалар яратилган, қиъталараро денгиз йўллари очилиши, давомли тус олган бўлсада, лекин денгиз йўллари қадим замонлардан мавжуд бўлган бўлиб, одамлар кемаларда дарёлар ва денгизларда сузганлар. Йўловчиларни ва юкларни ташишда денгиз йўлларида фойдаланиш ўтмиш даврлардан бошланган. Инсоният цивилизациясининг қадимий бешиги сифасида эътироф этиб келинаётган Месопотамия ва Миср худудларидан оқиб ўтувчи Дажла ва Фрот ҳамда Нил дарёларида эрамиздан минг йиллар илгари эшқакли ва елканли кемалар сузганлиги маълум.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қадим замонларда кемачилик ва денгиз йўли соҳасида илк муваффақиятларни қўлга киритган халқ Финикияликлар бўлган. «Финикия – ҳозирги Ливан ва Сурия давлатлари худудининг бир қисмида мавжуд бўлган қадимги давлат»

бўлган. Ушбу давлат денгизчилари Ўртаер денгизи бўйлаб денгиз йўллари очганлар. Улар ўз кемаларида, шимолий йўналишда Гибралтар бўғози орқали Буюк Британия ороллариғача, жанубий йўналишда эса қизил денгиз орқали ҳинд океанига етиб борганлар. Шунингдек, Финикиялик денгизчиларнинг шарқий ҳудудлар жумладан, Марказий Осиё ўлкалари билан ҳам алоқада бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам учрамоқда. Тўғри, бу фикрни эшитган баъзилар, - бўлиши мумкин эмас, - деб хитоб қилиши мумкин. Уларни тушуниш мумкин. Чунки, қадимги Финикия давлати мавжуд бўлган ўлкалар билан Марказий Осиё ўртасидаги масофа жуда узоқ ва бу ҳудудлар бир-бирлари билан сув йўллари билан боғланмаган. Шундай экан, Финикиялик денгизчиларнинг кемалари қандай қилиб Марказий Осиёга сузиб келганлар. Ёки, аксинча Марказий Осиё денгизчиларнинг кемалари қай тарзда Ўрта Ер денгизининг соҳилларида жойлашган Финикияга бориб қолишлари мумкин. Дарҳақиқат, бугунги дарё ва денгизларнинг географик жойлашувида, буни имкони йўқ. Бироқ, бугунги географик ҳолат аввал бошидан шундай бўлмаганку. Табиатни бугунги кўриниши ҳам, абадий шу тарзда қолиб кетмайди.

Диалектика тамойилларига асосан дунёдаги ҳамма нарса доимий ўзгариш ва ҳаракатдадир. Ҳеч нарса ва ҳодиса бир ҳолатда ўзгаришсиз қола олмайди. Бу жараён ҳамма нарсага тааллуқлидир. Бунда фақат битта фарқ бор – бу вақт масаласи. Баъзи нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши учун кунлар, соатлар ва дақиқалар ҳам кифоя қилиши мумкин. Масалан, 2020 йилнинг 31 май куни Тошкент вақти билан 00 : 22 да АҚШ нинг «SpaceX» компанияси космосга учирган «Falcon 9» ракетаси санокли дақиқаларда ер орбитасига чиқиб улгурди. Дехқончиликда ҳамма биладиган нарса: ерга сепилган уруғни бир неча кунлар ичида униб чиқиши ва шу каби кўз олдимизда содир бўладиган кўплаб ўзгаришларни мисол сифатида кўрсатишимиз мумкин. Лекин, шу билан ўзгариши учун йиллар, асрлар, минг йиллар ва ҳаттоки миллион йиллар керак бўладиган ўзгаришлар ҳам бор. Агарда биз бу масалага диалектик нуқтаи назардан ёндошсак, масалани илмий жиҳатдан тушунтириш имкониятлари ҳам кенгайиб боради. Ўрта Осиёда қадимда халқаро денгиз йўлининг борлиги, бу ерда кемачилик ҳам тараққий этганлигидан дарак беради. Негаки, денгиз транспортини кемаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Зотан, узоқ масофаларга қатнаш ва оғир юкларни ташиш учун кучли ва чидамли кемалар керак бўлган. Ўз навбатида, бундай кемаларни яшаш учун ақл, билим ва кўникма зарур бўлган.

Маълумотларга қараганда «Ўрта Осиёда кеманинг дастлабки тасвири Нукусдан 20 км наридаги Бештўбе қояларидаги суратларда акс эттирилган... С.П. Толстовнинг фикрича, Бештўбедаги сувратда тасвирланган кема шаклининг санаси эрамизгача III дан I мингйиллик бошларигача ҳисоб қилинадик, бу бринж даврига тўғри келади... Бу финикияликлар кемасидир. У асосан савдо кемаси бўлиб, эрамизгача VIII асрга оид Сарагон II саройининг бўртма суратларида акс эттирилган. Бештўбе қоясида тасвирланган кема сингари у ҳам бир елканли, бир мачтали бўлиб, мачтани бири тумшукқа, бири қуйруққа тортиб боғланган икки арқон ушлаб туради». Мана сизга илмий асосланган исбот: бир-биридан жуда узоқ (тахминан 6 минг км атрофида) масофада жойлашган иккита манзилгоҳда бир хил кемани тасвирини чизилганлигини қандай тушунтириш керак. Бир-бирларидан шунча узоқликда бўлган ва бундан оз эмас, кўп эмас уч минг йиллар муқаддам яшаган одамларнинг бир хил нарсанинг тасвирини қандай қилиб, шу даражада ўхшатиб чизишлари мумкин. Кейин, кемаларнинг тасвири мураккаб чизма ҳисобланади. Уни, бу тарзда аниқликда, шунчалик хаёлдан чизишнинг иложи йўқ. Бу кемаларнинг чизмаларини бу тарзда ўхшатиб чизишнинг ягона йўли бу – ўша кемаларни ўзига қараб чизишдир. Демак, бу кемалар иккала манзилгоҳларда ҳам бирдек мавжуд бўлган. Мантиқан хулоса чиқарамиз: бир хил кеманинг бир-биридан олисда жойлашган икки жойда бўлиши, бу кемалар ушбу ҳудудлар орасида сузиб юрганлигини билдиради. Хулоса шуки, қадимда Ўрта Осиёнинг дунё мамлактлари билан халқаро денгиз алоқа йўллари орқали ижтимоий муносабатлари ўрнатилган.

Ўрта Осиёнинг икки марказий дарёлари бўлган Амударё билан Сирдарё, халқаро ва ички савдода муҳим алоқа йўллари вазифасини ўтаган. Ушбу дарёларда қайиқлар ва кемалар кўплаб сузиб юрган. Қайиқлар кечувларда савдогарларни, сайёҳларни ва уларнинг юкларини дарёнинг бир қирғоқидан иккинчи қирғоқига ўтказиб қўйган. 1400 йиллар бошида Ўрта Осиёга сафар қилган Испаниялик сайёҳ Клавихо кўплаб мамлакатларда бўлган ва уларнинг подшоҳлари билан учрашган. Хусусан, ўша жаҳоннинг тенгсиз ҳукмдори ҳисобланган Амир Темурнинг қабулида ҳам бўлган. Клавихо Ўрта Осиё минтақасининг ижтимоий – иқтисодий аҳволи тўғрисида кўплаб маълумотларни ёзиб қолдирган. Жумладан, у ўз асарларида, дарё алоқа йўллари ҳақида тўхталиб ўтган. Клавихонинг таъкидлашича, «Ўша вақтда Амударёда қайиқлар сузган, одамларни бир соҳилдан бошқасига элтган, шуниси ҳам борки, одам элтиш учун сузишга рухсат берилган махсус ёрлик ёки фармон бўлиши шарт

ҳисобланган». Ўрта Осиёда Амир Темур ҳукмронлиги даврида бўлган Клавихонинг бу ёзувидан икки муҳим хулоса келиб чиқади: биринчиси, Амударёда одамларга, хусусан савдогарлар ва сайёҳларга хизмат кўрсатувчи қайиқлар бўлганлиги ва улар кечувларда кишиларни у соҳилдан бу соҳилга ўтказиб қўйганлиги; иккинчидан, бу иш шуғулланиш учун махсус ёрлик ёки фармон бўлишлиги, яъни ҳозирги тил билан айтганда лицензия бўлиши шарт бўлган.

Қитъалар ўртасидаги асосий денгиз йўлларининг кашф этилиш жараёни XV асрлардан бошланди. Янги денгиз йўлларининг очилишининг ўз зарурий – объектив сабаблари бор эди. Бунда асосий сабаб шунда эдики, бу вақтга келиб Европанинг Осиё мамлакатлари билан бўладиган савдо алоқалари жуда қисқариб кетди. Шарқдан олиб келинадиган, Европаликлар учун жуда зарур бўладиган ипак, шойи ва бошқа турдаги матолар, мурч, занжабил каби зираворларва бошқа керакли бўлган маҳсулотлар деярли келмай қўйди. Маълумки, бу маҳсулотлар Европага куруқликдаги «Буюк ипак йўли» орқали олиб келинарди. Ушбу йўлнинг Осиёдан Европага олиб ўтувчи асосий нуқтаси Константинополь шаҳри бўлган. Мазкур шаҳар 1453 йилда Усмонли Турклар давлати томонидан забт этилади ва Истанбул деб қайта номланади. Лекин, иш фақат шаҳарни қайта номлаш билан тугамади. Турк давлатининг қудратли харбий денгиз кучлари Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз бўйлаб ўтадиган денгиз йўлларини ҳам беркитди. Хуллас, Европанинг минг йиллардан буён Шарқ билан боғлаган қадимий савдо йўллари барҳам топди. Бу ҳолат изсиз кетмади. Европа давлатларининг ижтимоий – иқтисодий тараққиётига ўзининг салбий таъсирини кўрсата бошлади. Айниқса, ушбу салбий таъсир аҳолининг кундалик – маиший турмушида жуда сезиларли тарзда кўрина бошлади. Европани Шарқ билан боғлайдиган янги денгиз йўлларини излаб топиш ҳаёт-мамот масаласига айланди. Шу боис, Европадаги кўпчилик давлатларнинг ҳукуматлари Шарққа Ғарбдан денгиз йўли очиш борасида бош қотиришиб, бу борада изланишлар олиб бормоқчи бўлган денгизчи ва саёҳатчиларнинг фаолиятини рағбатлантира бошладилар. Бу масалада энг фаол бўлганлар Португалия ва Испания ҳукуматлари эди.

Қитъаларо денгиз алоқа йўлларининг топилиши дунё савдо алоқаларини кескин ўзгартириб юборди. Бир вақтлар савдо марказлари ҳисобланган Ўрта Ер денгизидagi баъзи шаҳарлар, портлар ўз аҳамиятини йўқотди. Уларнинг ўрнига янги савдо марказлари ва портлар шаклланди. Чунки жаҳон савдо алоқалари Ўрта Ер денгизидан Дунё океанларига кўчди.

Португалияликларнинг Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга йўл топишлари Европанинг бошқа давлатларининг, айниқса, Испанияни ҳаракатини тезлаштирди. Шундан кейин аввал номаълум бўлган кўплаб ерлар кашф этилди, денгизлар ва дунё океанлари бўйлаб янгидан-янги денгиз йўлларига асос солинди. Кашф этилган худудларга ҳам тарққиёт кириб борди. Европанинг бошқа қитъалар билан савдо алоқалари ҳажми обора орта бошлади. Фан-техника тараққиётига ва саноатни вужудга келишида муҳим омил бўлди. Денгиз йўлларининг очилиши ва денгиз транспортининг ривожланиши кўп давлатларга тўғридан-тўғри алоқалар ва ижтимоий муносабатларни ўрнатиш имкониятини берди. Қуруқликда йиллар давомида бориб келинадиган жойларга денгиз йўллари орқали ойлар ичида бориб келинадиган бўлди. Таннарх масаласи, маълумки, қуруқликдаги савдо қарвонларининг ҳаракатланиши учун жуда катта маблағлар сарфланарди. Юкларни ташиш учун бир неча юзта отлар ва туялар керак бўлган. Бу жониворлар учун эса доимо ема-хашак сотиб олинган. Қарвондаги юкларни ортиш, тушириш билан шуғулланиш учун ўнлаб ҳаммоллар зарур бўлган. Ҳаммолларга ва қарвондаги бошқа хизматчиларга маош тўланган. Ойлаб, йиллар давом этадиган машаққатли сафарларда иштирок этадиган қарвондаги кишиларни еб-ичиши, кийими ва йўлларда қарвонсаройларда дам олишлари учун катта маблағлар талаб қилинган. Бу сарф-ҳаражатлар савдо қарвонларида ташиладиган маҳсулотларига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмаган. Денгиз йўлларида кемалар воситасида амалга оширилган савдо-сотик жараёнларида сарф-ҳаражатлар нисбатан камроқ бўлган. юзлаб отлар ва туялар ташийдиган юклар битта кемага ортилган. Кема экипажи сони ҳам қарвон аъзолари сонидан анча кам бўлган. Кейин кемалар қарвонлар сингари тез-тез тўхтаб, қарвонсаройларда дам олишмаган ва ҳокозо. Хуллас денгиз йўллари қуруқликдаги қарвон йўлларидан афзал бўлган.

ХУЛОСА

Денгиз йўлларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган мамлакатлар қуруқликдаги қарвон йўлларидан фойдаланишдан воз кеча бошлаганлар. Оқибатда қуруқликдаги қарвон йўллари ўз ўрнини денгиз йўлларига бўшатиб берди. Бу ҳолат бир неча юз йил давом этди. Қачонки, денгиз кемаларига рақобат қила оладиган, қуруқликда ҳаракатланадиган автомобиллар ва темир йўлларда юрадиган паровозлар кашф этилгач, қуруқликдаги йўллар ўз ўрнини ва аҳамиятини қайтара бошлади. Негаки, автомобиллар ва темир йўллари ўзининг тезкорлиги, фойдали

иш коэффциенти, самадорлиги ва жихатлари билан ўтмишдоши бўлган карвон йўлларига қараганда анча олдинга кетган эди.

Ижтимоий муносабатларнинг диалектик таҳлилини ўрганар эканмиз, аввало ижтимоий муносабатларни классификациясини тузиш диққатга сазовор эканлигини сездик. Шу нуқтаи назардан бизнинг фикримизча ижтимоий муносабатларнинг турлари, яъни, классификацияси жамиятда мавжуд тоифалар, табақлар ва бошқа турли хил ижтимоий қатламларга мос тарзда тузилиши мақсадга мувофиқ бўларди.

REFERENCES

1. О‘зМЕ. – Т.: 2008. 9-жild. – Б. 252.
2. Эдвард Ретвеладзе. Суғдлик денгизчилар. Жаҳон адабиёти. 2002 йил, 11-сон. – Б. 125-133.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
4. Salimov B.L. Expression of Dialectic Categories in the Individual’s Social Life // openaccessjournals. eu. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology. Volume: 1, Issue 4, 2021. -P.16-18.
5. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
6. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.

ЖАМИЯТДА ИЖТИМОЙ БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ОИД ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Одилбек Дониёр ўғли Бозорбоев
Хусниддин Равшанбек Раджапбаев
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада ижтимоий муносабатлар жуда кенг тушунча бўлиб, ижтимоий воқеликдаги барча нарса-ҳодисалар унинг таркибига киради. Шулардан бири динлараро ва миллатлараро муносабатлар доирасидир. Зотан бу муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши жамиятдаги барқарорликнинг гарови эканлиги ўрганилиб, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино ва Абулқосим Фирдавсий каби мутафаккирларнинг мавзуга оид қарашлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: фозил шаҳар, фазилатлар, илм, бахт, яхшилик ва ёмонлик.

КИРИШ

Ижтимоий муносабатлар жуда кенг тушунча бўлиб, ижтимоий воқеликдаги барча нарса-ҳодисалар унинг таркибига киради. Шулардан бири динлараро ва миллатлараро муносабатлар доирасидир. Зотан бу муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши жамиятдаги барқарорликнинг гаровидир. Ана шуларни инобатга олган ҳолда мустақил Ўзбекистонимизда диний бағрикенглик, миллатлараро муносабатлар масаласи доимо эътибор марказида бўлиб келган. Зеро, диний бағрикенглик ва миллатлараро муносабатларнинг тўғри йўлга қўйилиши мамлакатнинг буюк келажагини таъминлаб беради. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасидаги диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик ғояси – мамлакат тараққиётининг муҳим омили сифатида ҳизмат қилмоқда. Айни кунларда мамлакатимизда 16 та диний конфессияларга эътиқод қилувчилар ҳамда 130 дан ортиқ миллат вакиллари тинч-осойишта ҳаёт кечиришаётир. «Улар умумий ўйимиз – Ўзбекистонимиз равнақи йўлида бирлашиб, барча соҳа ва тармоқларда фидокорона меҳнат қилмоқда, ривожланган бозор иқтисодиёти ва кучли фуқаролик жамиятига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қуришга муносиб ҳисса қўшмоқда».

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Таъкидлаш керакки, динлараро ва миллатлараро муносабатлар масалалари Абу Наср Форобий асарларида ҳам таҳлил этилган. Буюк аллома жамиятда турфа дин ва миллат вакиллари мавжуд бўлишини эътироф этиб, улар биргаликда мамлакат тараққиёти учун хизмат қилишлари мумкинлигини айтади: «...Фазилатли шаҳарнинг турли халқлари ягона (ҳақ-таоло) га ишониб ягона саодат ва ягона мақсадга интилсаларда, уларнинг динлари турлича бўлиши мумкин». Юқоридаги мулоҳаза Абу Наср Форобийнинг бундан минг йиллар олдин ўз даврига нисбатан илғор ғояни илгари сурганлигини намоён этмоқда. Абу Наср Форобий шу каби яна кўплаб, ижтимоий муносабатлар доирасига оид ўз даврида ҳам долзарб бўлган ҳамда бугунги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикр ва мулоҳазаларни баён этиб қолдирган.

Ижтимоий муносабатларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши бевосита инсонлар жамоаси тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу боғлиқлик шу билан ифодаланадики, жамоа пайдо бўлмагунча, ижтимоий муносабатлар ҳам бўлмаган. Аввало, жамоа вужудга келган, сўнгра ижтимоий муносабатлар шаклланган. Инсоният тарихидаги энг катта юксалишлардан бири бу жамоа бўлиб яшашни ўрганилганидир. Ўзи аслини олганда «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади...Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради». Ушбу хулосага қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, жамоа бўлиб яшаш муҳим ижтимоий кашфиёт сифатида одамларнинг моддий-маиший ва маънавий турмуш тарзини анча юқори даражага кўтарди. Жамоа пайдо бўлиши билан унда яшашни тартибга солиб турадиган ахлоқий, маънавий ва ҳуқуқий тартиб-қоидалар ҳам вужудга кела бошлади. Бу тартиб-қоидалар инсоният ҳаётини тубдан ўзгартирди. Илмий изланишларимизда айтиб ўтганимиздек, барча кишилиқ жамиятининг якуний мақсади бахтга эришишдир. Демак, »Инсонлик моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади».

Барчамизга маълумки, сўнги йилларда жамиятимизнинг орзу-умидларини ўзида мужассамлаштириши керак бўлган «миллий ғоя» атрофида кўп гап-сўзлар бўлди ва бўлаётир. Бизнинг назаримизда, бу ўринда миллий деган иборни

қўлламаслигимиз мақсадга мувофиқдир. Унинг ўрнига жамиятимиз ғояси ёки халқимиз ғояси деб номлаш маъқул. Миллий ибораси масала доирасини тор қилиб қўйиши мумкин. Кейин, халқ ғоясини шакллантирар эканмиз, баландпарвоз, мужмал ва тушунарсиз шиорлардан воз кечишимиз зарур. Аксинча, одамларнинг реал орзу-умидларини ифодалайдиган ғояларни излаб топишимиз ва уларни илгари суришимиз шарт. Бу ғоялар кишиларнинг қалбидаги эзгу мақсадларни ўзида мужассамлаштириб, уларни руёбга чиқиши барчани бирдек қаноатлантириши зарурдир. Шу боис, ушбу ғояларни амалга ошириш жараёнида ҳамма инсонлар бир тану-бир жон бўлиб ҳаракат қиладилар. Ҳеч ким шунчаки оддий томошабин сифатида қараб турмайди. Ҳамма ўз фаолиятини ижтимоий муносабатларнинг муҳим элементи сифатида мувофиқлаштириб боради. Ҳамма бахтли яшашни хоҳлайди. Ҳар ким оиласи, яқинлари даврасида тинч-осойишта, эмин-эркинликда ва тўкин-сочинликда, Аллоҳ ато этган ҳаёт неъматларидан тўлиқ баҳраманд бўлган ҳолда умргузаронлик қилишни истайди. Форобийнинг таъкидлашича, инсоннинг «Бахтга эришишининг зарурий шarti бу илм-фанни ўрганиш ва назарий билимларни ўзлаштиришдир».

Дарҳақиқат, илмнинг кишилик жамиятининг, айниқса, унинг узвий қисми бўлган ижтимоий муносабатларнинг шаклланишида ва ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Агарда илм, билим ва маърифат каби хусусиятлари бўлмаганда инсониятнинг цивилизациялари ҳам бўлмасди. Абу Али ибн Сино ҳам мазкур мавзуга оид диққатга сазовор фикрларни ёзиб қолдирган. Абу Али ибн Сино ўз фикрларида бу масалага ўзига хос тарзда, файласуфна ёндошади. Бу билан у ўзини нафақат машҳур табиб бўлганлигини, балки буюк файласуф эканлигини намоён этади. Алломанинг фикрича, илм ўз-ўзидан бирданга пайдо бўлмайди. Илмнинг вужудга келиши учун бир неча босқичлардан ўтиши керак. Абу Али ибн Сино илмга эришишнинг куйидаги босқичлари мавжудлигини кўрсатиб ўтган: «1) сезги ёрдами билан эришиш; 2) тасаввур билан эришиш — бу фикри Аристотельнинг фикрига туғри келади; 3) ақл билан баҳолаш қобилияти — бу фикр Ибн Синонинг ўзига тегишлидир; 4) универсалия деб аталучи умумий тушунчаларнинг ҳосил қилиниши». Алломанинг бу қарашидан илмнинг ўзи ҳамда унга эришиш кўп босқичли, мураккаб жараён эканлиги аён бўлмоқда.

Маълумки, ижтимоий муносабатларнинг барча жабхалари тўхтовсиз ўзгаришда ва ҳаракатдадир. Ушбу ўзгаришлар ва ҳаракатларнинг асосий манбааси ва сабабчиси эса инсонлардир. Ижтимоий муносабатларнинг субъекти бўлган

инсонларнинг онгли фаолиятлари – жамиятдаги шарт-шароитларни ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳволининг даражасини белгилаб беради.

Бирок, бу жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлиб қолмайди. Чунки «Янгиланаётган ва ўзгараётган ҳамма нарса-ҳодисаларнинг қандайдир сабаби бўлиши керак». Шундай, ҳеч бир ўзгариш бесабаб, ўз-ўзича содир бўлмайди. Якка олинган инсон ҳаётидаги ҳодисалар ҳам ёки жамиятда кечаётган жараёнлар муайян сабаблар таъсирида юз беради. Ибн Сино айтганидек, «Инсон қалби икки кўринишга эга: бири юқорига, ўзининг асл ўрнига қараб интилса, бошқаси унга тескари томон интилади». Ушбу хулосанинг мазмуни шундаки, инсон қалбида икки куч мужассамлашаган: бири, яратувчилик, бунёдкорлик, улуғворлик, комиллик каби юксак ахлоқий фазилатларга йўналтирса, бошқаси бузғунчилик, вайронкорлик, тубанлик, разиллик каби ноахлоқий иллатларга етаклайди.

Гарчанд, инсонга илм, билим берилган бўлсада, у ҳамма вақт ҳам ақл-тафаккур билан иш кўравермайди, у гоҳида қалби, кўнгли буюрган ишларни ҳам қилаверади. Шунда, инсон қалбида ёвузлик устувор бўлса, унинг хатти-ҳаракати ёмонлик сари етаклайди. Ва натижада, биз юқорида айтиб ўтганимиздек, ижтимоий муносабатларни издан чиқарувчи, жамият барқарорлигига раҳна солувчи нохуш ҳолатларни вужудга келтирувчи сабабларга айланади. Минг афсусларки, ҳозирги кунда жамиятимиз тараққиётига ғов бўлиб, унинг юксалишига тўсиқ бўлаётган салбий ҳолатлар кўпаймоқда. Оилавий ажримларнинг сони ошаётганлигидан ташқари одамлар орасида меҳр-оқибатни йўқолиб бораётганлиги, кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган жиноятларни содир этилаётганлиги, баъзиларнинг ўзлигини йўқотиб, бегона маданиятлар таъсирига берилаётганлиги, фақш, зўравонлик, шавқатсизлик ва бошқа кўнгилисиз ҳодисаларнинг авж олаётганлиги шулар жумласидандир. Бирок, бу каби ёмонликларга қарши курашни ҳамда яхшиликларни қарор топтиришни якка ҳолда руёбга чиқариб бўлмайди. Бунинг учун жамият доирасида кенг миқёсдаги тадбирларни амалга ошириш зарурдир.

Аввал ҳам, ҳозир ҳам, инсонлар ҳаётида яхшилик ва ёмонлик муҳим роль ўйнаб келган. Нафақат, якка олинган инсон турмуш тарзида, балки, ижтимоий муносабатлар фаолиятида ҳам яхшилик ва ёмонлик доимо мавжуд бўлиб келган. Диалектик моҳиятига кўра яхшилик ва ёмонлик тушунчалари мазмунан қарама-қарши бўлсада, шу билан бирга бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш азал-азалдан, минглаб йиллардан буён давом этиб келмоқда. Бу курашда мутлоқ ғолиб ҳам йўқ. Ғалаба қисман бўлиши мумкин.

Лекин, ана шу ёмонлик устидан яхшиликнинг қисман ғалабасига ҳам осонлик билан эришилмайди. Ёмонлик билан курашда яхшилик устун келиши учун «Яхшилик одамлар учун, умуммиқёсда қилинган, ҳаммага мақбул бўлган низомга ва одат тусига кирган ҳамда ўзаро муносабатларида амал қилиши шарт бўлган қоидага айланиши керак». Шундагина биз яхшиликни умумжамиyat миқёсида устувор бўлишини таъминлай олишимиз мумкин.

Биз юқорида фикр юритган яхшилик, эзгулик сингари тамойиллардан ижтимоий муносабатларни ташкил этишда фойдаланиш доимо мақсадга мувофиқ бўлиб келган. Чунки бу каби кадриятлар инсонларнинг маънавий дунёсини шакллантирувчи ва уларни комиллик сари йўналтирувчи муҳим омиллардир. Ўз навбатида, шу омилларга асосланиб қурилган ижтимоий муносабатлар ҳам бардавом бўлади. Айниқса, ижтимоий муносабатларнинг амал қилинишида муҳим таъсирга эга бўлган қонунларни яратилишида бу жиҳатни эътиборга олиниши ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир. Абу Али ибн Сино таъбири билан айтганда «...Хукмрон қонунлар мажмуасини тузаётганида, халқларнинг маънавий хусусиятларини ва ҳаққоният сари рағбатлантирувчи қадимий анъаналарини ҳисобга олиши керак. Чунки ҳаққоният – инсонга хос одатларнинг энг гузалидир». Демак, ижтимоий муносабатларнинг амал қилинишида муҳим аҳамиятга эга бўлган қонунлар халқнинг асрий кадриятлари ҳамда орзу-умидлари ва истаклари асосида яратилиши керак. Шунингдек, қонунларда адолат, ҳақиқат, яъни ҳаққоният ғоялари билан суғорилиши шарт. Ушбу жиҳат қонунларнинг халқчил бўлишини асосий омили бўлиб хизмат қилади. Негаки, адолат ва ҳақиқат ғоялари азал-азалдан оддий халқ учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб келган. Адолат ва ҳақиқат кўмагида яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги азалий курашда яхшиликни тантана қилиниши мадҳ этилган.

Аксарият алломалар қарашларида ва фалсафий таълимотларда жамиятда яхшилик ва ёмонлик ўртасида кечадиган курашда ёмонликка қарши яхшилик билан жавоб қайтариш уқтирилган. Бироқ, бу қоида ҳамма вақт ҳам кутилган ижобий натижани беравермаган. Бу жиҳат ўтган тарихий тажрибада бир неча маротоба ўз исботини топган. Шу боис, ёмонликка қарши ёмонлик билан курашиш тарафдорлари аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор. Хусусан, Шарқ дунёсининг буюк ижодкори Абулқосим Фирдавсийнинг қуйидаги фикрлари бунга яққол мисол бўла олади:

Ёмонлик-ла кесай ёмонлар қўлин,
Руҳимга ёр этай яхшилик йўлин.

Ушбу ўринда баъзилар эътироз билдириши мумкинки, ёмонларларга, уларнинг ёмонликларига қарши ёмонлик билан курашсак, унда ёмонлардан қандай фарқимиз қолади. Бизлар ҳам ёмонлик қилсак, ёмонлар билан бир хил бўлиб қоламизку, - деган маънода. Тўғри, эзгулик ва яхши амаллар юксак инсоний фазилатлар ҳисобланади. Шундай экан, уларга бўлган муносабатнинг ҳам турлича бўлиши табиий ҳолдир. Ижтимоий муносабатларнинг шаклланишида ва такомиллашувида юқоридаги омилларнинг таъсири катта.

ХУЛОСА

Инсонлар ижтимоий муносабатларнинг субъектлари ҳисобланади. Инсонлар эса хилма-хил бўлади. Шу сабабдан, уларга бўлган муносабатда биз юқорида санаб ўтган хусусиятларини инобатга олиш зарур. Шунда ижтимоий муносабатлар доирасида келиб чиқиши мумкин бўлган тушунмовчиликларга барҳам берилиб, жамиятнинг ҳар бир аъзосини ҳокимият кўрсатмаларини тўғри қабул қилиш ва унга тўлиқ амал қилиш даражаси анча юқори бўлиши таъминланади. Ҳозирги замонда юксак тараққиётга эришган давлатлар ва шу мақсад йўлида интилаётган, ривожланаётган мамлакатлар ушбу муҳим тамойилни ўзлари учун дастур-ул-амал қилиб олишган. Бундай ёндашув бугун ёки кеча пайдо бўлиб қолган эмас. Ҳаттоки, бундан бир неча асрлар муқаддам яшаб ўтган ҳукмдорлар ҳам шу тарзда мамлакатни идора этганлар.

REFERENCES

1. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент: Фанлар Академияси, 1954. XL.
2. Ибн Сина (Авиценна). - Москва: Наука, 1980. - С. 171.
3. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – Б. 27.
4. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
5. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
6. Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historical psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.
7. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич, Ҳасанов Миршод Нўъмонович. ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 2, Issue 4, 2022. -P.1345-1354.

ҚУВУР ТРАНСПОРТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ЯХШИЛАШГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ МУҲИМ ОМИЛЛАРДАН БИРИ СИФАТИДА

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Фазилбек Қалбай угли Асанов
Самандар Куатбай угли Казаков
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада қувур транспортининг ривожланиши мамлакатимиз иқтисодиётининг бардавом ишлашени таъминлаб берадиган иш билан бирга ижтимоий муносабатларни яхшилаш учун муҳим омиллардан бири эканлиги, бунинг сабаби, қувур транспортида сарф-харажат жуда кам, меҳнат унумдорлиги эса анча баландлиги ва шунга мос равишда олинадиган даромад ҳам юқори даражада бўлиши масалалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: қувур, транспорт, газ, нефть, сув, аҳоли, унумдорлик, иқтисод.

КИРИШ

Замонавий йўл алоқа коммуникация тизимида юқларни ташишда фойдаланиладиган транспорт турларидан бири бу қувур транспорт тури ҳисобланади. Маълумотларга кўра «Маҳаллий аҳамиятга молик биринчи нефть қувури 1865 йилда АҚШда қурилган бўлиб, унинг узунлиги 6 км бўлган». Ушбу манбаадан кўриниб турганидек, қувур транспорти ҳам бошқа замонавий транспорт турлари ҳисобланган автомобиль, темир йўл ва ҳаво транспортлари каби нисбатан янги транспорт тури саналади. Айтиш мумкинки, XIX аср инсоният учун буюк кашфиётлар даври бўлган. Хусусан, транспорт соҳасида ҳам. Шу асрда темир йўлда ҳаракатланувчи паровоз, кемачиликда пороход, автомобиль ва ҳавода учадиган қурилмалар яратилган. Булар қаторига қувур транспортини ҳам қўшсак бўлади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мана, инсоният қувур транспортини кашф этиб, ундан фойдаланаётганига 150 йилдан бир оз ортиқ вақт ўтибди. Кўп манбааларнинг ишонарли далилларига кўра қувурлар дастлаб нефтни ташишда қўлланилган. Қувур транспорти

кашф этилган биринчи кунларданоқ инсонлар унинг самадорлигини билганлар. Маълумки, бошқа транспорт турлари доимий маблағ сарфлашни тақозо этади. Қувур транспортида бундай эмас. Қувур транспортининг бир марта ётқизилгандан сўнг ундан узоқ йиллар мобайнида фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги одамларни қизиқтириб қўйган. Ана шу хусусияти боис, йиллар ўтиб аввал нефт кейин табиий газ дерли қувур транспорти орқали ташишга ўтилди. Фақат ривожланган, қудратли давлатларгина эмас, балки ривожланаётган давлатлар қувур транспортини қуришга, агар бор бўлса уни кенгайтиришга ҳаракат қилмоқда. Ҳар томонлама қулайлиги боис дунё мамлакатларининг қувурлардан фойдаланиш кўрсаткичи йилдан-йилга ортиб бораётир. Бошида узунлиги бор йўғи 6 км бўлган қувур транспорти мислсиз равишда ўсди. Мамлакатларнинг минглаб километр узунликдаги қувур транспортига эга бўлишлари ва фойдаланишлари одатий ҳолга айланди. Жаҳон миқёсида оладиган бўлсак, «Газ ва нефт қувурларининг умумий узунлиги 2 миллион километрга яқин бўлиб, уларнинг асосий қисми нефт-газ қазиб олувчи давлатлар ҳудудига тўғри келади».

Қувур транспортининг бошқа транспорт турларига қараганда бир қатор афзалликлари мавжуд:

- биринчи афзаллик, бу қувур транспортининг арзонлиги, ортиқча сарф-ҳаражатларни талаб этмаслиги, бир марта ётқизилган қувурларни узоқ йиллар мобайнида хизмат қилиши;
- иккинчи афзаллик, қувур транспортининг рельефга боғлиқ эмаслиги сабабли энг қисқа йўллардан ўтказиш имкониятининг мавжудлиги;
- учинчи афзаллик, қувур транспорти экологик жиҳатдан хавфсиз ва атроф-муҳитга зарар етказмайди;
- тўртинчи афзаллик, қувур транспортини жуда узоқ масофаларга ҳам узлуксиз ўтказиш имконияти мавжуд;
- бешинчи афзаллик, қувур транспорти мамлакатлар чегарасидан ортиқча оворагарчиликсиз, ҳар хил текширувларсиз ўтказилиши;
- олтинчи афзаллик қувур транспортида исталган ҳажмдаги ва миқдордаги суюқ ва газсимон ҳолатидаги юкларнинг ўтказилишини мумкинлиги.

Шу билан бирга қувур транспортининг яқкаю-ягона ўзига хос нозик жойи бор. Бу қувур транспортида ҳар қандай юкларни ташишнинг иложи йўқлиги. Қувур транспорти фақат газсимон ва суюқ кўринишдаги юкларни ташишга мўлжалланганлигидир. Бироқ, унинг бу камчилигига қарамасдан, дунёнинг қўплаб давлатлари қувур

транспортдан фойдаланишни маъқул кўрмоқдалар. Ушбу қазилма бойликларга эга давлатлар ўзининг нефт ва газ маҳсулотларини чет давлатларга тўғридан тўғри қувур таранспорти орқали экспорт қилмоқда. Масалан, Россия давлати ўз газини минглаб километрларга чўзилган магистрал газ қувурлари орқали Европа давлатларига юборади. Нефть қувурларининг узунлиги газ қувурларига қараганда нисбатан камроқ. Лекин, шунда ҳам минглаб километрларга чўзилиши мумкин. Бунда қазиб олинган нефть маҳсулотлари нефтни қайта ишловчи заводларгача, темир йўл станциялари ва денгиз бандаргоҳларигача бўлган масофаларга қувур орқали етказилади. Ундан у ёғига темир йўл цистерналарида ва денгиз танкерларида манзилга етказилади. Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қувур транспортдан мамлакатларнинг ички коммуникация тизимларида ҳам қўлланилади. Шу ўринда қизиқ бир ҳолат. Қувурларда сут ташилганини эшитганмисиз? Кўпчиликнинг бу саволга йўқ деб жавоб бериши табиий. Чунки, бизлар қувур транспортда асосан нефть, газ, сув ташилганини кўрганмиз, билганмиз. Лекин, баъзи давлатларда қувурлардан ноаънанавий юк – сут ҳам ташилар экан. Хусусан, Австрия ва Швеция мамлакатларида сут қувурлар орқали тоғ яйловларидан пастликка қараб ўз оқими бўйича ташилар экан. Бундай йўл тутилишига ўзига хос иқтисодий манфаатдорлиги бўлган. Аввало, баланд, қияликлардан иборат тоғ яйловларига цистернали автомобилларнинг ҳаракатланишига мўлжалланган йўллар қуриш керак. Иккинчидан, мана шу мураккаб йўналишли йўлдан цистернали автомобиллар доимий равишда сутни ташиш учун ҳаракатланиб туриши лозим. Буларнинг бари пул, маблағини тақозо этади. Кейин, мураккаб йўлларда ҳаракатланаётган юк автомобилларининг автоҳалокатга учрамаслигига ҳам кафолат йўқ. Шуларни инобатга олган ҳолда сутни қувурларда ташиш танланган. Бунда сарф-ҳаражат анча тежалган, юкни манзилга етказишда хавфсизлик даражаси ҳам таъминланган. Шунингдек, бизга маълумки, аксарият давлатлар ўз аҳолисига, корхона – ташкилотларга табиий газ ва ичимлик сувини етказиб беришда қувур транспортдан фойдаланиб келишмоқда. Шахсан кўпчилигимиз қувур транспортининг мана шундай қулайлигидан баҳраманд бўлаётимиз. Бизлар истиқомат қилаётган хонадонларимизга ҳам айни дамларда табиий газ ва ичимлик сувлари қувурлар орқали етказиб берилмоқда. Бу восита арзонлиги ва қулайлиги боис, аллақачон ўзининг самадорлигини исботлаган. Шу боис, дунёнинг барча давлатлари қулай ва арзон бўлган қувур транспортдан имкон қадар фойдаланишга интилишмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, қувур транспорти – Ўзбекистон учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда қувур транспортининг пайдо бўлиши 1908 йилга бориб тақалади. Худди ўша йили мамлакатимиз тарихида дастлабки нефть қувур йўли 20 километрлик узунликдаги, Чимён нефть конидан Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводигача бўлган масофага ётқизилган. Бу юртимизда қувур транспортининг дебочаси эди. Йиллар ўтган сари қувур транспорти масофаси ҳам узунлашиб борди. Биргина, мана шу, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводидан бошқа нефть конларигача бўлган қувурлар узунлиги бугунги кунга келиб 230 километрни ташкил этмоқда. Кейинчалик, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам нефть қувурлари ётқизилган. Жумладан, Сурхондарё вилоятида Лалмикор – Қумқўрғон нефть қузури, Қашқадарё вилоятида Ғарбий тошлоқ – Шимолий Ўртабулоқ нефть қузури ва Бухоро вилоятида Кўкдумалоқ – Бухоро нефть қувурлари мавжуд.

Республикамызда газ қувурларини қуриш ва эксплуатация қилиш ишлари нефть қувурларига қараганда кечроқ бошланди. Бу ўтган асрнинг олтишинчи (1960) йилларнинг бошларига тўғри келади. Газ қувурларидан фойдаланиш нефть қувурларидан ярим аср кейин бошланган бўлсада, ўтган вақт ичида кўлам ва ҳажм жиҳатидан анча юқорилаб кетди. Бунинг боиси мамлакатимизда жуда кўп сонли заҳирага бой газ конларининг мавжудлигидир. Ушбу газ конлари, бирин-кетин, босқичма-босқич ўзлаштирила борди. Дастлаб маҳаллий аҳамиятга молик бўлган йўналишларда газ қувурларини ётқизиш ишлари амалга оширилди. Асака – Андижон, Хўжаобод – Фарғона, Шимолий Сўх – Қўқон ва Газли – Когон йўналишларидаги газ қувурлари шулар жумласидан эди. Кейинчалик, анчайин узокроқ масофаларни қамраб олган Жарқоқ – Бухоро – Самарқанд – Тошкент ва Муборак – Тошкент газ трубалари ўтказилди. Мазкур йўналишлардаги газ қувурларини ўтказилиши Республикадаги хўжалик субъектларини ва аҳолини табиий газ билан таъминлашдаги ўрни катта бўлди. Мамлакатимиздаги мавжуд газ конларидаги манбаанинг мўл-кўллиги табиий газнинг чет давлатларга экспорт қилишни имконини берган. Бир қатор давлатларга газ юбориш учун магистрал газ қувурлари ўтказилган. Хусусан, «Ўзбекистондан Уралга (2100 км), Москвага (3500 км) ўтказилган газ қувурлари диаметрининг катталиги ва узунлиги жиҳатидан жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди». Бундан ташқари мамлакатимиз қувур транспорти орқали кўшни Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон, Қозоғистон, Афғонистон ҳамда Хитой давлатлари билан боғланган. Бу давлатлар орасидан Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Афғонистон мамлакатлари бизларнинг табиий

газимиз билан таъминланаётир. Ўзбекистон қувур транспортининг транзитидан ҳам унумли фойдаланилмоқда. Бу Ўзбекистон орқали Туркменистондан Хитойга ўтадиган қувур транспортида табиий газнинг етказиб берилишида намоён бўлмоқда. Буларни бари мамлакатимизда қувур транспортининг маҳаллий даражадан халқаро аҳамиятга молик даражага ўсиб борганлигини далолатидир.

ХУЛОСА

Давлатлараро магистрал газ қувурларининг мавжудлиги ва у орқали табиий газ экспорт қилаётганлигимизнинг қуйидаги ижтимоий муносабатларга ижобий жиҳатлари бор:

- ❖ биринчидан, табиий газ етказиб бераётган давлатлар билан муносабатларимизнинг барқарор бўлишини таъминлайди;
- ❖ иккинчидан, халқаро миқёсда давлатимизнинг нуфузини ошиб боришига асос бўлади;
- ❖ учинчидан, мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини кўтарилишига хизмат қилади;
- ❖ тўртинчидан, ватанимиз иқтисодиёти учун зарур бўлган валюта маблағларини олиб келадиган муҳим бир манбаа ҳисобланади;
- ❖ бешинчидан, ушбу магистрал газ қувурларининг мавжудлиги, фаолият кўрсатиши юзлаб ва балким минглаб фуқароларимизни иш билан таъминлаш имконини берган.

Хуллас қувур транспортининг ривожланиши мамлакатимиз иқтисодиётининг бардавом ишлашини таъминлаб берадиган иш билан бирга ижтимоий муносабатларни яхшилаш учун муҳим омиллардан биридир. Бунинг сабаби, қувур транспортида сарф-харажат жуда кам, меҳнат унумдорлиги эса анча баланддир. Шунга мос равишда олинадиган даромад ҳам юқори даражада бўлиши таъминланади.

REFERENCES

1. Трубопроводный транспорт нефти и нефтепродуктов. – Новополоцк: ПГУ, 2007. – С. 14.
2. GEOGRAFIYA. Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2019. – B. 62.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.

4. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.

5. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.

ИНВЕСТИЦИЯ МАБЛАҒЛАРИНИНГ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҚИЙМАТИГА ТАЪСИРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШДА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ

Махмудов Саидкарим

Тошкент давлат аграр университети мустақил изланувчиси

АННОТАЦИЯ

Илмий тадқиқот ишида қишлоқ хўжалик фаолиятига жалб этилган марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган инвестициялар маблағларининг қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулот қийматиغا таъсири ўрганилган. Таҳлилда, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси томонидан тўпланган маълумотлар асосида кўп омилли регрессия моделидан фойдаланилган. Натижада, 1% кўшимча киритилган инвестиция ялпи маҳсулотни 0,74% га, экин майдонларига ўртача минерал ўғит солиш миқдори 0,95% ва қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори эса 2,67%га ошириши илмий асосланган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, инвестиция, марказлаштирилган инвестициялар, марказлаштирилмаган инвестициялар, кўп омилли регрессия модели

КИРИШ

Мамлакатимиз иқтисодиёт янги учинчи ренесансга кириб бораётган бир даврда, аграр соҳада олиб борилаётган ўзгаришлар ва соҳани модернизациялашиб бориши бевосита қишлоқ хўжалигига йўналтирилаётган инвестициялар билан боғлиқ. Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш мақсадида ҳар йили соҳага марказлаштирилган маблағлар ҳисобидан катта миқдорда инвестиция киритилади. Ушбу киритилган инвестициялар, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастурлари, зараркунандаларга қарши курашиш ҳамда фавқулодда вазиятларда ҳосилни сақлаб қолишни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги корхонасига қишлоқ хўжалик техникасини харид қилиш учун ажратилган лизинг ёки кредит фоизини қоплаш, объектларни лойиҳалаштириш, қуриш (реконструкция қилиш) ва жиҳозлаш учун капитал қўйилмалар, мақсадли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда экспортни қўллаб-қувватлаш йўналишларига тўғри келади.

Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ислохотларни узлуксиз амалга оширишда, тармоқ ва соҳаларнинг ривожланишида, улар ўртасида интеграцион

жараёнларни барқарор ривожланишида инвестициялар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларни жалб этишни ривожлантириш фаол инвестиция сиёсати орқали амалга оширилади. Натижада, қишлоқ хўжалик фаолиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми миқдор ва сифат жиҳатдан ошишига таъсир кўрсатиб, аҳолини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига, қайта ишлаш саноатини эса хом-ашё билан таъминлаш орқали мамлакатимиз озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга, экспорт салоҳиятини ошишига замин яратилмоқда. Бироқ, кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги фаолиятига жалб этилаётган инвестиция муҳитини яхшилашда ва инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфатларини кафолатлашда, уларга иқтисодий имтиёзлар бериш борасида чора-тадбирлар ишлаб чиқилган бўлсада, иқтисодиёт тармоқларига сарфланган жами инвестициялар ҳажмида қишлоқ хўжалигига ажратиладиган инвестициялар улуши камайиб бормоқда. Иқтисодиётни тараққий этиб боришида қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотларни амалга ошириш, давлат томонидан ажратилаётган марказлаштирилган инвестиция ресурсларидан самарали фойдаланиш билан боғлиқ. Инвестициялардан самарали фойдаланиш эса соҳани чуқур тадқиқ қилиш, уни илмий ўрганган ҳолда рационал ёндошишни тақозо қилади.

Қишлоқ хўжалик фаолиятига жалб этилган марказлаштирилган ва марказлашмаган инвестиция маблағларининг қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотлари қиймати таъсирини иқтисодий баҳолаш асосида илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқиш.

МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

Таҳлилни амалга оширишда Кўп омилли чизикли эконометрик моделдан фойдаланилган. Таҳлилда, сўнгги 10 йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан тўпланган маълумотлардан фойдаланилган ҳолда давлат инвестицияларини қишлоқ хўжалигига таъсирини баҳолаш учун янги кўрсаткичларни ишлаб чиқдик. Таҳлилда қўлланилаган ҳар бир ўзгарувчини йиллар бўйича ўзгаришларини квадратик кўринишда олиниши қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматини таҳлил қилиш имкониятини беради(1-жадвал).

1-жадвал

Ўзгарувчиларнинг статистик тавсифи

Ўзгарувчилар	Ўртача қиймат	Стандарт оғиш	Минимум қиймат	Максимум қиймат
Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулот қиймати квадратик	10.878	0.88	9.954	12.099
Марказлаштирилган маблағлар квадратик	6.657	0.569	6.196	7.568
Марказлаштирилмаган маблағлар квадратик	7.852	1.275	6.674	9.571
Тармоқда банд аҳоли сони квадратик	8.163	0.044	8.08	8.208
Қишлоқ хўжалигида асосий фонддаги техникалар квадратик	11.385	0.345	10.934	11.732
Экин майдонларига ўртача минерал ўғит солиш квадратик	5.808	0.086	5.714	6.023
Қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори квадратик	10.734	0.037	10.687	10.799
Йирик шохли қорамоллар бош сони квадратик	9.336	0.127	9.115	9.485

Қишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулотнинг ўзгаришига соҳага киритилган инвестициялар ҳамда турли омилларнинг аграр соҳадаги бугунги кунгача бўлган даврини алоҳида ажратилган ҳолда таъсирини ўрганиш мақсадида кўп омилли чизиқли эконометрик моделдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалигига давлат инвестицияларининг таъсирини баҳолашда кўп омилли прогноз қилувчи ўзгарувчилар мавжуд, шундан келиб чиқиб моделда кўп омилли регрессия моделини қўллаймиз. Бу моделининг умумий шакли куйидаги формула орқали амалга оширилади.

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 x_{1,t} + \beta_2 x_{2,t} + \dots + \beta_k x_{k,t} + \varepsilon_t,$$

бу ерда Y - прогноз қилинадиган ўзгарувчи ва x_1, \dots, x_k мустақил ўзгарувчилар k башорат қилувчи ўзгарувчилар ҳисобланади. Прогноз қилувчи ўзгарувчиларнинг ҳар бири рақамли бўлиши мақсадга мувофиқ. β_0, \dots, β_k коэффициентлари моделдаги бошқа барча прогноз қилувчиларнинг таъсирини ҳисобга олгандан кейин ҳар бир прогнознинг таъсирини ўлчайди. Шундай қилиб, коэффициентлар башорат қилувчи ўзгарувчиларнинг маржинал таъсирини аниқлаш имконини беради.

ТАҲЛИЛ НАТИЖАСИ

Ўзгарувчиларни қолдиқлардан ҳоли бўлишини Дурбин-Ватсон (Durbin-Watson test) статистик тести орқали текширилди ва 2-жадвалда келтирилган регрессия таҳлили натижаси олинди. Дурбин-Ватсон тест эмпирик таҳлилани амалга ошириш

мумкинлигини ҳамда ўзгарувчилар қолдиқлардан ҳоли эканлигини кўрсатди (Durbin-Watson d-statistic = 1.634465 / R-squared = 0.9999).

2-жадвал

Кўп чизиқли регрессия модели натижалари

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулот қиймати	Маржинал таъсир
Марказлаштирилган маблағлар	.028 (.073)
Марказлаштирилмаган маблағлар	.736** (.176)
Тармоқда банд аҳоли сони	2.017 (1.236)
Қишлоқ хўжалиги техникалари	.093 (.59)
Экин майдонларига ўртача минерал ўғит сарфи	.949** (.288)
Қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори	2.665** (.539)
Йирик шохли қорамоллар бош сони	-.65 (.785)
Ўзгармас қиймат (constant)	-40.657* (13.949)
Mean dependent var	10.878
R-squared	0.999
F-test	732.447
Akaike crit. (AIC)	-38.543
SD dependent var	0.880
Number of obs	11.000
Prob > F	0.000
Bayesian crit. (BIC)	-35.360

* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01 қавс ичидагилар стандарт хатолик ҳисобланади

Регрессия натижаси шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматининг маржинал ўзгаришига марказлаштирилмаган маблағлар, экин майдонларига ўртача, минерал ўғит солиш ва қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдорига статистик жиҳатдан кучли таъсир кўрсатди. Жумладан, марказлаштирилмаган маблағлар оқимини ушбу тармоқга киритилиши сўнгги беш йилда 13,3 баробарга ошиши эвазига ялпи маҳсулот қийматини ошишига таъсир қилгани илмий жиҳатдан асосланди. Яъни, 1% қўшимча киритилган инвестиция ялпи маҳсулотни 0,74% га ошириши исботланди. Шунингдек, экин майдонларига ўртача минерал ўғит солиш миқдорини 1% га ошириш, ялпи маҳсулот қийматини 0,95% ва қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори эса 2,67% га кўтарилишига сабаб бўлган.

Дарҳақиқат, юқорида ўрганилган тушунчаларни ҳисобга оладиган бўлсак мамлакатимизда марказлаштирилган маблағларнинг ҳам ялпи маҳсулот қийматини оширишда таъсири юқори бўлган. Буни таҳлилларимиз натижалари ҳам кўрсатиб турибди. Ваҳоланки, 1% давлат инвестицияларини соҳага киритиш 0,03% га ялпи маҳсулот қийматини ошишига сабабчи бўлган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Қишлоқ хўжалигига сарфланган давлат инвестицияларини баҳолашда бевосита қишлоқ хўжалигидаги ялпи маҳсулот қийматининг маржинал ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ўрганиб чиқилди. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматининг маржинал ўзгаришига марказлаштирилмаган маблағлар, экин майдонларига ўртача минерал ўғит солиш ва қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори ўзгарувчилари статистик жиҳатдан ижобий таъсир кўрсатган. 1% қўшимча киритилган инвестиция ялпи маҳсулотни 0,74% га, экин майдонларига ўртача минерал ўғит солиш миқдори 0,95% ва қишлоқ хўжалигига сарфланган сув миқдори эса 2,67%га оширади. Қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестициялар қийматининг ошиши, хусусан суғориш технологияларига сарфланган инвестициялар қийматининг ошиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларинг ялпи даромадини ошириши ҳамда хўжалик раҳбарлари билим даражасининг ўсиши мазкур молиявий активларни самарали бошқаришда асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. ПФ – 6179 – сон. 26.02.2021.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йиллардаги Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида. ПФ-5742-сон. 17.06.2019

4. Antle J. M., Ray S. Challenges of sustainable agriculture in developing countries //Sustainable agricultural development. – Palgrave Macmillan, Cham, 2020. – С. 95-138.
5. Baba S. H. et al. Impact of investment on agricultural growth and rural development in Himachal Pradesh: Dynamics of public and private investment //Indian Journal of Agricultural Economics. – 2010. – Т. 65. – №. 902-2016-67360.
6. Dong X. Y. Public investment, social services and productivity of Chinese household farms //The Journal of Development Studies. – 2000. – Т. 36. – №. 3. – С. 100-122.
7. Makhmudov S. Инвестицияларни молиялаштиришда инвестицион мухитини такомиллаштириш //Архив научных исследований. – 2020. – Т. 35.
8. Юсупов М. Марказлашган давлат инвестициялари ва мақсадли дастурлари орқали қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари //Архив научных исследований. – 2020. – №. 10.
9. Хотамов И. ИС Инвестиция лойиҳалари таҳлилининг асосий йўналишлари //Архив научных исследований. – 2020. – №. 11.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ ИНСОНИЯТ КОММУНИКАЦИЯ, ЙЎЛ – АЛОҚА ТИЗИМИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов

Сафарали Ёркин ўғли Мейлиев

Бунёд Баҳодирович Тешаев

Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада қадимги «Буюк ипак йўли»нинг инсоният коммуникация, йўл – алоқа тизимининг ривожланиш тарихида ўз ўрни борлиги, инсоният тараққиётида ҳеч бир йўл, нуфуз, қўлам ва миқёс жиҳатидан «Буюк ипак йўли»чалик аҳамиятга эга бўлмаган. Бу йўл тарихида Шарқ билан Ғарбни боғлаган, Осиё ва Европани туташтирган биринчи ва ягона коммуникация алоқа йўли бўлганлиги таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Буюк ипак йўли, йўналишлар, савдо, алоқа, коммуникация.

КИРИШ

Қадимги йўллар ҳақида гап кетганда, кўпчиликнинг хаёлига биринчи навбатда, «Буюк ипак йўли» келиши, инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Бунда биз «Лаъл йўли», «Шоҳ йўли» ва «Яйловлар йўл»ларининг аҳамиятини пастга уриш ниятидан йироқмиз. Албатта, бу қадимий йўлларнинг инсоният коммуникация, йўл – алоқа тизимининг ривожланиш тарихида ўз ўрни бор. Буни эътироф этмаслик қип-қизил адолатсизликдан бошқа нарса эмас. Лекин, тан олиб айтишимиз керакки, инсоният тараққиётида ҳеч бир йўл, нуфуз, қўлам ва миқёс жиҳатидан «Буюк ипак йўли»чалик аҳамиятга эга бўлмаган. Бу йўл тарихида Шарқ билан Ғарбни боғлаган, Осиё ва Европани туташтирган биринчи ва ягона коммуникация алоқа йўли бўлган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Илмий – тарихий далилларга асосланган манбааларга мурожаат қиладиган бўлсак, «Буюк ипак йўли» тўғрисида қуйидаги қарашлар илгари сурилганлигини кузатишимиз мумкин: биринчиси, «Узунлиги 12000 км бўлган «Буюк ипак йўли» милoddан аввалги 2 асрда очилди. Бу йўл фақат савдо йўли эмас эди. У айна пайтда дунё халқлари ўртасида маданий ҳамда давлатлараро алоқалар йўли

сифатида ҳам хизмат қилди. Йўл Хитойнинг Хуанхе дарёси бўйида жойлашаган Сиан шаҳридан бошланиб, икки йўналишли бўлган. Биринчи йўналиш – Хитойдан Самарқандгача бўлган йўналиш эди. Самарқандда йўл яна иккига бўлинган. Бири, Эрон орқали Ўртаер денгизигача, иккинчиси Шимолий Кавказ орқали Қора денгизгача етиб борган.

Иккинчи йўналиш Хитойдан бошланиб, Помир – Тянь-Шан тоғ тизмаларидан ўтиб, Афғонистонга, ундан Ҳиндистонга олиб чиққан». Гувоҳи бўлганингиздек, ушбу таърифда «Буюк ипак йўли» ҳақида имкон қадар қисқа ва аниқ тушунча беришга ҳаракат қилинган ва қайсидир маънода буни уддасидан чиқилган. Таъкидланганидек, йўл Хитойдан бошланган. Мазкур йўл бутун Осиё қитъасини қамраб олган ҳолда жанубда Ҳинд океани, форс кўрфази ҳамда ғарбда Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз қирғоқларигача борган. Лекин, бу дегани «Буюк ипак йўли» ана шу денгиз соҳилларида тугаган деган маънони англатмаслиги керак. Зотан, йўлнинг бундан буёғидаги қисми кемалар воситасида сувда давом этиб, денгизнинг бошқа қирғоқларига ҳам етиб борган. Сувнинг у томонлари Европа ва Африка соҳиллари ҳисобланган. Айтиш мумкинки, «Буюк ипак йўли» кичик-кичик тармоқлари ушбу қитъаларнинг ички йўналишларида давом этган. Демак, «Буюк ипак йўли» ер юзининг қадимий ва асосий цивилизациялар макони саналган уч қитъаси: Осиё, Европа ва Африкани боғлаган илк ва ўз даврида ягона бўлган қитъалараро йўл ҳисобланади. Ушбу қарвон йўли 17 аср ёки 1700 йил мобайнида ўз аҳамиятини йўқотмасдан инсониятга хизмат қилиб келган.

«Буюк ипак йўли»нинг йўналишлари борасида Академик А.Асқаров илмий хулосаларида анча кенгроқ баён этилган: «Буюк ипак йўли» Хитойнинг қадимги маркази Сиандан бошланиб, бошқа Хитой шаҳарлари Ланчжоу орқали Дунхуанга келган. Ушбу шаҳарда йўл иккига ажралади. «Буюк ипак йўли»нинг жанубий-ғарбий тармоғи Хитойдаги Такламакон саҳроси орқали Хотанга, ундан Ёрқентга келиб, Помир тоғининг даралари орқали Ваҳонга, ундан Бақтриянинг бош шаҳри Зарияспга (Балх) келган. Балхда йўл яна уч тармоққа ажралади, ғарбий тармоғи Марвга, жанубий тармоғи Ҳиндистонга, шимолий тармоғи Термиз орқали Дарбанд, Наутак, Самарқандга қараб кетади.

«Буюк ипак йўли» шимолий-ғарбий тармоғи эса Дунхуандан Бами, Кучи, Турфан орқали Тарим воҳасига – Қашғарга боради. У ердан Тошқўрғон орқали Ўзган, Ўш, Қува, Ахсикент, Попга, ундан Ашт дашти орқали Хўжанд, Зомин, Жиззахга, сўнгра Самарқандда Наутак йўли билан бирлашади. Йўл Самарқанддан ғарбга – Добуссияга, Малик чўл орқали Бухоро ва Ромитанга, ундан Варахша орқали

Бойкент ва Форобга бориб, Амул шаҳрига ўтади. Амулда Марвдан Урганч томон Аму бўйлаб кетаётган йўлга қўшилган. Марв шаҳрига етиб келгач, йўл икки йўналишда давоб этган. Марвдан ғарбга томон йўналган «Буюк ипак йўли» Табриз ва Парфия давлатининг Ниса шаҳри орқали Эроннинг Гекотомил, Апалия ва Экбатана (Ҳамадон) шаҳарларига ва улардан ўтиб Месопотамиянинг Ктесафон ва Бағдод шаҳарларига тарқалган. Ундан Дажла, Фрот дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб шимол томон йўналиб, Антиохия (Антокия) орқали Дамашққа, Тир ва Қуддус шаҳарлари орқали Мисрга етиб борган. Марвдан чиққан шимолий йўл эса Амул орқали Урганчга, ундан шимолий Каспий бўйлаб Шимолий Кавказга, сўнгра Қора денгизнинг шимолидан Константинополга бориб, Босфор ва Дарданелл орқали Ўрта ер денгизига ўтиб Византия шаҳарларига оралаган. Ундан кейин Европанинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалганига шубҳа йўқ.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турганидек, «Буюк ипак йўли»нинг тармоқлари ва йўналишлари ўзининг муқобил вариантларига эга бўлган экан. Мазкур хусусият ҳам «Буюк ипак йўли»нинг асрлар давомида фаолият кўрсатишида муҳим омиллардан бири бўлган. Негаки, биронта йўналишда муайян сабабларга кўра йўл хавфли бўлиб қоладиган ёки ёпиладиган бўлса, қатнов бошқа йўналишларда давом эттираверилган. Мисол тариқасида айтадиган бўлсак, аввалроқ таъкидлаганимиздек, Дунхуан шаҳридан «Буюк ипак йўли» йўли икки тармоққа бўлиниб давом этган. Бу қадимий Хитой ёзма манбааларида ҳам қайд этиб ўтилган. Хусусан, Шимолий йўл – «Бэйдао» ва Жанубий йўл – «Нандао» деб аталган. Тарихий воқеликларга кўра Шимолий йўл ўтган ҳудудлар бир неча юз йиллар давомида хунлар назоратида бўлганлиги сабабли «Буюк ипак йўли»даги асосий алоқалар Жанубий йўл орқали амалга оширилган. Карвонбошилар ва савдогарлар кўпроқ шу йўлдан юришни лозим топишган. Чунки улар учун карвонларини ва молларини манзилга бешикаст етказиш масаласи биринчи ўринда турган. Хавфли йўлдан юриб ўз жонини ва молини гаровга қўйгандан кўра хавфсиз йўлдан юриш қулай бўлган. Албатта, бу ўринда уларда танлов имкониятининг бўлганлиги уларнинг омади бўлган. Бу жараёнларнинг ҳаммаси, «Буюк ипак йўли» таркибига кирувчи йўллар орасида ички рақобат мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Рақобат бор жойда эса ривожланиш, тарақиёт бўлиши барчамизга маълум.

Биз юқоридаги мулоҳазаларимизда «Буюк ипак йўли»нинг Европа ҳудудларида ҳам давом этганини айтиб ўтдик. Бизнинг бу хулосамизни Хитойни ўзида олиб борилган илмий тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Ана шундай манбааларда қайд

этилишича, «Ипак йўли... Ўрта денгизнинг шарқий соҳиллари орқали Римга етиб борган». Албатта, бу йўлдан турли-туман товарлар, хом-ашёлар олиб ўтилган. Лекин, «Буюк ипак йўли»дан шарқдан ғарбга томон ташилган асосий маҳсулот ипак матолар бўлган. Шу ўринда савол туғилади, хўш бу ипак матолари қаерда ишлаб чиқарилган? Хитойлик тарихчилар – бу ипак матолари ва ипак маҳсулотлари Хитойда ишлаб чиқарилган, чунки пиллачилик биринчи бўлиб Хитойда пайдо бўлган, бошқа жойларга ҳам Хитойдан тарқалган деб таъкидлашади. Эътироф этиш керак, пиллачилик-ипакчилик Хитойдан қадим замонлардан ривожланиб келган. Хитой ҳудудидан топилган манзилгоҳлардаги тарихий ашёвий далиллар буни тасдиқлайди. Нафақат, қадимий даврларда, балки ҳозирги кунда ҳам Хитой давлати ипак ишлаб чиқариш ва ипак маҳсулотларинин экспорт қилишда биринчи ўринда бормоқда. Хитойда ва Марказий Осиёда ишлаб чиқарилган ипак матолари ва ипак маҳсулотларига талаб Европа давлатларида жуда юқори бўлган. Европада, хусусан, Рим империясида шундай даврлар бўлганки, ипак матолардан кийим кийиш урф бўлган. Натижада аҳолининг ипак матоларига бўлган эҳтиёжи жуда ошиб кетган. Аҳоли ипак матоларини сотиб олиш учун кўлидаги бор маблағини сарфлай бошлаган. Бу ҳолатдан савдогарлар унумли фойдаланганлар ва Рим империясига кўплаб ипак матоларини олиб кира бошлаганлар. Римлик олим Г.Плиний ўзининг «Табиат тарихи» асарида ёзишича ипак матоларга талаб юқори бўлгани учун ҳар йили Римдан Хитойга қараб 3,5 миллион танга чиқиб кетган. Мазкур вазият Римда тилла тангаларнинг танқислигини келтириб чиқарган. Оқибатда Рим ҳукумати ипак матоларни олиб кирилишини чеклаш бўйича махсус қарор қабул қилган. Ушбу тарихий воқеликлар, Хитойдан бошланган «Буюк ипак йўли»нинг Европа ҳудудларини ҳам қамраб олганлигини яна бир бор исбот этади. Ва охир – оқибатда давлатлараро ижтимоий муносабатларни ўрнатилишига хизмат қилган. Чунончи, халқаро йўлларнинг давлатлар иқтисодини ўсишида ва халқлар фаровонлигини таъминланишидаги ўрни катта бўлган. Айниқса, йўл бўйидаги аҳоли манзилгоҳлари бундан жуда манфаатдор бўлган. Хусусан, «Буюк ипак йўли» бўйидаги Сиан, Ланчжоу, Дуньхуан, Қашқар, Ёркент, Урумчи, Балх, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марв, Техрон, Ктесefon, Бағдод ва яна бошқа кўплаб шаҳарлар ўз даврида гўллаб-яшнаган.

ХУЛОСА

Ҳар нарсани боши бўлганидек, охири ҳам бор. Жумладан, 16-17 асрларга келиб «Буюк ипак йўли»нинг

аҳамияти анча тушиб кетди. Хитойнинг «Буюк ипак йўли» доирасида Туркистон билан ва Осиё ҳамда Европа мамлакатлари орасидаги савдо алоқалари анча қисқариб кетди. «Буюк ипак йўли»да юрувчи карвонлар аввалгига қараганда анча сийраклашиб қолди. Йўл бўйидаги бир вақтлар гавжум бўлган манзилгоҳлар, карвонсаройлар ва бозорлар хувиллаб қолди. «Буюк ипак йўли»нинг бу ҳолатга тушиб қолишида қуйидаги омиллар сабаб бўлган эди:

- биринчидан, Хитойнинг ўзида ва «Буюк ипак йўли»даги мамлакатларда сиёсий вазиятни беқарорлашуви;

- иккинчидан, кemasозликни ривожланиши асносида денгиз йўлларига кашф этила бошланиши. Ички ва халқаро денгиз йўлларига асос солиниши.

REFERENCES

1. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
2. Salimov B.L. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407
4. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси (DSc). Тошкент. Ўзбекистон Миллий Университети. 2022. 224 б.
5. Салимов Бахриддин Лутфуллаевич ,Ҳасанов Миршод Нўъмонович. ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 2, Issue 4, 2022. -P.1345-1354.
6. Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.

МАМЛАКАТНИНГ БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТИНИ ТАЪМИНЛАБ БЕРИШДА ЙЎЛЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Толмасбек Анвар ўғли Шодмонов
Улуғбек Жеткербай ўғли Уразбаев
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада автомобиллар юрадиган йўллар борасида тўхталиб. йўллар автомобиллар яралишидан олдин ҳам бўлганлиги, бироқ, бу йўллар аввало одамлар, турли хил жониворлар, жумладан отлар ва улар билан тортиладиган аравалар учун мўлжалланганлиги, йиллар, асрлаб ўтиб одамлар бу йўлларни ўзлари учун қулайлаштириб, мослаштириб борганликлари ҳамда Ўзбекистонда йўл қурилиши борасида олиб борилаётган улкан бунёдкорлик ишлари ва уларнинг аҳамияти таҳлил этилган.

Калит сўзлар: йўллар, автомобиль йўли, сифат, алоқа, янгилик, замонавийлик.

ABSTRACT

The article focuses on the roads on which cars travel. the fact that roads existed before the creation of cars, but these roads were primarily intended for people, various animals, including horses and carts drawn by them, that over the years and centuries, people have made these roads convenient and adapted for themselves, and the great creativity in road construction in Uzbekistan works and their importance are analyzed.

Keywords: roads, highway, quality, communication, innovation, modernity.

КИРИШ

Автомобиллар юрадиган йўллар борасида тўхталиб ўтсак. Аввало, шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, йўллар автомобиллар яралишидан олдин ҳам бўлган. Лекин, бу йўллар аввало одамлар, турли хил жониворлар, жумладан отлар ва улар билан тортиладиган аравалар учун мўлжалланган эди. Йўлларнинг илк кўриниши бу сўқмоқлар ҳисобланади. Улар одамларни манзилларига адашмасдан етиб боришларига хизмат қилган. Йиллар, асрлаб ўтиб одамлар бу йўлларни ўзлари учун қулайлаштириб, мослаштириб борганлар. Нотекис

жойларини текислаганлар, кенгайтирганлар. Лозим бўлган баъзи жойларига тошлар ётқизишган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

«Йўл – бу ҳаётдир» деган мазмундаги қадимги юнон ҳикмати бор. Таъкидлаш жоизки, ана шу учта сўздан иборат қисқагина иборада ижтимоий воқеликда йўллар бениҳоят улуғвор аҳамиятга молик эканлиги ўз ифодасини топган. Таъкидлаш жозки, бу улуғворлик биргина Рим империяси ҳукмронлиги даврида эмас, балки ундан кейинги барча замонларда, хусусан, бугунги кунда ўз мақомида қолмоқда. Шу нарса аниқки, мамлакатлар ривожини, йўл – коммуникация тизими билан чамбарчас боғлиқдир. Йўлларни қиёсан тирик организмдаги қон томирларга ўхшатсак хато қилмаган бўламиз. Зеро, қон томирлари организмдаги тирикликни кафолатласа, йўллар эса мамлакатларнинг барқарор тараққиётини таъминлаб беради. Йўлларнинг кўплиги, сифатли ва ишончли эканлиги мамлакат тараққиётининг асосий мезони ҳисобланади. Ушбу жиҳат барча соҳалар учун бирдек муҳим аҳамиятга эга. Масалан, сиёсий соҳани оладиган бўлсак, бу давлат ҳудудий яхлитлигини ва хавфсизлигини таъминлашда жуда керак. Иқтисодий соҳада, мамлакатдаги барча маъмурий-ҳудудий бирликларни бир текисда тараққий этишида, улар ўртасидаги интеграция жараёнларининг маромида кетишида, ички ва ташқи туризмнинг ривожланишида жуда зарур. Зеро ижтимоий муносабатларнинг такомиллашиши йўллар фаолиятига ҳам боғлиқ.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, бутун дунё автомобил йўлларининг узунлиги йиллар ўтган сари ошиб бормоқда. 1990 йилда «Жаҳондаги Автомобил йўлларининг умумий узунлиги 20,8 миллион километр» бўлган бўлса 2019 йилга келиб «Автомобил йўлларининг жаҳон бўйича умумий узунлиги 28 миллион километр»ни ташкил этган. Ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, бу рақамлар миқдори ҳозирги кунга келиб янада ошган ва бундан кейин ҳам ошиб кетаверади. Негаки, автомобиллар сони ҳам йиллар ўтган сари ошиб бормоқда. Автомобиллар сони ошгач эса ўз-ўзидан йўлларга бўлган эҳтиёж ошираверади. Автомобилларнинг бошқа транспорт туридан асосий афзалликларидан яна бири, унинг манзилдан – манзилгача тўғридан-тўғри бора олишидир. Буни оддийроқ қилиб тушунтирамиз: масалан сиз темир йўл, ҳаво йўллари ва денгиз транспортдан фойдаланмоқчи бўлсангиз, бу транспорт воситалари сизни сиз истаган жойдан олиб кета олмайди. Бунинг учун сиз махсус белгиланган жойларга, вокзаллар, аэропортлар ва бандаргоҳларга боришингиз лозим.

Шунингдек, ушбу транспорт воситалари сизни, сиз истаган жойгача олиб бора олмайди. Яна ўша махсус белгиланган жойларга, вокзаллар, аэропортлар ва бандаргоҳларга олиб бориб қўяди. Ундан уёғига эса ўзингиз етиб олишингиз керак. Кейин, албатта автомобиллар нархининг ҳамёнбоплиги, уни тасарруф этиш ва фойдаланишнинг қулайлиги, ушбу транспорт воситасига талаб йилдан-йилга ортиб, уларнинг сони кўпайиб боришига сабаб бўлмоқда. Бироқ, транспорт воситаларининг кўпайиб бориши ижтимоий муносабатларнинг мавжуд бўлишлигини таъминловчи табиий муҳитга салбий таъсир кўрсатаётир. Зотан, «Табиий муҳитнинг жамият учун аҳамияти шу билан белгиланадики, у жамиятнинг ишлаб чиқариш, технологик ва иқтисодий механизмлари учун фойдаланиладиган моддий ресурсларнинг бевосита манбааси ҳисобланади». Мазкур жараён, бутун дунё давлатларига, хусусан, Ўзбекистон Республикасига ҳам тааллуқлидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Яна, бизнинг юртимизда автомобилсозлик ва йўлсозлик бошқа минтақаларга нисбатан кечроқ ривожланишини бошлаган. Манбааларга мурожаат қиладиган бўлсак, қуйидаги маълумотларга дуч келамиз: «20-аср бошида Ўзбекистонда 27 минг км йўл бўлиб, асосан от-арава, карвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат 2 минг км га шағал ётқизилган эди». Бу рақамлар ўша давр учун ҳам жуда паст даража ҳисобланган. Бундай бўлишини албатта, ўзининг ижтимоий – иқтисодий сабаблари бўлган. Булар орасидан энг биринчиси ва асосийси бу ўлкадаги ижтимоий – иқтисодий тузумнинг нобоплигида эди. XVII асрдан бошлаб XX аср бошларигача Ўрта Осиё худудида учта мустақил давлат: Бухоро амирлиги, Хева хонлиги ва Қўқон хонликлари мавжуд бўлган. Мазкур давлатлар тепасида хонлар ва амалдорлар фақат ўз маишатларини ўйлаб ҳукм суришган. Илм-фанни рағбатлантириш, турли хил соҳаларда кашфиётлар қилувчи олимларни қўллаб-қувватлаш ва давлатни замон талаблари асносида ривожлантириш ғоялари улар учун мутлоқо бегона бўлган. Жумладан, саноат, техника ва технология намуналарини яратиш, улардан амалда фойдалана билиш ҳақида умуман шарт-шароит бўлмаган. Таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, XVII асрдан бошлаб XX аср бошларигача бўлган давр Ўрта Осиё худудида учта мустақил давлат: Бухоро амирлиги, Хева хонлиги ва Қўқон хонликлари учун қолоқликка ботган даври бўлган. Ваҳоланки, бу асрлар оралиғидаги йиллар Европа давлатлари учун буюк кашфиётларга бой, шиддатли бир ўсиш даври бўлган. Натижада, тараққиёт даражаси борасида Европа

билан Осиё орасида кескин тафовут вужудга келганки у хозир ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Фақат, Хитой, Япония, Жанубий Корея, Сингапур, Малазия, Индонезия, Туркия, Саудия Арабистони, Бирлашган араб амирлиги, Қувейт каби жуда оз сонли давлатларгина орадаги фарқни йўқотишга ёки минимал даражада қисқартиришга муваффақ бўлганлар. Қолган кўпчилик давлатлар эса ҳали ҳаёт даражасидаги мавжуд фарқни йўқотишнинг уддасидан чиқишгани йўқ. Лекин, шу мақсад йўлида интилиш давом этмоқда.

Ўзбекистондаги саноат ривожини 1920 – 1930 йиллардан бошлаб жадал суръатларда бошланган. Хусусан, йўлсозлик ва автомобилсозлик соҳасидаги ижобий ўзгаришлар ҳам шу даврда бошланган. Ўзбекистонга автомобиллар олиб келина бошланиши билан «1928 – 32 йилларда республикада биринчи бўлиб узунлиги 62 км бўлган қора қоламали Бухоро – Гиждувон – Қизилтепа йўли, сўнгра Самарқанд – Панжакент, Тошкент – Пскент – Муротали, Қўқон – Шўрсув – Андижон – Куйганёр ва бошқа йўллар қурилди». Орадан бир оз вақт ўтгач, Ўзбекистон йўлсозлик саноатида жуда катта аҳамиятга эга бўлган яна бир йўналиш қуриб фойдаланишга топширилди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, «1940 йилларда қурилган Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари орқали ўтадиган Катта Ўзбек тракти муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг узунлиги 700 километрдан ортади».

Дарҳақиқат, ушбу йўлнинг мамлакатимиз хўжалигидаги ўрни бекиёсдир. Юртимиздаги мавжуд бошқа йўлларнинг ўзига хос аҳамиятини эътироф этган ҳолда айтишимиз мумкинки, Катта Ўзбек трактини Ўзбекистондаги йўлларининг бош бўғини деб атасак тўғри бўлса керак. Негаки, бу йўл орқали Ўзбекистоннинг барча вилоятлари бир-бири билан ўзаро боғланган. Фарғона водийсидан ташқари ҳамма вилоятлар мазкур йўл орқали пойтахт Тошкент шаҳрига ўтади. Шунингдек, ушбу йўл халқаро транзит йўл мақомига эга. Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Россия давлатларига чиқувчи ва кирувчи юклар ана шу йўл орқали олиб ўтилади. Йўлларнинг давлат учун ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий муносабатлар нуқтаи назардан фойдали жиҳатлари жуда кўп. Шу боис, йўлларнинг ўтиши ҳудудлардаги умумий аҳволга ўзининг ижобий таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Йўллар бўйидаги ҳудудлар ривожланишига шарт-шароит яраилади. Кўркам, керакли бино ва иншоотлар барпо этилиб, аҳолига хизмат кўрсатувчи объектлар жойлаштирилади. Буларнинг хизматидан нафақат йўлдан ўтаётган йўловчилар, балки шу ерда яшовчи одамлар ҳам баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлишади. Қолаверса, бу объектлардан тушадиган солиқлар давлат бюджетининг, хусусан, маҳаллий

бюджетларнинг бойишига ўзининг муносиб улушини кўшиб боради.

Мамлакатимиз ижтимоий муносабатлар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган яна бир йўл бор. Бу – Шарқий ҳудуд саналган Фарғона водийсидаги вилоятлар билан боғловчи йўл ҳисобланади. Мазкур йўлнинг қурилиш тарихини ўрганадиган бўлсак, қуйидаги маълумотларга дуч келамиз: «1959 йилда Тошкент – Ангрен – Қўқон автомобил йўли (248 км) қурилди... Ушбу йўл кенгайтирилиб, Қамчиқ довони яқинида иккита тоннел ишга туширилди». Бунда шу нарсани унутмаслик керакки, денгиз сатҳидан 2270 метр баландликдан ўтган мазкур йўл қурилиши осон кечмаган. Чунки, адирлик ва қирларни текислаб, тоғларни тешиб йўл ўтказишни ўзи бўлмади. Бунинг учун жуда катта куч, машаққатли меҳнат ва албатта юксак ақл-заковат бўлиши талаб этилади. Кейин, йўлларни қуриш ўзига яраша маблағ, юқори даражадаги сарф-харажатларни сарфланишини тақозо этган. Лекин, бизларнинг заҳматкаш ота-боболаримиз ўша 1950 чи, урушдан кейинги тикланиш йилларидаги оғир шарт-шароитларга қарамасдан бу каби аср қурилишларини бир нечасини қуришган ва биз келажак авлодлар фойдаланишлари учун мерос қилиб қолдириб кетишган.

Халқимизнинг фидокорона меҳнатлари эвазига барпо этилган Қамчиқ довонидаги автомобил йўлининг аҳамияти ҳамма вақт баланд бўлиб келган. Аввал ҳам шундай бўлган, ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлади. Бу инкор этиб бўлмас ҳақиқатлигича қолаверади. Лекин, ушбу йўлнинг кадр-қиммати 1991 – 2016 йилларда ҳар қачонгидан анча юқори бўлган. Негаки, 1991 йилдан 2016 йилгача бўлган йигирма беш йил давомида Фарғона водийси билан асосий алоқа Қамчиқ довонидаги автомобил йўли орқали амалга оширилган.

ХУЛОСА

1960, 1970, ва 1980 йилларда Республикамиз ҳудудида йўл қурилиши борасида кенг миқёсдаги ишлар олиб борилди. Хусусан, ўтган асрнинг «60-80-й.ларда Тошкент – Чиноз, Тошкент автомобиль халқа йўли, Самарқанд халқа йўлининг 1-навбати, Нурота – Боймурот – Оқтов, Қўқон айланма йўллари ва бошқалар фойдаланишга топширилди... 80-й.ларнинг 2-ярмидан халқ хўжалигида юкларнинг 90% дан кўпроғи автомобиль транспортида ташилди». Дарҳақиқат, собиқ иттифоқ давлатининг энг ривожланган даврлари ҳисобланган 1960, 1970, ва 1980 йилларда кўп соҳаларда жуда катта ижобий ўзгаришлар содир бўлганини тан олмай иложимиз йўқ. Хусусан, йўллар қурилиши борасида ҳам кенг

миқёсдаги ишлар борилди. Иттифоқдош Республикаларнинг бир-бири билан боғловчи йўллар тармоғи қуриб битказилди. Давлат миқёсидаги магистрал йўллар билан бирга маҳаллий йўлларга ҳам имкон қадар эътибор қаратилди. Транспорт ҳаракатланиши мумкин бўлган аксарият худудлар замонавий йўллар билан ўзаро туташтирилди. Чекка-чекка қишлоқларга ҳам асфальт йўллар етиб борди. Йўл қурилиши учун керак бўладиган асфальт ва бошқа зарур қоришмаларни тайёрлайдиган завод ва корхоналар ишга туширилди.

REFERENCES

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. А – харфи. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 133 -бет. www.ziyouz.com кутубхонаси.
2. GEOGRAFIYA. Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi. – Т.: О‘zbekiston, 2019. – В. 61.
3. GEOGRAFIYA. О‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. – Т.: О‘zbekiston, 2019. – В. 92.
4. Парсонс Толкотт. Система современных обществ. – Москва: АспектПресс, 1998. – С. 20.
5. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.
6. Salimov B.L. Expression of Dialectic Categories in the Individual’s Social Life // openaccessjournals.eu. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology. Volume: 1, Issue 4, 2021. -P.16-18.
7. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
8. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.

КОММУНИКАЦИЯ АЛОҚА ЙЎЛЛАРИГА БЎЛГАН ЭҲТИЁЖ ВА ДАСТЛАБКИ КАРВОН ЙЎЛЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Илҳомжон Умид ўғли Фармонов
Оразгул Жаксибай қизи Алламбергенова
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада коммуникация атамаси одатда икки хил йўналишда қўлланилиши: биринчиси, йўл ва транспорт инфратузилмасида; иккинчиси, ахборот тизими соҳасида. Бу икки соҳа моҳият ва мазмун жиҳатидан бири-бирдан фарқ қилиши ҳамда қадимий карвон йўлларининг кишилиқ жамиятининг шаклланишида тутган ўрни таҳлил этилган.

Калит сўзлар: инсоният, йўл, коммуникация, транспорт инфратузилмаси, карвон йўллари.

КИРИШ

Инсониятнинг ер юзида қачон пайдо бўлганлиги ҳақидаги маълумолар йилдан йилга янгиланиб ўзгариб бормоқда. 1980 йиллардаги илмий манбааларда илк одамларнинг вужудга келиш вақти 2,5 – 3 миллион йил деб ёзилган эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан бу рақамлар икки бараварга ўзгариб кетди. Ҳозирча энг қадимий деб баҳоланаётган одамларнинг маконлари «1994 йилда Эфиопиянинг шимолида Арамиз дарёси ҳавзасида топилган. *Australopithecus ramidus* деб аталган ушбу мавжудотлар қолдиғининг ёши 4,5 миллион йилга тенг» деб айтилмоқда. Ушбу 4,5 миллион йил бизнинг бир оғиз гапимиз билан айтилиб, жуда тез ва осон ёзилади. Бироқ, бу жуда катта муддат. Айниқса, инсон умри билан қиёслаганда. Эътибор қаратилса, одамзотнинг қадимий излари асосан Африка ва Осиё минтақаларидан топилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Миллионлаб йиллар мобайнида табиатдан фақат тайёрини олиб яшаган ибтидоий одамларнинг ҳаёт тарзи жуда секинлик билан бўлсада, пастдан юқорига қараб ривожланиб борди. Негаки, одамзотга бошқа жонзотларга берилмаган ақл-идрок, тафаккур ва фикрлаш-мулоҳаза юритиш каби юксак қобилиятлар ато этилган эди. Шу боис, бундай илоҳий имкониятлар соҳиби бўлган инсоннинг бошқа

мавжудотлар сингари ёввойиликда ва маънисизликда кун кечириши мумкин эмас эди. Ҳам илоҳий ёндашув, ҳам илмий нуқтаи назаридан инсон бошқа мавжудотлардан фарқли равишда тараққий этишга маҳкум этилган эди. Инсоният ҳаётида туб бурилишлар ва кескин ўзгаришлар ясаган нуқталар жуда кўп бўлган. Шулардан дастлабки ва асосийси, одамлар турмушида ижтимоий муносабатлар элементлари вужудга келганлиги билан белгиланади. «Одамзот насли ривожини нуқтаи назаридан қараганда Homo sapiens вужудга келиши давридаёқ амалда ижтимоий мавжудот бўлган. Зеро, индивидларнинг ижтимоий гуруҳларга бирикиб яшаши, якка-ёлғиз бўлиб яшашидан доимо афзал бўлиб келган». Бунда одамлар муайян тартиб-қоидалар асосида яшай бошлаганлар. Хоҳишига келган ишни қилишга чек қўйилиб, одамлар ўзларининг биологик, жисмоний, ҳирсий ва бошқа эҳтиёжларини жиловлашни ўрганганлар. Уят-андиша, ор-номус, жуфтига муҳаббат, фарзандлик ва ота-оналик туйғулари каби ахлоқий меъёрлар шакллана борди. Асрлар ўтиши билан ижтимоий муносабатларнинг такомиллаштирилган бир қатор муҳим тамойиллар ишлаб чиқилди. Ижтимоий муносабатларнинг ҳозирги кўринишига асос бўлган мазкур тамойиллар одамлар ҳаётида мутлоқо янги бир даврни бошлаб берди. Бу одамларнинг ҳаёти, пода бўлиб яшаган ибтидоий тўдалардан иборат одамларнинг ҳаётидан буткул фарқ қиларди. Улар ўз ўтмишдошлари сингари табиат нима берса ўша билан кифояланиб қололмас эдилар. Биргина тартиб-термачлаб кун кечириш уларни қониқтирмай қўйганди. Чорвачилик ва деҳқончиликни кашф этиш орқали улар табиат неъматларини кўпайтиришга, қайта ишлашга ва ўзларига мослаштиришга муваффақ бўлдилар. Табиат олдидаги қарамлик ўз ўрнини табиатдан фойдаланиш тамойилига бўшатиб берди. Хунармандчилик соҳаларини қадам-бақадам ривожланиши эса одамлар маиший турмушида анча силжишларга олиб келди. Булар охир-оқибатда ижтимоий муносабатлар доирасидаги керак бўлган муҳим бир эҳтиёжни келиб чиқишига замин яратган. Бу эҳтиёж одамларнинг аввал бир-бирлари билан, кейин оилаларни, уруғларни, сўнгра қабилаларни, давлатларни, энг охирида эса минтақаларни ўзаро алоқа қилишга ёки алоқа йўллари, яъни коммуникация тизимини яратишга бўлган эҳтиёжидир. Луғавий жиҳатдан коммуникация ибораси – алоқа йўли, йўл, алоқа ва алмашинув каби маъноларни билдиради. Коммуникация атамаси одатда икки хил йўналишда қўлланилади: биринчиси, йўл ва транспорт инфратузилмасида; иккинчиси, ахборот тизими соҳасида. Бу икки соҳа моҳият ва мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Биз ўз илмий ишимизда биринчи йўналиш – йўл ва

транспорт инфратузилмасига оид коммуникация ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Инсон ақл-заковати ошиб бориб, онгли мавжудот сифатида фаолият кўрсатар экан унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг доираси ҳам кенгайиб борди. Энди бу эҳтиёжларни қондириш учун биргина ўз уруғи ва қабиласи миқёсидаги фаолият одамлар учун камлик қила бошлади. Одамлар ўзи яшаётган жойдан ташқари бошқа ерлар борлигини ва унда бошқа халқлар яшаётганлигини англаб етишгач, уларда бу жойларга бориш ва у ердаги халқлар билан мулоқот ўрнатиш иштиёқи вужудга кела бошлади. Бунинг учун улар аввало, ўша жойларга олиб борадиган ҳамда қайтиб келишларини таъминлайдиган хавфсиз ва қулай йўللарни излаб топишлари лозим эди. Айтиш мумкинки, одамлар ушбу муҳим вазифани уддалашган. Ўзга ҳудудларга бориб келадиган алоқа йўллари асос солишган. Худди мана шу жиҳат йўл транспорт соҳасидаги коммуникациянинг шакллантирган дастлабки омил бўлган. Ўзга юртларга етаклайдиган йўллارни топишган ва бу йўллардан юрганлар, ўша давр одамлари орасидан энг ақллилари бўлишган. Чунки у даврда шимол, жануб, шарқ ва ғарбни аниқлайдиган компаслар яратилмаган, қаерда чўллар, тоғлар, дарёлар ёки денгизлар борлигини ҳамда ана шу дарёларни қаергача оқиб боришини, денгизларни эса қаергача давом этишини кўрсатадиган географик хариталар бўлмаган. Йўллар бўйида ҳар хил белгиларни ва кўрсаткичларни ўрнатилганлиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. У замонларда ҳамма нарса табиат ҳодисаларига ҳамда йўлбошловчиларнинг хотирасига ақл ва заковатига боғлиқ бўлган. Йўлбошловчилар куннинг чиқиши ва ботишига қараб, тунги вақтларда юлдузларнинг жойлашишига қараб ва бошқа табиат ҳодисаларига қараб ҳамда юрган жойларини эслаб қолиб, йўл топганлар. Бу жараёнда адашишилар, хатоликлар ҳам бўлган ва уларнинг бадали баъзан оғир бўлган. Шу боис, узоқ йўлга отланганларнинг уйларига қайтиб келишлари масаласи ҳам гумон бўлган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шуни таъкидлаш керакки, бошқа мамлакатларга бориш-келиш йўлларини излаш, топиш дастлаб шунчаки қизиқиш, ишқибозлик билан бошланган бўлсада, кейинчалик унинг мақсад-муддаолари ўзгарди. Бу мақсадлар оддийликдан мураккабликка томон ижтимоий муносабатларнинг талабига қараб ўзгариб борган. Бу жараёнда инсоният ақлу-заковатининг маҳсули бўлган илм ва фаннинг ўрни катта бўлган. Илмий ибора билан айтганда, йўл – коммуникациясининг ривожда сциентизмнинг яъни мавжуд барча ижтимоий муаммоларни,

жумладан коммуникацион муаммоларни ҳал этилишида фаннинг аҳамияти салмоқли бўлган.

Бу омиллар йиллар мобайнида йўл коммуникация тизимини ривожланишида муҳим асос сифатида хизмат келиб келмоқда. Айтиш мумкинки, бу жиҳатлар бир-бирини тўлдириб, баъзан омухталашган ҳолатда мавжуд бўлиб келган. Масалан, ўтмишдаги жангу-жадаллар тарихи билан танишганимизда, давлатлар орасида харбий, сиёсий можаролар бошланишидан олдин улар ўртасида коммуникация алоқа йўллари очилиб, дипломатик алоқалар ўрнатилганлигини, савдо-сотиқ ишлари олиб борилганлигини гувоҳи бўламиз. Зотан, бегона ўлкаларга сафар қилувчи карвонбошилар, савдогарлар асосий ишларига қўшимча равишда ўз ҳукмдорларига маълумотлар етказиш, айқоқчилик қилиш ишлари билан ҳам шуғулланганлар. Лекин, нима бўлмасин бошқа юртларга алоқа йўлларининг очилиши, турли соҳаларда ҳамкорликларни йўлга қўйилиши, халқларнинг ҳаётида прогрессив аҳамият касб этган.

Худудлар ўртасида алоқа йўллари кашф этилгач, вақт ўтган сари ундан ўтадиганлар сони ортиб борган. Йиллар, асрлар давомида бу йўллар доимий фойдаланадиган йўлларга айланган. Жумладан, Осиё китъаси қадимий йўллар вужудга келган худуд саналади. Тарихий манбааларда кўрсатилишича «Қадимий карвон савдо йўлларида бири «Лаъл йўли» деб аталган. Бу йўл милoddan аввалги 3–2-минг йилликларда очилган. Йўлнинг «Лаъл йўли» деб аталишига бу йўлдан қимматбаҳо лаъл тошининг ташилишига сабаб бўлган. У ложувард деб ҳам аталган. «Лаъл йўли» Помир тоғидан бошланиб, Эрон, Месопотамия ва Миср орқали ўтган. Лаъл тошларидан ясалган буюмлар ҳатто Миср фиръавлари мақбаралари (эҳромлари)дан ҳам топилган.

Қадимги машҳур савдо йўлларида яна бири «Шоҳ йўли» деб аталади. Унга Эрон шоҳлари асос солишган ва назорат қилишган. «Шоҳ йўли» икки йўналишли бўлиб, биринчиси Ўртаер денгизи бўйидаги турли шаҳарларни Эрон билан боғлаган бўлса, иккинчиси Эрон ва Бактрия орқали ўтиб Олтой ва Ҳиндистонгача борган».

Ўтмишдан қолган ёзувлар ва моддий ёдгорликлар қадимги Шарқ ва Ғарб ўртасида, кўчманчи халқлар яшаган ҳозирги шимолий Хитой, Монголия, Россиянинг сибири, марказий қисми, Қозоғистон Европа худудларини боғлаган бепаён кенгликлардан ўтувчи шимолий савдо йўли ҳисобланган «Яйловлар йўли» мавжуд бўлганлигини таъкидлашмоқда. Бу ерлардаги манзилгоҳлардан топилган ашъвий далиллар ушбу худудлар ўзаро алоқада бўлганлигини тасдиқламоқда. Бир неча минг

йиллик тарихга эга ушбу «Яйловлар йўли» Хитой манабааларида («Цавюан лу») деб кўрсатилган. Ушбу йўл бўйида яшаган кўчманчи чорвадор халқларнинг мазкур йўлдан савдо-сотикда фойдаланганлар. Улар ўзлари қимматбаҳо метал ва тошлардан ясаган ҳар хил буюмларини савдогарлар олиб ўтадиган турли маҳсулотларга, жумладан ипак матоларига алмаштирганликлари ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Дарвоқе, ушбу йўлдан Хитойдан Ғарб томон ипак матолари ҳам олиб ўтилган. Лекин, бу билан ушбу йўлни «Буюк ипак йўли»ни бир йўналиши деб билиш ёки уларни бир-бири билан аралаштириб юбориш тўғри эмас. Чунки, улар алоҳида-алоҳида йўллар ҳисобланади. Ушбу мазмундаги хулосани бир қатор хитой олимлари ҳам маъқуллашган.

ХУЛОСА

Мамлакатлар ўртасида, уларни бир-бирлари боғлаб турувчи мунтазам алоқа ва савдо йўлларини ўрнатилиши одамларнинг ақл-тафаккурини, дунёқарашини, атроф-муҳитга бўлган муносабатини ҳам ўзгартириб юборди. Юқоридаги иқтибосдан кўриниб турганидек, илк карвон савдо йўллари Осиёда пайдо бўлган ва бу йўллар қитъанинг катта қисмини камраб олган. Бу йўлларнинг мавжудлиги Осиё халқларининг ижтимоий – иқтисодий, маданий – маърифий ҳаётида ижобий ўзгаришларга сабаб бўлган. Давлатчилик тамойилларини шаклланишига ва ривожланишига таъсир кўрсатган. Иқтисодий муносабатларнинг асоси бўлган савдо-сотик тизимининг вужудга келиши ҳам айнан алоқа йўллари билан чамбарчас боғлиқдир. Бунда савдо-сотик дастлаб айрибошлаш тарзида амалга оширилган бўлса, кейинчалик тилла, қумуш каби металллардан ясалган тангалар кўринишидаги пул воситасида амалга оширилган. Пулнинг кашф этилиши ва ундан фойдаланишнинг бошланиши эса, кейинчалик ижтимоий муносабатлар доирасида мисли кўрилмаган оқибатларга олиб борди. Пул ва бошқа моддий бойликларга бўлган қизиқишнинг ортиб бориши кейинги минг йиллар мобайнида инсониятга доимий йўлдош бўлиб келаётган синфлар, ижтимоий муносабатлар субъектлари: табақалар ва тоифаларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Буларнинг мавжудлиги эса улар орасида ижтимоий адолатни таъминлашдек долзарб муаммони доимо кун тартибида бўлиши учун асос бўлмоқда.

REFERENCES

1. В.А.Бахритдинов, С.А.Закирова, Г.А.Абдурахимова, С.Е.А'зам. Jahon ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti. Toshkent. 2008. 135 бет.
2. Morgan L. Animal behavior. – L.: Arnold, 1908. – P. 229 ff.
3. Tarixdan hikoyalar. U. Jo'rayev [va boshq.]. – Toshkent: Cho'lpon. 2015. – B. 61.
4. Цаоюан сичоу чжилу юй Чжунгъя вэнминг (Яйловлараро ипак йўли ва Марказий Осиё маданияти). – Урумчи: 1994.- Б. 9-19.
5. Лю Йингшэнг. Силу вэнхуа. Цаоюнь жюан (Ипак йўлидаги маданият. Яйлов йўлларида оид жилд). Чжэжянг. 1996. 19 б. Янг Жяншин, Лу Вэй. Сичоу чжилу (Ипак йўли). – Ланжоу: 1988. – Б. 108.
6. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили. Фалсафа фанлари доктори диссертацияси. Ўзбекистон Миллий университети. Тошкент. 2022, 224 б.
7. Салимов Б.Л. Жизненный путь природы и общества состоит из цепи случайностей и необходимостей // Colloquium-journal. –v 2020. -№24 (76). Część 2. -С. 33-35.
8. Salimov B.L. Expression of Dialectic Categories in the Individual's Social Life // openaccessjournals. eu. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology. Volume: 1, Issue 4, 2021. -P.16-18.
9. Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historial psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.
10. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
11. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.

КОНСТИТУЦИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ АСОСИДА БИЛИМ ОЛИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Шаҳноза Холмахматова

Чирчиқ давлат педагогика университети Гуманитар фанлар факультети 2-курс магистранти, Илмий раҳбар – ф.ф.д., проф. в.б. Г.Ғ. Ғаффарова

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Бош қомусимиз тамойиллари ёшларнинг билим олиши, касб-ҳунар эгаллаши, ўз иқтидор ва салоҳиятини намоён этиши учун яратилаётган имкониятлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, билим, давлат, ёшлар, ислоҳот, таълим, имконият, янги авлодни тарбиялаш.

КИРИШ

Билим – муваффақият. Билимсизлик эса мағлубиятдир. Улуғ аждодларимизнинг таълим, ўқиш-ўрганиш ҳақидаги кўплаб фикрлари, ҳикматлари замирида ана шу маъно-мазмун мужассам. Наинки бир шахс, балки бутун бир мамлакат, халқ миқёсида олганда ҳам мазкур фикрнинг қанчалик ҳаққонийлиги намоён бўлмоқда. Мушоҳада қилиб кўрайлик, бугун фуқаролари юксак билим, сифатли таълимга эга халқлар, мамлакатлар ҳар жабҳада пешқадам. Спорт бўладими, санъатми ёки саноатми, барчасида юқори натижаларга эришяптилар.

Аччиқ бўлса-да, очиқ айтиш керак – яқин ўтмишда айнан таълим тизимимиз оқсагани учун илм-фан, замонавий технологиялар ва бошқа талай йўналишларда кўп давлатлардан ортда қолдик.

Муаммонинг биринчи ечими шу муаммо борлигини тан олишдир, дейди алломалар. Шу маънода олганда Президентимиз Шавкат Мирзиёев давлат раҳбари сифатидаги фаолиятининг илк давридаёқ таълим соҳасидаги муаммоларни очиқ-ошкора тилга олгани, кенг жамоатчилик эътиборини кечиктирилмай ҳал қилиниши зарур ана шу масалаларга қаратгани ғоят ибратлидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бу қандай муаммолар эди? Масалан, болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиш беш йил аввал 26 фоиз эди. Боғчалар етишмасди. Мактаб, коллеж, институтларнинг

ҳам моддий базаси заифлашганди. Маош камлиги ва маънавий рағбат йўқлиги боисидан билимли, тажрибали ўқитувчилар таълим тизимидан бутунлай кетиб қолганди. Жамиятда таълимнинг нуфузи тушиб кетиши оқибатида ўсмир-ёшларнинг унга қизиқиши камайганди. Таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқалар деярли ривожланмаганди.

Президентимиз таъкидлаганидек, кўп йиллар давомида ўқитувчига эътибор борасида сўзимиз бошқа, ишимиз бошқа бўлиб келди. Оқибатда соҳа ходимлари гўёки кераксиз ва ҳимоясиз қатламга айланиб қолди. Мактаб ўқитувчиларининг асосий вазифаси бир четда қолиб, уларни ўзларига мутлақо алоқаси бўлмаган ишларга жалб этиш чуқур илдиз отди. Муаллимларнинг “хўжайини” кўпайиб кетди. Бундай ножўя ишлар нафақат таълим сифатига, балки соҳа ходимларининг ўз касбига бўлган муносабатига ҳам салбий таъсир кўрсатди.

Энг юқори босқич ҳисобланадиган олий таълим инсоннинг шаклланишида, жамиятга интеграциялашувида, мутахассислик олишида асосий омил ҳисобланади. Афсуски, бу тизимда ҳам ечимини кутаётган бир қанча хатокамчиликлар муаммолар тўпланиб қолганди. Хусусан, Олий ва ўрта махсус таълимнинг ижтимоий мавқеи ва нуфузи, ходимлари меҳнатини рағбатлантириш тизими паст даражада эди. Шунингдек, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларидаги замонавий ахборот-коммуникация техника ва технологиялари бошқаруви, ўқув-жараёнини ташкил этиш, дастурий воситаларни таълим мазмунига сингдириш масалалари талаб даражасида эмасди.

Президентимиз ана шундай мураккаб муаммолар қаршисида ўйланиб, иккиланиб қолмагани эътирофга лойиқ. Давлатимиз раҳбари қатъият ва изчиллик билан, бутун салоҳиятини ишга солиб, уларни ҳал этишга киришди. Ҳар бир оила, ҳар бир бола ҳаёти мактаб билан боғлангани, бу масала давлатнинг, жамиятнинг энг муҳим иши эканини қайта-қайта таъкидлади. Инсоннинг онги ва дунёқараши, фикри ўзгармаса, жамият ўзгармаслиги, жамият ўзгармаган жойда ҳеч қандай ижобий натижа ҳам, тараққиёт ҳам бўлмаслигини уқтирди.

Кейинги беш йил мобайнида бу борада ўнлаб муҳим фармон, қарор ва дастурлар қабул қилинди. Ўтган йилдан кучга кирган “Таълим тўғрисида”ги қонун маориф соҳаси тараққиётида янги уфқларни очиб беряпти. Қонунга мувофиқ, таълим олишнинг масофавий, инклюзив шакллари жорий қилинди, таълим ташкилотларига хорижий муассасалар билан қўшма факультет ва ўқув марказлари ташкил қилишга

рухсат этилди. Шунингдек, ўқитувчиларга муаллифлик дастури ва ўқитиш услубларини жорий этиш, замонавий педагогик шакллар, ўқитиш ва тарбия усулларини эркин танлаш ҳуқуқи берилди.

Таълимнинг барча тизимларида мажбурий меҳнатга бутунлай барҳам берилгани эса алоҳида диққатга сазовор.

Мактабгача таълим тизимининг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу соҳага бўлган эътибор мамлакатнинг эртанги тараққиёти учун мустақкам замин яратади. Шулар инобатга олиниб, юртимизда илк бор Мактабгача таълим вазирлиги ташкил этилди.

Ҳозирда йирик шаҳарларимиздан тортиб, чекка туманлар, қишлоқ ва овулларимизда янги-янги замонавий боғчалар барпо этилмоқда. 2017 йилда юртимизда 5 минг 211 та боғча фаолият юритган бўлса, 2021 йилда уларнинг сони 19 минг 316 тага етди. Шуларнинг 13 мингдан ортиғи нодавлат мактабгача таълим ташкилотларидир.

МУҲОКАМА ВА НАТЖАЛАР

Кейинги тўрт йилда мактаб ўқитувчиларининг ойлик маоши икки баробар кўпайтирилди. Давлат мукофотлари билан тақдирланаётган муаллимлар сони ошиб борапти. Ўқитувчи тайёрлайдиган ҳисоботлар, қоғозбозликлар сони кескин камайтирилди. Устоз ва мураббийларга қаратилаётган эътибор туфайли қарийб 15 минг нафар эркак ўқитувчи мактабларга қайтди.

Халқаро фан олимпиадалари ғолиблари ва уларнинг ўқитувчиларини рағбатлантириш тизими йўлга қўйилди. Илгари олимпиадада олтин ёки кумуш медаль олса, совриндор ўқувчига ҳам, уни тайёрлаган ўқитувчига ҳам нари борса битта фахрий ёрлик бериларди. Ҳозир улар миллионлаб пул мукофоти билан тақдирланмоқда.

Мактабларда замонавий бошқарувни жорий қилиш масалаларига ҳам эътибор берилляпти. Энди мактаб директорларини лавозимга тайинлаш бевосита маҳаллий кенгашлар билан келишилган ҳолда, танлов асосида амалга оширилади. Ҳар бир номзод мактабнинг кўрсаткичларини келгуси 3 йилда юқори даражага олиб чиқиш бўйича ўз дастури билан танловда иштирок этади ва ҳар йили кенгашлар олдида ҳисобот беради.

Шу билан бирга, хусусий таълим тизимига кенг йўл очилмоқда. Бу борада лицензия олиш тартиби соддалаштирилди. Ўтган уч йил давомида уларнинг сони 6 марта ошиб, 140 тага етгани диққатга сазовордир. Шулар қаторида президент мактаблари ва ихтисослаштирилган ҳамда ижод мактаблари ташкил этилди.

Олий таълим тизимида амалга оширилган кенг кўламли ислохотлар ҳам бугунги кунга келиб ўз натижаларини бермоқда. Сўнгги беш йилда ёшларни олий таълим билан қамраб олиш даражаси 9 фоиздан 25 фоизга етказилди. 10 та нодавлат ҳамда 26 та хорижий ОТМ филиаллари ташкил этилди. Олий ўқув юртлири моддий-техника базаси тубдан яхшиланди. Сўнгги 3 йилда бунинг учун 2,5 триллион сўм йўналтирилди. Қабул квоталари 3 бараварга ортиб, 66 мингтадан 181 мингтага етказилди.

Истеъдодли ёшларни тарбиялаётган, илмий раҳбарлик қилаётган олимларга мукофотлар жорий этилди. Мухтасар айтганда, Президентимиз олимларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни энг олий даражага етказди.

Яна бир эътиборга молик ўзгариш: аҳоли хоҳиш-истагидан келиб чиқилиб, сиртқи ва кечки таълим шакллари қайта тикланди.

Маориф соҳасида қўлга киритилган ютуқлар, янгиликларни яна узоқ баён қилиш мумкин. Лекин юқорида келтирилганларининг ўзиёқ бор-йўғи бир неча йил ичида нечоғли катта ижобий ўзгаришлар юз берганидан далолат бермоқда. Энг муҳими, тизимни такомиллаштиришга қаратилган ислохотлар давом этмоқда ва бу жараён келгусида ҳам тўхтамайди. Президентимизнинг яқинда чоп этилган “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида қайд этилганидек, “Эришган натижаларимиз тарихга айланиб, олдимизда янги ҳаётий заруратлар ва уларни амалга ошириш бўйича улкан вазифа ва имкониятлар пайдо бўлмоқда”[4]. Мазкур китобда, шунингдек: “Биз кенг кўламли демократик ўзгаришлар, жумладан, таълим ислохотлари орқали Ўзбекистонда янги уйғониш даври, яъни, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик” [4] деган фикрга ҳам урғу берилган. Янги Ўзбекистон стратегияси таълим соҳасида ҳам янги, юксак босқични бошлаб бермоқда.

Яқин истиқболда фарзандларимиз тарбиясида энг асосий бўғин ҳисобланган мактабгача таълим тизимини янада ривожлантириш бўйича аниқ давлат дастурлари қабул қилинади. Болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиш даражаси 2 бараварга оширилиб, 100 фоизга етказилади.

Шунинг баробарида хусусий мактаблар тизимини янада такомиллаштириш, битирувчиларни олий таълим билан қамраб олиш даражаси 2030 йилда 60-70 фоизга етказилади.

Мамлакатимизда янги олий таълим муассасалари, жумладан, хорижий университет ва институтларнинг филиаллари ташкил этилиб, уларнинг сони 200 тага етказилади.

Бутун узлуксиз таълим тизимини хукукий тартибга солишга қаратилган яхлит Таълим кодекси ишлаб чиқилади.

“Афсуски, айрим калтабин мулозимларнинг “Ижтимоий фанлардан фойда йўқ” кабилидаги ножўя қарашлари оқибатида ушбу фанларнинг салмоғи ва сифатини тушириб юборишга йўл кўйилди. ... Ижтимоий фанларга эътибор бермаслик оқибатида ... бугунги кунда чет элларда “бой берилган авлод” дея аталаётган ёшлар авлоди бизда ҳам вужудга келмайдими?”. “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида ана шундай савол, масала қўйилади ва унинг ечими ҳам тилга олинади. Яъни, “2022-2030 йилларда Ўзбекистон Республикасининг узлуксиз таълим ва тарбия соҳасини гуманитарлаштириш стратегияси” [4, 236] яратилиши ва амалга оширилиши мақсадга мувофиқлиги билдирилади.

ХУЛОСА

Умуман олганда, таълим соҳасида яна кўплаб ислохотларни амалга ошириш режалаштириляпти. Пировард мақсад эса ягона – ёш авлодимизнинг баркамол бўлиб вояга етиши, сифатли ва мукамал таълим олишини таъминлаш. Зеро, мамлакатни қудратли, миллатни буюк қиладиган куч ҳам илм-фан, таълим ва тарбиядир.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2019. - 75 бет.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2020. – Б.106.
3. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019. – Б.59.
4. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2021. – 464 б.
5. Гаффарова Г.Г., Абдуллаева М.Н. (2017). Сложность в современной философии // Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. №3, - С.99-102.
6. Makhmudova G., G'affarova G., Jalalova G. (2020). O'zbekistonda islohatlar jarayonini tahlil etish va amalga oshirishning konseptual-falsafiy metodologiyasi. 176 b.
7. Gaffarova G.G, Saydaliyeva N.Z. (2020). The influence of social networks on youth thinking and activity. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. 6 (5), 105-108.

8. Gaffarova, G.G.; Jalalova, G.O. (2021). Human capital as the basis of society development. ISJ Theor. Appl. Sci., 4, 455–460.
9. Гаффарова, Гулчеҳра Ғуламжановна. (2020). Когнитив жараёнда аутопоэзис назарияси. Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар: Республика миқёсида 16-кўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари. 193-196.
10. Гаффарова, Г., & Абдуллаева, М. (2020). Тасаввуфнинг когнитив тизими замонавий фалсафа призмасида. Academic Research in Educational Sciences, 1(3), 102-114.

ҲАРБИЙ ХИЗМАТНИ ЎТАШ ТАРТИБИГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР СУБЪЕКТИ: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ

Нодирбек Омонович Юсупов

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ҳарбий хизматчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъектига доир илмий-назарий қарашлар таҳлили амалга оширилган, масаланинг миллий қонунчиликда тартибга солиниши билан боғлиқ айрим муаммолар ўртага ташланган ва уларнинг ечимлари юзасидан фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: жиноят субъекти, махсус субъект, ҳарбий хизматчи статуси, чақирув ёши, соҳавий ҳарбий қонунчилик, ҳарбий хизматнинг турлари, ҳарбий хизматда бўлишнинг бошланиши, ҳарбий хизматда бўлишнинг тугаши

ABSTRACT

The article analyzes scientific and theoretical views on the topic of the subject of crimes against the order of military service, highlights some of the problems associated with the regulation of this issue in national legislation, and also expresses opinion on their solution.

Keywords: the subject of the crime, the special subject, the status of the military service, military age, sectoral military legislation, types military service, the beginning of the military service, the end of military service

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилиги қодаларига мувофиқ, барча жиноятлар каби ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар таркибини ҳам жиноятнинг объекти, субъекти, объектив ва субъектив томонлари ташкил этади. Ўрганилаётган тоифадаги жиноятларнинг субъекти борасида фанда турлича қараш ва ёндашувлар мавжуд бўлиб, биз қуйида айнан “субъект” элементига оид баъзи илмий қарашларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Ҳарбий хизматни ўташ тартибига жиноятларнинг субъекти Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари (Мудофаа вазирлиги, Миллий гвардия, Ички ишлар вазирлигининг қоровул қўшинлари, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Давлат

хавфсизлик хизматининг давлат чегарасини ҳимоя қилиш қўмитаси), Давлат хавфсизлик хизмати, бошқа вазирлик ва идораларнинг ҳарбий бўлинмалари ҳарбий хизматчилари, шунингдек, уларда ҳарбий йиғинларни ўтаётган шахслар бўлиши мумкин [1].

Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар субъекти белгиларини тўлиқ англаш учун соҳавий ҳарбий қонунчиликка мурожаат қилиш лозим бўлади. Хусусан, Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисидаги Қонун 4-моддасига кўра ҳарбий хизматнинг турлари қуйидагича:

муддатли ҳарбий хизмат;

сафарбарлик чақируви резервидаги ҳарбий хизмат;

контракт бўйича ҳарбий хизмат;

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари сафида ҳарбий хизматни ўтаган резервчилар хизмати [2].

Мазкур Қонуннинг 24-моддасида ўн етти ёшдан йигирма уч ёшгача бўлган, шу жумладан ўқишга қабул қилинган йили ўн етти ёшга тўладиган фуқаролар олий ҳарбий таълим муассасаларининг курсантлари лавозимларига контракт бўйича ҳарбий хизматни ўташ учун қабул қилиниши кўрсатилган [3]. “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги низом” 92-бандига мувофиқ, “Олий ҳарбий таълим муассасаларининг курсантлари ўқиш муддати давомида муддатли ҳарбий хизматчилар учун қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва имтиёزلардан фойдаланадилар” [4]. Яъни, олий ҳарбий таълим муассасаларининг курсантлари ўз мақомларига кўра, муддатли ҳарбий хизматчиларга тенглаштириладилар. Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида Қонуннинг 4-моддаси мазмунидан муддатли ҳарбий хизматга фақат 18 ёшга тўлган фуқароларни чақиришга йўл қўйилиши англашилади. Кўриб турганингдек, бу ерда “нормалар конфликти” мавжуд. ЖКнинг 17-моддаси учинчи қисмида эса ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъекти 18 ёшга тўлган шахслар эканлиги белгиланган.

Олий ҳарбий таълим муассасасининг 17 ёшли курсантини жиноят субъекти деб топиш масаласи жуда баҳсли. Р.В. Закомолдин ва В.И. Плохова 18 ёшга тўлмаган шахс ҳарбий хизматчи мақомини ихтиёрий равишда олгани ва чақирув ёшига етмаганлиги сабабли жиноят субъекти бўлмайди деб ҳисоблашади [5]. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса жиноятнинг субъектини аниқлашда чақирув ёшига эмас,

қандай шароитда олинганидан қатъий назар “ҳарбий хизматчи” мақоми мавжудлигининг ўзи етарли деган фикрни билдирадилар. Буни курсантларнинг навбатчилик (суткалик наряд), қоровул каби махсус хизматларни ўташга жалб этилиши, уларга белгиланган тартибда қурол бириктирилиши, ҳарбий хизматнинг муайян имтиёз ва кафолатларидан фойдаланиши кабилар билан асослайдилар ва шу сабабли умумий тартибда жавобгарликка тортилишлари лозимлигини уқтиришади [6].

Шахсни ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар субъекти деб ҳисоблаш учун унга қонунга мувофиқ “ҳарбий хизматчи” мақоми берилган, ҳарбий хизмат бошланган, давом этаётган ва тугатилмаган бўлиши лозим. Ҳарбий хизматнинг мазкур аспекти “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги Қонунда ақс этган бўлиб, унинг 27-моддасига мувофиқ, ҳақиқий ҳарбий хизматда бўлишнинг бошланиши:

муддатли ҳарбий хизматга чақирилган чақирилувчилар ҳамда захирадаги офицерлар учун — ҳарбий қисмга жўнаш мақсадида мудофаа ишлари органида ҳозир бўлган кун;

контракт бўйича ҳарбий хизматга кирган шахслар учун — ҳарбий хизматни ўташ тўғрисидаги контракт кучга кирган кун;

олий ҳарбий таълим муассасаларига, шунингдек вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг ўқиш ҳарбий хизматга тенглаштирилладиган таълим муассасаларига ўқишга кирган чақирилувчилар, ҳарбий хизматга мажбурлар учун — тегишли таълим муассасасига ўқишга қабул қилинган кун;

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ҳарбий лавозимга тайинланган шахслар учун — тегишли фармон, қарор ёки фармойиш имзоланган кун ҳисобланади.

Ҳарбий хизматдан резервга бўшатилиши ёки истеъфога чиқарилиши муносабати билан ҳарбий қисм командирининг буйруғига биноан шахсий таркиб рўйхатидан чиқарилган кун ҳарбий хизматчи учун ҳарбий хизматда бўлишнинг тугаши ҳисобланади.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциянинг 38-моддасига мувофиқ, иштирокчи-давлатлар ўз Қуролли Кучлари сафига 15 ёшга тўлмаган шахсларни чақириши тақиқланган, лекин ундан катта ёшлиларни, шу жумладан, вояга етмаган шахсларни чақиришга чеклов ўрнатилмаган [7]. Демак, 17 ёшдан курсант сифатида ҳарбий хизматга қабул қилиш ҳалқаро нормаларга зид эмас. Бироқ бу 17 ёшга тўлган шахснинг ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъекти бўла олишини аңлатмайди. Бошқа томондан, Бола

ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга доир, болаларнинг қуролли можароларда иштирокига тааллуқли Факультатив протоколга Ўзбекистон Республикаси қуйидаги мазмундаги баёнот билан қўшилган: “Ўзбекистон Республикаси баён этадики, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари сафига фуқароларнинг чақируви Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрда қабул қилинган “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ улар фақат ўн саккиз ёшга тўлганидан сўнг йўл қўйилади” [8]. Бизнинг назаримизда, ҳарбий хизматчи мақомининг мавжудлиги шахсни таҳлил этилаётган жиноятларнинг субъекти деб топишнинг муҳим шартларидан бири, бироқ ёш цензи асосий ва бирламчи аспект бўлиши шарт. Шу боис, олий ҳарбий таълим муассасаларига қабул қилиш ёшини умумий чақирув ёши билан тенглаштирган ҳолда ЖКнинг 17-моддаси талабларига мувофиқлаштириш тарафдоримиз.

Шу ўринда ҳарбий хизматга ғайриқонуний равишда чақирилган (муқаддам судланган, чақирув ёшининг юқори чегарасидан ўтган, ҳарбий хизматга яроқсиз ва шу каби) шахсларнинг ҳам тадқиқ этилаётган жиноятлар субъекти бўла олиш масаласига тўхталмоқчимиз. О.К. Зателепин ва И.И. Исраиловларнинг фикрича, гарчи шахс ҳарбий хизматга ғайриқонуний равишда чақирилган (кирган) бўлсада субъект деб эътироф этилиши керак [9]. Хусусан, О.К. Зателепин шахс ҳарбий хизматга ғайриқонуний равишда чақирилган (кирган) тақдирда ҳам ҳарбий хизматчилар учун белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади, улардан фойдаланади, демак унинг жиноий жавобгарлиги ҳам истисно қилинмаслиги кераклигини таъкидлайди [10]. Собик иттифоқ даври жиноят ҳуқуқи фанида ҳам шу қараш устувор бўлган [11]. Ўз навбатида К.И. Егоров, Р.В. Закомолдин, В.Г. Сызранцев, А.А. Тер-Акопов, В.М. Шеншин ва Н.А. Шулепов ҳарбий хизматга ғайриқонуний равишда чақирилган (кирган) шахслар таҳлил қилинаётган жиноятларнинг субъекти бўла олмаслигини кўрсатишади [12]. Назаримизда, биринчи ёндошув мантиқан асослироқдек. Нега деганда, ҳарбий хизматга чақирилган шахс Ватанни қўриқлаш ва ҳимоя қилишга оид ҳамда бошқа хизмат юзасидан мажбуриятларини бажаришга киришади, мавжуд имтиёз ва кафолатлардан тўлиқ фойдаланади. Бу ерда ҳарбий хизматга чақирилиш факти эмас, балки шахснинг ҳарбий хизматчи мақомига эга эканлиги ва ақли расо шахс сифатида ўз ҳақ-ҳуқуқларини англай билиши бирламчи аҳамиятга эга. Шу сабабли “ҳарбий хизматчи” мақомига эга шахсни, ҳатто у ғайриқонуний ҳарбий хизматга чақирилган бўлса ҳам, ҳарбий хизматни ўташнинг белгиланган тартибига тажовуз қилган ҳатти-ҳаракати албатта

мазкур жиноятлар учун жавобгарлик доирасида ҳал этилиши керак, деб ҳисоблаймиз.

Назарий изланишларда шунингдек, ҳарбий йиғинларни ўтаётган шахсларни ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъекти деб топишга оид турли қарашлар шаклланган. Жумладан С.И. Журавлев ва Д.А. Кременскийлар ҳарбий йиғинлардаги шахслар тўлиқ ҳарбий хизматчи мақомидаги шахслар экани ва улар ҳарбий йиғинларда иштирок этиш орқали ҳарбий хизматни ўташини айтадилар [13]. Назаримизда бу қараш жиноий нормаларни кенгайтириб шарҳлаш натижаси бўлиб, муаллифлар йиғинларни ўтаётган шахсларнинг тадқиқ этилаётган тизимдаги айрим жиноятларнинг субъекти бўла олмаслигига оид зарурий шартларни эътибордан четда қолдиришган. П.С. Данилов ҳарбий йиғинларга жалб этилган шахслар мобилизацион инсон ресурсларини ташкил қилиши, уларга “ҳарбий хизматчи” статусининг бир қисмигина тааллуқлилиги, улар ҳарбий хизматни эмас балки, ҳарбий хизматга тайёргарликни ўташларини таъкидлайди ва ҳарбий йиғинларни ўтаётган шахсларни субъектлар қаторидан чиқариб, улар томонидан ҳарбий йиғинлар вақтида содир этиладиган жиноятлар декриминализация қилиниши лозим деб ҳисоблайди [14]. Бу ёндашув бир қарашда, жуда либерал кўринсада, нормал ишлаб турган бутун соҳавий ҳарбий ва жиноий қонунчиликни кардинал жиҳатдан кўриб чиқилишини тақозо қилади. Шу боис муаллифнинг қарашини айни вақтда бу каби ташаббусларга эҳтиёж мавжуд эмас деб баҳолаган бўлардик. Шунингдек, О.К.Зателепиннинг ёзишича, ҳарбий йиғинларнинг мақсади ҳарбий хизматни ўташга тайёргарлик кўриш ҳисобланади ва шу сабаб йиғинларни ўтаётган шахслар ҳарбий йиғинларни ўташ тартибинигина бузишлари мумкин. Унингча, ҳарбий йиғинларни ўтаётган шахслар ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар тизимига киритилган айрим жиноятлар учунгина субъект бўла оладилар [15]. Шунингдек, Р.В. Закомолдин, С.М. Мальков, П.Е. Мелешколар ҳам шундай қарашни қувватлайди [16]. Биз олимларнинг мазкур фикрини қувватлаймиз. Чунки, ҳақатдан ҳам ҳарбий йиғинларни ўтаётган шахслар жанговар навбатчиликни ўташ, ҳарбий мансабдорлик каби тизим таркибидаги бир қатор жиноятлар учун субъект бўла олмайдилар.

Жиноят ҳуқуқи фанида тадқиқ этилаётган жиноятларнинг субъектлари рўйхатини кенгайтириш зарурати ҳақидаги қарашлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, С.А. Соколов ҳалқаро гуманитар ҳуқуқ нормалари ва умумий принципларига асосланган ҳолда ҳарбий асирларни ҳам ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг

субъектлари деб топиш мумкинлигини қайд этади [17]. Ҳақиқатдан ҳам “Ҳарбий асирлар билан қилинадиган муомала тўғрисида” Конвенциянинг 82-моддасида “Ҳарбий асирлар асирликда ушлаб турган давлат Қуроли Кучларида амал қилувчи қонун, низом ва буйруқларга бўйсундилар. Давлат мазкур қонун, низом ва буйруқларни бузган исталган ҳарбий асирга нисбатан интизомий ёхуд суд чораларини қўллаш ҳуқуқига эга” деб кўрсатилган [18]. Гипотетик жиҳатдан ушбу нормани ҳарбий асирлар ушлаб турилган давлатнинг соҳавий ҳарбий ва жиноий қонунчилиги, шу жумладан Умумҳарбий низомларига тўла бўйсунилари керак, деб талқин қилиш мумкин. Бундай ҳолда улар ҳам ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъектлари бўлишлари керак бўлади. Бироқ, сўз бораётган жиноятлар тизимининг объекти ҳарбий хизматни ўташ ва ҳарбий хизмат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар эканлигини унутмаслик зарур. Ҳарбий асирлар асирликда ушлаб турган давлатнинг Қуроли Кучларида ҳарбий хизматни ўтамайдилар ва табиийки, қайд этилган объектга зарар етказа олмайдилар. Ҳарбий асирлар асир олинган давлатда ўз ихтиёрига зид равишда ушлаб туриладилар ва улар асирликда ушлаб турилган давлат олдида ҳеч қандай мажбуриятга эга эмаслар. Шу сабабли фикримизча, ҳарбий асирларнинг ташқи томондан ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга ўхшаш ҳатти-ҳаракатларини миллий қонунчилик билан тартибга солиш мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, асирнинг ушлаб турилган жойдан қочиши дезертирлик деб топилиши мумкин эмас, чунки мақсад ҳарбий хизматни ўташдан бўйин товлаш эмас, балки асирликдан қутулишдир.

О.К. Зателепиннинг ёзишича, айрим ҳарбий лавозимларга ҳарбий хизматчилар эмас, балки меҳнат шартномаси асосида ишловчи фуқаролар ҳам тайинланишлари мумкин бўлиб, улар ҳам мазкур жиноятларнинг субъекти бўла оладилар [19]. Фуқаролик персонали жанговар бўлмаган вазифалар учун мўлжалланган бўлиб, одатда таъмирлаш-қурилиш ишлари, моддий-техник таъминот, молиявий-ҳуқуқий масалалар, тиббий хизмат кўрсатиш каби соҳаларда фаолият кўрсатади. Ҳарбий хизматни ўташ тўғрисидаги контрактдан фарқли равишда меҳнат шартномаси шахсга ҳарбий хизматни ўташга оид мажбуриятларни юкламайди ва табиийки, фуқаролик персонали ҳарбий хизматчи мақомига эга бўла олмайди. Шу сабабли улар субъект деб эътироф этилмаслиги лозим.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, бошқа жиноятларнинг субъекти учун муайян ёшга тўлганлик, ақли расолик белгилари билан бир қаторда, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг субъекти учун “ҳарбий хизматчи” статусига эга бўлиш мажбурий белги бўлиб ҳисобланади.

REFERENCES:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги “Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга оид ишларни кўриш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 23-сон қарори 1.2-банди, <https://lex.uz/docs/1449962>
2. “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги 2002 йил 12 декабрдаги 436-II-сон Қонун, <https://lex.uz/docs/78717>
3. Ўша жойда, 24-модда
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 12 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги ПҚ-4447-сон қарори, <https://lex.uz/docs/4513434>
5. *Закомолдин Р. В.* Некоторые вопросы уголовной ответственности за преступления против военной службы, совершенные в соучастии // Борьба с организованными проявлениями преступности и обеспечение национальной безопасности / под ред. А. И. Долговой. М., 2019. С. 295–296; *Плохова В. И.* Системное толкование норм об уклонении от прохождения военной или альтернативной гражданской службы (ст. ст. 328, 331, 337–339 УК РФ): монография. Барнаул, 2009. С. 11–12; *Шулепов Н. А.* Теоретические основы реализации уголовной ответственности военнослужащих: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2001. С. 44.
6. *Ермолович Я.Н.* Дифференциация уголовной ответственности военнослужащих: монография. М., 2014. С. 131–135; *Зателепин О.К.* Квалификация преступлений против военной безопасности: монография. Серия: Право в Вооруженных Силах — консультант. М., 2009. Вып. 106. С. 268–275; *Зателепин О.К.* Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2013. С. 167; *Зателепин О.К., Кислицын М.К., Петухов Н.А., [и др.]* Военно-уголовное законодательство Российской Федерации. Специальный курс: учебное пособие. М., 2004. С. 85–93; *Мальков С. М.* Преступления против военной службы: монография. М., 2015. С. 30; *Терешин А. П.,*

Назарова Е. А. К вопросу о юридической ответственности курсантов военных образовательных учреждений // Право в Вооруженных Силах. 2009. № 12. С. 25–28

7. Конвенция о правах ребенка от 20 ноября 1989 г, <https://www.un.org/ru/documents/declconv/conventions/childcon.shtml>,

Ўзбекистон Республикаси мазкур ҳалқаро ҳужжатга 1992 йил 9 декабрдаги 757-ХП-сон Қонунга асосан қўшилган, 1994 йил 29 июлдан кучга кирган

8. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга доир, болаларнинг қуроли можароларда иштирокига тааллуқли Факультатив протокол, Нью-Йорк, 2000 йил 25 май,

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rightchild_protocol2.shtml;

Ҳужжат Ўзбекистон Республикаси томонидан 2008 йил 12 декабрдаги ЎРҚ-190-сон Қонунга асосан ратификация қилинган, 2009 йил 23 январдан кучга кирган

9. *Зателепин О. К.* Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2013. С. 171; *Исраилов И. И.* Преступления против порядка подчиненности и воинских уставных взаимоотношений: уголовно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2011. С. 67–70.

10. *Зателепин О. К.* Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2013. С. 172–173.

11. Мас.: Воинские преступления: учебник / под ред. Н. Ф. Чистякова. М., 1970. С. 49–50; Закон об уголовной ответственности за воинские преступления: комментарий / под ред. А. Г. Горного. М., 1986. С. 17–18.

12. Преступления против военной службы / под общ. ред. Н.А. Петухова. СПб., 2002. С. 58–64; *Закомолдин Р. В.* Ответственность за нарушение правил несения службы по охране общественного порядка и обеспечению общественной безопасности по уголовному законодательству России: дис....канд. юрид. наук. Самара, 2001. С. 121–123;

Сызранцев В. Г. Воинские преступления: комментарий к главе 33 УК РФ. СПб., 2002. С. 15–16; *Тер-Акопов А. А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. М., 2003. С. 152; *Шеншин В. М.* Самовольное оставление части или места службы, как преступление против порядка прохождения военной службы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук. СПб, 2006. С. 76; *Шулепов Н. А.* Теоретические основы реализации уголовной

- ответственности военнослужащих: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2001. С. 55–61.
13. Журавлев С. И., Кременский Д. А. Основные вопросы прохождения службы в мобилизационном людском резерве // Военное право. 2013. № 1. С. 53–54.
14. Данилов П. С. Субъект преступлений против военной службы // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2017. № 2. С. 191.
15. Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2013. С. 94–95
16. Закомолдин Р. В. Недостатки военно-уголовного закона по реагированию на преступность в сфере военной службы // Криминальные реалии, реагирование на них и закон. Под ред. А. И. Долговой. М., 2018. С. 72; Мальков С.М. Преступление против военной службы: монография, М., 2015. С. 152; Мелешко П. Е. Об уголовной ответственности граждан, призванных на военные сборы, за совершение преступлений, предусмотренных главой 33 Уголовного кодекса Российской Федерации // Право в Вооруженных Силах. 2012. № 8. С. 74–75
17. Соколов С. А. Ответственность за преступления против военной службы: уголовно- правовое регулирование и криминологический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2002. С. 17.
18. Конвенция (III) об обращении с военнопленными. Женева, 12 августа 1949 года, <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-3.htm>, Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳужжатга 03.09.1993 йилдаги 946-ХП-сон Қонунга мувофиқ қўшилган, 08.04.1994 йилдан кучга кирган, <https://nrm.uz/contentf?doc=139427>
19. Зателепин О. К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2013. С. 179-181.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БИЗНЕС-ОМБУДСМАН ВАЗИФАЛАРИ ТАҲЛИЛИ, ҲАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТДА ОМБУДСМАН ИНСТИТУТИ ТУЗИЛМАСИ

Жасурбек Жахонгир ўғли Муҳаммаджонов

“Қўқон университети” НОТМ Иқтисодиёт ва таълим факултети декан муовини

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада фуқароларнинг ҳамда тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми ва унда Президент ҳузуридаги тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича вакил (бизнес-омбудсман)нинг вазифалари, ваколат доирасига кирувчи ҳуқуқлари ва фаолият тизими ҳақида фикр юритилади. Ҳозирги кунда ҳар қандай давлатда иқтисодий соҳада олиб борилаётган ўзгаришлар, ислоҳотлар шу соҳада фаолият юритувчи фуқаролар, юридик ва жисмоний шахслар ҳуқуқларининг тизимли ҳимояси билан таъминланиши лозимлигини тақозо этмоқда. Шу жиҳатдан инсон ва фуқароларнинг иқтисодий соҳадаги ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш тизими янада мукаммаллаштириши, тизимдаги муаммоларга ҳаққоний, адолатли ва қонуний ечим берилишини талаб қилади. Айнан шу масалаларнинг таҳлили ва соҳадаги муаммоларга ечим бериш, тартибга солиш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ҳамда ҳимоя қилиш функциялари давлатнинг миллий ҳуқуқий институтлари тизимида бизнес-омбудсман миллий институти томонидан амалга оширилиши белгиланган. Ушбу институтнинг устувор вазифалари ва унга берилган ҳуқуқлар билан танишиб чиқиш бу институтнинг фаолиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Шунингдек, мақолада омбудсман институтининг Европа давлатларидаги фаолият доираси, тузилмаси, Қозоғистон бизнес омбудсмани, Россия Федератсияси Бизнес омбудсманининг вазифалари ҳақида тўхталиб ўтилади.

Калит сўзлар: инсон ҳуқуқлари, миллий механизм, омбудсман институти, иқтисодий ҳуқуқлар, тадбиркорлар ҳуқуқлари, бизнес омбудсман, Ўзбекистон бизнес омбудсмани, Россия бизнес-омбудсмани, Қозоғистон бизнес-омбудсмани, Еропада омбудсман институти, Осиё Омбудсманлар Ассотсиатсияси.

КИРИШ

Жадал ривожланаётган жаҳондаги халқаро иқтисодий жараёнлар ва ўзгаришлар ҳар бир давлатнинг миллий

ҳуқуқий тизимларида инсон ва фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти, ишбилармонлар ва мулк эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг кафолатлари ва бу ҳуқуқларни таъминлаш масалаларини кун тартибига олиб чиқмоқда. Инсон ва фуқароларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Иқтисодиётда бозор муносабатларига асосланган очиқ ҳуқуқий сиёсат жараёнида инсоннинг иқтисодий соҳадаги юридик имкониятларини белгиловчи конституциявий ҳуқуқлар, қонуности ҳужжатларида белгиланган эркинликлар, яратилаётган шарт-шароитлар ва бу соҳадаги қарор ва фармойишлар ижросини таъминлаш, назорат қилиш учун давлат органлари Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий механизми тизимида бир қатор миллий-ҳуқуқий институтлар фаолият юритади. 1996-йил 31-октябрда ташкил этилган Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1997-йил 24-апрелда ташкил этилган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), 2017-йил 29-августда ташкил этилган Президент ҳузуридаги тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича вакил (бизнес-омбудсмен), сингари миллий ҳуқуқий институтлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг миллий механизми таркибида Ўзбекистон Республикасининг Суд органлари, Ўзбекистон Республикасининг прокуратура органлари, Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар органлари, Ўзбекистон Республикасининг адлия тизими, адвокатура институти, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ қабулхоналари ва Виртуал қабулхоналари алоҳида ўрин тутаяди.

Шу ўринда, Алоҳида таъкидлаш жоизки, охириги 5 йилликда давлатимиз томонидан тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди ва бу борада бир қатор муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди. Айниқса, 2017-йил 29-августда қабул қилинган қонунга асосан ташкил этилган Президент ҳузуридаги тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича вакил (бизнес-омбудсмен)нинг фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтиш даркор.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистон Республикаси Қонунида алоҳида белгиланишича, Фуқароларнинг ва тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий ҳуқуқлари бузлишини олдини олиш, бузилган ҳуқуқларнинг тикланишини таъминлаш ва уларнинг кафолатлари масалаларида ушбу миллий-ҳуқуқий институтнинг устувор вазифалари этиб қуйида келтирилган вазифалар санаб ўтилади:

1) тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида давлат сиёсатини шакллантириш ҳамда амалга оширишда иштирок этиш;

Ушбу вазифанинг шарҳига тўхталсак, бизнес-омбудсман ваколати жиҳатидан ҳукумат таркибида фаолият юритувчи иқтисодий сиёсат соҳасига тааллуқли давлат органлари билан бир қаторга қўйилмоқда яъниким, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида давлат сиёсатини шакллантириш ҳамда амалга оширишда иштирок этиш дейилганда бевосита Қонунчилик палатасининг қўмиталарига тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш бўйича қонунчилик соҳасида кўриб чиқилиши ва жорий этилиши юзасидан амалий таклифлар ва лойиҳалар киритиши ҳуқуқи берилмоқда.

Кейинг устувор вазифа эса:

2) давлат органлари томонидан тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига риоя этилиши юзасидан назоратни амалга ошириш;

Бугунги кунда инсон ва фуқаролар, тадбиркорлар ва ишбилармонларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига давлат органлари томонидан турли хил тўсқинликлар ёхуд сансоларликларга йўл қўйилиши ҳолатлари учраб турибди. Ушбу ҳолатларда тадбиркорнинг қонуний манфаатларига риоя этилиши, уларга нерилгамн имкониятлардан тўлиқ фойдаланилаётганини текшириш асносида бизнес омбудсманга тадбиркорлик суб'ектларининг фаолияти текширувларини о'тказишнинг қонунийлиги мониторингини амалга ошириш, тадбиркорлик суб'ектларининг фаолиятига қонунга хилоф равишда аралашиб фактларининг олдини олиш юзасидан комплекс чора-тадбирлар ко'риш бо'йича таклифлар киритиш ҳуқуқи берилмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бо'йича вакил тадбиркорлик субъектларининг о'з ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузаётган давлат органларининг ва бошқа ташкилотларнинг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан берган шикоятларини ко'риб чиқади. Ушбу шикоятлар ва аризалар билан ишлашда бизнес омбудсман ўзига берилган ваколат доирасида қуйидагича ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин. Жумладан,

- кўрилаётган муаммони унинг хусусиятидан келиб чиқиб ечим бериш,

- шикоят қилувчига унинг ҳуқуқлари бузлиши жиҳатидан фойдаланиши мумкин бўлган усуллар ва воситалар ҳақида кўрсатмаларни етказиш,

- кўриб чиқиладиган шикоятни қонуний тартибда ҳал қилиш ва ижросни таъминлаш юзасидан ваколатли турувчи органларга юбориш ва ижроси юзасидан мониторинг олиб боориш ва ҳисоботлар олиш,

- келтирилган шикоятни асослангирган ҳолда рад жавобларини бериш каби ҳаракатларни амалга ошириши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолатда бизнес омбудсман Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишига доир қонун ҳужжатларининг бузилишига ёл қойилмаслиги тоғрисидаги давлат органлари ҳамда бошқа ташкилотларнинг мансабдор шахсларига ёзма равишда Огоҳлантириш эълон қилиши, Огоҳлантириш тоғрисида юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга хабар қилиниши мумкинлиги тўғрисида Қонуннинг 9-моддасида белгиланади.

Қонуннинг 10-моддасида белгиланишича, Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишига доир қонун ҳужжатларининг аниқланган бузилишларини, уларга имкон берувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш тоғрисидаги давлат органларининг ва бошқа ташкилотларнинг қонун ҳужжатлари бузилишларини бартараф этиш юзасидан ваколат берилган раҳбарларига Такдимнома киритиши; Такдимнома киритилгандан сўнг такдимнома киритилган давлат орган уни кечиктирмай қўриб чиқиши лозим. Қўрилган чора-тадбирлар тоғрисида бизнес омбудсманга, агар бошқа муддат белгиланмаган бўлса, 15 кундан кечиктирмай ёзма равишда хабар қилиниши лозим.

Қарорлари ёки ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) билан тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузган давлат органи ёки бошқа ташкилотга, унинг мансабдор шахсига хулоса юборилиши;

Бизнес омбудсман томонидан берилган Хулосада қуйидаги тавсиялар назарда тутилиши мумкин:

- ишнинг давлат органи ёки бошқа ташкилот ёхуд мансабдор шахс томонидан ниҳоясига етказилиши зарурлиги;

- давлат органининг ёки бошқа ташкилотнинг ёхуд мансабдор шахснинг қарори оғзгартирилиши ёхуд бекор қилиниши кераклиги;

- давлат органининг ёки бошқа ташкилотнинг ёхуд мансабдор шахснинг қарорини асослантириш зарурлиги;

- давлат органининг ёки бошқа ташкилотнинг ёхуд мансабдор шахснинг қўшимча қарор қабул қилиниши кераклиги.

Кейинг ўриндаги вазифа

3) тадбиркорлик суб'эктлари фаолиятининг текширувларини мувофиқлаштиришни ҳамда назорат қилувчи органлар томонидан тадбиркорлик суб'эктлари фаолияти текширувлари ўтказилишининг қонунийлиги устидан назоратни амалга ошириш;

Ушбу вазифаларнинг ижроси юзасидан бизнес омбудсманга бериладиган ваколатлар доирасида тадбиркорлик суб'эктларининг манфаатларини кўзлаб аризалар, да'волар ва шикоятлар билан судларга давлат божи тўламасдан мурожаат этиш ҳуқуқи берилмоқда. Бунда ҳуқуқлари ҳимоя қилинаётган юридик ёки жисмоний шахс судларга мурожаат қилишда Бизнес-омбудсман орқали мурожаат қилганда давлат божи олинмаслиги белгиланмоқда. Бошқа ҳолатларда фуқаролар ва тадбиркорлар судга мурожаат қилишда кўрилатган ишнинг кўлами жиҳатидан судга давлат божи тўлашларига тўғри келади.

Бундан ташқари Қонунда белгиланишича, қуйидаги ҳуқуқлар ҳам бевосита Бизнес-омбудсман ваколати доирасидаги ҳуқуқлар сирасига кириши қатъий белгилаб қўйилади.

- Давлат органлари ва ташкилотлардан ўз ваколатига кирувчи масалалар юзасидан статистик, таҳлилий материалларни, хулосаларни ва бошқа ахборотни сўраш ҳамда олиш;

- давлат органларининг тадбиркорлик суб'эктларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш масалаларини кўриб чиқиш билан боғлиқ мажлисларида иштирок этиш;

- зарур бўлган ҳолларда, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун давлат органларининг, илмий муассасаларнинг ва бошқа ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда мутахассисларини жалб этиш, ишчи гуруҳлар тузиш;

- тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича гумон қилинаётган, айбланаётган ва ҳукм қилинган тадбиркорлик суб'эктлари вакиллари билан учрашиш учун қамоқда сақлаш жойларига, жазони ижро этиш муассасаларига монеликсиз кириш;

- ма'мурий жавобгарликни келтириб чиқарадиган қонун ҳужжатлари бузилиши ҳолатлари юзасидан ма'мурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида баённомалар тузиш.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг таъминлаш бўйича яқин кўшниларимизга мурожаат қилсак, инсон ва фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқлари ҳимояси бўйича МДҲ давлатлари ичида бизнес-омбудсман институти Россия Федератсиясида 2013 йил 7 майда тасдиқланган "Россия Федератсиясида бизнес-

омбудсман тўғрисида" Федерал қонуни асосида федерал ва минтақавий даражадаги омбудсман фаолиятининг ҳуқуқий асосларини белгилайди.

Ушбу қонунга кўра Россия Бизнес-омбудсманига қуйидагича вазифалар юклатилади:

- Россия Федератсияси ҳудудидаги хорижий тадбиркорлик субъектлари ва хорижий давлатлар ҳудудидаги Россия тадбиркорлик субъектларининг муурожаатлари билан ишлаш

- тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган давлат институтларини ривожлантириш.

- мувофиқлигини назорат қилиш

- федерал ижро этувчи ҳокимият органлари, Россия Федератсиясининг таъсис субъектларининг ижро этувчи ҳокимиятлари, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тадбиркорларнинг ҳуқуқларига риоя этилишини назорат қилиш.

- тадбиркорликни ривожлантириш, ишбилармонлик муҳитини яхшилаш соҳасида давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишда иштирок этиш.

- ишбилармон доиралар билан ўзаро ҳамкорлик.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шу ўринда 2021 йил 13 декабр куни Россия Федератсияси Бизнес-омбудсмани Борис Титов ва Ўзбекистон Республикаси Бизнес-омбудсмани Дилмурод Қосимов иштирокида учрашув ташкил этилганлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Аввалроқ, Бошқирдистон Республикасида 2019 йил 25 сентабр куни ўтказилган В-тантанали “Шанхай ҳамкорлик ташкилоти ва БРИКСга а’зо давлатлар кичик ва ўрта бизнес форуми” доирасида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Бизнес-омбудсман Дилмурод Қосимов ҳамда Россия Федератсияси Президенти ҳузуридаги Бизнес-омбудсман Борис Титов ўртасида тадбиркорлик суб’ектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланган ва бу соҳада Россия Федератсияси билан ҳамкорлик масалаларида келишиб олинган эди.

Қозоғистон Республикасида Президентнинг 2014-йил 27-февралдаги “Қозоғистон Республикасида ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича кескин чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонида мувофиқ ҳукуматга Бизнес-омбудсман институтини ташкил этиш орқали Миллий тадбиркорлар палатасининг ролини кучайтиришни назарда тутувчи қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш топширилди.

2014 йил 29 декабрда "Қозоғистон Миллий тадбиркорлар палатаси тўғрисида"ги Қонунга бизнес-омбудсманнинг ҳуқуқий мақоми, функциялари, тайинлаш тартиби ва вазифалари, шунингдек, унинг фаолиятини ташкил этиш бўйича нормалар билан ўзгартишлар киритилди.

Қозоғистон Республикасида Тадбиркорлик кодекси 2016-йил 1-январдан кучга кирди, унинг 28-бобида Бизнес-омбудсманнинг ҳуқуқий мақоми батафсил очиқ берилган.

Ушбу кодекснинг 28-боб, 1-банд, 309-моддасида белгиланишича Бизнес омбудсманга қуйидагича вазифалар юклатилади:

1) Қозоғистон Республикасининг давлат органлари ва бошқа ташкилотларида, шунингдек халқаро ташкилотларда ва хорижий давлатларда тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифодалайди, таъминлайди, ҳимоя қилади;

2) тадбиркорлик субъектларининг аризаларини кўриб чиқади;

3) давлат органларига тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича тавсиялар, шунингдек, қонунга боғлиқ бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилишини тўхтатиб туриш бўйича тавсиялар киритади;

3-1) тадбиркорлик фаолияти бўйича ваколатли органга ушбу Кодекс 82-моддасининг 3-бандига мувофиқ амалдаги норматив ҳужжатларни ва (ёки) талабларни бекор қилиш ёки тадбиркорлик субъектларининг шикоятлари бўйича уларни қайта кўриб чиқиш тўғрисида таклифлар киритади;

4) ўз ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) билан тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузган давлат органларига (мансабдор шахсларига) бузилган ҳуқуқларни тиклаш чораларини кўриш, шу жумладан ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини бузганликда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш бўйича тавсиялар юборади;

5) давлат органларининг фикри билан норози бўлган тақдирда, тадбиркорларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида прокуратура органларига илтимоснома юборади;

6) тадбиркорларнинг ҳуқуқлари мунтазам равишда бузилган тақдирда ва уларни давлат органлари даражасида ҳал қилишнинг иложи бўлмаса, Қозоғистон Республикаси Президентининг кўриб чиқишига ариза билан мурожаат қилади;

7) давлат органларидан (мансабдор шахслардан) тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига дахлдор бўлган маълумотлар, ҳужжатлар ва материалларни сўраш, (давлат,

тижорат, банк ва қонун билан қўриқланадиган бошқа сирларни ташкил этувчи маълумотлар бундан мустасно);

8) Қозоғистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда судга даъво (шикоят) билан муурожаат қилиш;

9) тадбиркорлик субъектларининг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклашга қаратилган бошқа ҳуқуқий чораларни қўллаиди.

Инсон ва фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида жаҳон тажрибаси, бугунги кундаги иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар миллий ҳуқуқий тизимига муурожаат қиладиган бўлсак, биринчи навбатда Европа давлатларида бундай миллий институтларнинг тизимлашган структуравий инфратузилмасига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Жумладан, Европа иттифоқига аъзо давлатларда Омбудсман институти қуйидагича вазибаларда ва қўламларда иш жараёнини олиб боради.

Белгия қироллигида “давлат сектори омбудсманлари” федерал ва минтақавий даражада фаолият юритади.

Болгария Республикасида “Болгария Миллий Омбудсмани” фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат ва мунитсипал ҳокимият органлари ва уларнинг маъмуриятлари, шунингдек давлат хизматларини кўрсатиш учун тайинланган шахсларнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли бузилган тақдирда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда катта аҳамиятга эга.

Чехия Республикасида “Ҳуқуқларнинг жамоат ҳимоячиси” давлат даражасида маъмурий органларга ва маълум ҳолатларда маҳаллий даражадаги маъмурий органларга нисбатан шикоятларни текширади.

Германия Федератив Республикасида “давлат сектори омбудсманлари” ўн олтита минтақанинг тўрттасида мавжуд. Федерал даражадаги аризалар бўйича қўмита, шунингдек, ўн олтита минтақанинг ҳар бирида минтақавий аризалар бўйича қўмиталар мавжуд.

Франсияда “Франсия ҳуқуқ ҳимоячиси” мустақил маъмурий органдир. Муассаса Франсия Омбудсмани, Болалар Омбудсмани ва Тенглик ва дискриминатсияга қарши орган, шунингдек, Хавфсизлик этикаси бўйича миллий комиссия ваколатларини бирлаштиради. Ҳуқуқлар ҳимоячисининг ташкил этилиши ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун ягона орган масъул эканлигини англатади.

Юқоридаги барча омбудсманлар фаолияти Ягона Европа омбудсманлар тармоғи томонидан мувофиқлаштирилади. Омбудсманларнинг Европа тармоғи

Европанинг 36 мамлакатидан 95 дан ортиқ идоралардан иборат бўлиб, улар орасида миллий ва минтақавий омбудсманлар ва шунга ўхшаш органлар, шунингдек, Европа Омбудсмани ва Европа Парламентининг аризалар бўйича қўмитаси киради.

Америка Қўшма Штатларида омбудсман институтининг ҳар хил турлари ташкил этилди. Хусусан, ижро этувчи, махсус, шаҳар, минтақавий омбудсманлар 1969-йилда Гавайи оролларида, 1971-йилда Небраскада, 1972-йилда Аёва штатида, 1975-йилда Аляскада фаолият юрита бошлади.

Шундай қилиб бутун дунёда омбудсман институти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида алоҳида институт сифатида шаклланди. Дунё бўйича омбудсман институтининг ривожланиши инсон ҳуқуқини ҳимоя қилувчи миллий институтлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш, уларга ҳуқуқий ва техник ёрдам кўрсатиш халқаро ва минтақавий омбудсманлар тузиш заруриятини келтириб чиқарди. Шунинг учун 1978-йилда Халқаро омбудсман институти ташкил этилди.

Осиё Омбудсманлар Ассотсиатсияси халқаро минтақавий ташкилот бўлиб, у 1996-йилда ташкил этилган. Унинг қароргоҳи Исломобод шаҳрида жойлашган бўлиб, унга Осиё, Океания ва Австралия минтақаларининг 15 та мамлакатидан 23 та омбудсман аъзо ҳисобланади. Ўзбекистон ушбу ташкилотга 2009-йилда аъзо бўлиб кирган. Унинг асосий вазифаси Осиёда омбудсман институтини ривожлантиришга қаратилган.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак инсон ва фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқлари ва эркинликлари, уларнинг таъминланиши ва кафолатчиси сифатида омбудсман институти халқаро ҳамда миллий даражаларда ўтган асрнинг биринчи чорагидан то ҳозирги кунгача бўлган муддат давомида тизимлашган ҳолатда ривожланиб келмоқда. Кейинги йилларда бола ҳуқуқлари, аёллар ҳуқуқлари соҳасида ҳам алоҳида омбудсманларни шакллантириш ва ривожлантириш бу тизимни янада мустаҳкам ҳолатга келтиради. Бундан кейинг даврларда Омбудсман институти халқаро ва миллий даражада инсоннинг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқа ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳақиқий ҳимоячиси ҳамда таъминотчиси сифатида майдонга чиқади.

REFERENCES

1. Инсон ҳуқуқи / Масъул муҳаррир М.Х. Рустамбаев. – Т.: Юридик адабиётлар публич, 2022, 95-96-бетлар.

2. <https://lex.uz/docs/-3321352>, O'RQ-440-son 29.08.2017. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil to'g'risidagi Qonuni
3. https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/COSP/session6/SpecialEvents/2015_11_03_Dina_Krylova_Ombudsman_Office.pdf
4. <https://review.uz/uz/post/v-centre-ekonomicheskix-issledovaniy-i-reform-sostoyalas-vstrecha-s-biznes-ombudsmanom-rossiyskoy-federacii-borisom-titovm>
5. <https://biznesvakil.uz/uz/menu/Memorandum/>
6. https://ombudsmanbiz.kz/eng/biznes_ombudsmen/istoriya_instituta/
7. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z2543>
8. https://ombudsmanbiz.kz/eng/biznes_ombudsmen/istoriya_instituta/
9. <https://www.ombudsman.europa.eu/en/european-network-of-ombudsmen/members/all-members//>

ЛАЛМИКОР МАЙДОНЛАРДА АРПА НАВ НАМУНАЛАРИНИНГ ҚИШЛАШГА ЧИДАМЛИЛИГИНИ ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ

У. Э. Дусткулов

Лалмикор дехқончилик илмий-тадқиқот институти
1-босқич таянч докторант (PhD), Илмий раҳбар - Сиддиқов Р.Э., к.х.ф.д.,к.и.х.

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада халқаро ICARDA ташкилотидан келтирилган кузги арпанинг 7 GSBON, IBY-HI-20, IBON-W-20, IBYT-W-20 кўчатзорларидан қишлашга чидамли бўлган нав ва нав намуналарини ўрганиш ва баҳолаш бўйича олиб борилган илмий изланиш натижалари баён этилган.

Калит сўзлар: Арпа, Нав, намуна, андоза, фенологик кузатув, қишлашга чидамлилик, селекция, ИКАРДА.

ABSTRACT

This article describes the results of scientific research conducted on the study and evaluation of winter-hardy varieties and variety samples from winter barley nurseries 7 GSBON, IBY-HI-20, IBON-W-20, IBYT-W-20 from the international organization ICARDA

Keywords: Barley, variety, sample, pattern, phenological observation, winter hardiness, breeding, ICARDA.

КИРИШ

Дунёда арпа энг муҳим ем-хашак, озиқ-овқат ва техникавий экин ҳисобланади. Арпа уни буғдой ёки жавдар унига қўшилиб нон ёпишда ишлатилади. Арпа солодидан ажратиб олинган экстракт моддалари медицина, кондитерлик маҳсулотлари, тери пишириш ҳамда тўқимачилик саноатида қўлланилади.

Экин майдони бўйича арпа жаҳонда буғдой, шоли, маккажўхоридан кейинги тўртинчи ўринни эгаллайди [1].

Мамлакатимиз иқлим-шароитининг йиллик цикли тўрт даврга бўлинади: кузги намгарчилик, қишки совуқ ва намгарчилик, баҳорги намгарчилик ҳамда ёзги иссиқ ва қурғоқчилик даврлари. Қишки совуқ ва намгарчилик даври декабр ойида бошланади ва ёғингарчилик кўпаяди. Шимол томондан эсадиган шамоллар қаршиликка учрамаганлиги сабабли қиш ойлари жуда ҳам совиб кетиши кузатилади.

Қишки ҳароратнинг энг паст даври январ ойида -30°C ва ундан ҳам юқори бўлади.

Кейинги пайтларда об-ҳавонинг кескин ўзгариб кетиши, республикамизда қишги қаттиқ совуқлар тупроқ юзасида қор қоплами бўлмаган пайтда арпа майсадарини совуқ уриши сабабли кўчат туп сони сийраклашиб ҳосилдорликнинг кескин даражада тушиб кетиши кузатилмоқда. Шунинг учун ҳозирги даврда лалмикор минтақаларда қишлашга чидамли арпа навларига бўлган талаб ортиб бормоқда.

Арпа донининг озикавийлик сифатининг юқори бўлиши билан унинг кимёвий таркиби бошқа экинлардан фарқ қилади. Айниқса оксил миқдори айрим донли экин навларига нисбатан (буғдой, сули, тарик) арпа донида кўп миқдорда бўлиши билан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, 1 кг арпа пичанида ўзлаштирадиган оксил 55,0 г ни ташкил этса, буғдой, сули ва тарикқа тегишлича: 52,0, 47,8, 53,3 г қайсики буғдой сомонида 8,4 г арпада 13,8 г сули кўк озукасида (сенаж) 17,6 г, арпада 27,0 г, сули донида 92,2 г, тарикда 69,3 г, арпада 90,1 г ни ташкил этади [2].

Шунингдек, лалмикорликда экишга мўлжалланган арпа навлари яратиш учун ташқи муҳитнинг ноқулай шароитларига чидамли, ем-хашак ва ҳосилдор бошланғич манбалари иштирокида дурагайланиш ишлари олиб бориш натижасида янги навлар яратиш бугунги кунда селекционер олимлар олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Дала тажриба майдонларининг тупроғи оч тусли типик бўз тупроқ бўлиб, шўрланиш даражаси кучсиз. Ҳайдов қатлами (0-22 см.) да 0,62-0,85 фоиз чиринди, 0,056-0,067 фоиз ялпи азот, 0,04-0,09 фоиз умумий фосфор ва 0,9-1,4 фоиз ялпи калий моддалари мавжуд. [3].

Лалмикор деҳқончилик илмий-тадқиқот институти дала тажриба майдонлари лалмикор ерларнинг ёғингарчилик билан ярим таъминланган қир-адирлик минтақасида жойлашган бўлиб, денгиз сатҳидан баландлиги 580 метрни ташкил этади. Кўп йиллик ўртача ёғин-сочин миқдори 354 мм бўлиб, бу йиллар бўйича 141,2 мм дан 616,7 мм гача ўзгариб туради. Ёғин-сочин асосан қиш-баҳор ойларида тушади. Йиллик ўртача ҳаво ҳарорати $11,6^{\circ}\text{C}$ ни ташкил этиб, энг юқори ҳарорат июлда 45°C гача кўтарилади. Иссиқ кунлар йил давомида 170-250 кун давом этади. Энг паст ҳаво ҳарорати январда -37°C гача бўлади. Ўртача ҳавонинг нисбий

намлиги июль ойида 23-30 % бўлади. Совуқсиз кунлар сони ўртача 171 кунни ташкил этади.

Олиб борилган тажрибаларда арпа нав намуналарини морфологик ва биологик кўрсаткичлари бўйича баҳолаш Международной Классификатор СЕВ Рода *Hordeum L* (Подрод *Hordeum*) халқаро классификаторнинг (1983) арпанинг HORDEUM авлоди бўйича ишлаб чиқилган услубда ҳамда халқаро ICARDA марказида (1996) ишлаб чиқилган Петерсон ва Маннерс шкаласи бўйича ўтказилди. Фенологик кузатувлар ва баҳолаш Россия ўсимликшунослик институти (1991) қўлланмаси асосида олиб борилди.

ICARDAдан келтирилган янги арпа намуналари ва маҳаллий арпа нав намуналаридан фойдаланилди. Нав намуналарни 1 қайтариқда, ҳар бир намуна 1 м² да 300 дона унувчан уруғ ҳисобида экилди ва фенологик кузатувлар олиб борилди.

Дала тажрибаларида андоза нав сифатида Адир, Лалмикор, Саврук, Ихтиёр ва яна бир қанча маҳаллий арпа навларидан фойдаланилди.

Лалмикор майдонларда кузда экилган арпа совуқдан зарарланса, барглари сарғаяди, тупланиш тугунини зарарланиши кўнғир тусга кириши билан характерланади. Совуқдан зарарланмаган соғлом ўсимликлар ўсимлик ўсиши бошлангандан кейин барглари яшил рангда бўлиши, тупланиш тугуни ширали, илдизлари оқ рангда бўлиши билан фарқланиб туради ва яхши туплайди. Кузги арпанинг совуққа чидамлилиги буғдойникига нисбатан пастроқ бўлиб, энг яхшилари тупланиш бўғини жойида -14°C, майсалари эса -7-8°C қисқа муддатли совуққа бардош беради.

Ўсимликнинг паст ҳароратга бардош бериш хусусияти, уруғликнинг сифати, қўлланилган агротехник тадбирлари, озикланиш шароити, нав хусусиятларива бошқа омилларга ҳам боғлиқ бўлади [4].

Международной Классификатор СЕВ Рода *Hordeum L*. (1983) тавсияномаси бўйича арпа нав намуналарининг қишга чидамлилиги қуйидагича: 1-жуда паст (<30 % дан кам), паст (31-50,0 %), ўрта (51-70,0 %), юқори (71-90,0 %) ва жуда юқори (>90,0 % дан юқори) чидамли этиб белгиланади. Ўсимликларнинг қишга чидамлилиги - бу унинг қишнинг ноқулай таъсирлари шароитида юқори ҳаётчанлик хусусиятларини сақлаб қолишидир. Ўсимлик совуққа чидамлилиги эса, 0 °C дан паст ҳароратга бардош бериш хусусиятига айтилади. Кузги арпа навлари ва намуналари ўзларининг совуққа чидамлилик хусусияти билан ажралиб туради. Биологик баҳорги навлар кузда экилганда уларнинг совуқдан нобуд бўлиш эҳтимоли ортиб боради.

ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИ

Арпа нав ва намуналарининг қишлашга чидамлилигини ўрганишда кузда 1 м² да униб чиққан ўсимликлар сони саналди ва дала журналига қайд этилди, сўнгра баҳорда қишлаб чиққан ўсимликлар қайта саналиб, натижалар таққосланди ҳамда фоиз улуши ҳисобида ҳисобланиб гуруҳларга ажратилди.

Олиб борилган дала тажрибаларида Лалмикор деҳқончилик илмий-тадқиқот институтида яратилган ҳамда халқаро ИКАРДА ташкилотидан келтирилган (7 GSBON, ИВУ-НН-20, ИВУТ-В-20, ИВОН-В-20) жами 239 та арпа нав ва нав намуналари қишлашга чидамлилиқ хусусияти бўйича ўрганилди ва натижалар таҳлили қуйидагича бўлди (1-жадвал).

1-жадвал

ИКАРДАдан келтирилган кузги арпанинг 7 GSBON, ИВУ-НН-20, ИВУТ-В-20 ва ИВОН-В-20 кўчатзорларида нав ва намуналарининг қишлашга чидамлилиқ хусусияти бўйича гуруҳларга бўлиниши.

Ғаллаорол 2022 й.

Т/р	Кўчатзорлар номи	Нав ва намуналар сони, дона	Қишлашга чидамлилиқ бўйича гуруҳларга бўлинган намуналар сони, дона				
			Жуда паст (<30%)	Паст (31-50%)	Ўртача (51-70%)	Юқори (71-90%)	Жуда юқори (>90%)
1	7 GSBON	100		6	27	59	8
2	ИВУ-НН-20	33		1	8	20	4
3	ИВУТ-В-20	49	2	4	6	33	4
4	ИВОН-В-20	57	3	4	13	35	2
	Жами:	239	5	15	54	147	18

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, халқаро ИКАРДА ташкилотидан келтирилган арпанинг жаҳон коллекцияси нав ва намуналари киритилган 4 та халқаро кўчатзорлар қишга чидамлилиқ хусусияти бўйича бешта гуруҳларга ажратилди. Бунда жуда паст (<30%) кўрсаткичга эга бўлган арпа намуналари 5 тани, паст (31-50%) 15 донани, ўртача (51-70%) кўрсаткичга эга арпа намуналари 54 тани ташкил қилди. Шунингдек, 147 та коллекция намуналари юқори (71-90%) кўрсаткичга эга эканлиги аниқланди. Жуда юқори кўрсаткич (>90%) қайд этилган 18 та арпа нав намуналари бошланғич манба сифатида танлаб олинди. Шу билан бир қаторда ушбу танлаб олинган намуналар келгусида қишлашга чидамли арпа навларини яратишда селекция жараёнларида бошланғич манба сифатида тадбиқ этиш режалаштирилди.

ХУЛОСА

“Лалмикор майдонларда экиш учун ем-хашак арпанинг қишлашга чидамли бошланғич манба ва навларини яратиш” мавзусида олиб борилган тадқиқотлар натижасида халқаро ИКАРДА ташкилотидан келтирилган кузги арпанинг 7 GSBON, IBY-HI-20, IBYT-W-20, IBON-W-20 кўчатзорларидан қишлашга чидамлилиқ хусусияти бўйича жуда юқори кўрсаткичларга эга бўлган 18 та арпа нав намуналари танлаб олинди. Ушбу танлаб олинган намуналар қишлашга чидамли ва ҳосилдор арпа навларини яратишда бошланғич манба сифатида фойдаланилади.

REFERENCES

1. Абдукаримов Д.Т. Дала экинлари хусусий селекцияси, Т. 2010, 102 б.
2. Шумилин И.С.др. Состав и питательность кормов (Справочник) М. Агропромииздат, 1986, с 303.
3. Юсупов Х., Болдирев К.Н., Умурзоқов А.А. Суғориладиган типик бўз тупроқларда кузги дон экинларини озиклантиришда диагностика услубларини қўллашнинг самарадорлиги // Ўзбекистон шароитида ғалла, дуккакли дон ва ем-хашак экинлари селекцияси, уруғчилиги ва уларни етиштириш технологиялари. Т. 1993 й. 94-98 б.
4. Қурбонов. Ғ.Қ. Арпа (географияси, филогенияси, тарихи, биологияси, экологияси, селекцияси, уруғчилиги масалалари). Т. “ФАН”. 1976 й. 11-19 б.
5. Международный Классификатор СЕВ Рода *Hordeum* L (Подрод *Hordeum*) халқаро классификаторнинг (1983) С-16-17.
6. Покровская М. Н. и др. ИСХОДНЫЙ МАТЕРИАЛ ТВЕРДОЙ ПШЕНИЦЫ ДЛЯ СЕЛЕКЦИИ НА УСТОЙЧИВОСТЬ К АБИОТИЧЕСКИМ СТРЕССАМ //АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВА, НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ. – 2022. – С. 104-107.
7. Покровская М. Н., Мавланов Ж. С. МОРФОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР В БОГАРНЫХ УСЛОВИЯХ //АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ. – 2022. – С. 51-55.
8. Мавланов Ж. С. У. НАСЛЕДОВАНИЕ МАССЫ 1000 ЗЕРЕН В ГИБРИДАХ F1 ТВЕРДОЙ ПШЕНИЦЫ //Life Sciences and Agriculture. – 2022. – №. 3 (11). – С. 9-13.

САНОАТ, ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОНИЯТ ҲАЁТИ БИЛАН ДИАЛЕКТИК АЛОҚАДОРЛИГИ

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада саноатнинг инсон ва жамият ҳаётида ҳам салбий, ҳам ижобий томонлари мавжудлиги, саноат инсониятга бир вақтнинг ўзида ҳам дўст, ҳам душман эканлиги, фалсафий қонунларга асосланган ҳолда давом эттирадиган бўлсак, инсоният ва саноат – қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни асосида бир-бирига диалектик боғлиқликда ривожланиши ҳамда бу диалектик боғлиқлик бир томондан инсониятга фойдали бўлса, бошқа томондан эса зарарли бўлиши мумкинлиги таҳлил этилган.

Калит сўзлар: жамият, инсон, саноат, техника, алоқадорлик, қарама-қаршилик.

КИРИШ

Яхшилик ва ёмонлик инсоннинг табиатида бор. Бироқ, биз бу фикримиз билан, чақалоқлар оламга келган захоти, унинг қўлидан ёмонли қилиш ҳам ва яхшилик қилиш ҳам келади деган хулосани чиқармоқчи эмасмиз. Биз фақат айтмоқчи бўлаяпмизки, дунёга келган ҳар бир бола, инсон сифатида вояга етар экан, унда, ҳам яхшилик қилишга, ҳам ёмонлик қилишга мойилликлар вужудга келади. Вақт ўтиши билан, ўзи яшаётган жамиятдаги муҳит, инсонда ана шу мойилликларнинг шаклланишига у ёки бу томондан ўз таъсирини кўрсатади. Инсоният ақл идрокнинг маҳсули бўлган саноат, фан-техника тараққиёти ҳам ҳам ана шундай таъсир кўрсатиш ҳисобланади. Мутафаккирлар ижодларига назар соладиган бўлсак, бу хулосага мос келадиган фикрларга ҳам, шунингдек, қисман мос келиб, ўзига хос услубда билдирилган мулоҳазаларни ҳам кўришимиз мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Масалан, 1811 – 1848 йилларда яшаб ўтган россиялик машҳур адабиётшунос ва таниқли жамиятшунос олим Виссарион Григорьевич Белинскийнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтсак: “Одам ёмон бўлиб туғилмайди. Аксинча, инсон яхшиликлар бағрида эс-хушли, оқилу-доно бўлиб дунёга келади ва у турмушнинг

бахт саодатидан қонуний роҳатланиш учун яратилган. Айниқса, унинг адолатга бўлган интилиши ва бошқа ҳис туйғулари ҳам олийжанобдир. Ёмонлик инсонда яширинилган бўлмайди, балки у жамиятда мавжуддир”. Кўриниб турганидек, Белинский назарида инсон бамисоли фаришта каби тоза, пок бўлиб дунёга келган. У фақат яхшиликка, эзгуликка интилиб яшашга мослашган. Адолатлилик ва бошқа олийжаноб ҳис туйғуларга эга. Ёмонлик унинг табиатида ҳам йўқ, рухиятида ҳам йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ёмонлик жамиятда бор. Демак, ёмонлик жамият орқали инсонга таъсир кўрсатади. Содда қилиб тушунтирганда жамият сабабли баъзи одамлар ёмонликни ўрганишади, шу тариқа ўзларига ва бошқаларга ёмонликлар қила бошлайдилар. Шу ўринда бир савол туғилади. Хўп, одамда ёмонлик йўқ экан, у ёмонликдан йироқ экан, унда одамлар яшайдиган жамиятда ёмонликлар қаердан келиб қолган? Ушбу саволга жавоб излаш асносида, шундай хулосага келамизки, Белинскийнинг юқоридаги мулоҳазасининг баъзи жиҳатларига қўшилишимиз ва баъзи томонларига эътироз билдиришимиз мумкин бўлади. Қўшиладиган томонимиз шундаки, ҳақиқатдан ҳам дунёга энди келган ёш чақалоқлар бегуноҳ бўлади. Уларнинг қўлидан ёмонлик қилиш келмайди, шу билан бирга улар яхшилик ҳам қила олмайдилар. Белинскийнинг хулосасига эътирозимиз шундаки, инсон фақат эзгулик билан суғорилган, олийжаноб ҳисларга мойил бўлса, жамиятдаги ёмонликлар унга таъсир эта олмайди. У ёмонликлар таъсирига тушдимиз, демак унинг табиатида ёмонликка мойилликлар бор. Кейин жамият, одамлардан ташкил топган. Жамиятдаги яхшиликлар ҳам, ёмонликлар ҳам, одамлар фаолиятининг натижаси ўлароқ вужудга келган. Чунки, ёмонлик бирон ўсимликнинг уруғидек хусусиятга эга эмаски, шамол қаерлардандир учириб олиб келган бўлса. Кейин жамият шудгор қилинган ер эмаски, бу ёмонлик уруғи бир пасда палак ёзиб, ўниб-ўсиб, тарқалиб кетган бўлса. Хулоса шуки, ёмонлик жамиятнинг ичида, ўз-ўзидан жамиятни ташкил этувчи инсонларнинг табиатида, рухиятида мавжуддир.

Рус мутафаккирининг жамият ва ундаги жараёнлар ҳақида бошқа бир фикри борки, уни юз фоиз маъқулламасдан иложимиз йўқ. Белинский шундай ёзади: “Мен биламанки, саноат – жуда катта кулфатларнинг сабабчисидир. Яна шуни ҳам биламанки, саноат – жамият равнақи учун беҳисоб неъматлар манбаи ҳамдир”. Тан бериш керакки, ушбу мулоҳаза, ўз давридаги ижтимоий муносабатларга нисбатан радикал дунёқараш бўлиб, ўзига хос илмий башорат мақомига ҳам эгадир. Бунинг сабаби, Белинский яшаган даврда саноат унчалик ривожланмаган, ўзининг салбий ва ижобий томонларини ҳали тўлиқ намоён этиб улгурмаган

эди. Айниқса, Россиядагидек, феодал-крепостнойлик тизими, Императорлик-Самодержавие монархия тузуми ҳукмрон бўлган мамлакатда қолоқлик ҳукм суради. Илм-фан ва техника тараққиёти европа давлатларидан анча орқада қолган эди. Шунга мос равишда саноатнинг ривожини, ҳам юқори даражада бўлмаган. Саноатнинг барча турлари, яъни ишлаб чиқариш саноати, транспорт саноати, оғир саноат, енгил саноат, тоғ-кон саноати, металлургия саноати ва бошқалар энди бўй кўрсатаётган бир пайт эди. Ана шундай шароитда юқоридагидек, илмий башорат характеридаги мулоҳазани билдириш ҳар кимни кўлидан келавермасди. Мана орадан салкам 200 йиллар ўтиб, Белинский илгари сурган мулоҳаза юз фоиз ўз исботини топди десак, адашмаган бўламиз. Саноатнинг бугунги кундаги гуркираган ривожини, ўз ортидан қандай офатларни эргаштириб юрганини кўриб, билиб турибмиз. Энг аввало олаётган ҳавомиз ўз мусаффолигини йўқотиб улгурган. Ичаётган сувларимизни аввалгидек, зилол, тоза дея олмаймиз. Истеъмол қилаётган ноз-неъматларнинг таркиби ҳам соғлиғимиз учун зарарли бўлган моддаларга тўлиб-тошмоқда. Негаки, саноат ўзидан чиқараётган захарли газлар, тириклик учун хавфли бўлган суюқлик ва қаттиқлик шакллари эга турли чиқиндилар ҳеч қаерга йўқ бўлиб кетмаяпти. Улар нафас олаётган ҳавомизни бир қисмига айланаётир, булут бўлиб, ёмғир ва қор кўринишларида устимизга ёғмоқда. Чиқиндилар тўпроққа аралашиб, ичаётган сувимиз таркибига сингиб кетмоқда. Улардан озуқа олиб етиштирилган турли хил деҳқончилик маҳсулотлари эса бизнинг дастурхонимиз кўрки бўлиб турибди. Натижада янги-янги касалликлар пайдо бўлиб, кўплаб одамларнинг ёстиғини қуритмоқда. Шунингдек, катта-катта саноат иншоатларидаги, хусусан, атом электр станцияларида рўй берган авариялар қандай оқибатларга олиб борганини жуда яхши биламиз. Дунё бўйлаб рўй бераётган нохуш, йўл – транспорт ҳодисалари ва улар оқибатида жабрланганларнинг сонини эса санаб адоғига етиш қийин. Ёки бўлмаса саноат маҳсулотларидан бири бўлган қурол-яроғлар масаласини олайлик. Ана шу қурол-яроғларлардан фойланилиши оқибатида сўнги юз йилликда миллионлаб одамлар ҳалок бўлиб кетди. Ҳозир ҳам жаҳоннинг турли нуқталарида содир бўлаётган можароларда ва ҳаттоки, тинч деб эътироф этилган мамлакатларда ҳам кўплаб одамлар қурбон бўлмоқда. Минг афсуски, бу қурол-яроғлар келгусида, яна қанчадан-қанча одамларнинг ҳаётдан олиб кетиш эҳтимоли ҳам катта. Энг ачинарлиси, инсониятнинг кўлида ер юзини бир неча маротаба қайта-қайта вайрон этишга қодир бўлган даҳшатли қурол-яроғларга эга. Бу ҳам камлик қилгандай, уни янада такомиллаштириш устида бош қотиришмоқда. “Шундай

бўлсада, тараққиётнинг бундай кўринишини тўхтатиш зарурлиги ҳақида ўйлаш, бемаъни, куруқ сафсата эмас. Чунки, у ўзининг сўнги даражасига етиб келди, бундан буёғига юриш мумкин эмас. Гарчанд бундай тараққиётнинг чек-чегараси бўлмасада, инсоният буни англамайди ва ўзига-ўзи: Тўхта, бас қил! Бундан буёғига йўл йўқ, деб айтмайди”. Бироқ, инсоният ўз эс-ҳушини йиғиб олиш ўрнига, ўз хатти-ҳаракатларини турли хил баҳоналар билан хаспўшлашга уринмоқда. Гўёки улар ўта замонавий қурол-аслаҳаларни ўзларини химоя қилиш мақсадида яратишга мажбур бўлганлар. Кимдан деган саволга ўзларига рақобат қилаётган давлатлар номини айтишади. Масалан, АҚШ қуролланишига сабаб қилиб, Собиқ СССР давлатининг тажовузидан химояланишни кўрсатарди. Эндиликда эса, АҚШ учун Россия билан Хитой хавф туғдирмоқда. Ҳиндистон хавф-хатар манбаии сифатида Покистонни кўрсатса, Покистон эса Ҳиндистонни кўрсатади ва бу рўйхатни шу тариқа яна давом эттириш мумкин. Лекин, бу ҳолатнинг охири яхшиликка олиб бормайди. Маъжозий маънода ўхшатиб, таъриф берадиган бўлсак, инсониятнинг бундай йўл тутишини, бамисоли одамнинг ўзи ўтирган дарахт шохини арралаётганига қиёслаш мумкин. Зотан айти дунёнинг кудратли давлатлари кўлидаги ўта замонавий ядровий, кимёвий, бактериологик ва бошқа турдаги қурол-яроғлар ҳаракатга келтириладиган бўлса, унинг нақадар даҳшатли оқибатларга олиб бориши ҳақида одам ўйлашга ҳам қўрқади. Бир нарса аниқки, бу каби қурол-яроғлар ишлатилган урушда ғолиб томон бўлмайди. Балки, урушда иштирок этган ҳам, этмаган ҳам бирдек, ҳамма мағлуб бўлади. Ер юзи култепага айлантирилиб, ижтимоий муносабатлар барбод бўлиб, тараққиёт бир неча ўн минг йил орқага суриб ташланади ва одамзот ўз ҳаётини қайта ибтидоий жамоа тузумидан бошлашга маҳкум этилади. Агарда, инсоният бу урушдан эсон-омон чиқа олса.

Бундай хотимадан Аллоҳни ўзи асрасин. Асранганни Аллоҳни ўзи асрайди деганларидек, инсоният ҳам саноат тараққиёти йўлини мақбул томонга қараб ўзгартириш ҳақида бош қотириши керак. Чунки саноат тараққиётининг салбий томонлари билан бирга ижобий томонлари ҳам бор. Саноат ҳаётимизга кириб бўлган, биз ҳам унга ўрганиб бўлганмиз. Хоҳлайсизми йўқми, саноат инсоният ҳаётининг ажралмас бўлагига айланиб бўлган. Чунки, эндиликда “Темир йўллар туннеллар ва кўприклардангина эмас, деворларнинг тагидан ҳам, устидан ҳам ўтиб кетаверади. Саноат ва савдонинг кучайиши, барча табақа ва синфларни ўз ичига олган одамларни ўзига жалб этади, талабларини қондиради ва уларни ўзаро манфаатли ва яқин муносабатларга киришишга мажбур этади. Шу билан, ғайриихтиёрий тарзда, одамлар ўртасидаги кескинликларни

юмшатиб, кераксиз тафовутларни бартараф этади”. Шу дамларда биз билан бирга умргузаронлик қилаётган замондошларимиз орасидан саноат маҳсулотларидан, сиз билан биз тушунадиган тилда айтадиган бўлсак, техника ютуқларидан фойдаланмайдиганлар бўлмаса керак. Масалан, ҳаммани хонадони электр энергеяси билан таъминланган, ҳаммамиз ўз шахсий транспорт воситаларимиздан ёки жамоат транспоридан фойдаланамиз, ҳар бир хонадонда телевизор бор, симли ёки симсиз телефон бор, аксарият кишилар компьютерга эга, кўпчилик одамлар холодильник, кир ювиш машиналари ҳамда кондиционерлардан фойдаланишади ва бу рўйхатни янада узоқ давом эттириш мумкин. Бу рўйхат шу нарсани исбот этадики, саноат маҳсулотлари, техника намуналари кундалик турмуш тарзимизнинг ажралмас бир қисми сифатида аллақачон инсониятнинг ҳаёт мазмунига айланиб бўлган. Тўғриси айтадиган бўлсак, инсоният уларсиз яшай олмайди ва энди бунга кўнмайди ҳам. Юқорида таъкидланганидек, қайси табақа ёки синфларга мансублигидан қабтий назар ҳамма одамларга саноат керак. Ва ана шу саноат ёки техника, турли тоифадаги одамларни ўзаро манфаатли ва ишончли тарздаги муносабатини шакллантиришга хизмат қилади. Энг муҳими саноат – одамлар ҳаётини йилдан-йилга қулайлаштириб, уларни моддий неъматлар билан таъминланишини яхшилаб, фаровон турмуш тарзини яратиб беришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмоқда. Саноат, техниканинг инсоният ҳаётида тутган ижобий ўрни ва унинг кишилик жамияти тараққиётидаги беқиёс аҳамияти ҳақида яна кўплаб ишонарли далилларни келтириш ва мантиқий исботланган фикрларни билдириш мумкин. Лекин, шу ўринда хурматли ўқувчида ҳақли бир савол туғилади. Сал аввалроқ, саноатни инсоният бошига келтирган кулфатлар ҳақида жуда даҳшатли хулосалар чиқарилганди, энди эса саноат кўкларга кўтарилмоқда. Қай бир мулоҳаза тўғри, саноат зарарлими ёки фойдали?

Мазкур саволга биз Белинскийнинг юқорида баён этилган “саноат – жуда катта кулфатларнинг сабабчисидир ва саноат – жамият равнақи учун беҳисоб неъматлар манбаи ҳамдир” деган хулосаси асосида жавоб беришга уриниб кўрамыз. Ўша ўринда биз рус мутафаккирининг бу фикрига тўлиқ қўшилишимизни таъкидлаган эдик. Бизнинг хулосамизга кўра ҳам, саноатнинг инсон ва жамият ҳаётида ҳам салбий, ҳам ижобий томонлари мавжуд. Таъбир жоиз бўлса айтишимиз мумкинки, саноат инсониятга бир вақтнинг ўзида ҳам дўст, ҳам душмандир. Фикримизни фалсафий қонунларга асосланган ҳолда давом эттирадиган бўлсак, инсоният ва саноат – қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонуни асосида бир-бирига диалектик боғлиқликда ривожланади. Бу диалектик

боғлиқлик бир томондан инсониятга фойдали бўлса, бошқа томондан эса зарарлидир. Инсоният эндиликда саноатсиз яшай олмайди, лекин шу билан бирга, саноат ривожининг баъзи жиҳатларини қабул қила олмайди. Қабул қила олмаслигининг сабаби, саноат ривожининг баъзи жиҳатлари инсониятга ҳалокатли таъсир кўрсатмоқда ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак, инсониятни фалокат сари етакламоқда. Бу ҳалокатли таъсирлар ҳақида эса биз юқорида батафсил тўхталиб ўтдик. Соддароқ қилиб тушунтирадиган бўлсак, саноат ва фан-техника – табиатга, тирикликка қарама-қарши равишда тараққий этмоқда. Саноат, фан-техника тараққиётининг қонуниятлари табиат, биосферанинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларига зид келмоқда. Минг афсуслар бўлсинки, бу зиддият бугун ёки кеча пайдо бўлиб қолган эмас. Бу зиддиятнинг илдизи, саноат энди вужудга келган даврлардаёқ пайдо бўлган эди. Аммо, у замонларда ушбу тафовут унчалик сезилмаган. Орадан йиллар, асрлар ўтган сари бу зиддият кучайгандан-кучайиб, ҳозирги таҳликали вазиятга келиб қолди. Айни кундаги мураккаб вазиятдан бутун инсониятнинг, уни бир қисми сифатида бизни ҳам бошимиз қотган. Нима қилиш керак? Савол оғир. Жавоб бериш қийин. Бир тарафда тараққиёт, юксалиш турган бўлса, иккинчи тарафда табиат, тириклик тақдири турибди. Табиатга, тирикликка зиёни етмасин деб саноат, фан-техника тараққиётини тўхтатиб бўлмайди. Чунки инсоният саноат, фан-техника ютуқлари асосида яшашга ўрганди. Улар инсоният турмуш тарзини анча қулайлаштирди, осонлаштирди, замонавийлаштирди ва ҳоказо. Энди, инсоният ўзига яратилган ана шу шарт-шароитлардан воз кеча олмайди. Воз кечаман деса ҳам буни имкони ҳам, иложи ҳам йўқ. Негаки, ҳозирги давлатларнинг мавжуд бўлиш шартлари буткул саноат ва фан-техника тараққиётига боғлиқдир. Мамлакатларнинг иқтисодий кўрсаткичлари, ижтимоий-сиёсий аҳволи, ҳарбий-мудофа салоҳияти, аҳолининг маиший турмуш тарзи, маданий-маърифий ҳаёт даражаси ва бошқа соҳалардаги жараёнлар бевосита саноат ва фан-техника тараққиёти билан белгиланади. Саноат ва фан-техникадан воз кечиш – ҳозирги цивилизациядан воз кечишдир. Ҳозирда яшаб турган ҳаёт тарзимизни, барча қулайликлар ва имкониятларни – ўрта асрлардаги қолоқ турмушга алмаштириш демакдир.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўришиб турганидек, саноат ва фан-техника тараққиётини тўхтатиб бўлмайди, у ривожланишда давом этишга мажбур. Бу йўл ҳам инсониятни қониқтирмайди. Чунки, унда табиат, биосфера зарарланиши ҳам давом этаверади. Саноат ва фан-техника тараққиётининг ҳозирги кўриниши тириклик маскани бўлган ер сайёрасини яшаш учун нобоп, яроқсиз қилиб бормоқда.

Ёки бўлмаса инсоният ихтиёридаги ядро, термаядро воситалари устидан назоратни йўқотилиши ер юзида мисли кўрилмаган экологик фалокатларни келиб чиқишини янада тезлаштириб юбориши эҳтимоли ҳам катта. Кўриб турганингиздек, Саноат ва фан-техника тараққиёти тўхтатилиб қўйилиши ёки шу алфозда давом этиши ҳам мумкин эмас. Инсоният ҳозир шундай бир аҳволга тушиб қолганки, халқ мақолида айтилганидек, кўрпа билан оёғингни ёпай десанг бошинг ёпилмай қолади, кўрпани бошингга тортсанг, оёғинг очик очилиб қолади. Ҳозир ҳам шунга ўхшаш аҳвол. Хўш бу ҳолатдан чиқиб кетиш мумкинми? Бизнинг фикримизча мумкин. Бизнинг нуқтаи назаримизга кўра, саноат ва фан-техника тараққиётининг ҳозирги кўринишдаги тараққиёти номақбул. Ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак. Саноат ва фан-техника тараққиёти қонунларини табиат ва биосферанинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларига зид келадиган жиҳатларини қайта кўриб чиқиш лозим. Негаки, табиатни биз яратмаганмиз, у ва унинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятлари биздан олдин, бизга боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган. Демак, табиатнинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларига ўзгартира олмаймиз. Аммо, саноат ва фан-техника – инсоният ақл-тафаккурининг, унинг ақлий ва жисмоний фаолиятининг маҳсулидир. Шундай экан, саноат ва фан-техника тараққиёти қонуниятларини ўзгартириш, уни инсониятга мақбул томонга йўналтириш мумкин. Хусусан, саноат ва фан-техника тараққиётини табиат ва биосферанинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларига мослаштириш имкониятлари бор. Айтиш мумкинки, инсоният бу йўлда аллақачон изланишларни бошлаб юборган ва маълум бир натижаларни қўлга киритиб бормоқда. Масалан, поезд локомотивларини дизел ёқилғисидан электр энергияси асосида ҳаракатланишга ўтиши ва бензин, дизель ва пропан, метан каби газ ёқилғиларида ҳаракатланадиган ички ёнув двигателларга эга автомобиллар ўрнини электромобиллар эгаллаётганлиги. Биз биламизки, электромобиллар электр энергияси, ҳаттоки қуёш энергияси ёрдамида ҳаракатга келади ва атроф-муҳитга ҳеч қандай зарар келтирмайди. Эндиги вазифа, атроф-муҳитни ўта даражада ифлослантираётган турли саноат корхоналари, завод, фабрикалар муаммоси. Агарда олимларимиз, бу борада бош қотиришиб, тепловозлар ўрнига электрчиқалар, автомобиллар ўрнига электромобиллар яратишгандек, кашфиётлар қилишса бу муаммо ҳам ўз ечимини топарди. Келажакда эса, саноатнинг бошқа, ҳамма соҳалари ана шу йўсинда, муқобил, атроф-муҳит учун зарарсиз энергия манбааларига ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Ёки бўлмаса саноатнинг барча соҳаларида ишлаш принципини

тубдан ўзгартириб, шундай юксак технологиялар яратиш лозимки, уларнинг атроф-муҳитга ҳалокатли таъсири бўлмасин. Албатта, янгича иш услубини яратиш, экологик хавфсиз технологияларни кашф этиш ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Бунинг учун, раҳбарлар, олимлар, конструкторлар, илмий тадқиқотчилар ва ўша соҳага мутахассислардан ўзларининг изланувчанлик, яратувчанлик, ижодкорлик, новаторлик, ташаббускорлик каби ҳислатларини намоён этишлари талаб этилади. Умуман олганда бу масала, фақат биз юқорида санаб ўтган ижтимоий қатламларгагина эмас, балки жамиятда яшовчи барча тоифа ва табақага мансуб кишиларга дахлдордир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, саноат, фан-техниканинг ҳозирги кўринишдаги тараққиётининг баъзи бир жиҳатлари табиат, биосфера ва инсоният келажаги учун номақбулдир. Инсониятнинг олдида қисқа фурсатларда ҳал этилиши шарт бўлган вазифа – саноат ва техника тараққиёти қонуниятларини табиат ва биосфера қонуниятларига мослаштириш ва уйғунлаштиришдан иборатдир. Инсоният саноат ва техника тараққиётини шундай йўллари кашф этиши керакки, бу йўллар инсониятни заволи учун эмас, аксинча истиқболи учун хизмат қилиши зарур.

REFERENCES

1. М.Иовчук. Белинский. Его философские и социально – политические взгляды. Государственное социально – экономическое издательство. 1939. Ст. 117.
2. Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.
3. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
4. Salimov B.L. Expression of Dialectic Categories in the Individual's Social Life // openaccessjournals. eu. International Journal of InnovativeAnalyses and Emerging Technology. Volume: 1, Issue 4, 2021. -P.16-18.
5. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов (2022) ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИДА КОММУНИКАЦИЯ ВА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 403-407.

ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Бахриддин Лутфуллаевич Салимов
Тошкент давлат транспорт университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада ижтимоий муносабатлар тизимида бошқариш жараёни ўта мураккаб, шунинг баробарида ўта маъсулиятли ижтимоий ҳодисадир. Бошқаришнинг самарали бўлиши бир қатор омилларга, хусусан, тарбия жараёнига ҳам боғлиқдир. Бошқариш бу узлуксиз, давомий бўлган тарбиядир. Бу тарбия бутун жамиятда ва унинг таркибига кирувчи турли хил даражадаги жамоаларда олиб борилади.

Калит сўзлар: бошқарув, мафкура, ҳуқуқ, оила, тарбия, фуқаро, бурч.

КИРИШ

Халқни итоатда ушлаб туриш учун ҳокимиятдагилар аввало давлатнинг мажбурлов аппарати, яъни куч ишлатар воситаларига таянганлар ва фойдаланганлар. Аммо, булардан ташқари ғоявий-мафкуравий усуллардан ҳам фойдаланилган. Мазкур ғоя ва мафкураларда ижтимоий тенгсизликнинг азалий мавжудлиги, бой ва камбағалликнинг мавжудлиги табиий эканлиги, яъни бу тартиб ўзгармаслиги, юқори табақадагилар ҳукмронлик қилиши, паст табақадагилар эса уларга бўйсунуши зарурлиги, мол-мулкка эгалик қилиш ва давлатни бошқариш уларнинг қўлидан келмаслиги, ҳукмдорлар томонидан ўрнатилган қонунларга қарши чиқиш эса шаккоклик, итоатсизлик, бебошлик сифатида баҳоланган. Айниқса, қўлидан иш келмаслиги, хусусан, давлатни бошқаришга ҳали тайёр эмаслиги халқнинг қулоғига кўрғошин қилиб қуйилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кант «Немис крепостникларининг халқ эркинликка эришиш учун ҳали пишиб етилмаган деган мулоҳазаларини рад этади». Чунки, Кант феодал ер эгалари ҳисобланган крепостникларнинг бу каби хулосаларни ўз манфаатини кўзлаб илгари сурганлигини тушуниб етган. Шу жиҳатни таъкидлаш ўринлики, халқнинг қачон эркинликка эришиши учун пишиб етилиши масаласи, Кантдан кейинги даврларда ҳам муҳокама этилган ва ҳали-ҳамон баҳсли бўлиб қолмоқда.

Узоққа бормайлик, янгиланган Ўзбекистон даврига мурожаат қилсак. Сир эмаски, Ўзбекистоннинг давлат раҳбари ўзгаргач, мамлакатда кенг миқёсда барча соҳаларда чуқур таркибий ўзгаришлар ва янгиланишлар содир бўлди ва бундай ўзгаришлар ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда. Келинг, айтиб дамда булар орасидан сиёсий-ҳуқуқий соҳага ўз эътиборимизни қаратсак. Аввало, тан олишимиз керак, ушбу соҳада мисли кўрилмаган янгиланишлар амалга оширилди. Айниқса, одамларнинг сиёсий-ҳуқуқий онгини, маданиятини ўстириш масаласида салмоқли ишлар қилиндики, натижада халқимиз ўз ҳақ-ҳуқуқларини билишни ва ана шу ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишни ўрганди. Цензурага чек қўйилиб, матбуотда сўз эркинлиги таъминланди. Жамиятдаги мавжуд, йиллар давомида яшириб келинган муаммолар ҳақида очикдан-очик баралла айтила бошланди. Бу жараёндан ҳеч қайси соҳа, у ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари бўладими, ҳокимият бошқариш органлари бўладими, соғлиқни сақлаш йўналиши бўладими ёки мактабгача таълим, халқ таълими ва олий таълимдан иборат барча тизимлари бўладими, ҳеч бири четда қолаётгани йўқ. Зеро, янгиланишлар ва ўзгаришлар шамоли барча-барча соҳаларда эсмоқда. Ўз-ўзидан бу жараёнлар халқимиз онгига, тафаккурига ўз таъсирини кўрсатди, албатта. Зеро, ҳозирги одамларимиз билан, бундан тўрт-беш йил аввалги одамлар орасида ер билан осмончалик фарқ бор деса адашмаган бўламиз. Бироқ, ўша буюк тарихий силжишлар бошланиши арафасида, ундан кейин «бизнинг халқимиз бундай эркинликларга ҳали тайёр эмас» мазмунидаги фикрлар айтилган ва ҳаттоки, ҳозир ҳам ва айтилмоқда. Бу мазмундаги фикрлар тарафдорлари ўз мулоҳазаларини исботлаш учун бизнинг жамият билан бошқа жамиятларни солиштирадилар ва уларда ундай, уларда бундай, каби сўзлар билан бошни қотирадилар. Лекин, бир нарсани унутиб қўядиларки, ҳар бир жамиятнинг, демакким ҳар бир давлатнинг тараққиёт йўли ҳар хил. Кейин, ўша ҳозирги нисбатан ривожланган жамиятлар ҳам ҳозирги ривожланиш даражаларига бирданига эришиб қолмаган. Балки, бу даражага эришгунча, муайян ривожланиш босқичларини босиб ўтишган. Ва бу йўлда маълум бир хато ва камчиликлар ҳам бўлган.

Шундай экан, «бизнинг халқимиз бундай эркинликларга ҳали тайёр эмас» ва «қачонки ўша ривожланган жамиятлар даражасига эришсак кейин тайёр бўламиз» деган мазмунида хулоса чиқариб иш кўрадиган бўлсак, эркинликка ҳеч қачон тайёр бўла олмаймиз. Чунки инсон эркинликка, эркинликни ҳис этмасдан туриб тайёр бўлиб бўлмайди. Эркинликни ҳис этиш учун эса унга эришиш лозимдир. Содда қилиб айтганда аввал одамларга эркинлик бериш керак, ундан кейин уларни

эркинликка тайёр бўлиши, тўғрироғи эркинликка муносиб бўлиш масаласи қўйилса мақсадга мувофиқдир. Инсонга эркинлик берилгандан кейин, бир қатор омиллар, хусусан, таълим ва тарбия инсоннинг эркинликка муносиб бўлиши ва фуқаролик жамиятида тўлақонли фуқаро сифатида яшай олишини белгилаб беради. «Инсон фақат тарбия туфайлигина одам бўлади. Тарбиясиз у ҳеч ким эмас. Шунини кайд этиш керакки, инсонни фақат тарбия кўрган кишиларгина тарбиялай оладилар». Ушбу мулоҳазанинг тўғрилиги Кант замонасида ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам бир неча бор ўз тасдиғини топган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жамиятнинг асосий бўғини – оила ҳисобланади. Ундан кейин барча босқичдаги ўқув юртлари, турли даражадаги жамоалар, кўча, маҳалла, қишлоқлар, шаҳарчалар, туманлар, шаҳарлар, вилоятлар ва энг сўнггида бутун мамлакат аҳолиси ўша давлат жамиятнинг шаклланишини қамраб олади. Аслида, «инсонларнинг икки ихтироси энг оғир ҳисобланади: чунончи, бошқариш ва тарбия санъати». Кант ўзининг бу мулоҳазасида бекорга бошқариш ва тарбияни бир ўринга қўймаган. Бир қараганда бу икки тушунча бир-биридан узок, алоқадорлиги йўқдек. Бошқариш – мамлакат бошқаруви, ҳукмдорларнинг фаолияти билан боғлиқ жараён бўлса, тарбия эса ота-оналар ва ўқитувчиларнинг иши деб баҳолайдиганлар ҳам бор. Аммо, юзаки ёндошганда шундай кўринади. Бу икки тушунчанинг алоқадорлиги шундаки, бошқариш – бу тарбиядир, тарбия – бу бошқаришдир. Биз юқорида тарбия ҳақида, унинг мураккаб, зиддиятли томонлари тўғрисида бафуржа тўхталиб ўтдик. Келинг, энди бошқариш, бошқарув тушунчасини таҳлил этсак. Аввало, шунини таъкидлаш жоизки, бошқарув тушунчаси жуда кенг қамровли, ўта мураккаб тушунчадир. Бошқарув деганда, одатда кўпчиликнинг тасаввурига давлатни бошқариш келади. Лекин, мамлакатларни бошқариш, бошқарувнинг энг юқори, олий даражаси ҳисобланади. Унгача, ундан қуйи босқичларда ҳам бошқарувнинг ўзига хос кўринишлари, шакллари борлигини унутмаслигимиз зарур. Бошқарув қўл остингда ўнта одам бўлса ўн хил, юзта одам бўлса юз хил муомала қилишдир. Тушунмаганларга тушунтириш, яъниким тарбиявий ишлар билан доимий шуғулланишни тақозо этади. Лекин, бу осон кечадиган жараён эмас. Бунинг учун бошқарувчиларда ташкилотчилик, билимдонлик, одамийлик, қаътиятлилик, адолатлилик, хушмуомалалик, мустаҳкам ирода, сабр-тоқат ва бошқа бир қатор хусусиятлар мужассамлашган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Чунки,

бошқарувчилардан бир вақтнинг ўзида, қўйилган топшириқ-вазифаларни бажариш, келгусидаги мақсадларга эришиш ва бу жараёнларни инсонлар манфаатларига мувофиқлаштириш талаб этилади.

Юқорида баён этилган фикрлардан шундай хулоса чиқаришимиз мумкин: Ижтимоий муносабатлар тизимида бошқариш жараёни ўта мураккаб, шунинг баробарида ўта маъсулиятли ижтимоий ҳодисадир. Бошқаришнинг самарали бўлиши бир қатор омилларга, хусусан, тарбия жараёнига ҳам боғлиқдир. Бошқариш бу узлуксиз, давомий бўлган тарбиядир. Бу тарбия бутун жамиятда ва унинг таркибига кирувчи турли хил даражадаги жамоаларда олиб борилади. Шу ўринда муайян жиҳатларнинг қисман умумлаштиришни ҳисобга олмаганда, ҳамма учун тўғри келадиган ягона тарбия тамойилини яратиш мушкул иш. Негаки, дунёда қанча одам бўлса, шунча хил феъл-атвор, характер бор. Турфа хил одамлардан ташкил топган жамоалар ҳақида худди шундай хулоса чиқарилади. Шарт-шароитлари мутлоқо бир хил муҳитга эга бўлган жамоалар йўқ. Шундай экан, уларнинг ҳар бири ўзига нисбатан индивидуал ёндашувни талаб этади. Индивидуал ёндашув эса тарбиянинг асосий қоидаларидан биридир. Ёки бўлмаса, биз дастлаб айтиб ўтган оила бошқарувига тўхтайлик. Ушбу мавзуга оид бир фикр билдирмоқчимиз. Бу фикр кўпчилик учун янгилик эмас. Тўғрилиги аллақачон исботланган мулоҳаза: Бир оилада, бир хил шароитда камол топаётган, бир ота-онанинг тарбиясини олаётган фарзандлар ҳам ҳар хил бўлишади. Нима учун шундай? Деган саволга эса ҳаммани қониқтирадиган жавоб йўқ. Фақат шу нарса аниқки, ота-оналар ўз фарзандларининг феъл-атворидан келиб чиққан ҳолда тарбиявий ишларни олиб боришлари керак. Худди шунга ўхшаш ҳолат бошқариш жараёнида ҳам амалга ошиши керак. Фақат бунда ота-оналар ўрнига бошқарувчилар, фарзандлар ўрнида эса жамоа ёки жамият аъзолари бўлишади.

Ижтимоий муносабатларнинг тартибга солиб туришда муҳим роль ўйнайдиган бошқариш тизимининг мукамал бўлиши, самарали фаолият кўрсатиши ҳам бошқарувчиларга, ҳам бошқарилувчиларга бирдек боғлиқдир. Лекин, тажриба шуни кўрсатадики, улар орасидаги муносабатлар ҳар доим ҳам силлиқ кечмаган. Шундай бўлиши бир жиҳатдан табиийдир. Чунки, бошқарувчилар билан бошқарилувчилар, қандайдир томонлари билан диалектика тамойилига асосланади. Яъни улар ҳам бир-бирларига қарама-қарши ва шу билан бирга бири иккинчисиз мавжуд бўла олмайди. Булар орасидаги қарама-қаршилиқни келиб чиқишига гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф «ташаббус» кўрсатади. Бошқарувчилар томонидан йўл қўйилган адолатсизлик, шавқатсизлик,

манманлик, худбинлик, калондимоғлик каби ноахлоқий иллатлар бир томон бўлса, Жамоа, жамият тарафидан йўл қўйилган маъсулиятсизлик, ношукурчилик, интизомсизлик, ўз бурчларини англаб етмаслик ва бажармаслик сингари зарарли одатлар иккинчи томондан ана шундай «ташаббус» кўрсатилишига сабаб бўлади.

Дарвоқе, бурчлар ҳақида фикр юритсак. Бу борада, диалектик қонунлар ва категориялар назариясига асос солган, фалсафанинг бошқа соҳаларида ҳам салмоқли изланишлар олиб борган Гегельнинг қуйидаги мулоҳазаларини келтириб ўтишни жоиз деб билдик:

«Одамнинг бурчлари тўртга бўлинади:

- 1) ўз олдидаги бурчларига;
- 2) оила олдидагиларга;
- 3) давлат олдидагиларга;
- 4) бошқа одамлар олдидагиларга».

Бурч нафақат бошқарувчилар билан бошқарилувчилар ўртасидаги, балки бутун жамият миқёсида давлат билан фуқаролар орасидаги муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳуқуқий тил билан айтганда бурч – фуқароларнинг давлат, жамият томонидан белгиланган ўз мажбуриятларини адо этишдир. Тўғри, давлат ўз фуқароларининг зиммаларига бурчларни юклатиб қўйиш билан бирга, уларга мўайян ҳуқуқ ва эркинликлар ҳам берган.

Ижтимоий муносабатлар тизимининг барқарор, самарали ишлаши асосан, фуқароларнинг ўз бурчларига ҳамда ҳуқуқ ва эркинликларига бирдек амал қилишларига боғлиқдир. Лекин, кўпинча кузатиладиган бир нохуш ҳолат бор. Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини жуда яхши биладилар, ҳатто керагидан ортиқ ҳам. Шунинг баробарида ўз ҳуқуқ ва эркинликларини талаб қилишни ҳам дўндириб қўядилар. Афсуски, фуқароларнинг ўз зиммаларидаги бурчларига нисбатан бундай муносабатларни ҳар доимо кузатавермаймиз. Одатда баъзи фуқаролар ўз бурчларини билмайдилар ёки билишни ҳам хоҳламайдилар. Билган тақдирларида эса унга панжа орасидан қарайдилар ва уни бажаришни пайсалга солиб юрадилар. Аммо, фуқаролар бир нарсани унутмасликлари лозимки, жамиятда ўрнатилган бурчларни бажариш мажбурийдир. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида ҳам, «Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни бажарадилар». Агарда, фуқаролар ўз ихтиёрлари билан зиммаларидаги бурчларини адо этмасалар, уларни бунга давлат мажбурлайди. Давлатда бунинг учун етарли мажбурлов воситалари, куч ишлатар тузулмалари мавжуддир. Аммо бу фуқаролик жамиятининг табиати учун зарарли бўлган, нохуш ҳолат

ҳисобланади. Чунки, фуқаролик жамиятининг муҳим тамойилларидан бири бу фуқаролар томонидан жамиятда ўрнатилган ўз бурчлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг мазмун-моҳиятини тўлақонли англаб олишликлари, энг муҳими уларга онгли равишда амал қилишлари билан белгиланади.

Гегель «тараққиётни диалектика асосида тушуниш табиат ва жамият ҳодисаларини хилма-хил эканлигини ва унинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини, ҳамда табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонунларини билишнинг тўғри йўлини кўрсатиб беради». Бу ўринда табиат ва жамият ҳодисалари ҳамда табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонунлари қўшилиб, бир бутунликда ифода этилмоқда. Мақсад аниқ – нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини умумий, яхлит ҳолда тушунтириш. Гарчанд ўзгарувчанлик ва ўзаро боғлиқлик хусусиятлари табиат билан жамиятга бирдек тааллуқли бўлсада табиат, ундаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг ривожланиш қонуниятлари билан жамият, ундаги ҳодисалар ва уларнинг тараққиёт қонуниятлари, моҳиятан бир-бирига ўхшамайди.

ХУЛОСА

Аввалроқ таъкидлаб ўтганимиздек, жамиятнинг вужудга келиши, шаклланиши ва такомиллашуви инсонга боғлиқ бўлиб, инсон жамиятни истаганча ўзгартира олиши мумкин. «Инсон шунчалик кўп томонли нарсаки, ундан ҳамма нарса яса бўлади...». Ҳозирда жаҳондаги кўпчилик демократик давлатларда жамиятни ўзгартириш жараёнларига оддий фуқаролар ҳам иштирок этишмоқда. Бу жуда тўғри қарор. Негаки, жамият, унда яшовчи ҳамма фуқароларнинг манфаатлари асосида қурилса натижа самарали бўлиши аллақачон ўз тасдиғини топди. Лекин, бундай тўғри хулосага келиш жараёни осон бўлмаган. Асрлар давомида жамиятлар мутлоқо нотўғри тамойиллар асосида яшаб келган. Ҳатто, Гегель «жамиятнинг табақали тузумини ёқлаб чиқади, ўзининг давлатни бошқаришда халқ вакилларининг бўлишига қарши эканлигини билдиради. У жамиятда зодагонлар табақасининг алоҳида роли борлигини тарғиб қилади, ҳатто давлатни бошқаришда зодагонлар имтиёзга эга бўлишини асослайди». Лекин, Гегельнинг давлат ва жамият борасидаги баъзи қарашларига қўшилиб бўлмайди. Айниқса, буюк давлатчиликни, миллатчиликни ва иркчиликни тарғиб этувчи хулосаларига мутлоқо қўшилиб бўлмайди. Чунки бу каби ғоялар охир-оқибатда миллатлар ва халқлар ўртасида низоларни келтириб чиқишига, давлатлар орасида келишмовчиликлар пайдо бўлишига сабаб бўлади.

REFERENCES

1. В.Ф.Асмус. Иммануил Кант. – Москва: Наука, 1973. - С. 91.
2. Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. -P.406-410.
3. Salimov B.L. The manifestation of dialectical principles in the life of the human and society // JournalNX: A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Vol. 6, ISSUE 5, May, 2020. – P.112-117.
4. Иммануил Кант. Педагогика тўғрисида. – Тошкент: Niso poligraf, 2013. – Б. 32.
5. Салимов Б.Л. Случайность связана с существующими условиями или является результатом их взаимоотношений // International Conference on Social and Humanitarian Research. – Poland. 2021. – P.175-177.
6. Салимов Б.Л. Жизненный путь природы и общества состоит из цепи случайностей и необходимостей // Colloquium-journal. –v 2020. -№24 (76). Część 2. -С. 33-35.
7. Сержило тафаккур дурдоналаридан. – Тошкент: Navro'z, 2003. – Б. 297.
8. Salimov B.L. Expression of Dialectic Categories in the Individual's Social Life // openaccessjournals. eu. International Journal of InnovativeAnalyses and Emerging Technology. Volume: 1, Issue 4, 2021. -P.16-18.
9. Ziyodulla Davronov. Falsafa. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2006. – Б. 269.
10. Салимов Б.Л. Философская роль диалектических категорий в жизни человека // Историческая психология и социология истории (historial psychology & sociology). – М., 2020. Т. 13. -№1. -С. 111-119.

KREATIV TA'LIM TEXNOLOGIYASI

Muxlisa Faxriddin qizi Isoqova

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti talabasi

isoqovamuhlisa8@gmail.com

Sayfiddin Baxodir o'g'li Fayzullayev

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

sayfiddinfayzullayev01@gmail.com

Fayyozbek Faxriddinovich Isoqov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dekan o'rinbosari

Fayozbek.isoqov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Kreativlik tushunchasi. Pedagoglarning kreativlik qobiliyatini shakllantirish va uning ish faoliyatidagi o'rnini. Pedagogning kreativ sifatlari haqida gap boradi. Ta'lim jarayonida kreativ fikrlash, har xil g'oyalar yaratish, munozaralar o'tqizib dars samarasini oshirish uchun qilinadigan harakatlar to'g'risida. Kreativ ta'limni rivojlantirish qo'llaniladigan metodlar.

Kalit so'zlar: Tafakkur, his-tuyg'u, psixolog olim Torrence, kreativ shaxs, kreativ fikrlash, Islom.A.K asarlari, ziddiyatli vaziyatlar, qobiliyat, kreativ ta'lim jarayonidagi muammolar, innovatsion yondashuv, dars samarasini oshirish, metod, texnologiyalar, "FSMU" metodi.

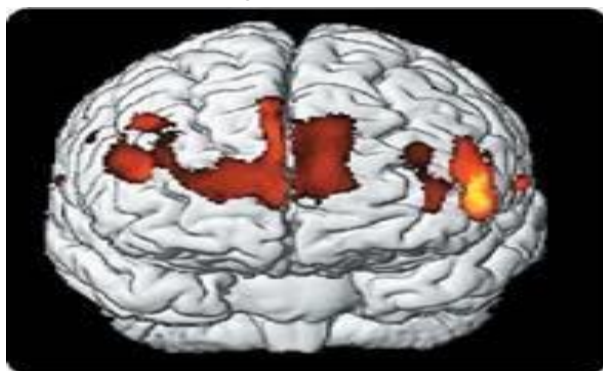
KIRISH

Ta'lim sohasida bo'layotgan izchil harakatlar qator qaror va qonunlar bu – o'quvchi, talabalarimizni zamon talablariga mos bo'lib ulg'ayishlari, chuqur bilim egallashlari kreativlik salohiyatini shakllantirishlari uchundir. Hozirgi kunda ko'plab yangiliklar idish yuvadigan mashina, virtual dunyo, inson vazifalarini bajaruvchi robotlar bular hammasi inson tomonidan yaratilgan ya'ni inson tasavvur, tafakkuri natijasida dunyoga kelgan g'oya va fikrlar mahsulidir. Insonning tafakkuri, dunyo qarashi, aql-idroki qancha keng bo'lsa, uning ijod namunalari ham shuncha sarmazmun bo'ladi. Bu esa o'z navbatida pedagogika fanidagi "kreativ" tushunchasiga borib taqaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kreativ ta'lim texnologiyasi. Kreativlik (ing "create"-yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarini ishlab chiqishda tayyor tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyat ma'nosini ifodalaydi. Insondagi kreativlik hususiyati uning aql, tafakkur, tushuncha, dunyoqarashi, fikrlash, his-tuyg'u, zehinning o'tkirligi kabi jarayonlarda o'z aksini topadi. Kreativlik – muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativ insonni oladigan bo'lsak, unda uning iqtidori rivojlangan bo'ladi. Amerikalik psixolog olim Torrensni aytishicha kreativlik yoki kreativ fikrlaydigan shaxs har xil dolzarb muammolarni ilmiy sohadagi qarashlarni ko'p gapiradigan shularni yechimini topishga intilishi yoki muammolarni muhokama qilishini ifodalaydi.

Kreativ shaxs muammolarni oson hal qiladigan, yashash tarzini osonlashtiradigan, o'ziga bo'lgan ishonchi yuqori darajada bo'lgan odam tushuniladi. Kreativ fikrlaydigan shaxs o'zining muammolarini bemalol hal qila oladigan yetuk shaxs deb bilaman. Kreativ fikrlash har bir shaxsga kerak tushunchadir.

Pedagogning kreativ sifatlari haqida gaplashadigan bo'lsak, shaxsiy faoliyatidagi qiziqishlari, qobiliyatlarini, potensial quvvatini oshirib kasbiy faoliyatning samarali bo'lishiga yordam beradi. Ta'lim sohasida faoliyat yuritayotgan pedagoglarda kreativ fikrlash dars jarayonida eski texnologiyalarni bir chetga surib zamonaviy metodlardan foydalanib, zamonaviy texnologiyalar bilan yangiliklar qilib, bir xil shaklda dars o'tmasdan har xil uslubda dars o'tish, tashabbuskor fikrlar bilan dars jarayonida hammani qiziqishini oshirib, dars ta'sirini yuqoriga ko'taradi. Pedagogning kreativ sifatlari: bolalarni o'quv faoliyatini, ijobiy sifatlarini rivojlantirish. Shu bilan birga mustaqil ravishda tarbiyani, bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltiradi. Kreativ fikrlash uchun pedagoglar talabalik davrlaridan kasbiy faoliyatni rivojlantirib borishlari kerak. O'zini ustida ko'p ishlashi, o'zini ijodiy faoliyatga yo'naltirishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishlari lozim. O'zini ijodiy faollashtirish uchun: innovatsion yangiliklarni ta'limga joriy qilib sinab ko'rishi, ijodiy faoliyatini boyitishi qiziqishidan

tashqari bo‘lgan fanlarni ham o‘rganishi kerak. Faoliyatini kreativlik muhitida olib borishi, ijodkor bo‘lishi kerak.

Islom Karimov Abdug‘aniyevich asarlarida “ Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” ham bu haqida juda ko‘p gapirilgan. “ Ongli yashaydigan, mantiqiy fikrlashga qodir bo‘lgan, o‘z qarashlarining ma’no mazmunini har tomonlama asoslab, isbotlab beradigan odamlarni – ma’naviyatli shaxs deya olamiz.”

“Chindan ham, agarki hozirgi vaqtda dunyoviy ilm-fan va texnologiyalarni chuqur o‘zlashtirmasak, faqat tariximizga maxliyo bo‘lib yashaydigan bo‘lsak ana o‘sha noyob meroslarni asrab-avaylab, yanada boyitib, unga oz hissamizni qo‘shmasak, zamon bilan hamqadam bo‘lib yurmasak, bizning jahon maydonida munosib o‘rin egallashimiz qiyin bo‘ladi” deydilar. Darhaqiqat hozirgi zamonaviy axborot texnologiyalari yaxshi o‘rganish ular asnosida innavatsion loyihalarni yaratish bizning davlatimizni rivojlanishiga katta yordam beradi. Buning uchun biz o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviyatini yuksaltirishimiz, kreativ fikrlashga undashimiz, innavatsion muhitda dars olib borishimiz albatta yoshlarimizni kelajakda O‘zbekiston jahon maydonida o‘z o‘rnini topishga yordam beradi.

O‘qtuvchining ta’lim tarbiya jarayonida duch keladigan ko‘p ziddiyatli vaziyatlar yoki muammoli vaziyatda mohirona chiqa bilishligi ham pedagogda kreativlik darajasi yuqoriligidan darak beradi. Bu o‘qtuvchining qobilyatiga ham bog‘liq. Qobilyatlar jamlanmasi iste’dod deyiladi. O‘qtuvchining qobilyati qancha yuqoriligi ta’lim olayotgan o‘quvchilarning tushunchalari, darsning sifati qay darajadali bilan bilib olish mumkin.

Har qanday ko‘nikmani shakllantirish mumkin bo‘lgandek kreativ fikrlashni ham rivojlantirish mumkin. Kreativlik ruhida tarbiyalashda pedogogning ro‘li katta. Bunda dars jarayonida talabalarni o‘z fikrini, g‘oyalarini qo‘rqmasdan gapirishi, yangi g‘oyalar ustida munozara va mulohazalar yuritishi va talabalarni dars jarayonida o‘zini erkin his qilishi asosiy qismi hisoblanadi. Bu esa bo‘lajak kadrlarimizni muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Kreativ fikrlashda hosil bo‘ladigan qobilyatlar

- Talabalarni har qanday sohada to‘g‘ri fikrlash qobilyati
- Aqliy faoliyatni rivojlanishi ya’ni aqlning charxlanib yaxshi ishlashi
- Muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri fikrlay olish
- Shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini ortishi
- Tanlovni mustaqil ravishda ikkilanmasdan qabul qila olish
- Ilg‘or tajribalarni yo‘lga qo‘yish
- Hayotda oson, qiyinchiliklarsiz, samarali yashashni o‘rganadi
- Insonparvarlik psixologiya tamoyillarini amalga oshiradi

Kreativ ta'lim jarayonidagi muammolar

1. Pedagoglarning ko'plarida "kreativlik" haqida tushunchaga ega emasligi
2. Hozirda pedagoglar –yangiliklarni ilgari surish,ijodiy mahsulotlar yaratish,dars jarayoniga nostandart usullar bilan yondashishga intilmasligi, o'sha bitta qolipga tushib o'sha qolipdan chiqmasligi
3. Innovatsion yondashuv va pedagogic masalalarni yechimini topishga kreativ yondashmaslik
4. O'z kasbiga ijodiy yondashmaslik
5. Pedagog kasbiga muhabbat qo'ymasdan ishlashi
6. Muammoli ma'ruza,amalyotlarni yo'qligi
7. Aqliy harakatlarni rejalashtirmaslik
8. Ijodiy faollikni oshirishga yordam beradigan o'qitish metodlari va texnologiyalaridan foydalanmasligi
9. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilar muloqotning dialogic usullariga e'tibor qaratmasligi
- 10.Muvaffaqiyatsiz urinishlarni tahlil qilmaslik

XULOSA

Har bir shaxsda kreativlik tushunchani shakllantirish kerak.Kreativlik so'zini ma'nosini bilmagan odamga kreativ fikrlashga yo'l bo'lsin.Avval so'zning ma'nosini chaqib keyin shunday bo'lishga harakat qilishadi.Kadrlar,pedagoglar kasbini sevib unga ijodiy yindashib,sidqidildan ishlashsa ularda kreativ g'oyalar va kreativ fikrlasha boshlashadi.Dars jarayonlarini qiziqtirib har xil ko'rgazmalar yoki zamonaviy texnologiyalardan foydalanib dars o'tish bu dars samaradorligini oshirish bilan birg talabalarni kreativlikni shakllanishiga yordm beradi va fanga qiziqishini orttiradi.Talabalar zerikib qolishmaydilar.Shu bilan birga shaxsni o'zini-o'zi shakllanishi o'ziga bo'lgan ishonchini orttiradi.Psixologik muammolarni ham yengib o'tadilar.Hamkasblari bilan muloqotda bo'lib fikr almashib yangi texnologiyalarni yoki muammoli vaziyatlarni yechimini birga yoki jamoa,individual izlashga,ijodiy faolliyatga berilib ishlash imkonini beradi.Yana o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga,vaziyatga tegishli muhitni muhokama qilishi,yaxshi o'ylangan qarorlar qabul qilishi bilan foydalidir.

Kreativ ta'lim texnologiyasida,kreativ ta'lim jarayonini samarasini oshirish uchun har xil metodlardan foydalanish kerak.Masalan : "Idrok xarita", "Atirgul", "T-sxemasi", "Zinama-zina", "FSMU", "Aqliy hujum", "Esse", "bayon,insho" yozish, "Blits sorov" kabi texnologiya va metodlar.

- Bu metodlar albatta o'quvchining dars jarayoniga, fang abo'lgan qizishini oshiradi
- Fikrlash jarayonini kengaytiradi
- Fan bo'yicha keng tushunchaga ega bo'lishini ta'minlaydi
- O'qishga bo'lgan motivatsiyani ko'paytiradi

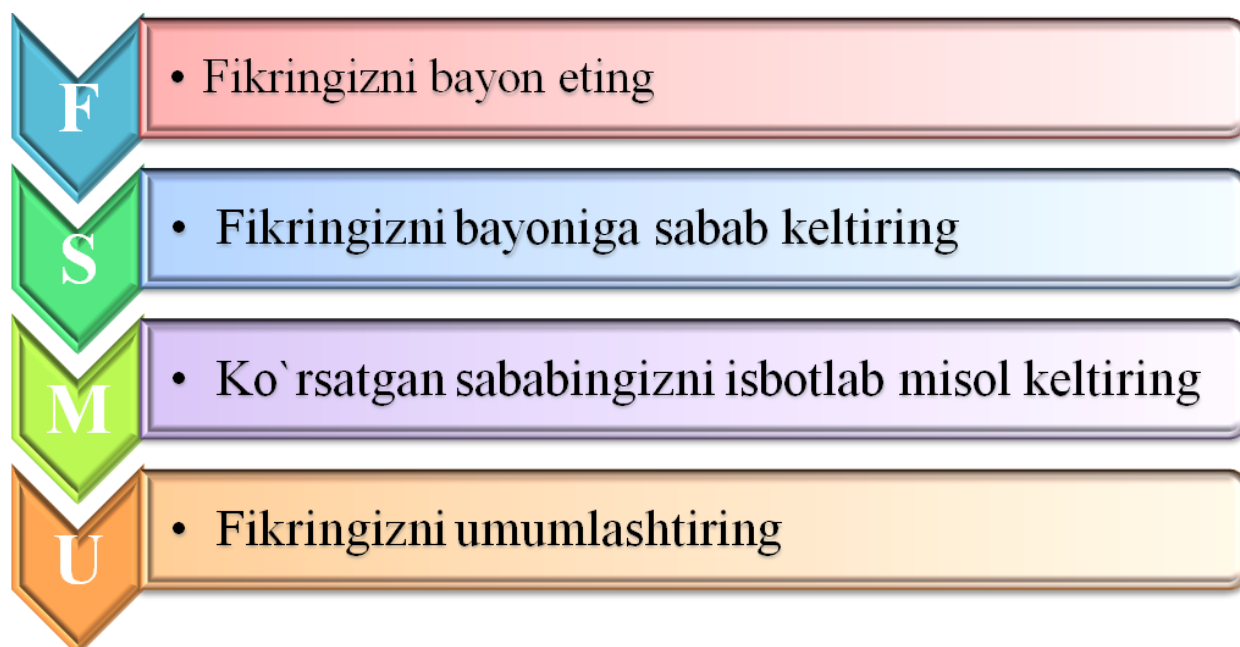
FSMU texnologiyasi

F – fikrni bayon etish

S – fikrni bayoniga sabab ko'rsatish

M – ko'rsatish sababga misol ko'rsatish

U – fikrlarni umumlashtirish

KREATIV TA'LIMni "FSMU" metodiga qo'yib yoritamiz

F	Kreativ ta'lim jarayonida talabalarni fikrlarini, taffakurini, dunyo qarashini kengaytiradi
S	Kreativ ta'limning asosiy maqsadi va sababi kadrlarni, pedagoglarni keng fikrlashga, muammoli vaziyatlardan chiqarib olishi, taffakurini rivojlanishi uchundir
M	Torrence amerikalik olim komil inson, kreativ fikrlarni ilgari surgan

U	Kreativ ta'lim davlatimizda mustail fikrlaydigan,ta'limda yangi o'quv turlarini olib kira oladigan,yangiliklar qilishdan qorqmaydigan shaxslarni ko'paytirish
---	---

REFERENCES

- 1.<http://www.genderi.org/ta-lim-texnologiyalari.html?page=80>
- 2.Bekmurodova S.Texnologiya fanini o'qitishda yangicha yondashuv.T.: 2017
- 3.Torrance E.R. Creativity and futurism in education: Retooling Education 1980. Vol 100 P
- 4.Shayxislamov, N. Z. (2020). Pxisolingvistikada assotsiativ metod asosida nutqning o'rganilishi. O'zbekistonda innovatsion ilmiy tadqiqodlar va metodlar, 37- 42.
- 5.<file:///C:/Users/User/Downloads/700-Article%20Text-1583-1-10-20201108.pdf>
- 6.[TA`LIM TEXNOLOGIYALARI.pdf](#)
- 7.“Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch” asari Islom Karimov

ЛАЛМИКОР МАЙДОНЛАРДА ТУПРОҚҚА ТУРЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР БЎЙИЧА ИШЛОВ БЕРИШНИНГ ТУПРОҚ НАМЛИГИ ТАРТИБОТИ ВА НЎХАТ ЭКИНИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

А. Маматкулов

Лалмикор деҳқончилик илмий тадқиқот институти таянч докторанти

Х. Юсупов

Лалмикор деҳқончилик илмий тадқиқот институти, қ.х.ф.н., к.и.х.

АННОТАЦИЯ

Мақолада лалмикор майдонларнинг ёгингарчилик билан ярим таъминланган текислик қир-адирлик минтақасида типик бўз тупроқларга турли ишлов бериш технологияларининг, яъни анъанавий усулда плуглар, тишли бороналар ҳамда мола ёрдамида ишлов бериш; тупроққа ишлов бермасдан (“О” технология) экиш, шунингдек тупроқни юмшатиш, минерал ўғитларни лента усулида уруғ атрофига бериб кетиш ва тупроқни зичлаб кетиш каби технологик жараёнларни бир йўла бажаришга имкон берувчи анғизга экадиган ғалла сеялкаси (СЗС 2,1, Қозоғистон) билан нўхат етиштиришнинг тупроқ намлик тартиботига ҳамда ҳосилдорлигига таъсирини ўрганиш бўйича илмий изланишлар натижалари баён этилади.

Калит сўзлар: Нўхат, типик лалми бўз тупроқлар, анъанавий технология, “О” технология, минерал ўғитлар, тупроқ намлиги, ўсимлик, уруғ, сеялка, ҳосилдорлик.

ABSTRACT

The article presents the results of studies carried out in the flat, hilly, semi-provided rainfed zone of Uzbekistan to study the influence of different soil technologies on typical gray soils, i.e. traditional technology with moldboard plowing with plows to a depth of 20-22 cm, followed by pre-sowing tillage with tooth tools; sowing seeds without tillage (“O” technology), as well as direct sowing with a stubble grain seeder (SZS-2.1, Kazakhstan) with simultaneous cultivation, local application of mineral fertilizers, rolling and cutting corrugated small furrows on the water regime of the soil and chickpea yield

Keywords: Chickpea, soils of typical gray soils, traditional technology, "O" technology, mineral fertilizers, soil moisture, plants, seeds, seeder, productivity.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг лалмикор майдонларида дуккакли дон экинларидан бири бўлган нўхат экини асосан ёғингарчилик билан кам таъминланган текислик-қир адирлик ва тоғ олди майдонларида етиштириб келинади. Ҳозирги пайтда унинг майдони тахминан 35-40 минг гектарни ташкил этади. Лалмикор майдонларда қишлоқ хўжалик йилининг сернам ёки қуруқ келишига қараб нўхатнинг экин майдони кўрсатиб ўтилганидан кўп ёки кам миқдорда бўлиши мумкин. Ушбу майдонларда етиштириладиган нўхатнинг оксилга, аминокислоталарга, ферментлар, витаминларга, макро ва микроэлементларга бойлиги, енгил ҳазм бўлиши ва хуштаъмлиги билан бошқа регионларда етиштирилган нўхатдан тубдан фарқ қилади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг лалмикор майдонларида етиштирилган нўхатга бўлган эҳтиёж нафақат республиканинг ички бозорида балки ташқи бозорда ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бирок, республикамизнинг лалмикор майдонларида нўхат майдони ва ҳосилдорлигининг ошишига жиддий тўсқинлик қилиб келаётган асосий факторларга қуйидагиларни келтириш мумкин. Ҳозирги пайтда нўхат экиш учун тупроққа плуглар, дискалар, борона ва оғир мола ёрдамида ишлов бериш ва экишдан бошлаб то уни парвариш қилиш ва ҳосилни йиғиштириб олишгача бўлган агротехнологик тадбирларнинг 75-80 % асосан қўл кучи ёрдамида бажарилади.

Сўнгги даврларда иқлимнинг глобал ўзгариши, тупроқнинг чуқур деградацияга чалинганлиги, ресурслар (уруғлик, ёқилғи-мойлаш маҳсулотлари, минерал ўғитлар, ўсимликларни касаллик ва зараркунадаларга қарши қўлланиладиган кимёвий препаратлар) нархининг йилдан-йилга ошиб бориши юзага келган муаммоларни янада чуқурлаштирмоқда.

Нўхат Ўзбекистон лалмикор минтақаларида алмашлаб экиш тизимида бошоқли дон экинлари учун яхши ўтмишдош ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, келтирилган муаммолар ечимини топиш учун Ўзбекистоннинг лалмикор майдонларида нўхат экинининг ўсиши, ривожланиши бўйича илмий изланишларни давом эттириш зарур ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистондаги мавжуд лалмикор майдонларнинг ўзига хос тупроқ-иқлим ва об-ҳаво шароитлари ер шаридаги бошқа суғорилмайдиган регионларга нисбатан тубдан фарқ қилиши билан характерланади. Республикадаги ушбу лалмикор майдонларда алмашлаб экиш тизимида дуккакли дон

экинларидан бири ҳисобланган нўхатни киритиш яхши самара беради.

Нўхат экини Шарқ мамлакатлари ва Марказий Осиё республикалари шунингдек, Ўзбекистонда қадимдан экиб келинади [8: 268-б.], [1: 268-б.].

Нўхат Ўзбекистон лалмикор минтақаларида алмашлаб экиш тизимида бошоқли дон экинлари учун яхши ўтмишдош ҳисобланади. Сидерат сифатида экилганда ҳар бир гектар майдонда 300-400 кг кўк масса беради ва 60-70 кг соф азот қолдиради [5: 4-б.], [3: 15-б.].

Маълумки, дуккакли дон экинлари уруғида ғалла экинларига нисбатан икки-уч баробар оқсил кўп бўлади. Шундай дуккакли дон экинларидан бири нўхат экини ҳисобланади. [4: 24-б.], [6: 320-б.].

Нўхат ўсимлиги дони тўйимли ва таркибида 30 % гача оқсил, 4 % гача крахмал шунингдек, ёғ, қанд, целлюлоза, минерал моддалар ва витаминларга бой бўлган озиқ овқат экини ҳисобланади [7:38 б.], [2: 8 б.].

Тадқиқотлар Лалмикор деҳқончилик илмий тадқиқот институтининг Марказий тажриба хўжалиги (Ғаллаорол) тажриба далаларининг тупроғи эрозияга чалинган, ўртача қумоқли, органик моддалар (гумус), азот, фосфор билан кам, калий билан ўртача таъминланган типик лалмикор бўз тупроқларда шароитида олиб борилди.

Тажрибаларда фенологик кузатиш ишлари халқаро Рода CICER (Нут) (Ленинград 1980 г.) Классификатори бўйича олиб борилди.

Тупроқда умумий ва фаол намлик динамикаси – термостат усулида экиш олдиан, тўлиқ униб чиқиш (шоҳланиш), гуллаш, дуккаклаш ва тўлиқ пишиш фазаларида – тажриба вариантларининг 1-қайтариғи делянкаларида тупроқнинг 0-10; 10-20; 20-40; 40-60; 60-80 ва 80-100 см қатламларида аниқланди.

Шунингдек, тупроқнинг механик таркиби пипетка усулида, тупроқнинг агрегат таркиби эса Саввинов усулида, тупроқнинг ҳажм оғирлигини аниқлаш цилиндр ёрдамида, тупроқнинг сўлиш намлиги стаканда нўхат уруғини ўстириш йўли билан аниқланди.

Олинган барча экспериментал маълумотлар дисперсион, корреляцион ва регрессион таҳлиллардан ўтказилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тупроқ намлиги динамикаси. Лалмикор майдонларда ҳозирги пайтда нўхатдан барқарор юқори ва экологик тоза ҳосил етиштиришда ёғингарчиликнинг йиллар ва вегетация даврида нотекис тақсимланиши, тупроқнинг намланиш чуқурлиги ҳамда унинг энг маъсул ўсиш ва ривожланиш босқичида (гуллаш –

тўлиқ пишиш) тупроқда ўсимлик учун ҳаётий зарур бўлган минерал озиқа моддалар етишмаслиги жиддий тўсқинлик қилмоқда.

Тажрибаларда нўхат уруғи ривожланиш фазаларида тупроқнинг 0-100 см қатламидаги намлик миқдори қуйидагиларни ташкил этди (1-жадвал).

1 жадвал

Турли экиш технологиялари ва ўғитларнинг тупроқ намлиги динамикасига таъсири “Гулистон” нўхат нави ривожланиш фазаларида, (0–100 см қатламда) (Ғаллаорол, ЛДИТИ, МТХ), 2022 йил.

Де л.№	Вариантлар	Ўсимлик ривожланиш фазалари	Анъанавий технология		“No till” технология		СЗС-2,1 (Қозоғистон)	
			%	м ³ /га	%	м ³ /га	%	м ³ /га
1	Ўғитсиз – назорат	Экиш олдидан	13,5	1745	13,2	1805	14,0	1943
		Шохланиш	12,8	1816	12,8	1849	10,3	1439
		Гуллаш	12,9	1794	10,7	1262	9,9	1402
		Дуккаклаш	7,7	1066	7,3	915	5,7	793
		Пишиш	5,5	840	3,9	692	4,4	709
2	P ₃₀ K ₃₀ экиш олдидан, N ₂₀ 3-4 чин барг –(st)	Экиш олдидан	13,6	1805	12,8	1762	14,8	1871
		Шохланиш	14,7	2068	11,4	1709	10,5	1481
		Гуллаш	16,6	2200	10,7	1452	10,0	1392
		Дуккаклаш	8,1	1083	9,1	1357	6,3	831
		Пишиш	5,1	777	4,5	765	4,1	638
3	P ₂₀ K ₂₀ –экиш билан бирга	Экиш олдидан	13,3	1887	14,1	1959	12,2	1654
		Шохланиш	13,3	1880	11,8	1758	9,4	1332
		Гуллаш	12,7	1726	12,3	1795	10,2	1481
		Дуккаклаш	6,9	957	6,5	858	5,7	777
		Пишиш	5,8	890	4,0	627	4,6	724
4	N ₂₀ P ₃₀ K ₂₀ - экиш билан бирга+5л/га PГ	Экиш олдидан	12,4	1712	13,8	1868	14,1	1980
		Шохланиш	14,9	2043	9,1	1253	9,3	1301
		Гуллаш	12,4	1718	13,7	1992	12,1	1617
		Дуккаклаш	7,2	1127	7,8	1027	6,2	900
		Пишиш	5,8	886	5,0	747	4,2	729
5	N ₂₀ P ₃₀ K ₂₀ - экиш билан бирга+5л/гаPГ+ фун.0.3л/га+инсе к.0,3л/га	Экиш олдидан	13,5	1740	14,2	1878	15,4	2103
		Шохланиш	14,0	2020	8,2	1117	9,5	1334
		Гуллаш	12,4	1682	14,8	2171	10,8	1499
		Дуккаклаш	5,8	864	8,6	1160	5,3	739
		Пишиш	5,7	840	5,4	804	4,4	652
6	N ₂₀ P ₃₀ K ₂₀ -, экиш билан бирга+100	Экиш олдидан	13,3	1775	13,6	1857	14,1	1906
		Шохланиш	13,1	1858	8,4	1265	10,6	1482

г/гаНК+фун.0.3 л/га+инсек.0,3л/г а	Гуллаш	11,6	1605	12,6	1862	12,1	1691
	Дуккаклаш	5,9	765	9,2	1144	7,6	1091
	Пишиш	6,2	892	5,4	807	4,9	795

Эслатмалар:

1. *Анъанавий технология бўйича ўғитлар ер бетига сочма усулда, “No till” ва СЗС-2.1 сеялкалари билан экишда ўғитлар уруғ атрофига лента усулида берилди.*

2. *РГ – Рокогумин биоўғити, НК – Нанокремний биоўғити.*

1-жадвалдан кўриниб турибдики, экиш олдидан тупроқдаги намлик миқдори тупроққа экиш усулига қараб: анъанавий технология бўйича тупроқ 20-22 см чуқурликда тўлиқ ағдариб ҳайдалган ва экиш олдидан ерни текислаш, ҳосил бўлган кесакларни майдалаш мақсадида борона+мола ёрдамида икки йўналишда ишлов берилган вариантларда тупроқнинг 0-100 см қатламдаги ўртача намлик захираси 12,4-13,6 % ни (1712-1805 м³/га) ташкил этди.

Нўхат уруғи Бразилиянинг “No till” сеялкаси билан тупроққа ишлов бермасдан тўғридан-тўғри экилган вариантларда намлик кўрсаткичи 0-100 см қатламда ўртача 12,8 % (1762 м³/га), 14,2 % (1878 м³/га) ташкил этди. Бу кўрсаткичлар нўхат уруғини экиш билан бирга тупроқни 12-15 см чуқурликда юмшатиб кетадиган, минерал ўғитларни уруғ атрофига лента усулида бериб ҳамда тупроқни зичлаб кетадиган СЗС-2,1 Қозоғистон анғизга (ғалладан бўшаган майдонларга) экадиган сеялка билан тупроқнинг 0-100 см қатламида намлик миқдори вариантлар бўйича 12,2 % (1654 м³/га)ни ва 15,4 % (2103 м³/га)ни ташкил этди. Бу борада СЗС-2,1 сеялкаси билан экилган вариантларда намликнинг анъанавий ва “No till” сеялкаларига нисбатан бироз юқори бўлди.

“Гулистон” нўхат навининг шохланиш фазасида сурункали ёққан ёмғирлар таъсирида тупроқнинг барча қатламларида намликнинг етарли миқдорда тўпланишига олиб келди. Чунончи, тупроқнинг намлик миқдори анъанавий технология бўйича нўхат экилган вариантларда 0-100 см қатламида вариантлар бўйича 12,8-14,9 %ни (1816-2043 м³/га) ташкил этган бўлса, минерал ўғитларни экиш олдидан сочма усулда берилган вариантда (N₂₀P₃₀K₃₀) бу кўрсаткичнинг назорат вариантга нисбатан 2,1 %га ёки 227 м³/га кўплиги қайд этилди. Бу фазага келиб ўғит берилган бошқа вариантлардаги тупроқ намлигининг назорат вариантыга нисбатан 0,5-1,2 % га юқорилиги кузатилди.

Тадқиқотларда “No till” сеялкаси билан нўхат экилган вариантларда тупроқнинг ҳайдов қатламида (0-20 см) тажрибанинг ўғит берилмаган назорат ва турли меъёрдаги

минерал ўғитларни экиш билан тупроқнинг 10-12 см қатламига лента усулида берилган вариантлар ўртасида яққол фарқ қайд этилди. Чунончи, тажрибанинг назорат вариантыда тупроқнинг 0-100 см қатламидаги намлик миқдори ўртача 12,8% ни ($1849 \text{ м}^3/\text{га}$) ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич анъанавий технологиянинг уруғ атрофига ўғитлар берилган вариантларда эса аксинча намликнинг камайганлиги аниқланди. Масалан, “No till” билан экилган ва гектарига 20 кг азот, 30 кгдан фосфорли ва калийли ўғитлар берилган вариантда 0-100 см қатламдаги намликнинг назоратга нисбатан 4,6 %га ёки $732 \text{ м}^3/\text{га}$ камайганлиги аниқланди.

Нўхат уруғини СЗС-2.1 Қозоғистон сеялкаси билан экилган вариантлардаги тупроқ намлиги бўйича вариантлар ўртасида фарқ сезиларли даражада кузатилмади. Масалан, тажрибанинг назорат ўғитсиз вариантыда нўхатнинг шохланиш фазасига келиб ўртача 10,3 %ни ёки жами $1439 \text{ м}^3/\text{гани}$ ташкил этган бўлса, ўғит берилган вариантларида эса назоратга нисбатан бироз камайганлигини кўриш мумкин – 9,3-9,5 % ($1301-1334 \text{ м}^3/\text{га}$).

Шохланиш фазасида ҳам сурункали ёмғирлар таъсирида барча тупроққа ишлов бериш технологияларида тупроқнинг аэрация қатламидаги намлик миқдори ўсимликларда физиологик ва биокимёвий жараёнларнинг бир маромда кечишига қулай шарт-шароит яратилди деб айтиш мумкин.

Лалмикор майдонларда нўхатнинг гуллаш фазаси ўта муҳим критик ўсиш ва ривожланиш босқичи ҳисобланади. Бу босқичга келиб аксарият кўпчилик йилларда ёғингарчиликлар миқдори камайиб ҳаво ҳарорати $32-35^{\circ}\text{C}$ га кўтарилади ҳамда унинг нисбий намлиги 40-45 % гача пасаяди. Бундай об-ҳаво шароитида тупроқда ўсимлик ўзлаштира оладиган намликнинг кескин камайиши ўсимликда физиологик жараёнларнинг пасайишига олиб келади.

Тажрибаларда атмосфера ёғингарчиликларининг вегетация даврида текис тақсимланиши натижасида тупроқда намликнинг қулай режими (тартиботи) юзага келди. Нўхатнинг гуллаш фазасида анъанавий технология бўйича тупроққа ишлов берилган ва минерал ўғитларни сочма усулда берилган вариантларда тупроқнинг нўхат ўсимлиги илдиз тизими тарқалган қатламлардаги намлик миқдори тажрибанинг назорат ўғитсиз вариантыда ўртача 12,9 %ни ($1794 \text{ м}^3/\text{га}$) ташкил этди. Бу кўрсаткич ўғитланган вариантларда 11,6-16,6 %ни ёки 0-100 см қатламдаги намлик захираси $1605-2200 \text{ м}^3/\text{га}$ атрофидалиги аниқланди.

Анъанавий технология бўйича нўхат экилган вариантларда унинг гуллаш фазасида тупроқнинг 0-100 см қатламнинг энг кам миқдори экиш билан берилган $\text{N}_{20}\text{P}_{30}\text{K}_{30}$

ва гуллашдан олдин 100 г/га ҳисобида “Нанокремний” биологик ўғит ҳамда 0,3 л/га ҳисобида касаллик ва зарақунандаларга қарши инсектицид пуркалган 6-вариантда қайд этилди-11,6 % (1605 м³/га).

Тажрибаларда “No till” ва СЗС-2.1 сеялкалари билан экилган вариантларда тупроқ намлиги гуллаш фазасида анъанавий технологияга нисбатан анча камлиги қайд этилди. Гуллаш фазасига келиб тупроқнинг 0-100 см қатламидаги намлик миқдори “No till” билан экилган вариантларда 10,7 % ёки 1262 м³/гани ташкил этган бўлса, СЗС-2.1 русумли сеялка билан экилган вариантда эса 9,9 %ни (1402 м³/га) ташкил этди (ўғитсиз вариант).

Шунингдек, “No till” (Бразилия сеялкаси) билан экилган вариантларда тупроқ намлигининг ўғитланган вариантларида ошиб бориши, СЗС-2.1 русумли Қозоғистон сеялкаси билан экилган вариантларда эса аксинча камайганлигини кўриш мумкин.

1-жадвалдан кўришиб турибдики, нўхатнинг дуккаклаш фазасида тажрибанинг барча вариантларида тупроқ намлигининг кескин камайганлиги қайд этилди. Тупроққа ишлов бермасдан “О” технология бўйича экилган вариантларда (No till, Бразилия) тупроқнинг 0-100 см қатламдаги жами намлик миқдори захираси 7,3 % (915 м³/га)ни ташкил этди-назорат.

Тажрибада СЗС-2,1 (Қозоғистон) анғизга экадиган ғалла сеялкаси билан экилган вариантларда тупроқдаги намликнинг анъанавий ва “No till”да экилган вариантларга нисбатан анча камлиги аниқланди. Масалан тажрибанинг назорат вариантыда тупроқнинг 0-100 см қатламидаги ўртача намлик 5,5 % (140 м³/га)ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич ўғит ўғит берилган вариантларида эса 5,3-7,6 %ни (739-1091 м³/га) ташкил этди.

Нўхатнинг пишиш даврига келиб тупроқ намлигининг кескин камайиб кетиши кузатилди. Ушбу фазада тупроқ намлик тартиботи барча вариантлар бўйича 3,9-6,2 % (692-892 м³/га)ни ташкил этди.

Хулоса қилиб айтганда, тупроқ намлиги тартиботи бўйича тажрибаларда нўхат уруғини экишдан бошлаб то тўлиқ пишиш фазасигача бўлган даврда об-ҳавонинг серёғин келиши ва вегетация даврида ёғингарчиликнинг бир текис тақсимланиши натижасида тупроқда намлик танқислиги қайд этилмади. Нўхат уруғининг “униб чиқиш-гуллаш” босқичида тупроқнинг аэрация қатламидаги намлик захираси анъанавий ва “О” технология (No till) бўйича нўхат экилган вариантларда бироз кўплиги, СЗС-2.1 (Қозоғистон) сеялкаси билан экилган вариантларда нисбатан кам бўлганлиги қайд этилди.

Турли экиш технологиялари ва ўғитларнинг нўхат ҳосилдорлигига таъсири. Юқорида қайд этилганидек нўхат

ўсимлиги ҳосилдорлигини ҳозирги кунда чегаралаб келаётган асосий омиллардан бири атмосфера ёғин-сочинларининг йиллар давомида нисбатан камлиги ҳамда тупроқда минерал озика моддалар етишмаслиги бир томондан, иккинчи томондан эса деҳқончилик маданиятининг пастлиги ва бошқалар ҳисобланади.

Тадқиқотларда тупроққа ишлов беришнинг анъанавий (плуглар, дискалар, мола), “О” технология бўйича No till (Бразилия) ҳамда СЗС-2,1 (Қозоғистон) русумли сеялкалар ёрдамида тупроққа ишлов бермасдан экишнинг нўхат нави ҳосилдорлигига таъсири қуйидагиларни ташкил этди. (2-жадвал)

Анъанавий технология бўйича экилган вариантларда нўхат ҳосилдорлиги ўғитсиз вариантда 6,3 ц/га ни, ўғит берилган вариантларда эса 8,5 ц/га ни ташкил этди. Бу технология бўйича нўхат экилган вариантларда энг юқори (9,1 ц/га) ҳосилдорлик Рокогумин биоўғити қўлланилган 5-вариантда олинди.

“Гулистон” нўхат навининг ҳосилдорлиги тупроққа ишлов бериш технологияси ҳамда минерал ўғитлар меъёрига, қўллаш усулига қараб анъанавий технология бўйича 6,3-9,1 ц/га ни, No-till билан экилганда 5,5-8,2 ц/га ва СЗС-2,1 сеялкаси билан экилган вариантларда эса 6,2-9,6 ц/га ни ташкил этди. Барча технологияларда нўхат ҳосилдорлиги 20 кг/га фосфорли, калийли ва 20 кг азотли ўғитлар берилган ҳамда гуллаш фазасида “Рокогумин” аминокислотали, гуматли, макро-микро ўғитлар сақловчи органик ўғит билан ишлов берилган вариантда олинган қўшимча нўхат ҳосилдорлиги 2,7-2,8 ц/га ни ташкил этди (143-144%).

2-жадвал
Турли экиш технологиялари ва ўғитларнинг “Гулистон” нўхат нави ҳосилдорлигига таъсири
(Ғаллаорол, ДДИТИ, МТХ) 2022 йил

№	Вариантлар	Анъанавий технология (СЗС-3,6 ғалла сеялкаси, Россия)						“О” технология (“No-till” сеялкаси, Бразилия)						СЗС-2,1 ғалла сеялкаси, Қозоғистон)											
		Такрорийликлар бўйича нўхат дони ҳосилдорлиги, ц/га						Назоратга нисбатан ҳосил						Такрорийликлар бўйича нўхат дони ҳосилдорлиги, ц/га						Назоратга нисбатан ҳосил					
		I	II	III	Ўртача ҳосил, ц/га	±	%	I	II	III	Ўртача ҳосил, ц/га	±	%	I	II	III	Ўртача ҳосил, ц/га	±	%						
1	Ўғитсиз – назорат	6,5	6,4	6,0	6,3	-	100	4,5	6,2	5,8	5,5	-	100	5,8	6,6	6,2	6,2	-	100						
2	R ₃₀ K ₃₀ экиш олдиан, N ₂₀ 3-4 чин барг –(st)	6,9	7,4	8,2	7,5	+1,2	119	6,2	7,0	7,5	6,9	+1,4	125	7,4	7,5	8,2	7,7	+1,5	124						
3	R ₂₀ K ₂₀ – экиш билан бирга	7,4	7,6	6,2	7,1	+1,3	112	7,7	6,7	7,2	7,2	+1,7	124	8,1	7,9	8,6	8,2	+2,0	132						
4	N ₂₀ R ₃₀ K ₂₀ – экиш билан бирга+5л/га PГ	8,4	8,6	8,7	8,5	+2,2	138	7,8	6,9	8,1	7,6	+1,9	138	8,0	8,3	8,9	8,4	+2,2	133						
5	N ₂₀ R ₃₀ K ₂₀ – экиш билан бирга+5л/га PГ+фун.0.3л/га +инсек.0.3л/га	9,0	8,9	9,3	9,1	+2,8	144	7,8	8,0	8,8	8,2	+2,7	149	8,8	8,6	9,6	9,0	+2,8	143						
6	N ₂₀ R ₃₀ K ₂₀ – экиш билан бирга+100 г/га НК+фун.0.3 л/га+инсек.0.3л/га	8,3	8,7	8,5	8,5	+2,2	135	7,7	8,2	7,8	7,9	+2,4	144	8,8	8,8	8,5	8,7	+2,5	138						
	НСР 05				0,77						0,94						0,55								
	S v %				6,1						8,1						4,2								

Эслатмалар:

1. Анъанавий технология бўйича ўғитлар ер бетида сочма усулда, “No till” ва СЗС-2.1 сеялкалари билан экишда ўғитлар уруғ атрофига лента усулида берилди.
2. РГ – Рокогумин биоўғити, НК – Нанокремний биоўғити.

ХУЛОСАЛАР

Тупроқ намлиги тартиботи бўйича тажрибаларда нўхат уруғини экишдан бошлаб то тўлиқ пишиш фазасигача бўлган даврда об-ҳавонинг серёғин келиши ва вегетация даврида ёғингарчиликнинг бир текис тақсимланиши натижасида тупроқда намлик танқислиги кузатилмади. Нўхат уруғининг “униб чиқиш-гуллаш” фазасида тупроқнинг аэрация қатламидаги (0-20 см) намлик захираси анъанавий ва “О” технология (No till) бўйича нўхат экилган вариантларда бироз кўплиги, СЗС-2.1 (Қозоғистон) сеялкаси билан экилган вариантларда нисбатан кам бўлганлиги қайд этилди.

Тажрибаларда нўхат ҳосилдорлик кўрсаткичлари турли экиш технологиялари ва минерал ўғитлар меъёрига ҳамда қўллаш усулига қараб куйидагиларни ташкил этди. Жумладан, анъанавий технология бўйича 6,3 ц/гадан 9,1 ц/га чани, No-till билан экилган вариантларда 5,5 ц/гадан 8,2 ц/га гача бўлган ораликда ва СЗС-2,1 Қозоғистон сеялкаси билан экилган вариантларда эса 6,2-9,6 ц/га ҳосилдорлик кўрсаткичлари аниқланди. Тадқиқотларнинг турли экиш технологияларида нўхат ҳосилдорлиги 20 кг/га фосфорли, калийли ва 20 кг азотли ўғитлар берилган ҳамда гуллаш фазасидан аввал “Рокогумин” - аминокислотали, гуматли, макро, микро ўғитлар сақловчи органик ўғити қўлланилган вариантдан олинган қўшимча нўхат ҳосилдорлиги 2,7-2,8 ц/га яъни (143-144 %)ни ташкил этгани аниқланди.

REFERENCES

1. Атабаева Х. Н., Ўсимликшунослик. Т. Меҳнат. 2000 й. 268 б.
2. Балашова Н.Н. Мировые тенденции производства и потребления нута. // Зерновые культуры. 2003. № 8. с. 5-8
3. Бобоқулов З. Нўхат–азот манбаи. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали. 2009 й. № 10. 15–б.
4. Мавланов Б.Т. Суғориладиган тупроқларда нўхатнинг Юлдуз, Умид ва Ўзбекистон 32 навларини ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига минерал ўғитларнинг таъсири. Автореф. қ.х.ф.н., Самарқанд 2005 й. 24 б.
5. Олейник П.П. , Эшмирзаев К. Э., Эргашев Н. Сорт нута Юлдуза // Информацион листок ДИТАФ. – Ташкент, 1987. – с.4.

6. Орипов Р.О., Халилов Н.Х., Ўсимликшунослик. Т. 2005 й. 320 б.
7. Хамдамов И.Х., Шукуруллаев П., Мустанов С. Нўхат экинг кўпайтиринг. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали. 1991 й. № 6. 37-38 б.
8. Юлдашева З. Влияние схема посева урожайность нута // В кн. Биология и технология возделывания зерновых культур. Ташкент. 1997. с. 95.

ВОСПИТАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

Шухрат Рахматович Акрамов

Доцент кафедры Практический курс английского языка. Факультет
Иностранных языков ТГПУ им. Низами

АННОТАЦИЯ

Цель статьи – выявить существенные характеристики педагога-лидера и разработать педагогические условия формирования лидерских качеств обучающихся – будущих педагогов дошкольного образования в образовательном процессе вуза. Методологической основой статьи являются теория лидерства и развития личности. При проведении исследования использовались анализ научно-теоретических положений понятия «лидер» в системе современного профессионально-педагогического знания. Сделан вывод, что в условиях модернизации образовательной системы педагог-лидер становится важным стратегическим ресурсом всех преобразований, способным генерировать и воспринимать инновации, готовым проявлять активность и творчество.

Ключевые слова: лидер, лидер-педагог, лидерские качества, развитие педагога-лидера; самостоятельность, ответственность, образовательный процесс.

ВВЕДЕНИЕ

Современная образовательная ситуация актуализирует важность развития педагога- профессионала, востребованного социумом, обладающего необходимыми профессиональными компетенциями, позволяющими эффективно управлять разными видами детской деятельности; творчески мыслящего, способного к эффективной профессиональной деятельности и проявлению лидерских позиций [1, 2, 3, 4]. Данный аспект обуславливает необходимость определения лидерского потенциала, обеспечивающего индивидуальный процесс профессионального и творческого самосовершенствования педагога и профессиональную траекторию развития.

Общекультурные и профессиональные компетенции, необходимые для будущей профессиональной деятельности, прямо или косвенно влияют на развитие лидерских качеств обучающихся. Прежде всего, это компетенции, направленные

на развитие способности к самоорганизации и самообразованию, умению нести ответственность за качество выполнения профессиональных задач в соответствии с принципами профессиональной этики, а также способности работать в коллективе, организовывать различные виды детской деятельности, совместную деятельность и межличностное взаимодействие субъектов образовательной среды, др.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологической основой статьи выступают: теория лидерства, отражающая различные направления исследовательского поиска в раскрытии содержательных аспектов понятий «лидер», «лидерство», «лидерский потенциал», «эффективный лидер», «лидерское поведение», «лидерский стиль»: социологические, политологические, психологические (Р. Вуд, Е. Дженнингс, С.А. Гиб, А.С. Залужный, Р. Крачфилд, В. Коттер, Д. Креч, К. Левин, Т. Митчелл, Б.Д. Парыгин, О.Л. Кричевский, Г. Хоманс др.); теория развития личности, характеризующая психолого-педагогические особенности личности в процессе взаимодействия с группой (Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, Н.С. Жеребова, Л.И. Уманский, А.С. Чернышов, др.) [5].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В психологии принято различать лидеров по различным основаниям, поскольку лидерская позиция специалиста проявляется в различных аспектах профессиональной деятельности:

– по содержанию (лидер-вдохновитель и лидер-исполнитель) и по характеру деятельности (универсальный лидер, постоянно проявляющий свои качества лидера, и ситуативный лидер, проявляющий качества лидера лишь в определённых, специфических ситуациях);

– по направленности деятельности: эмоциональный лидер, функционально обеспечивающий психологический климат в группе и оптимальные межличностные отношения и деловой лидер (инструментальный), способный проявлять инициативу в определённых видах деятельности, координировать действия по достижению цели, благодаря своей компетентности (Р. Бейлс, др.);

– по стилю руководства: авторитарный, демократический, совмещающий в себе элементы того и другого стиля (К. Левин, др.).

Самостоятельность личности является обобщенным

свойством, в котором проявляются такие качественные характеристики, как инициативность, критичность, адекватная самооценка, чувство личной ответственности за свою деятельность и поведение. Самостоятельной личностью становится, когда проявляет способность к осознанному выбору, демонстрирует ответственность за принятие решений и самоконтроль в деятельности. Ответственность отражает зависимость ценностных ориентаций, намерений, оценок личности и способов принятия решений для достижения конкретных результатов. Именно в ответственности выражается степень зрелости личности, ее способность к саморегуляции и самодетерминации. Готовность отвечать за свои поступки и принятые обязательства становится для будущего педагога важнейшим фактором развития лидерских позиций, поскольку характеризует его как надежного, честного специалиста, действующего на основании нравственных норм с целью достижения благополучного состояния, прежде всего, для своего окружения (воспитанников, их родителей, коллег).

Высокий уровень развития самостоятельности и ответственности обуславливают устойчивое проявление лидерства как личностно-профессиональной характеристики будущего педагога. Это проявляется в том, что педагог:

- способен ставить четкие цели профессиональной деятельности, основываясь на социокультурных нормах и видении перспективы;
- проявляет критичность и нестандартность мышления, демонстрируя свой творческий потенциал и создавая условия для его проявления другими сотрудниками; стремление к творческому профессиональному поиску и преобразованиям; настроенность на созидательный и качественный профессиональный результат;

Рефлексивно-мотивационные условия направлены на изменение исходных предпосылок развития лидерских позиций обучающихся в пользу формирования личностно ориентированных потребностей субъект-субъектного обучения/самообучения и стимулирования творческих начал и обеспечиваются [6]:

- организацией самоисследования индивидуальных возможностей обучающихся с целью определения потенциальных ресурсов, способствующих успешному осуществлению лидерства и созданию внутренней мотивации на обучение (стиль коммуникативного поведения, способность оказывать влияние, готовность к ответственности и непрерывному самообразованию, мотивационная

направленность, нестандартность мышления, др.).

Деятельностные условия направлены на формирование опыта лидерского поведения, самовыражения и эффективного диалога [7].

- поведенческие качества: культурная самоорганизация, умение организовать и координировать деятельность других на решение поставленной задачи, оперативная активность, способность к командной работе, последовательность и надежность в поступках

- социально-коммуникативные качества: межличностная чувствительность, способность понимать потребности других людей, навыки продуктивного взаимодействия, установления контактов, координации взаимоотношений, эмоциональная устойчивость, конфликтоустойчивость, др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Определяемые характеристики содержательно отражают те или иные профессиональные компетенции, необходимые для осуществления профессиональной деятельности как успешной и во многом определяются конкретной (ситуационной) обстановкой, динамикой внешних условий, приоритетными ценностями. Наличие выделенных качеств хоть и повышает развитие педагога как лидера, но обладание ими не обязательно превращает индивида в лидера.

REFERENCES

1. Вежевич Т.Е. Педагогические условия развития лидерских качеств учащихся: дис. ... канд. пед. наук. Улан-Уде, 2011. 198 с.
2. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта: пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2015.
3. Дрыгина И.В. Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе вуза: монография. Красноярск: СибГТУ, 2016. 154 с.
4. Евтихов О.В. Сравнительный анализ лидерских качеств руководителей разных управленческих уровней промышленного предприятия // Психология. Журнал высшей школы экономики. 2010. №1. С.114-121.
5. Котрухова Р.И. Эффективное лидерство и развитие лидерского потенциала современной молодежи // Вестник Челябинского государственного университета. 2019. № 14 (152). Специальный выпуск. С. 54-58.
6. Кричевский Р.Л. Психология лидерства. М., 2017.
7. Луткин С.С. Осмысление лидерской позиции педагога как условие развития его профессионально-педагогических компетентностей // Педагогическое образование в России. 2010. №2. С. 57-63.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА БИЙЛИК БОШҚАРУВИ ТИЗИМИ

Сирожиддин Бахридинович Баротов

Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Аштархонийлар давридаги сиёсий парокандалик натижасида Фарғона водийсида Қўқон хонлигининг ташкил топиши ва бийлик бошқаруви тизимининг вужудга келиши баён этилган.

Калит сўзлар: минг уруғи, Бухоро хонлиги, Аштархонийлар, Тепакўрғон, бий, бийлик бошқаруви тизими, Чодак хўжалари, “Қалъаи Раҳимбий”.

КИРИШ

XVIII асрнинг бошларида Фарғона водийсида ташкил топган янги давлат – Қўқон хонлигига маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган минг уруғи асос солди. Чунончи, XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларида аштархонийларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида юз берган тушкунлик, Фарғона водийси иқтисодий мустақиллигининг ўсиши ҳамда 1709-йилда Чодак хўжаларининг исён кўтариб, Фарғонанинг бир қисмини эгаллаши бунга шарт-шароит яратиб берди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қўқон хонлигининг ташкил топишига асосий сабаблардан бири бу, Бухоро тахтида ўтирган Аштархонийларнинг сўнгги ҳукмронларидан бири Убайдуллахоннинг ҳукмдорлиги (1702-1711) вақтидаги хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазият чигаллашиб, марказий ҳокимиятнинг янада заифлашиб қолиши бўлди. Убайдуллахон Бухоро хонлигининг ҳарбий жихатдан кучайтириш учун аввало уни иқтисодий кучайтириш зарурлигини англаб, 1708-йилда пул ислоҳатини ўтказди. Бу ислоҳатни ўтказишдан бир қатор мақсадларни кўзлайди. Аввало, бекликлардаги бебош ўзбек амирларининг иқтисодий кучини сусайтириб, давлат хазинасини тўлдириш ва мамлакатни молиявий аҳволини яхшилашга ҳаракат қилиб пул ислоҳатини ўтказди. Забт этилган паст қийматли мис пуллар бозорларда савдогарлар томонидан олинмасдан, дўконлар ёпилиб, Бухоро шаҳрида катта қўзғалон кўтарилади. У катта қийинчилик билан бостирилган

бўлсада, мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий вазият яхшиланмади.

Марказий ҳокимиятнинг заифлашуvidан фойдаланган Чодак хўжалари 1709-йилда Фарғонада кўзғалон кўтариб, водийнинг бир қисмини эгаллашга муваффақ бўлади. Натижада 1710-йилда ўзбекларнинг минг қабиласи бошлиғи Шохруҳбий ҳокимият тепасига келиб, мустақил давлат тузилганлигини эълон қилади. Шохруҳбийнинг (1710-1721) ҳукмдорлиги даврида бу давлат водийдаги кичик худуддан, таркибида Кўкон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва улар атрофидаги қишлоқларни ўз ичига олган, анчайин марказлашган давлатга айланади. Шохруҳбийнинг ўғли Муҳаммад Абдурахимбийнинг ҳукмронлик йилларида (1721-1733) мамлакатга Андижон ва Хўжанд кўшиб олиниб ҳатто, қисқа вақт бўлса ҳам Бухоро хонлигига тегишли бўлган Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларини эгаллаб, Шаҳрисабзга таҳдид қилади. Абдурахимбий Кўкон қишлоғи яқинида янги шаҳар қуришни бошлайди. Қурилишнинг илк даврларида бу шаҳар “Қалъаи Раҳимбий” деб аталади. У тез орада касалланиб вафот этганидан сўнг, тахтга ўтирган укаси Абдукаримбий қурилишни тугаллаб пойтахтни Тепақўрғондан Кўконга кўчиради. Шу тарихи манбаларда бу давлатнинг номи шартли равишда янги шаҳар номи билан Кўкон хонлиги деб номлана бошлайди. Абдукаримбийнинг ҳукмронлик вақтида давлат ҳокимияти янада мустақамланиб худуди кенгайди. У 1745-йилда Фарғона водийсига ҳужум қилган жангари қалмоқларни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлиб, улар босиб олган Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарларини қайтариб олади.

Абдукаримбийдан сўнг тахтга ўтирган Абдурахмон тўққиз ойлик ҳукмдорлигидан сўнг тахтдан туширилиб, ўрнига Абдукаримбийнинг набираси Эрдонабий ҳукмдор сифатида эълон қилинди. Эрдонабий ҳукмронлиги вақтида (1755-1769) мамлакатни ички сиёсий жиҳатдан мустақамлашга ҳаракат қилади. Ташқи сиёсатда эса Фарғона водийсининг муҳим дарвозаларидан бири бўлган Хўжандни босиб олиш учун Бухоро амирлиги билан бир қанча урушлар олиб борган. Фарғона водийсида Эрдонабийнинг ҳукмронлик йилларида давлат кудрати анча юқорилаб, водийда тинчлик ва фаровонликка эришилган. Мамлакатнинг шарқда жойлашган Ўзган, Ўш каби худудлар ҳам Кўконга бўйсундирилиб, 1758-1759-йилларда Хитойдаги ҳукмрон сулола ҳисобланмиш Цин империясига (1664-1911) қарашли Шарқий Туркистонга бир неча бор ҳарбий юришлар қилган. Эрдонабий вафот этганидан сўнг тахтга Шохруҳбийнинг учинчи ўғли Шодибекнинг фарзанди Сулаймонбек ўтиради. У Кўкон тахтида 6 ой ўтирганидан сўнг суиқасд қурбони бўлиб вафот этади.

Қўқонда кейинги давлат бошқаруви 1770-1801-йилларда ҳукмдорлик қилган Норбўтабек қўлига ўтади. У марказий ҳокимиятни мустақамлашда, бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир қанча мувафқиятга эришди. Наманганда ва Чустда кўтарилган ғалаёнларни бостирганидан сўнг, бу шаҳарларда ўзига содиқ одамларини ҳоким қилиб тайинлади. Бир неча юришлардан сўнг, Хўжандни эгаллаб, 1799-йилда Тошкентни эгаллаш учун хос навкарбошиси Хонхўжа бошчилигида катта кўшин юборади. Бу кўшин Тошкентда қаттиқ қаршиликка учраб, мағлубиятга учрайди. Норбўтабек 1801-йил касалликдан Қўқон шаҳрида вафот этганидан сўнг, унинг катта ўғли, сулола тарихидаги энг ёрқин вакил ҳисобланувчи шахс Олимхон (1801-1810) тахтга ўтиради. Унинг тахтга келиши мамлакат тарихидаги янги саҳифа ҳисобланади. Чунки унинг давридан Қўқондаги бийлар бошқаруви, 1805-йилдан хонлик номини олиб, Қўқон хонлиги давлати янги поғонага чиқади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларида аштархонийларнинг сиёсий ҳаётидаги парокандалик Фарғона водийсида минг уруғининг ҳокимиятни қўлга олиши ва Қўқон хонлигининг ташкил топишига олиб келди. Тарихдан ибрат ва хулоса чиқариб, келажакда адашмаслик тўғрисида Ўзбекистоннинг биринчи президенти шундай деган эди: “Тарихдан ибрат олиб яшаш, тарих ҳақиқатларини билиш кишига қувват беради, уни ҳаёт ҳақиқати билан қуроллантиради. Тарихни ёзишда ҳеч қачон ўнг томонга ҳам, чап томонга ҳам оғмасдан, фақат ҳақиқат ва адолат нуқтаи назаридан йўл тутилиши керак. Сохта тарих бамисоли оғу каби инсонни заҳарлайди, унинг онгу дунёқарашини чалғитади.... Лекин яхши кунлар, обод ва фаровон ҳаётнинг қадрига етиш учун инсон баъзи-баъзида ортга назар ташлаб туриши ҳам керак. Тарихдан сабоқ чиқариб яшаши лозим. Мен, авваламбор, ёшларимизга қарата айтмоқчиман: ўқинг, тарихни ўрганинг, тарихини, ўтмишини билган одам келажакда адашмайди”.

REFERENCES

1. И.А.Каримов. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2015 й.
2. А.Сағдуллаев. Б.Аминов. Ў.Мавлонов. Н.Норқулов. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.: “Академия”, 2000 й.
3. А.Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: “Шарқ”, 2000 й.

4. Аваз Мухаммад Агтор Хўқандий. “Тарихи Жахоннамои” // “Шарқ юлдузи” 1991-й. 8-сон.
5. Мирза Олим Мушриф Тошкандий. “Ансоб ус-салотин таворих ва ул-ҳавоқин” Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1314.
6. Тарихи Шохрухий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1787.

O'ZBEK-INGLIZ PAREMALAR PARALLEL KORPUSLARI SEMANTIK TEGLARINI YARATISHDA SEMANTIK IZOH BERISH MUAMMOLARI

Husniddin Bahritdinovich Ruziyev

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

ruzievx@tersu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o'zbek-ingliz paremallar parallel korpuslari semantik teglarini yaratishda semantik izoh berish muammolariga bag'ishlanga. O'zbek va ingliz tillarida paremalarning semantik teglashga doir namunalar tahlil qilingan. Maqola tarjima nazariyasi va amaliyoti hamda parallel korpus sohasida ish olib borayotgan yosh mutaxassislar uchun material bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: parema, maqol, korpus, parallel korpus, semantik teglash, semantik izohlash, sinonim.

ABSTRACT

This article is devoted to the problems of semantic interpretation in the creation of semantic tags of Uzbek-English paremas parallel corpora. Samples of semantic tagging of paremas in Uzbek and English languages were analyzed. This article could be used as a material for young specialists in the field of the theory and practice of translation and parallel corpora.

Keywords: parema, proverb, corpus, parallel corpus, semantic tagging, semantic interpretation, synonym.

KIRISH

Bugungi globallashuv asrida jamiyatning barcha sohalari kabi tilshunoslik ham zamonaviy kompiyuter texnologiyalari va internet tarmoqlari bilan integrallashib bormoqda. Hozirgi kunda til materiallarini topish, ularni o'rganish va tadqiqot olib borish jarayonini elektronlashtirish bugungi kun tilshunosligining dolzarb vazifasidir. Bu vazifani o'tgan asrning 60-yillari boshlarda AQSHda asos solingan korpus tilshunosligi amalga oshirmoqda. Korpus - kompyuterning ma'lumotlar bazasida saqlanuvchi og'zaki va yozma matnlar majmui. Korpusda yig'ilgan materiallarning aniq yozilgan vaqti, qaysi uslubga mansubligi, qaysi manbaga tegishliligi ham batafsil yoritilgan bo'ladi. Korpusning bu imkoniyatlari undan keng hajmda va samarali foydalanish imkonini beradi. Bugungi kunda dunyoning ko'plab tillari o'z korpusiga ega. Mamlakatimizda ham O'zbek tili milliy korpusi va uning asosida korpusning boshqa turlarini yaratish ishlari jadal olib borilmoqda.

Korpus materialining necha tilda berilishiga ko'ra uning bir va ko'p tilli turlari mavjud. Bir tili korpuslarda mavjud til materiallari faqat bir til doirasida bo'ladi. Ko'p tilli korpuslar, odatda, tarjimonlar tomonidan foydalaniladi. Ko'p tilli korpusning yana bir ko'rinishi original matn va tarjima matndan iborat bo'ladi. Korpusning ushbu turi qiyosiy chog'ishtirma tadqiqot olib borishda, tarjima nazariyasi hamda kompyuter tarjimasini o'rganishda juda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ko'p tilli korpusning 2 turi mavjud:

- 1) bir-birining tarjimasi bo'lgan matnli korpus;
- 2) bir mavzuga oid ikki tildagi matnli korpus.

Birinchi turdagi korpus parallel matnlar korpusidir. Parallel korpus bu – tarjima qilingan matnlar juftligidir. Ikkinchi xildagi korpus —tarjima korpusi (translation corpora) deb atalib, ayni bir fikrning turli tildagi ifodasini o'rganish uchun muhimdir. Bir va ikki tilli korpuslarda semantik teglash muhim vazifa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Semantik teglash -semantika uchun yagona semantik nazariya mavjud bo'lmasada, ko'pincha semantik teglar ma'lum bir so'z yoki ibora tegishli bo'lgan semantik kategoriyalarni va uning ma'nosini aniqlaydigan torroq pastki kategoriyalarni bildiradi. Leksik birliklardan murakkabroq bo'lgan paremlar xususan maqollarni semantik teglash ancha mashaqqatli jarayondir. Tilimizning ziynati, pand-nasihat, donishmandlikni o'zida aks ettirgan xalq maqollari tugal fikrni bildirgan gap shaklda bo'ladi. O'zbek-ingliz paremlar korpusida maqollarni semantik teglash ikki tilga oid maqollarni ma'lum mavzularga biriktiradi, Buning natijasida, foydalanuvchi ma'lum mavzuga oid maqollarni oson topib oladi, tarjimonlar ham maqollar tarjimasini tezda topishga va ulardan samarali foydalanish imkoniga ega bo'ladi. Semantik teglashni quyida batafsil tushuntirib o'tamiz.

O'zbek-ingliz paremlar korpusida maqollarni semantik teglash tizimini ishlab chiqishda quyidagi manbalardan foydalanamiz:

- O'zbek xalq maqollari lug'ati ;
- O'zbek maqollarining izohli lug'ati;
- O'zbek badiiy asarlari;
- Oksford maqollarning qisqacha lug'ati;
- Oksford maqollar lug'ati;
- Ingliz badiiy asarlari.

Quyida O'zbek maqollarining o'zbek va ingliz tillarida semantik teglashda semantik izoh berish namunasi ko'rsatilgan.

№	O'zbek tili	Ingliz tili
1	<p>Pes-pesni qorong'ida topar- Pes bu yerda yomon odam ma'nosida ishlatilgan. Bunday odamlar odatda o'zlarining yaramas ishlarini odamlardan bekitib, tunda, ovloq joyda amalga oshiradi.</p> <p>Misol — <i>Bittasi toshkandlik Yusufbek hojining o'g'li — Otabek. Qo'rboshi yozdi:— Ha-ha! Hali Yusufbek hojining o'g'li degin. Bizning Marg'ilonni ham qong'a botirmoqchi ekan-da, muttahamlar, ikkinchisi?</i></p> <p>— <i>Shu kunlarda Otabekka qizini bergan marg'ilonlik Mirzakarim.</i></p> <p>— <i>Pes-pesni qorong'ida topqan ekan, uchinchisi?</i></p> <p>— <i>Otabekning quli — Hasanali.</i>(Qodiriy O'tkan kunlar 66-bet)</p> <p>Sin.Ko'r ko'rmi qorong'ida topar.</p> <p>~pes-yaramas, moxov odam.</p> <p>Pes-pesni qorong'ida topar.</p> <p>(O'zbek xalq maqoli)</p> <p>~topmoq II-nogahon ko'zi tushib qo'lga kiritmoq, topib olmoq, uchratmoq.</p> <p>-<i>Ana, topishib, ham ketdi!-dedi Xadichaxon ichkaridan. —“ Pes-pes bilan..... qorong'uda “ dedi- Poshshaxon.</i></p> <p>~qorong'u I- qorong'ulik bosgan, qorong'ulikka cho'mgan, ziyodan, nurdan mahrum bo'lgan.</p> <p><i>Omadini qarang, u ko'chadagilarga ham kerak ekan, u kabi bola kam emas ekan. Pes pesni qorong'ida topganiday, ko'chabazorilar bir-birlari bilan tez topishar ekan.</i></p>	<p>Even in the darkness a wretch will find his own kind - wretch is used here in the sense of a bad person. Such people usually hide their evil deeds from others and carry out their evil intentions at night and in deserted places.</p> <p>Example- <i>One of them is Atabek from Tashkent, son of Yusufbek-hadji.' "Aha" muttered Kurbashi as he wrote. " The son of Yusufbek-hadji, you say! What a scoundrel! They want to drown our Margilan in blood, too! And who is the second?" "Mirzakarim. from Margilan. He married his daughter to Atabek but a few days ago."</i></p> <p><i>"Even in the darkness a wretch will find his own kind. Who else?" "Atabek's slave, Khasanali."</i></p> <p>“The days gone by” by Abdulla Kodiriy p 66</p> <p>Syn. The blind leading the blind.</p> <p>~ wretch - a wicked, leprous man.</p> <p>Even in the darkness a wretch will find his own kind.</p> <p>(Uzbek folk proverb)</p> <p>~find II- catch a glimpse, to meet.</p> <p><i>"Well, he found it and left!" Khadicha Khan said from inside. " Even in the darkness a wretch will find his own kind," Poshshakhan said.</i></p> <p>~dark I- covered in darkness, immersed in darkness, deprived of light.</p> <p><i>Look at his luck, he is needed by the street people, there are not many children like him. Even in the darkness a wretch will find his own kind as street hooligans find each other quickly.</i></p>

Quyida Ingliz maqollarining ingliz va o'zbek tillarida semantik teglashda semantik izoh berish namunasi ko'rsatilgan.

№	Ingliz tili	O'zbek tili
1	<p>Caesar's wife should be above suspicion- People who are associated with public figures should avoid doing anything that has a negative impact on that public figure. This expression came from the story about Julius Caesar and his wife, Pompeia. A young man named Publius Clodius Pulcher sneaked into Pompeia's party for the purpose of seducing her. This led to Publius's arrest and trial. After the trial, Caesar divorced Pompeia. When people questioned if this might have had anything to do with the trial of Publius, Caesar said: "My wife ought not even to be under suspicion." Because Pompeia was suspected of having an extramarital affair, Caesar felt that he had to divorce her to protect his dignity.</p> <p><i>Richmond was one of my officers. I sent him on a reconnaissance. He was killed. Natural course of events in war time. Wish to say resent very much - slur on my wife. Best woman in the world. Absolutely - Caesar's wife!"</i></p> <p>(Christie) And then there were none p 50</p> <p>Syn. The Commissioner must be above suspicion like Caesar.</p> <p>~ Caesar- the Roman emperor and general Julius Caesar. <i>You are impertinent, madam. Lady (humbly). I beg your pardon, Caesar's wife is above suspicion (B. Shaw)</i></p> <p>~ wife- a female partner in a marriage. <i>Only about Edward! " Poirot said : "The one includes the other. Remember, Madame, you are Caesar's wife." (Christie)</i></p> <p>~ suspicion - a feeling that someone has done something wrong. <i>"I don't think so. The mother, Mrs. Judd, hinted something about a police constable, but that didn't surprise me. Those village Caesars are by no means above suspicion. He won't lose his job . " (Aldington)</i></p>	<p>Sezarning xotini shubhadan holi bo'lishi-shart (ekvivalenti: Xotin er orqasidan — xotin, Xonim xon orqasidan — xonim.)-Jamoat arboblari bilan aloqada bo'lgan odamlar ushbu jamoat arbobiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan har qanday harakat qilishdan qochishlari kerak. Bu maqol Yuliy Sezar va uning rafiqasi Pompey haqidagi hikoyadan kelib chiqqan. Publius Klodius Pulcher ismli yigit Pompeyani vasvasaga solish maqsadida uning ziyofatiga yashirincha kirdi. Bu Publiusning hibsga olinishi va sudlanishiga olib keldi. Suddan keyin Sezar Pompey bilan ajrashdi. Odamlar buning Publiyning sudiga aloqasi bormi degan savolga Sezar shunday dedi:</p> <p>"Mening xotinim shubha ostida bo'lmasligi kerak." Pompeyda nikohdan tashqari munosabatlarda gumon qilinganligi sababli, Sezar o'z qadr-qimmatini himoya qilish uchun u bilan ajrashishi kerakligini his qildi.</p> <p><i>Richmond mening polkimda zobit edi. Uni razvedkaga jo'natdim. U halok bo'ldi. Urush shunaqa o'zi, har qadamda kimdir o'ladi. Lekin rafiqamni isnodga qoldirmoqchi bo'lishganidan tutaqib ketayapman. Qanday pokdomon ayol edi-ya. Bir so'z bilan aytganda , Sezarning rafiqasi....</i></p> <p><i>Kristi O'nta negr bolasi 50-bet</i></p> <p>Sin. Komissar ham Sezar kabi shubhadan ustun bo'lishi kerak</p> <p>~ Sezar-Rim imperatori va generali Yuliy Sezar. <i>Siz shafqatsizsiz, xonim. Xonim (kamtarlik bilan). Kechirasiz, Sezarning xotini shubhadan holi bo'lishi- shart (B. Shou)</i></p> <p>~ xotin- nikohdagi ayol sherigi. <i>Faqat Edvard haqida! — dedi Puaro: — bittasi o'z ichiga oladi boshqa. Esingizda bo'lsin, xonim, siz Sezarning xotinisiz."</i> (Kristi) ~ shubha - kimdir noto'g'ri ish qilganini his qilish. <i>"Menimcha, shunday deb o'ylamayman. Ona, missis Judd, politsiya konstebliiga ishora qildi, lekin bu meni ajablantirmadi. Bu qishloqqa Sezarlar hech qanday shubha tug'dirmaydi. Hech kim ishini yo'qotmaydi". (Oldington)</i></p>

Semantik teglashda maqollarning semantik izohini berish bilan birga, ularning sinonimlari, maqol tarkibidagi va unga yaqin

ma'noli so'zlar izohi hamda misollari ikki til o'zbek va ingliz tillarida berilgan. Semantik teglarda maqollarga semantik izoh berishda o'zbek va ingliz xalqlariga xos maqollar asos qilib olingan.

XULOSA

O'zbek-ingliz paremlar parallel korpuslarida maqollarni semantik teglash tizimini ishlab chiqishda quydagi muammolarga duch kelamiz:

- maqollar leksik birliklarga qaraganda murakkab komponent;
- maqollar o'zida har bir millatga xos madaniy xususiyatlarni aks ettirishi;
- ikki tilli parallel korpuslarda maqollarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolari.

XULOSA

Xulosa shuki, o'zbek-ingliz paremlar parallel korpuslarida maqollarni semantik teglashda semantik izohlash orqali ularni mavzular asosida oson topib olish mumkin, foydalanuvchi har bir tilga xos maqollarni sinonimlarini topishi, tarjimonlar mavzular asosida maqollarni tarjima variantlaridan asl tarjima materiallarni ikkinchi tilga tarjima qilishida foydalanish imkoniga ega bo'ladi.

REFERENCES

1. Qodiriy A., O'tkan kunlar. "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent, 2012. - 384 b.
2. Cho'lpon "Kecha va Kunduz" - T.: "Ilm-ziyo-zakovat", 2019. - 288 b.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. М., 1981.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (А.Мадвалиев таҳрири остида). 5 жилдлик. — Тошкент: — Ўзбекистон миллий энциклопедияси|| Давлат илмий нашриёти, 2000-2006.
5. Буковская, М. В. Вяльцева СИ. и др. Словарь употребительных английских пословиц. - 3-е изд., стер. - М. : Рус. яз., 1990. - с. 230.
6. Carol Ermakova . (2017). The days gone by. Novel by Abdulla Qodiriy. UK.
7. Christopher Fort. (2019).Night and day. Novel by Abdulkhamid Sulaymon ugli Chulpon. USA.
8. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt and Melita Aleksa Varga. Introduction to Paremiology. A Comprehensive Guide to Proverb Studies. Eds. . Berlin: Walter de Gruyter, 2015.
9. Zakharov, In P; Bogdanova, S. Yu. Corpus Linguistics (Textbook) Irkutsk-IGLU :. — 2011

10. The Oxford Dictionary of Proverbs and Jennifer Speake, John Simpson Fifth Edition, Oxford University Press, 2007. P. 625.
11. BAKHRITDINOVICH, R. K. The Approach of Paremiology in Parallel Corpora. JournalNX, 6(05), 216-222.
12. Ruziev, K. B. (2020). Proverbs and corpus linguistics. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (6), 64-67.
13. Ruziyev, K. (2021). Paremiological units and their differences. InterConf.
14. Ruziyev, K. (2021). Etymology of the word and term paremia. InterConf.
15. RUZIYEV, X. B., & SIDIKOVA, S. A. K. (2019). Translation problems of proverbs and some special tip for translating from english into uzbek. Наука среди нас, (5), 100-105.

O'ZEK TILIDA SINTAKTIK QOLIPLAR

Mohinur Mo'min qizi Raxmatilloeva

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Kompyuter lingvistikasi
yo'nalishi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda tilshunoslikda paydo bo'lgan yangidan yangi yo'nalishlarning mavjudligi o'zbek tilining serqirra imkoniyatlarini mashina orqali oson o'rganish, qoliplashtirish, bevosita boshqa tillar bilan solishtirish kabi amallarni vujudga keltirdi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi sintaktik qoliplar to'g'risida mulohazalar bayon etilgan. O'zbek tilidagi ayrim so'z birikmalari qoliplari boshqa chet tillari, jumladan ingliz tili so'z birikmalariga taqqoslangan.

Kalit so'zlar: lisoniy sintaktik qolip, so'z birikmasi qolipi, sodda gap qolipi, hosilaning cheksizligi, moddiylikdan xolilik.

ABSTRACT

The emergence of new directions in linguistics today has made it possible to easily study, model, and directly compare the multifaceted potential of the Uzbek language with other languages. This article provides feedback on Uzbek syntactic patterns. Some Uzbek phrases are compared to other foreign phrases, including English.

Keywords: linguistic syntactic pattern, phrase, phrase pattern, product infinity, materiality.

KIRISH

Dunyodagi barcha tillar bir-biri bilan aloqada, muomalada bo'lib, bir-biridan so'z olib boyiydi. Barcha tillar o'sha til tilshunoslari tomonidan o'rganiladi, boshqa tillarga taqqoslanadi. Shu jumladan, o'zbek tili ham keng imkoniyatga ega til sifatida bir necha yo'nalish, usullar orqali o'rganilmoqda. Kompyuter lingvistikasi sohasi bugungi davr talabi asnosida tilimizda korpus yaratish, avtomatik tarjimani shakllantirish kabi qator muhim ahamiyatga molik amallar bilan mashg'ul soha sifatida ma'lum.

Gapning qisqasi yaxshi, qisqasidan hissasi yaxshi deganlaridek, o'zbek tilida ma'lum sintaktik qoliplar yaratilgan. O'zbek tilidagi ushbu sintaktik qoliplar cheklangan, ammo ular voqelikda chekchegarasiz ko'rinishga ega. U so'z birikmasi qolipi bo'ladimi yoki

sodda yoxud qo'shma gaplarning sintaktik qolipi bo'ladimi, nutq vaziyatidan kelib chiqib voqelikka kirishadi, ma'lum bir qolip yuzlab, hatto minglab ma'nolarni yuzaga chiqaradi. Ushbu sintaktik qoliplar orqali tilshunoslikda bir tilni ikkinchi tilga taqqoslab o'rganish tilni o'zlashtirishga kata imkon beradi. Tildagi bir qolip asosida nutq vaziyatga qarab, turli xil gaplar tuzish mumkin, bu esa gaplardan voqelikda oson foylanish imkoniyati demakdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“O'zbek tilida lisoniy sintaktik qoliplar”

Til imkoniyati keng, birgina voqelikni turli usullarda yetkazish uchun beminnat vositachi hisoblanadi. Tilning tuzilishiga keladigan bo'lsak, turli tomondan o'rganilayotgan bir til strukturasi turlicha namoyon bo'ladi.

Giyomning ta'rificha, ifodalanmishlar va ifodalovchilarning umumiyliigi asosida tarkib topgan sistemadir. Ifodalanmish tasavvur doirasiga kirsak, ifodalovchi esa ifoda doirasidadir. Bu holda til nutqning imkoniyati va yashirin zahirasi bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tili boy imkoniyatlarini namoyon etadigan bo'limlardan biri bu sintaksisdir. Sintaksis aynan bir-birini ham mazmunan, ham shaklan to'ldiradigan birliklarning ko'p qirrali mohiyatini namoyon etadi. Jumladan, “asal” so'zini oladigan bo'lsak, nutqdan tashqari holatda narsa-buyum ma'nosini ifodalasa, masalan: foydali asal; nutqqa aralashib, sintaksisda yana boshqa qirralarini jumladan ijobiy bo'yoqqa ega belgi ma'nosini ham ifodalashi mumkin. Masalan, asal bola kabi.

Nutqiy sintaktik birlik sifatida nutqda qo'llaniladigan, sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan, o'qish, yozish, aytish, eshitish mumkin bo'lgan so'z birikmasi va gap tushuniladi. Lisoniy sintaktik birlik esa so'z birikmasi va gap hosil qilish qolipi. Lisoniy sathga tegishli bo'lganligi uchun ularni lisoniy sintaktik qolip (qisqacha LSQ) deb ataymiz.

LSQ g'isht qolipiga o'xshaydi. Inson ongida ham so'zlash, nutqni shakllantirish maqsadida leksemalarni so'z birikmasi shakliga keltirish, gap hosil qilish qolipi mavjud. Ular LSQ, model, konstruksiya, qurilma deb nomlansa-da, aslida bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kitobni o'qimoq kabi cheksiz birikmani chiqaradigan [ot^{tushum kelishigi} +fe'l] so'z birikmasi qolipi qanday nomlanmasin, uning mohiyatiga ta'sir qilmaydi.

Sintaktik qolip so'z birikmasi, gapning qolipi bo'lib, bir qolipni imkoniyatidan foydalanib, voqelikka nutq vaziyatidan kelib chiqib, bir necha so'z birikmasi yoxud gap hosil qilish mumkin, bunday lisoniy sintaktik qoliplar bir tilni o'rganish, o'zlashtirish boshqa tillarga

uning grammatikasini solishtirish uchun tilning ixchamlashtirilgan, muqobil vositasidir. Bugunga kelib tilshunoslarimiz tomonidan ham LSQ ustida amaliy izlanishlar olib borilmoqda, tilimizning modellashtirilishi amalga oshirilib, buning uchun nimalarga ahamiyat qaratilishi lozimligi haqida fikr mulohazalar bildirilmoqda.

LSQlar nutqiy hodisa sifatidagi gaplarning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida yashaydi. Bu gapning struktur elementlari orasidagi munosabatni ifodalab, uning umumiy grammatik ma'nosini o'zida mujassamlashtiradi.

Qoliplar haqidagi xulosa hali izchil va mukammal emas, yoxud ajratilgan qoliplarda umumiylik yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birliklar kabi qoliplar ham miqdoran chekli va mohiyatan umumiy bo'lishi lozim.

Demak, qolip va nutqiy hosila bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalardir. Zero, bir tildan foydalanish uchun uning nutqiy hosilasini voqelantirish uchun undagi lisoniy qoliplarni bilish ham zarur bo'ladi.

Demak, so'z birikmalari qolipi cheklangan, 18ta, ammo yuqorida ta'kidlanganidek, ularning har biridan cheksiz so'z birikmalari hosil qilinadi.

Demak, ushbu so'z birikmalari qolipi bilan cheksiz so'z birikmalari hosil qilish mumkin va ulardan hosil bo'lgan hosilalarning har biri nutq vaziyatidagi betakrorlik.

[ot^{tushum kelishigi} +fe'l] – gulni uzmoq, daraxtni ekmoq, onani e'zozlamoq, she'rni yodlamoq.

Ushbu qolip bu so'z birikmalari uchun umumiy bo'lsa-da, gul, daraxt, she'r narsa oti, ammo ona shaxs oti, yoxud ular bilan birikkan uzmoq, ekmoq harakat fe'li hisoblansa, e'zozlamoq, yodlamoq faoliyat fe'llari hisoblanadi;

Xuddi shunday har bir qolipdan hosil bo'lgan so'z birikmasi hosilasi qayta tuzilganda, boshqa hosilaga aylanadi.

[ism^{qaratqich kelishigi} +ism^{egallik qo'shimchasi}] – daftarning varog'i, daraxtning bargi, hosilaning cheksizligi;

[ot^{jo'nalish kelishi} + fe'l] – maktabga bormoq, uyga qaytmoq, daftarga yozmoq, qishloqqa jo'namoq;

[ot^{chiqish kelishigi} +fe'l] – shahardan chiqmoq, yoddan aytmoq, yurakdan gapirmoq, ishdan bo'shamoq;

[ot^{chiqish kelishigi} +sifat] – tomdan baland, guldan chiroyli, qarindoshdan aziz.

[ot^{day} +sifat]- onaday mehribon, otaday ulug', suvday pok;

[sifat+ot] – yangi hayot, uzun yo'l, xolis maslahat;

[ot, o'rin ravishi^{o'rin-payt kelishiga} + fe'l] – mehmonxonada turmoq, restoranda ko'rishmoq, shu yerda yashamoq;

[ot^{bilan} + fe'l] – gul bilan bezamoq, surat bilan suhbatlashmoq.

[payt bildiruvchi so'z^{qadar} +fe'l] – kechga qadar tugamoq, tongga qadar suhbatlashmoq, keying yilga qadar ko'rishmaslik.

Ushbu so'z birikmalaridan ayrimlarini boshqa tillarda, jumladan, ingliz tilida turli xil sintaktik qolip ko'rinishiga ega ekanligining guvohi bo'lamiz:

Kitobni o'qimoq – to read the book - [to V + the N]

She'ni yodalamoq – to learn by heart the poem - [to V + the N]

Daraxtni ekmoq – to plant the tree - [to V + the N]

ushbu so'z birikmasi qolipida;

Maktabga bormoq – to go to school [to V + to N]

Uyga qaytmoq- to return to home [to V + to N]

Daftarga yozmoq – to write in a notebook [to V + in a N]

Qishloqqa jo'namoq – to go to the village [to V + to N] ushbu so'z birikmalari qolipida,

Daftarning varog'i – copybook's sheet - [N's + N]

Uzukning ko'zi – ring's eye - [N's + N]

Daraxtning bargi – tree's leaf - [N's + N] yuqoridagi so'z biriklari qolipidan farqli ravishta hosilaning cheksizligi so'z birikmasi – product infinity [N+N] so'z birikmasi qolipida beriladi.

Shahardan chiqmoq – to leave the city – [to V + N]

Yoddan aytmoq – to say by heart – [to V + N]

Yurakdan gapirmoq – to speak from the heart – [to V + from the N]

Ishdan bo'shamoq – dismissal – V

Guvohi bo'lganimizdek, o'zbek tilimizdagi bitta [ot^{chiqish kelishigi} +fe'l] so'z birikmasi qolipida tuziladigan bir necha so'z birikmalari ingliz tilida turli qoliplarga mos tushmoqda.

Yuqorida ko'rib o'tgan [ot^{chiqish kelishigi} +sifat] so'z birikmasi qolipidan hosil qilgan bir necha so'z birikmalari esa ingliz tilida turli qoliplar ko'rinishiga ega.

tomdan baland – high from the roof – [Adj from+ the N]

guldan chiroyli – beautiful from a flower - [Adj from + a N]

otadan ulug' - greater than father [Adj than + N]

Shohidi bo'lganimizdek, turli tillarning grammatikasi, xususiyatlari, tuzilishi turli xil.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek tilida sintaktik qoliplar, jumladan so'z birikmalari qolipi 18 ta, ya'ni cheklangan

bo'lishiga qaramay, undan hosil qilinadigan hosila cheksiz. Qolip imkoniyatini so'z birikmasi voqelikka kiritadi, so'z birikmasi qolipidan hosil bo'lgan hosilalar cheksiz mohiyatga ega. Birgina so'z birikmasi qolipidan bir nechta millionlab so'z birikmalari, o'z va ko'chma ma'nodagi birikmalar, jumladan, barqaror birikmalar, hatto iboralar ham hosil qilish mumkin.

Ushbu so'z birikmalari qoliplaridan hosil bo'lgan hosilalarni boshqa tilga, jumladan, ingliz tiliga taqqoslaganimizda ular orasidagi farqni sezamiz. O'rganilayotgan, yoxud taqqoslanayotgan tillar orasida umumiylik jihati qancha ko'p bo'lsa, ularning lisoniy sintaktik qoliplari bir-biriga shuncha o'xshash bo'lishining, aksincha tillar orasida xususiylik ko'proq bo'lganida, ularning lisoniy qoliplari bir-biridan kesin farq qilishining guvohi bo'ldik.

REFERENCES

1. R.Sayfullayeva, M.Qurbonova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Tosh:-2009
2. Baskakov N. A., Sodiqov A. S., Abduazizov A. Umumiy tilshunoslik. – Tosh:-1979.
3. Bushuy A. M., Safarov Sh Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Tosh:-2007
4. Jamolxonov H. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. O'quv qo'llanma. – Tosh:-2009.
5. Zamonaviy o'zbek tili. Sintaksis. Darslik. Tosh:-2013
6. [B.Bahriddinova. Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksis. Qarshi. 2007](#)

MAKTABDA BIOLOGIYA DARSLARIDA MASALALAR YECHISH VA KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Gulsin Xushmamatovna Qo'ldashova

Oysara Yandashevna Yulchiyeva

Toshkent stamatologiya instituti akademik litseyi o'qituvchilari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim jarayoniga innovatsion, axborot yondashuvlarni joriy etish, integrativ yondashuvlar asosida o'quvchilarning zaruriy kompetensiyalarini shakllantirish yuzasidan amaliy ishlarni amalga oshirish bo'yicha muhim bo'lgan masallar haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: globallasuv, kreativ, integratsiya, elektron ta'lim, intellektual, kompetentlik.

KIRISH

Ta'lim tizimida ta'limni globallasuv va integratsiyalashuv jarayonlariga moslashtirish, tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish, bilim olishning intellektual tizimidan foydalanishga tayyorlash va kasbiy imkoniyatlarini kengaytirish muhim yo'nalish sifatida qaralmoqda. Ta'lim jarayoniga innovatsion, axborot yondashuvlarni joriy etish, elektron ta'limni rivojlantirish, elektron manbalar, resurslar safini kengaytirish, aralash ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish, integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning zaruriy kompetensiyalarini shakllantirish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.[1]

Jahonda ta'limning globallasuv sharoitida o'qitishning elektron ta'lim resurslari bilan boyitish, ijtimoiy talablarga moslashtirish zaminida o'quvchilarni mustaqil faoliyatini tashkil etish, kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish, zamonaviy kasbiy faoliyat sohalariga tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari ta'lim tizimidagi ilg'or tajribalarni o'rganish uzluksiz biologik ta'lim jarayoniga kompetensiyali yondashuvni tatbiq etish zarurligini ko'rsatdi.[2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirishni xalqaro ta'lim standartlariga muvofiq integratsiyalash, jahon amaliyotiga asoslangan ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali

integrativ texnologiyalar vositasida takomillashtirish masalalarining ilmiy yechimiga qaratilgan. Zamonaviy rivojlangan jamiyatga ilmi, ma'naviyatli, bar qaror rivojlanish talablariga javob beradigan, respublikamiz kelajagi uchun qayg'uradigan intellektual yetuk avlodlarni yetkazish zarur.[3]

Ta'lim tizimidagi bugungi ijtimoiy talablar axborotlashtirish jar ayonlarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Maktab ta'limini zamonaviy rivojlanish talablariga moslashtirish fanlardan elektron ta'lim resurslarini takomillashtirish, o'quvchilarning elektron manbalar bilan faol muloqot ini ta'minlash, mustaqil ta'limni amalga oshirish va o'z - o'zini baholash, zaruriy ma'lumotni operativ izlab topish va yuzaga kelayotgan muammolarni hal etishda undan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Mazkur nuqtai nazardan ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri kompetentlik hisoblanadi. Kompetentlik faqatgina bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'libgina qolmay, o'quvchilarning egallagan bilimlarini mobillashtirish va aniq vaziyatlarda tajribada qo'llay olishi bilan tavsiflanadi. Bundan ta'limning asosiy vazifasi kelib chiqadi: o'quvchilarni topshiriqlarni yechish faoliyatiga va hayot faoliyati doirasida turli muammolarni hal etishga o'rgatish.[4]

Biologik ta'lim mazmunini tanlash va metodik ta'minotini yaratishda o'quvchilarning qiziqishlarini orttirish, ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, ekologik muammolarni hal etish, didaktik jihatdan qayta ishlangan o'zida o'quvchilarning avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini yangi kutilmagan vaziyatlarda qo'llash, o'zlarining hayotiy tajribalari, kuzatishlari yuzasidan ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradigan o'quv topshiriqlari bo'lishiga e'tibor qaratish lozim. Biologiya fanidan DTStalablari asosida tayyorlangan 9 - sinf dasturida har bob tugaganda mavzular kesimida amaliyotga yo'naltirilgan (kompetentlikka) va fanlararo bog'liqlikka doir masalalar (mantiqiy) yechishga katta e'tibor qaratilgan.

Bir so'z bilan aytganda bu jarayonda o'quvchilarga bilimlar tayyor holda uzatilmaydi, balki muammo tarzida qo'yiladi, o'quvchilar qo'yilgan muammoni o'zlari mustaqil yechadilar. O'quv topshiriqlarini mukammal bajarishga yo'llash ularning bilish faoliyatini faollashtirish hamda kompetentligini rivojlantirish imkonini beradi.[5-6]

O'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishda ta'limga faol va interfaol yondashilishi kerak. Passiv yondashuvda o'qituvchi mavzuni bayon etadi. O'quvchi ularni tinglaydi va tegishli qismlarini yozib oladi. Uy vazifalarini qo'llanma, darsliklardan o'qib o'rganadi. Bu jarayonda o'quvchi bilan o'qituvchi orasida bir tomonlama aloqa o'rnatiladi. O'quvchi o'zdarajasida, ya'ni qobiliyati, qiziqishi, istagi, xohishi darajasida

o'zlashtiradi. Unda ta'lim mazmunini o'zlashtirish kafolatlanmaydi. O'quvchilarda kompetensiyalar o'qituvchi tomonidan tayyor aytib berilgan ma'lumotlar bilan shakllanmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJAR

O'qituvchi ta'lim mazmunini bayon etish uchun bor kuchini, mahoratini ishga solib dalil, ko'rgazmali qurol, didaktik tarqatma materiallar yordamida tushuntirishga harakat qiladi. O'qituvchi o'quvchilar bilan mavzu yuzasidan fikr almashadi, ijodiy ishlar, amaliy topshiriqlar beradi. O'quvchilar uy ishlarini mustaqil ishlash, takrorlash orqali bajaradilar.[1] Bu jarayonda o'quvchi bilan o'qituvchi orasida ikki tomonlama aloqa o'rnatiladi. Ta'lim mazmunini birmuncha o'zlashtirishga erishiladi. Bunday yondashuvda o'quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarning elementlari to'liq bo'lmasada, shakllanadi. Bunday deyilishiga sabab shuki, kommunikativ kompetensiyaning "kichik guruhlar bilan ishlash jarayonida guruh a'zolarining javoblarini tinglay olish", "hayvonlar haqidagi ma'lumotlarni o'z o'rtog'iga tushuntirish" yoki ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasining "tirik organizmlarning o'ziga xos jihatlarini bilishi, ularning salbiy tomonlarini o'zidankichik bo'lgan yoshlarga o'rgatish jarayonida faol ishtirok etishi", milliy va umumadaniy kompetensiyaning "insonlarga nisbatan mehr-muruvvat, sahiylik, o'zgalarning dunyoqarashini hurmat qilishi" kabi elementlari shakllanishi o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati tashkil etilgandagina amalga oshadi. Faol yondashuv esa o'qituvchi va yakka holdagi o'quvchining muloqoti ko'rinishida bo'ladi.[7]

O'quvchilarning o'zaro fikr almashishlariga imkon beriladi: yechimini kutayotgan masalalarni hamjihatlikda muhokama etadilar, yechadilar, vaziyatdan chiqishda hamkorlikda yechim topadilar. Olgan axborotlari asosida bilimlarini bir-birlariga namoyish etadilar. Bir-birlaridan ilhomlanib, ruhiy qoniqish hosil qiladilar. Ta'lim mazmunini to'la o'zlashtirishga erishiladi. Interfaol yondashuv o'quvchilarda kompetensiyalarning to'liq shakllanishiga imkon beradi.[8]

Kompetensiyalarni shakllantirishda qo'llaniladigan ko'pgina usul, metod va texnologiyalar mavjud. Ulardan yuqori samara beradigan metodlar, texnologiyalardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz. Loyihalash metodi o'quvchilar uzluksiz ravishda murakkablashib boradigan amaliy topshiriqni rejalash, konstruksiyalash va bajarish jarayonida bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'ladigan o'qitish tizimidir. Ta'lim oluvchilar muammoli masalalar bilan bog'liq loyihalarni bajaradilar.

XULOSA

Xulosa qilsak, o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishda, avvalo, mavzu mazmunidan kelib chiqib, biologiya fanining o'quv dasturi keltirilgan qaysi kompetensiyalarning elementlarini shakllantirishini belgilaydi, so'ng shu kompetensiyalar elementlarini shakllantirishda eng samarali natija beradigan pedagogik texnologiyalardan birini maqsadli ravishda tanlaydi . [9]

REFERENCES

1. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. Metodik qo'llanma "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent, 2002.
2. Abdushukurov A. K., To'rayeva H.T Talabalarga spirtlar mavzusini klaster usulda olib borish jarayonini o'rganish. "Pedagogik mahorat" ilmiy jurnal. Buxoro №3. 06.2022.
3. Shaxmurova G.A., Azimov I.T., Raxmatov U.E. Biologiyadan masala va mashqlar yechish. O'quv qo'llanma.
4. Zunnunova A, Avliyoqulov A. Pedagogik tadqiqot usullari. -T.: 2002 yil.
5. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion tãxnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). - T.: Iste'dod, 2008-yil, 180-b.
6. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalar. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun darslik. Toshkent, 2014.
7. To'rayeva H.T. Oliy o'quv yurtlarida kredit modul tizimini klaster usulida olib boorish. "Tafakkur ziyosi" ilmiy jurnal.Jizzah №2. 06. 2022
8. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. Metodik qo'llanma "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent, 2002.
9. Bozorov E.B., Musurmonova O.A. O'qituvchi ijodkorligi davr talabi.- T.:O'qituvchi.1991. 5. Yo'ldoshãv J.G', Usmonov S.A. Pãdagogik tãõnologiya asoslari.-T, 2001

INTRODUKSIYA SHAROITIDA LAVANDA (*LAVANDULA ANGUSTIFOLIA* MILLNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI

G. I. G'aniyeva

F. A. Tojiyeva

Termiz davlat universiteti botanika kafedrası o'qituvchilari

ganiyevvaruxsora82@gmail.com

ANNOTATSIYA

Lavandula angustifolia o'simligining introduksiya sharoitida reproduktiv biologiyasi sutkalik gullash maromi o'rganildi. Olingan ilmiy–amaliy natijalarga asoslanib, o'simlikning Surxondaryo viloyati iqlim sharoitida introdusent *L.angustifolia* tuplari ikkinchi yildan generativ davrga o'tdi. Havo harorati va nisbiy namlikning o'zgaruvchanligi gullash dinamikasiga ta'sir qilish to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *Lavandula angustifolia*,, sutkalik gullash maromi

KIRISH

Hozirgi davrda o'simliklar introduksiyasining ahamiyati kamaymasdan aksincha ehtiyoj oshib bormoqda. Sayyoramiz o'simliklari resurslarini o'zlashtirishning yangi istiqbollari ochib bermoqda. Ertapishar, serhosil, turli kasalliklarga chidamli, mahaliy tuproq-iqlim sharoitlariga moslashgan va boshqa foydali xo'jalik belgilarga ega o'simliklarni tanlash va sinash jarayonida ham o'simliklar introduksiyasini o'rni beqiyosdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 20 maydagi PF-139-sonli dorivor o'simliklar xom ashyo bazasidan samarali foydalanish, kasalliklarning oldini olish va davolashda dorivor o'simliklarni keng qo'llash, dorivor o'simliklarning madaniy plantatsiyalarini barpo etayotgan tadbirkorlik subyektlarini qo'llab quvvatlash orqali chuqur qayta ishlashni tashkil etish va qo'shimcha qiymat zanjirini yaratish maqsadida: lavanda va shu kabi dorivor o'simliklar yetishtirish bo'yicha hududlar kesimida plantatsiyalar tashkil etilishi, bu bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqishga katta e'tibor berib, soha

mutaxassislari oldiga vazifa qilib qo'ydilar. Ilmiy izlanishlarimizda rejalashtirilgan tadqiqotlar ingichka bargli dorivor lavanda (*Lavandula angustifolia* Mill.) ning oziq- ovqat, farmasevtika va parfyumeriya sanoatida muhim ahamiyatga ega ekanligi nazarda tutilsa, bu o'simlikni Surxondaryo iqlim va tuproq sharoitida introduksiyasi va iqlimlashtirilishi, ontogenez bosqichlarini o'rganish dolzarb vazifadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'simlikning sistematikasi. Dorivor yoki haqiqiy lavanda (*Lavandula angustifolia-officinalis* L.), *Lavanda (lavandula)* turkumi, Yalpizdoshlar oilasiga mansub yarim buta o'simlik. Lavandaning vatani – O'rta yer dengizi. Lavanda moyi O'rta asrlarda Angliyada Yelizaveta va Styuart uyi hukmronligi davrida juda mashhur bo'lgan, chunki Angliya qiroli Charlz I ning xotini Maryam Genrietta eng sevimli parfyumeriyasi bo'lgan. Qirolicha Yelizaveta lavanda atiridan foydalangan va choyini doimiy istemol qilgan. Bu o'simlikdan. ingliz dehqonlari quyosh issig'idan himoyalani, bosh og'rig'ining oldini olish uchun lavanda gullaridan foydalangan, gullab-yashnayotgan lavanda novdalarini bosh kiyimlariga yopishgan. Asrlar davomida ayollar xushbo'y hid uchun shkaflarga lavanda gullari solingan xaltalarni joylashtirganlar. Quritilgan gullar an'anaviy tibbiyotda qo'llaniladi. Ulardan zararkunanda hasharotlarga qarshi vosita sifatida ham foydalanish mumkin. Ziravor sifatida lavanda ispan, fransuz va italyan oshxonalarida ishlatiladi. Nozik va tozalangan ziravor bo'lib, u shirin va achchiq taomlar uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, u shirinliklar uchun ishlatiladi (muzqaymoq, sharbat, sufle, karamel, shokolad, xamir, sirop). Turli xil salatlar tayyorlashda ishlatiladi. Lavanda gullari idishlarni, ham shirinliklarni, ham go'shtli ovqatlarni bezash, sirka olish uchun ishlatiladi.

Lavanda qimmatbaho asalshirali o'simlikdir, chunki gullarining nektari shakarga boy (21-38%), va gullash davri 35-40 kun davom etadi.

Bir gektar maydondan lavanda shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'lgan 150-200 kg aromatik asal olinadi.

Yuvenil bosqichda haqiqiy barglarining paydo bo'lishi, shakli, tuzilishi, soni, o'lchami hamda ildiz tizimining

tuzilishi o'rganildi. Ildizining uzunligi 2-3 sm gacha va kengligi 0,5-0,7 sm gacha boradi. Gipokotil qismi yog'ochlashdi, diametri 0,2 sm gacha qalinlashadi. Asosiy ildiz 0,5 sm, shoxlari III tartibgacha, yon ildizlari 12-15 smga yetdi. 55-60 kun davom etdi. **O'sish ko'rsatkichi.** lavandaning jadal o'sishi aprelning III o'n kunligidan mayning II o'n kunligiga to'g'ri keldi. Termiz shahri sharoitida *Lavandula angustifolia* Millni jadal o'sishi esa martning II o'n kunligidan iyunning I o'n kunligiga to'g'ri keldi. Birinchi vegetatsiya davrini o'tayotgan o'simligimizda 11.04.22 da g'unchalar paydo bo'ldi. Ular 07.05.22 da 25-30 kun rivojlanib, dastlabki gul ochila boshladi. Ikkinchi vegetatsiya davrini o'tayotgan o'simligimizda g'unchalash 5.04.22 da boshlandi va 29.04.22 da 30-35 kun rivojlanib gul ochila boshladi. Bir tupda 105-116 tagacha boshqoq (to'pgul) hosil bo'ldi. Birinchi yildan generativ davrga o'tgan o'simliklarda generativ davr 25-30 kun davom etdi. Ikkinchi yilda gullayotgan o'simliklarda 35-40 kun davom etdi. O'simlik yana sentabr oylarida ikkinchi marta yana gullash fazasini o'tadi. Kuzda boshqodagi g'unchalar soni ko'proq bo'ldi. *Lavandula angustifolia* Mill o'simligini introduksiya sharoitida O'zbekistonda B.Y.To'xtayev va J.J.Hamidovlar 2019-2021 yillarda Farg'ona va Toshkent sharoitida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari bilan solishtiradigan bo'lsak, Termiz sharoitida generatsiya fazasi ertaroq boshlanganligini ko'rish mumkin. Farg'ona sharoitida o'simliklarning vegetatsiya yillarida generativ davri mayning oxirida boshlangan bo'lsa, Termiz sharoitida 5 mayda boshlandi. Bunda albatta yillik ob-havoning o'zgarishi ahamiyatli hisoblanadi

XULOSA

Termiz sharoitida Lavanda gullarining ochilishi havo haroratining pasayishi bilan ko'payib bordi. Sutka davomida gullarning ko'p miqdorda ochilishi ikki xil vaqtda yani soat 6:00-8:00 oraliq'i va 18:00 da aniqlandi. Lavandani mavsumiy gullashi 35-60 kungacha davom etdi va ikkinchi takroriy gullashi esa 20-25 kunni tashkil etdi.

REFERENCES

1. 26.11.2020 yildagi «Dorivor o`simliklarni yetishtirish va qayta ishlash, ularning urug`chiligini yo`lga qo`yishni rivojlantirish bo`yicha ilmiy tadqiqotlar ko`lamini kengaytirishga oid chora-tadbirlar to`g`risida» gi PQ-4901-son qaror.
2. Begmatov A.M G`aniyeva G. Introduction, growth and development of *lavandula angustifolia* International Journal for Innovative Engineering and Management Research Volume 10, Issue 12, pages:55-58
3. Dospexov B.A.. Методика полевого опыта. - М.: Агропромиздат, 1985. - С. 9-23.
4. Кустова О.К Сравнительно-морфологический анализ признаков генеративных органов видов рода *lavandula* 2010 С-144
5. To`xtayev B.Yo., Xamidov J.J., Safarov I.B. To`xtayev B.Yo. Farg`ona vodiysi iqlim va tuproq sharoitida dorivor lavanda (*lavandula officinalis*.) ni ko`paytirish usullari. 2019
6. www.google.ru LAVANDA.

QASHQADARYOLIK QO‘RBOSHILAR QISMATI

Shahboz Shuhrat o‘g‘li Shamsiddinov
Qarshi davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada XX asrning 20-yillarida Qashqadaryo vohasida bo‘lib o‘tgan milliy-ozodlik kurashlariga boshchilik qilgan qo‘rboshilarning vohadagi qarshilik harakatlariga boshchilik qilishi, olib borgan faoliyati va taqdiri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Qo‘rboshi, “bosmachi”, sovetlar, qatag‘on, to‘qsoba, dodxoh, qarshilik harakati.

ABSTRACT

The article analyzes the activities and fate of the soldiers who led the national-liberation struggle in the Kashkadarya oasis in the 20s of the 20th century.

Keywords: korboshi, "basmach", soviets, repression, toksoba, dodkhoh, resistance movement.

KIRISH

1917-yilda Rossiya imperiyasi ag‘darilgandan so‘ng Turkiston Muxtoriyati tuzish uchun boshlangan harakatlar “Qo‘qon fojeasi” bilan yakun topgach Farg‘ona vodiysida milliy-ozodlik harkatlari boshlanib ketdi. Bu harakatalarga boshchilik qilganlar esa qo‘rboshilar deb atala boshlandi. Bunday harakatlar keyinchalik mintaqaning boshqa hududlarida ham bosh ko‘tardi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jumladan, O‘rta Osiyodagi uch xonliklar davrida Buxoro amirligi davlati tarkibida bo‘lgan Qashqadaryo vohasida ham 1920-yilda amirlik hokimiyati ag‘darilib, 1921-yilda Buxoroning so‘nggi amiri Sayid Olimxonning Afg‘onistonga qochib ketganidan so‘ng boshlangan. Buxoro amirligi qulatilgandan so‘ng dastlab g‘arbiy Buxoroda, so‘ngra sharqiy Buxoroda qarshilik harakatlari avj oladi. Amir Olimxonning o‘zi ma‘lum bir muddat bu qarshilik harakatlarga bosh bo‘lish harakatida bo‘lgan, biroq 1921-yilgi mag‘lubiyatidan keyin oila a‘zolari va yaqinlari bilan birgalikda qo‘shni Afg‘oniston davlatiga qochib ketadi. Shunday bo‘lsa-da amirlik hududlarida boshlanib ketgan qarshilik harakatlari to‘xtab qolmagan. Jumladan, Qashqadaryo vohasida ham 1920-1922-yillarda qizil istibdodga qarshi yalov ko‘targan qo‘rboshilardan Tangri Berdi dodxoh, Eshqul dodxoh, Doniyorbek, Ibrohimbek, Avliyoqulibek,

Bozorbek, Mavlonbek, Mulla Abdurahmonbek, Mulla Juma Qoravulbegi, Gul oqsaqol (Koson tumani ijroqo`mi raisi), Eshqul Tursun (dehqon), Bahrom boyvachcha, Mulla Abduroziq, Mulla Abdusattor To`raboy, Mulla Muhammad To`raboy, Mulla Muhammad Ali, Ochilbek, Xoliqulibek, Bahrombek, Xo`jamqul, Qodir polvon va boshqalarning har qaysisi qo`l ostida 50 dan 400-500 tagacha yigiti bo`lgan[1].

Mazkur qo`rboshilar va ularning qo`l ostidagi yigitlari vohada milliy-ozodlik kurashini olib borganlar. Biroq o`z davrida bularga nisbatan “bosmachilik” tamg`asi bosildi va xalqning ularga bo`lgan xayrixohligini o`zgartirishga harakat qilindi. Bugungi kun nazari bilan qaraganimizda, ular ko`pchiligi aslida yurt ozodligi uchun kurashlarga boshchilik qilgan qo`rboshilardan bo`lganligi ayon bo`lmoqda. O`z vaqtida va undan keyingi to` mustaqillikkacha bo`lgan davrda ularning harakatlariga nisbatan ishlatilgan yot tushunchalardan tozalash va asl haqiqatlarni yuzaga chiqarish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Qashqadaryo vohasida o`tgan asrning 20-yillarida bo`lib o`tgan qarshilik harakatlari va ularga boshchilik qilgan qo`rboshilarning faoliyatiga bag`ishlanagan sovet davrda bosmadan chiqqan davriy matbuot nashrlarida e`lon qilingan maqolalarga nazar tashlaydigan bo`lsak, ko`pchilik holatlarda ushbu harakatlar salbiy jihatdan yortilganligi va ularga nisbatan “bosmachilik” nomi talqin etilganligini guvohi bo`lamiz. Ushbu maqolalarning deyarli barchasida “bosmachi”larning oddiy xalqqa qilgan “qilmish”lari ularga qarshi xalq vakillarining “kurash”lari yortilgan.

“G`alaba” gazetasining 1987-yil 10-noyabr sonida “Otam haqida” deb nomlangan maqola bosilgan. Maqola muallifi: Isomiddin Fattohov Quybishev nomli maktabda matematika fani o`qituvchisi sifatida faoliyat ko`rsatgan, shuningdek boshlang`ich partiya tashkiloti sekretari bo`lgan. Maqolada keltirilishicha, otasi Abdufattoh G`afforov bilimli kishi bo`lib, arab yozuvidagi kitoblarni qiynalmay o`qigan. Uning bobosi dong`i ketgan tabib o`tgan, tog`asi esa kitoblarni muqovalash ishlari bilan shug`ullangan.

Abdufattoh G`afforov 1920-yilda Buxoro Xalq Respublikasining birinchi qurultoyida kitoblik 3 ming kambag`al dehqon va hunarmandlarning vakili sifatida qatnashgan. Bu paytda u 19 yoshda bo`lgan. Ayni shu yildan uning jo`shqin komsomollik faoliyati boshlangan. Kitobda birinchi Komsomol yacheykasini tuzishda faollik ko`rsatib, tez orada a`zolari sonini 100 kishiga yetkazgan. Ushbu komsomollarning keyingi faoliyati yer islohoti o`tkazish, yangi maktablar ochish kabi ishlar bilan birgalikda “bosmachilar”ga qarshi kurashni ham qamrab olgan. Shu tariqa ularning “bosmachilar” bilan

to`qnashuvlari ham bo`lib o`tgan. Maqolada ularning aynan Tangri Berdi dodxoh yigitlari bilan kurshganligi qayd etilgan.

... 1925-yilni otam xo`rsinib xotirlardi. O`shanda Denovbola qishlog`ida bosmachilar bilan bo`lgan og`ir kurashda otam boshidan va o`ng qo`lidan yaralanib, uyga qaytganida xonadonda fojea yuz bergan ekan. Suiqasd uyishtirish maqsadida uyimizga kechasi bostirib kirgan Tangri Berdi dodxoh kallakesarlari otamning qayinsinglisi homilador Sharofat Pardayevani otib o`ldirib, xotini Salomat Pardayevani o`zlari bilan olib ketishibdi. Buvimni o`g`lini topib bermaganlikda ayblab, rosa kaltaklashibdi [2].

Shundan so`ng Abdufattoh G`afforov davlat idoralari bilan hamkorlikda Tangri Berdi dodxohni qo`lga tushirishdi qatnashganligi ham qayd etilgan. Shuningdek maqolada biz kitoblik komsomolchilar tomonidan kurash olib borilgan bosmachi galalarga boshchilik qilgan shaxslar nomlari orasida Tangriqul qo`rboshi, mulla Roziq, Ochildov, Xudoyberdi, Mamadali to`qsoba, Elbek, Ibrohimbek kabilarni ham ko`rishimiz mumkin.

“Avangard” gazetasining 1991-yil 30-mart sonida O`rol G`oyibnazarovning “Shahidlarga etamiz ta`zim” nomli maqolasi chop etilgan. Ushbu maqolada ham xalq va “bosmachilar” o`rtasidagi kurash jarayonlaridan lavhalar berib o`tilgan. Bu maqolada biz Yakkabog` tomonlarda qo`rboshilik qilgan Jabborbek ismini uchratamiz.

- 1922-yilning kuzi edi. Biz hali yosh edik. Mirza Odil xoinlik qildi, - eslaydi o`sha kunlarni faxriy chekist Yusuf ota Niyozov, - u 70 nafar chekistga bosmachilar to`dasiga qarshi o`q uzmaslikni buyurdi va o`zi qochib qoldi. Bosmachilar tomonidan birinchi galda G`ulom militsioner otib tashlandi. Beklik qo`rg`onida ikki jasur yakkabog`lik – Yakkabog` tuman inqilob qo`mitasi kotibi, firqa a`zosi mulla Shukur Xolmurod xoji o`g`li va chekist, o`ta qo`rqmas va mergan Ashur qo`r Bobomurod o`g`li qolgan edilar. Ular Mirzo Odilning xoinligini sezib qolishganlar. Pistirmadan turib ikkisi ikki joydan bosmachilarga hujumga qarshi o`tdilar. Ular o`ndan ortiq kallakesarlarni yer tishlatishdi. Biroq, 1,5-2 ming kishilik bosmachilar galasiga bas kelib bo`larmidi.

Qo`rboshining buyrug`iga binoan o`qi tugab, otishuvdan to`xtagan inqilob himoyachilari tiriklay qo`lga olindi. Shundan so`ng Jabborbek Yakkaboqqa bir hafta bek bo`ldi [3].

Ushbu maqolada nomi keltirilgan Jabborbek qo`rboshining faoliyati yoritilgan boshqa manbalarga nazar tashlaydigan bo`lsak, u bilan birgalikda o`z vaqtida Qashqadaryo okrug militsiya bo`limi boshlig`i Doniyorbeklar viloyatda ko`zga ko`ringan amaldorlar va

ruhoniylarga rahbarlik qilgan holda Shahrizabz va G`uzor uyezdlarida kuchli va jips guruhlar tuzishga muvaffaq bo`lganligi va ularning Afg`onistondagi muhojirlar bo`lmish Buxoroning sobiq amiri Sayid Olimxon qarorgohi bilan bog`langanligi keltirib o`tilgan [4].

Qo`rboshilar va mahalliy aholi bilan o`rtasida kurash kechmagan deya olmaymiz. Afsuski bunday holatlar ham yuz bergan. Bunga esa o`ziga xos holatlarni sabab qilib ko`rsatish mumkin. Qarshilik harakatlari boshlangan dastlabi kezlarda aholi qo`rboshilar yigitlarini qo`ldan kelgancha oziq-ovqat va kerakli anjomlar bilan ta`minlab turgan. Bunday holatda qarshilik harakatini bostirib bo`lmasligiga ko`zi yetgan sovetlar ushbu ta`minot manbalarini uzish harakatiga tushadi. Qarshilik harakati qatnashchilari “bosmachilar” sifatida talqin qilana boshlaydi va ular bilan aloqada bo`lganlar ham jazoga tortila boshlanadi. Bunday harakatlar, shubhasiz, ta`minotning kamayishiga sabab bo`ladi. Shunday holatda qo`rboshilar aholining boyroq qatlamiga o`ziga xos soliqlar joriy etadi. Soliq to`lashni xohlamagan va jazolanishdan qo`rqan ayrim shaxslar sovetlar bilan hamkorlik qilishga o`tib, qo`rboshilar faoliyati va manzillari haqida ularga ma`lumotlar bera boshlaydi. Ayni shu jihatlar aholining ayrim qatlamalari va qo`rboshilar o`rtasida ziddiyatarni keltirib chiqaradi. Bu holatlar esa keyinchalik ular o`rtasidagi to`qnashuvlarga olib keladi. Bundan yutgan tomon esa aniq. Ya`ni sovetlar bunday foyda ko`rgan tomon edi. Ular oldilariga qo`ygan maqsadlariga qay bir darajada erishadilar. Biroq davriy nashrlarda kelgan ayrim voqealar va sonlar boshqa manbalarga mos emas. Yuqorida keltirilgan to`qnashuvda Jabborbek qo`rboshining qo`l ostidagi yigitlari soni 1,5-2 ming deb ko`rsatilgan. Bu haqiqatga unchalik yaqin emas. Boisi, ayni shu davrda Qashqadaryo vohasida harakat qilgan eng yirik qo`rboshilar sifatida e`tirof etiladigan Turdi to`qsobaning yigitlari soni 600 nafar deb ko`rsatilgan qolgan qo`rboshilarning qo`l ostida ham 50 dan 400-500 tagacha yigitlar bo`lganligi ko`rsatib o`tilgan. Bunday holatda Jabborbek qo`rboshi qo`l ostida ham shunga yaqin yigitlar bo`lganligi haqiqatga yaqinroqdir.

Shunday bo`lsa-da aholining ayrim o`ziga to`q qismlari qo`rboshilar va ularning yigitlarini kerakli narsalar ta`minlab turishga harakat qilishgan. Buni arxiv materiallarida ham uchratsih mumkin. 1926-yilda “bosmachilar” ga yordam berganlikda ayblanib hibsga olingan Kasbi qishlog`ilik dehqon Mulla Aymurod Bobojonovga oid ishda u qo`rboshilardan Juma Qoravulbegi, Turdi to`qsoba, Gul oqsoqol, Bahrom boyvachchalarga ta`minot bilan yordam berganlikda ayblangan. Jumladan, 1923-yilda Juma Qoravulbegiga bitta uch chiziqli mosin miltig`ini 300 ta o`q bilan bergan. Shu yili Juma Qoravulbegi va Mulla Jumalar Mulla Aymurod Bobojonovdan

200 ta qoramol terisini olib, uni Buxoroda sotib puliga bitta uch chiziqli mosin miltig`ini 100 ta o`q bilan sotib olganligi qayd etilgan.

Bobojonovning yordami faqat bu bilan kifoyalanmagan. Shunigdek, u mahalliy aholi orasidan qarshilik harakati saflari uchun targ`ibot orqali 20 nafar odam to`plab qo`rboshilar yigitlari safiga jo`natadi. Ular bilan esa 2 ta tuyada guruch, 3 tuyada arpa ham jo`natgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xo`sh milliy-ozodlik kurashchilariga bunday yordam ko`rsatgan Mulla Aymurod Bobojonovning o`zi kim edi? U Behbudiy uyezdi Kasbi qishlog`idan bo`lib, hibsga olingan 1926-yilda 43 yoshda bo`lgan. Millati o`zbek. Kasbi dehqon. Oilali, 3 nafar o`g`il farzandi bo`lgan. Qo`l ostidagi mulki esa 30 tanob yer, 1 ta uy, 20 ta qo`y, 1 ta buqa, 1 ta otdan iborat bo`lgan[5]. Ya`ni o`ziga to`q dehqon oilasidan bo`lgan. Keyinchalik bu qilgan ishlari uchun hibsga olinib, qamoqqa tashlangan.

Sovetlar hukmronligi davrida bosmadan chiqqan mahalliy matbuot nashrlarida Qashqadaryo vohasida qo`rboshilik harakati bilan tarixda qolgan yana bir shaxs, Turdi to`qsoba haqida ham maqola va ocherklar chop etilgan. Jumladan, "Qashqadaryo haqiqati" gazetasining 1957-yil 13-noyabr sonida "Mo`tabar qon" sarlavhali ocherk bosilgan. Ushbu ocherkda Turdi to`qsoba va Xilol qishloq ahlining to`qnashuvlari aks ettirilgan. Ocherkda keltirilishicha uzoq to`qnashuvlarda holdan toygan to`qsoba o`z yigitlari bilan Xilol qishlog`iga kelib qo`nadi. Qishloq oqsoqollari orqali odamlardan turli oziq-ovqat va boshqa narsalardan iborat soliq talab qiladi. Shunda qishloq yoshlaridan Damir va Sayfullalar qishloq ahlini "bosmachilar"ga qarshi birlashib kurashishga chaqiradi va qishloq ahlini inqilob qo`mitasining har bir qishloqda komsomol yoshlardan "bosmachilar"ga qarshi kurashuvchi guruppa tuzish haqidagi qarori bilan tanishtiradi. Natijada ular qishloqda "qizil tayoqchalar" deb nomlangan guruppa ham tuzishadi. Bu ishlar to`qsobaning qulog`iga yetib borgach, u tunda odamlari bilan kelib, bu ikala yoshni o`ldirishadi. Ocherkda esa ularning to`kilgan qoni mo`tabar qon deb tilga olinadi.

Ushbu ocherkda keltirilgan quyidagi jumlarar yuqorida bayon etilgan qo`rboshilar tomonidan aholiga solingan soliqlarni bir qadar eslatadi: "Xidir oqsoqol qishloq aholisini yig`ib, birovga ikki echki, birovga bir pud un, yana birovga bir arava beda soliq solmoqda. Zayni oqsoqol uni quvvatlab, "kimki bu buyruqni bajarmasa boshi tanasidan judo bo`ladi", deb yig`ilganlarni qo`rqitmoqda. Hamma darg`azab, ammo itoatkor. Soliq Turdi To`qsoba uchun edi. Asli Kosonning arabxonasidan bo`lgan Buxoro amirining tuyachisi Turdi To`qsoba yemirilgan amirlik saltanatini qayta tiklamoqchi

boʻlganlar qatorida qoʻlga qurol olib, begunoh aholini qon qaqshatib kelmoqda edi” [6].

Ocherkda diqqatni tortadigan jihatlardan biri bu – inqilob qoʻmitasining har bir qishloqda Komsomol yoshidagilardan “bosmachilar”ga qarshi kurashuvchi guruhlar tuzish haqidagi qaroridir. Bu guruhlarini tuzishdan maqsad aholining osyishtaligini saqlash deb oʻqitiladi. Kimdan saqlash? Bir joyda istiqomat qilayotgan xalqni shu xalqning boshqa bir boʻlagidan saqlash uchun! Bu guruhlarining tuzilishi esa boshqalar uchun kerak edi. Yaʼni sovetlar uchun. Ha, bir xalqni bir-biriga qoʻyishni uddasidan chiqishdi. Bu maqsad yoʻlida koʻproq yoshroq qatlamdan foydalanishdi. Chunki bu qatlam qiziqqon. Ularni oʻz yoʻllarida yurdirish yoshi kattaroq qatlamga nisbatan osonroq. Ocherkda oʻsha davrda bunday guruppalarini tuzilishida faol tashabbuskor boʻlgan Qarshi revkomi Sayidqoʻl aka degan shaxs ham tilga olingan.

Poyon Ravshanovning “Qizil saltanat iskanjasida. Tajovuz” kitobida Turdi toʻsoba haqida quyidagilar bayon etilgan. Haqiqatdan ham Kosonning Arabxona qishlogʻidan boʻlgan Turdi toʻqsoba 1920-yilgacha amirlik xizmatida boʻlib kelgan taniqli kishilardan boʻlgan. Amirlik agʻdarilib sovetlar hokimiyatga kelgandan soʻng, u ham qarshilik harakati rahbarlaridan biriga aylanadi. Bora-bora qoʻl ostida 600 ga yaqin yigit yigʻiladi va bu yigitlar bilan vohaning turli joylarida sovetlarga qarshilik koʻrsatishga harakat qilgan. Turdi toʻqsoba 1922-1925-yillarda qarshilik harakatlarini faol amalga oshirdi. Aynan Turdi toʻqsobaning halokati Qashqa vohasida 20-yillar boshlarida vujudga kelgan, sovet hokimiyatiga qarshi katta kuchga aylangan ozodlik harakati uchun qattiq yoʻqotish, magʻlubiyatning ibtidosi edi.

Qashqadaryoda oʻtgan asrning 20-yillarida boʻlib oʻtgan milliy-ozodlik harakatlari 1926-yilga kelganda deyarli magʻlubiyatga uchradi. Bu paytga kelib vohada yirik qoʻrboshilarning hammasi yoki taslim boʻlgan, yoki toʻqnashuvlarda halok boʻlgan edi. Qoʻrboshilari halok boʻlgan harakat aʼzolari qarshilik harakatlarini davom ettirishgan, biroq boshliqsiz qolgan harakat mayda guruhlariga boʻlinib ketgan. Bu holatda davom etgan qarshilik harakatlarini bostirish esa, oldingisiga nisbatan ancha osonroq kechgan.

Sovetlar milliy-ozodlik kurashlarini soʻndirishda turli xil yoʻllarni qoʻllashdi. Dastlab, ularga “bosmachi” nomini “muhrlash” orqali mahalliy xalqdan uzoqlashtirishga urinishdi. Keyin esa qoʻrboshilar orasida mavqeyi yuqori boʻlganlarini turli yoʻllar bilan obroʻsizlantirishga harakat qilishdi. Oddiy xalq bilan oʻrtasida nizo keltirib chiqarishga va bu orqali ularni xalqqa qarshi harakatda ayblashdi. Shunday voqealardan biri Tangri Berdi dodxoh bilan yuz bergan “Gʻilon fojeasi”dir.

Yana “Qashqadaryo haqiqati” gazetasiga yuzlanamiz. Mazkur nashrning 1966-yil 28-avgustda bosilib chiqqan sonida “Soʻnmas jasorat” nomli maqola (muallifi: Qarshi davlat pedagogika institutining katta oʻqituvchisi Bozor Samadov) chop etilgan. Ushbu maqola Shahrisabz shahridan 30 kilometr yuqorida togʻ tepasida joylashgan Gʻilon qishlogʻida vohada milliy-ozodlik harakatlari davom etayotgan davrda yuz bergan fojeaga bagʻishlangan. Maqolada keltirilishicha: “4 tomoni baland choʻqqilar bilan oʻralgan Gʻilon qishlogʻida 1500 kishi istiqomat qilib, “Madaniyat” kolxozining markazi hisoblangan. Gʻalla, pilla, tamaki, kartoshka va chorva mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan bu qishloq, shuningdek 30 dan ortiq hunarmandchilik kasblari bilan ham shugʻullangan”.

Maqolada bir qancha nomlarni uchratish mumkin. Bu nomlar orasida biz shu davr boʻyicha yirik olimlarning yozgan ilmiy asarlarida milliy-ozodlik kurashiga boshchilik qilgan qoʻrboshilarning nomlari bilan bir qatorda boshqa nomlarga ham duch kelamiz. Jumladan, Gʻilon qishlogʻiga bostirib kelgan “bosmachi”lar rahbarlari sifatida quyidagilarni koʻrishimiz mumkin: Jovuz qishloqli Roziq, samarqandlik Ochildov, yakkabogʻlik Jabborbek va Bozorbek, chorshanbalik Toʻra toʻqsoba, Dodxo va Musurmonqul kabilar.

- 1921-yil avgust oyida jovuz qishloqli Roziq bosmachi oʻzining qurollangan 25 kishisi bilan Gʻelonga bir kechali joy izlab keladi. Buni payqab qolgan qizil askarlar ularni qoʻqqisdan qoʻlga tushiradilar va Roziqni otadilar. 1922-yilning kuz faslida Samarqanddan oshib kelgan Ochildov (300 kishi bilan), yakkabogʻlik Jabborbek va Bozorbek bosmachilari oʻzlarini “xalq himoyachisi” deb koʻrsatib, qizil askarlarga qarshi kurashmoq uchun Gʻelonda birlashmoqchi boʻladilar. Uch kunlik tunovda ular 50 dan ortiq qoʻy va qoramolni soʻyib yeganlar. Bosmachilarning bu yerdaligini eshitgan koʻngilli otryad yetib keladi. Oʻrtada ancha jang boʻladi, bardosh bera olmagan banditlar toʻdasi qochadi [7].

Bundan koʻrinib turibdiki, Gʻilon qishlogʻiga bir vaqtning oʻzida bir necha qoʻrboshilar yigʻilgan. Aftidan ular yakka holda harakat qilishning samarasizligini tushunib yetgan holda birlashib harakatga oʻtishni niyat qilishgan. Bu qoʻrboshilar qoʻl ostida turlicha adaddagi yigitlar boʻlib, agar ular birlashadigan boʻlsa, ularni magʻlub etish sovetlar uchun ancha qiyinlashardi. Shuning uchun ham ularning birlashishiga yoʻl qoʻyilmagan koʻrinadi. Bunda mahalliy aholining aksariyat qismi sovetlar bilan aloqada boʻlganligi ham qoʻl kelgan. Bu voqealardan xabar topgan Tangri Berdi dodxoh, ehtimol, shu boisdan Gʻilonga bosqin uyushtirgan boʻlsa kerak. Bu borada bosqinni oqlash niyatidan yiroqmiz. Chunki bosqin natijasida gʻilonlik begunohlar ham jabr koʻrgan ular ichida

ayollar va bolalarning ham boʻlganligi achinarli holat. Bu bosqinni boʻlishi kimlarga kerak boʻlganligi kundek ravshan.

Maqolada bosqin yuz berishidan oldin qoʻrboshilar aholidan turli xil koʻrinishdagi soliq talab qilganligi bayon etilgan. ...Shundan keyin yana bir yirtqich paydo boʻldi. Bu chorshanbalik Toʻra toʻqsoba edi. U Gʻelonga kelib, oʻz yordamchilari Eshonqulga Anbar ismli, Atoulloga Gulsum ismli qizlarni tortiq qilishni talab etadi. Uning bu niyatidan xalq gʻazablanadi va astoydil kurashga otlanadi. Qishloqda koʻngilli guruppalar tuziladi. Misgar, duradgor va barcha hunarmandlar oʻq-dori, qurol-aslaha yasashga kirishadilar. Bu ishlarga gʻelonlik usta Rustam Darvishov, Abdukarim Abdurahimov, Yusup bobo Yoqubov va boshqa kishilar bosh boʻladilar. Bosmachilar qishloq aholisidan 2 pud oltin, 3 pud choy, 3 pud nos, 40 ta toʻn, 1000 juft ot nahali va 3 qiz berishni talab qiladilar. Buni soʻrab kelgan 7 bosmachini gʻelonliklar ushlab oladilar va Qizilemchakdagi harbiy gornizonga joʻnatadilar. Bu voqea 1924-yil may oyida yuz beradi.

Mazkur fojea Poyon Ravshanovning “Qizil saltanat iskanjasida. Tajovuz” kitobida quyidagicha talqin etilgan. Shu yili 22-sentabr kuni ertalab soat 5⁰⁰ da: Tangri Berdi dodxoh, Shayman toʻqsoba, Mulla Toʻraboy va yana bir aniqlanmagan qoʻrboshi, hammasi boʻlib 4 ta qoʻrboshi, taxminan 100 yigiti bilan Gʻilon qishlogʻiga gʻarbiy tarafdin kirib kelgan. Ular qishloqni toʻrt tomondan oʻrab olgan. Dodxohni oʻzi 15 yigiti bilan qishloq ichiga kiradi va qishloqni obroʻli bir necha kishilarini daraxtga bogʻlab, otib tashlaydi. Yigitlariga qishloqni talashni buyuradi. 2 soat davom etgan talonchilikdan soʻng, qishloqqa toʻrt tarafdin oʻt qoʻyiladi. Talonchilik va yongʻin natijasida 238 kishi halok boʻlgan. Bular ichida yosh bolalar va ayollar ham boʻlgan.

Ushbu fojea haqida keyinchalik davriy matbuot nashrlarida chiqqan maqolalarda ham halok boʻlganlar soni berib ketilgan. Jumladan, “Qashqadaryo haqiqati” gazetasining 1975-yil 21-noyabr kuni chiqqan sonida Q. Rahimov muallifligidagi “Jasorat madhi”, deb nomlangan maqola ham bosilgan boʻlib, ushbu maqolada aynan Tangri Berdi dodxoh va uning yigitlari bilan Gʻilonda yuz bergan fojea qisman yoritilgan. Maqolada qirgʻin natijasida halok boʻlganlar soni ham berib ketilgan. “Oʻsha kuni kallakesarlar qoʻlida 238 gʻilonlik halok boʻldi”[8].

Tangri Berdi dodxohning bu qilmishini oqlab boʻlmaydi. Biroq bunday holatning roʻy berishi haqida sovetlarda aniq maʼlumotlar boʻlib, ular qishloqda qirgʻin boʻlayotganda yordam berishi imkoniyati boʻlaturib, ataylab buni bilmaslikka olishgan koʻrinadi. Sababi oddiy. Tangri Berdi dodxohni xalq orasida obroʻsini tushirish va uni yomonotliq qilish. Buning esa qoʻrboshiga ruhiy taʼsir yuqori boʻlishi aniq edi. Xuddi shunday

bo`ldi ham. Mazkur voqeadan so`ng Tangri Berdi dodxohda ruhiy tushkunlik holati yuz beradi. Bir paytlar borib yurgan qishloqlariga ham boshini ko`tarib kira olmaydigan bo`lib qoldi. Bu es uning ruhan mag`lub bo`lishini tezlashtirdi.

O`z yurtini bosib olgan asl bosmachilarga qarshi kurashgan milliy-ozodlik harakati ishtirokchilari bo`lgan qarshilik harakati namoyondalari bilan bog`liq bunday holatlar, afsuski, achinarlidir. Ularni o`z maqsadlaridan og`ishiga va o`z yurtdoshlari bilan nizolarga borishiga sabab bo`lgan uchinchi tomon bo`lgani, ehtimoldan holi emas. Aynan ularning qilmishlari sababli bir hududda istiqomat qilib kelgan yurtdoshlar haqiqiy bosmachilarga qarshi kurashish o`rniga bir-birlari bilan nizolashishi ularning kuchini qirqilishiga va oxirida ma`g`lubiyatga uchrab qatag`on qilinishiga olib kelgan.

XULOSA

Mustamlakchilik davrida qatag`onga uchragan yurtdoshlarimizning nomlarini aniqlash va ularning tarixda yurt va millat uchun qilgan xizmatlarini e`tirof etish bugungi kunda izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Qatag`on qurboni bo`lgan ajdodlarimiz orasida turli xil jabhada faoliyat olib borganlar. Yuqorida nomlari keltirilgan qo`rboshilarning ham tarix zarvaraqlarida xoh yaxshi bo`lsin, xoh yomon o`z o`rni mavjud. Bizdan talab qilinadigani esa tarixiy haqiqatni yuzaga chiqarishdir. Mazkur maqola shu yo`ldagi kichik bir qadamlardan biri.

REFERENCES

1. Ravshanov P. Qizil saltanat iskanjasida. Tajovuz. Uch jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: Sharq, 2011. 17-b.
2. Fattoxov I. Otam haqida // G`alaba. – 1987. 10-noyabr. 2-b.
3. G`oyibnazarov O`. Shahidlarga etamiz ta`zim // Avangard. – 1991. 30-mart. 3-b.
4. QVDA. 83-jamg`arma, 1-ro`yxat, 12-ish, 64-b.
5. QVDA. 172-jamg`arma, 3-ro`yxat, 47-ish, 6-65-b.
6. Chori Xamro, Po`latov A, Nurov S. Mo`tabar qon. Ocherk // Qashqadaryo haqiqati. 1957. 13-noyabr. 3-b.
7. Samadov B. So`nmas jasorat. // Qashqadaryo haqiqati. 1966. 28-avgust. 2-b.
8. Rahimov Q. Jasorat madhi. // Qashqadaryo haqiqati. 1975. 21-noyabr. 3-b.

TARIXIY SHAHARLARNI TIKLASHDA MAHALLA MARKAZLARINING ZAMONAVIY SHAKLLANISHINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Farrux Muysinovich Madiyev

Samarqand davlat arxitektura – qurilish universiteti katta o‘qituvchisi
djfmfarruh@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mahalla markazining tadqiqotida keltirilgan yaxlit umumlashgan ilmiy modelning asosi bo‘lib xizmat qildi. Uni ishlab chiqarish mahalla markazlarini shakllantirishning qadimiy man‘aviy an‘analarini o‘rganish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Samarqand shahrining tarixiy qismidagi mavjud ko‘p yillik tarixga ega, milliy an‘analar asosidagi tarixiy mahalla markazlari va umumshahar muhitining yuqotilishi, qayta tiklash va qurish sohasida nuqsonlar mavjudligi tezkorlik bilan bu sohaga professional yondoshishni talab qiladi. Ilk qadam sifatisha keltirilgan model asosida mahalla markazlarini tajriba sifatida qurish, keyin esa O‘zbekiston zaminida ko‘p asrlar davomida shakllangan, milliy an‘analarni jadal rivojlantirishga xizmat qiladigan zamonaviy mahalla markazlarini yaratish ustida ishni davom ettirish, amaliyotga tadbiiq etish orqali erishish mumkin.

Kalit so‘zlar: mahalla, shaharsozlik, Samarqand, markaz, arxitektura.

KIRISH

Shaharlarning shaharsozlik tizimida mahalla markazlarining rivojlanish yo‘llari, ularning kompozitsion-muxit sifatlari va boshqa arxitektura xususiyatlarini tadqiq qilish shunday xulosaga olib keladiki, o‘rganilayotgan ob‘ektlar Sharq arxitekturasida faqatgina noyob ob‘ektlar bo‘lib qolmay, ular zamonaviy shaharsozlik amaliyotida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Taassufki, xozirga vaqtda tarixan shakllangan shaharsozlik tarkibida «qimmatli qadriyat» tamoyili anchagina yo‘qotilgan. Boshqacha qilib aytganda, mahalla markazlari rivojlanishining tarixan shakllangan tizimi ko‘p joylarda buzilgan. Kupincha rejada ob‘ektlar joylashishida anik bir tizim muammosi uchraydi. Bu narsa turar-joy binolarini qurish jarayonida shahar muhit-rejalashtirish tuzilishidagi deformatsiya bilan tushuntiriladi. Machitlarning bir qismi yo‘qolib ketganligi uchun bunday o‘zgarishlarning ko‘lami bundan ham katta bo‘lgan degan taxminni beradi. Irrigatsion tizimlarning yo‘qotilishi tarixiy xududlarda suv zaxiralarining kamayishi oqibatda obodonlashtirish tizimiga putur

yetishiga olib kelgan. Bir soʻz bilan aytganda, bino – vayrona, foydalanish uchun yaroqsiz joyga aylanib qolgan [8].

Hozirgi vaqtda markaz tarkibida faqatgina baʼzi binolarigina saqlanib qolgan mahalla markazlari saqlanib qolgan. Ular nafaqat meʼmorchilik yodgorliklari koʻrinishida emas, balki mahalla aʼzolari toʻplanadigan va dam oladigan markaz sifatida ham yetib kelgan. Mahalla markazlari bugungi kunda choyxona va boshqa umumiy-maishiy va maʼmuriy-xoʻjalik muassasalariga aylangan.

Samarqand shahri Chiroqchi koʻchasidagi Yomini mahalla markazi. Machit binosi yarim vayrona holatida. Uning butunlay vayronaga aylanishini oldini olish uchun zudlik bilan qayta tiklash ishlarini amalga oshirish kerak. Ansamblning yogʻochdan yasalgan qismidan foydalanilmaydi. Uning yonidan rejasiz ravishda mahalla klubi binosi kurilgan. Machit devorlari katta yoriqlarga ega va sharsimon gumbazni zurgʻa tutib turibdi. Gumbazning holati qoniqarsiz, mustahkamlashga muhtoj. Umuman olganda majmua texnik avriya xolatida. Hovuz koʻmilib ketgan, minora saqlanib kolmagan. Dastlabki xolatining yoʻqotilish darajasi 70 %.

Samarqand shahri Soʻzangaron koʻchasidagi Ibroxim Xuja (XIX asr oxiri) machiti. Majmua kurilganidan buyon 1945 yilda bir marta taʼmirlash amalga oshirilgan. Maxalla oqsoqollarning taʼkidlashicha, taʼmirlashgacha machitda novvoyxona joylashgan, natijada markaziy ustun deyarli kuyib ketgan. Machitning janubi-garbiy burchagiga xujra taqalib turadi. Dastlabki xolatini deyarli yuqotib boʻlgan. Kirish yoʻlida ravoqlargina saqlanib qolgan. Taxorataxona buzilib ketgan, u machitdan biroz chetda joylashgan boʻlib, gumbaz bilan yopilgan, ichida suv tuldirilgan hovuz bulgan. Hovuz atrofiga ibodatga kelganlar joylashishgan va nomoz oldidan tahorat olishgan. Soʻzangaron kuchasining narigi tomonida hovuz va choyxona bor. Hovuz machit kurilishi vaqti bilan bir vaktida bunyod etilgan. Xozirga vaqtda u chiqindilar bilan toʻlgan. Dastlabki xolatining yuqotilish darajasi 60% [6].

Mahalla ansamblarining yomon saqlanganligi va oʻzboshimchalik bilan rekonstruksiya kilinishiga misollar shunchalik koʻpki, ularni bir boʻlimga sigʻdirib boʻlmaydi. Foydalanish va ishlatilishga yaroqli boʻlganlarini sanab oʻtish ancha oson tuyuladi. Lekin ular ham taʼmir talab holatda. Bularning barchasi saqlanib qolgan meʼmorchilik majmualarining soni va jismoniy xolatining yomonlashish tendensiyasi tugʻrisida uylashga majbur qiladi. Lekin dastlabki sifatlarining yuqotilishiga qaramasdan tarixan shakllangan mahalla markazlari barchaning eʼtiborini tortadi.

Barcha mahalla markazlarining ahvolini yomon deb boʻlmaydi. Samarqandning Registon maydoni yaqinidagi, Qoʻshhovuz mahallasi markazlarini aloxida taʼkidlab utish mumkin. Bunday obʼektlarning kattagina qismi funksional extiyojlarni kondiradi,

badiiy-estetik jihatlariga keladigan bo'lsak, ular xali yetarli darajada emas. Shunday ob'ektlarga misol tariqasida Go'ri Amir mahalla markazini keltirish mumkin. Majmua kuyidagilar o'z tarkibiga olgan: mahalla raisi, xotin-qizlar qo'mitasi xonalari, choyxona va xo'jalik-maishiy xonalari. Hovlida uncha katta bo'lmagan suv g'avzasi bor, natijada foydalanilayotgan xududda yaxshigina mikroiklim xosil bo'lgan. Majmuaning funksional tarkibiy qismidagi asosiy element ulug' vatan urushi qatnashchilari ramzi tushirilgan fasad va halok bo'lganlarning nomlari tushirilgan memorial taxtadir. Majmuaning bu elementi o'sib kelayotgan avlodni o'z xalqining o'tmishiga xurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

Xalq arxitekturasida uzviylik jihatlarining yo'qligi, shu bilan bir vaqtda muloqotlar va madaniy-maishiy hayotning an'anaviy usullariga intilish, shaharda o'zboshimchalik bilan qurilgan binolari ham yaqqol ko'rsatib turadi.

Loyixa tashkilotlari tomonidan loyixalashtirilgan kundalik ob'ektlar – jamoatchilik markazlari bugungi kunda savdo tashkilotlari sifatida faoliyat yuritmoqda. Ularning ko'pchiligida binolar nomenklaturasiga an'anaviy mahalla markazlari elementlari – choyxonalar, oqsoqollar xonasi, xotin-qizlar qumitasi xonasi, ba'zida novvoyxonalar, boshqa xizmat ko'rsatish shohobchalari paydo bo'ldi. Ularning hammasi ham to'liq ishlatilmasada, qaysidir ma'noda ular mahalla axolisining hayotida ma'lum rol o'ynaydi. Bunday ob'ektlar ko'p jihatdan aholii talablariga mos keladi.

Jamoat maishiy-xizmat ko'rsatishning mavjud tizimida zamoaviy mahalla markazlari ko'p qavatli binolar orasida tuliq kuch bilan ishlamayapti va ular kuchidan to'liq foydalanilmayapti. Amalda bunday ob'ektlar nafaqat xizmat ko'rsatishning kerakli darajasini ko'rsata olmaydi, balki qurilish va foydalanishda qimmatlashishga olib keladi, natijada O'zbekistonning turli shaharlarida ulardan voz kechilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bunday markazlarning shahar ichida joylashtirilish masalalari xam e'tirozlarga sabab buladi. Bu axoliga xizmat kursatish bilan boglik kator sharoitlarga boglik. Markazlar tizimsiz va tarkok joylashgan. Avvaliga ularni turarjoylar geometrik markazida joylashtirish rejalashtirilgan, keyinchalik ularni magistrallarga yakinlashtira boshlashgan; ba'zida ikki kvartalning xizmat kursatish markazlari magistralning ikki tomoniga, bir-biriga yakin joylashtirilgan, bunday xolatda ikkala kvartalning chegarasiga bitta katta markaz kurish maksadga muvofikrok bular edi.

Yangi qurilishlarni amalga oshirishda mahalla markazlarining qurilishini loyixalashtirishga xanuzgacha rasmiyatchilik yuzasidan yondoshib kelinmokda. Markaz

kompozitsiyasi muammosi mustaqil vazifa sifatida qo'yilmokda va bizga o'tgan asrlardan buyon deyarli o'zgarishsiz utib kelayotgan an'anaviy binolar qurilishi yordamida yechib kelinmokda. Natija bir qarashda kutilmagandek, estetik vazifalarning xal qilinishi kompozitsion binolarning bir xilligiga olib keladi. Bu biz uchun odatiy bo'lib qolgan zamonaviy binolarga dekorativ panjaralar va tasviriy san'atning boshqa usullari bilan koplanishi kurinishida, ya'ni kadimiy narsalarga namoyishkorona qarshi qo'yish yoki hatto yangi narsada kadimiy an'analarga taqlid qilishda namoyon buladi. Bularning xammasi kerakli samaradan holi emas, lekin shahar muhitining organik yechimi masalasi shoshmashosharlik bilan topilgan milliy qatlamlar ostiga niqoblanadi yoki qadimiylikka tegish istagi yo'qligini ko'rsatadi.

Mahalla markazlarining zamonaviy shakllanish yo'llari ustida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularning ko'pchiligi talabga javob bermaydi. Avvalo bu talablar arxitektura-shaharsozlik va funksional xususiyatlar bo'lib, ular xududlar va maxalliy ijtimoiy-maishiy sharoitlarda inobatga olinmagan, bu narsa natijada o'zboshimchalik bilan binolar qurib olishga olib keladi. Bu qirilishlarda arxitektura merosining degradatsiyasi kuzatiladi va ular kuyidagilardan iborat:

1. Tarixdan yuzaga kelgan mahalla markazlarida – yodgorlikning hayotiy muhitdan ajralib qolishi (bunda undan faqatgina xo'jalik-maishiy maqsadlarda foydalanish); majmuaning na arxitekturaviy-badiiy, na makondagi strukturasi mos kelmaydigan holda tartibsiz foydalanish;

2. Zamonaviy qurilish va loyihalash amaliyotida – milliy me'morchilik an'alaridan butunlay voz kechish; arxitektura merosidan notug'ri foydalanish, qadimiy arxitektura usullaridan nusxa olish; namunali loyihalarda xalq me'morchiligiga xos detallardan foydalanish.

Shunday qilib, mavjud mahalla markazlarini rekonstruksiya qilish va yangilarini kurish sohasida yuzaga kelgan vaziyat loyihalashning zamonaviy usullarini ishlab chiqishni taqazo kiladi, tadqiqot davomida aniqlangan tarixiy merosning arxitektura-kompozitsion, shaharsozlik va funksional an'alarini inobatga olishi va rivoshlantirish shart.

Hozirgi zamon amaliyotida mahallalar markazlarini shakllantirishni o'rganishda xar hil turdagi salbiy tendensiyalar va shaharsozlik arxitekturasi talablaridan chekinish metodologik qoidalarga rioya qilinmaslikdan dalolat beradi. Buning oldini olish maqsadida ham rekonstruksiya ishlarini, ham loyihalash jarayonini butunlay shakllantirish lozim. Vaziyatni tokomillashtirishning yangi takliflari esa mahalla markazlarining shaharsozlik arxitekturasi modellashtirish strukturasi yangi

yo'llarini izlash bilan bog'liq. Buning ayni muddaosi esa zamonaviy informatsion tizimlar va loyihalashning kompyuterlashgan metodlari va vositalaridan foydalanish deb hisoblaymiz.

Oldimizda o'tmish malakasi hamda regeneratsiya yechimlari va shaharsozlik loyihalarini uzida mujassam etgan yagona umumlashgan nazariya modeli yaratish vazifasi turibdi. Ushbu vazifa yechimi ostida mahalla markazlari arxitekturaviy-rejaviy rivojlanish konsepsiyasi yotadi.

Bunda arxitekturaviy-rejaviy tizim va mahalla markazlari asosiy komponentlari aniqlanishi kerak. Ya'ni kompozitsiya, xajmiy fazoviy o'lchamlar, funksional zonalashtirish kabilar kiradi.

NATIJALAR

Mahalla markazlarining tarixiy va zamonaviy rivojlanish amaliyoti ularning qurilishi va regeneratsiyasi borasida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari quyidagi masalalar yechimini izlashda qo'l keladi:

- milliy an'analar va tashkil topgan landshaft tizimini inobatga olgan holda kompozitsiyaning arxitekturaviy-rejaviy ichimi.
- an'anaviy xizmat kursatish qulayliklaridan foydalanib mahalla markazlarini joylashtirish.
- mahalla markazlaridan boshlang'ich funksiyalari va yangi madaniy, ma'rifiy, sog'lomlashtirish tadbirlarini o'tkazishda foydalanish.

Ushbu prinsiplarni tanlash shaharsozlik munosabatlarida murakkab tizim yaratishda aholiga qulayliklar yaratish, tejamkor foydalanish, mahallar markazi arxitekturaviy qiyofasini yaxshilash, atrofida muhit va madaniy-maishiy xizmat strukturasini shakllantirish hamda xududni obodonlashtirish tadbirlarini olib borish bilan belgilanadi.

Mahalla markazlarini oqilona tashkil etish usullarini topish uchun avvalambor ularning yuqotilgan kamchiliklarini tiklagan holda kelajak avlodga yetkazish kerak. Bularning barchasi ilmiy tadqiqot usullarida o'z aksini topadi.

Ammo, tarixiy mahalla markazlarini yuqotilgan ahamiyatga molik jihatlarini tiklangan tarixiy qismlarini qo'riqlash haqida gap ketganda regeneratsiya qilishda yuqorida keltirilgan prinsiplar, o'zgartirishlar va qo'shimcha alohida izlanishlarsiz amalga oshmaydi.

Bizga ma'lumki, tarixiy obidalarni asrash, ayniqsa xayotiy jarayondagi ma'lum ajralmas qismlarini jamiyat strukturasidan chikmagan holda, saqlanayotgan ob'ektni xayotiy tizimga bog'lash bilan amalga oshiriladi. Xar qanday insonni jamoaviy qadr-qimmatga ega

bo'lgan madaniy obidalarining vayronaga aylanishi befarq qoldirmaydi. O'z qiymatini yuqotgan madaniy ob'ekt uchun vayronaga aylanish odatiy hol. Aksincha madaniy ob'ektning boshlang'ich funksiyalari va jamiyat ehtiyojlariga mos kelmaydigan holda nourin faol foydalanish bundan xam achinarli ahvoldir. Bundan quyidagi shartlar kelib chiqadi:

- zamonaviy talablar boshlang'ich kompozitsion-fazoviy, rejaviy, konstruktiv va arxitekturaviy badiy tuzilishiga ta'sir qilmasligi lozim.
- yangi funksional belgilar mahalla markazini zamonaviy muhitga qo'shilishiga, madaniy-estetik qimmatga mos kelishi kerak. U mahalliy aholi turmushi va madaniyati, hamda ijtimoiy hayot tizimi bilan bog'liq bo'lishi kerak [12].

Ko'rinib turganidek, ushbu holatda madaniy obidalaridan oqilona foydalanish muammosi birinchi urinda turadi. Faol ilmiy izlanish natijasida ob'ektning mohiyati keng ommaga namoyon bo'lishi kerak.

Ilmiy tadqiqot jarayonida shaharsozlik holati mahalla markazlarining jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda joylashishi o'rganiladi. Bunday turdagi talablar rekonstruksiya qilinayotgan ob'ektning shaharsozlikdagi o'rini o'rganishda asos bulib xizmat qiladi.

Jamiyat ehtiyojlarini bilish, aholining rekonstruksiya tarkibiy qismlariga munosabatini aniqlash lozim. Izlanish ikki bosqichdan iborat. Birinchi bosqich ikki guruhdan tashkil topgan.

- ijtimoiy buyurtma asosida rekonstruksiya maqsadlarini aniqlash. Ya'ni, mahalla markazlari an'anaviy funksiyalarini tadbiq etish, ularning birlamchi madaniy-marifiy jihatlarini qayta tiklash. Ijtimoiy ehtiyoj birinchi bosqichda – jismoniy parametrlar (maydon, hajm, o'rinlar soni va maishiy xizmat); ikkinchi bosqichda – estetik xususiyatlar majmuasi (kompozitsiya, butunlik, yahlitlik va h.z.) orqali aniqlanadi.

- mahalla markazlarining eng oqilona rejaviy tizimi vazifalarning ko'payishi, rejaviy o'lchamli, ta'sir doirasi, xizmat kursatayotgan mahallalar soni, ularning aholi foydalanishi va h.z.larning rivojlanishi bilan aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich – galdagi vazifalardan kelib chiqqan holda eskiz va broshyuralar tayyorlash. Eskizlarda hosil bo'lgan muammolarni aks etishdan tashqari hom taklif chizmalar va fotosur'atlar tashkil topishi mumkin. Ushbu eskizlar orasidan tanlanganlari asosida tulasincha rekonstruksiya loyihasi ustida ishlash boshlanadi.

Bundan mahalla markazlari arxitekturasining qoniqarli funksional jihatlari aniqlandi. Bular: ma'muriy-boshqaruv, ma'daniy-ma'rifiy, savdo-sotiq va ho'jalik, sport va sog'lomlashtirish, dam olish va bo'sh vaqtlarni mazmunli o'tkazish. Natijalarini o'rganishda va ularni

tizimlashtirilganda funksional vazifalarga qarab xonalarning tuzilishi belgilandi (Jadval-1).

Jadval – 1.

№T/r	Mahalla markazining yangi funksional vazifalari	Xonalar tizilmasi
11.	Ma'muriy-boshqaruv	Oqsoqollar maslahati, xotin-qizlar maslahati, yangi massivlarda shirkatlarni qo'shish mumkin
12.	Ma'daniy-ma'rifiy	Barcha milliy-an'anaviy vazifalar (madrasa, tahoratxona, xonaqo, minova va boshq.), diniy-ma'rifiy turdagi kutubxona, xunarmandchilik markazlari, yoshlar markazi, ko'rgazmali zal, namoz o'qish xonasi, tarixiy ahamiyatdagi xonalar.
33.	Savdo-sotiq va ho'jalik	Kunlik ehtiyojlar uchun kichik turdagi savdo do'kon, Matbuot uyushmasi rastasi, choyxona, nonvoyxona, somsaxona, maishiy xizmatlar (sartaroshxona, kundalaik ehtiyojlar va kiyim-kechaklarni ta'mirlash ustoxonasi), mahalla xo'jalik mollari va jamoat anjomlari saqlash omborxonasi.
44.	Sport va sog'lomlashtirish	Sog'lomlashtirish ishlari olib borish uchun yopiq sport xonasi, sport maydonchasi, tibbiyot bo'limi
55.	Dam olish vaqtlarni mazmunli o'tkazish.	Hovlili muhit (shiypon, ayvon va boshqa turdagi soya-salqinlik beruvchi kichik arxitektura bo'laklari)

Shaharning tarixiy qismida joylashgan mahalla markazlarida yashovchi aholining bo'sh vaqtlarini o'tkazish joylari ko'p emas – kinoteatr, kafe-restoranlar ularga yaqin joylashmagan. Bizning mahalla markazi yechimida bo'sh vaqtni maroqli o'tkazishga butunlay boshqa turdagi fikr diniy ma'rifiy hayotga qaytishga, kent turdagi dam olishga, sport va badiiy tugaraklar, san'at va diniy ishlar bilan shug'ullanishga imkon yaratadi. Bunda aholining barcha qatlamlari, yosh-u qarilar ehtiyojlari inobatga olinadi [10].

Shubhasizki, mahalla markazining ko'p turdagi funkcionalligi uning chegarasini asosiy funksiyalariga ajratgan holda zonalashtirishga to'g'ri keladi. Aholiga teng nisbatda xizmat ko'rsatish uchun ilmiy tadqiqot natijalaridan aniqlangan funksiyalar: ma'daniy-ma'rifiy, diniy, ma'muriy-boshqaruv, savdo-sotiq va ho'jalik, ayniqsa aholi ko'p

foydalanadigan bo‘limlarga piyodalar yo‘laklarini joylashtirishga asoslangan holda zonalashtirish kerak. An’anaviy o‘zbek shahrining xajmiy-fazoviy strukturasi yechimini topish shahar xajmiy muhiti, mahalla markazi xajmiy muhiti, hovlili xajmiy muhit va obodonlashtirishning asosiy elementlari bilan yakunlanadi .

Mahalla markazini zonalarga ajratishda namayon bo‘lgan funksional hududlarga ajratish muhim o‘rin egallaydi. Bu borada avvalambor inshootning boshlang‘ich funksional vazifalarini inobatga olish lozim, sababi, taklif qilinayotgan funksiyalarning inshootning umumiy “sig‘imiga” mos kelishi va mahalla markazidagi boshqa elementlar bilan uyg‘unlashuvini inobatga olish kerak.

Mahalla markazlarining qarovsiz qolishi ulardagi inshootlar holatining yomonlashishi va buzilishiga olib keldi. Bu esa nafaqat arxitekturaviy-badiiy jihatlarning yuqolishiga, balki tarixan tashkil topgan majmua xajmiy-fazoviy muhitining qisqarishiga olib keldi. Shuning uchun, regeneratsiya ishlarini yuqotilgan muhitni qayta tiklanishga qaratish kerak.

Bu holatda xar bir tashkilot muhiti sig‘imi uning jismoniy parametrlariga bog‘liq. Ular mahalla markazining xizmat kursatish doirasi, aholi soni va mahalliy demografik hususiyatlarga bog‘liq holda tanlanadi.

Tarixan tashkil topgan mahalla markazlari an’anaviy yashash muhitida qulay mikroiklim yaratishning asosiy komponenti sifatida xizmat qiladi. Bu rol bir vaqtning o‘zida mahalla markazlarini tashkil qiluvchi asosiy faktorlardan biri hisoblanadi. Shuning uchun mahalla markazlari regeneratsiya jarayonida mikroiklim yaratishning eski an’anaviy usullari qo‘llaniladi. Tarixiy mahalla markazlarining mikroiklim ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori bo‘lishiga qaramay, ularning ichida qizib ketishga qarshi usuldan foydalanilganda bundanda yaxshi natijalarga erishildi. Usulning mohiyati shundaki, qulay arxitekturaviy iqlimni yaratuvchi vositalarning ishlatilish samaradorligiga nisbatan mahalla markazlari muhiti o‘lchamlarining to‘g‘ri proporsional (kengayish yoki qisqarish) bog‘liqligida [7].

Boshqacha aytganda, agar mahalla markazi hovlili muhitning ochiqliligi kengaysa, qulay muhitni yaratuvchi vositalarning samaradorligi oshadi. Bunga qo‘yidagilar kiradi:

- mahalla markazlari hovlisida shaxtasimon hususiyatga ega bo‘lgan xona oynasining minimal proyomi, berk va yarim berk usullar qo‘llaniladi;
- ochiq va yarim ochiq xonalarni qo‘llash – ayvon, shiypon, yashil xona;
- sayalar hosil qilish – dollon va shiypon;
- ko‘kalamzorlashtirish va obodonlashtirish usullarin qo‘llash: ariqlarda suv oqimini ta’minlash, gul va bo‘talar ekish; hovuzlar va atrofida chuqur tomir yoyadigan daraxtlar (chinor,

qayrag'och, tut) utqazish; suv purkagichli sug'orish gulxonalar va boshq.;

- tuproqning zahdagi qatlamidan foydalanib mahalla markazi binolari yoki hovlisini gruntning pastki qismida joylashtirish.

Tarixan shakllangan mahalla markazlari regeneratsiyasida arxitekturaviy-badiy va dekorativ qadr-qimmatlarning tiklanishiga katta ahamiyat beriladi. Ushbu holatda badiy bezaklarning konstruksiya bilan bog'liqligini izlanishdan sal yiroqlashib, boshqaruvchi bo'lakni mahalla markazini estetik markazi sifatida qarash kerak.

Mahalla markazlarining funksional va strukturaviy takomillashuvining muammoli tarafi shaharsozlik yechimi bilan bog'liq.

Keltirilgan ma'lumotlar shuni kursatadiki, zamonaviy mahalla markaziga qo'yiladigan talablarni to'la qondirilishi uning tarixiy qurilishlarda boshlangan ierarxik strukturasi bosqichma-bosqich rivojlanishida amalga oshadi. Bunday strukturaning tuzilishi shahar hududining mahalla-tumanga rejelashtirilishi bilan bog'liq.

Shaharsozlikda madaniy-ma'rifiy va savdo-maishiy xizmat sohasini tashkillashtirish mahalla markazlari arxitekturasi xajmiy-fazoviy strukturasi takomillashuvini belgilab beradi. Bundan mahalla markazining katta-kichikligi va joylashuvi mahalla xizmat turlari, aholi ehtiyoji va shaharsozlik talablari qarab belgilanadi. Xar bir ob'ekt mahalla markazining markazga intilishi fokusi hisoblanadi. Mahalla markazining xarakteri shaharning shaharsozlik tizimida va yangi dahalar hududida funksional foydalangan holda joylashtirilishi bilan belgilanadi.

Mahalla markazining funksionallashtirish shaklini tanlash, qo'yidagi vazifalardan kelib chiqadi: aholiga maksimal yaqinlashish; uning ijtimoiy ahamiyati o'sishiga intilish lozim. Bunga erishish uchun taklif qilinayotgan ob'ektlarni joylashtirishning ierarxik strukturasiidan foydalanib, aholining barcha madaniy-maishiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda xizmat kursatish xajmini oshirish kerak [3].

Zamonaviy ijtimoiy-maishiy xizmat talablari va tadqiqot olib borilgan shaharning shaharsozlik asoslari uning tarkibida qo'yidagi muassasalarning paydo bo'lishiga olib keladi:

- ma'muriy-boshqaruv, o'zida mahalla jamaot tashkilotlari mujassamlashtirgan;

- madaniy-ma'rifiy, o'zida diniy maktablar, yoshlar markazi, bu yerda ommabop va badiy marosimlar uchun muhit yaratiladi va tarbiyaviy ahamiyatga ega uncha katta bo'lmagan memorial xudud;

- savdo-sotiq va xo‘jalik, o‘zida savdo-sotiq xizmatlarining yangi turlaridan foydalanib, katta bo‘lmagan savdo bloklari (minimarket);
- sport va sog‘lomlashtirish, aholining barcha qatlamlarini qamrab oluvchi xar hil sport turlari bilan shug‘ullanish uchun xona va maydonchalarni o‘zida aks etish;
- dam olish vaqtlarni mazmunli o‘tkazish, bunga asosan mahalla markazining jamoat yulaklari muhiti, qulay sharoit muhitida an’anaviy-mazmunli faol va sokin dam olishni tashkillashtirish.

Ko‘rsatilgan xar bir muassasa uchun mahalla markazlari rekonstruksiya uchun taklif qilingan xizmat kursatish tarkiblari nomenklaturasini singdirish mumkin.

Zamonaviy mahalla markazining sanab o‘tilgan muassasalari bu ob’ektlarning ko‘p qirrali funksional tashkilotining yo‘qotuvchisi – zamonaviy shahar qurilishlarining jamoat muhiti bug‘ini hisoblanadi.

Zamonaviy bosqichda madaniyat va milliy qadriyatlar rivojlanishiga talablarning ortishi mahalla markazlarini arxitekturaviy xarakteri, arxitekturaviy shaharsozlikda sifatli maishiy xizmat masalasining yechimi bilan bog‘liqligi, ularning an’anaviy turlari qidirishga yo‘naltiradi. Bunga avvalambor: mahalla markazi mikroiklim muxitini shakllantiruvchi prinsiplar; arxitekturaviy-kompozitsion muhit tashkillashtirishning usullari kiradi.

Shunday qilib, tadqiqot olib borilayotgan ob’ektlarning fazoviy-kompozitsion qiyofasi va mikroiklim muhit yaratish miliy-an’anaviy qadriyatlar va mos proporsiyalarni aniqlash bilan bog‘lanadi.

Mahalla markazlarining arxitekturaviy-fazoviy kompozitsiya va mikroiklimni shakllantirishga qo‘yiladigan asosiy talablar, tarixiy mahalla markazlarining rekonstruksiya uchun taklif, quyosh nuridan saqlanishni tizimlashtirish usuli natijasi hisoblandi. Shuning

uchun yopiq muhitdagi mahalla markazlarini shaharning quyosh nuri ko'p tushadigan qismida joylashtirish tavsiya qilinadi. Bunda mahalla markazlari ko'cha yoki maydondan mustaqil ravishda qo'shiladi; yarim yopiq muhitli mahalla markazlari zichlik va issiqlik darajasini inobatga olgan holda ko'chalarning kesishmasida joylashtiriladi; ochiq muhitli mahalla markazlari imoratlarning zich joylashgan hollarda qo'llaniladi. Bunday hollarda mahalla markazi ko'chaning kengayishida yoki boshlanishida joylashtiriladi [9].

Bunday nuqtai nazarda elementlardan samarali foydalanish va quyosh nuridan himoyalani mahalla markazlarining ochiq muhiti hajmiga to'g'ri proporsional bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, mahalla markazlarida ochiq muhitning kengayishi mikroiklim tashkillashtirish vositalarining samaradorligini oshirsa, ochiq muhitni qisqartirish esa, aksincha bu vositalarning samaradorligini kamaytiradi.

Mahalla markazini strukturasi shakllantirishning navbatdagi talabi uning arxitekturaviy kompozitsiyasini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu bevosita ob'ektning xajmiy-rejaviy muhitining shakllanishi bilan bog'liq.

Mahalla markazining xajmiy-rejaviy yechimi ilmiy tadqiqotda aniqlangan arxitekturaviy-rejaviy (yopiq, yarim ochiq va ochiq) turlarning fazoviy-kompozitsion sifatlarini "oddiy" va "murakkab" – tarixiy an'analarning davomi sifati fazoviy kompozitsiya prinsiplaridan foydalanishni taqazo etadi. Buning xar biri u yoki bu turdagi mahalla markazlarining talablariga javob berishiga qarab foydalaniladi. "Oddiy" prinsip o'zida jamoat piyodalar yulaklarini aks ettiruvchi asosiy yagona rejaviy muhit atrofida inshootlarni guruhlashtirishni mujassamlashtiradi. Bunday prinsip asosida yopiq yoki yarimochiq mahalla markazlari tashkil qilinishi mumkin. "Murakkab" prinsip ochiq turdagi mahalla markazlari uchun ikki yoki undan ortiq muhitda inshootlarni guruhlashtiradi va xar biriga alohida jamoat piyodalar yulaklari tashkillashtiriladi. Bunday hollarda jamoat piyodalar yulaklarini ko'pincha ko'kalamzorlashtirish elementlari va suvli dekorativ uskunalar bilan o'zaro bog'lanadi. Bunda arxitekturaviy-kompozitsion yechim bu elementlarning kursatishga xizmat qilishi kerak. Turar-joy maskanlari muhitidan foydalanish prinsiplari ham arxitekturaviy kompozitsiya masalalari yechimiga kiradi [10].

Mahalla markazi arxitekturaviy-kompozitsion yechimida jamoat piyodalar yulaklari maydonlariga mo'ljallangan ob'ektlarda dekorativ yopmalardan foydalanish muhim omil hisoblanadi. Bu ushbu muhitning inson ixtiyoriga topshirilganidan dalolat beradi. Piyodalar yulaklari turi – o'z o'rnida bir axborot. U kompozitsiya fonida asosiy o'rin: ko'chaning kompozitsion o'qini yoki maydonning fokus nuqtasini belgilaydi. Uning yordamida biz mahalla markazida bosh inshootining alohida ahamiyatini, uning

salobati yoki aksincha, ikkinchi darajaliligini aniqlash mumkin. Tarixiy malakalar shuni kursatdiki yopmalar sifatida an'anaviy terish usullaridan foydalangan holda pishgan g'ishtdan foydalanish ekologik nuqtai nazardan maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mahalla markazi hovli muhitida mikroklimitini tashkillashtirish talablariga javob beradigan bunday usullar, ular orasidagi choklarni saqlash, namlikning yaxshi filtratsiyasini va yerni yumshatishni ta'minlaydi.

Zamonaviy mahalla markazi arxitekturaviy-kompozitsion yechimi qayta yaratishning ikki yo'lida boradi: birinchidan, mahalla markazining tarixan hosil bo'lgan xajmiy-fazoviy karkaslari; ikkinchidan, an'anaviy arxitekturaviy-badiy tashkillashtirish.

Mahalla markazlari arxitekturasining tarixan hosil bo'lgan ko'plab arxitekturaviy elementlari shu qadar o'zlarining yorqin va xayotga zavq bag'ishlovchi jihatlarni namoyon etadiki, zamonaviy qurilish amaliyotida qayta ishlangan holda foydalanish muvofaqqiyat keltiradi. Qadimiy arxitekturaviy-obraz va konstruksiyalardan foydalanib, yopmalardan foydalanishda, gumbaz sifat, qatlamlar, berk devorlarning ketma-ketligida, yog'och materiallarning (ustun, eshik, ship) faol qo'llanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunda konstruksiya va dekorlarning o'zaro bog'liqligini inobatga olish kerak:

- a) dekoratsiya va badiy uslublar yordamida konstruksiyani namoyon etish;
- b) konstruktiv yechim yordamida dekoratsiyani namoyon etish;
- v) badiy-estetik rejada konstruksiya-dekor, dekor-konstruksiya o'zaro bir-birini to'ldirishi [34].

Samarqand shaharida mahalla markazlari arxitekturasini loyihalash metodologiyasini takomillashtirishga yangicha yondoshish, ob'ektlarning iqtisodiy faktorlari yechimiga bog'liq bo'lgan muammolarning qanchalik to'g'ri aniqlanishi bilan bog'liq. Shu mazmunda aytib o'tish lozimki, qo'yidagilar shaharsozlik metodologiyasini takomillashtirish vositasi bo'lishi kerak:

- mahalla markazi qurish uchun maydon tanlash;
- xududda tashkil topgan landshaftdan samarali foydalanish;
- mahalla markazlarini jipslashtirish va ko'paytirish nuqtai nazaridan ko'proq maqul yechimni tanlash.

Tanlangan maydon talab qilinayotgan mikroiklim yaratishga imkon beruvchi, xududning yetarlicha aeratsiyasi, inshootlarni quyosh nuridan saqlash qulayliklari bo'lgan xududda joylashishi kerak. Odatda mahalla markazlari uchun baland relefli jolar tanlanadi. Agar bunday joylar bo'lmasa, ularni sun'iy yo'l bilan yaratish talab qilinadi. Bu bir yo'la mahalla markazini umumiy qurilishda dominantligini belgilaydi. Mahalla markazini

ko'kalamzorlashgan va suv havzalari mavjud yerlarda joylashtirish nafaqat mikroiklimni yaxshilashga xizmat qiladi, shuningdek kichik mahalla markazlari va butun shaharsozlik muhitida arxitekturaviy-fazoviy kompozitsiyaning asosiy vositasi hisoblanadi [26].

Yuqorida keltirilgan markaz inshootlarini jipslashtirish va ko'paytirishga yangicha yondoshishlar qo'shimcha qayta loyihaviy izlanishlarsiz shaharsozlik masalalarining yuqori darajadagi yechimiga olib keladi. Bu tarixiy mahalla markazlari inshootlarni jipslashtirish bilan bevosita bog'liq funksional tashkillashtirishning eng maqbul shakllari, shaharsozlik yechimining an'anaviy uslublariga taqaladi.

Taklif qilinayotgan birinchi variant o'zgartirishlarsiz an'anaviy markazlarda qo'llanishi mumkin, boisi u markaz inshootlarining jipslashtirilishiga taqaladi. Bu yerda xar bir xizmat elementi o'zaro izolyatsiyalashgan tashkilotlar toifasiga kura, alohida inshoot sifatida joylashtiriladi. Bunday holat mahalla markazini bosqichma-bosqich ierarxik shakllantirishda ob'ektlarni mikroansabl toifasiga qo'shishi mumkin. U o'zida kundalik xizmat elementlarini mujassamlashtirishi mumkin.

Taklif qilinayotgan ikkinchi va uchinchi variantlar yordamida mahalla markazining funksional xajmi masalasini o'zaro o'zviy holda yechish mumkin. Bu yerda mahalla markazi yirikligi hisobiga xajmini kengaytirishning ulkan imkoniyatlari, ijtimoiy-jamoat va maishiy sohaning shakl va talablariga javob beradigan, hosil bo'lgan an'anaviy xizmat kursatish elementlaridan foydalanish yuzaga keladi. Taklif qilinayotgan variantda ba'zi idoralarning qo'shilish va aralashishi hisobiga jipslashtirish mumkin. Bunda, birinchi holatda inshootlar hosil bo'lgan bir jamoaviy maydon atrofida ko'paytirib ko'chirilishi, ikkinchi holatda bir necha jamoaviy maydon atrofida ko'paytirib ko'chirilishi nazarda tutiladi.

Taklif qilinayotgan chizmada mahalla markazi inshootlarining xam zaruriy, xam imkon qadar jipslashtirish prinsipi masalasi kurib chiqiladi (Rasm – 2). Bu chizma yuqorida keltirilgan barcha varianlar uchun yagona xarekterdagi inshootlarni belgilaydi. Taklif qilinayotgan prinsiplar shahar hududidan oqilona foydalanish, uning asosida tezkorlikni oshirish, eng muhimi mahalla markazi xizmat kursatish xajmini oshiradi, bu o‘z navbatida mahalla markazi ijtimoy-iqtisodiy samaradorligini oshiradi, demak, ilmiy izlanish maqsadining yechimini topadi.

Mahalla markazlari rekonstruksiyasi va yangi loyixalari uchun ilmiy tadqiqot natijasida taklif qilinayotgan prinsip va tavsiyalar chizma va jadvallar kurinishidagi taklif va tavsiyalar yagona umumlashgan nazariy modelda jamlangan. Model zamonaviy mahalla markazini arxitekturaviy-rejaviy va funksional tashkillashtirish barcha turlarini chetlab o‘tmaydi. Jamiyat rivojida ularni tashkillashtirishning yangi shakllari vujudga keladi. Ammo, barcha an’anaviy ijtimoiy, maishiy xizmat kursatish bilan bog‘liq faktorlar hayot muhitining barcha o‘zgarishlariga qaramasdan shakllantirishning asosi bo‘lib xizmat qilishi kerak. Bularning barchasi ko‘p asrlar davomida O‘zbekiston zaminida jamlangan va mahalla markazlari arxitekturasini shakllantirishda asosiy arxitekturaviy-funksional milliy qadriyatlar hisoblangan.

XULOSA

1. Jamoat markazlari o‘zida qadimga davrlar boshlanuvchi o‘ziga xos milliy shaharsozlik shakllanishi va O‘zbekistonning Samarqand kabi tarixiy shaharlari mahalla markazlaridan to‘liq va yorqin qiyofani mujassam etadi.

2. Mahalla markazlari “turar-joy – mahalla – shahar” tizimining o‘zbek shaharsozligi tashkil topishida ijtimoiy-iqtisodiy an’analarini aks ettiruvchi boshlang‘ich jamoat bo‘g‘iniga aylandi.

3. Umumshahar jamoat munosabatlari tizimi, iqtisodiy xayot va estetik qarashlar mahalla markazlarida, ayniqsa inshootlar tarkibida, ularning mutanosibligida, ansambl elementlarining badiiy yechimida kuzatiladi.

4. XIX asrga kelib ko‘pasrlik taraqqiyot zamirida mahalla markazlari tarkibidagi chambarchas bog‘liq inshootlar: machitlar (keng ayvonli, nomoz o‘qishga mo‘ljallangan bosh inshoot), choyxona (dam olish va choyxurlik bilan davom etuvchi yig‘in joyi), minora (odamlarni ibodatga undaydigan azon o‘qish joyi), xonaqo (din vakillarining istiqomat joyi va musofirlar uchun tunaydigan joy), tahoraxona (nomozga tayyorgarli ko‘rish joyi), maktab (ta‘lim muassasasi), xujra (dars xonalari, bir vaqtning o‘zida yordamga muxtoj talabalarning yashash joyi), xovuz (ichimlik suvini saqlashga mo‘ljallangan sun‘iy suv ombori, shuningdek, mikroiklimni nazorat qilishga xizmat qiladi),

ko'kalamzorlar (ansamblga badiy kompozitsiya ulashuvchi va qulay bioiqlim va estetik muhit yaratuvchi vosita)

5. Turli hil shaharsozlik talablariga mos keluvchi mahalla markazlarining uch turi shakllandi:

- yopiq mahalla markazlari, shaharda turar-joylarning zich joylashuvida, ko'chaning yo'l yoqasida joylashadi, binolar yaxlit rejaviy muhitda markazi xovli atrofida guruhli joylashib, jamoat yo'lakchalarini hosil qiladi.

- yarim yopiq mahalla markazlari, shahar turar-joylarning o'rtacha zichligida, maydon ko'rinishida ko'chalarning kesishuvida joylashadi, bunda markaziy bino ko'cha atrofidagi yarim ochiq rejaviy muhitda jamoat yo'lakchalarini hosil qilgan holda guruhlashadi.

- ochiq mahalla markazlari, turar-joylar zich bo'lmagan xududlarda, erkin muhitga ega joylarda na ko'chaning, na maydonning joylashuvidan qat'iy nazar, markaziy binoga yondosh, tasodifiy shakldagi jamoat yo'lakchalari bilan birlashadi.

6. Xar bir inshoot kompozitsiyada o'zining ma'lum bir vazifasini bajaradi. Kompozitsiya markazi – murakkab xajmiy va dekorativ yechimga ega machit binosi. Maydon muhiti xovuz, minora va qayrag'ochlar bilan kuchaytiriladi. Ikkinchi darajali inshootlar – choyxona, xujralar, tolarlar (tok). Kompozitsiya shahar muhiti bilan yahlit mutanosib uyg'unlikda joylashadi.

7. Mahalla markazlari sohasida zamonaviy milliy shaharsozlikda ikki muammo hosil bo'ladi: birinchidan, tarixiy shahar muhitida mahalla markazlarining regeneratsiyasi; ikkinchidan, yangi turar-joylar qurilishida kichik jamoat markazlarining yaratilishi. Ikala holatda ham yangi ijtimoiy-jamoviy tashkil topish, qayta tarkib topgan an'naviy jamoaviy hayot mahalla markazlari tarkibidagi inshootlarning qo'yidagi sinflashtirishni talab qiladi:

- kichich, yoki mikromarkazlar, tarkibida – mahalla qo'mitasi, xotin-qizlar qo'mitasi, nuroniylar qo'mitasi, xo'jalik binolari, yoshlar markazi, matbuot uyushmasi, choyxona novvoyxona va somsaxonasi bilan, sport va sog'lomlashtirish zonasi (sport maydonchalari), dam olish va xrdiq chiqarish uchun jamoat yo'lakchalari va ko'kalamzorlar;

- katta, yoki makromarkazlar, tarkibida – mahalla qo'mitasi, xotin-qizlar qo'mitasi, nuroniylar qo'mitasi, uy-joy mulkdorlari shirkati, pochta va aloqa xizmati, yoshlar markazi, uncha katta bo'lmagan memorial qism, ko'rgazma zali va uquv zaliga ega kutubxona, matbuot uyushmasi, choyxona novvoyxona va somsaxonasi bilan, oziq ovqat va ko'ndalik ehtiyojlar do'koni, maishiy xizmat kursatish, xg'jalik binolari, tibbiy xizbat ko'rsatish bo'limi, sport

zali, sport maydonchasi, dam olish va xrdiq chiqarish uchun jamoat yo‘lakchalari va ko‘kalamzorlar.

8. Hosil bo‘lgan turar-joylarda tarixiy mahalla markazlarning regeneratsiyasi inshootlar vazifasini qayta yo‘naltirishni, ularning restavratsiyasini, yangi ehtiyojlarga moslashtirishni, alohida markazlar va ularning inshootlari tarkibini sinflashtirishidan kelib chiqqan holda kerakli qo‘shimchalar kiritishni taqazo yetadi.

9. Zamonaviy mahalla markazlari qurilishida va layihalanishining metodologik asosini takomillashtirishda qo‘yidagi faktorlarga asoslangan talablar yuzaga keladi: *funksional*, inshootlarning nomenklaturasidan talabga javob beradiganlarini tanlash va markaz xududini yangi talablar asosida turkumlash; *ijtimoiy*, mahalla markazini funksionallashtirishning an‘anaviy tamoyillari javob beruvchi, madaniy-mayishiy xizmat ko‘rsatishni jadal sur‘atna o‘zlashtiruvchi; *arxitekturaviy-shaharsozlik*, fazoviy-kompozitsion, xajmiy-rejaviy, badiiy-arxitekturaviy yechimlarni, an‘anaviy markazlarda qulay mikroiklim va landschaft muhitini tashkillashtirish usullari, o‘rab turgan shaharsozlik muhiti bilan uyg‘unlashtirish; *iqtisodiy*, mahalla markazi inshootlarining jipslashtirilishi va ko‘paytirilishi nuqtai nazaridan maqsadga muvofiq‘ini tanlash va imkon qadar maydon xududidan samarali foydalanish (obodonlashtirish).

10. Keltirilgan talablar asosida takomillashtirilgan mahalla markazi faqatgina uning atrofidagi shaharsozlik muhitini regeneratsiya qilish orqaligina mukammal arxitekturaviy xususiyatga erishadi. Regeneratsiya qo‘yidagi yechimlarni o‘z ichiga oladi:

- shaharning tarixiy qismini yod elementlardan holi qilish;
- inshootlarning yuqotilgan fazoviy-kompozitsion va arxitekturaviy-rejaviy sifatlarin tiklash;
- rekonstruksiya qilish, texnik modernizatsiya, ba’zida inshootning eskirgan qismlarini yangilash.

Keltirilgan takliflar mahalla markazining tadqiqotda keltirilgan yaxlit umumlashgan ilmiy modelining asosi bo‘lib xizmat qildi. Uni ishlab chiqarish mahalla markazlarini shakllantirishning qadimiy man‘aviy an‘analarini o‘rganish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Samarqand shahrining tarixiy qismidagi mavjud ko‘p yillik tarixga ega, milliy an‘analar asosidagi tarixiy mahalla markazlari va umumshahar muhitining yuqotilishi, qayta tiklash va qurish sohasida nuqsonlar mavjudligi tezkorlik bilan bu sohaga professional yondoshishni talab qiladi. Ilk qadam sifatida keltirilgan model asosida mahalla markazlarini tajriba sifatida qurish, keyin esa O‘zbekiston zaminida ko‘p asrlar davomida shakllangan, milliy an‘analarni jadal rivojlantirishga

xizmat qiladigan zamonaviy mahalla markazlarini yaratish ustida ishni davom ettirish.

REFERENCES

1. Madiev, Farrukh Muysinovich; Khaydarov, Shokhbozjon Zuhridinovich; ,SHAKHRISABZ CITY-ARCHITECTURAL HISTORICAL RESPONSIBILITIES,Zbiór artykułów naukowych recenzowanych.,6,28,58-61,2020,Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour» Adres wydawcy i redakcji: 00-728.
2. Ф.М.Мадиев., Н.Саидова; ,4р-45 «Самарқанд айланма йўли» автомобил йўлининг 10-33-км қисмида автомобилларнинг оралик масофаларини тадқиқ қилиш., "Меъморчилик ва қурилиш муаммолари (илмий техник журнали),"4,1,109-111,2020,
3. Madiev, FM; , "Measures for the development of higher education in the Republic of Uzbekistan today,""" , "Modern scientific solution of current problems"" international scientific-practical conference."" Rostov-on-Don, Russia",140142,,2020,
4. Мадиев, ФМ; Саидова, Н; , "Landscaping is a priority for development,""" , "Scientific research results in pandemic conditions (COVID-19) Proceedings of International Multidisciplinary Conference, Part-3, Shawnee, USA",1,,3,139-142",2020,
5. Madiev, Farrukh; Rahmonkulov, Sodiq; ,Standardization of traffic,Scientific research results in pandemic conditions (COVID-19),1,03,135-139,2020,
6. Madiev, FM; Sh, N; ,Improving traffic in Samarkand,VI International scientific-practical conference «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS,,71-73,2019,
7. Мадиев, Фаррух; Худайбердиев, Аберъкул; , "Реставрация бу мардикорлик эмас, бу илм",Science and Education,2,4,157-162,2021,ООО «Open science»
8. Madiev, Farrukh Muysinovich; Khaydarov, Shokhbozjon Zuhridinovich; ,SHAKHRISABZ CITY-ARCHITECTURAL HISTORICAL RESPONSIBILITIES,"FM Madiev, & SZ Khaydarov (Muh.), Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. da",6,,58-61,2020,
9. Madiev, FM; Xudayberdiev, A; , "Restoration is not labor, it is science."" ,Science and Education,2,4,157-162,2021,
10. Navruza, Saidova; ,PRINCIPLES OF THE MODERN FORMATION OF NEIGHBORHOOD CENTERS IN THE RESTORATION OF THE CITY OF SAMARKAND (SAMARQAND SHAHRINI TIKLASHDA MAHALLA MARKAZLARINING ZAMONAVIY SHAKLLANISHINI TAMOYILLARI),Новости образования: исследование в XXI веке,1,4,709-721,2022,
11. Мадиев Фаррух Муйсинович, А. Худойбердиев, И.Ш. Давлатов; ,Микрорайон ҳудуди ва аҳолисининг ҳисоби

(Ўзбекистон Республикаси мисолида),«Uzacademia» илмий-услубий журнал,3,1,177-187,2020,tadqiqot.uz

12. Madiev, Farrukh Muysinovich; Khaydarov, Shokhbozjon Zuhriddinovich; ,SHAKHRISABZ CITY-ARCHITECTURAL HISTORICAL RESPONSIBILITIES,Zbiór artykułów naukowych recenzowanych.,6,28,58-61,2020,Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour» Adres wydawcy i redakcji: 00-728 ...

13. Ф.М.Мадиев., Ю.И.Юлдошева, А. Худойбердиев; ,INTEGRATED TRANSPORT PLANNING AND IMPROVING THE RELIABILITY OF URBAN ROAD SYSTEM PERFORMANCE,Архитектура – қурилиш фани ва давр республика илмий – амалий анжумани матераиллари.,1,1,222-223,2018,ТАҚИ

14. Ф.М.Мадиев., А. Худойбердиев; ,Аҳоли пункти йўлларида ҳаракатини ташкил қилиш,"Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида интеллектуал салоҳиятли ёшлар – мамлакат тараққиётнинг муҳим омили" мавзусидаги XIII республика илмий – амалий конференцияси матераиллари",1,1,276-277,2016,

15. Ф.М.Мадиев., Ю.И.Юлдошева, А. Худойбердиев; ,Кўча – йўл ҳаракат хавфсизлигини ташкил этиш,"Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида интеллектуал салоҳиятли ёшлар – мамлакат тараққиётнинг муҳим омили" мавзусидаги XIV республика илмий – амалий конференцияси матераиллари",1,2,2016-2017,2017,

16. Ф.М.Мадиев., Ғ.Б.Бобоев, А. Худойбердиев; ,Йўллар эстетикасининг ривожланиши,"Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида интеллектуал салоҳиятли ёшлар – мамлакат тараққиётнинг муҳим омили" мавзусидаги XIII республика илмий – амалий конференцияси матераиллари",1,2,216-217,2017,

17. Ф.М.Мадиев., Ғ.Б.Бобоев, А. Худойбердиев.; ,Йўл-транспорт ҳодисаларини таҳлил қилишнинг асосий вазифалари ва усуллари.,Архитектура – қурилиш фани ва давр республика илмий – амалий анжумани матераиллари.,1,1,224,2017,

18. Ф.М.Мадиев., А. Худойбердиев, И.Т. Абдиев.; ,Автомобил йўлларида транспорт воситасининг ҳаракат траекториясини тўғирлаш учун тўсиқлар лойihalаш ва ўрнатиш,Шаҳар қурилиши ва хўжалигининг долзарб масалалариша бағишланган II республика илмий – техник анжуми тўплами,1,1,162-163,2017,

19. Ф.М.Мадиев., А. Худойбердиев, магистр Қ.Ў.Сабуров; ,Шаҳар кўчаларида автомобил йўллари эритиш,Шаҳар қурилиши ва хўжалигининг долзарб масалалариша бағишланган II республика илмий – техник анжуми тўплами,1,1,168,2017,

20. Ф.М.Мадиев., М. Хайдаволов, С.У. Раҳмонкулов.; ,Ўзбекистонда XX аср мобайнида урбанизациялашув жараёни,Шаҳар қурилиши ва хўжалигининг долзарб масалалариша бағишланган II республика илмий – техник анжуми тўплами,1,1,76-77,2017,

21. Ф.М.Мадиев., А.А.Бердикулов, Д.Улашов.; ,Сутканинг қоронғи даврида автомобилларнинг ҳаракатланиш

- шароитлари,"Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида интеллектуал салохиятли ёшлар – мамлакат тараққиётнинг муҳим омили" мавзусидаги XIII республика илмий – амалий конференцияси матераиллари",1,6,244-247,2018,
22. Ф.М.Мадиев., А.А.Бердиқулов, Р.Шабоева.; ,Самарқанд шахрининг кўчалари тирбандлигини ҳал этишдаги муоммоларини бартараф этиш,"Иқтисодийни либераллаштириш шароитида инвестицион-қурилиш ва инновацион жараёнларни ташкил қилиш ва бошқаришнинг долзарб муаммолари",1,1,249-252,2019,
23. Ф.М.Мадиев.,Н.Саидова, М.Хайдаволов.; ,Шаҳарни режалашда қурилиш ҳудудини танлаш,Иқтисодийни либераллаштириш шароитида инвестицион-қурилиш ва инновацион жараёнларни ташкил қилиш ва бошқаришнинг долзарб муаммолари,1,1,252-255,2019,
24. Ф.М.Мадиев.,Н.Саидова, А.А.Бердиқулов, Г.У.Сулаймонова.; ,Urbanization procedure in uzbekistan for xx century,"Таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясида инновацион технологияларни қўллаш – мамлакат тараққиётининг муҳим омили" мавзусидаги XVI республика илмий – техник конференцияси матераиллари",1,1,181-183,2019,
25. Ф.М.Мадиев., Н.Саидова, Ш.Хайдаров; ,Самарқанд шаҳрида транспортлар ҳаракатини такомиллаштириш,VI Международная научно-практическая конференция «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2019: CENTRAL ASIA,1,13,71-73,2019,
26. Ф.М.Мадиев., С.У.Раҳмонқулов; ,Standardization of traffic,"Scientific research results in pandemic conditions (COVID-19) Proceedings of International Multidisciplinary Conference, Part-3,Shawnee, USA",1,1,135-139,2020,
27. Ф.М.Мадиев., Н.Саидова.; ,Landscaping is a priority for development,"Scientific research results in pandemic conditions (COVID-19) Proceedings of International Multidisciplinary Conference, Part-3,Shawnee, USA",1,3,139-142,2020,
28. Ф.М.Мадиев., М.Ш.Аббосова, А.О.Қодиров; ,Ўзбекистон Республикасида автомобил йўллари ривожлантириш чора - тадбирлари,"Ўзбекистонда илм-фан ва таълим" мавзусидаги илмий масофавий онлайн конференцияси матераиллари,",2,8,420-423,2020,
29. Ф.М.Мадиев.,М.Ш.Аббосова, А.О.Қодиров; ,Ақлий транспорт тизими,"Ўзбекистонда илм-фан ва таълим" мавзусидаги илмий масофавий онлайн конференцияси матераиллари,",2,8,424-426,2020,
30. Ф.М.Мадиев., С.У.Раҳмонқулов; ,Транспорт ҳаракатларини меъёрлаштириш,Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотларда талабаларнинг ўрни" мавзусидаги Республика тармоқли илмий масофавий онлайн конференцияси матераиллари,,5,7-10,2020,
31. Ф.М.Мадиев.; ,Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда олий таълим ривожлантириш чора – тадбирлари,"Современные научные решения актуальных

- проблем” международная научно – практическая конференция. г.Ростов-на Дону, Россия" ,,140-142,2020,
32. Ф.М.Мадиев., А.Р.Раҳимов, А. Худойбердиев; „Шаҳар ҳудудини инженерлик тайёрлаш,,,,,2018,
33. Ф.М.Мадиев., А. Худойбердиев, А.А.Бердикулов; „Шаҳар ҳудудини инженерлик тайёрлаш,,,,,2018,Мазкур услубий кўрсатма–Ўзбекистон Республикасида амалдаги давлат таълим ...
34. Ф.М.Мадиев., Т.А. Самандаров, А. Худойбердиев.; „Шаҳар ҳудудини муҳандисона лойиҳалаш ва ободонлаштириш,,,,,2018,“Шаҳар ҳудудини муҳандисона лойиҳалаш ва ободонлаштириш”фанидан курс ...
35. Ф.М.Мадиев., Ф.З.Чорганбаев, Р.М.Ачилдиев; „Шаҳар инженерлик иншоотлари,,,,,2020,Шаҳар инженерлик иншоотлари» фанидан курс лойиҳасини бажариш учун услубий ...
36. Ф.М.Мадиев., А. ХудойбердиевА. Худойбердиев, Ш.З.Хайдаров; „Шаҳар ҳудудини муҳандисона лойиҳалаш ва ободонлаштириш,,,,,2020,Шаҳар ҳудудини муҳандисона лойиҳалаш ва ободонлаштириш» фанидан курс ...
37. Ф.М.Мадиев., А. Худойбердиев, Н. Саидова; „Шаҳар қурилиши ва хўжалиги” кафедраси ўқув амалиёти бўйича дастур,,,,,2019,5340300 -“Шаҳар қурилиши ва хўжалиги” кафедраси 1-курс талабалари учун ...
38. Ф.М.Мадиев., Н.Саидова; „4р-45 «Самарқанд айланма йўли» автомобил йўлининг 10-33-км қисмида автомобилларнинг оралик масофаларини тадқиқ қилиш.,”Меъморчилик ва қурилиш муаммолари (илмий техник журнали),”4,1,109-111,2020.

ЎЗБЕКИСТОН - ХИТОЙ ҲАМКОРЛИГИ

Низомиддин Шералиевич Бердалиев
сиёсий фанлар номзоди, доцент, ТАҚИ
berdaliev2021@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон билан Хитой ўртасидаги дипломатик муносабатлар, сиёсий, савдо-иқтисодий, сармоявий ва маданий-гуманитар соҳаларда ҳамкорликни янада ривожланиши, ҳудудлар ўртасидаги алоқаларни фаоллаштириш аторфлича ёритилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, Хитой, дўстликка асосланган муносабатлар, “Бир камар — бир йўл”, иқтисодий ҳамкорлик, лойиҳалар, давлатларининг ўзаро муносабатлари.

КИРИШ

Ўзбекистон мустақилликнинг илк кунларидан хорижий давлатлар билан, жумладан, Хитой билан ўзаро ишонч ва дўстликка асосланган муносабатларни ривожлантириш йўлидан борди. Мамлакатлар ўтган йиллар давомида алоқаларни янада мустаҳкамлади, ўзаро манфаатли ҳамкор сифатида тараққиёт йўлидан елкама-елка бормоқда. Савдо-иқтисодий ҳамкорлик ривожланиб бораётгани, бунда мамлакатларимиз ҳудудлари ва тадбиркорлари ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқалар муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларида ташқи дунё билан иқтисодий алоқаларни Шарқий Осиё давлатларининг ҳамкорлигида бошлаган. Ҳозирда ишончли ва муҳим шерикчилик муносабатларига эга икки минтақа давлатларининг ўзаро муносабатлари узоқ ўтмишга, яъни Буюк ипак йўли даврига бориб тақалади. Икки минтақа халқларининг ўртасида кўп томонлама дўстона ва ҳурматга асосланган муносабатларга гувоҳлик берувчи эътиборга молик воқеа ва маълумотлар тарихий манбаларда сақланиб қолган. Қадимий Ипак йўлини қайта тиклаш ва ривожлантириш мақсадида ишлаб чиқилган “Бир камар — бир йўл” минтақавий иқтисодий ҳамкорликка интилишлар ҳам турли цивилизациялар ўртасидаги муносабатларга хизмат қилувчи илмий тадқиқотларни амалга оширишни талаб этади. Тарихий ва маданий меросимиз, олдимизда турган мақсад ва вазифаларнинг ўхшашлиги ва интилишларимизнинг муштараклиги келажакка катта ишонч билан қарашга имкон беради. Буюк ипак йўлининг амалий

аҳамияти ошгани сари у бўйлаб тарқалган диний эътиқодларни, хусусан, ислом динининг минтақалараро маданий алоқаларнинг ривожланишидаги ролини ёритиш бугунги куннинг долзарб масаласи ҳисобланади. [1].

АДАБИЁЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Марказий Осиё ва Хитой алоқалари милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошида йўлга қўйилган. [2]. Бугунги кунда Ўзбекистон — Хитой ҳамкорлик муносабатлари кенг кўлам касб этиб, стратегик шериклик алоқалари юксак даражага кўтарилмоқда. Мамлакатларимизнинг миллий манфаатлари, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, жаҳондаги нуфузи юксалишига хизмат қиладиган бу алоқалар Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов бошлаб берган ўзаро дўстлик, мустаҳкам ишончга асосланган ҳамкорлик негизида тараққий этмоқда.

Мақолада мантикийлик, функционал-тизимлилик, таҳлил, моделлаштириш каби методлардан, шунингдек республикамиз олимлари тадқиқотларидан фойдаланилган.

НАТИЖАЛАР

Ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг ҳуқуқий базасини 2005 йилда имзоланган Дўстлик, ҳамкорлик ва шериклик муносабатлари тўғрисидаги шартнома, 2010 йилдаги Дўстлик, ҳамкорлик ва шериклик муносабатларини ҳар томонлама чуқурлаштириш ва ривожлантириш тўғрисидаги қўшма декларация, 2012 йилдаги Стратегик шериклик ўрнатиш тўғрисидаги Қўшма декларация, 2013 йилдаги Икки томонлама стратегик ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва ривожлантириш ҳақидаги Қўшма декларация, 2014 — 2018 йилларга мўлжалланган Стратегик шериклик муносабатларини ривожлантириш дастури ҳамда 2016 йилда имзоланган Қўшма баёноти, Ўзбекистон “Бир макон, бир йўл” ташаббусининг муҳим иштирокчиси бўлиб, 2019 йил 4 майда “Хитой Халқ Республикасига олий даражадаги ташриф давомида эришилган келишувларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [3] ПҚ-4308-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори ташкил қилади.

Ўзбекистон ва Хитой – табиий иқтисодий ҳамкорлар. Иқтисодиётларимиз рақобат қилмайди, бир-бирини тўлдириб туради. Ўзаро икки томонлама манфаатли алоқалар ривожланади. Маълумотларига кўра, 2015 йилда Хитой билан Ўзбекистоннинг ўзаро савдо ҳажми 3,5 миллиард АҚШ долларини ташкил қилди. Бу кўрсаткич дипломатик муносабатлар ўрнатилган дастлабки йилларга нисбатан 70

баробардан кўпроқ ўсган. Мана, уч йилдирки, Хитой Ўзбекистоннинг энг йирик инвестори ва иккинчи йирик савдо шериги бўлиб келмоқда. [4].

“Бир макон, бир йўл” ташаббуси доирасида мамлакатларимиз ўртасидаги жуда самарали ҳамкорлик йўлга қўйилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Хитой кўп йиллардан буён Ўзбекистоннинг асосий иқтисодий ҳамкори мавқеини мустаҳкам сақлаб келмоқда. Бир қатор давлатлараро, ҳукуматлараро, идоралараро битимлар сармоявий ҳамкорликни ривожлантириш учун зарур ҳуқуқий асос яратмоқда. Икки мамлакат компаниялари иштирокида саноат кооперацияси, инфратузилмани модернизация қилиш, транспорт, фармацевтика, телекоммуникация соҳаларида, қўшма юқори технологияли саноат парклари ташкил этиш лойиҳалари муваффақиятли амалга оширилмоқда. Хитойнинг Ўзбекистон иқтисодиётига киритган сармояси сўнгги йилларда 10 миллиард доллардан ошди. Муҳим қўшма лойиҳалар илгари сурилмоқда. “Хитой – Марказий Осиё” газ қувурининг барча 4 йўлаги Ўзбекистон ҳудудидан ўтади. Қамчиқ довони орқали юртимиздаги энг узун темир йўл туннели фойдаланишга топширилди. Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон автомобил йўлаги ва Хитой-Қозоғистон-Ўзбекистон темир йўлининг ўтказувчанлик салоҳияти эътироф этилмоқда. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти Самарқанд саммити доирасида Ўзбекистон-Қирғизистон-Хитой темир йўли қурилиши бўйича ҳамкорлик тўғрисидаги уч томонлама шартнома имзолангани тарихий аҳамиятга эга воқеа бўлди. Ушбу лойиҳа Хитойдан Ўзбекистон орқали Европага ва Жанубий йўлак орқали Форс кўрфази давлатларига юк ташиш ва ушбу йўналишларда савдо географиясини кенгайтириш, Ўзбекистонни ички давлатдан минтақадаги муҳим коммуникация марказига айлантириш учун асос бўлиб хизмат қилади. [5].

Мазкур ҳужжатларнинг қабул қилиниши улкан тарихий аҳамиятга эга бўлиб, ниҳоятда кенг кўламдир. Улар узоқ муддатли истиқболда мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатларни янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

2017 йил 12 май куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ва Хитой Халқ Республикаси Раиси Си Цзиньпиннинг икки мамлакат расмий делегациялари иштирокидаги музокараларида ХХР Раиси Хитой ва Ўзбекистон муносабатлари янги даврга, сифат жиҳатидан янги босқичга қадам қўяётганини таъкидлади.

Музокараларда ўзаро ва кўп томонлама муносабатларга оид долзарб масалалар, жумладан, сиёсий, савдо-иқтисодий, сармоявий ва маданий-гуманитар соҳаларда ҳамкорликни янада ривожлантириш хусусида атрафлича фикр алмашилди.

Хукуматлараро техникавий ҳамкорлик тўғрисидаги, халқаро автомобиль қатнови тўғрисидаги битимлар, умумтаълим мактабларида таълим сифатини ошириш, соғлиқни сақлаш соҳасини асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга доир лойиҳаларни молиялаштириш тўғрисидаги хукуматлараро ноталар алмашинуви ҳамда ветеринария ва ўсимликлар инспекцияси карантини соҳасида англашув меморандуми, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъеклари ўртасидаги ҳамкорликни рағбарлантириш бўйича Англашув меморандуми, қишлоқ хўжалиги соҳасида 2018-2020 йилларга мўлжалланган идоралараро алмашинув ҳамкорлик режаси каби қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди.

МУҲОКАМА

Хитой Ўзбекистоннинг ҳаёт синовидан ўтган ишончли ҳамкорларидан бири бўлиб, халқларимиз ўртасидаги муносабатлар Буюк Ипак йўли тарихи билан чамбарчас боғланган, миллий қадрият ва анъаналаримиз жаҳон маданиятини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган, савдо алоқаларимиз дунё аҳлига ўз даврининг ноёб буюмларини тақдим этган. Бугун инсониятнинг кундалик эҳтиёжларига айланган чой, пахта, ипак, қоғоз каби маҳсулотлар уларнинг бир қисми, холос.

Хитой Ўзбекистон иқтисодиётига энг кўп инвестиция киритаётган давлатлардан -биридир. Мамлакатимизда Хитой капитали иштирокидаги 700 дан зиёд компания ва корхона фаолият кўрсатмоқда. Ўтган йиллар давомида хитойлик сармоядорлар Ўзбекистон иқтисодиётига қарийб 7,8 миллиард доллар миқдорида инвестиция киритган.

Хитой Халқ Республикаси Ўзбекистон иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш бўйича дастурларни амалга ошириш, рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва саноатнинг экспорт салоҳиятини юксалтиришда фаол иштирок этмоқда.

ХХРнинг етакчи саноат компаниялари билан узоқ муддатли ва ўзаро манфаатли алоқаларни, биринчи навбатда, юқори технологияга асосланган тармоқларни -ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Нефть-газ ва телекоммуникация тармоқларида, транспорт, тўқимачилик, кимё саноати ва бошқа йўналишларда қўшма лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилмоқда. Хитой бизнес субъектлари Ўзбекистондаги кўплаб янги саноат корхоналари, жумладан, Деҳқонобод калийли ўғитлар, Кўнғирот сода заводлари қурилишида иштирок этди. ХХР тадбиркорлари кўмагида мамлакатимизда электр техникаси маҳсулотлари, мобиль телефонлар, қурилиш техникаси ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. “Huawei”

компанияси томонидан Тошкент шаҳри ва Ўзбекистон минтақаларининг телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш бўйича 20 лойиҳа амалга оширилди. ZTE корпорацияси билан ҳамкорликда чиқарилаётган модем, смартфон ҳамда бошқа ускуналарга ички ва хориж бозорларида талаб юқори.

Бундан ташқари, сўнгги бир неча йил ичида Хитой Мамлакатимиз иқтисодиётининг энг йирик сармоядорларидан бирига айланди. Республикада Хитой капитали иштирокидаги 1900 дан ортиқ корхона фаолият кўрсатмоқда, хитойлик инвесторлар инфратузилма лойиҳаларига фаол сармоя киритмоқда.

Марказий Осиё — Хитой газ қувурининг барча тўрт тармоғи Ўзбекистон ҳудудидан ўтган. ХХР Миллий нефть-газ корпорацияси мамлакатимизда истиқболли углеводород конларини қидириш ва қазиларни ишларида фаол қатнашмоқда. Муборак газ-кимё мажмуасида табиий газни чуқур қайта ишлаш бўйича ҳамкорлик қилиб келинмоқда.

Самарқанддаги ШХТ саммитидан олдин, Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев ва Хитой Халқ Республикаси раиси Си Цзиньпиннинг музокаралари якунида икки мамлакат ўртасида йирик келишувлар имзоланди. Ўзбекистон ва Хитой етакчилари учрашувида Ўзбекистон билан Хитой ўртасидаги ҳар томонлама стратегик шериклик муносабатларини ривожлантиришнинг муҳим йўналишларини аниқлашга қўриб чиқилди.

ХУЛОСА

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги ҳамкорликни янада ривожлантириш билан боғлиқ кенг кўламли масалалар, томонларни қизиқтирган минтақавий ва халқаро муаммолар юзасидан аниқлашга фикр алмашилиши, имзоланган ҳужжатлар, эришилган келишувлар Ўзбекистон — Хитой муносабатларини янада ривожлантириш ва халқларимиз фаровонлигини юксалтиришига хизмат қилади.

Шунингдек, савдо-иқтисодий ҳамкорликни янада кенгайтириш, электрон тижоратни ривожлантириш, саноат кооперацияси бўйича, энг аввало, автомобилсозлик, “яшил” энергетика, қишлоқ хўжалиги ва инфратузилма каби соҳаларда илғор лойиҳаларни амалга ошириш масалаларига, Хитойнинг камбағалликка қарши курашиш, ҳудудларни ривожлантириш ва профессионал кадрлар тайёрлаш борасидаги илғор тажрибасини ўрганиш ва жорий этишни давом эттиришга алоҳида эътибор қаратилиши, ҳудудлар ўртасидаги алоқаларни фаоллаштириш зарурлиги тўғрисида алоҳида таъкидланди. Шу мақсадда жорий йил якунига қадар Ўзбекистонда икки мамлакат ҳудудларининг биринчи

форумини ўтказиш таклиф этилиши ўзаро ҳамкорлик масалаларини янада ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Хитой билан Ўзбекистоннинг серқирра ҳамкорлиги барча соҳаларда юксак самаралар бермоқда. Бундай ҳамкорлик икки мамлакат халқига ҳам фойда келтириб, улар томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Қатъий айтиш мумкинки, Хитой ва Ўзбекистон миллий тараққиёт ва юксалиш йўлида бундан кейин ҳам изчил ҳамкорликни давом эттиради, мамлакатларимиз ўртасидаги дўстликнинг ёрқин, янги саҳифаларини очаверади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 23-27 апрель кунлари Хитойда ўтказилган “Бир макон, бир йўл” иккинчи халқаро форумдаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/2533>
2. А.Ходжаев., Н.Каримова. Сведения китайских источников по истории государственности Центральной Азии (переводы и исследования). – Ташкент: Фан, 2018; А.Ходжаев. Великий шелковый путь: Связи и судьбы 丝绸之路. – Ташкент: Навруз, 2018; А.Хўжаев. Фарғона тарихига оид маълумотлар(大宛 宛城). – Фарғона: Фарғона, 2013, Б.288; А.Хўжаев. Марказий Осиё халқлари тарихига оид маълумотлар. – Тошкент, 2015.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 майдаги “Хитой Халқ Республикасига олий даражадаги таширф давомида эришилган келишувларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4308-сон Қарори. <https://lex.uz/ru/docs/4381463>
4. <http://uchildiz.uz>
5. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-hitoy-munosabatlari-ulkan-istiqbolga-ega_416995

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ ГРЕБЦОВ АКАДЕМИСТОВ

Бахром Фарходович Икрамов

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
д.ф.п.п.н. (PhD)

Севара Туйчибой кизи Мамажонова

Янгиерский филиал Ташкентского химико-технологического института
преподаватель
baxa_08@bk.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о планировании спортивной подготовки высококвалифицированных гребцов академистов ведущих стран в преддверии Олимпиады, рекомендации по планированию долгосрочной подготовки спортсменов нашей национальной сборной.

Ключевые слова: Высококвалифицированный, академическая гребля, макроцикл, тренировки, планирование, методы, рекомендации.

ABSTRACT

This article provides information on planning the sports training of highly qualified rowers from leading countries on the eve of the Olympics, recommendations for planning the long-term training of athletes of our national team.

Keywords: Highly skilled, rowing, macrocycle, training, planning, methods, recommendations.

ВВЕДЕНИЕ

Большой спорт с его сильной конкуренцией требует постоянного совершенствования системы подготовки спортсменов международного класса. В последние годы, значительно повысился уровень мастерства гребцов из Австралии, Новой Зеландии, Германии, Польши. Итоги XXXI Олимпийских игр показывают, что результаты, достигнутые нашими гребцами, снижаются.

Сложившаяся ситуация требует поиска новых, более эффективных способов совершенствования системы подготовки гребцов академистов высшей квалификации. До сих пор научные исследования в академической гребле были в основном направлены на совершенствование методов общей и специальной

физической подготовки, изучение особенностей структуры технической подготовки, построения комплексных упражнений.

Однако исследования ряда авторов показали, что успех спортсменов высокой квалификации на соревнованиях зависит от грамотного планирования обще подготовительных, специальных тренировочных и соревновательных нагрузок на разных этапах многолетнего тренировочного периода. Соответственно, изучение, анализ и практическое применение опыта ведущих стран мира по академической гребле целесообразно и актуально.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Анализ блокового планирования подготовки к ответственным соревнованиям национальной сборной команды по академической гребле.

Период подготовки к Олимпиаде требует особого внимания, таких как мегацикл тренировочного процесса. Период подготовки к Олимпиаде - основная структурная единица тренировочного процесса в спорте высших достижений [2,4].

Период подготовки к Олимпиаде состоит из четырех макроциклов (годовых периодов подготовки). Первый макроцикл - это переходный период; После Олимпиады происходит частичное обновление сборной команды, на смену приходят более молодые спортсмены. Этот макроцикл в основном направлен на добавление новых спортсменов в тренировочный процесс национальных сборных; необходимо ознакомить их с методом работы, повесткой дня, документами, которые необходимо заполнить, и так далее.

Кроме того, новых спортсменов необходимо обучать технике гребли, принятой в этой команде, чтобы они могли усилить команду. В переходном макроцикле рабочая нагрузка и скорость обучения будут сведены к минимуму. Это связано с увеличением нагрузки в первой зоне. В этом макроцикле наблюдается максимальный прирост скорости от первой тренировки до чемпионата мира (3,5-4%) [1,2,5].

Второй макроцикл - в котором происходит это стабильная полноценная подготовка спортсменов, формирование «лицензионных» экипажей. В этом макроцикле рекомендуется максимальный размер международных стартов, так как он позволяет спортсменам лучше узнать своих соперников. В этом макроцикле оптимальная дистанция для гребли на воде - 5000 км. При этом скоростные режимы значительно увеличиваются по сравнению с предыдущим периодом.

Третий макроцикл называется ударным, во время которого необходимо выполнить максимальный объем гребли по воде (около 5200 км). В конце макроцикла олимпийские лицензии будут рассматриваться на чемпионате мира, поэтому мониторинг тренировок и скорости соревнований имеет особое значение. Его нужно усилить по максимуму использовать как можно большую скорость (более 100 процентов модели). Экипажи с «лицензией», сформированные в предыдущем макроцикле, должны быть обеспечены достаточным запасом спортсменов (не менее 50% экипажа). При этом находящиеся в резерве должны быть на уровне основных гребцов по физической подготовке (СФП, ОФП); запасные спортсмены могут отставать от основных гребцов в меньших категориях, но не должны превышать 2% от модели [3,4].

В этом макроцикле самые высокие скорости достигаются в течение всего мегацикла. Повышение ставки будет минимальным по сравнению с предыдущим пиком макроцикла - до 1 процента.

Лицензированные экипажи должны пройти как можно больше международных стартов в течение этого макроцикла. Экипажам без лицензии следует сосредоточиться в первую очередь на квалифицированной регате. Также необходимо уделить особое внимание объему тренировок, скоростным режимам и мониторингу состояния организма спортсменов.

План тренировочного мегацикла разрабатывается каждым тренером самостоятельно.

Рекомендации по составлению годового плана обучения для высококвалифицированных спортсменов по академической гребле

1. Годовое планирование происходит из планирования логического мегацикла подготовки.
2. Заполните заголовки документов годового планирования.
3. В разделе «Структура» годового плана запишите даты начала микроциклов (СС), которые помогут вам спланировать деятельность.
4. Годовое планирование начинается с определения основного старта сезона. В приведенном выше разделе годового плана необходимо определить место основного старта на временной шкале.
5. Такой же процесс следует проделать с остальными гонками.
6. В разделе «Структура» в разделе «Количество МКД перед основным запуском» подсчитайте все МКД в порядке,

обратном основному запуску (МКД с основным запуском обозначается цифрой «0»).

7. В разделе «Структура», в разделе «МТ» разделите мероприятия, связанные с обучением.

8. Объедините группы МТ в этапы (этап длится в среднем 42 дня - 6 МКД). Учитывайте рекомендуемую продолжительность приема каждой мезодермы.

9. Каждый этап должен заканчиваться соревнованием или контрольной сессией. Добавьте место проведения контрольных сессий в вышеприведенный раздел годового плана («соревнования»).

10. Первый этап, завершающийся весенними соревнованиями, будет началом соревновательного периода, а все предыдущие этапы будут периодом подготовки.

11. В разделе «Физическая подготовка» четыре подраздела: СП (гребля в воде); СФП (концепт-2), АП, периодический ОФП.

12. Каждый подраздел разделен на разделы по разным направлениям: гребля и концепция в воде в пяти зонах интенсивности, атлетическая подготовка (АТ) в трех основных областях и периодический УТ в группах упражнений.

13. Объем работы в разных направлениях в каждом микроцикле в зависимости от того или иного параметра.

14. Посчитайте, сколько сеансов запланировано в МТ и сколько запланировано дома в микросхеме для удобного наполнения

15. Большинство микроциклов в каждом из четырех мезоциклов напоминают объемы с разным направлением. Поэтому, когда у вас возникают трудности с выполнением рабочей нагрузки, вы можете создать серию «пробных» микросхем для каждой микроцикла. Планировка микросхемы представлена ниже.

16. После заполнения всех микросхем рассчитайте общие определения типов заданий и соотношения обратных объемов. Сравните полученные числа с рекомендованными соотношениями.

17. Вторая часть годового плана - это планирование мероприятий, связанных с конкурсом. Прежде всего, необходимо завершить задуманный результат конкурса. Введите даты, название места и время гонки, затем укажите класс, в котором запланирована гонка. Определите место и время для преодоления дистанции в идеальных погодных условиях для каждого класса.

18. Внесите запланированные результаты основных контрольных сеансов в таблицу «Контрольные сеансы». Напишите дату, вид (СП, ОФП, СФП) плановой контрольной тренировки, затем норму.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В статье представлены результаты исследований, а также введение разделения спортивной подготовки гребцов академистов высшей квалификации на блочные периоды. Эффективность использования блочных циклов в академической гребле объясняется строгой регламентацией распределения нагрузки в подготовительных мезопериодах. Постоянный мониторинг состояния спортсменов, а также контроль скоростных режимов во время тренировок позволяет поддерживать высокий уровень ударной силы нагрузки. Стандартные тесты, повторяемые на каждом этапе, можно использовать как индикатор динамики подготовки спортсменов. Система приоритетов, а также список средств управления и обучения значительно упрощают процесс планирования, позволяя комбинировать микроциклы с индивидуально оптимизированной нагрузкой.

REFERENCES

1. Иссурин, В.Б. Спорт машғулотининг блокли даврларга бўлиниши / В.Б. Иссурин. – М: ФиС, 2010. – 288 с.
2. Farkhodovich, I.B., (2020). Development of balance in young kayakers in the initial stage of training. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. Vol.8 No.2.6670.
3. Islamov I. S., Ikramov B. F. STARTING ACTIONS OF ROWERS ON KAYAK AND CANOE // *Academic research in educational sciences*. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1442-1450
4. Matnazarov X., Ikramov B., Azimov Z. INNOVATIVE METHODOLOGY OF TRAINING OF KAYAKERS 10–11 YEARS // *Academic research in educational sciences*. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 83-8
5. Matnazarov X. Y., qizi Ibodullayeva D. X. AKADEMIK ESHKAK ESHISH SPORTIDA SAKKIZ KISHILIK QIZLAR EKIPAJIDA JAMOAVIY HARAKAT TEXNIKASINI MUVOFIQLASHTIRISH // *Academic research in educational sciences*. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 958-963.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ УСПЕШНОСТЬ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Ф. А. Рафиев

старший преподаватель ДжГПУ

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование профессиональной компетентности студентов, представлена их развернутая характеристика. Акцентируется внимание на факторах влияющих на успешность обучения студентов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, психологический фактор, профессионализм, деятельность, креативность, мотивация.

ABSTRACT

This article examines the factors influencing the formation of professional competence of students, presents their detailed characteristics. It focuses on the factors influencing the success of students' education in higher educational institutions.

Keywords: competence, competence, psychological factor, professionalism, activity, creativity, motivation.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность проблемы формирования профессиональной компетентности студентов обусловлена тем, что очень часто выпускники, окончившие педагогические учебные заведения, неспособны к самостоятельной педагогической деятельности. Среди недостатков – ограниченные знания в области педагогического образования и ее методологии, недостаточная подготовка и педагогическая практика. Нередко встречается несамостоятельность молодого специалиста. Таким образом, возникает необходимость выделения факторов, влияющих на формирование профессиональной компетентности выпускника, способствующих творческой самореализации личности студента.

Профессиональную компетентность ученые определяют как комплексный ресурс личности, который обеспечивает возможность эффективного взаимодействия с окружающим миром в той или иной профессиональной сфере и который зависит от

необходимого для этого набора профессиональных компетенций.

Требования к профессиональной компетентности представлены в виде так называемого профессионального профиля будущего специалиста, представляющего собой комплекс профессиональных компетенций, которые необходимо сформировать у студента по мере освоения им программ высшего профессионального образования. Компетенции призваны обеспечивать развитие личности в целом с упором на интеллектуальное, личностное, эмоциональное и общественное развитие посредством овладения всеми областями знания. Таким образом, формирование профессиональной компетентности студентов-педагогов можно представить как процесс формирования профессиональных компетенций в области педагогического образования, как творческую самореализацию личности студента в процессе профессиональной подготовки.

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ И МЕТОДОЛОГИЯ

При этом как отмечает А.Д.Ишков ключевых психологических факторах, позволяющие повысить эффективность учебной деятельности в вузе за счет роста уровня самоорганизации студентов и индивидуализации процесса обучения. Роль индивидуализации обучения заключается в том, что она обеспечивает учащимся наиболее благоприятные условия для овладения учебным материалом и собственного развития, так как помогает им найти свои специфические, оптимальные способы приспособления к учебной деятельности. Кроме того, Братчикова Ю.В. в исследованиях выделяет две группы условий влияющих на успешность обучения. Это внешние и внутренние условия. К внутренним условиям относятся следующие: возрастные и индивидуальные особенности; особенности мотивационной сферы учащихся; особенности процесса усвоения. К внешним условиям она отнесла характер взаимоотношений, сложившихся с конкретным учителем; общий характер взаимоотношений, принятый в конкретной группе; отношение родителей или других референтных лиц к самому процессу. Компетенции призваны обеспечивать развитие личности в целом с упором на интеллектуальное, личностное, эмоциональное и общественное развитие посредством овладения всеми областями знания. Таким образом, формирование профессиональной компетентности студентов можно представить как процесс формирования профессиональных

компетенций

В

области педагогического образования, как компетентность самореализации личности студента в процессе профессиональной подготовки.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Следует отметить, что на успешность обучения студентов в высших учебных заведениях влияют многие факторы: материальное положение; состояние здоровья; возраст; семейное положение; уровень довузовской подготовки; владение навыками самоорганизации, планирования и контроля своей деятельности (прежде всего учебной); мотивы выбора вуза; адекватность исходных представлений о специфике вузовского обучения; форма обучения (очная, вечерняя, заочная, дистанционная и др.); наличие платы за обучение и ее величина; организация учебного процесса в вузе; материальная база вуза; уровень квалификации преподавателей и обслуживающего персонала; престижность вуза и, наконец, индивидуальные психологические особенности студентов, такие как уровень интеллекта (способность усваивать знания, умения, навыки и успешно применять их для решения задач); креативность (способность самому вырабатывать новые знания); учебная мотивация, обеспечивающая сильные положительные переживания при достижении учебных целей; высокая самооценка, приводящая к формированию высокого уровня притязаний, и др.

Полученные результаты исследования по предметной и общей успеваемости доказывают, что студенты имеют выраженный интерес в получении знаний и развитии профессиональных компетенций. Они имеют способности и внутренние ресурсы в эффективном овладении предметным материалом и освоении выбранной профессии. Первокурсники стремятся набрать наибольший балл по дисциплине, тем самым занять более высокие общего зачета по рейтинговой системе. Им важно получение и достижение хороших и высоких оценок их учебной деятельности. Также освоение программного материала имеет определенные особенности в зависимости от дисциплины, возможностей добора баллов и проявления активности в разных заданиях на лекциях и практических заданиях.

ОБСУЖДЕНИЕ

Важнейшим фактором успешного обучения в вузе является характер

учебной мотивации, ее энергетический уровень и структура. Некоторые авторы прямолинейно делят мотивацию учебной деятельности на недостаточную и положительную, относя к последней познавательные, профессиональные и даже моральные мотивы. В такой интерпретации получается прямолинейная и почти однозначная связь положительной мотивации с успешностью обучения. При более дифференцированном анализе мотивов учебной деятельности выделяют направленность на получение знаний, на получение профессии, на получение диплома. Список факторов, влияющих на успешность обучения студентов в высших учебных заведениях, рассмотренный в статье С.Д. Смирнова (2004): конституция (телосложение), темпераментальные особенности, общее интеллектуальное развитие, социальный интеллект, специальные способности, креативность (творчество), учебная мотивация, уровень самооценки, волевые качества, акцентуации характера, владение навыками самоорганизации, планирования и контроля своей деятельности. И.Л. Соломин (2000) отмечает, что «успешность учебной деятельности зависит не только от уровня и структуры интеллекта, не только от степени выраженности черт личности, но и от содержания потребностей». Таким образом, анализ различных исследований, научных трудов в области психологии, показал актуальность данной проблематики и значимость ее решения. Опираясь на исследовательские работы ученых мы пришли к следующим выводам:

- на формирование профессиональной компетентности выпускника влияют различные факторы;
- ядро компонентов, влияющих на формирование профессиональной компетентности студентов образуют: педагогические способности, креативность, педагогическое творчество, творческая самореализация личности студента;
- в процессе творческого самовыражения, самореализации проявляются креативные способности человека;
- повышение мотивации к творческой самореализации у студентов в процессе профессиональной подготовки происходит при условии:
 - высокого качества преподавания;
 - сотворчества педагога и студента;
 - достижения двойной креативности (педагога – студента);
 - активной самостоятельной деятельности;

-приобретения и накопления профессионального опыта.

Данные требования обусловлены анализом психологических факторов в развитии профессиональной компетенции студентов для успешной учебной деятельности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом, проведенное эмпирическое исследование позволяет резюмировать, что в качестве факторов успешности в учебной деятельности студентов-первокурсников выступают интеллектуально-личностные особенности - общий уровень IQ и сформированность определенного психологического типа и Я-концепции (или самоотношение). Таким образом, важнейшим фактором успешного обучения в вузе является *характер учебной мотивации, ее энергетический уровень и структура*. Некоторые авторы прямолинейно делят мотивацию учебной деятельности на недостаточную и положительную, относя к последней познавательные, профессиональные и даже моральные мотивы. В такой интерпретации получается прямолинейная и почти однозначная связь положительной мотивации с успешностью обучения. При более дифференцированном анализе мотивов учебной деятельности выделяют направленности на получение знаний, профессии и диплома.

REFERENCES

1. Шамаева Р. М. Факторы формирования профессиональной компетентности студентов. Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2014 / 1 (37).
2. Ишков А.Д., монография. Учебная успешность студента: психологические факторы успешности. Издательство АСВ, 2004
3. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. М., 2001.
4. Manzura, N. (2021). Sustainable Activity in the Teaching Profession and Its Foundations. *Psychology and Education Journal*, 58(2), 1339-1345.
5. Рафиев Ф.А. Значимость профессиональной мотивации как психологический фактор развития профессиональной компетенции студентов/ *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) – Peer Reviewed Journal SJIF Impact Faktor: 7,032 November 2020 Journal*
6. F. A. Rafiyev OLIY TA'LIM MUASSASINING O'QUV JARAYONIDA KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI. *Academic Research in Educational Sciences VOLUME 2 | ISSUE 12 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Directory Indexing of International Research Journals- CiteFactor 2020-21: 0.89*

DIE JUGENDSPRACHE IST EIN LINGUISTISCHES PHÄNOMEN

Zera Shabidinova

Die Lektorin an der Staatlichen pädagogischen Universität Chirchik

ANNOTATION

Dieser Artikel geht auf die Kommunikationssprache deutscher Jugendlicher und ihre Besonderheiten ein. In der Einleitung des Artikels wird der Begriff Jugendsprache erwähnt. Im Material- und Methodenteil geht es um die Stellungnahme zu den wissenschaftlichen Methoden im Artikel. Die Themenanalyse und Ergebnisse können im Abschnitt Ergebnisse und Diskussionen eingesehen werden.

Schlüsselwörter: Jugend, Jugendsprache, Neologismus, Neubeueutungen, Deutsch, Modewort, Sprachstunde

ABSTRACT

This article deals with the communication language of German young people and its special features. The term youth language is mentioned in the introduction to the article. The material and methods section is about the statement on the scientific methods in the article. The topic analysis and results can be viewed in the Results and Discussions section.

Keywords: youth, youth language, neologism, new meanings, German, buzzword, language lesson

Einleitung

Die Sprache dient seit jenem als Instrument der menschlichen Kommunikation. Für eine Gesellschaft wäre es kaum möglich, ohne Sprache überhaupt zu entstehen, geschweige denn, länger zu existieren. Das menschliche Wesen hat seit Anfang seiner Existenz die verbale oder nonverbale Verständigung mit seinen Mitmenschen für unentbehrlich gehalten. Auch aus diesem Grund ist die Frage der Zusammenhänge zwischen einer Sprache und der Gesellschaft zu jeder Zeit so wichtig. Gesellschaft und Sprache sind miteinander verbunden. Die Sprache als Medium der gegenseitigen Verständigung ist ein lebendiges Phänomen, das sich durch verschiedene Ereignisse in der Gesellschaft entwickelt und verändert. Sie muss sich an die sich ständig wandelnden Lebensgewohnheiten in einer Gesellschaft anpassen.

Materialien und Methoden

Gesellschaftlicher Wandel sowie wirtschaftliche, technische und wissenschaftliche Neuerungen erfordern eine dementsprechende Erweiterung und Veränderung des Wortschatzes. Für neue Erscheinungen müssen in jeder modernen Sprache neue Wörter, auch Neologismen genannt, gebildet oder alte Wörter mit neuer Bedeutung gefüllt werden.

Stefanie Warnke definiert den Terminus „Neologismus“ als eine Wortneuschöpfung, also einen neuen lexikalischen Ausdruck, der neue Denotate oder Sachverhalte bezeichnet. Typisch für Neologismen ist, dass sie für einige Zeit von den Sprechern als neu empfunden werden, aber dann nach und nach in den alltäglichen Wortschatz und vielleicht sogar in das Wörterbuch aufgenommen werden. In dem Zusammenhang mit Neologismen erwähnt Warnke auch die sogenannten okkasionellen Neologismen, die Modewörter, die über einen begrenzten Zeitraum von einer bestimmten Sprachgemeinschaft extrem häufig genutzt werden, um z. B. eine gewisse Expressivität in der aktuellen Sprechsituation zum Ausdruck zu bringen. Nachdem diese Modewörter ihre Aktualität verloren haben, werden sie einfach verworfen und durch neue modische Wörter ersetzt. Als Beispiel dieser Gruppe von Neologismen nennt Warnke: *geil, schrill, cool*.

Resultate und Diskussion

Die Jugendsprache kann man einfach als eine Umgangs- und Alltagssprache der Jugendlichen definieren, die innerhalb einer bestimmten Gruppe oder eines bestimmten Freundeskreises verwendet wird. Eine fachliche Definition steht im Metzler Lexikon Sprache: „*Nicht präzise terminologisiert Begriff, Sammelbez. für Sprechweisen Jugendlicher, für die auch Ausdrücke wie Studentenspr., Szenespr., Diskospr., Psychospr., Teenager-Spr., und Soldatenspr. üblich sind.*“

Genauso wird in diesem Lexikon ein gesamtgesellschaftliches und gesamt sprachliches orientiertes Modell der Jugendsprache von H. Henne zitiert, das vier Dimensionen der Jugendsprache unterscheidet: als Funktion der Jugendsprache die Sprachprofilierung, als Struktur den Jugendton, als Praxisbezug die kommunikative Wirklichkeit der Gruppensprache, als Aufgabe der Sprachkritik die Darstellung der Außensicht der Gruppe. Besonders charakteristisch für Jugendsprache ist der Bereich des Lexikons, weniger die Syntax. Viele Wörter der Jugendsprache kommen auch in der Standardsprache vor, haben aber dort eine andere Bedeutung. „*Stilistische Merkmale der Übertreibung und des Rigorismus sind ebenfalls charakteristisch (geile Show, eine riesige Tussi).*“

Die Jugendsprache fokussiert Konnotationen, kontext- und situationsabhängige emotive Zugriffe und ermöglicht so eine Distanzierung von anderen Sprechweisen.“

Eine Hauptrolle in der Differenzierung der Jugendsprache spielt ihr spezifischer Wortschatz. Dieser entwickelt sich zusammen mit der Jugend, die in jeder Zeit neue Schöpfungen hervorbringt und demnach ist die Jugendsprache kein homogenes Ganzes, wie andere Gruppensprachen; sie ist vielmehr das ständige Resultat verschiedenster Einflüsse. Die Sprache der Jugend kann von vielen Aspekten beeinflusst werden; Einflüsse sind die Musik, Mode oder Umgebung, in der sich die Mitglieder der Jugendgruppe befinden. Wir betrachten die Jugendsprache als keine einheitliche Sprache, sondern als viele Ausprägungen der Sprache. Sie haben etwas Gemeinsames, aber sie unterscheiden sich doch in verschiedenen Merkmalen. Wir haben festgestellt, dass die Jugendlichen einander vorwiegend verstehen, aber es gibt auch solche Fälle, wenn eine Gruppe von Jugendlichen, Freunden oder Bekannten die Sprache einer anderen Gruppe nicht versteht. Und es tut die Jugendsprache so bunt und interessant – allerlei Arten der Jugendsprache. Ebenso stellt die Jugend keine homogene Gruppe dar und gerade das verursacht die Probleme, die Jugendsprache eng und klar zu definieren. Wie wir noch weiter ausführen, existiert die Jugendsprache nicht als eine einheitliche Sprache, sondern es gibt eine Vielzahl von verschiedenen Varietäten Helmut Henne fügt dazu bei: „*In Wirklichkeit ist aber die Jugendsprache eine schöpferische, spielerische, experimentelle antikonventionelle Abwandlung der Standardsprache. Die Jugendsprache ist eine jugendliche Sprechweise, die als „spielerische Sekundärgefüge“ betrachtet werden kann.*“

Eva Neuland definiert in ihrem Buch linguistische Felder, die die Jugendsprache von der Sprache der Erwachsenen unterscheiden, es sind:

- lexikalisches Feld (vor allem die Wortentlehnungen aus dem Englischen: *cool, out*);
- semantisches Feld (im Zusammenhang mit Bedeutungswandel: *Brat – Mädchen*);
- pragmatisches Feld (man spricht über neue Anredeformen: *du, Penner!*);
- phonetisches Feld (häufige Anlassungen);
- syntaktisches Feld (es handelt sich vor allem um andere Wortstellung und häufige Verwendung von syntaktischen Figuren);
- stilistisches Feld (Hyperbolik: *mega*);
- phraseologisches Feld (Bildung von neuen Redewendungen);
- Geheimsprache.

Es handelt sich oft um die Sprache, die sehr oft durch ihre Nonchalance und Unmittelbarkeit provoziert. Sie ist oft sehr expressiv und es kommen viele Metaphern und expressive Vergleiche vor. Und gerade anhand dieser Einzigartigkeit der Jugendsprache

entspringen eine höhere Aufmerksamkeit und ein Missfallen seitens der Erwachsenen. Sie sehen nicht mehr die entwickelte Sprachfantasie der Jugend, die mit sich gerade neue Sprachschöpfungen mitbringt, im Vergleich zu der strengen, groben Sprache der Erwachsenen, bzw. der Schriftsprache. Auch der Begriff der Jugendsprache gilt als Konstrukt. Dies ergibt sich als logischer Schluss aus der Tatsache, dass schon der Begriff der Jugend nicht zu definieren ist, weil die Jugendlichen dafür eine zu heterogene Gruppe sind. Jugendsprache definiert sich deshalb über verschiedenste soziologische und linguistische Aspekte, weshalb auch die Analyse von Jugendsprache vor allem ein soziolinguistischer Vorgang ist. Generell lässt sich sagen, dass es sich bei Jugendsprache um das sprachliche Phänomen der Abweichung von der schriftsprachlichen Norm handelt. Ob dieses linguistische Phänomen als Register, Varietät, Soziolekt, Sprechstil oder Umgangssprache bezeichnet werden soll oder sogar eine Mischform der genannten Bezeichnungen darstellt, ist nicht klar. Ob man von einem Register, also einer für einen bestimmten Kommunikationsbereich typischen Sprech- oder Schreibweise oder einer Varietät innerhalb eines Sprachsystems spricht, hängt vor allem von der Betrachtungsweise ab, also ob man Jugendsprache im gruppenspezifischen Kontext betrachtet oder ob man vielmehr die Lexik oder Systematik der Jugendsprache untersucht. Zu erwähnen ist, dass Jugendsprache in früheren öffentlichen Diskursen – die heutige Soziolinguistik nimmt davon zunehmend Abstand – vor allem mit Sprachverfall assoziiert wurde. Um zu verdeutlichen, dass stets die „junge“ Generation mit Verfall und Verderben in Verbindung gebracht wurde, soll an dieser Stelle wiederum ein Zitat angeführt werden: „Die Jugend achtet das Alter nicht mehr, zeigt bewusst ein ungepflegtes Aussehen, sinnt auf Umsturz, zeigt keine Lernbereitschaft und ist ablehnend gegen übernommene Werte.“

Desgleichen wurde bis vor kurzem der Jugendsprache begegnet. Eine Abänderung der standardsprachlichen Norm muss aber nicht automatisch mit einer Abwertung der Sprache einhergehen. In der Jugendsprachenforschung wurde zuletzt bemängelt, dass die Untersuchung der Jugendsprache immer unter einem bestimmten Blickwinkel erfolge, nämlich dem, sie im Gegensatz zur Sprache der Gebildeten zu untersuchen. So kann eine Abweichung von der Norm auch kreative Auswüchse der Sprache mit sich bringen. Auf eben diese wird im Rahmen der konkreten linguistischen Aspekte der Jugendsprache sowie im Zuge des Analyseteils näher eingegangen werden. Zudem ist die Jugendsprache als eine Varietät der gesprochenen Sprache ständig in Entwicklung. Es ist also ein Fehler, die Standardsprache als Vergleichssprache für die Jugendsprache heranzuziehen. Diese ist auch nicht in Abgrenzung zur

Standardsprache zu sehen, weil sie die Kenntnis derselben voraussetzt und die Standardsprache abwandelt und stereotypisiert. Aufgrund dessen werden in dieser Arbeit zwar die linguistischen Abweichungen der Jugendsprache von der Standardsprache als Merkmale definiert, es findet sich aber kein Vergleichsteil im Hinblick auf den Zusammenhang zwischen Standard- und Jugendsprache. Vielmehr sollen die Gemeinsamkeiten der Jugendsprache mit gesprochener und Internetsprache analysiert werden. Da Jugend und damit auch die Jugendsprache vor allem durch soziale Aspekte kategorisiert werden, kann die Jugendsprache als ein Soziolekt bezeichnet werden, der sich primär über den Faktor des Alters, sekundär über Faktoren wie Geschlecht, kulturelles Niveau sowie geographische und soziale Aspekte definieren lässt. Innerhalb der heterogenen Gruppe der jugendsprachlichen Soziolekte lässt sich dann noch differenzieren zwischen weiblicher und männlicher Jugendsprache, zwischen der ländlich geprägten Jugendsprache sowie jener der Jugendlichen der Städte oder der Jugendsprache von Gefängnisinsassen, die viele Gemeinsamkeiten mit Delinquenten-Soziolekten aufweist. Es sollte also immer im Blick behalten werden, dass es nicht die eine Jugendsprache gibt, sondern es sich dabei um eine Vielzahl von jugendsprachlichen Varietäten handelt. Im Rahmen dieser Arbeit wird auf allgemeine Aspekte der Jugendsprache eingegangen werden, da für eine Thematisierung von Gender- oder geographischen Aspekten kein Platz bleibt. Jedenfalls schließt ihre Ausführungen über die Jugendsprache mit der Erkenntnis, dass diese als Soziolekt mit umgangssprachlichem Register bezeichnet werden kann. Jugendsprache kann aber auch einfach als ein Sprechstil von Jugendlichen bezeichnet werden. Dieser Sprechstil wird beeinflusst durch den Einfluss der Gesellschaft auf die soziale Kategorie „Jugendsprache“ und den Aspekt der Jugendsprache als Sprache der Gruppe. Bei der Titulierung der Jugendsprache als Sprechstil wird dieser aber die Eigenständigkeit, die sie z.B. als Soziolekt hätte, abgesprochen und die Jugendsprache zu einem bloßen linguistischen Phänomen degradiert.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Dildora Abdinabiyevna Rahmanova (2022). Tilshunoslikda lingvokulturologiyaning o'rganilishi. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (3), 238-244.
2. Dildora Rahmanova (2021). Zamonaviy tilshunoslikda lingvokulturologiyaning tutgan o'рни. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 4-10.

3. Glück H. Metzler Lexikon Sprache./H. Glück. Stuttgart. –Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2010. –S. 178.
4. Henne H. Jugend und ihre Sprache. –Berlin, New York, 1986. –S.243
5. Neuland E. Jugendsprache und Standardsprache. Zum Wechselverhältnis von Stilwandel und Sprachwandel//Zeitschrift für Germanistik . –1994. №1. –S.78-98
6. Sh. D. Razakova (2021). Tarjimada uchraydigan asosiy xatolar. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 18-23.
7. Shabidinova,Z (2022). Die Besonderheiten der jugendsprachlichen Lexik. Roman-german filologizasining dolyarb muammolari
8. Shirnazarova, Z. A. (2020). Aktuelle fragen studienverteilung der interkulturellen kommunikation in informationsfeldern. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research, 6(5), 525-527.
9. Stefanie W. Veränderungen im Wortschatz der deutschen Sprache. Grin Verlag. – München, 2006. –S.32.
10. Zarifjon Kuvonov (2021). Nemis tili lug’ati tarkibidagi o’zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 31-38.
11. Zaripova Z. Images in anecdotes as language phenomena //Journal of Central Asian Social Studies. – 2021. – T. 2. – №. 04. – C. 44-47.
12. Ziyodajon Zaropova (2022). Martin auerning “ die geschichte von klugen herrn balaban und seiner tochter selda” anekdotlar to,plaming lingvomadaniy tahlili. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (8), 82-85.
13. Гулкаё Зарипова, Дилобар Абдухалилова, Мохирахон Усмонходжаева, & Зайниддин Санакулов (2020). Суз ясалиши лексикографиянинг мухдм объектларидан бири сифатида (немис ва узбек тиллари мисолида). Academic research in educational sciences, (2), 249-258. doi: 10.24411/2181-1385-2020-00083
14. Дильдора Абдинабиевна Рахманова, Мохирахон Абдумаликходжаевна Усмонходжаева, Зайниддин Ибодуллаевич Санакулов, & Гулҳаё Фарход Қизи Зарипова (2020). Немис ва ўзбек тиллари замонавий тилшунослигида сўз ясалиши тизими. Science and Education, 1 (8), 537-546.
15. З. И. Шабидинова (2021). Особенности дистанционного обучения иностранным языкам. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 2), 460-465.
16. З.И. Санакулов (2022). Немис тилида атоқли отларнинг аниқловчили бирикма ва индекаторлар билан муносабати тахлили. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (5), 507-516.

17. Зера Исметовна Шабидинова (2022). Грамматические и лексикологические особенности сленга современной немецкой молодёжи. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (8), 74-81.

18. Шахноза Дусмаматовна Разакова (2021). Использование международных оценочных программ PISA, TIMSS, PIRLS и стандартов steam в процессе обучения. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 2), 568-573.

19. Z. R. Zaripova (2022). NEMIS TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI (SATIRA VA YUMOR). Academic research in educational sciences, 3 (11).

MAKTABLARDA FIZIKA FANINI O‘QITISHDA MATEMATIKANING O‘RNI

Komiljon Tolqinovich Tillaboyev
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
komil.tillaboyev@cspi.uz

Shoxrux Usmanov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
shoxrux_usmonov@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Bu maqolada fizika fanini umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qitishda matematikaning o‘rni va o‘ziga xos usullari keltirilgan. Matematikadagi ayrim fizika bilan bog‘liq holatlari taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: fizika, elektr qarshilik, burchakning gradus o‘lchovi, paralel ulash, tezlik, funksiya, linzalar.

ABSTRACT

This article presents the role of mathematics and specific methods in teaching physics in general secondary schools. Some cases related to physics in mathematics are presented.

Key words: physics, electrical resistance, angle measurement, parallel connection, speed, function, lenses.

KIRISH

Tabiatga oid bilimlarni o‘rganishda fizikaning o‘rni katta hisoblanadi. O‘rta maktablardagi yuqori sinf o‘qilarininuvchig tabiat haqida tasavvurlarini oshirishda fizika fani muhim o‘rin egallaydi. Fizika va boshqa fanlarning bir-birlari bilan aloqasi mavzularni tushunarli, aniq, sodda qilib yekazib beradi. Fizik qonuniyat va kattaliklarning mazmun mohiyatini to‘liqligicha bayon etadi. Fizika darslarida o‘quvchilar tabiat haqida kerakli amaliy bilim va ko‘nikmalarni oladilar. Bundan kelib chiqadiki fizikani o‘rganishda boshqa fanlarning o‘rni muhimdir.

ADABIYOTLAR VA METODOLOGIYA

Fizikada o‘quvchilar matematik tarzda tuzilgan nazariy modellarni real dunyo bilan bog‘lashlari kerak bo‘ladi. Ushbu loyiha fizika darslarida (ma‘ruzalar, masalalar yechish va

laboratoriya ishi) real dunyo - Nazariy modellar - Matematika o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish orqali yuqori va o'rta maktablarda fizikani o'qitish va o'qitishda matematikaning rolini o'rganishga qaratilgan. Dastlabki tahlil shuni ko'rsatadiki, nazariyalar va real dunyo o'rtasida o'quvchilar va o'qituvchilar tomonidan ba'zi aloqalar mavjud, ammo sinfda muhokamaning asosiy qismi nazariy modellar va matematika o'rtasidagi munosabatlarga to'g'ri keladi, bu esa nazariy modellar va matematika o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fizika matematika fani bilan bevosita bo'langan. Matematika fizikada eksperiment yoki nazariy usul bilan aniqlangan natijalarni umumiy va aniq holda ifodalash uchun vosita va texnika hisoblanadi. Shuning uchun fizika o'qitishning samaradorligi o'quvchilarning matematikani qay darajada bilishlariga bog'liq bo'ladi. Quyidagi jadvalda (1-jadval) fizikadagi mavzularning matematikaga oid tushunchalar bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

1-jadval

Sinf	Mavzu	Matematik tushuncha
7	Fizik kattaliklar. Fizik kattaliklarni olchash	Uzunlik o'lchovi. Massa.
	Tezlik va uning birligi. Yo'l va vaqtni hisoblash.	Formulalardan foydalanib kattalaiklarni aniqlash. Bir nomalumli tenglamalarni yechish.
	Jismlarning o'zaro ta'siri. Kuch. Kuchlarni qo'shish.	Vektor tushunchasi. Vektorlar ustida amallar.
	Kosmik tezliklar.	Kvadrat ildiz tushunchasi.
8	Tok kuchi va Om qonuni.	To'g'ri va teskari proporsionallik tushunchalari. Chiziqli funksiya va uning grafigi.
	Qarshiliklarni ketma-ket va paralel ulash.	Bir nomalumli va kasrli tenglamalarni ishlash.
9	Yassi ko'zgu va nurlaning linzalardan o'tishi.	Burchaklarning gradus o'lchovi. Uchburchaklar.
	O'zgarmas gaz qonunlari.	Chiziqli funksiyalar. Chiziqli funksiya grafigi.

Algebra darslarida funksiya deb ataluvchi asosiy tushuncha bor. Uning simvolik ko'rinishi $y=f(x)$ bo'ladi. Funksiya masalalarda jadval, grafik, formula ko'rinishlarida beriladi. Shuning uchun fizika darslarining ilk qismini har xil kattalikalar emas funksiyalar,

funksiya grafiklarini yasash, vektorlar ustida amallar tushunchalarini o'rgatishdan boshlash kerak. Fizika darslarida o'quvchilar vektorlar tushunchasiga birinchi marta tezlik va kuch mavzularida duch keladilar. U holatda vektorlar fizik kattalik ma'nosida ishlatiladi. Kattaliklar yo'nalish va son qiymatlariga ega bo'ladilar. Bu paytda o'quvchilar paralel ravishda geometriya darslarida ko'chish, paralel chiziqlar, nuqtalarning tekislikda joylashuvi kabi tushunchalarni o'rganishadi.

Fizika darslarida masalalarni yechishda vektorlar va koordinatalar usullaridan keng foydalaniladi. Masaladagi berilgan vektorlar chizmadagi jismdagi joylashuvini emas, masalan to'g'ri yechishning yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Vektorlar harakatdagi jismning muvozanatda yoki muvozanatda emasligini ko'rsatib beradi. Shu bilan birga koordinatalar sistemasidagi chizmalar hodisalar dinamizmini, va fizik miqdorlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Fizik qonuniyatlar ko'p holarda analitik holda, formulalar ko'rinishida yoziladi. Shuning uchun o'quvchilar bu qonuniyatlarni tushunishda muammolarga duch kelishadi. Grafik uslub analitik usuldan ancha farq qiladi. Ular quyidagilar:

- grafik harakatning ketma-ketligini ko'rsatadi
- jarayonning dinamikasini aniq ko'rsatadi

Fizik formulalarni keltirib chiqarish, masalalarni yechimini hisoblash, laboratoriya jarayonida nisbiy va absolyut xatoliklarni hisoblash uchun matematika bizga katta yordam beradi. Fizika sohasida ilmiy hisob-kitoblarni amalga oshirishda matematika muhim element hisoblanadi. Matematika va fizika har biri bir-biriga foyda keltirishi mumkin bo'lgan munosabatlarga ega. Fizika amaliyotchilari uchun matematika ilmiy xulosalarga kelish uchun tahlil va hisob-kitoblarni yakunlash uchun foydalanadigan tuzilmani taqdim etadi. Matematiklar uchun fizika ular boshqa hollarda faqat nazariy maqsadlarda foydalanadigan matematik tushunchalarni tushunishga yordam beradigan amaliy dasturni taqdim etadi. Fizikada ishlatiladigan matematika turlari. Fizikada ishlayotganingizda qo'llashingiz mumkin bo'lgan matematikaning ko'p turlari mavjud. Fizika insoniyat oldiga matematik metod orqali yechiladigan vazifalarni qoyadi bu esa yangidan yangi matematik tushunchalarni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Matematika fizika uchun juda ko'p narsalarni beradi. Differensial va integral hisoblashlar yordamida ko'pgina qonunlarni (Nyutonning 2-qonuni, elektromagnit induksiya qonunlari) to'liq ifoda etish uchun xizmat qiladi.

XULOSA

Tajribalar shuni ko'rsatadiki chizmalar geometrik usulda fizik kattaliklar o'rtasidagi bog'liqlikni (masalan, Ohm qonunidagi I, U va R kattaliklar orasidagi), tog'ri va teskari proporsionallik, chiziqli va kvadratik bog'liqligini aniq namoyon etadi. Fizikani

o'qitishda matematik analiz ham o'rin egallaydi. Ayniqsa yuqori 10-11- sinflar masalalarni yechishda xosila va integral tushunchalariga duch kelishadi. O'quvchilar bu tushunchalarni bilishi natijasida Nyuton qonunlari, elektromagnit induksiya qonunlari, magnit maydon va boshqa qator mavzulardagi masalarni yechishda qiyinchiliklarga uchrashmaydi.

REFERENCES

1. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. Теорет. основы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1981.
2. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в обучении. - М.: Просвещение, 1983.
3. M.Jo'rayev V.Sattarova . Fizika va astronomiya o'qitish nazariyasi va metodikasi. "Fan va texnologiya", 2015 y.
4. Isroilov, A. A. (2021). FIZIKA FANIDAN MUSTAQIL TA'LIM OLIHDA ELEKTIRON DASTURIY TAMINOTLARNING O'RNI. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(4), 769-775
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmoni.
6. KT Tillaboev IU Tadjibaev ASTRONOMIYA DARSLARIDA FOTOMETRIYANI O'QITISHNING ASOSLARI. Fizikaning rivojida fundamental-innovatsion tadqiqotlar va uning istiqbollari 144-146 b.
7. Malikov, K.H., Begzatova, Sh.P. MAKTAB LABORATORIYA XONASI EKSPERIMENTAL BILIMLAR MANBAI // ORIENSS. 2021. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/maktab-laboratoriya-xonasi-eksperimental-bilimlar-manbai> (дата обращения: 25.11.2022).
8. Tillaboyev, K. T., & Usmanov, S. . (2022). FIZIKANI O'QITISHDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISH. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 18–24. <https://doi.org/>

NEMIS TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI (SATIRA VA YUMOR)

Ziyodajon Rustam qizi Zaripova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti nemis tili kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nemis tilida frazeologik birliklardan foydalanishning ahamiyati (satira va yumor) haqida ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari ushbu maqolada kulgili effekt yaratish uchun frazeologik birliklardan foydalanish strukturaviy o'zgarishlar asosida amalga oshirilishi haqida ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Komik effekt, fonetik, stilistik, grammatik va frazeologik, intertekstuallik, idioma.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о значении употребления фразеологизмов (сатира и юмор) в немецком языке. Кроме того, в данной статье представлена информация об использовании фразеологизмов на основе структурных изменений для создания забавного эффекта.

Ключевые слова: комический эффект, фонетический, стилистический, грамматико-фразеологический, интертекстуальность, фразеологизм.

ABSTRACT

This article provides information about the importance of using phraseological units (satire and humor) in the German language. In addition, this article provides information on the use of phraseological units based on structural changes to create a funny effect.

Key words: Comic effect, phonetic, stylistic, grammatical and phraseological, intertextuality, idiom.

Inson borlig'ining turli jabhalarida o'z aksini topgan nihoyatda murakkab hodisa sifatida hajviyaning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganar ekan, bu toifani falsafiy-estetik qarashlar bilan uyg'unlikda ko'rib chiqish zarur ko'rinadi. Shunday qilib, hajviy hodisa Aristotel, Platon, Tsitseron, F.Rabele, I.Kant, G.V.F. asarlarida noaniq talqin qilingan.

Hozirgi vaqtda komiksni mahalliy olimlar (V.Ya.Propp, JT.V.Karasev, D.S.Lixachev, A.I.Panchenko, M.M.Baxtin,

Yu.B.Borev) hamda xorijiy faylasuflar (I.Ritter, R. Ogohlantirish va boshqalar). Ularning barchasi voqelikni alohida idrok etish va ekspressiv effekt, ajablanish effektini amalga oshirishga qaratilgan mantiqiy nomuvofiqlikning mavjudligi tufayli komiksni estetik kategoriya sifatida belgilash imkonini beradi. Biz komediyani tashqi ko'rinishlarida komiksni aks ettiruvchi lingvistik kategoriya sifatida talqin qilishga moyilmiz, ya'ni matnda hajviy effekt yaratish asosida qaysi lingvistik mexanizmlar yotadi. Komik effekt yaratishning bunday lingvistik vositalari, ular orasida semantik, so'z yasalishi, fonetik, stilistik, grammatik va frazeologik an'anaviy tarzda ajralib turadi, Arnold, N.M. Najer, K.A. Dolinin, A.I. Efimov, V.Z. Sannikov, E. Rizel, M.P. Brandes va boshqa tilshunoslarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Bizning tadqiqotimiz matnda hajviy effekt yaratish vositalarining yuqoridagi bir guruhini - frazeologik vositalarni batafsil o'rganish va har tomonlama tahlil qilishga bag'ishlangan.

Bizning maqolamizda shuni ko'rsatadiki, kulgili effekt yaratish uchun frazeologik birliklardan foydalanish strukturaviy o'zgarishlar asosida amalga oshirilishi mumkin

Komik effekt yaratishning frazeologik vositalarini o'rganishda kognitiv darajadagi frazeologik birliklar orqali hajviy yaratish jarayonini tahlil qilish uchun ramka yondashuvidan foydalanish juda muhim va ilmiy jihatdan asosli ko'rinadi. Ushbu muammoni o'rganishga ma'lum hissa qo'shgan JI.B. Orletskaya, matnda kulgili effektini amalga oshiradigan ingliz frazeologik birliklarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan.

Komik hodisaning turli tomonlarini qamrab olgan nazariy manbalarni tahlil qilish uning murakkab tabiatini tan olish imkonini beradi, bu esa ma'lum ekstralingvistik omillarga asoslangan komik effekt yaratishning lingvistik mexanizmlarini o'rganishni talab qiladi.

Lingvistik komediya - komiksni tashqi ko'rinishlarida aks ettiruvchi lingvistik kategoriya, ya'ni matnda hajviy effekt yaratish asosida qaysi lingvistik mexanizmlar yotadi. An'anaga ko'ra, kulgili effekt yaratishning bunday lingvistik vositalari semantik, derivativ, fonetik, stilistik, grammatik va frazeologik sifatida ajralib turadi. Komediyani o'rganishda uni mezbon kontekstga qarama-qarshi qo'yib, boshqa uslubda iqtiboslar, ishoralar va o'ziga xos lug'atlarning istehzoli va satirik ishlatilishidan iborat bo'lgan intertekstuallikka mos ravishda ko'rib chiqish muhimdir.

Nemis tilining kulgili frazeologik birliklarining xususiyatlarini o'rganish va har tomonlama ko'rib chiqishda, birinchi navbatda, frazeologik birlik nima ekanligini aniqlash

kerak, chunki bu tushunchaning qamrovi haqida yagona nuqtai nazar mavjud emas. Frazzeologiya muammolariga oid asarlarni o'rganish ushbu kelishmovchiliklar frazeologik birliklarning turli konstitutsiyaviy xususiyatlarini tan olish bilan bog'liq degan xulosaga kelish imkonini beradi. Hajviy frazeologik birliklarning turli jihatlarini tahlil qilishda biz frazeologik birlik so'zlarning turg'un predikativ bo'lmagan va predikativ birikmasi sifatidagi ta'rifiga tayanamiz, ular takrorlanuvchanligi, turg'unligi, idiomatikligi, alohida joylashishi bilan ajralib turadi.

Satira va yumor an'anaviy ravishda hajviy asarning klassik turlari (shakllari) hisoblanadi.

Yumor komiksni tevarak-atrofdagi dunyoda payqash, tushunish va baholash qobiliyati sifatida komiksning eng murakkab shakllaridan biri hisoblanadi.

Satira hajviyaning o'ziga xos turi sifatida hayotning salbiy tomonlarini masxara qiladi va ochib beradi, ularni ozmi-ko'pmi aniq ijobiy idealga qarshi qo'yadi.

Qaysi satiraga ruxsat berilgan - nima yo'q, javob berish qiyin. Bir paytlar taniqli jurnalist va satirik **Kurt Tucholskiy shunday degan edi: "Satira nima qila oladi? Hamma narsa"**.

Shunga qaramay, satiriklar qanchalik uzoqqa borishlari va qaysi mavzularni o'zlari uchun tabu deb bilishlari haqida o'zlari qaror qabul qilishlari kerak. Biroq, satirik asarlarning komediyasi chegaralarni kesib o'tish va provokatsiyada gullab-yashnaydi. Shuning uchun satiriklar har doim o'z ishlarining g'azabi va tanqidi bilan hisoblashishi kerak.

Ammo satiraning qat'iy chegarasi bor: u hech qanday faktlarni soxtalashtirmasligi kerak. Satira haqiqatga muhtoj va unga "dushman" bilan to'qnash keladigan ideal kerak.

Quyida biz siz uchun bir nechta satirik so'zlarni taqdim etamiz, ularda satirik gaplar qanday ko'rinishini ko'rsatish uchun aniq misollar qo'llaniladi.

Quyida siz satirik elementlarni o'z ichiga olgan ba'zi adabiy asarlarni topasiz. Agar siz mavzu va uning qirralari bilan ko'proq shug'ullanmoqchi bo'lsangiz, ular foydali bo'ladi.

Quyidagi misollar satirani siz uchun biroz aniqroq qiladi. Ular ba'zan hazil, kinoya yoki kulgili so'zlarga o'xshaydi. Shunga qaramay, ularning barchasi siyosat va jamiyatni tanqid qiladi.

Moda sanoatini tanqid qiluvchi bayonotga misol: "*Hier eine Liste aller Dinge, die mit Leopardenmuster gut aussehen: Leoparden.*"

Ommabop naqshdagi satira shaxsiy fikrni ifodalaydi va uni kiygan odamlarga va ushbu naqsh bilan moda ishlab chiqaruvchi kompaniyalarga duch keladi.

Siyosiy va bir xil darajada bema'ni gap: *“Ein Idiot ist ein Idiot. Zwei Idioten sind zwei Idioten. Zehntausend Idioten sind eine politische Partei.”* (Leo Longanesi). Bu yerda butun siyosiy tizim so'roq qilinib, hatto demokratiyaning ham ba'zi kamchiliklari borligi ta'kidlanadi.

1. Ein Idiot ist ein Idiot. Zwei Idioten sind zwei Idioten. Zehntausend Idioten sind eine politische Partei. (Leo Longanesi)

2. Ich würde ja nur zu gerne mal im Lotto gewinnen-einfach um zu schauen, wie viele Verwandte ich eigentlich habe.

3. Bei Computerproblemen sitzt das Problem zu 95 Prozent vor dem Computer.

4. Hier eine Liste aller Dinge, die mit Leopardenmuster gut aussehen: Leoparden.

5. “Mama, der Apfel schmeckt nach Eistee!”– Kevin, 17 Jahre alt, isst gerade zum ersten Mal einen Pfirsich.

6. Hab meine Freunde schon länger nicht gesehen. Ich sollte mal wieder umziehen!

7. Unterschätze nie die Macht dummer Leute, die einer Meinung sind. (Kurt Tucholsky)

8. “Beschreiben Sie die deutsche Sprache.”– “Umfahren ist das Gegenteil von umfahren.”

9. Ein Mann verstaucht sich den Knöchel und bittet eine Frau um Hilfe. Sie antwortet: “Ich hab genug von Männern, die sich nur melden, wenn sie etwas brauchen!”

10. Echte Männer benutzen keinen Schirm, wenn es regnet. Sie werden nass, verfluchen das blöde Wetter, erkälten sich und bleiben ein paar Tage im Bett liegen.

Misoldan ko'rganingizdek, *satiralar mubolag'a* va past ifoda bilan ishlaydi. *Satira ham noaniqlik va istehzo bilan o'ynaydi. Satiralarda ko'pincha hayratlanarli burilishlar va buzilishlar mavjud* Umuman olganda satira va yumor orqali nemis tilining kulgili frazeologik birliklarining xususiyatlarini o'rganish va har tomonlama ko'rib chiqish mumkin.

REFERENCES

1. Абдуллина Н.З. Феноменологическая характеристика анекдота как типа текста//Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина, 2008. Вып. No 2 (10).С. 87–97.82

2. Абильдинова Ж.Б. Жанровая специфика анекдота // Вестн. Челябинского гос. ун-та: Филология. Искусствоведение, 2010. Вып. 45. No 21 (202). С. 5–9.
3. Аверкина Л.А. Смена кода при переводе прецедентных текстов в аспекте межкультурной коммуникации//Вестн. МГЛУ, 2012. No 9 (642). С. 45–55.
4. Александрова Е.М. Перевод анекдота: проблемы адекватности и эквивалентности (на материале французских и русских анекдотов): автореф.дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. М.: ООО «МАКС Пресс», 2006. 28с.
5. Dildora Abdinabiyevna Rahmanova (2022). Tilshunoslikda lingvokulturologiyaning o'rganilishi. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (3), 238-244.
6. Dildora Rahmanova (2021). Zamonaviy tilshunoslikda lingvokulturologiyaning tutgan o'rni. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 4-10.
7. Glück H. Metzler Lexikon Sprache./H. Glück. Stuttgart. –Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2010. –S. 178.
8. Henne H. Jugend und ihre Sprache. –Berlin, New York, 1986. –S.243
9. Neuland E. Jugendsprache und Standardsprache. Zum Wechselverhältnis von Stilwandel und Sprachwandel//Zeitschrift für Germanistik. –1994. №1. –S.78-98
10. Sh. D. Razakova (2021). Tarjimada uchraydigan asosiy xatolar. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 18-23.
11. Shabidinova,Z (2022). Die Besonderheiten der jugendsprachlichen Lexik. Roman-german filologizasining dolyarb muammolari
12. Shirnazarova, Z. A. (2020). Aktuelle fragen studienverteilung der interkulturellen kommunikation in informationsfeldern. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research, 6(5), 525-527.
13. Stefanie W. Veränderungen im Wortschatz der deutschen Sprache. Grin Verlag. – München, 2006. –S.32.
14. Zarifjon Kuvonov (2021). Nemis tili lug'ati tarkibidagi o'zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1 (4), 31-38.
15. Zaripova Z. Images in anecdotes as language phenomena //Journal of Central Asian Social Studies. – 2021. – T. 2. – №. 04. – С. 44-47.
16. Ziyodajon Zaropova (2022). Martin auerning “ die geschichte von klugen herrn balaban und seiner tochter selda” anekdotlar to'plamining lingvomadaniy tahlili. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (8), 82-85.

17. Гулкаё Зарипова, Дилобар Абдухалилова, Мохирахон Усмонходжаева, & Зайниддин Санакулов (2020). Суз ясалиши лексикографиянинг мухдм объектларидан бири сифатида (немис ва узбек тиллари мисолида). *Academic research in educational sciences*, (2), 249-258. doi: 10.24411/2181-1385-2020-00083
18. Дильдора Абдинабиевна Рахманова, Мохирахон Абдумаликходжаевна Усмонходжаева, Зайниддин Ибодуллаевич Санакулов, & Гулҳаё Фарход Қизи Зарипова (2020). Немис ва ўзбек тиллари замонавий тилшунослигида сўз ясалиши тизими. *Science and Education*, 1 (8), 537-546.
19. З. И. Шабидинова (2021). Особенности дистанционного обучения иностранным языкам. *Academic research in educational sciences*, 2 (CSPI conference 2), 460-465.
20. З.И. Санакулов (2022). Немис тилида атоқли отларнинг аниқловчили бирикма ва индекаторлар билан муносабати таҳлили. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2 (5), 507-516.
21. Зера Исметовна Шабидинова (2022). Грамматические и лексикологические особенности сленга современной немецкой молодёжи. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2 (8), 74-81.
22. Шахноза Дусмаматовна Разакова (2021). Использование международных оценочных программ PISA, TIMSS, PIRLS и стандартов steam в процессе обучения. *Academic research in educational sciences*, 2 (CSPI conference 2), 568-573.
23. Z. Shabidinova (2022). DIE JUGENDSPRACHE IST EIN LINGUISTISCHES PHÄNOMEN. *Academic research in educational sciences*, 3 (11), 454-460.

МИФОЛОГИК АРХЕТИП АРХАИК ТАФАККУР РЕЛИКТИ

Г. К. Кдырбаева

Нукус давлат педагогика институти, фалсафа доктори (Ph.D.), доцент

АННОТАЦИЯ

Охириги пайтларда илм-фанда интегратив ёндашув тамойиллари асосидги илм-фан соҳаларининг кесишмасидаги тадқиқотларни кўп учратмоқдамиз, жумладан миф ёки мифологияни ҳар хил ракурслардан ўрганишга бўлган қизиқиш ҳам кескин ўсмоқда. Айнан шу жиҳатлар наздида тилшунослик ва адабиётшунослик (когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, мифология) билан боғлиқ соҳаларда янги тушунчалар, уларни қўллаш ва уларнинг синонимик тушунчаларини фарқлаш муаммосига бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда, шулар қаторида биз мазкур ишимизда «архетип» ва «мифологема» тушунчаларига алоҳида тўхталиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришни мақсад қилиб қуйганмиз.

Калит сўзлар: миф, мифология, архетип, архаик тафаккур, фолклор, эртак.

Бу муаммонинг долзарблиги миф яратиш жараёни, мифологик сюжетлар, мотивлар, мавзулар, мифологик қаҳрамонларнинг бадиий асарларга кириб бориши билан белгиланади ва мифлаштириш ҳақида гап кетганда архетиплаштириш тушунчасини ҳам ўрганиш ўринли бўлади.

Юқорида қайд этганимиздек, бу тушунчаларга бўлган қизиқиш, бошқа соҳаларда ҳам вужудга келган: психология, тилшунослик, антропология, фолклор, фалсафа. Зеро ҳар бир этник гуруҳнинг доимий қадриятларини, ўзгармас тузилмаларини, психологик прототипларини излаш, аниқлаш ва таҳлил қилиш, бу константалар воқелигидан олинган чексиз сонли абстракцияларининг туркумланиши ва тартибланишига ёрдам беради.

Ҳозирги кунда, мифологема ва архетип тушунчаларининг аниқ ишлаб чиқилган назарияси мавжуд эмас. Аммо, Ю.Л. Шишова томонидан “К определению понятия мифологема” номли мақоласида мавжуд барча тушунчаларни тизимлаштиришга уринишлар олиб борилган [Шишова 2000: 142].

Ю.Л. Шишова мазкур мақоласида “архетип” ва “мифологема” тушунчалари билан ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор назариялар ва синонимик тушунчаларни келтиради.

Яъний архетип тушунчаси, К. Юнгнинг назариясида аналитик психология билан боғлиқ деб келтирилган бўлса, Л. Леви-Брюл назариясида архетип антропологиядаги жамоавий тасвирлар деб берилди, К. Леви-Стросс назариясида архетип структур антропологияда миф “арматура”сидаги таркибий элемент, А.Н. Веселовскийнинг назариясида мотив, В.Я Пропп томонидан эса эртакнинг бир вазифаси сифатида келтирилади, ва Е.М. Мелетинский архетипни адабиёт ва фолклордаги бадиий-мифологик сюжет деб таъриф беради [Шишова 2002: 11—12]. Ваҳоланки, муаллиф архетип ва мифологема тушунчаларини муайян ажратади, К.Юнг назарияси асосланиб, архетипни психологик ролли образлар майдонига киритса, мифологема тушунчасини ижтимоий хусусиятга эга прототипли субъект-объект ва субъектлараро вазиятлар билан боғлайди [Шишова 2000: 146-147].

Мазкур ишимизда “архетип” тушунчасига таъриф беришда, аввало, К.Юнг, Е.М. Мелетинский, В.Я. Проппа, В.Н. Топорова, В.В. Ивановаларнинг қарашларига асосланган ҳолда олиб борамиз.

Ушбу сўзнинг этимологиясига (лот. archetypon “асл тип”) асосланиб, архетипнинг асосий хусусияти вазиятнинг мавхумланиш даражаси ҳисобланади, чунончи архетип намуна сифатида психиканинг моделин яратади. К.Юнгнинг фикрига кўра, архетиплар динамик, ҳаракатчан аклий шакллар бўлиб, улар бирламчи схемалар, асл туғма тузилмалар, бошланғич тасаввур фаолиятини шакллантиради. Архетиплар - узоқ давом этган биологик эволюция натижасида шаклланган жамоавий онгсиз тасаввурлар шаклидир. Коллектив онгсизлик эса қадимги билимларни матрицалар ёрдамида узатадиган каналдир.

Инсон онгида архетиплар доимий тарзда шаклланиб боради, улар инсоннинг кундалик ҳаёт-тарзида, маданият, тарих, адабиётида (одатлар, тушлар, урф-одатлар, афсоналар, дин, бадиий асарлар) ўз аксини топади.

Зеро архетипик образларнинг илк тасвирланиши мифологияда қайд этилган. К.Юнг таъкидлашича, “...мифлар, энг аввало, руҳнинг энг чуқур моҳиятини ифодаловчи психик ҳодисалардир. Ибтидоий одам атроф муҳитни объектив идрок этишга мойил эмас. Аксинча унда қалбидаги барча ташқи тажрибани руҳий ҳолатларига мослаштириш учун чексиз интилиши пайдо бўлади. Одам қуёшнинг чиқиши ва ботишини кўришнинг ўзига кифоя қилмай, ташқи олам кўзатувларига руҳий ҳодисаларни боғлашга ҳаракат қилади [Юнг 1991: 99—100]. Мюллернинг сўзларига кўра, ибтидоий одам ҳаётини кундалик иборалар негизида воқеланадиган ибораларнинг метафорик моҳиятин тушунган ҳолда, кейинчалик негадир уни унутиб, индивидуал ҳодиса ва нарсаларни Худо деб ҳисоблай

бошлаган деб таъкидланади. Дастлаб мажозий маънога эга бўлган иборалар кейинчалик мустақил маънога айланган [https://studme.org/1529052715782/religiovedenie/mifologicheskaya_kontsepsiya_myuller], масалан, ибтидоий одам “қуёш”ни ўзининг кўзатувлари асос Худо деб тан олса, кейинчалик уни куйидаги маъноларда ҳам идрок эта бошлаган: *қуёш-навигатор, қуёш-вақт, қуёш-бахт, қуёш-мавқе, қуёш-марказ*.

Шу ерда биз “архетип” тушунчаси ҳақида берилган бошқа тадқиқотчиларнинг ишларига қисқа тўхталиб ўтмоқчимиз:

А.К. Косарев: « <...> ... шахсий онгсизлик ва космик онгни мантиқий фикрлаш даражасига боғлайди» [Косарев 2000: 129];

К. Юнг: «... фикрни онгли равишда ва ибтидоий ифодалаш усуллари орасидаги кўприк вазифасин бажариб, у асосан ҳиссиёт ва ҳис-туйғуларга бевосита таъсир қилади ва «тарихий» ассоциациялар билан ўзаро боғланади, рационал дунё ва ибтидоий дунёни инстинктив тушуниш воситаси ҳисобланади» [Юнг 1997: 42];

Е.М. Мелетинский: « ... бадий мифологик сюжетнинг категориял ҳолати». Мифологик мотив Е.М. Мелетинский таърифига кўра «маълум бир актант структурага эга бўлган муайян бир микроплот» [Мелетинский 1994: 86].

В.Марков: «... жамоавий онгсиз-маданий хотира» [Марков 1990: 87].

«Архетип» тушунчасига берилган таърифларни умумлаштирган ҳолда айтишимиз мумкин: матнлар таҳлили давомида архетипларни кўп учратиш мумкин, улар окказионал равишда дуч келмайди. Чунончи, улар жамоанинг объектив, тарихий, бадий, праксеологик хотираси даражасида онгсиз равишда шаклланади, ва авторлар уларни сайқаллаб инсониятнинг олтин тажрибалари билан қориштириб инсонларга қайтаради. Жумладан, қорақалпоқ адабиётининг забардаст ёзувчиси Т.Қайпбергеновнинг «Маманбий эпсанасы» асарида «*Кумар аналық*» образи келтирилади, мазкур образ автор томонидан яратилган ва у қорақалпоқ халқининг оналари тимсоли сифатида таърифланган. Ваҳоланки, қадимги туркий халқларга бирдек яқин мифларда «*Уммай она*» образи «*она ва болаларнинг химоячиси*» ёки «*Аёл Худоси*» маъноларида қўлланилиб келган. *Уммай она* меҳр-шафқат эталони сифатида туркий халқларнинг когнитив онг базасин шакллантирган. Шу ўринда айтиш керакки, Т.Қайпбергенов, В. Марков таъкидлаганидек халқнинг объектив, тарихий, бадий, онгсиз хотирасига таянган ҳолда *Уммай она* ҳақидаги маълумотлар базасин сайқаллаб «*Кумар аналық*» образин яратади ва «она» архетипин қорақалпоқ халқига қайта тақдим этган. «Она» архетипининг «*Уммай она*» антропомифоними миф, афсона ва эртақлардаги

трансформацияга учрайди ва «Хумо қуши» мифологемаси ёрдамида воқелантирилади. Чунончи «Уммай» туркий халқларда энг асосий маъбуда сифатида тан олинган, ва унинг исми “оққуш” маъносини ҳам англаган. У қуш қиёфасида осмонда учиши, қуруқликда юриши ва сув устида сўзган деб берилади. «Умай»нинг оққуш образи сифатида воқеланиши ўзбек мифологиясида *Хумо қуши*, қорақалпоқ мифологиясида *Хумай қус* архетиплари ёрдамида гавдалантирилади.

Тадқиқ қилинаётган «архетип» тушунчасига илм-фан соҳаларида ҳар хил таъриф берилган. Масалан, «архетип» фолклоршунослик ва адабиётшунослик фанларида сюжет ва мотивларнинг инварианти деб тадқиқ қилинса, психологияда «архетип» тушунчаси жамоавий онгсизликнинг структур элементи сифатида ўрганилади, зоологияда эса организмларнинг прототиби, санъатда бадиий асар оригинали каби мазмунларда қўлланилади. Ҳар бир берилган таърифнинг негизини олиб қарайдиган бўлсак деярли ҳаммасида архетипнинг предикативлик алоқалари яққол кўринади.

Леви-Стросснинг структур антропология назарияси асосида В.В. Иванова ва В.Н. Топоровлар қадимги мифологияни реконструкция қилиш ва бадиий асарлардаги мифологик схемаларни қайта тиклашга бағишланган амалий характердаги тадқиқот олиб борган, ва мазкур тадқиқот мифлардаги инвариант ядро (марказ)ни тушуниш ва билишга ёрдам берган [Топоров, Иванов 1975: 43]. Одатда мифларни реконструкция қилганда ядро (марказ) сифатида бинар оппозициялар тадқиқ қилинади, уларнинг иерархияси шакллантирилади, универсал оппозициялари аниқланади, ўз навбатида улар оламнинг мифологик моделин яратишга хизмат қилади. Мифологик таъриф диахроник тарзда ўзгариши мумкин, аммо «бу турдаги барча матнлар асосидаги синхрон схема» доимийдир [Ўша манба: 44].

Н.К.Сабированинг «Хоразм “ошиқ” туркум дostonлари сюжети: етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари» номли диссертациясида туркий халқлари мифологиясидаги “парӣ” образи талқин қилинади. Тасвирланган “парӣ” образи ўзининг халқ эртаклари ҳамда афсоналаридаги мифологик табиатини йўқотган ҳамда кўпроқ реал инсонга хос хусусиятлари бўртиб кўринадиган эпик персонажга айланган деб хулоса қиладилар[Сабирова 2004:186]. Ваҳоланки, тадқиқотчининг “парӣ” образи ҳақида берилган хулосаси К.Юнг, Е.М. Мелетинский, В.Я. Проппа, В.Н. Топорова, В.В. Ивановаларнинг томонидан айтилган фикрларга қисман тўғри келади. Яъний, архетип бадиий асарлардаги мифологик схемаларни қайта тикланишига ўз

хиссасин қўшадиган инвариант ядро (марказ)нинг иерархик шаклланиши ҳисобланади ва мазкур тадқиқотдаги “пир” образи “қиз” архетипин бадиий матнларда синхрон схема асосида шакллантириб, оламнинг мифологик моделин яратишга хизмат қилади.

Мазкур ишимизда биз «архетип» тушунчасин асосий ўзгармас когнитив ҳолат сифатида таърифлаймиз. Яъний, архетип тиллараро кодлар ёрдамида очиқ берилади ва у ўзгармас ҳолда интерматн алоқаларин мустаҳкамлайди. Жумладан, Шекспирнинг “Отелло” асаридаги салбий бош қахрамонлардан бири Яго (Iago)га исм беришда Шекспир мифологик архетип “Пир” Santiagonинг образлик хусусиятлардан илҳомланиб, унинг қисқартилган исмин Ягога беради. Бунда ҳам мажозий маъно бор десак адашмаймиз, чунки Сантьяго испан маданияти ва мифологиясидаги бинар оппозиция “қора” ва “оқ”ларнинг уруш қатнашчилари сифатида бадиий реконструкцияга учраган. Яъний, Сантьяго “қора кучлар билан кўрашувчи пир” сифатида испан халқининг олам мифологик моделига киради. Бу каби воқеликни тушуниш учун тингловчи испан маданияти, дин, ва асосан трагедия матни билан таниш бўлганида архетип “пир” ёки Яго табиятин тушуниши осон кечади.

“I hate the Moor,

And it is thought abroad, that ‘twixt my sheets
‘Has done my office. I know not if ‘t be true,
But I, for mere suspicion in that kind,
Will do as if for surety.”

[Shakespeare “Othello: the More of Venice”act 1, scene 3
<https://www.shakespeare.org.uk/explore-shakespeare/shakespeadia/shakespeares-plays/othello-moor-venice/>]

Келтирилган мисол, таъриф ва таҳлилларни умумлаштириб, мифологик архетип архаик тафаккур реликти сифатида мифнинг асосий мазмунин ёритиб беради, ва мифологемалар эмплицит маънони акс эттиради.

Архетиплар ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, олам моделин шакллантиришда бебаҳо ҳисобланади. Бадиий архетип синхроник хусусиятга эга, ва шу қаторда мифологик архетип унинг кўпқирралиги ва кўпқатламлигин ҳисобга олган ҳолда диахроник хусусиятга эга бўлади. Ваҳоланки мифологик архетип ўтмиш ҳақида маълумот бергани билан, ушбу маълумотларнинг келажак ва ҳозирги кундаги ижтимоий аҳамиятин тушуниш курали сифатида мифологик архетип синхроник хусусиятга ҳам эга бўлади.

REFERENCES

1. Иванов В.В. Инвариант и трансформация в мифологических и фольклорных текстах/В.В.Иванов, В.Н. Топоров//Типологические исследования по фольклору (Сборник статей памяти В.Я.Проппа). М.: Наука, 1975. 320 с. С. 44-76
2. Косарев А.Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. - М. - СПб, 2000. 144 с.
3. Марков В.А. Литература и миф: проблема архетипов//Тыняновский сб. Рига, 1990. С. 133.
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. М.: Изд-во РГГУ, 1994, 134 с.
5. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. СПб.: Изд-во СПб. унта, 1996. 364 с.
6. Сабирова Н.К. Хоразм «ошиқ» туркум дostonлари сюжети: етакчи мотивлари ва образлар тизимининг мифологик асослари. Дисс.ф.ф.ф.д. 2004. – 135 б.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс / пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с
8. Шишова Ю. Л. Лингвистическая объективация мифологемы пути в современной англоязычной литературе: автореф. дисс. ... к. филол. н. СПб., 2002. 14 с.
9. Шишова Ю.Л. К определению понятия мифологемы // Современные проблемы теории языка: сб. ст./ Под ред. И. Б. Руберт, Ю.А. Ивановой. СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 154 с.
10. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. М. К.: Совершенство, 1997. -363 с.
11. https://studme.org/1529052715782/religiovedenie/mifologicheskaya_kontseptsiya_myuller
12. Shakespeare “Othello: the Moor of Venice” act 1, scene 3 [муражаат қилинди 10.11.2022 <https://www.shakespeare.org.uk/explore-shakespeare/shakespedia/shakespeares-plays/othello-moor-venice/>]
13. Кдырбаева , Г. К., & Бабаджанова , Н. Х. (2022). Соляр мифологиянинг рудиментлари га синхроник ёндошув. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(6), 938–947.

THE USE OF ANGLICISMS IN UZBEK OFFICIAL-BUSINESS DOCUMENTS

A. E. Khudaykulov

PhD, Termez State University, Uzbekistan

ABSTRACT

The given article deals with the official documents' language in Uzbek language. The penetration and assimilation of English borrowings in Uzbek official documents are analyzed.

Keywords: borrowings, English, Uzbek, official, business, documents, assimilation.

Borrowing of lexical units - one of the prime examples of the interaction of the languages and cultures, creation of the general values. No such language, which had not unoriginal words. There is, however, such languages, which played and play the greater role in spreading the words, mainly - research and public-political terminology. In past such role in Europe played Greek and Latin, but later French and German languages. Presently, such role execute, first of all, English and Russian [3, p.188-201].

Borrowing of lexical units can occur spoken and written way. In the event of borrowing by spoken way, the words are completely assimilated in language. The borrowings which came by writing, mostly save their own phonetic, spelling and grammatical particularities. L. P. Krysin considered that borrowing in language be reproduced phonetic and morphological facility of one language of the morphemes, words or word-combinations of the other language [4, p. 65 -73].

The most linguists began studying the reason of foreign borrowings in the beginning of the XX century. They consider that the main reason for borrowing is naming things and notions [2, 355-356; 4, 233-240]. Also they highlighted four main reasons of appearing lexical borrowings in the world languages. They are connected with: borrowing of new things or notions with duplicating already existing words in the language for using.

M. A. Breiter notes that about 15% of the latest English words are borrowed due to the lack of a corresponding name in the receiving language. They include: «детектор» (валют), топ-модель, виртуал, инвестор, дайджест, спонсор, спрей. These borrowings also include those borrowings that, for some reason (easier to pronounce, in short, more specifically in terms of semantics) supplanted previously mastered or original Russian language units, for example *прайс-лист* (instead of *прейскурант*), *имидж* (instead of *образ*). [1, p.113-127].

Today Uzbek language vocabulary contains hundreds of English borrowings. Observations showed that, English borrowings entered in Uzbek language either through Russian language or directly. Besides, oral and written way of penetration of English borrowings are suggested by scholars. Our studies deal with written way, the use of English borrowings in Uzbek official-business texts.

Official-business style (language of diplomacy, laws, business papers, business correspondence) is equal in rights with other styles and plays an important role in formation and development of literary language. The features of official - business style are the objective fact of language, their application in the texts of the documents naturally and is fixed by tradition. The infringement of functional - style norm is considered when used language means, inherent in business style, which contradict the requirement of logicity, accuracy and brevity of language of business papers and documents.

As professor I.R.Galperin mentioned: "Official documents are written in a formal, "cold" or matter-of-fact style of speech. The style of official documents, or 'officialese' as it is sometimes called, is not homogeneous and is represented by the following sub-styles, or varieties:

1. The language of business documents;
2. The language of legal documents;
3. The language of diplomacy;
4. The language of military documents.

Like other styles of language, this style has a definite communicative aim and accordingly has its own system of interrelated language and stylistic means. The main aim of this type of communication is to state the conditions binding two parties in an undertaking. These parties may be:

- a) The state and the citizen;
- b) A society and its members;
- c) Two or more enterprises or bodies (business correspondence or contracts);
- d) Two or more governments (pacts, treaties);
- e) A person in authority and a subordinate (orders, regulations, authoritative directions);
- f) The board or presidium and the assembly or general meeting (procedures acts, minutes), etc.

The language of official-business style is very specific and may include: internationalisms, terms, professionalisms, non-terminological words, nouns and etc. Among them linguistic borrowings from other languages play an important role.

The penetration history of English borrowings into Uzbek is closely tied with Russian language, which influenced greatly in the development of Uzbek vocabulary at the end of XIXth and in XXth century. The first English words came into Uzbek through Russian. Now English borrowing can be found in any sphere of modern Uzbek. Particularly, official-business documents of Uzbek language include many English borrowings, which play an important role in learning foreign languages. Official documents can be good example of sources for linguistic analyses, as they may indicate the exact time of their penetration, semantic, graphical and grammatical assimilation in receiving language.

Analyses of official documents showed that, Uzbek language has borrowed many different lexical elements from English during its development, including international words and newly borrowed units: *билль, стэндстил, демпинг, трэмпинг, инагурация, спикер, электорат, холдинг, импичмент* and many others.

«.... Хуллас, ушбу хужжатлар, шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро *билль* бўлиб қолди» [5].

“..... у ҳолда 40-моддада баён қилинган *стэндстил* бўйича ШХБ қоидалари бузилади» [6. P.82].

«*Демпинг* ўзида мамлакатнинг маҳсулоти бошқа мамлакат бозорига «нормал қиймат»дан паст бўлган «экспорт» нархда тушган ҳолдаги нарх камситишини ифодалайди». [6. P.55]

“Шунингдек, *трэмпинг* деб аталадиган, солинадиган ва қўйиладиган юкларни идишсиз транспортда ташиш очик рақобат муҳити шароитларида амалга оширилиши керак” [6. P.73].

Whereas the words, such as *билль, тендер, демпинг, инагурация, спикер, электорат, холдинг, консалтинг, импичмент* are considered as internationalisms, the words *стэндстил* and *трэмпинг* are newly borrowed.

The analyses of official-business documents showed that, most of above mentioned English words already assimilated in the Uzbek language. For example, the word *тендер* form different compounds:

тендер объекти – « *тендер объекти* – корхона ва акцияларнинг аниқ пакети».

очик (ёпиқ) тендер – « ... ўтказилиш усулига кўра тендер очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин. *Очик тендер*да хоҳиш билдирган барча юридик ва жисмоний шахслар... . *Ёпиқ тендер* олдиндан белгиланган ...».

тендер иштирокчиси – «...тендер иштирокчиси(даъвогар) – тендер шартларига кўра танловда қатнашиш учун қўйилган юридик ва жисмоний шахслар ёки

уларнинг бирлашмалари».

тендер ташилотчиси – «тендерни тайёрлаш *тендер ташилотчиси* ёки унинг топириғига кўра махсус ташкил этиладиган комиссия томонидан амалга оширилади».

тендер хужжати – «*тендер хужжати* – тендер ўтказиш тўғрисида билдиришнома, Тендер ўтказиш қоидаси ва Ахборот меморандумида иборат хужжатлар мажмуи...».

тендер комиссияси – «...*тендер комиссияси* тендерни ёпиш муддатини кейинга суришга ёки тендерни бекор қилишга ҳақлидир».

тендер таклифи – «*тендер таклифи* – тендер хужжатларида белгиланадиган шартларда аниқ тендер мақсадига нисбатан шартнома тузиш таклифи».

тендер шартлари – «...озик-овқат маҳсулотлари импортини нодавлат мулкчилик шаклларида асосланган ташқи савдо фирмалари *тендер шартлари* асосида амалга оширадилар».

Students who deal with official documents should know the meaning and etymology of borrowed words in order to use them correctly and effectively, as they enrich their vocabulary and help them learning foreign languages.

So the actual circumstance requires: 1) Introduction in a revolution of new sources; 2) New approach to drawing up of the teaching - methodical manuals on the language of official-business documents; 3). Compiling dictionary of borrowed words in Uzbek.

In the sanction of the given problem the important role belongs to the research of the official documents of English-Uzbek correspondences.

REFERENCES

1. Брейтер, М.А. (1997). Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток, Диалог-МГУ, 199719.
2. Давлятова, Э. М. (2017). Заимствование в контексте лингвокультур. *Евразийский научный журнал*, (2), 355-356.
3. Кодухов, В. И. (2011). *Общее языкознание*. Кн. дом «ЛИБРОКОМ».
4. Крысин, Л. П. (1968). Иноязычные слова в современном русском языке.
5. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро билль (1992).
6. Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим бўйича қўлланма(2003).

THE ROLE OF EMPLOYEES IN ENSURING THE LABOR POTENTIAL OF ENTERPRISES

Mukammal Shavkatovna Komilova

Jamshid Abdikhalilovich Abdikholikov

Teachers of the department "Economics in Construction and Management"

Samarkand State Architecture and Construction Institute

ABSTRACT

The article describes the labor potential and its economic significance, the classification of labor potential by scientists, the interpretation and prospects of the labor potential of the organization.

Keywords: Potential, organization, labor resources, labor potential, labor potential of the employee, labor potential of the organization, labor potential of the enterprise, labor potential of the society

One of the priority tasks of development for any enterprise in the conditions of the modern market economy is to increase the competitiveness of its products, to produce and sell it, to reduce its costs, as well as to ensure the growth of the organization's profit, the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev said As mentioned, "Increasing the quality of personnel training and developing scientific potential is the main foundation of the construction of a "smart" city. The effectiveness of using modern and innovative methods in the development of education and science allows to increase the level of international recognition, the effectiveness of the emergence of new talents, the expansion of the worldview of specialists in architecture and construction, as well as the activation of copyrights to competitive scientific developments gives". [1]

The main role in solving these tasks belongs to the employees of the enterprise, because it is the labor potential of the employee that can be considered as the driving force of the development of the enterprise, which directly depends on the level of their use, the labor potential as a scientific term is widely used in the works of foreign and domestic scientists.

Labor potential is a set of labor opportunities formed in specific production relations and reproduction conditions, which can be effectively used in production activities, taking into account the observance of modern technologies.

There are usually three main levels of labor capacity: the labor capacity of the employee, the labor capacity of the organization and the labor capacity of society

Labor potential of the society (any) - firstly, a set of conditions that ensure the realization of the labor potential of the employee; secondly, a new quality arising from the purposeful connection of individuals and teams in the process of labor relations. The source of the development of labor potential of the society, in addition to the relevant social institutions aimed at the formation of the individual and his professional skills, are individuals whose success in the field of labor shows the potential of the entire society: to achieve the best actions, the possible level for other participants of production.

The labor potential of the organization is the amount and quality of labor that the labor team of the organization can have at the level of scientific and technical development. The labor potential of the organization, which is a unique form of materialization of human activity, in the sum of its qualitative characteristics, as the personnel potential of the organization, acts as a personalized labor force.

Work capacity of an employee is the abilities that determine the limits of the employee's participation in work activities, the amount and quality of work available to the employee. The labor potential of the employee is shown through his personnel. The basis of the employee's work potential is natural qualities (health possibilities, creativity).

The employee's work capacity includes:

Psychophysiological potential - a person's abilities and inclinations, his state of health, efficiency, endurance, type of nervous system, etc.;

Skill potential - the volume, depth and versatility of general and special knowledge, work skills and abilities that determine the employee's ability to work of a certain content and complexity;

Personal potential is the level of civic consciousness and social maturity, the level of mastering the standards of the employee's attitude to work, value orientations, interests, needs in the world of work.

The labor potential of the employee depends on the level of mutual agreement in the development of psychophysiological, skill and personal potential.

The main factors of socio-economic development and competitiveness of any enterprise are the provision of qualified workforce and the level of its stimulation. The development of the enterprise development strategy should logically precede the analysis of the labor potential of employees.

Assessment of the state of labor potential of the enterprise has become the task of research. At the same time, its most important components were studied:

- vocational and qualifical potential: according to the characteristics of employees professions, education, experience, qualification level, etc.;
- characterized by indicators such as psychophysiological, gender, age, health status, stress resistance of employees;
- motivational, represents the level of job satisfaction of employees, the structure of work motives and professional and skill growth.

The components of labor capacity are health, morals and the ability to work in a team, creativity, activity, organization, education, professionalism, working time resources [2]. Depending on the object of study, these components can be equally relevant to any type of labor potential mentioned above, thus characterizing them with different indicators. If we consider these components at the level of the enterprise, then the integration and development of these components in specific organizational and economic conditions will allow more effective use of human resources in organizing the main activities of the enterprise.

General and specific conditions, that is, the macro and microenvironment, directly affect the type of personality of the employee, the system of his needs and values, the general orientation of interests, behavior. Today, man is not considered as one of the factors of the production process, but is the main strategic source of competition. The importance of the human resource in the activities of the enterprise is due to the ability of a person to creative thinking and rationalization, these unique opportunities they are inherent only in people and are not subject to "machines". It is associated with an increase in investments in human capital, which today is recognized as the main source of income.

The human resource of the enterprise is the main resource of the enterprise, because human intelligence can create new, competitive products. Personnel potential reflects the qualitative aspect of a certain resource feature to ensure the fulfillment of the technological process of creating tangible or intangible values that meet market requirements.

Based on the above, it can be said that, first of all, a person's labor potential is formed on the basis of qualitative characteristics expressed by his psychophysiological characteristics (age, health, endurance, physical condition) and skill level (education, knowledge, labor skills). it can be concluded that., professionalism). Secondly, it is significantly influenced by the "personal potential of a person" (sensitivity,

creativity, ability to learn, innovation, organization, etc.). All these components make it possible to assess not only the level of the employee's work potential, but also the entire enterprise.

The labor potential of each employee of the enterprise makes a certain contribution to the achievement of the general goals of the organization, which leads to an increase in the competitiveness of the offered products or services, and as a result, to an increase in the competitiveness of the enterprise.

REFERENCES

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated November 27, 2020 No. PF-6119 "On approval of the strategy of modernization, rapid and innovative development of the construction network of the Republic of Uzbekistan for 2021-2025". www.lex.uz.
2. Genkin B.M. Organization, rationing and wages at industrial enterprises: Textbook for universities. - 4th ed., rev. and additional – M.: Norma, 2007. – 464 p. (page 9)
3. Shatalova N.I. Labor potential of the employee / N.I. Shatalov. - M.: UNITY-DANA, 2003 pp. 22-26.
4. Spivak V.A. Developmental personnel management. - St. Petersburg: Publishing House "Neva", 2004. - 440 p.
5. Abdurakhmanov K.Kh. "Labor Economics" 3rd edition, updated and revised. Tashkent - 2019 p. 197-222.
6. Pardayev M.Q., Israilov B.I. Economic analysis Study guide. "The World of Economics and Law", Tashkent Publishing House - 2001 14-21b.

O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTINING YANGI BOSQICHIDA IJTIMOYIY HIMOYA DARAJASINI ANIQLASHTIRISH VA IJTIMOYIY ADOLATNI O‘RNATISHNING USTUVOR JIHATLARI

Saidjon Sanoyevich Hamroyev

Buxoro davlat universitetining pedagogika instituti

ss9337@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yurtimizda ijtimoiy adolat tamoyili asosida amalga oshirilayotgan ishlar, jumladan, korrupsiyaga qarshi kurashish va kambag‘allikni qisqartirish orqali aholini ijtimoiy himoyasi haqida yoritib berilgan. Ijtimoiy adolat tushunchasining hozirgi kundagi ahamiyati va uning inson hayotidagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarning adolat tamoyiliga asoslanganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: adolat, ijtimoiy adolat, korrupsiya, kambag‘allik demokratiya, siyosat, huquq, davlat, xokimiyat, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy hayot, erkinlik.

ABSTRACT

In this article, the work carried out in our country based on the principle of social justice, including the fight against corruption and the social protection of the population by reducing poverty, is explained. The current importance of the concept of social justice and its place in human life are shown. It has been revealed that the comprehensive reforms implemented in our country are based on the principle of justice

Keywords: justice, social justice, corruption, poverty, democracy, politics, law, state, power, civil society, social life, freedom

KIRISH

Davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishni tubdan takomillashtirish, qonun va adolat ustuvorligini ta‘minlash, iqtisodiyotni liberallashtirish, ijtimoiy sohani har tomonlama rivojlantirish borasida jadal suratlarida katta amaliy ishlar amalga oshirildi. Ushbu jarayonlarda jamiyat hayotining barcha sohalarida ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirish davlatimizning bosh maqsadi bo‘lib hisoblanadi.

“Ana shu tarixiy zarurat va ob‘yektiv ijtimoiy siyosiy jarayon, O‘zbekistonning barcha sohalaridagi bugungi taraqqiyoti va istiqbolini belgilaydigan strategik tamoyillar hamda amaliy

faoliyat dasturlarini yaratish va ularni amalga oshirish uchun nihoyatda muhim asoslar yaratilmoqda.” -deb ta’kidlaydi [1]. , Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev.

Ijtimoiy adolat tamoyili jamiyat hayotining siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy sohalarini qamrab olgan. U davlat va jamiyat erkinlashtirilishining muhim omili, zero biz shunchaki demokratik jamiyat emas, balki odil demokratik jamiyat qurmoqdamiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Kambag’alilik iborasi bo’yicha dunyoda hech qanday tartib yoki mezon belgilanmagan. Ushbu iborani har bir davlat o’zining iqtisodiy-ijtimoiy yashash tarzidan kelib chiqib, kambag’alilikni belgilaydi. Ushbu mavzuni tadqiq qilishda birinchi prezidentimiz I.Karimov, muxtaram prezidentimiz Sh.Mirziyoyev asarlari o’rganib chiqildi.

Qashshoqlarning sabablari va jamiyatdagi haqidagi tadqiqotlar 18-asrdan boshlab, 20-asrning birinchi yarmigacha bo’lgan davrni ajratib ko’rsatadi. Ushbu yo’nalishda Adam Smit, D.Rikardo, T.Maltus, G.Spenser, J.Prudon, Ye.Rekluos, K.Mark va 20 asrdagi F.A.Hayek, P.Tounsand ko’rsatishimiz mumkin. Adam Smit asarlarida qashshoqlikning nisbiy mohiyatini qashshoqlik va ijtimoiy sharmandalik o’rtasidagi bog’liqlik, ya’ni ijtimoiy me’yorlar va ularga amal qilishning moddiy qobiliyati o’rtasidagi tafovut orqali ochib bergan.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqotda ilmiy bilishning analiz va sintez, qiyosiy tahlil, tizimli tahlil kabi tadqiqot usullari va tarixiylik, mantiqiylik kabi tamoyillardan foydalanilgan.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Yangi O’zbekiston tapaqqiyotida mamakatimiz koppupsiyaga qarshi kurashgan holda “adolatli jamiyat” barpo etishdek qiyin yo’lni tanlab, yangi bocqichga o’tganligini ko’rishimiz mumkin.

Qadimdan bizga ma’lumki, buyuk xalqimiz tarixan katta tajribalarni o’zlashtirib, boshidan tapaqqiyot va tiklanish davrlapni o’tkazgan. Ushbu davrlar turli cabablapga ko’ra, jumladan, poraxo’rlik (koppupsiya)ning mavjudligi yoki botqog’iga botishlap, taxt-mancab uchun kurashlar, turli etnik va xalq upushlapi tufayli syekinlashgan, tadrijiy davom etmagan.

Shu bilan birga, Butun dunyoni larzaga solgan, shu jumladan bizning mamlakatimizga ham ta’sir ko’rsatgan Koronavirus pandemiyasi barchaga ulkan tajriba va dars bo’ldi. Kambag’alilikni qisqartirish bo’yicha davlat siyosatining yuritishning kelajakdagi ustivor vazifalari yuzasidan xulosa qilish imkoniyatini berdi. Barcha dalvatlar yana bir bor amin bo’ldiki, inson kapitali, ta’lim va sog’liqni saqlash tizimini rivojlantirish bo’yisa doimiy

vestisiyalar kiritilishi hamda kutilmagan jarayonlarni nazarga tutgan holda qarshi turish muhim ahamiyat kasb etishining guvohi bo'ldik.

Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 75 va 76-sessiyalarida qilgan murojaatida, ayniqsa, pandemiya davrida va undan keyin kambag'allikka qarshi kurashda global sa'y-harakatlarni birlashtirish zarurligini ta'kidlab o'tdi. Prezidentining 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida kambag'allikka qarshi kurash iqtisodiy rivojlanish siyosatimizda ustuvor vazifa etib belgilandi.

Ushbu bilan, kambag'allik darajasini qisqartirish, insonlar yashash tarzini hamda hayot farovonligini ko'tarish borasida har qaysi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida masalalar ko'tarilgan davlatlar rahbarlarining chiqishlarida va tegishli xalqaro tashkilotlar kun tartibiga kiritilgan.

«Kambag'allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, demakdir» [4], deb ta'kidlangan edi murojaatda.

Hozirgi kunda “O'zbekiston – ijtimoiy davlat” degan buyuk so'z yuzaga chiqmoqda. Bu yaqin kunlarda o'zgartirish kiritilishi rejalashtirilgan Qomusimiz, ya'ni Konstitusiyamizda mustahkamlanadi. Ushbu tamoyil asosida biz yangi O'zbekiston taraqqiyot bosqichi sari ilgarilashimizga omil bo'ladi. Bu borada boshlang'ich bir qancha asoslari mavjud. Avvalo ijtimoiy davlat tushunchasini oddiy odamlar yashash tarzi va hayotini yaxshilanishiga ta'sirini o'rganib, insonlar va o'zimizning bu to'g'risidagi tushunchamizni shakllantirib olishimiz kerak bo'ladi.

“Konstitusiyaviy islohotlarimizning bosh maqsadi – inson qadri, xalq manfaatini amalda ta'minlashdir” deb nomlangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Konstitusiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuvdagi nutqida qayd etganidek, ijtimoiy davlat har bir inson uchun ijtimoiy tenglik va adolat prinsiplari asosida munosib yashash sharoitlarini yaratib beradi. U - ijtimoiy tafovutlarni kamaytirish, muhtojlarga yordam berish bo'yicha samarali siyosat yuritadigan davlat modelidir [5].

Ijtimoiy davlat – ko'makka muhtojlar hayot tarzi yaxshilash, uy-joy va yashashi uchun kerak bo'ladigan barcha iste'mol mahsulotlarini eng kam miqdorini belgilaydi. Har bir fuqaroning munosib hayot kechirishi uchun bandligini ta'minlash, yetarli oylik maoshi, xavfsiz mehnat sharoitini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirishni nazarda tutadi. Shuni ta'kidlash joizki, ijtimoiy davlatda har bir shaxs e'tiborda bo'ladi, ular bilan bog'liq

muammolar o‘z holicha tashlab qo‘yilmaydi. Barchasi ijtimoiy davlat nazoratida bo‘ladi.

Yangi taraqqiyot davrida yurtimizda “Inson qadri uchun” g‘oyasi asosida aholi farovonligini oshirish borasida “Temir daftar”, “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari” kabi yangi temir tizim yaratilib, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha faol harakatlar amalga oshirilmoqda. Ushbu dasturlar doirasida aholining daromadini oshirish va bandligini ta‘minlash, ishsiz layoqatli aholini ayniqsa, yoshlarni kasb-hunarga o‘rgatish, ularning tadbirkorlik faoliyatini boshlashlariga ko‘maklashish, moddiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish borasida amaliy ishlar qilindi.

Jumladan, o‘tgan davr mobaynida “Temir daftar”ga kiritilgan 651,0 ming oila, ularning 2,7 mln nafardan ortiq a‘zolarining 705,2 ming nafar mehnatga layoqatli ishsizlari bandligini ta‘minlash orqali 601,3 ming oila “temir daftar”dan chiqarildi. Daftarga kiritilgan oilalarning doimiy daromad manbaini yaratish choralari ko‘rildi. Xususan, 96,6 ming nafar fuqarolar doimiy ishga joylashtirildi, 34,7 ming nafar fuqarolar tadbirkorlik faoliyatini yo‘lga qo‘ydi. Shuningdek, 16,5 ming nafar fuqarolar kasb-hunarga o‘qitildi.

Hozirga qadar “*Saxovat va ko‘mak*” jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan “Temir daftar”ga kiritilgan 293,2 ming oilaga 279,7 mlrd.so‘m moddiy yordam ko‘rsatildi. [6]

Kambag‘allik borasida xalqaro hujjat qabul qilinmagan, ammo BMTning kimni kambag‘al deb hisoblash bo‘yicha tushuncha mavjud. U bo‘yicha “Kambag‘allik insonning hayoti davomida tanlov va imkoniyatlarga ega bo‘lmasligi, jamiyatda to‘laqonli ishtirok etish uchun to‘siqlar mavjudligi, oilasini boqishi va kiyintirish, ta‘lim olishi va davolanishi, xavf-xatarlar oldida chorasizligi, mehnat bilan ta‘minlash imkoniyatlari yetishmasligida nomoyon bo‘ladi”. –deb ko‘rsatilgan.

Umuman olganda kambag‘allik tushunchasiga berilgan ko‘plab ta‘rif va ma‘nolarni umumlashtirib, quyidagicha ifodalash mumkin. Kambag‘allik – har bir fuqaroning o‘zi va oilasining to‘laqonli munosib hayot kechirishi uchun daromadining va hayot xavfsizligi ta‘minlash imkoniyatining yetishmovchiligi tushunamiz.

Bir so‘z bilan aytganda, kambag‘allikni keltirib chiqaruvchi sabablar yurtimizda inson salohiyatini va ishlab chiqaruvchilarning rivojlanishi hamda xalqning iqtisodiy faoliyatiga ta‘sir qiladi.

Mamlakatimiz 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan "Yangi O‘zbekiston" taraqqiyot strategiyasini tasdiqlab, bu borada faol amaliy ishlar amalga oshira boshladi. Bu o‘z navbatda barcha narsalar "*Inson sha’ni va qadr-qimmatini uchun*" tamoyiliga asoslanadi. Yurtimiz

iqtisodiyotni taraqqiy toptirishning asosiy vazifasi taraqqiyot strategiyasining 85-maqsaddida 2026 yilgacha kambag'allik darajasini ikki barobar qisqartirish belgilangan. [8]

Ta'kidlash joizki, Prezidentimiz yurtimizdagi kambag'allikni bartaraf etish muammosini strategik vazifa sifatida belgiladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun mamlakatimizda Kambag'allikka qarshi kurashish uchun alohida institutlar tashkil etildi. Xususan, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi tashkil etilib, kambag'allikka qarshi kurashish bo'yicha davlatimiz siyosatini belgilab berdi. Bundan tashqari mamlakatimizda ijtimoiy himoyaga muhtoj va kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi tashkil etildi. Ushbu vazirlik fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi mas'ul davlat organi sifatida faoliyatini yuritib, hududlarda ijtimoiy himoyaga muhtoj va kam ta'minlangan oilalarni aniqlash va manzilli yordam berish sifat-samaradorligini oshirishni ta'minlaydi. Ushbu moddiy yordamlarni ajratilishida avvalombor nazorat, shaffoflik va manzillilikni ta'minlash iborat bo'ladi.

Kuchli ijtimoiy siyosat bu davlat institutlari ijtimoiy manbalarni jamiyatning kam ta'minlangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj hamda eng zaif a'zolari foydasiga taqsimlashiga aytiladi. Keyingi yillarda mamlakatimizda ushbu borada amalga oshirilayotgan ishlar jahon hamjamiyati tomonidan yuqori baholanmoqda. Bir so'z bilan aytganda, mamlakatimizda ushbu borada amalga oshirilayotgan ishlar ijtimoiy adolat tushunchasiga mos keladigan davlat siyosati modeli sifatida tanlanganini ta'kidlash mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yurtimizda kambag'allikni olidini olish faqatgina ijtimoiy himoya samaradorligini oshirish yo'li bilan aniq-tizimli yondoshuvlar orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Keyingi yillarda kambag'allikni bartaraf etishga ko'maklashadigan bo'shqa yo'nalishlarda ham salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, bunga tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali rivojlantirish, ularda yangi ish o'rinlari yaratish, qishloq joylari va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun subsidiyalar ajratish, qishloqlar hududdi infratuzilmalarini qayta zamonaviy loyihalashtirish orqali takomillashtirish, sog'liqni saqlash, ta'lim va tarbiyani yaxshilashni misol qilsak bo'ladi.

Bu boradagi amalga oshirilayotgan islohotlardagi ijobiy o'zgarishlarni yurtimizning uzoq muddatli rejalashtirilgan kambag'allikni qisqartirish dasturining muhim qismi hisoblanadi.

REFERENCES

1. Shavkat Mirziyoyev “YANGI O‘ZBEKISTON STRATEGIYASI”.– Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti. 2021. 464 bet
2. Where Asia's richest man is putting his money now (angl.). The Globe and Mail. Data o‘rnatilgan: 5 may 2015. Arxivirovano 18 may 2015 goda.
3. Li Ka Shing Foundation gives \$3 million to Stanford for 'big data' initiative (angl.). Stanford School of Medicine. Data o‘rnatilgan: 5 may 2015. Arxivirovano 8 aprely 2015 goda.
4. Yangi O‘zbekiston gazetasi 2020 yil 25 yanvar, shanba 1(1) - son
5. Yangi O‘zbekiston gazetasi 2022 yil 21 iyun, seshanba 122 (644)- soni
6. Buxoronoma gazetasi 2022 yil 1 iyun, chorshanba. 41-son
7. Dylan Matthews. The big drop in American poverty during the pandemic, explained (angl.). *Vox* (11 avgusta 2021).
8. Xalq so‘zi gazetasi 2022 yil 1 fevral, seshanba 23 (8085) – son
9. Fedorova M. M. Klassicheskaya politicheskaya filosofiya. S. 10–11.
10. Shtraus L. O klassicheskoy politicheskoy filosofii //Shtraus L. Vvedeniye v politicheskuyu filosofiyu / per. s angl. M. Fetisova. M. : Logos, Praksis, 2000. S. 57–58.
11. Kanarsh G. Yu. Sosialnaya spravedlivost: filosofskiy konsepsii i rossiyskaya situatsiya : monografiya / G. Yu. Kanarsh. M. : Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta, 2011. — 236 s.
12. Abu Nasr Forobiy «Fozil odamlar shahri»-T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993
13. Shepmuhamedov C., Shepmuhamedova J. Ijtimoiy tapaqqiyot va ma’naviy madaniyatning o‘zapo ta’cipi. –Fapg‘ona, 1999;
14. Otamupotov C. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfcizlik. –Toshkent: O‘zbekiston, 2013. –456 b.

MAXMUDXO‘JA BEHBUDIY VA MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOV QARASHLARIDA TA‘LIM TIZIMIGA E‘TIBOR VA ADOLATPARVARLIK G‘OYALARI

Saidjon Sanoyevich Hamroyev

Buxoro davlat universitetining mustaqil tadqiqotchisi

ss9337@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mamlakatimizning taraqqiyoti va ravnaqi yo‘lida buyuk jadid mutafakkirlarimiz Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonovlarning millat va xalqni tanazzul va Vatanni butunlay yo‘q bo‘lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma‘rifat va taraqqiyotga yetkazish uchun ta‘lim va tarbiyadan boshqa nojot yo‘qligi va bu bo‘yicha amalga oshirilgan amaliy ishlari to‘g‘risida fikr yuritilgan hamda kelgusida amalga oshirilajak ishlar bo‘yicha yurtimizda ijtimoiy adolat tamoyili asosida ta‘lim-tarbiya masalalari doimiy kun tartibida bo‘lishini asoslanganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, ilm, ma‘rifat, tarbiya, ijtimoiy adolat, istiqlol, jamiyat, huquq, erkinlik.

KIRISH

Mahmudxo‘ja Behbudiy XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy harakatchiligining eng yirik namoyandasi, xalq ommasi ijtimoiy ongining uyg‘onishida beqiyos hissa qo‘shgan mutafakkir olim, yangi davr o‘zbek madaniyatining asoschisidir. Turkiston jadidlarining yo‘l boshchisi hamda mustaqillik g‘oyasining targ‘ibotchisi, yangi maktablar g‘oyasining nazariyotchisi hamda amaliyotchisi hisoblanadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zbek tarixining g‘oyat og‘ir va murakkab bir davrida yashab, faoliyat ko‘rsatishga to‘g‘ri kelgan. 16 asrda boshlangan inqiroz, o‘zaro janjallar, mahalliy urug‘-aymoqchilik nizolari millatni charchatgan, mazkur vaziyatdan foydalanib, Ruslar zo‘rligi bilan tutqun saqlashga urinardi. Mana shunday bir sharoitda Vatanni butunlay yo‘q bo‘lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma‘rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan, istiqlol uchun kurash yo‘lida jonini garovga tikkan buyuk vatandoshimiz Behbudiy zimmasiga tushgan edi.

Inson ma'naviyatini rivojlantirishda barkamol avlodni voyaga yetkazishda ma'naviy-axloqiy tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Chunki ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalangan inson xalqimiz ma'naviyati va ma'rifatini yuksaltirishda, milliy ongini uyg'otishda, yurtning taraqqiy etishiga o'z hissasini qo'shib, Vatan va ota-ona oldidagi burchi va mas'uliyatini anglashga olib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Behbudiyning ta'limiy-axloqiy qarashlarida insonning ma'naviy barkamol shaxs egallashi zarur bo'lgan talablariga ilmdan orttirilgan xislat, ichki va tashqi ko'rinishidan topilgan haqiqat, aql tufayli hosil qilingan xulq-atvor, mol-mulkdan ham ziyoda bo'lgan salomatlik hisoblangan [1]. Ushbu talablar hozirgi kunda barkamol insonni tarbiyalashda mardlik, to'g'rilik, adolatparvarlik, vafodorlik, halollik, saxiylik, mehr-oqibat, insonparvarlik kabi xislatlarni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Behbudiyning ma'rifiy qarashlari o'sha davrning yetakchi g'oyasi sifatida shakllanib, safdoshlari uchun ushbu qarashlar yo'lboshchi bo'lib xizmat qildi. Uning millatni qullik changalidan qutqarish yo'llari va ma'naviy jihatlarini yuksaltirishni ko'zda tutgan holda fidoiylik bilan faoliyatini olib bordi. Behbudiy yangi maktablarda diniy va dunyoviy bilimlarni mukammal o'qitishni tashkil etib, yoshlarni komillik darajasiga ko'tarish, gazeta va jurnallar tashkil qilib, xalqning ma'naviyatini oshirishni, teatr orqali madaniy darajasini rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qildi.

Behbudiyning yana bir komillik jihati u nafaqat musulmon dunyosi g'oyalari bilan balki butun dunyo qarashlarini o'rganib, yuksak ma'rifatparvar sifatida shakllandi. Sharqdan donishmandlik va fozillik g'oyalarini olib, g'arbning mehnatsevarligini uyg'unlashtirib, fozil jamiyatni shakllantirishni o'z oldiga maqsad qo'ydi. Ma'naviyatni yuksaltirishning birdan bir yo'li ta'lim va tarbiyaning rivojlantirish edi. Shu o'rinda Prezident Sh.Mirziyoyevning "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir" [2]-deb ta'riflaganlaridek. Bu tushunchalar inson dunyoqarashining ma'naviy jihatlarini o'zida mujassam etgan hodisadir. Bilamizki, insonning shakllanishi ta'lim va tarbiyaning maskani bo'lgan maktablarda amalga oshirilib, turmushimizga tatbiq etiladi. Mamlakat oldigan qo'ygan maqsadlari va taraqqiyotiga yuksak insoniy va shaxsiy fazilatlarga ega bo'lgan yoshlar orqali amalga oshiriladi. Behbudiyning qarashlarida yuksak ma'naviyatli yoshlar tarbiyasini birinchi navbatda nazarda tutadi.

Behbudiy bu ishlarni amalga oshirish uchun yangi turdagi maktablarga asos soldi. Ushbu yangi maktablarda yoshlarni

tarbiyalash va o'qitish bo'yicha yangi kitoblar yaratdi. Ularni savodini chiqarish va ma'rifatli qilish uchun tinmay mehnat qildi hamda izlanishda bo'ldi. Ta'limda albatta tartib hamda uslub alohida ahamiyatga ega. Oldinlar o'n yillab savodi chiqmagan o'quvchilarni savodini olti oyda chiqarishga erishdi. Eski maktablarda faqat yod olish bilan o'qitishgan bo'lsa, bu maktablarda o'quvchilarni ijodiy yonddashish zarurligini belgiladi. Darslarida ko'rgazmali o'tishni tashkil qilib, yoshlarni kuzatish qobiliyati va tafakkurini rivojlantirishini isbotlab berdi. U tashkil etgan maktabda o'qitishning tizimliliigi va izchilligi nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berdi.

Bundan tashqari Behbudiy yurt va millat taraqqiyoti uchun aholi o'rtasida ilm va fanni targ'ib etish, ularni savodxonligin ko'tarish, diniy va dunyoviy bilimlarni o'rganish nihoyatda lozimligi uqtirib, fidoiylik bilan bir qancha ishlarni amalga oshirdi.

Behbudiy o'zining barcha fikrlarida mamlakatni va xalqni og'ir ahvoldan olib chiqishning yagona yo'li ilm va fanni rivojlantirish ekanligini ta'kidlaydi. U barcha harakat va xarajatlarni ilm fanning rivojiga sarflash hamda diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy darslarni hamohang o'rganish va bir necha chet tillarini o'rganish zarurligi aytadi.

U xalqni o'zligini anglashga, huquq va erkinligini chuqur bilishga hamda ilmu-ma'rifatli bo'lishga yo'naltiradi. Ma'rifatparvar Behbudiy ham nazariy ham amaliy jihatdan o'zi namuna bo'ladi. Yana bir mutafakkirimiz Munavavvarqori Abdurashidxonov xalqni savodxon ma'rifatli qilish, maktab va madrasalardagi o'qish va o'qitish, fuqarolarning ta'lim olish huquqi hamda ularni ta'minlash bo'yicha o'z qarashlarini qoldirgan. U o'zining xotiralarida yozishicha, jadidlarning bosh shiori va maqsadi o'ta teran, mazmunli va uchta so'zdan iborat: "Ozodlik, tenglik, adolat" [3] so'zlari ularga dasturamal bo'lgan. U ilm-fanning jamiyat taraqqiyotidagi o'rniga yuksak baho berib, diniy va dunyoviy ilmlar bilan bir qatorda zamonaviy fanlarni ham o'rganishga chaqiradi.

"Ilm odamning zehni ochar, aqlini ortirar, bilmagan narsalarini bildirur, dunyoda baxtli va izzatli qilur. Oxiratda saodatli va shafokatli qilur" [4] degan sermazmun g'oyalarida ilm olishning afzalliklarini aytib o'tgan. Uning aytishicha agar ota-onalarimiz va ustozlarimiz bizga bilganlarimizni o'rgatmagan bo'lsalar edi, biz hech narsani bilmas edik. Haqiqtdan ham bilim olish insonni yuksaklarga ko'taradi. Uning hayot yo'lini ravon qiladi.

U maktab va madrasalardagi o'qitish jarayonlarini tahlil qilib, noto'g'ri tashkil etilganligidan juda afsuslanar edi. –"Ey qarindoshlar, voy millatdoshlar! Ko'zimizni g'aflat uyqusidan

ochib atrofimizga nazar solmakimiz lozimdir. Har bir millat o‘z saodat va istiqbolini muhofazasig‘a birinchi vosita ilm ekanligiga qanoat hosil qilib, ilm va maorifga ortiq darajada qo‘shish qilgan bu zamonda bizlar bu g‘aflat va jaholatimizda davom etsak, istiqbolimiz nihoyatda xavfli bo‘lib hamma olamga kulgu bo‘lmog‘imizga hech shubha yo‘qdir” [5] degan fikrlarida ham mutafakkirning millat va xalqining ilm olishiga va shu orqali mamlakatni tanazzul yoqasidan olib chiqishga targ‘ibot qilgan.

Ta‘kidlash joizki, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonovlar jadidlar siyosiy partiyasining ham dasturlarini ishlab chiqishda yetakchilik qilganlar. Jumladan, “Turk adami markaziyat firqasi”ning Maromnomasi va Nizomnomasini ishlab chiqqanlar. Ushbu hujjatlarda ilm, fan va maorif sohalariga alohida e‘tibor qaratganlar.

“-Ta‘lim olish huquqi – jinsi, millati va dinidan qat‘iy nazar barchaga beriladi” [6] -deb kiritilgan bandida millat va xalqning barcha qatlamlarini ta‘lim olishlari uchun teng huqularga egaliklari ko‘rsatilib, ijtimoiy adolatning ro‘yobga chiqishiga zamin yaratganlar.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 30 sentyabr kuni O‘qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan ziyolilarga qilgan murojaatida jadidchilik harakati, shaxslari haqida to‘xtalib o‘tdilar. Prezident so‘zlari bilan aytadigan bo‘lsak, «bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar»[7]. Haqiqatdan ham jadid mutafakkir bobolarimizning jonkuyarligi, ta‘limga bo‘lgan e‘tiborlari e‘tirof etgan holda ularning hayot yo‘llari biz uchun dasturamal bo‘lmog‘i lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev maktab ta‘limi tizimini isloh qilish bo‘yicha mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar haqida fikr yuritar ekan, ulug‘ ma‘rifatparvar bobomiz Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Dunyo imoratlari ichida eng ulug‘i maktabdir” degan fikrini alohida ta‘kidlab, jahondagi rivojlangan davlatlar tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ularda jamiyat hayotini o‘zgartirishga qaratilgan islohotlar avvalo ta‘lim tizimidan, bog‘cha, maktab, tarbiya masalasidan boshlanganini ko‘ramiz. Chunki maktabni o‘zgartirmasdan turib, odamni, jamiyatni o‘zgartirib bo‘lmaydi. Ta‘lim va tarbiyaning asosi, poydevori bu – maktab. Maktabni maktab qiladigan kuch esa o‘qituvchilardir.” [8]

Hozirgi kunda mamlakatimizda ta'lim-tarbiyaga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Har bir oila o'z farzandini bilim olishlari uchun mamlakatimiz yaratib bergan sharoitlardan keng foydalanib, ta'limga alohida qarashlari shakllandi. Oliy ta'lim muassalariga qamrovni oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan amaliy ishlar hamda kirish imtihonlaridan o'rnatilgan ijtimoiy adolat, shaffoflik tizimining yaratilishi xalqimiz kelajakka bo'lgan ishonchini yana bir marotaba oshirib, yurt ravnaqi yo'lida samarali mehnat qilib, o'z hissasini qo'shib kelmoqdalar.

Shu o'rinda bizning buyuk jadid mutafakkirlarimizning hayot yo'li va ibratlari yo'limizni yoritguvchi mayoq bo'lib xizmat qilmoqda. Zero, ularning ta'biricha quyi va yuqori matablarning isloh etilishi millatni isloh etilishidir.

REFERENCES

1. Maxmudxo'ja Bexbudiy millt fidoiysi va ma'rifatparvar. Durdona nashriyoti, 2014
2. Shavkat Mirziyoyev "YANGI O'ZBEKISTON STRATEGIYASI".– Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2021. 24 bet
3. Munavvarqori Abdurashidxonov. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent 2022 yil
4. Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan (jadidchilik tarixidan lavhalar). Nashrga tayyorlovchi S.Xolboyev-Toshkent: Sharq, 2001 yil
5. Munavvarqori A. Ilm. Tanlangan asarlar. T.:Ma'naviyat; 2003.-B.73
6. Munavvrqori A. Bizni jaholat – jahli murakkab//Taraqqiy. 1906, 14 iyun
7. Turk adami markaziyat (federalist) firqasining Maromnomasi// Fan va turmush. 1990. №7.-B.7-8
8. Xalq so'zi gazetasi 2020 yil, oktyabr
9. <https://uza.uz/posts/33187>
10. Mahmudxo'ja Behbudiy. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent 2022 yil
11. Munavvarqori Abdurashidxonov. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent 2022 yil

YIRIK SHAHARLARDA TRANSPORT MUAMMOLARINI HAL ETISHDA XORIJIY TAJRIBALAR

R. M. Achildiyev

Toshkent davlat transport universiteti katta o'qituvchisi

D. Otabekova

Toshkent davlat transport universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada sohaga oid zamonaviy tadqiqotlar asosida shahar transport tizimi bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilishga qaratilgan bir necha yechimlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: urbanizatsiya, shahar, transport, jamoat transporti, tirbanlik, ko'cha, yo'l, yechim.

ABSTRACT

The article discusses some of the developments of the problems associated with the urban transport system, based on the results of modern research in this area.

Keywords: urbanization, city, transport, public transport, congestion, street, road, decision.

KIRISH

Urbanizatsiya jarayonining jadallashuvi, megapolis shaharlarning ko'payishi, aholi sonining o'sishi natijasida jamoat transportiga bo'lgan talab va ehtiyoj yil sayin oshib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, jamoat transporti xizmati sifatini oshirish, madaniyatini yuksaltirish, uni bugungi davr va sharoitga moslashtirishni taqozo etmoqda. Prezidentimiz soha mutasaddilari oldiga jamoat transportini tubdan isloh etish, mamlakatimizning tuman va shaharlarida jamoat transportini rivojlantirish, hududlarning unga bo'lgan ehtiyojini qondirish, transport infratuzilmasini tashkil etish, transport-logistika masalalariga ilmiy jihatdan yondashish, xususan, xorijiy tajribani o'rganish, sohaga zamonaviy kadrlarni tayyorlash va jalb etish vazifalarini qo'ydi.

Shaharlarning farovonligi ko'p jihatdan yo'l infratuzilmasi bilan chambarchas bog'liq. Havo musaffoligini ta'minlash, o'z navbatida transport vositalaridan chiqayotgan zararli gazlardan xolos bo'lishni taqozo etadi.

Ma'lumotlarga qaraganda, bir soatlik yo'l tirbandligi natijasida avtomobillar 25 tonnadan ziyod yoqilg'i sarflar ekan, shuningdek, atmosferaga qanchdan-qancha zararli gazlar chiqaradi, yoqilg'i isrof bo'ladi, eng muhimi, odamlar qimmatli vaqtini yo'qotadi. Bu esa shahrimiz yo'llarini yanada kengaytirish, yangi yo'l va ko'priklar qurishni talab etadi.

Samarqand nafaqat mamlakatimizda, balki Markaziy Osiyo mintaqasidagi yirik shaharlardan biri hisoblanadi. Dovrug'i yeti iqlimga mashhur, qadimiy va Hamish navqiron shahrimizdagi har bir o'zgarish, yaratilayotgan imkoniyatlar muhim ahamiyat kasb etadi.

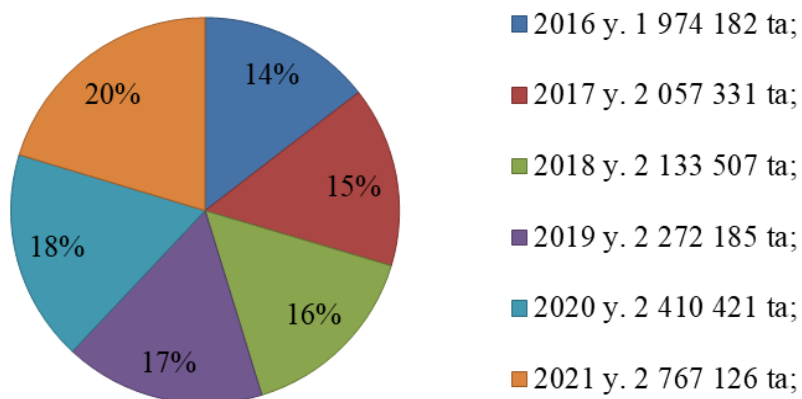
Negaki, Samarqand o'zidagi tarixiy-madaniy osori-atiqalari, iqtisodiy salohiyati bilan hamisha xorijlik mehmonlarning diqqat-e'tiborini tortib kelmoqda.

Shuning uchun ham viloyatimizda, uning markazi bo'lmish shahrimizda aholi hamda chet ellik sayyohlar uchun jamoat transporti xizmati ko'rsatishni tubdan takomillashtirish bugungi kun talabidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra 2022 yilning 1 yanvar holatiga respublikamizda jismoniy shaxslarga tegishli jami engil avtomobillar soni 3 million 51 ming 734 tani tashkil etmoqda.

So'nggi 5 yilda aholiga tegishli bo'lgan jami avtotransport vositalari soni.

Yillar kesimida jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan yengil avtomobillar soni (2022 yil 1 yanvar holati bo'yicha).

Hududlar kesimida tahlil, qilganda jismoniy shaxslarga tegishli yengil avtomobillar soni Samarqanda viloyatida 366 608 donani tashkil etib, Toshkent shahridan keyin ikkinchi o'rinda turibdi.

Jismoniy shaxslarga tegishli yengil avtomobillar soni o'tgan yilning mos davri bilan solishtirganda 284 608 ta, yoki 14.5 foizga oshgan.

Davlat statistika qo'mitasining uy xo'jaliklari tanlanma kuzatuvlari ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yilning 1 yanvar O'zbekiston Respublikasida har 1000 nafar doimiy aholiga o'rtacha 87 ta yengil avtomobil to'g'ri kelmoqda.

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra bu ko'rsatkich o'tgan yillar davomida 100 ta uy xo'jaligiga to'g'ri keladigan yengil avtomobillar soni 2010 yilda 21 ta, 2015 yilda 42 ta, 2020 yilda 48 donani tashkil etgan.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki transport vositalarining soni yildan-yilga sezilarli darajaga ko'payib bormoqda va bu o'z navbatida shahar aholisi nafaqat ishga borish va qaytish vaqtida, balki kunning boshqa paytlarida ham tirbandlik, jamoat transportining sifatsiz xizmati, behuda vaqt sarfi kabi bir qator muammolarga duch kelmoqda.

Quyida sohaga oid zamonaviy tadqiqotlar asosida shahar transport tizimi bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilishga qaratilgan bir necha yechimlar keltirilmoqda.

Transport tizimi – zamonaviy dunyo harakatlanish tizimining ajralmas qismidir. Bu tizimning eng asosiy elementi – insonlardir. Mavjud sharoitda insonsiz transportni tasavvur qilib bo'lmagani kabi yo'lovchilarni hisobga olmay turib, transport tizimini rejalashtirish ham mumkin emas.

Tan olish kerak, bugun nafaqat Samarqand shahri, balki respublikamiz-ning deyarli barcha viloyatlaridagi transport tizimining ahvoli qoniqarli emas.

Ayniqsa, shaxsiy avtomobillar soni va aholi soni tobora ortib borayotgani bois transport masalasi Samarqand shahrining eng og'riqli muammolaridan biriga aylanib ulgurdi. So'nggi 10 yilda shaharda avtomobillar soni ikki baravardan ziyodroqqa oshgani, boz ustiga, jamoat transporti yo'nalish tarmoqlari 2000-yillarida tuzilgani, ammo shu vaqtga qadar mukammal tarzda qayta ko'rib chiqilmagani, oqibatda shahar jamoat transporti tizimida jiddiy muammolar yig'ilib qolgani mavjud vaziyatni tobora murakkablashtirmoqda.

Bu esa masala yuzasidan jiddiy bosh qotirish lozimligini taqozo etmoqda. Xo'sh, nima qilmoq kerak?

Velosiped yo'laklari va piyodalar uchun qulayliklar yaratish.

Ekologik toza transport turlaridan biri, shubhasiz,

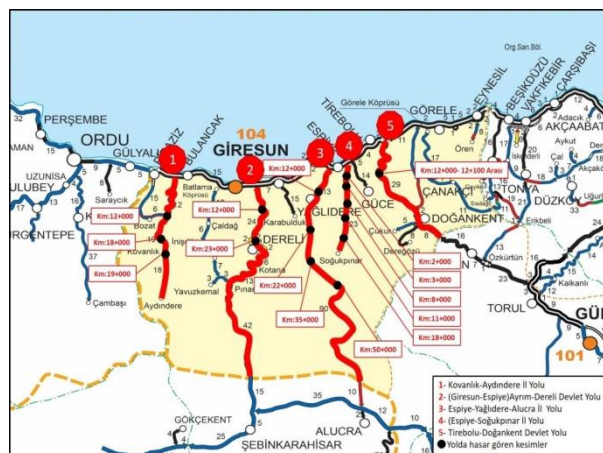
velosipedlardir. Ammo aksar xorijiy mamlakatlarda velosipeddan foydalanish amaliyoti va buning uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish ancha yillar avval boshlangan bo'lsa-da, mamlakatimizda bu boradagi ishlarga asosan so'nggi yillarda e'tibor qaratila boshladi. Ammo bu e'tibor hali etarli emas. Chunki istirohat bog'lari, ayrim anhor va kanal sohillari, ba'zi hududlardagi yo'laklarni istisno qilganda, shahar-ning qolgan aksar hududlarida bunday yo'llar va maydonlarni uchratish qiyin.

Ta'kidlash joizki, velosiped yo'laklari tarmog'ini butun shahar bo'ylab kengaytirish trafik yukini kamaytirish nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Piyodalar xavfsizligini ta'minlash maqsadida joriy etilishi kerak bo'lgan tizimlardan biri – piyoda tugmalari tizimidir. Bu tizim, odatda, chorrahalarda, piyodalar o'tish joylarining chorrahasiz kirish va chiqish joylarida doimiy yoki kunning ma'lum vaqtlarida piyodalarning xavfsiz o'tishini ta'minlash maqsadida o'rnatiladi. Albatta, chorrahalarining signalizatsiya tizimini transport zichligi va undan foydalanish nisbatiga ko'ra joriy etish kerak.

Muqobil yo'llarni ko'paytirish.

Tirbandliklarning eng asosiy sabablaridan biri muqobil yo'llar mavjud emasligidir. Avtomobillar shaharning eng gavjum nuqtalariga muqobil marshrutlar orqali kela olishi va hududni yana alternativ yo'nalishlarda tark eta olishi lozim. Bu – transport muhandisligi tomonidan tavsiya qilinadigan echimlardan biri. Qolaversa, falokat va

urush paytlarida shahar aholisi to'planadigan favqulodda vaziyatlar hududi va bu

hududlarga olib boruvchi muqobil yo'llar shaharning bosh rejasida hisobga olinishi kerak.

Yo'llarni kengaytirish va estakadalar qurish. Tor va keyinchalik toraygan yo'llar, shuningdek, chorrahalar eng yuqori

darajadagi tirbandlik kuzatiluvchi joylardir. Ayniqsa, ma'lum bir nuqtadan keyin qatorlarining soni kamayib, torayib boruvchi yo'llarda tirbandlik yuzaga kelishi muqarrar. Shuning uchun yo'l rejalarini tuzishda mana shunday tor og'izli yo'llardan iloji boricha qochishga urinilgani ma'qul.

Asosiy yo'llarimizning avtomobil zichligini ko'tara oladigan darajada keng emasligi ham yana bir muammodir. Bunday tor yo'llarda ko'rilishi lozim bo'lgan muhim ehtiyoj choralaridan biri – transport vositalari yo'l chetiga qo'yib ketilishining oldini olish va buni nazorat qilishdir.

Chorahalarimizning turli yo'nalishlardan keladigan avtomobillar oqimiga javob bera olmasligi ham jiddiy noqulaylik tug'diradi. Shu bois, chorahalarga yerosti yo'llari yoki estakada (transport vositalari va piyodalar uchun mo'ljallangan yo'llar yer sirtidan ma'lum balandlikda o'tkaziladigan inshoot; ko'pri) qurish orqali turli marshrutlardagi avtomobil yo'llari kesishishining oldini olish mumkin.

Avtomobillar turar joylarini ko'paytirish. Park and Ride tizimini qo'llash.

Katta shaharlarda, xususan, Samarqand shahrida avtotransportlar soni ko'payishi avtomobil to'xtash joylarining ortishi bilan parallel emas. Tabiiyki, «stoyanka»larning etarli emasligi yo'llarda noqonuniy to'xtab turish holatlari ko'payishiga olib keladi. Bu holat o'z navbatida, transport bilan bog'liq muammolar yanada murakkablashishiga sabab bo'ladi.

Aksar mamlakatlarda, masalan, Angliyada, shuningdek, Turkiyaning Istanbul shahrida Park and Ride tizimi orqali bu muammoga echim topishga va bu bilan odamlarni jamoat transportiga yo'naltirishga alohida e'tibor qaratiladi. Park and Ride tizimiga ko'ra, shahar markaziga mashinada boradigan insonlar avtomobillarini jamoat transporti stansiyalarida joylashgan bepul yoki chegirmali

avtoturargohlarda qoldirib, yo'lning qolgan qismini jamoat transportida davom ettirishadi. Albatta, bu tizimdan foydalanish orqali yo'llardagi tirbandlikni kamaytirish mumkin.

Qolaversa, ko'p qavatli yoki yerosti avtoturargohlar inshootlarni barpo etish, shuningdek, yangi turar joylarda

avtoturargohlar qurilishini majburiy holga keltirish mavjud ehtiyojlarni qondirish bilan bir qatorda kelgusida avtotransportlar sonining ko'payishiga javob beruvchi infratuzilma yaratilishi uchun asos bo'ladi.

Jamoat transportini rivojlantirish.

Bu – eng og'riqli nuqtalarimizdan biri. Bu borada shahrimizdagi umumiy manzaraning naqadar ayanchli ekanini so'nggi paytlarda ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan video va suratlardan ham payqash qiyin emas.

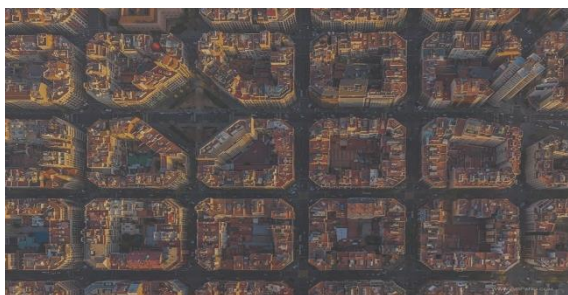
Yo'llar tirbandligidagi asosiy «ulush»ni shaxsiy transport vositalari tashkil qiladi. Buning oldini olish yo'llaridan biri – jamoat transporti sonini ko'paytirish va jamoat transportidan foydalanish foizini orttirishdir.

Bu jarayonda, albatta, aholining mentaliteti, o'ziga xosligi kabi ba'zi omillar hisobga olinishi lozim. Masalan, ijtimoiy odatlar o'rganilgan bir tadqiqotda jamoat transportini afzal ko'rish sabablari orasida quyidagi parametrlar oldingi planga chiqishi aytiladi:

- avtobus yo'nalishida narx;
- mikroavtobus yo'nalishida chiqish va tushish nuqtasi orasidagi yaqinlik;
- temir yo'l transportida tezlik va narx;
- taksida tezlik va qulaylik.

Jamoat transporti bilan bog'liq muammolarni kamaytirishda quyidagilarni amalga oshirish muhim o'rin tutadi:

- jamoat transporti sonini ko'paytirish;
- jamoat transporti vositalarini eng gavjum soatlar – ishga borish va ishdan qaytish vaqtida ko'paytirish;
- temir yo'l transporti, xususan, tramvay liniyalarini jamoat transporti etarli bo'lmagan hududlarga qadar uzaytirish;

- shaharning ichki avtobus yo'nalishlarini, ularning qatnov oraliqlarini va masofalarini aholining zichlik darajasi va ehtiyojiga ko'ra qaytadan rejalashtirib chiqish.

Shahar ichida turli markazlarni tashkil etish.

Yagona markazli shaharlarda aholining katta qismi ish, uy, jamoat ishlari, transport almashinuvi kabi bir qator sabablar tufayli markaz tomon oqadi. Bunday vaziyatda shahar markazi odamlar va transport vositalarining jiddiy bosimi ostida qoladi. Shaharning bosh rejasi tuzilayotganda ushbu bosimni kamaytirish maqsadida boshqa hududlarda ham barcha turdagi qulayliklarga ega, davlat muassasalari, yangi binolar, oliy o'quv yurtlari va shu kabilarni o'zida jamlagan kichik markazlarni yaratish va shu orqali shahar markazidagi tirbandlikni kamaytirib, shaharni ko'p markazli hududga aylantirish mumkin.

Yo'llarni yangi uy-joylarga muvofiq tartibga solish.

Ayniqsa, keyingi yillarda ko'p qavatli, o'z ijtimoiy ob'ektlariga ega bo'lgan hashamatli uy-joylar qurilishi natijasida shahrimizning qiyofa-tuzilishi tubdan o'zgarib bormoqda.

XULOSA

Aytish lozimki, bu uy-joy loyihalari katta zichlikni hisobga olmagan holda rejalashtirilgan, kelajak tugul bugunoq tirbandlikdan tobora bo'g'ilib borayotgan yo'llarimizga jiddiy avtomobil yuklanishini tug'diradi. Shu bois shahar infratuzilmasi erdan rejali foydalanishni muvofiqlashtirgan tarzda ishlab chiqilishi kerak. Agar shaharni rejalashtirishda uzoq istiqbolni o'ylagan holda yangi yo'llar qurilishiga, talabga javob bermaydigan yo'llarni qayta ko'rib chiqishga e'tibor qaratilsa, muammolarni hal qilish mumkin.

Muxtasar aytganda, jamoat transportini rivojlantirish keng qamrovli masala bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham ilmiy, ham amaliy jihatdan yondashuvni talab etadi.

REFERENCES

1. SHNQ 2.07.01-03* "Shaharsozlik. Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va qurilishini rejalashtirish" / O'zbekiston Respublikasi Davlat Arxitektura va qurilish qo'mitasi – Toshkent, 2009-177 b.
2. SHNQ 3.06.03-08 "Avtomobil yo'llari" O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi T. 2021 y.130 b.

SHAHARSOZLIKDA LANDSHAFT SO'ZINING KELIB CHIQISHI VA TADBIQ ETISH JARAYONI

Ch. O. Meliyeva, F. Z. Chorshanbayev

Samarqand davlat arxitektura qurilish instituti katta o'qituvchi

A. Ziyatova

O'quv ishlari yetuk ishchisi

ANNOTATSIYA

«Landshaft» nemischa so'z bo'lib, «joy» degan ma'noni bildiradi. hozirgi paytda landshaft tushunchasi geografiyada keng va tor ma'noda ishlatiladi. Keng ma'noda landshaft deganda tabiiy hududiy kompleks tushuniladi. Masalan, tayga zonasi, botqoq, tundra, so'l va h.k.

Kalit so'zlar: Landshaft, geografiya, bog'dorchilig, manzara, landshaft arxitekturasi, fizik element, obodonlashtirish, landshaft dizayni, landshaft me'morchiligi, Bog' va Park.

KIRISH

«Landshaft» nemischa so'z bo'lib, «joy» degan ma'noni bildiradi. hozirgi paytda landshaft tushunchasi geografiyada keng va tor ma'noda ishlatiladi. Keng ma'noda landshaft deganda tabiiy hududiy kompleks tushuniladi. Masalan, tayga zonasi, botqoq, tundra, so'l va h.k.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1800 yilgacha bo'lgan davrda peyzaj bog'dorchiligi tarixi (keyinchalik landshaft arxitekturasi deb ataladi) asosan master rejalashtirish va bog' dizayni uchun manor uylari, saroylar va qirol mulklari, diniy majmualar va boshqaruv markazlari.

Bunga keng ko'lamli ishni misol keltirish mumkin André Le Notre da Vaux-le-Vikomte va Versal saroyi qirol uchun Frantsiyalik Lyudovik XIV. Landshaft yasashni birinchi bo'lib yozgan kishi Jozef Addison

1712 yilda landshaft arxitekturasi atamasi tomonidan ixtiro qilingan Gilbert Laing Meason tomonidan 1828 yilda va birinchi marta professional unvon sifatida ishlatilgan Frederik Qonun Olmsted 1863 yilda. So'nggi XIX asr davomida bu atama landshaft me'mori landshaftlarni ishlab chiqadigan professional odamlar tomonidan ishlatilgan. Frederik Qonun Olmsted loyihalashda birinchi marta kasb sifatida "landshaft arxitekturasi" atamasidan foydalangan Markaziy Park, Nyu-York shahri, biz. Bu erda an'anaviy peyzaj bog'dorchiligi va rivojlanayotgan shaharsozlik sohasining kombinatsiyasi landshaft me'morchiligiga o'ziga xos e'tibor berdi. Landshaft arxitektori atamasining ushbu ishlatilishi keyin paydo bo'ldi Frederik Qonun Olmsted, kichik va boshqalar Amerika landshaft me'morlari jamiyati (ASLA) 1899 yilda.

Manzara maydonining ko'rinadigan xususiyatlari yer, uning relyef shakllari va ular qanday qilib birlashishi tabiiy yoki texnogen xususiyatlar. Landshaftga fizik elementlar kiradi geofizik jihatdan belgilangan relyef shakllari kabi (muzli) tog'lar, tepaliklar, suv havzalari kabi daryolar, ko'llar, suv havzalari va dengiz, ning tirik elementlari yer qoplami shu jumladan mahalliy aholi o'simlik, turli xil shakllarni o'z ichiga olgan inson elementlari erdan foydalanish, binolar va tuzilmalar va shunga o'xshash vaqtinchalik elementlar yoritish va ob-havo shartlar. Ularning fizik kelib chiqishi va madaniy ko'pincha ming yillar davomida yaratilgan odamlarning mavjudligini qoplash, landshaftlar mahalliy va hayot uchun muhim bo'lgan odamlar va joylarning tirik sintezini aks ettiradi.

So'z manzara (landshaft yoki qirg'in) kirib keldi Angliya va shuning uchun Ingliz tili V asrdan keyin, kelgandan keyin Anglo-saksonlar; ushbu atamalar quruqlikdagi inson tomonidan yaratilgan bo'shliqlar tizimiga ishora qildi. Atama manzara XVI asrning boshlarida tabiat manzaralari bo'lgan rasmni ko'rsatish uchun paydo bo'lgan. Yer (kelib chiqishi germaniyalik bo'lgan so'z), odamlar tegishli bo'lgan narsa ma'nosida qabul qilinishi mumkin (Angliyada inglizlarning yerlari bo'lgani kabi). So'zning zamonaviy shakli, uning dekorativ mazmuni bilan, XVI asr oxirida bu atama paydo bo'lgan landshaft Gollandiyalik rassomlar tomonidan ichki tabiiy yoki qishloq manzaralari rasmlariga murojaat qilish uchun foydalanganlar. So'z manzara, birinchi bo'lib 1598 yilda yozilgan, Gollandiyalik rassomlarning muddatidan olingan. Mashhur tushunchasi manzara lug'atlarda aks ettirilgan narsa ham ma'lum, ham umumiy ma'noga ega, xususan, yer yuzasining maydoni va umuman borligi kuzatuvchi tomonidan ko'rish mumkin. Landshaft so'zi bilan tez-tez bog'lanadigan bir nechta so'zlar mavjud:

Manzaralar: landshaftning tashqi xususiyatlari, xususan, hisobga olinadigan tabiiy xususiyatlari. chiroyli bo'lsa: tog' manzaralarining ajoyib manzaralari. Cho'l, Oddiy, Taiga, Tundra, Botqoqlik, tog, Tog 'tizmasi, Kliff, Sohil, Dengiz mintaqasi, Muzlik, Yerning qutbli mintaqalari, Buta, O'rmon, Yomg'ir o'rmoni.

Landshaft ekologiya

Landshaft ekologiya atrof-muhitdagi ekologik jarayonlar va ma'lum ekotizimlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va takomillashtirish haqidagi fan. Bu turli xil landshaft ko'lamlari, rivojlanish fazoviy naqshlari va tadqiqot va siyosatning tashkiliy darajalari doirasida amalga oshiriladi.

Richard Forman va Maykl Godron, landshaft - bu o'zaro ta'sir qiluvchi ekotizimlar klasteridan tashkil topgan, bir-biriga o'xshash shaklda takrorlanadigan, shu bilan ular o'rmonlar, o'tloqlar, botqoqlar va qishloqlarni landshaft ekotizimlariga misol qilib keltiradi va landshaft kamida kengligi bir necha kilometr. Jon A. Vins tomonidan tushuntirilgan an'anaviy qarashga qarshi Karl Trol, Isaak S. Zonneveld, Zev Nave, Richard T. T. Forman. Mishel Godron va boshqalar: landshaftlar odamlar o'zlarining atroflari bilan bir kilometrlik miqyosda o'zaro ta'sir qiladigan arenalar; Buning o'rniga u "landshaft" ni, miqyosidan qat'i nazar, - "makon naqshlari ekologik jarayonlarga ta'sir qiladigan shablon" deb ta'riflaydi.

Landshaft arxeologiyasi yoki landshaft tarixi hozirgi zamonda ham, o'tmishda ham insoniyat atrof-muhitning tashqi ko'rinishini o'zgartirganligini o'rganishdir. Odatda landshaft tabiiy muhitni ham,

Batad guruch teraslari, The Filippin kordillerasining guruch teraslari, tarkibiga kiritilgan birinchi sayt YuNESKoning Jahon merosi ro'yxati madaniy landshaft kategoriyasi 1995 yilda. [34]

O'rta asrlar Yuqoridagi Ridge va Furrow Yog'och Stenvey, Gloucestershire, Angliya.

odamlar tomonidan qurilgan muhitni ham anglatadi. Tabiiy landshaftlar odamlar tomonidan har qanday shaklda yoki shaklga o'zgartirilmagan muhit deb hisoblanadi. Madaniy landshaftlar boshqa tomondan, odamlar tomonidan biron bir tarzda o'zgartirilgan muhitlar

(shu jumladan vaqtincha inshootlar va lagerlar kabi odamlar tomonidan yaratilgan joylar). Arxeologlar orasida landshaft atamasi atrofdagi belgilar va o'zgarishlarni anglatishi mumkin.

Tushunchasi madaniy landshaftlarning Evropa an'alarida topish mumkin manzarali rasm. XVI asrdan boshlab ko'plab Evropa rassomlari odamlarning foydasiga landshaftlarni chizishdi va o'zlarining rasmlarida odamlarni kengroq, mintaqaviy o'ziga xos landshaftlar ichida tasvirlangan rasmlarga tushirishdi.

"Inson tomonidan ataylab ishlab chiqilgan va yaratilgan manzara" bo'lishi mumkin bo'lgan "organik rivojlangan landshaft" relik (yoki fotoalbom) landshaft" yoki "davom etayotgan manzara" va "tabiiy elementning diniy, badiiy yoki madaniy birlashmalari" tufayli baholanishi mumkin bo'lgan "assotsiativ madaniy landshaft".

Shuningdek qarang: Obodonlashtirish, Landshaft dizayni, Landshaft me'morchiligi, Bog' va Park.

Xitoy bog'i uch ming yil davomida rivojlanib kelgan landshaft bog' uslubi. Unga Xitoy imperatorlari va Imperatorlar oilasi a'zolarining zavqlanish va ta'assurot qoldirish uchun qurilgan ulkan bog'lari va olimlar, shoirlar, sobiq hukumat amaldorlari, askarlar va savdogarlar tomonidan yaratilgan, aks ettirish va qochish uchun yaratilgan yanada samimiy bog'lar kiradi. Tashqi dunyo. Ular inson va tabiat o'rtasida bo'lishi kerak bo'lgan uyg'unlikni ifodalashga

qaratilgan idealizatsiyalangan miniatyura manzarasini yaratadilar. Oddiy xitoy bog'i devorlar bilan o'ralgan va bir yoki bir nechta suv havzalarini o'z ichiga oladi, olimning toshlari bog' ichidagi daraxtlar va gullar, shuningdek, burama yo'llar va zig-

zag galereyalari bilan bog'langan zallar va pavilonlar. Strukturadan tuzilishga o'tish orqali tashrif buyuruvchilar peyzaj rasmlari varag'i kabi ochilgan holda diqqat bilan

Le jardin à la française ou jardin classique
jardinage.lemonde.fr

tayyorlangan bir qator sahnalarni ko'rishlari mumkin.

Jichang bog'i yilda Vuxi
(1506–1521)

Markaziy Park, Nyu-York shahri,
AQSh tomonidan ishlab chiqilgan
Frederik Qonun Olmsted.

Stourhead yilda Uiltshir, Angliya, tomonidan ishlab chiqilgan Genri Xare (1705–1785), "eng yuqori darajadagi dahoni bitta asarida namoyish etgan birinchi peyzaj bog'bon"^[1]

Ingliz bog'i odatda ko'lni, daraxtzorlarga o'rnatilgan yumshoq dumaloq maysazorlarni tozalashni va odatiy pastoral landshaftni tiklash uchun mo'ljallangan klassik ibodatxonalarni, gotik xarobalarni, ko'priklarni va boshqa go'zal me'morchiliklarni o'z ichiga olgan. Ishi Lanselot "Qobiliyat" Jigarrang va Xempri Repton ayniqsa ta'sirchan bo'lgan. XVIII asrning oxiriga kelib ingliz bog'i frantsuz peyzaj bog'iga taqlid qilindi va Rossiyaning Sankt-Peterburg shahriga qadar Pavlovsk, kelajak bog'lari Imperator Pol. Shakliga katta ta'sir ko'rsatdi jamoat bog'lari va XIX-asrda dunyoda paydo bo'lgan bog'lar.

XULOSA

Landshaft me'morchiligi atrof-muhit, ijtimoiy-xulq-atvor yoki estetik natijalarga erishish uchun tashqi makonlarni, diqqatga sazovor joylarni va inshootlarni loyihalash. Bu qurilish va odamlardan foydalanish uchun turli xil inshootlarni muntazam ravishda loyihalashtirish va umumiy muhandislik, landshaftdagi mavjud ijtimoiy, ekologik va tuproq sharoitlari va jarayonlarini o'rganishni va kerakli natijalarni beradigan boshqa tadbirlarni loyihalashni o'z ichiga oladi. Kasb doirasi keng va bir nechta kichik toifalarga bo'linishi mumkin, shu jumladan, davlat idoralari tomonidan tartibga solinadigan va odamlar foydalanishi uchun turli xil inshootlar va relyef shakllarini loyihalash bo'yicha tajribaga ega bo'lgan professional yoki litsenziyalangan landshaft me'morlari; landshaft dizayni bu litsenziyalangan kasb bo'lmagan; saytni rejalashtirish; yomg'ir suvlarini boshqarish; eroziyani nazorat qilish; atrof-muhitni tiklash; bog'lar, dam olish va shaharsozlik; vizual resurslarni boshqarish; yashil infratuzilmani rejalashtirish va ta'minlash; va xususiy mulk va yashash joyi landshaftni asosiy rejalashtirish va loyihalash; barchasi dizayn, rejalashtirish va boshqarishning turli ko'lamlarida. Landshaft me'morchiligi kasb-hunarlar bilan shug'ullanuvchi shaxsni a deb atash mumkin landshaft me'mori Biroq, professional litsenziyalar talab qilinadigan yurisdiksiyalarda ko'pincha landshaft me'mori litsenziyasiga ega bo'lganlarga peyzaj me'mori deb atashlari mumkin.

Qaysilardan qaysi biri shaharning ulug'vor va maftunkor ko'rinishlarini hayratda qoldirmadik, cheksiz rang-barang bo'lib, turli xil his-tuyg'ular va hissiyotlarga olib keladi! Qadimgi shahar devorlari va minoralari, saroylar va jamoat binolari, turar-joy binolari, sanoat va boshqa tuzilmalarning ajoyib komandiri, ko'p asrlardagi avlodlarning

ijodiy fikrlari va ijodiy fikrlari va ijodiy fikrlar va buning natijasidir qahramon va juda zo'r o'zgarishlarning natijasi.

REFERENCES

1. Chorshanbayev F. Z., Berdikulov A. A., Rustamov M. “Рол ландшафтного дизайна в градостроительстве” Modern scientific challenges and trends. (issue 9 aprel 2019 International Scientific Journal) london, united kingdom.
2. Chorshanbayev F. Z., Meliyeva Ch. O., Ziyatova A. “Shaharsozlikda yer satxining tuzilishi” Me'morchilik va qurilish muammolari (ilmiy-texnik jurnal) 2019y.
3. Chorshanbayev F.Z., Davlatov I.Sh., Ziyatova A.F. Создание ландшафта жилых зданий в городе. Modern scientific challenges and trends. (issue 9 aprel 2019 International Scientific Journal) london, united kingdom.

TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILAR KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Pardaboy Qorabekovich Xolmatov

Jizzax viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi dotsenti
pardaboy2012@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola mazmunida O'zbekiston Respublikasining talim tizimida amalga oshirilayotgan raqamlashtirish jarayonining Oliy ta'lim tizimiga tadbiq etish va ushbu raqamlashtirish jarayonining bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetensiyasiga tasir etadigan ijobiy mulohazalar keltirilgan. Ta'limni raqamlashtirishga oid tizimning asosiy komponentlari yoritilgan va tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: ehtiyoj, innovatsiya, mantiqiy joylashish, kompetensiya, simulyator, "raqamli ta'lim", ma'muriy,

ABSTRACT

Reflections on the implementation of the digitalization process implemented in the education system of the Republic of Uzbekistan in the Higher Education system and the impact of this digitalization process on the professional competence of future teachers. The main components of the education digitalization system are laid out and analyzed.

Keywords: cooperation, innovation, logical positioning, competence, simulator, "digital education", administrative,

KIRISH

Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki bugungi kunda amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlarning asl mohiyati jamiyatning o'zgarishlarga bo'lgan ehtiyoji sabab bo'ladi. Tizimida faoliyat olib borayotgan mutaxassislariga qo'yiladigan talablar doimo o'zgarib turadi. Bugungi kundagi innovatsiyalar o'quv jarayoniga mazmuniga tadbiq etilmoqda, ular bir tomondan bolajak o'qituvchilarni doimiy ravishda o'z bilimlarini, ko'nikmalarini, malakalarini rivojlantirib borishga, boshqa tomondan o'quv jarayonida innovatsiyalarning ko'payib borishi o'qituvchilardan yangi yechimlarni izlashda hamkasblari bilan hamkorlik qilish zaruriyatini va eng muhimi-tavsiya etilayotgan ma'lumotning ishonchliligi, mantiqiy joylashish nuqtai nazaridan tanqidiy baholash qobiliyatini talab qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hozirgi kunda o'qituvchilarning kasbiy kompetentligining bir qismi sifatida qaraladigan samarali hamkorlik asosida ma'lumot to'plash, ma'lumotlarni saralash, tartibga solish, baholash va ulardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lishi zarur. Shu sababli bugungi kunda zamonaviy o'qituvchi kompetenti mezoni elementi va o'qituvchilik faoliyatida zaruriy sharti sifatida axborotdan foydalanish madaniyatiga ega bo'lish mediyamadaniyat zarurligi haqida gapirish mumkin. Bu axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirishda esa Oliy ta'lim muassasalari eng muhim vazifalardan birini bajarib beradi. Bugungi kun talabalari o'zgaruvchan sharoit va talablarga moslashishi zarur. Yaqin vaqtgacha biz "ta'limni axborotlashtirish"ga harakat qildik. Ushbu atama ta'lim va tarbiya jarayoniga axborot mahsulotlarini, vositalarini, texnologiyalarini joriy etish asosida pedagogik jarayonlarni o'zgartirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi sifatida tushunilgan. Bu tushunchani keng ma'noda yuqoridagidek talqin qilsak, tor ma'noda-ta'lim muassasalariga axborot kommunikatsiya texnologiyasiga asoslangan axborot vositalarini, shuningdek ushbu vositalarga asoslangan axborot mahsulotlari va pedagogik texnologiyalarni joriy etish ma'nosida tushunishimiz ham mumkin.

NATIJALAR

Ta'limni raqamlashtirish atamasining aniq ta'rifi mavjud emas, ammo u ba'zi bir fanlarni talabalar tomonidan ayrim virtual ishlanmalar, real ob'ektlar va boshqa ko'plab texnologiyalardan foydalanish orqali ko'plab ma'lumotlardan foydalanishni va ko'p jihatdan ular asosida o'quv jarayonini avtomatik moslashtirishni o'z ichiga oladi. "Raqamlashtirish" atamasining o'zi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Birinchi raqamli inqilob 1960-1980 yillarga to'g'ri kelib uni "sanoat" ning rivojlanishida ko'rgan bo'lsak, 1982-yilda internetning yaratilishi ortidan "online" o'yinlar, uni real dunyoga bog'lovchi ijtimoiy tarmoqlar kabi yangi aloqalar bilan to'ldirilgan virtual dunyo shakllanmoqda.

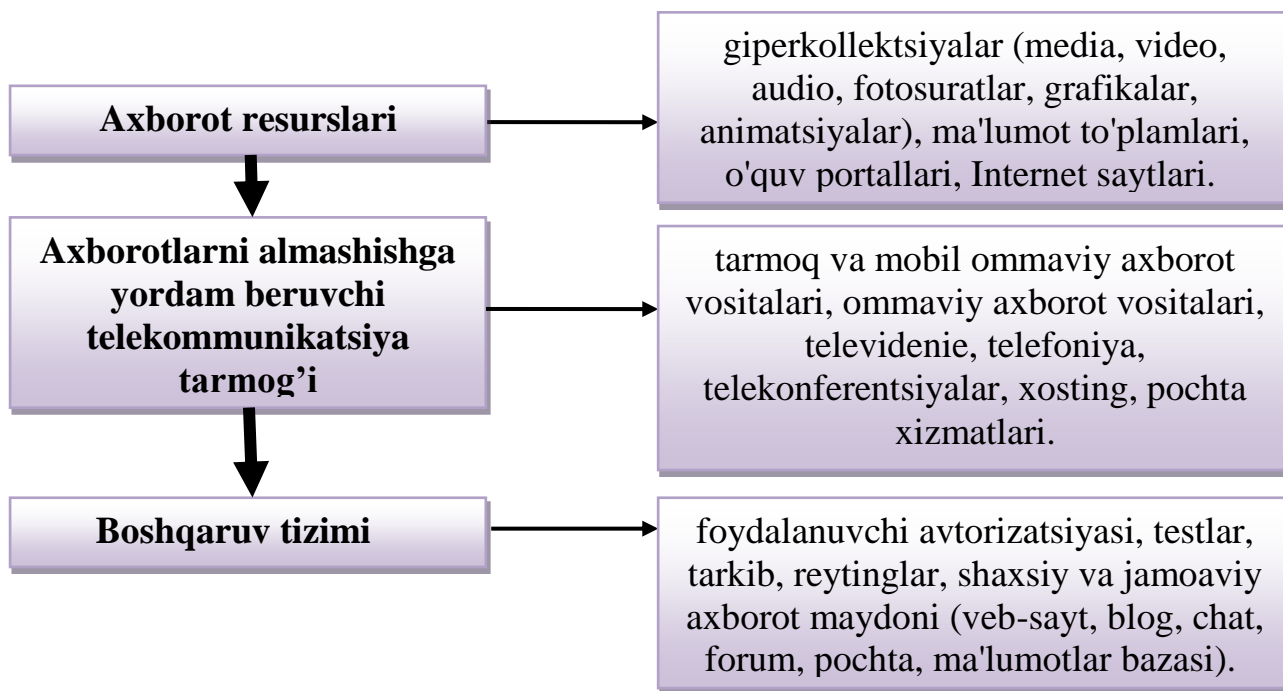
Ta'limni raqamlashtirish an'anaviy ta'limdagi muammolarni bartaraf etishga imkon beradi. Ta'lim oluvchilar uchun dasturning o'zlashtirilishining tezligi, o'qituvchi, o'quv material, o'quv shakli va usullarini tanlashi imkoniyatining mavjudligi yanada ham qulaylik yaratadi. Ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali o'qitish samaradorligini oshishiga, o'rgangan bilimlarni turli sohalarda individual yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi.

MUHOKAMA

Ta'limni raqamlashtirish mehnat bozorida, ta'lim standartlarida o'zgarishlarga olib keladi, aholining yangi kompetensiyalarini shakllantirishda ehtiyojlarni aniqlash va ta'lim jarayonini noanaviy tashkil etishga, o'qituvchining rolini qayta ko'rib chiqishga qaratiladi. Bir tomondan, raqamlashtirish o'tmishdan meros qolgan maktabning metodologik asosiga putur etkazadi, ikkinchi tomondan, u nafaqat ta'lim mazmunida, balki shaklida ham axborotning mavjudligini yuzaga keltiradi. Ma'lumotlarning mavjudligi tegishli va qiziqarli jihatlarini doimiy qidirish, tanlash, yuqori ishlash tezligini talab qiladi.

Binobarin, ta'limni raqamlashtirish uning sifatli tiklanishiga olib keladi. O'qituvchi yangi texnologik vositalar va deyarli cheklanmagan axborot resurslarini qo'llashni o'rganishi kerak. Ta'limda raqamli texnologiyalar bitta ish joyiga bog'lanmagan raqamli simulyatorlardan foydalanish imkoniyatini yaratadi, bu esa o'rganilayotgan texnologiyalar doirasini kengaytiradi. Mobil ta'lim texnologiyalari istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganishga imkon beradi.

Axborot formati axborotning raqamli tasvirlanishiga asoslangan. Elektron formatdan farqli ravishda raqamli format axborotni aniqroq ifodalaydi, uning erkin aylanishini, joylashtirilishini, qayta ishlanishini va kompyuter tarmoqlarida muammosiz ishlatilishini ta'minlaydi. Raqamli ta'lim tizimipi foydali axborot resurslari, va boshqaruv tizimi orqali tashkil etish mumkin

Ta'limni jarayonini axborotlashtirish ta'lim berishda jamiyatni keyingi raqamli davrga ishonchli o'tishini ta'minlashi,

rivojlanishning tezlashishiga, ishlab chiqarishning yangi turlarining yaratilishiga, bo'lajak o'qituvchi ehtiyojlarini ta'minlanish samaradorligini oshishiga yo'naltirilgan bo'lib, bu o'qituvchilarning barcha toifalarining o'z bilimlarini doimiy rivojlantirib borishga, individual o'quv jarayonlarining turli ko'rinishlarini tashkil etishga, o'qituvchilar o'zlarining o'quv natijalarini boshqarishga, o'quv natijalarini mustaqil baholay olishlariga yordam beradi.

Hozirgi kunga kelib bu jarayonni yakuniy bosqichga yetdi. Barcha darajadagi ta'lim muassasalariga zamonaviy axborot vositalari bilan jihozlandi, o'qituvchilar o'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'ldi.

Bizningcha hozirgi kunda Oliy ta'lim muassasalariga o'zuv jarayonlarini mustaqil tashkil etish borasidagi imkoniyatlardan kelib chiqib ta'limda axborot texnologiyalarini qo'llashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni belgilashimiz mumkin:

- ta'lim berishni samarali tashkil etish uchun o'quv dasturlarini yaratishda bugungi zamonaviy axborot vositalaridan keng foydalanish;
- ta'lim berishga asoslangan raqobatbardosh, ko'p tarmoqli Veb-saytlar tayyorlash;
- talabalar mustaqil foydalanishlari uchun uslubiy va didaktik materiallarni kreativ fikrlash, axborot madaniyatini shakllantirish maqsadlari asosida ishlab chiqish;
- talabalarning axborotlardan foydalanishda uning realligini ta'minlash imkoniyatlarini oshirish;
- virtual modellar bilan kompyuter tajribalarini tashkil etish va o'tkazish;
- maqsadli axborot izlashni tizimli tashkil etish.

Oliy ta'lim vazirligi bugungi kunda asosiy vazifalardan biri "raqamli ta'lim" sifatini muntazam takomillashtirish uchun sharoit yaratishga, uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim vazirligi tomonidan 4 modul asosida: ma'muriy, o'quv, ilmiy, va moliyaviy tashkil etmoqda. Joriy etilgan raqamli ta'lim maydoni, onlayn ta'limning mavjudligi tufayli amalga oshiriladi va aralash ta'limni tashkil etish, individual ta'lim yo'nalishlarini qurish, o'z-o'zini tarbiyalash va norasmiy ta'limga yo'naltirilgan.

XULOSA

Xulosa sifatida raqamlashtirish talabalar bilim olishining ijtimoiy paradigmasini o'zgartirib, takomillashtirish, ufqni kengaytirish imkoniyatlarini ochadi. Zamonaviy dunyodagi

raqamli texnologiyalar nafaqat vosita, balki yangi imkoniyatlarni ochadigan mavjudlik muhiti: har qanday qulay vaqtda o'rganish, uzluksiz ta'lim imoniyatini oshiradi. Ta'limni raqamlashtirish talabalar tomonidan mobil va Internet texnologiyalaridan foydalanishni, ularning bilim doirasini kengaytirishga imkoniyat yaratadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabedagi PF-6079 sonli "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
2. Введение в «Цифровую» экономику / А. В. Кешелава, В. Г. Буданов, В. Ю. Румянцев [и др.] ; под общ. ред. А. В. Кешелава ; гл. «цифр.» конс. И. А. Зимненко. — ВНИИ Геосистем, 2017. — 28 с.
3. Sharon Y.V. Digitalization of technologies in higher and professional education: from personality-oriented smart didactics to blockchain in network training of specialists // modern problems of science and education. – 2019.

“ONA VATAN” KONSEPTINING AFORIZMLAR VA MATNLAR YORDAMIDA TURLI TILLARDA IFODALANISHI

Mansurbek Odil o’g’li Javliyev

Termiz davlat universiteti, Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ‘Ona Vatan’ konseptining aforizmlar va matnlar vositasida turli tillarda ifodalanishini o’rganishni maqsad qiladi. Vatanga bo’lgan yondashuvlarni tadqiq qilishda, ushbu konsept haqida faylasuflar, donishmandlar, taniqli tarixiy shaxslar tomonidan ma’lum bir vaqtda topib aytilgan va haqiqatni anglashga ko’maklashuvchi frazalar jamlanmasining ahamiyatiga ham alohida to’xtalib o’tiladi.

Kalit so’zlar: Aforizmlar, frazalar, konsept, Ona vatan, xadis, immigrant, iymon.

ABSTRACT

This article aims to study the expression of the concept of "Motherland" in different languages by means of aphorisms and texts. In the study of approaches to the homeland, special attention is paid to the importance of a set of phrases found at a certain time and helping to understand the truth about this concept by philosophers, sages, famous historical figures.

Keywords: Aphorisms, phrases, concept, Motherland, hadith, immigrant, faith.

KIRISH

Vatan bu juda keng tushuncha, uni ta’riflash, madh etishda ko’plab yo’nalish va vositalardan foydalanish mumkin. Vatanga bo’lgan yondashuvlarni o’rganish jarayonida ana shunday muhim vositalardan biri bo’lgan aforizmlar, ya’ni, asosan, faylasuflar, donishmandlar, taniqli tarixiy shaxslar tomonidan ma’lum bir vaqtda topib aytilgan, haqiqatni anglashga ko’maklashuvchi frazalar jamlanmasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aforizmlarda bir xususiyat bor, ular vaqt o’tishi bilan tobora sayqallashib, qiymati oshib boraveradi. Shu o’rinda, davlatimiz birinchi prezidenti I.A.Karimovning ‘ ‘Vatanni sevmoq iymondandir’ nomli kitobidagi ‘Albatta, jahonkeng, dunyoda mamlakat ko’p, lekin bu olamda betakror ona yurtimiz, O’zbekistonimiz yakkayu yagona. Bu go’zal yurt, bu muqaddas zamin bizga atalgan’ degan so’zlari vatanni bizga qanchalik aziz ekanligini isbotlaydi. Ulug’ ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy Vatan haqida bunday degan edi: “Har bir kishining tug’ilib o’sgan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug’ilgan, o’sgan yerini jondan ortiq

suyar. Hatto bu vatan hissi, tuyg'usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o'z vatanidan, uyuridan ayrilsa, o'z yeridagi kabi rohatda yashamas, maishati taxir bo'lib, har vaqt dili azobda bo'lur'. Ingliz adibi Volter "Vatan –ko'ngil asir bo'lgan makondir", deydi. Monteske esa "Bolalarni Vatanga muhabbat bilan tarbiyalash uchun otalarda Vatanga muhabbat bo'lishi lozim", deydi. Darvoqe, har bir xalqning o'z ulug'lari tomonidan aytib ketilgan bu gaplarga inson zoti e'tiroz bildira olmaydi. Aksincha, umuminsoniyat madaniy merosining durdonalariga aylangan bu kabi aforizmlarni barcha birdek qadrlaydi. Gelvesiy aytganidek, "Vatanga muhabbat butun dunyoga muhabbat bilan uyg'unlashib ketadi. Ilmli xalq qo'shnisiga ziyon yetkazmaydi. Davlatlar qanchalik ma'rifatli bo'lsa bir-birlariga yordam beradi. Kuchlar birlashgach, umuminsoniy aqliy faoliyat ham teranlashadi".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sir emaski aforizmlar barcha xalqlarda sevib o'rganiladi va har qanday xalq ma'naviy bisotida mavjud bo'lgan aforizmlar odatda boshqa xalqlar tomonidan ham bajonidil o'rganiladi. XX asrning buyuk shoirlaridan biri bo'lgan Dog'iston farzandi Rasul Gamzatovning aforizmga aylangan fikriga quloq tutib ko'ramiz. 'Agar kimdir menga kun kelib bir kun avar tilining yo'q bo'lib ketishiga kafolat bersa, men bugun o'lishga tayyorman'. Vatanga, o'z tiliga nisbatan mehr va sadoqatni yana qanday ta'riflash mumkin. O'quvchining vujudini titratib yuboruvchi bu kabi qaynoq va yurakning tub-tubidan otilib chiqqan samimiy fikrlarni hamma vaqt uchratavermaysiz. Quyida dunyo donishmandlarining Vatan haqidagi aytib ketgan va insonlar qalbidan joy olgan aforizmlar bilan tanishish mumkin.

- Odami ersang demagil odami, onikim yo'q; xalq g'amidin g'ami. (Alisher Navoiy)
- Vatan ikki oshiq sevgisidek qalbning tub-tubidan joy olgan bo'ladi. (Murod Xidir)
- Kamil insonning fazilatlaridan biri Vatanga sadoqatidir. (Abu Lays Samarqandiy)
- Fidoiy insonlar Vatanga xavf tug'ilganda uning himoyasiga oshiqadiganlardir. (A.N.Farobiy)
- A'lo mamlakatning a'lo farzandi, bilib qo'y-ki seni Vatan kutadi.(G'afur G'ulom)
- Birinchi o'rinda Vatan va ota-onalar turadi, keyin oila va farzandlar undan keyin esa boshqa qarindoshlar. (Sitseron)
- Men Vatanimni ko'zimni yumib, boshimni egib, sukut saqlagan holda sevaman. O'ylashimcha, inson o'z Vatanga uni yaxshi bilsagina foydasi tegadi. (Mirza G'olib)
- Boshqalarni qo'yaver sen o'zingning o'zliging ildizingni top. (G.Toro)
- Milliy xarakterdagi vatanparvarlik va individual xudbinlikning kelib chiqishi bir xil manbadandir va ular qariyb bir xil manfaat va bir xil falokat keltirishi mumkin. O'z jamiyatingga hurmat o'z-

o'zingga hurmat degani aslida. (G. Spenser)

-Vatan goh, yayrab, goh g'amga botib senga ko'z tikadi. Dard bilan, umid bilan senga boqadi, sendan kutadi. (Yusuf Xos Xojib)

-Vatan hamma uchun qadrli bo'lgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. (Sitseron)

-Agar shunday sado kelsa: "Kel jannatda yasha! Deyilsa, men "Jannat emas, Vatanimni bering" degan bo'lar edim.

-Vatanga muhabbat - madaniy insonning eng muhim sifatidir. (M. Bexbudiy)

-Vatanni ulkan bo'lgani uchun emas, o'ziniki bo'lgani uchun sevishadi. (Seneka)

-Vatanga qarshi kurashib hech kim qahramon bo'la olmaydi. (V. Gyugo) -

Vatan so'zini har eshitganimda entikaman, men unga sodiq bo'la oldimmi? deb ezilaman. (Zahiriddin Muhammad Bobur) --

Mard Vatanga yov ko'z tikkanda bilinadi. (Temur Malik) -

Komil u kim - Vatanin elin, tilin birla dinin ko'zga surtmoqqa, ular uchun zahmat chekmoqqa shay. (Alisher Navoiy) --

Kinga bir joyda tug'ilib, boshqa joyda ulug' bo'lish nasib etgan bo'lsa, tug'ilib o'sgan joyidan xas bo'lsa ham tosh bo'lsa ham o'zi bilan birga olib yursin. (Ahmad Yugnakiy)

-Vatan tuprog'ida o'sgan xasu cho'plarni almashmam Pariju Londonning hashamlariga. (Muhammad Yusuf) --Agar kimdir

menga kun kelib bir kun avar tilining yo'q bo'lib ketishiga kafolat bersa, men bugun o'lishga tayyorman. (Rasul Gamzatov)

Maqolada shuningdek aforizmlarning inglizcha variantlarini ham o'rganib chiqdik va shunga guvoh bo'ldikki, bu aforizmlarning o'zbek tilidagi tarjimasidan ko'ra, ingliz tilidagi variantidan jarangliroq va aniqroq ma'no olish mumkin ekanligini aniqladik. Quyida 'Motherland' va 'Homeland' tushunchalariga oid bir qancha serma'no va mazmunli aforizmlardan misollar keltiramiz.

-My first day in Chicago, September 4, 1983. I set foot in this city, and just walking down the street, it was like roots, like the **motherland**. I knew I belonged here. Oprah Winfrey quotes (American television personality, Actress and Producer, b.1954)

- Nationalism is a set of beliefs taught to each generation in which the **Motherland** or the **Fatherland** is an object of veneration and becomes a burning cause for which one becomes willing to kill the children of other Motherlands or Fatherlands" Howard Zinn quotes (American Historian, Author, Professor and Political activist, b.1922) "

-In the phrases of songs and poems bread is gold, it is the **motherland**, it is the hard work of the masses, it is life itself" Seth Mydans quotes

-Have a sense of pride in your **motherland**. Just as your mother has given birth to you, so too the land has given birth to you." Sri Sathya Sai Baba quotes (Indian Spiritual leader, b.1926)

- The **motherland** is not a mere lump of earth. When we desire its progress, we have to promote the progress of the people who dwell therein.” Sri Sathya Sai Baba quotes (Indian Spiritual leader, b.1926)
- One should respect his **motherland**, his culture and his mother tongue because they are givers of happiness”
- ‘To have pride in your own **motherland** is important.’ Sri Sathya Sai Baba quotes (Indian Spiritual leader, b.1926)
- ‘O **Motherland!** May be, your subjects unite and be 'sweet-speakers'! Bless all of us so that we too could be soft spoken’. Atharva Veda quotes Rig Veda quotes.
- ‘A person who is respectful towards his land, civilization and language, attains greatness and he acquires all the happiness of life. His deeds should be such that makes the **motherland**, the culture and language proud.’
- ‘Even as you are a citizen of your **motherland** but respect all countries, also respect all religions equally.”
- “O **Motherland!** Bless us with a benevolent mind! Help us realize all the knowledge with the each passing day and may I acquire wealth from the earth!” Dianne Feinstein Ports are the gaping hole in America's homeland security.
- Kim Campbell: Canada is the homeland of equality, justice and tolerance. George Walker Bush There's no bigger task than protecting the homeland of our country.
- Theodor Adorno: For a man who no longer has a homeland, writing becomes a place to live.
- Spirit Stallion of the Cimarron: That was the moment I understood. They were headed to my homeland, and I had to stop them!

XULOSA

O‘zbek xalqining boy, shonli tarixi davlatchilik an‘analari milliy va diniy qadriyatlaridan bizga ma‘lumki, Vatan-bu ulug‘ va muqaddas tushuncha hisoblanadi. Xadisi sharifda ‘Vatan-sajdagoh kabi muqaddasdir’ deb yozib qo‘yilgan. Xadislarning musulmon kishisi uchun Quroni Karimdan keyin turadigan eng ishonchli manba ekanligini eslasak kifoya. Demak, bu mo‘min kishi uchun dasturul amal deganidir. Xadislarning ishonchliligi shundaki, bu qoidalar Payg‘ambarimiz tomonidan buyurilgan sunnat amallar hisoblanadi. Ya‘ni bu o‘g‘itlarga amal qilish musulmon kishisining nafaqat madaniyatini anglatadi, balki xulqi va odobining ham go‘zal bo‘lishini ta‘minlaydi. Boshqa bir hadisga yuzlanadigan bo‘lsak, “Vatanni sevmoq iymondandir” deyiladi. Iymonning inson uchun naqadar muhimligi o‘z-o‘zidan ayon narsa. Zero, iymonsiz bo‘lib

qolishdan-da sharafsizroq; holat yo'qdir. Iymonsiz degan aybni ajdodlarimiz eng og'ir haqorat deb bilishgan. Demak, shu hadisning o'ziyoq mo'min kishi uchun juda katta mas'uliyatni yuklab qo'yadi. Sunnat amallarni bajarish vojib. Islom dini falsafasining go'zalligi ham shundadir. Dinimiz bizga, har birimizga Vatanni sevishni muqaddas burch qilib belgilab bergan. Ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy va madaniy merosda ham bularning isbotini topishimiz mumkin. O'zbek xalqining dunyo xalqlari ichida o'z so'ziga, mukammal tiliga ega bo'lishida tamal toshini qo'ygan bobomiz Alisher Navoiy "Tilga ehtiyotsiz - elga e'tiborsiz" deganlar. Talqin qilishga urinib ko'radigan bo'lsak, bobomiz o'zbek tili haqida ya'ni Ona tilimiz haqida gapirmoqda. Har bir suveren davlatning muhim atributlaridan biri bu Davlat tili-ku. El kim, nima? El-bu xalq, davlat. Vatan. Navoiy bobomizning qaysi asarini olmaylik, Vatan, el tinchligi, omonligi, obodligi, farovonligi haqida kuyinib ijod qilganliklarini ko'rishimiz mumkin. Shaxsan o'zlarining tashabbuslari bilan tolibi ilmlar uchun madrasalar qurish, elning uzog'ini yaqin, og'irini yengil bo'lishi uchun o'nlab ko'priklar qurish, suv chiqarish, bog'rog'lar yaratish ishlarida bosh-qosh bo'lganlar. Eng muhimi el tinchligi yo'lida, qon to'kmaslik, urushmaslik uchun, muqaddas zaminga, begunoh insonlarga ozor yetkazmaslik uchun bor aqlu-idroki, iqtidori, kerak bo'lsa jonlarini ham qurbon qilmoqqa tayyor bo'lganlar. Yurtimizda tug'ilib o'sib ta'limu-tahsil olgan, taqdir taqazosi bilan umrining so'nggi yillarini Hindistonda o'tkazgan bobomiz Zahiriddin Bobur asarlarida ham Vatan ishq, Vatan sog'inchi bosh mavzulardan biri bo'lgan. Tug'ilib voyaga yetgan yurti Andijonni tark etgach, "Anda jonim qoldi manim" deb nola qilganlari, tabiati va iqlimi yot bo'lgan hind zamini mevalaridan huzur topmagan kezlari Farg'onaning shirin qovunlarini qo'msaganlari "Boburnoma"da o'z aksini topgan. Shuningdek, Hindistonda ham o'z Vatani deb obidalar qurish maqsadida Samarqand va Buxorodan ustalarni olib ketgani o'zga zaminda ham o'z Vatani deb siymosini qurish orqali, ayriliq azoblariga chora izlash bilan, Ona Vatanga bo'lgan cheksiz hurmati, sadoqatini aks ettirmoqchi bo'lganlar. Ba'zi xalqlarda "Motherland" ni aynan Ona Vatan deb qabul qilishadi. Misol uchun Avstraliya va sobiq Britaniya mustamlakasi bo'lgan davlatlarda Angliyani Ona Vatan deb hisoblashadi. Shunga yaqin bir holat, taqdir taqazosi bilan Amerikaga ish izlab kelib immigrant sifatida yashab qolgan afrikaliklar Afrikani Ona Vatan deb bilishadi. Yoki dunyoning turli nuqtalarida yashovchi rus millatiga mansub kishilar Rossiyani Ona Vatan deb ulug'lashadi. Huddi shunga o'xshash holatni Kanadaning Kvebek shahri va uning atrofida yashovchi fransuzlar Fransiyani Ona Vatan deb bilishi, yoki Germaniyada istiqomat qiluvchi 3 mln dan ortiq turklar Turkiyani o'zlarining Ona Vatani deb e'zozlashi kabi misollarda ham ko'rish mumkin. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, kelib chiqishi bo'yicha ma'lum millat

vakillarining boshqa hududda o‘rnashib yashab qolishi, mahalliy qonun qoidalarga to‘la moslashib ketishi, hatto fuqarolikka ega bo‘lsada, etnik birlik sifatida ajdodlariga xos bo‘lgan milliy madaniyat, mentalitet va qadriyatlarni ardoqlashi, insonni o‘z avlodlari yashab o‘tgan tuproq Ona Vataniga tortib turishi uni qo‘msashini anglatadi.

REFERENCES

1. Abdullaeva M. O‘zbek xalqi urf-odatlarining inglizcha tarjimalarida aks ettirilishi: Ilm.ishl.to‘pl. -Toshkent,2008,180-182 b.
2. Dmitrieva O. A. Kulturno-yazikovie xarakteristiki v poslovis i aforizmov. Volgograd: Peremena, 1997-16s.
3. I.Saidomirskaya. A book about a country, 2001, Vienna 138c.
4. I.A.Karimov. “Islohotlar strategiyasi - mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir”.-O‘zbekistan , 2003.-72 b. I.A.Karimov O‘zbekistan buyuk kelajak sari.-Toshkent, O‘zbekiston, 1998,- 556.
5. Javliyev, M. O. O. G. L. (2021). “ONA VATAN” KONSEPTINI O‘RGANISHDA MAQOL-MATALLAR VA HIKMATLI SO‘ZLARNING O‘RNI, ULARNING MILLIY-MADANIY KONSEPTUAL BELGILARI. Academic research in educational sciences, 2(11), 716-722.
6. BAKHRITDINOVICH, R. K. The Approach of Paremiias in Parallel Corpora. JournalNX, 6(05), 216-222.
7. Ruziev, K. B. (2020). Proverbs and corpus linguistics. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (6), 64-67.
8. Ruziyev, K. (2021). Paremiological units and their differences. InterConf.
9. Ruziyev, K. (2021). Etymology of the word and term paremia. InterConf.
10. RUZIYEV, X. B., & SIDIKOVA, S. A. K. (2019). Translation problems of proverbs and some special tip for translating from english into uzbek. Наука среди нас, (5), 100-105.

BARQAROR TARAQQIYOT VA BARQAROR TA'LIMDA KIMYO FANIDAN MASALALAR YECHISH AHAMIYATI VA ROLI

Dilshoda Ortiq qizi Shirinova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o`qituvchisi

d.shirinova@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqaloda o`quvchi va talabalarning barqaror taraqqiyot haqidagi dunyoqarashini rivojlantirish uchun kimyo va matematika fanlarining integratsiyasidan foydalanilgan.

Kalit so`zlar: massa ulush, ikki noma'lumli tenglama, qo`shish usuli, bir noma'lumli tenglama, grafik usuli, o`rniga qo`yish usuli, modda miqdori.

ABSTRACT

In this article, the integration of chemistry and mathematics is used to develop the worldview of pupils and students about sustainable development.

Keywords: mass fraction, equation with two unknowns, addition method, equation with one unknown, graphic method, substitution method, amount of substance.

KIRISH

Hozirgi kunda o`rta maktab va oliy ta'limda tajribalar olib borish, yoki ularning nazariy bilimlarini mustahkamlash uchun turli mazmundagi masalar to`plamlari mavjud. Bir tipdagi masalani bo`lajak pedagoglar bir necha usulda ishlay olishi va o`quvchilar uchun tushunarli bo`lishi lozim. Har bir talaba yoki o`quvchi o`ziga xos dunyoqarash, tasavvur va bilim mavjud, agar bir necha usulda masalani pedagog ishlab ko`rsatsa qaysidir usulni talab yoki o`quvchuvchi tanlab o`ziga kerakli o`zlashtirib oladi. Masala ishlash o`quvchilarning tasavvurni rivojlantiradi, dunyoqarashini oshiradi va kimyoviy jarayonlarda sodir bo`ladigan jarayonlar va miqdorlarni taxminiy oldindan hisoblash usullarini o`rganadi. Matematika va kimyoni birgalikda o`rganish o`quvchilarni matematik modellashtirish qobiliyatini rivojlantiradi. Bunday qobiliyat nafaqat fanning kelajakda rivojlanish jarayonini tezlashtirmasdan, atrof-muhitdagi o`zgarishlarni anglash va tasavvur qilishiga imkon yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Masala yechish orqali fanlararo bog'liqlikdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Kimyodan masalalar yechishda kimyodan olingan nazariy bilimlardan tashqari matematika fanidan o'zlashtirilgan amaliy ishlar ham o'z o'rniga ega.

1 Temir va aluminiylar 11g aralashmasiga xlorid kislota ta'sir ettirilganda 8,96 l gaz (n.sh da) ajralib chiqdi. Aralashmadagi metallarning massa ulushini toping.

Berilgan

$$m(\text{Fe,Al})=11\text{g}$$

$$Mr(\text{Fe})=56\text{ g/mol}$$

$$V=8,96\text{ l}$$

$$Mr(\text{Al})=27\text{ g/mol}$$

$$W(\text{Fe})=?$$

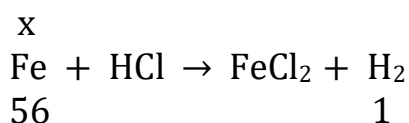
$$W(\text{Al})=?$$

MUHOKAMA VA NATIJALAR

I-usul

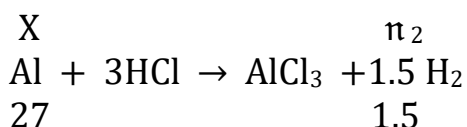
Bir nomalumli algebraik tenglamalar tuzish. Qotishmadagi m(Fe)ni x va m(Al) ni 11-x bilan belgilanadi.

Temirning kislota eritmasi bilan reaksiya tenglamasi yoziladi va proporsional bog'liqlik belgilanadi.

$$n = \frac{1 \times x}{56}$$

Aluminiy bilan kislotalik eritmasining o'zaro ta'siri tenglamasi yoziladi.

$$n = \frac{1.5 \times x}{27}$$

Bir noma'lumli algebraik tenglama tuziladi.

$$\frac{x}{24} = \frac{25-x}{65} = 0.065\text{ mol}$$

$$65x + 24(25-x) = 0.063 \times 24 \times 65$$

$$41x = 32,28$$

$$x = 0.94$$

0.74 g magniyning massasi ekanligi ma'lum bo'ldi, umumiy massadan foydalanib ruxning ham massasini topamiz.

$$25 - 0,94 = 1,56 \text{ g}$$

$$\omega_{Zn} = \frac{1,56}{25} \times 100\% = 62,4\%$$

$$\omega_{Mg} = \frac{0,94}{25} \times 100\% = 37,6\%$$

II usul

Ikki noma'lumli chiziqli tenglamalar sistemasini tuzish va uni algebraik qo'shish usulida yechish. Birinchi usulda qo'llagan uslubdan foydalanamiz

1 Noma'lumlar belgilanadi va birinchi algebraik tenglama tuziladi.

m(Mg)-x deb belgilab olamiz

$$x + y = 25$$

m(Zn)-y deb belgilab olamiz

$$\begin{cases} -18x - 18y = -19 \\ 18x + 56y = 403.2 \end{cases}$$

$$31y = 205.2$$

$$Y = 5.4$$

$$x + y = 11 \quad x + 5.4 = 11 \quad x = 5.6$$

$$\text{Javob Fe} = 5.6 \text{ g} \quad \text{Al} = 5.4 \text{ g}$$

III usul

Ikki noma'lumli tenglamalar sistemasini o'rniga qo'yish usulida ishlash

II usulda ko'rsatilganidek tenglamalar sistemasini tuzamiz

$$\begin{cases} x + y = 11 \\ \frac{x}{56} + \frac{y}{18} = 0.4 \end{cases} \quad \begin{cases} x + y = 11 \\ 18x + 56y = 403.2 \end{cases}$$

$$x = 11 - y$$

$$18(11 - y) + 56y = 403.2$$

$$y = 5.4$$

$$x = 5.6$$

$$\text{Javob: Fe} = 5.6 \text{ g} \quad y = 5.4 \text{ g}$$

IV usul

Ikki noma'lumli tenglamalar sistemasini grafik usulda ishlash

$$\begin{cases} x + y = 11 \\ \frac{x}{56} + \frac{y}{18} = 0 \end{cases} \text{ umumiy maxraj beramiz} \quad \begin{cases} x + y = 11 \\ 18x + 56y = 403.2 \end{cases}$$

$$x = 11 - y$$

$$y = 11 - x$$

$$18x = 403.2 - 56y$$

$$56y = 403.2 - 18x$$

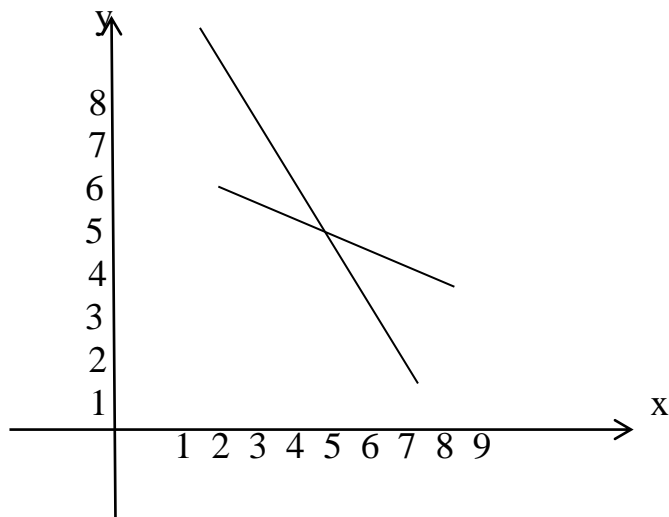
$$\begin{array}{r|rrrrrr} x & 1 & 2 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ \hline y & 10 & 9 & 7 & 6 & 5 & 1 \end{array}$$

$$\begin{array}{r|rr} x & 2 & 4 & 6 \\ \hline y & 6.6 & 6 & 5.3 \end{array}$$

$$y = \frac{403.2 - 18x}{56}$$

Endi grafik chiziladi. Har ikkala grafik o'qlari bitta kordinatsion tekislikda joylashtiramiz

(1) $y = 11 - x$ $y = 5.4$ g

(2) $y = \frac{403.2 - 18x}{56}$ $x = 5.6$

Bunda grafik o'qlar kesishgan joyni y deb belgilaymiz. Bundan foydalanib x ni topib olamiz .

V usul

Ikki noma'lumli tenglamalar sistemasini determinant usulida ishlash.

Olingi uslublarda ko'rsatilgan tenglamalar sistemasidan foydalanamiz.

$$x + y = 18 \quad D = \begin{vmatrix} a & b \\ a & b \end{vmatrix} = a \cdot b - a \cdot b$$

$$18x + 56y = 403.2 \quad D \neq 0$$

$$D = \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 18 & 56 \end{vmatrix} = 56 - 18 = 38$$

$$D_x = \begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix} = c_1 b_1 - c_2 b_2 \quad x = \frac{D_x}{D}$$

$$D_x = \begin{vmatrix} 11 & 1 \\ 403.2 & 56 \end{vmatrix} = 616 - 403.2 = 212.8 \quad x = 5.6$$

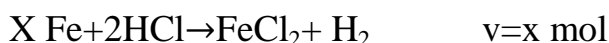
$$D_y = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix} = a_1 c_2 - a_2 c_1 \quad y = \frac{D_y}{D}$$

$$D_y = \begin{vmatrix} 1 & 11 \\ 18 & 403.2 \end{vmatrix} = 403.2 - 198 = 205.2 \quad y = 5.4$$

Javob: x bu Temirning massasi y esa Alyuminiyning massasi

VI usul

Bir noma'lumli tenglama usulida miqdor asosida hisoblash

inson qalbida, ongida barqaror taraqqiyot uchun hissa qo`shish g`oyalari mavjud bo`lsa bu butun dunyo muammolariga yechim bo`ladi.

REFERENCES

1. Shirinova D.O./ Kimyo fanidan suv mavzusini o`qitishda barqaror taraqqiyot ta`limi tushunchalarining tatbiqi/ Международный научно-образовательный электронный журнал «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ» Выпуск № 25 (том 2) (апрел 2022) стр 666-668 betlar
2. Shirinova D.O./ Kimyoni o`qitishda talabalarning ekologik intellektual qobiliyatini shakllantirish/ ACADEMIC RESEARCH EDUCATIONAL SCIENCES Volume 2, ISSUE 9, 571-574 betlar
3. Xasanova N.I./Kimyo darslarida axborot-kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish."/Kimyo va kimyo ta`limi muammolari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to`plami 2020 yil 20 sentabr.
4. Eshtursunov.D.A.,Sattorova N.Y./ Kimyo laboratoriya mashgulotlarida klaster usulini qollab oquv jarayonini tashkil etish/ Academic research in educational sciences/ Volume 3 | Issue 5 | 2022/ DOI: 10.24412/2181-1385-2022-5-298-304
5. Akbarova M.T./"Kimyo" kursining didaktik materiallari nokimyoviy ta`lim yo`nalishlari misolida/ ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
6. Тураева Х.Т. ПРОВЕДЕНИЕ ЗАДАНИЯ РЕАКЦИИ ПОЛИКОНДЕНСАЦИИ КЛАСТЕРНЫМ МЕТОДОМ. Редакция журнала ««Universum: психология и образование»» сообщает ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА, ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ № 7 (97) июль, 2022 г.

ЯНГИ ДАВР ОНТОЛОГИЯСИДА ДУНЁ ТАБИИЙ-ИЛМИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Султонмурод Пардаев

Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
Ф.ф.д. проф. Н. А. Шермухамедова тақризи асосида

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада янги даврда дунё табиий-илмий манзарасининг онтологик ўзига ҳослиги талқин қилинган. Шунингдек дунё табиий-илмий манзарасининг фан шаклланишидаги шахслар дунёқарашига илмий таъсири ёритиб берилган. Жумладан, Ғарб фалсафий таълимотларидаги табиий қарашларнинг кейинги давр илмий дунёқарашига таъсири ҳам қиёсий талқин қилинган.

Калит сўзлар: теология, классик фан даври, табиий ва илмий фанлар, Галилей-Нютоннинг механика қонунлари, текшириш методлари, эмпирик (индукция), рационаллик (дедукция) методлар, тортишиш кучи, дунёни механистик манзараси.

ABSTRACT

In this article, the ontological uniqueness of the natural-scientific landscape of the world in the new era is interpreted. Also, the scientific impact of the natural-scientific landscape of the world on the outlook of individuals in the formation of science is highlighted. In particular, the influence of natural views in Western philosophical teachings on the scientific outlook of the next period was also comparatively interpreted.

Keywords: theology, the era of classical science, natural and scientific sciences, Galileo-Newton's laws of mechanics, methods of investigation, empirical (induction), rationality (deduction) methods, gravity, mechanistic view of the world.

КИРИШ

Классик фан даврининг пайдо бўлишига замин тайёрлаган табиатшунос олимлардан бири Николай Кузанский (1401-1464) бўлиб, унинг ғоялари кейинчалик Николай Коперник, Жордано Бруно, Галелео Галилей, Иоганн Кеплер ва бошқа бир қатор табиатшунос олимлар фалсафий қарашларига ижобий таъсир қилади. Дарҳақиқат, XV-XVI асрлардан табиий ва илмий фанлар тобора теология билан ўз алоқасини уза бошлайди. Шунингдек, табиий ва илмий фанлар секин-

асталик билан мустақил ривожланиш йўлига ўтиб дин ва черков таълимотларига қарши чиқиш жараёни юзага келади. Қолаверса, ушбу даврга келиб Ғарбда жамиятнинг етакчи қатламлари техниканинг назарий асоси ва диний идеологияга қарши курашда қурол сифатида табиий фанларни ривожлантиришга асосий эътиборини қаратишган. Зеро, бизнинг фикримизча, бу давр дунё манзараси ўрта асрлардан бери ҳукмрон бўлиб келаётган догматик диний идеологияга қарши катта инқилоб бўлишига олиб келган дейиш мумкин.

Адабиётлар таҳлилига кўра, айнан янги давр (классик давр) дан бошлаб табиий билимлар билан биргаликда илмий билимлар ҳам ривожлана бошлаганлини таъкидлаш лозим. Шу жумладан кўп асрлар давомида Қуёш Ер атрофида айланади, деган янглиш таълимот ҳукмрон бўлган бўлса илмий далилларнинг асосланиши натижасида Ер Қуёш атрофида айланиши исботланади. Шунинг учун илмий билимларнинг ҳамма шакллари ва биринчи ҳолда далилларнинг ҳақиқийлиги қаттиқ текширишдан ўтиши керак.

Шунингдек, классик даврдан бошлаб фалсафа ва диний қарашлар бири-бири билан алоҳида-алоҳида ҳолда эмас, балки бир-бири билан аралашган ҳолда олдинга қараб силжий бошлайди. Шу билан бирга, бу даврда юзага келган дунёнинг табиий-илмий манзарасидан Худо образи унутила бориб, инсонни табиатнинг бир қисми сифатида қарай бошланган. Ўз навбатида, бундай нуқтаи назарни айниқса Уйғониш даври франсуз файласуфи Мишел де Монтеннинг натуралистик жиҳатларга эга назариясида кўришимиз мумкин. Таҳлиллар асосида унинг “Ҳикматлар” китобида таъкидлашича: инсон табиатнинг бир қисмидир ва у ўз ҳаёти давомида табиатнинг қонуниятларига бўйсиниши шарт. Олам бизни яратади, демак у жон ва ақлга эга. Бизнинг исталган қисмимиз – биздан кўра камроқ, биз эса оламнинг бир қисмимиз; демак олам бизга нисбатан кўпроқ донишмандлик ва ақлга эга [Монтень М. 1958. – С.652.]. Бизнинг фикримизча, Монтен табиат, инсон ва худони бир-бирига узвий боғлиқлигини ифодалаш орқали натурализмнинг янгича характерда намоён бўлиш жиҳатларини очиб беришга эришган. Шу нуқтаи назарда қараганда, унинг қарашлари кейинги давр натурфайласуфлари учун ўзига хос қўлланма вазифасини бажарганлигини хулоса қилиш мумкин.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Дарҳақиқат, XVI-XVII асрларда оламнинг натурфалсафий манзараси ўрнига механик манзараси тасдиқланади, бунда оламдаги рўй берадиган ҳодисалар табиатнинг ҳамма қонунлари асосида ётувчи Галилей-Нютоннинг механика қонунлари билан

тушунтирилади [О‘саров О‘Т. 2004. – В.25.]. Бизнинг фикримизча, ўрта асрларда илгари сурилган оламнинг натурфалсафий манзараси бир ёқлама даражадаги табиий-илмий қараш бўлиб, унга кўра барча қарашлар диний ақидалар нуқтаи назаридан догматик тарзда қабул қилинган, деб айтиш мумкин. Зеро, янги даврга келиб инсонлар дунёқарашида бир қанча ўзгаришлар бўлиши натижасида оламнинг диалектик томондан тушиниш жараёни бошланганлиги эътирофга лойиқдир. М.Мамадазимов ёзишича: „ Коперник назариясига кўра, Оламнинг марказида Кўёш туриб, барча планеталар, жумладан, Ер, унинг атрофида тартиб билан айланади” [Mamadazimov M. 2008. В.43.] деган ёндашувига қўшилиш мумкин. Шу билан бирга, файласуф Коинотнинг чекланганлигини ва у қаердадир ҳаракатсиз юлдузларга бирлаштириб қўйилганлигини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, унинг қарашларини астроном Тихо Браге (1546-1601) танқид қилади ва Венера сайёраси ёнидан ўтувчи кометанинг орбитасини ҳисоблаб чиқади. Н.Шермухамедова таъкидлашича: „ унинг ҳисобларига кўра, агар бу комета мавжуд бўлганида, сферанинг қаттиқ қобиғига тўқнаш келган бўлар эди, бироқ бундай ҳодиса юз бермади” [Shermuxamedova N.A. 2021. – В.38.] Бизнинг фикримизча, Коперникнинг олам чекланганлиги тўғрисидаги қарашлари бир ёқлама даражадаги характерга эга бўлиб, физик олим Тихо Браге томонидан унинг бу қарашлари инкор қилинган ва оламнинг чексизлиги ғоясини исботлаб берилиши эътирофга лойиқдир.

XVII—XVIII асрдан бошлаб фалсафий билимлар олдида янги вазифалар турган. Хусусан, ушбу вазифалардан бири - фалсафанинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлигини аниқлаш эди. Шундай қилиб, бу давргача фалсафа ва табиий фанларнинг бир-биридан фарқи бўлмаган бўлса, эндиликда фалсафа билан биргаликда, табиий фанлар диалектик ҳолатда шаклланиб борганлигини таъкидлаш зарур. Дарҳақиқат, бу даврда физик олимлар ва файласуфлар томонидан табиат ҳодисаларини текшириш методлари ишлаб чиқилади. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, ягона бўлган фандан айрим, табиий-илмий фанларнинг яъни механика, астрономия, физика каби фанларнинг ажралиб чиқиш жараёни фалсафа ва табиий фанларнинг ривожланиши учун катта туртки берганлигини таҳлил қилиш мумкин. Бизнинг фикримизча, классик даврнинг физик олим ва файласуфлари билишнинг умумий усулини ишлаб чиқиш масаласига катта аҳамият берадилар. Жумладан, ушбу даврда ижод қилган олимларнинг баъзи бирилари математик хулоса ва исбот усулларини умумлаштиришга ҳаракат қилса, баъзилари табиий фанлардаги эмпирик текшириш усулини фалсафага татбиқ қилишганлигини тахмин қилиш мумкин.

Юқоридаги фикрларни асослаш учун бу даврнинг буюк вакили Жордано Бруно (1548-1600)нинг табиий-илмий қарашларини кўриб чиқиш лозим. Таҳлиллар асосида унинг “Музаффар махлуқнинг қувилиши” асарида инсон табиатнинг ажралмас қисми эканлиги тўғрисида фикр билдиради: “Кўрмаяпсизми, уруғдан поя шаклланади, поядан бошоқ шаклланади, бошоқдан дон шаклланади, дондан ун шаклланади, ундан эса – қон, қондан эса – ҳомила, ҳомиладан эса – инсон, инсондан эса – мурда, мурдадан эса – тупроқ, тупроқдан эса – тош, шу зайлда барча табиий жисмларнинг келиб чиқишини айтиш мумкин” [Бруно Дж. 1999. – С.360.]. Бизнинг фикримизча, файласуф ўзининг табиий-илмий қарашлари билан ўзидан олдин яшаган Коперник қарашларини янги тафаккур билан ривожлантирганини эътироф қилиш зарур.

Шундай қилиб, Ж.Бруно илгари сурган бу каби табиий-илмий қарашлар черков таълимотига зид бўлиб, унга бўлган ишончнинг шубҳа остига олинишига сабаб бўлади. Шунга қарамай, унинг ғоялари кейинчалик ноклассик фан даврига келиб дунёнинг табиий-илмий манзарасининг бир қанча мезонларини очилишига сабаб бўлганлигини хулоса қилиш мумкин.

Н.С.Бибитов ёзишича: „ Галилей бўшлиқда жисмларнинг тушиш қонунларини аниқлаб берди, текис ҳаракатланмайдиган нуктанинг тўғри чизиқли ҳаракати вақтида тезлик ва тезланишлар бўлишини биринчи бўлиб механикага киритди, динамиканинг биринчи қонуни бўлган инерция қонунини таърифлаб берди” [Bibitov N.S. Amaliy mexanika. 2008. – В.9.] Ушбу тахминий қарашларни италиялик файласуф И.Нютон ўзининг инерция қонуни орқали тизимлаштиради ва илмий асослаб беради. Шу жиҳатдан қараганда, у бевосита тажриба натижалари билиш фаолиятига етарли эмас ва у назарияга асосланган бўлиши лозим деб, таъкидлайди. Яна бир уйғониш даврининг физик олими Белиз Паскал бўлиб, хусусан, у инсон билиш жараёнлари Худо билан эмас, балки табиат билан солиштирилиши лозимлигини таъкидлайди. Шу жиҳатдан қарасак, у диний бўлмаган табиий ва илмий билимларни билиш маъносиз, деган черков таълимотига қарши чиққанлигини баён қилиш мумкин. Шу ўринда эътиборга молик жиҳат шундаки, у инсонни кичик зарра сифатида мушоҳада қилиш қобилиятига эга эканлигини тасаввур қилади. Зероки уни махв этиш учун озгина буғланиш, бир томчи сув ҳам етарли, лекин гарчи бутун олам унинг устига бостириб келса ҳам, инсон ўз қотилига нисбатан олийжанобрқ ва мукамалроқ бўлиб қолаверади” [Паскаль Б. 1892. – С.278.]. Шунга кўра, антропоцентризм нуктаи назаридан инсон тўғрисидаги тасаввурлар қадимги даврларда инсоннинг тўлиқ Худонинг ҳукми остида бўлиши, ўрта асрларда инсонни Худо

билан бирлашиб кетишига ҳаракат қилиши, Уйғониш даврида эса инсон ақл ёрдамида Худонинг моҳиятини тушунишга томон ҳаракатланиб борган дейиш мумкин.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Хусусан, XVII асрдан бошлаб Ф. Бэкон ва Р. Декарт икки хил методни яъни эмпирик (индукция) ва рационаллик (дедукция) методларни ишлаб чиқиши натижасида табиий-илмий билимларнинг баъзи мезонларини шаклланишига сабаб бўлган ва бу табиий-илмий фанларда туб бурилишга олиб келганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, ушбу методлардан фойдаланиш орқали кейинчалик инглиз табиатшунос олими Чарлиз Дарвин томонидан эволюция назариясини кашф қилинишига олиб келганлигини айтишимиз лозимдир.

XVII асрдан бошлаб табиатшуносликнинг бир қанча соҳалари, айниқса, математика ва механика натурфалсафадан ажралиб чиққан бўлсада, аммо, механика натурфалсафа билан узвий боғлиқликда ривожланиши натижасида табиий-илмий фанларда туб бурилиш бўлишига олиб келади. Хусусан, бу даврнинг физика ва механика борасида кўзга кўринган файласуфи сифатида Исаак Нютон (1643-1727)ни алоҳида тилга олиш зарур. Шунингдек, файласуфнинг асосий рисоласи “Табиат фалсафасини математик асослари” деб номланади. Таҳлилилимизга кўра, ушбу асарида бутун классик физиканинг асоси бўлган Ер ва осмон механикасининг ягона тизимини баён қилиб беради. Г.Ахмедова, О.Б.Маматқулов, И.Холбаев каби физик олимларнинг ёзишича: „Нютон қаттиқ жисмлар ўзаро таъсирининг табиатини қараб чиқиб, шундай хулосага келди: зарраларнинг бирлашиши уларнинг қандайдир куч билан тортишишидир, зарралар бир-бирига текканда, бу кучлар катта қийматга эга бўлади” [Ахмедова Г, Маматқулов О, Холбаев И. 2013. – В.5.]. Шу нуқтаи назардан олиб қарасак, файласуф ердаги оғирлик кучи оламдаги барча жисмлар орасида ўзаро таъсир этувчи тортишиш кучининг бир кўриниши бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Хусусан, оғирлик кучи Ер сиртининг барча нукталарида унинг маркази томон юналган [Турғунов Т. 2003. – Б.35.]. Кейинчалик, у бу фикрларини тизимга келтиради ва уни бутун олам тортишиш қонуни, деб номлайди. Унинг томонидан кашф қилган бутун олам тортишиш қонунининг очиб берилиши натижасида табиий ва илмий фанлар билан шуғулланувчи олимлар осмон жисмларини жуда аниқликда ўлчаш имкониятига эга бўлишади.

Дарҳақиқат, И.Нютон ўзаро тортишиш кучининг бошқа кучлардан ажратиб турадиган бир қанча хусусиятлари мавжудлигини тушунтиради, яъни унга кўра:

1) Космик жисмлар бир-биридан қанча узоқда бўлмасин, улар бир-бирига таъсир кўрсатади;

2) Тортишиш кучи жисмларнинг кимёвий хусусиятларига, табиатига ва бошқа хоссаларига боғлиқ бўлмай, фақат уларнинг массаларига боғлиқ;

Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, барча моддий жисмлар бир-бирига тортилиб, унга кўра тортишиш кучи катталиги жисмларнинг физик ва кимёвий хоссаларига, уларнинг ҳаракати ва муҳитига боғлиқ эмаслигини эътироф этади. Юқоридаги таҳлилий фикрлардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Нютон биринчи бўлиб комета орбитасини, унинг юлдузларга нисбатан силжишини кузатиб ва унинг планеталар сингари Қуёш системасида Қуёшнинг тортишиши кучи таъсирида ҳаракатланаётганига ишонч ҳосил қилди [Воронцов -Вельяминов Б.А. 1977. – Б.91.]Бизнинг фикримизча, шу маънода у Кеплер асослаб берган яъни сайёралар ҳаракатининг 3 қонунини баён қилади. Жумладан, жисмлар ўзаро тортишиши натижасида бир-бирига нисбатан эллипс бўйлаб ва кометаларнинг Қуёш атрофида парабола бўйлаб ёки гипербола бўйлаб ҳаракат қилиши ҳақида хулосага келади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Адабиётлар таҳлиliga кўра, Янги даврда дунёнинг бир бутун табиий-илмий манзарасини яратишда бир қанча омиллар ишлаб чиқилган. Хусусан, табиатшуносликда соҳавий тармоқланиш жараёни кучайиб борган. Айниқса, астраномия, механика, физика фанларини табиатшуносликни турли томонларига оид қонунларни, уларни математик қонуниятлар асосида таҳлил қилишган. Бу даврда илмий асослашга ҳаракат қилинган дунёни табиий-илмий манзараси механик манзара шаклида намоён бўлган. XVII аср табиатшунослик билимларининг чекланганлигига қарамасдан дунёни механик манзараси фан ва фалсафанинг ривожланишига катта тurtки берган. Жумладан, бу даврда табиатнинг айрим қонуниятлари мифологик ва диний схоластик тушунишдан озод қилина бошланган. Бу даврдан бошлаб Европада табиий-илмий билимларни шаклланиши натижасида дунёнинг янги манзарасини ишлаб чиқиш эҳтиёжини кучайиб борган. Шундай қилиб, энг илмий кашфиётлар ва назариялар, гипотезалар механика ва математика илмларида намоён бўлган. Шу жумладан, дунёни янги табиий-илмий манзарасини яратишда бир қанча механик қонуниятларга

таянилган. Бу манзарани шартли равишда “дунёни механистик манзараси” деб номлаш мумкин.

REFERENCES

1. Монтень М. Опыты. Избранные произведения в 3-х т. Т. 2 / Пер. с фр. М. – Ленинград: Изд-во академии наук СССР, 1958. – С.652.
2. O'sarov O'.T. Tabiatshunoslik asoslari. – Toshkent: Mehnat, 2004. – B.25.
3. Mamadazimov M. Astronomiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – B.43.
4. Shermuxamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: 2021. – B.38.
5. Бруно Дж. Изгнание торжествующего зверя. О причине, начале и едином. – Москва: Харвест, 1999. – С.360.
6. Bibitov N.S. Amaliy mexanika. – Toshkent: <<YANGIYUL POLIGRAPH SERVICE>>, 2008. – B.9.
7. Паскаль Б. Мысли о религии. – Москва: Типография, 1892. – С.278.
8. Axmedova G, Mamatqulov O, Xolbayev I. Atom fizikasi. – Toshkent: Istiqlol, 2013. – B.5.
9. Турғунов Т. Амалий физика. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – Б.35.
10. Воронцов -Вельяминов Б.А. Астрономия. – Тошкент: 1977. – Б.91.

ГИДРОМЕЛИОРАТИВ ИНШООТЛАРНИ БАРПО ЭТИШДА БАЖАРИЛАДИГАН ТОПОГРАФИК – ГЕОДЕЗИК ҚИДИРУВ ИШЛАРИ

Юнусбек Шахобиддинович Саттиев

Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти ассистенти

syunusbek77@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада гидромелиоратив объектларни лойиҳалашларни амалга ошириладиган ҳудудни топографик планини тузиш ва янгилаш учун зарур ишларни бажариш, ҳамда тахеометрик ва нивелир съёмка услуги кўрсатилган. Йирик масштабдаги съёмкани энг тезкор, самарали ва истиқболли усулда бажариш учун геодезик асбоб ускуналарининг аниқлиги ва иш унумдорлигини баҳолаш керак.

Калит сўзлар: тахеометрик съёмка, нивелирлаш, трассалаш, топографик съёмка, GPS-система.

КИРИШ

Гидромелиоратив объектларни лойиҳалаш одатда, бир ёки икки босқичда амалга оширилади. Мелиорацияланадиган ер майдони 1500 га дан ошмаса, лойиҳа бир босқичда бажарилади. Қолган ҳолатларда лойиҳалаш икки босқичда – техник лойиҳани ишлаб чиқиш ва ишчи чизмаларни тузиш босқичларда амалга оширилади.

Гидромелиоратив қурилиш лойиҳасини тузиш учун мелиорацияланадиган майдонда қидирув ишлари бажарилади. Қидирув ишлари геодезик, геологик, гидрогеологик ишларга бўлиниб, улар орасида энг асосий ўринни геодезик-топографик қидирув ишлари эгаллайди.

Лойиҳалаштиришни бошлашдан аввал техник топшириқлар тузиб олинади ва тасдиқланади. Топшириқда объектнинг жойлашган жойи, эгаллаган майдони, лойиҳалаштирилаётган объектнинг мақсади, неча босқичда лойиҳалаштирилиши ҳақидаги кўрсатмалар ва бошқа маълумотлар келтирилади. Топшириқ асосида топографик – геодезик қидирувлар олиб борилади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, гидромелиоратив иншоотларини лойиҳалаш бир ёки икки босқичда амалга оширилади. Бир босқичли лойиҳалар техник жихатдан оддий объектлар учун

ишлаб чиқилади, бундай объектларни куришда кўпинча тайёр типик лойиҳалардан фойдаланилади.

Икки босқичли лойиҳалар табиий шароити мураккаб бўлган ва 2000 га дан катта бўлган майдонни эгаллаган жойларда куриладиган мелиоратив объектларни лойиҳалаштириш учун ишлатилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Олиб бориладиган геодезик ишлар объектни лойиҳалаш босқичига қараб ўз хусусиятига эга бўлади.

Шу сабабли лойиҳа босқичида топографик съёмкаларни бажариш ишлари ишчи хужжатлар босқичига қараганда майдороқ масштабда бажарилади.

Лойиҳа босқичида қуйидаги геодезик ишлар бажарилади.

1000 га дан катта ер участкаларда очик суғориш усули қулланган массиви рельеф кесим баландлиги 1,0 м бўлган 1:10000 масштабда съёмка бажарилади; намунавий участкаларда рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:2000 масштабда съёмка бажарилади. Майдони 1500 га дан кам бўлган ер майдонларда рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:5000 масштабда съёмка ишлари бажарилади, бунда намунавий участкалар ажратилмайди.

Очик суғориш тармоғларини лойиҳалашда рельеф кесим баландлиги 1,0 м бўлган 1:10000 масштабда, намунавий участкалар учун эса, рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:5000 масштабда съёмка бажарилади.

1000 га дан кам бўлган майдонни эгаллайдиган очик ва ёпиқ суғориш тармоғини лойиҳалашда унинг съёмкасида намунавий участкаларни ажратмасдан рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:5000 масштабда бажарилади.

Мураккаб жойлар (рельефи бўлиниб кетган, тоғолди ва тоғ худуди) даги суғориш массивларини лойиҳалашда жой съёмкаси рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:2000 масштабда бажарилади. Намунавий участкаларнинг съёмкаси рельеф кесим баландлиги 0,25 м бўлган 1:2000 масштабда бажарилади.

Оддий табиий шароитларда очик каналлар массивининг съёмкаси рельеф кесим баландлиги 1,0 м бўлган 1:10000 масштабда бажарилади, бунда намунавий участкалар ажратиб кўрсатилмайди, мураккаб табиий шароитларда эса намунавий участкалар ажратилади ва унинг съёмкаси рельеф кесим баландлиги 0,5 м бўлган 1:5000 масштабда бажарилади.

Мелиоратив худудларда топографик съёмкалар бажаришни уч гуруҳга бўлиш мумкин.

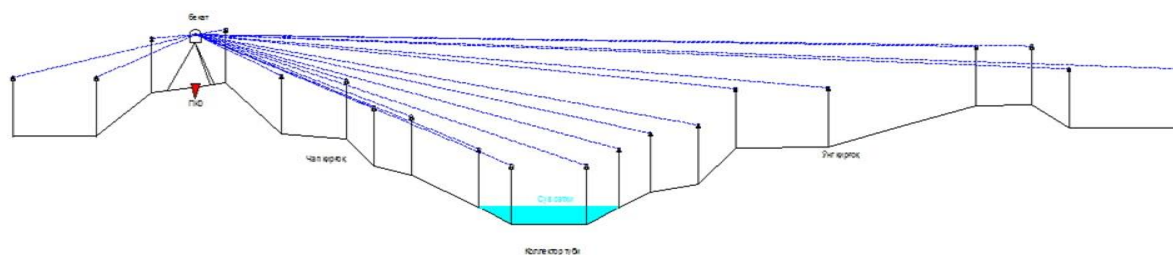
1. Майдони 3000 га гача бўлган суғориш тармоқлари учун мензула ёрдамида 1:5000 масштабда рельеф кесим баландлиги 0,5 - 1,0 м да съёмка бажариш.

Лойиҳани қулайлаштириш учун, планли ва баландлик нуқталарининг зичлигини ошириш талаб этилади, 1 :5000 масштабдаги топографик планлар 2,5 марта йириклаштирилади, яъни 1 :2000 гача. Сув олиш (чиқариш) бош иншоотлари майдонини съёмка қилиш 0,5 - 1,0 м рельеф кесим баландлиги билан 1:1000 масштабда бажарилади.

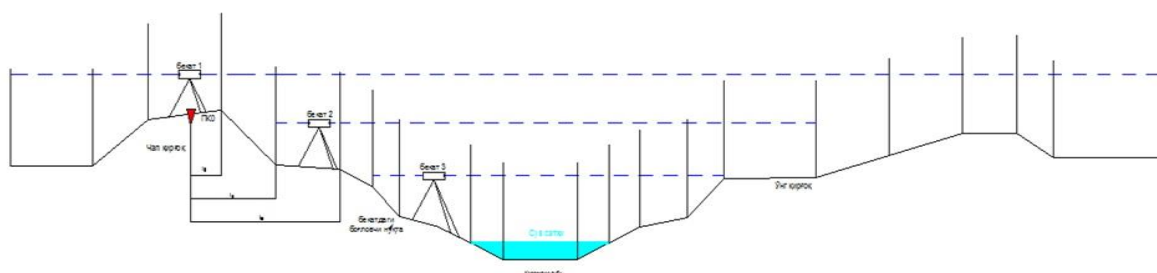
2. 3000 дан 10000 га гача бўлган майдон ҳудудида рельеф кесим баландлиги 0,5 м - 1,0 м бўлган 1:10 000 масштабда яхлит съёмка бажарилади.

3. 10000 га дан катта майдонларда гидромелиоратив тизимларни лойиҳалашни амалга оширишда топографик карта масштаби 1:25000 билан рельеф кесим баландлиги 1,0 - 2,0 м ни ташкил этади. Майда тармоқларда лойиҳалаш ишларини амалга ошириш учун жой съёмкаси масштаби 1:10000 билан рельеф кесим баландлиги 1,0 - 2,0 м да бажарилади; лойиҳани режалашни амалга ошириш учун 500 га майдонни юзани квадратлар бўйича нивелирланади. Бундай жойларнинг режалашда рельеф кесим баландлиги 0,25 - 0,50 м билан 1:1000 - 1:2000 масштабда съёмкалар бажарилади.

Айниқса, бунга кейинги йилларда геодезия соҳасида замонавий автоматлаштирилган асбоблар ва технологияларни гидротехника иншоотларини лойиҳалаш, қуриш ва қайта тиклашда бажариладиган геодезик ишларида жадал кириб бориши ва натижаларини махсус дастурли таъминотлар ёрдамида компьютерда ишлаб чиқиш, ҳамда график материалларни кам меҳнат сарфлаб, қисқа вақт мобайнида бажаришини таъминланишига эришилди. Маълумки, гидромелиоратив иншоотларни қурилиш жараёнида катта ҳажмда ер ишлари бажарилади, шу боис, геодезик ишларни замонавий электрон тахеометрда, ер ишлар ҳажмини эса, компьютер дастури асосида ҳисоблаб чиқиш, ўз навбатида иш унумдорлигини ошириш билан бирга, вақтни тежаш имконини беради, шунингдек меҳнат самарадорлигини оширишга сабаб бўлади. Шунинг учун биз анъанавий ва замонавий нивелирлаш ишларини тақослашимиз мумкин (1-шакл).

Электрон тахеометрда ўлчашларни бажариш

Анъанавий усулда нивелирлаш

1-шакл.

Юқорида келтирилган шакллардан шуни кўриш мумкинки, анъанавий усулда нивелир бир нечта нуқталарга ўрнатишга тўғри келади тахеометрда эса, бир нуқтадан барча характерли нуқталарга қаратишимиз мумкин.

Коллектор – дренаж тармоқларида бажариладиган геодезик ўлчашлар учун сарфланадиган вақт харажатларининг тавсифлари натижаларни таққослашимиз учун қуйидаги 1-жадвални кўриб чиқамиз.

1-жадвал

Т/р	Технология босқичлари	Вақт харажатлари (мин.)	
		Электрон тахеометрни қўлланилганда	Н 3 нивелир ва рулеткаларни қўлланилганда
1	Тайёргарлик ишлари	10	15
2	Трассани пикетларга бўлиш	30	30
3	Трассани бошланғич пунктга боғлаш	15	40
4	Трасса ўқи бўйича нивелирлаш	15	30
5	Кўндаланг кесимлар бўйича		

	нивелирлаш: а) рулетка орқали оралиқ нуқталар орасидаги масофани ўлчаш	-	10
	б) оралиқ нуқталарни нивелирлаш	10	20
	в) ўлчаш натижаларини журналга ёзиш, абрисини чизиш ва назорат қилиш	-	10
6	Ўлчаш натижаларини ишлаб чиқиш учун компютерга қўлда юклаш	-	40
7	Ўлчаш натижаларини ишлаб чиқиш, кўндаланг ва бўйлама профилини тузиш	30	30
Жами сарфланган вақт		110	225

Жадвалда келтирилган маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, коллектор дренаж тармоқларини қайта тиклашда амалга ошириладиган топографик – геодезик ишлар аниқлигини тадқиқ қилиш ва услубларини GPS-система ва электрон тахеометрлардан фойдаланиб такомиллаштириши билан боғлиқ, бир қатор назарий ва амалий масалаларни ечими ўз ўрнини топган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун хизмат қиладиган коллектор-дренаж тармоқларини қайта қуриш ишларида замонавий геодезик асбобларидан фойдаланиш жуда катта қулайликларни юзага келтирибгина қолмай, вақтни тежаш (40-50 %), ишчи кучини камайиши ва иш самарадорлигини ошишига хизмат қилади.

REFERENCES

1. Бойков, В. Н., Федотов, Г. А., & Пуркин, В. И. (2005). Автоматизированное проектирование автомобильных дорог.
2. Федотов, Г. А. (2009). Инженерная геодезия. Высш. шк..
3. Охунов, З. Д. (2002). Ер тузишда геодезик ишлар. Т., Янги аср авлоди.
4. Қурилиш учун топографик карта ва планларни тузиш ҳамда кўпайтириш. ШНҚ 1.02.21-09
5. Саттиев, Ю. Ш. (2021). МЕТОД ПРОВЕДЕНИЯ МАСШТАБНОГО ТОПОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЭЛЕКТРОННОМ ТАХЕОМЕТРЕ. Universum: технические науки, (11-2 (92)), 46-48.

6. Yunusbek, S., Dilmurod, X., & Ulug‘Bek, A. (2021). FARG ‘ONA VILOYATINING EKOLOGIK HOLATNI O‘RGANISHDA KARTOGRAFIK METODNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 633-636.
7. Шерматов, Р. Ю., Ишанкулов, З. М., Саттиев, Ю. Ш., & Абдулхаков, Ф. Х. (2021). ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ УЧКУРГАНСКОГО ГИДРОУЗЛА НА РЕКЕ НАРЫН. *Главный редактор: Ахметов Сайранбек Махсутович, д-р техн. наук; Заместитель главного редактора: Ахмеднабиев Расул Магомедович, канд. техн. наук; Члены редакционной коллегии, 25.*
8. Yunusbek, S., & Rakhmatillo, S. (2022). THE ROLE OF GEODESY WORK IN THE DESIGN OF PUMP STATIONS. *Universum: технические науки*, (4-11 (97)), 48-50.
9. Махмудов, А., Карабаев, А. Н., & Абдувосиев, А. (2019). Влияние изменения условий эксплуатации Учкурганского гидроузла на его безопасность. *ББК 20.1 я43 Э 40.*
10. КАРАБАЕВ, А., & ИШОНКУЛОВ, З. (2022). ВЕСТНИК КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА СТРОИТЕЛЬСТВА, ТРАНСПОРТА И АРХИТЕКТУРЫ ИМ. Н. ИСАНОВА. ВЕСТНИК КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА СТРОИТЕЛЬСТВА, ТРАНСПОРТА И АРХИТЕКТУРЫ ИМ. Н. ИСАНОВА Учредители: Киргизский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н. Исанова, 3(2), 1120-1125.
11. Сабитов, А. У., & Карабаев, А. Н. (2020). РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩАЯ ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ОРОШЕНИЯ В ЗОНАХ СЛОЖНОГО РЕЛЬЕФА. In *УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫМ РАЗВИТИЕМ АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ СИСТЕМ НА НАЦИОНАЛЬНОМ И РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЯХ* (pp. 185-187).
12. Anvarjon, I., Kholidinovich, A. F., Alijanovna, K. O., & Anvarjonovich, S. I. (2021). The Effect of Drip Irrigation on the Growth and Development of Cotton and Technological and Economic Performance of Cotton Fiber. *Design Engineering*, 6907-6915.
13. Abdulatif M., A. A. D., X. I. S., & A. M. A. (2021). Uchqo‘rg‘on Gidrobo‘g‘inidan foydalanish jarayonida suv sarfini rostdash inshootlardagi taqsimlanishini o‘zgarishlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 392-399.
14. Саидходжаева, Д., Абдувосиев, А., & Хамидов, И. (2021). Основные причины и последствия прорыва плотин при гидродинамических авариях. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 697-707.
15. Sattiyev, Y. S., & Sirochov, A. M. O. G. L. (2022). YERLARNING MELIORATIV XOLATINI YAXSHILASHDA, GEODEZIK ISHLARNING AXAMIYATI. *Academic research in educational sciences*, 3(7), 91-95.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА СИСТЕМАТИКИ ВОДОРΟΣЛЕЙ

Абдумовлон Абдувалиевич Темиров

Чирчикский государственный педагогический университет, к.б.н., доцент

Наргиза Тулибой кизи Собирова

Студентка ирчикского государственного педагогического университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы методические особенности изучения раздела систематика водорослей, формирование теоретических знаний и практических умений провед - 341 May, 2022ения исследований в области систематики, экологии, водорослей, изучении циклов их развития, сформировать умение проведения полевых и лабораторных альгологических исследований, пользования наукоемким лабораторным оборудованием в ходе решения научных задач в области альгологии, сформировать профессиональную готовность и самостоятельной научной, исследовательской и педагогической деятельности, сущность современных методов сбора количественных и качественных проб планктонных, перифитонных и бентосных водорослей, камеральной обработки материала, таксономической и морфометрической обработки проб.

Ключевые слова: вопросы методические особенности изучения раздела систематика водорослей, формирование теоретических знаний и практических умений, теоретические принципы, методы и методические подходы к изучению популяций и сообществ макро- и микроводорослей, методами сбора и первичной обработки микро- и макроскопических организмов, их таксономической, биометрической обработки.

ABSTRACT

This article discusses the issues of methodological features of studying the algae taxonomy section, the formation of theoretical knowledge and practical skills in conducting research in the field of taxonomy, ecology, algae, studying their development cycles, to form the ability to conduct field and laboratory algological studies, use high-tech laboratory equipment in the course of solving scientific problems in the field of algology, to form professional readiness and independent scientific, research and

teaching activities, the essence of modern methods for collecting quantitative and qualitative samples of planktonic, periphytic and benthic algae, office material processing, taxonomic and morphometric processing of samples.

Keywords: questions, methodological features of studying the section of algae taxonomy, the formation of theoretical knowledge and practical skills, theoretical principles, methods and methodological approaches to the study of populations and communities of macro- and microalgae, methods of collection and primary processing of micro- and macroscopic organisms, their taxonomic, biometric processing.

ВВЕДЕНИЕ

Целью учебной дисциплины «Альгология» является формирование основ систематики водорослей, создание у бакалавров основополагающего уровня знаний, умений и навыков об основных этапах и тенденциях развития, строения, распределения водорослей различных отделов. Для освоения дисциплины необходимы компетенции, сформированные в рамках изучения следующих дисциплин: «Систематика низших растений».

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Предметом изучения альгологии являются морфолого-анатомическая и цитологическая организация представителей разных отделов водорослей, образ их жизни, биология развития, продукционные и трофические характеристики, экосистемная роль, хозяйственная значимость. Она также изучает взаимоотношения и ценотические связи растительных водных организмов их популяций и сообществ между собой, с другими гидробионтами, абиотическими компонентами окружающей среды как в природных, так и лабораторных условиях с целью установления пределов их толерантности к действию изменяющихся условий обитания.

В связи с этим необходимо реализовать следующие задачи:

- формирование теоретических знаний и практических умений в области проведения исследований в области систематики, экологии, водорослей, изучении циклов их развития;
- сформировать умение проведения полевых и лабораторных альгологических исследований, пользования наукоемким лабораторным оборудованием в ходе решения научных задач в области альгологии.
- формирование теоретических знаний в области гидробиологии,

- ознакомление с основными методами и направлениями изучения разных отделов водорослей;
- овладение общенаучными методами системного анализа структуры популяций водорослей, биоразнообразия альгоценозов и альгофлор.
- дать основные сведения по прикладной альгологии, в частности о процессах антропогенной деструкции альгоценозов, действии на гидробионты токсикантов, использовании разных видов водорослей для биоиндикации и биомониторинга водных экосистем.
- дать основные сведения об искусственном выращивании водорослей с целью получения лабораторных культур, товарной и санитарной марикультуры; сформировать представления о болезнях и патологических состояниях объектов марикультуры.
- сформировать профессиональную готовность и самостоятельной научной, исследовательской и педагогической деятельности.

Лекции основываются на изучении наиболее важных концептуальных вопросов, связанных с темой раздела дисциплины и темой лекции. В ее начале очень кратко объясняются концептуальные положения и ключевые понятия. Затем подробно раскрываются отдельные вопросы лекции, история их изучения, основная суть. В конце дается краткое обобщение представленного на лекции материала.

Целью проведения лабораторных занятий является закрепление знаний обучающихся, полученных ими в ходе изучения дисциплины на лекциях и самостоятельно, а также формирования определенных профессиональных навыков и умений в области общей и прикладной гидробиологии. Лабораторных занятия проводятся в форме опроса по заданной тематике. Учащимся предлагается возможность обсудить заданную тему с точки зрения использования полученных знаний на практическом опыте при проведении лабораторных исследования бакалавров. Привести примеры из опыта собственного исследования. В процессе изучения дисциплины предусмотрена самостоятельная внеаудиторная работа обучающегося в форме осуществления информационного поиска материалов для выполнения самостоятельной работы и его анализа. Контроль за выполнением самостоятельных заданий осуществляется в ходе опроса, тестирования, текущих консультаций.

В результате изучения дисциплины обучающийся должен знать:

- основы систематики, экологии, биологии развития, размножения основных групп водных растительных организмов;

- теоретические принципы, методы и методические подходы к изучению популяций и сообществ макро- и микроводорослей;
- сущность современных методов сбора количественных и качественных проб планктонных, перифитонных и бентосных водорослей, камеральной обработки материала, таксономической и морфометрической обработки проб;

уметь:

- применять методы, альгологических, биохимических, ботанических и фитогеографических исследований;
- прогнозировать процессы – трансформации пресноводных растительных сообществ, их отдельных элементов при изменении условий среды обитания.
- анализировать и объективно оценивать данные морфолого-анатомических, цитологических, биохимических и других исследований;

владеть:

- методологией проведения альгофлористических исследований, анализа и обобщения полученных данных;
- методами сбора и первичной обработки микро- и макроскопических организмов, их таксономической, биометрической обработки.
- методами таксономических исследований, статистического анализа количественных данных.

Содержание лекционных занятий

Раздел: «Биоразнообразии водорослей и среда их обитания.

Методы изучения»

Тема: «Деление водорослей на экологические и таксономические группы. Принципы выделения жизненных форм и уровни цитологической и анатомо-морфологической организации у представителей их разных отделов».

Обзор отделов водорослей. Принципы, положенные в основу выделения отделов: состав пигментов, строение оболочек, циклы развития, особенности размножения.

Жизненные формы водорослей: монадные, коккоидные, пальмеллоидные, нитчатые, кладомные. Водоросли прокариоты, водоросли эукариоты. Ценоцитные, сифоновые и одноядерные представители водорослей. Экологические группы водорослей: водоросли пресных вод, морские водоросли, почвенные водоросли, водоросли льда и снега, горячих источников. Экологическая роль водорослей их продуктивность.

Основные понятия темы: фотосинтез, разнообразие и роль пигментов, жизненная форма, экологические факторы, термопатия, водообеспеченность, адаптация, гомеостаз.

Вопросы для самоконтроля:

1. Признаки, определяющие жизненные формы водорослей.
2. Влияние среды обитания на жизненные формы водорослей.
3. Отличие таксономического состава фитопланктонного комплекса пресных и морских, океанических, неретических вод.
4. Различия в функционировании про- и эукариотических клеток.

Содержание лабораторных занятий

Раздел: Биоразнообразие водорослей и среда их обитания.

Методы изучения.

Водоросли можно собирать с ранней весны до поздней осени, а наземные - на местах, не покрытых снегом, в течение всего года. Для их сбора необходимо брать банки с широким горлом и хорошо пригнанными пробками, сумку для них, нож, острый скребок, планктонную сетку, пузырек с формалином, коробки или полиэтиленовые мешки для сбора наземных водорослей, писчую бумагу для этикеток, блокнот для записей, карандаш.

Методы сбора и изучения водорослей определяются прежде всего эколого-морфологическими особенностями представителей различных отделов и экологических группировок. Рассмотрим основные методы сбора и изучения водорослей различных водоемов для целей флористикосистематических и частично гидробиологических исследований.

Сбор фитопланктона. Выбор метода отбора проб фитопланктона зависит от типа водоема, степени развития водорослей, задач исследования, имеющихся в наличии приборов, оборудования и т. п. С целью изучения видового состава фитопланктона при интенсивном развитии последнего воду достаточно зачерпнуть из водоема, а при слабом применяются различные методы предварительного концентрирования микроорганизмов, обитающих в толще воды. Одним из таких методов является фильтрование воды через планктонные сети (описание планктонной сети и других устройств и приборов для сбора водорослей (Топачевский, Масюк, 1984). При сборе планктона поверхностных слоев водоема планктонную сеть опускают в воду так, чтобы верхнее отверстие сети находилось на расстоянии 5—10 см над поверхностью воды. Сосудом определенного объема черпают воду из поверхностного слоя (до 15—20 см глубины) и выливают ее в сеть, отфильтровывая таким образом 50—100 л воды.

Сбор фитобентоса. Для изучения видового состава фитобентоса на поверхности водоема достаточно извлечь некоторое количество донного грунта и отложений на нем. На мелководьях (до 0,5—1,0 м глубины) это достигается с помощью опущенной на дно пробирки или сифона — резинового шланга со стеклянными трубками на концах, в который засасывают наилок. На глубинах качественные пробы отбирают с помощью ведерка или стакана, прикрепленного к палке, а также различными грабельками, «кошками», драгами, дночерпателями, илососами и т. п.

Сбор перифитона. С целью изучения видового состава перифитона налет на поверхности разнообразных подводных предметов (галька, щебень, камни, стебли и листья высших растений, раковины моллюсков, деревянные и бетонированные части гидротехнических сооружений и др). Водоросли лучше собирать вместе с субстратом, который полностью или частично осторожно извлекают на поверхность воды так, чтобы течение не смыло с него водоросли. Извлеченный субстрат (или его фрагмент) вместе с водорослями помещают в приготовленный для пробы сосуд и заливают лишь небольшим количеством воды из этого же водоема с целью дальнейшего изучения собранного материала в живом состоянии либо 4%-ным раствором формальдегида.

Методы сбора наземных и почвенных водорослей:

Хорошо заметные скопления наземных водорослей различной окраски на деревьях, стенах домов, сырой почве и т.д. собирают вместе с субстратом в бумажные стерильные пакеты или стеклянные банки, заполненные слабым раствором формалина.

Сбор почвенных водорослей предусматривает соблюдение общих правил микробиологического исследования почвы:

- 1) отбор средней пробы;
- 2) соблюдение стерильности;
- 3) правильное этикетирование и хранение образцов;
- 4) описание рельефа местности и растительности;
- 5) точная характеристика почвы и ее анализ.

Для пашни следует указать также агротехнику.

Для поверхностных разрастаний почвенных водорослей перед взятием образцов определяется степень проективного покрытия. Образец почвы в виде поверхностного слоя площадью 10-50 см² и толщиной около 1 см аккуратно снимают в наиболее типичном участке.

Пробы берут стерильными инструментами – ножом, совком, ложкой. Вместо стерилизации, которую обычно

проводят спиртом, можно использовать многократное втыкание ножа в исследуемую почву.

Образцы почв и водорослей помещают в стерильные пакеты из прочной бумаги. Для перевозки их обычно складывают в ящики или коробки. На каждом пакете должна быть этикетка с указанием номера образца, горизонта взятия пробы, даты сбора и фамилии сборщика.

Почвенные водоросли выращивают на свету непосредственно на почве или в минеральной питательной среде в стерильных чашках Петри.

Почвенные культуры увлажняют дистиллированной водой или питательным раствором, используя часто стерильные покровные стекла, которые прижимают к почве пинцетом или стеклянной палочкой. Через 4 –5 дней стекла покрываются водорослями, и их можно непосредственно изучать с помощью микроскопа.

Водные культуры почвенных водорослей выращивают в колбах на питательных средах, содержащих все необходимые элементы, а также почвенную вытяжку. Из питательных растворов наибольшее распространение имеет раствор Бристоль в модификации Голлербаха (Голлербах, Штина, 1969).

Почвенную вытяжку готовят следующим образом: 1 весовую часть воздушно сухой просеянной почвы взбалтывают с 4-мя частями дистиллированной воды 5 минут и отфильтровывают. В качестве питательной среды не годится вытяжка из кислой почвы и глубоких горизонтов.

При выращивании почвенных водорослей любым способом всегда, кроме водорослей, вырастает протонема мхов, напоминающая нитчатые зеленые водоросли. Отличить ее можно по мелкозернистым хлоропластам, косым перегородкам и коричневой окраске клеточных стенок.

Этикетирование и фиксация проб. Ведение полевого дневника. Для изучения водорослей в живом и фиксированном состоянии собранный материал делят на две части. Чтобы лучше сохранить водоросли в живом состоянии в экспедиционных условиях, водные пробы упаковывают во влажную оберточную бумагу и помещают в ящики.

Материал, подлежащий фиксации, помещают в чисто вымытую и высушенную стеклянную посуду (пробирки, бутылки, баночки), плотно закрытую корковыми или резиновыми пробками. Водные пробы фиксируют 4%-ным формальдегидом.

Собранные пробы этикетируют. На этикетках, заполняемых простым карандашом, указывают номер пробы, время и место сбора, орудие сбора и фамилию сборщика. Эти

же данные фиксируют и в полевом дневнике, в который, кроме того, заносят результаты измерений рН, температуры воды и воздуха, подробное описание исследуемого водоема.

Водоросли в живом состоянии в зависимости от размеров и других особенностей изучают с помощью световых микроскопов.

Для микроскопического изучения водорослей готовят препараты: на предметное стекло наносят каплю исследуемой жидкости и накрывают ее покровным стеклом. Для уменьшения испарения по краям покровного стекла наносят тонкий слой парафина.

Методические рекомендации по изучению курса

В основу отбора тем для изучения курса были положены компетенции, установленные государственным образовательным стандартом высшего образования направления подготовки Биологические науки, а также компетенции, установленные университетом. Особенностью курса является определенная последовательность рассмотрения тем, которые выбраны для изучения на лекционных и на лабораторных занятиях.

Теоретические и дискуссионные вопросы, выносимые на лабораторных занятиях, позволяет закрепить, расширить и углубить знания, полученные на лекционных занятиях. Такая последовательность позволяет получить соответствующие знания о альгологии, как науке и альготаксономии, как биоразнообразия водорослей. Все это позволит обучающимся в дальнейшем применять полученные знания на практике в своей профессиональной деятельности. Предложенная последовательность изучения курса позволяет овладеть категориальным аппаратом, навыками приобретения, пополнения и реализации знаний, необходимых исследователю и управленцу в рассматриваемой предметной области и в целом изучить курс в соответствии с требованиями к его освоению. Целесообразен следующий механизм работы обучающегося:

1. Прежде чем приступить к изучению курса следует внимательно изучить содержание и структуру данных методических указаний.
2. Перед лекцией следует прочитать и уяснить тему и содержание лекции.
3. Следует прочесть конспект прослушанной лекции, проработать рекомендуемую основную и дополнительную литературу по теме.
4. Изложить свое понимание темы.
5. Выявить дискуссионные вопросы и сформулировать свою точку зрения на них, аргументируя ее.

6. После ознакомления с теоретическим материалом ответить на вопросы для самоконтроля.

Таким образом теоретические и дискуссионные вопросы, выносимые на лабораторных занятия, позволяет закрепить, расширить и углубить знания, полученные на лекционных занятиях. Теоретические и дискуссионные вопросы, выносимые на лабораторных занятия, позволяет закрепить, расширить и углубить знания, полученные на лекционных занятиях. Такая последовательность позволяет получить соответствующие знания о альгологии, как науке и альготаксономии, как биоразнообразия водорослей. Все это позволит обучающимся в дальнейшем применять полученные знания на практике в своей профессиональной деятельности. Закрепление материала проводится на лабораторных занятиях или в ходе самостоятельного изучения темы. Каждая тема курса должна быть «проработана» обучающимся в той или иной форме.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из рассмотренного выше материала следует отметить, что изучение дисциплины «Альгология» является неотъемлемой составной частью подготовки научно-педагогических кадров по направлению подготовки 60110900 «Биологические науки». Методика преподавания данной дисциплины предполагает чтение лекций, проведение практических занятий, текущих консультаций, самостоятельную работу по изучаемым темам, а также по отдельным специфическим проблемам дисциплины.

REFERENCES

1. Штина, Э.А. Экология почвенных водорослей / Э.А. Штина, М.М.Голлербах. – М.: Наука, 1976. – 143 с.
2. Темиров А.А. Облобердиева М.О. Экологическая и систематическая характеристика почвенных водорослей города Чирчика. / https://t.me/ares_uz Multidisciplinary Scientific Journal. - 341 May, 2022
3. Горбунова, Н.П. Альгология / Н.П. Горбунова. – М. Высш. шк., 1991. – 255 с.
4. Бабьева, И.П. Биология почв / И.П. Бабьева, Г.М. Зенова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 248 с.
5. Жизнь растений в шести томах / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР проф. А.А.Федоров. – М.: Просвещение, 1977. – Т.3. – 625 с.
6. Голлербах, М.М. Почвенные водоросли / М.М. Голлербах, Э.А.Штина. – Л.: Наука, 1969. – 228 с.

7. Алексахина, Т.И. Почвенные водоросли лесных биогеоценозов / Т.И.Алексахина, Э.А. Штина. – М.: Наука, 1984. – 149 с. 7. Негруцкий, С.Ф. Физиология и биохимия низших растений / С.Ф.Негруцкий. – К.: Выцяшк., 1990. – 191 с
8. Облобердиева М.О., Темиров А.А Почвенные водоросли г.Чирчика. / Материалы Международной научной конференции «Становление и развитие экспериментальной биологии в Таджикистане» Душанбе: Дониш, 2022, -318 стр.
9. Темиров А.А. Систематическая характеристика порядка ULOTRICHALES верхнего и среднего течения реки Сырдарья ./ Материалы Международной научной конференции «Становление и развитие экспериментальной биологии в Таджикистане» Душанбе: Дониш, 2022, -340 стр.
10. Ramazonov, B. R., & Kuziev, R. K. (2020). Soils of the dried part of the aral sea and problems of desertification. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(6), 565-577.
11. Шарипбоева Ю., Нематов Х. и Иброксимов М. (2022). АНАЛИЗ ПОСАДОК ПОЧВЕННЫХ НЕМАТОДОВ, ВЫСЕВАЕМЫХ MELILOTUS OFFICINALIS DESCR. *Академические исследования в современной науке* , 1 (9), 299-302.
12. Tursunov , O. T. (2022). QASHQADARYO VILOYATIDAGI KEMIRUVCHILAR -RODENTIA TURKUMINING AYRIM TURLARINI BIOTOPDARDAGI SONI VA UNING EKOLOGIK OMILLAR BILAN BOG'LIQLIGI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 212–216. <https://doi.org/>
13. Abdullayeva Guzalxan Vladimirovna (2022). OROL ATROFI NUKUS SHAHRIDA YASHOVCHI YOSHLARDA ARTERIAL BOSIMNING O'ZGARISHI. *Science and innovation*, 1 (D3), 82-86. doi: 10.5281/zenodo.6659374
14. Холиқова, М. А., Матниязова, Х. Х., & Азимов, А. А. (2020). Такрорий экин сифатида экилган соянинг айрим маҳаллий ва хорижий навларининг морфохўжалик кўрсаткичлари. *Ўзбекистон аграр фани хабарномаси*, 110.
15. Холиқова, М. А., Матниязова, Х. Х., & Ҳамроев, Р. Ж. (2021). СОЯ ЎСИМЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ТАКРОРИЙ ЭКИН СИФАТИДА ЭКИЛГАНДАГИ АФЗАЛЛИКЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 2(1), 1007-1014.
16. Egamberdieva, L. (2019). Methodical Training Biology Students to Solve Problems. *Eastern European Scientific Journal*, (1).

БЕМОРЛАРНИНГ ОЛИНАДИГАН ТИШ ПРОТЕЗЛАРИГА МОСЛАШИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Одилхон Рустамович Салимов

Ортопедик стоматология пропедевтикаси кафедраси мудирини,
т.ф.н. доцент

Бахтиёржон Гафурджанович Рахимов

Ортопедик стоматология пропедевтикаси кафедраси ассистентини

Рахимов Гофуржон Абдуллаевич

Ортопедик стоматология пропедевтикаси кафедрасини
Тошкент давлат стоматология институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий ишлари мисолида, замонавий стоматологияда, беморларни олинадиган протезларга мослашиш жараёнлари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: олинадиган тиш протезлари, шиллик қават, чайнов аппарати, чайнов мушаклари.

КИРИШ

Чайнов аппаратининг анатомиё физиологик ўзига хосликлари протезлашдан аввалги тахминий терапевтик, хирургик ва ортопедик (ортодонтик) тайёргарликнинг характериға, бўлажак протез конструкциясининг хусусиятлариға, унинг чегаралари ва хос материаллари, шифокорнинг ишлаш услубига замин бўлади. Навбатдаги клиник маълумотлар юқоридагиларни тўғри ҳисобға олиш ва тайёрланган протезнинг сифатиға боғлиқдир: нутқ ва чайнов функциясининг қайта тикланиш даражаси, беморнинг ташқи кўриниши, протезнинг фиксацияси ва стабилизацияси, бузилишлар частотаси ва тавсифи, протез жойи шиллик қаватидаги ўзгаришлар, оғриқнинг мавжудлиги ва бошқалар, тиш протезига мослашиш муддатининг ўсишиға протез босими туфайли оғриқ хиссининг (жағларнинг ўткир кирралари, ётоқ яралар) юзаға келиши катта таъсир кўрсатади. Бундай вазиятларда протезнинг ўсиб борувчи кўзғатувчи таъсирға эға эканлиги сабаб бўлади, натижада тормозланиш ишлаб чиқарилмайди ва протез ёт тана каби ҳис қилинади. Тормозланиш қўшимча кўзғатувчиларнинг

барчаси олиб ташлангандан сўнггина юзага келади. Қайд этмоқ керакки, нафақат чайнов аппаратининг анатомик – физиологик хусусиятлари клиник маълумотларга таъсир қилади, балки бу аксинча ҳам бўлади. Шу тариқа, протез жойида чайнов юктамаларининг мақсадли тақсимоти альвеоляр равоқнинг муддатидан илгари атрофиясини ва шиллик қаватда “қимирловчи тароқ” кўринишидаги ҳосилаларнинг юзага келишини олдини олади. Бу протезлаш учун оғиз бўшлиғининг зарур анатомик – физиологик шароитини узоқ вақт асраш имконини беради.

Протезлар сифатсиз тайёрланганида, шиллик қаватнинг механик босимга чидамлилик хусусияти пасайганда, протез жойидаги ноқулай анатомик шароитларда (заиф шиллик қаватли тор альвеоляр равоқлар), оғиз бўшлиғи гигиенаси бузилганида шиллик қаватда маҳаллий ва тарқалган яллиғланиш жараёнлари ривожланиши мумкин [К.Сыдығалиев, 2002; Т.Н.Юшманова, Ю.Л.Образцов, 2010].

Тишларнинг тўлиқ мавжуд бўлмаганида В.Н.Копейкин (2006) протез жойи соҳасидаги суяк тўқимасининг илғор атрофияси туфайли тиш протезларини ҳар 3-4 йилда алмаштириб туришни тавсия қилади. В.П.Наумованинг (2004) тадқиқотларида кўрсатилишича, тишсиз жағлардаги майдоннинг камайиши тўла олинувчи протезлардан фойдаланиш муддатига боғлиқ бўлади, ваҳоланки, юқори жағнинг протез жойи майдони уч йилдан сўнг дастлабки ҳолатига нисбатан 6,7%га, пастки – 10,3% га кичраяди

Кўприксимон тиш протезларини тайёрлашда таянч сифатида фойдаланиладиган тишларнинг сони борасидаги саволларни ҳал этиш муҳим. Бунда чайнов аппаратининг функционал қийматини баҳолашнинг оддий ва қулай статик услубини қўллаш ёрдам беради.

Чайнов функциясини таъминлаб берувчи ҳар бир тишнинг ролини қайд этиш учун чайнов самарадорлигини қайд этишнинг статик тизими таклиф қилинган. Шу билан бирга Н.А.Агапова тизимида тишлар қиймати пародонт тўқималари ҳолатига боғлиқ эмас, қолган тиш қаторининг чайнов самарадорлигини ҳисоблашда шикастланиш даражаси умумий олинган тишлар ва уларнинг антагонистларининг коэффиценти умумий миқдоридан 100 фоизлик ҳисобда аниқланади. Бундан ташқари, антагонистлари мавжуд бўлган ақл тишлари учун уларнинг чайнов юзасига тенг коэффицент белгиланади, баъзи ҳолларда эса чайнов аппаратининг функционал хусусиятларининг қиймати 100% дан ортиқ.

Шунингдек И.М.Оксман тизими қуйидагиларни назарда тутаяди, яъни тишни йўқотиш ўзидан кейин унинг

антагонистлари функциясининг йўқолишига олиб келади, ақл тиши мавжуд бўлмаганда эса 28 тишни 100 бирлик деб қабул қилиш тавсия қилинади. Чайнов қобилятининг йўқотилишини ҳар бир жағ учун алоҳида аниқлаш мумкин, бу эса беморларнинг алоҳида гуруҳларида чайнов самарадорлиги кўрсаткичларини талқин қилишда қийинчилик туғдиради.

Тиш қаторларининг функционал қиймати умумий миқдорда 100 бирликни ташкил қилади. Бир жағда битта тишнинг йўқотилиши шу тишнинг коэффицентининг ва антогонист тишнинг $\frac{1}{2}$ коэффицентининг йўқотилиши билан тенглаштирилади (унинг функцияси бузилиши ҳисобига). Тишлар ҳаракатланишининг I даражаси меъёр сифатида баҳоланади. Тишлар ҳаракатланишининг II даражасида коэффицентнинг ярми сифатида баҳоланади, III даражасида эса мавжуд эмас деб ҳисобланади. Олиб ташланиши лозим бўлган тишлар ҳам мавжуд эмас деб ҳисобланади. Чайнов самарадорлиги биргина сон билан ифодаланади. Бундан ташқари касаллик тарихида қавс ичида каср орқали ҳар бир жағ учун алоҳида чайнов самарадорлиги кўрсаткичини келтириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

R.Grumb ва G.Rooney (2008) берган маълумотларга кўра, тўлиқ олинувчи протезлардан фойдаланувчи беморларда жағларнинг альвеоляр равоқларининг атрофияси тезлиги йилига 1 мм ни ташкил қилади, протезлар бўлмаганда эса юқори жағда йилига 0,1мм, пастки жағда йилига 0,4 ммни ташкил қилади.

Бундан ташқари ортопедик даволашда фонетик оптимал бўлган тиш протезларини режалаштириш ва тайёрлаш муҳимдир. Б.К.Костур, Г.П.Фисенко, С.Н.Бармашов (2006)ларнинг қайд этишича, беморлар фонетик реабилитациясининг оптимал муддатларини таъминлаш учун юқори жағнинг олинувчи пластинкали протез асосининг ёки бюгель протези равоғининг қалинлиги минимал – 0,9-1,2 мм бўлиши керак; бунда равоқ танглай камари шиллик қаватидан 0,5 мм дан ортиқ тўсиши керак эмас ва танглай камарининг максимал кўтарилиш соҳасида унинг шаклини такрорлаган ҳолатда жойлашиши керак. Танглай камарининг максимал кўтарилиш соҳаси чегараларини моделни яшаш жараёнида унда муҳрланиб қолиши учун қолипга химиявий қалам билан аниқ белгилаш лозим. Танглай камарида торус мавжуд бўлган беморларни протезлашда танглай камарининг олдинги учдан бир қсмида жойлашадиган минимал қалинликдаги тўла қуйилган асос кўринишида бюгель протези равоғини тайёрлаш мумкин; худди шундай асос конструкциясини S – симон

танглай камарига эга одамларда ҳам қўллаш тавсия этилади [Г.Ф.Фисенко, 2007]. З.В.Лудилина ўтказган (2003) клиник тадқиқотларининг кўрсатишича, тўлиқ олинадиган протезларни тайёрлашда танглай камарининг шакллари орасида “готик” (тор ва чуқур) танглай камари, тик танглай камари, максимал кўтарилиш соҳаси юқори жағнинг фронтал худудига яқин бўлиши ва олд тишлар худудига альвеоляр равоқнинг кескин қалинлашишида S – симон танглай камари товуш хосил қилиш учун ноқулай саналади. Бундай вазиятларда нутқ коррекцияси олинадиган протезнинг асосини конструкциялаш йўли орқали амалга оширилади ва бунда протез асосини гумбазсимон ёки танглай камарининг сагиттал ва трансверзал йўналишларида бир оз ясси шаклда ясалади [Г.П.Фисенко, 2007]. С.Н.Бармашовнинг (2007) клиник – тажриба тадқиқоти орқали олд тишларнинг вестибуляр йўналишда 2 мм гача силжиш имконияти ва уларнинг орал йўналишда силжиши фонетик нуқтаи назардан мақсадга номувофиқ эканлиги исботланди.

Қайд этилишича, нутқ хосил қилувчи аъзоларнинг зўриқишини ва олинмайдиган протезларни ўзлаштириш жараёнидаги дискомфорт ҳолатини ҳисобга олганда фонетик мослашиш қоидага кўра бир неча соатдан 7-10 кунгача давом этади, олинадиган протезлар тайёрлаганда ёки аралаш протезлашда эса бир кундан 2-3 хафтагача давом этиши мумкин [Б.К.Костур, Г.П.Фисенко, С.Н.Бармашов, 2006].

Беморга ёрдам кўрсатиш жараёнида икки мутахассиснинг (ортопед – стоматолог ва тиш мухандиси) иштирок этиши ортопедик стоматологиянинг муҳим хусусиятларидан бири саналади. Шубҳасизки, даволаш жараёни ҳар иккаласининг розилиги ва ҳар бирининг сифатли ишига кўра кечади.

Бугунги кунда тиш мухандислари замонавий технологиялар, мураккаб жиҳозлар билан ишлайдиларки, улардан фойдаланишнинг тўғрилиги кўп жиҳатдан тиш протезларининг сифатини, шу билан бирга оғиз бўшлиғига протез жойлаштирилган бемор организмнинг жавоб реакциясининг характерини ҳам белгилайди.

Тишларни протезлаш мақсадида қўлланиладиган хом ашёлар турли туман ва замонавийдир. Улар билан ишлаш вақтида технологияга риоя этиш клиникада, яъни беморларнинг тиш протезларига мослашиш жараёнида протезлашнинг кўплаб асоратларини олдини олишнинг муҳим омили саналади [Е.М.Тер-Погосян, А.К.Иорданишвили, 2005; М.З.Штейнгарт, 2009].

Стоматолгик хом ашёлар ва техник жиҳозларга номақбул муносабат, пластмассалар полимеризацияси, металлларни куйдириш ва тайёр протезларга ишлов бериш

режимининг бузилиши ва бошқалар (техничо – технологик аспект) тайёрланаётган тиш протезларида металл конструкцияларининг бир хил бўлмаган кристаллик тўрлари, уларнинг қисқариши, протез асосида пуфаклар, ёриқлар, ички босими ортган соҳаларнинг бўлиши, қолдиқ мономернинг мавжудлиги каби яна бошқа нуқсонларни юзага келтиради. Бу каби нуқсонлар клиникада гальванизм, организмда аллергия ҳолати, оғиз бўшлиғи шиллик қаватининг ўзгариши, протезларнинг ёрилиши ва синиши ва б. (тиббий аспект) каби асоратларга олиб келади. Шунингдек, тиш протезларининг функционла, эстетик ва гигиеник сифатини пасайтиради ёки уларга чидаб бўлмас ҳолатга келтиради. Шубҳасизки, бу каби протезларга мослашиш жуда узоқ вақтни олдаи ёки умуман имкони бўлмайди. Шунинг учун стоматологик жихозлар ва ҳом ашёлардан фойдаланаётганда ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг кўрсатмаларига алоҳида эътибор бериш ва уларни бажариш лозим. Қайд этиш керакки, ушбу аспект асосан тиш муҳандисларига тааллуқли, зеро, юқорида қайд этилган хатоликлар тиш муҳандислиги ишлаб чиқариш жараёнида юзага келади. Шунингдек, тиш муҳандислари ўз вазифаларини амалга ошириш жараёнида деонтологик қоидаларга ҳам амал қилишлари керак. Тиббий деонтология ҳақида гап кетганда нафақат шифокор ва бемор ўтрасидаги муносабат, балки тиббий ҳодимнинг даволашнинг самарадорлигини максимал оширишга ва тиббий фаолият давомида салбий таъсир этувчи хатоликларни бартараф этишга йўналтирилган хулқ атвор тамойиллари ҳам назарда тутилиши бежиз эмас [Е.М.Тер-Погосян, А.К.Иорданишвили, 2005; М.З.Штейнгарт, 2006, 2008]. Стоматологик ҳом ашёлар билан ишлаш технологиясига риоя этиш ва техник жихозларни тўғри эксплуатация қилиш клиникада беморларнинг тиш протезларига мослашиш жараёнида юзага келадиган кўплаб протезлашнинг асоратларини олдини олишда муҳим омиллар саналади. А.В.Цимбалистовнинг (1996) иккиламчи пасайган тишловли беморлар реабилитациясини тизимли жавоб нуқтаи назаридан ўрганиш бўйича олиб борган тадқиқоти қизиқ ва амалий аҳамиятга эга. Улар томонидан қайд этилишича, патологик ҳолатнинг ривожланиши жараёнида морфологик ва функционал бузилишларнинг ўсиб бориши билан юз-жағ соҳаси аъзолари тизимида адаптацион – компенсатор талаб ортиб боради.

Шу билан бирга йўқотилган аъзоларнинг ўрнини тўлдириш учун зарур бўлган тузилмалар ва даво тадбирларининг хажми ортиб боради. А.В.Цимбалистовнинг (2000) берган маълумотларига кўра, ортопедик стоматология клиникасидаги реабилитацион тадбирлар ютуғи юз-жағ соҳасидаги патологик

жараёнларнинг барча компонентларига адекват таъсирнинг натижаси саналади, хусусан: оғиз бўшлиғи касалликларини ўз ичига олган мураккаб этиологияли эндоген интоксикация синдроми, конструкция хом ашёларининг токсик таъсири ва соматик бузилишлар.

Бундан ташқари оғиз бўшлиғи патологияси бўлган беморларда олигопептидларнинг паст ва ўртача молекуляр оғирликдаги моддалар (ПвЎМОМ) бўйича метаболик мақомини интеграл баҳолаш беморнинг аъзо ва тизимларининг ҳолатини умумклиник соматик баҳолашга мос келади. Ушбу кўрсаткичлар бир вақтнинг ўзида оғиз бўшлиғида патологик ўзгаришлар ва стоматологик тузилмалар бўлганда сурункали эндотоксикознинг мавжуд эканидан далолат беради. Даволаш жараёнида пешоб ПвЎМОМ / сўлак ПвЎМОМ коэффицентининг ўзгариши ва унинг меъёрий катталиқдаги кўрсаткичларга (1,4+0,3) яқинлашиши ўтказилган даво тадбирларининг самарадорлиги ҳақида дарак беради, кўрсаткичнинг ўзи эса информатив бўлиб, реабилитация жараёнида беморлар мослашувчанлигини қайд этиш учун клиник стоматологияда муваффақиятли қўлланилиши мумкин.

Бизнинг клиник тажрибамиз Н.Н.Уразаеванинг (2007) фикрини тасдиқлади, яъни адгезив воситаларни қўллаш чайнов аппаратининг ноқулай анатомио – физиологик шароитларида тўлиқ пластинкали протезлар фиксациясининг самарадорлигини сезиларли даражада ошириши мумкин. Хорижда, хусусан Буюк Британияда адгезив воситалар кенг қўлланилади ва бир йилда адгезив воситаларнинг 88 т га яқин миқдори ишлатилади [G.D.Stafford, 2000]. Олинадиган протезларнинг фиксация ва стабилизациясини яхшилашдан ташқари адгезивларни мос равишда фармокологик препаратлар билан биргаликда қўллаш протез жойининг замбуруғли шикастланишини даволаш имконини беради [E.H.Scher, G.M.Ritchie, D.J.Flowers, 2008].

Адгезивларнинг самарадорлиги тадқиқотнинг объектив усулларини қўллаш орқали исботланган. Н.Н.Уразаева (2007) яноқ, чайнов ва ияк ости мушакларнинг функционал ҳолатини ўргана туриб аниқладики, адгезивларни қабул қилган беморларнинг тиш қаторларини қисиш вақтидаги яноқ ва чайнов мушакларининг электромиограмма (ЭМГ) амплитудаси адгезив композициялар қабул қилмаган протези бор бўлган беморлардаги аналогик кўрсаткичлардан 25-42% га баланддир.

Шу вақтнинг ўзида ияк ости мушакларининг чайнов вақтидаги ЭМГ амплитудаси адгезив воситаларни қабул қилган ҳолатида аксига нисбатан 1,7 марта паст. Бунда тўлиқ протезларга мослашиш муддатлари 15-30 дан 5-8 кунгача қисқарган.

Гнатодинамометрик тадқиқотлар адгезив препаратларни қўллаганда жағларнинг максимал қисилиш кучи 2,5-3 баробар ортишини аниқлаш имконини берди [Н.Н.Уразаева, 2007].

Пастки жағда протезнинг фиксация кучини протез жойидан ажратиш усули билан адгезивсиз, киритиш биланок, 1,3 ва 24 соатдан сўнг ўрганиш шуни кўрсатдики, протезларнинг фиксация кучи 95,3% ҳолатларда адгезивни қўллаш биланок ортди, 85,7% ҳолатда 3 соатдан кейин ва 33,3% ҳолатда 24 сотадан кейин ортиши кузатилди [F.D.Mizza, J.V.Dikshit, N.S.Muradia, 2003]. Адгезив кукуннинг (ЦНИИС МЗ СССР ва ИХД Латвия ССР) клиник самарадорлигини ўрганиш шуни кўрсатдики, у асоснинг фиксация кучини сезиларли даражада яхшилайти: 3 дақиқадан сўнг – 436 г га, 1 соатдан сўнг – 338 г га ва 3 соатдан сўнг – 136 г га. Вақт ўтиши билан фиксация кучи пасайиб борди, аммо ушбу адгезивнинг ижобий таъсири 3 соат давомида статистик ишончга эга бўлди [Н.Н.Уразаева, 1991].

Адгезивларни юз-жағ протезларида қўллаш ҳам самарали бўлди ва протезлар “герметик”лигини 2 соат мобайнида сақлаш имконини берди [Н.Н.Уразаева, ТАКатаргина, В.М.Чучков, 2000].

Беморларни тиш, юз-жағ протезларига мослашиш даврини оптималлаштириш, функционал бирикиши, фиксацияси ва стабилизациясини яхшилаш, шунингдек, оғриқ хиссини бартараф этиш ва шиллик қаватдаги травматик эрозияларини регенерациясини кучайтириш учун муаллифлар томонидан таркибида анестезин, каротоллин, метилурацил бўлган гель – адгезив ва тиббий гель – гидросил таклиф этилди. Оғиз бўшлиғи (шу билан бирга протез жойи ва майдони)нинг замбуруғли шикастланишларини даволаш эҳтиёжи туғилганида ушбу шифоли стоматологик гель таркибига леворин ҳам киритилган.

Ишлаб чиқарилган геллар уларнинг хорижий аналоги Protol (Septodont) каби протез асосининг ички юзасига протезни жойлаштиришдан аввал қўйилади, шунингдек, протезни коррекциясидан сўнг бемор қайта ташриф буюрганида ҳам қўлланилади. Ушбу гелларни уй шароитида ҳам қўллаш мумкин, аммо, айниқса гель таркибига антибактериал воситалар киритилганида, даволаш курсининг давомийлигини тартибга солиш муҳим.

М.Г.Гатамов (2004) ортопедик даво муолажалари ижобий кечиши учун ва олинувчи протезларга мослашиш муддатини камайтириш учун Фалиминт препаратини қабул қилишни тавсия этади.

Тиш протезларига мослашиш жараёни муддатларига таъсир қилувчи билимларни интеграллаштириш ва

омилларни тизимлаштириш стоматология имкониятларини протез ташувчи организмнинг индивидуал хусусиятлари билан тўлиқ ва оқилона бирлаштириш ҳамда тиш протезлашнинг бир қанча асоратларини бартараф этишга ёрдам беради.

Тиш протезларини одамнинг протез жойи тўқималари ёт тана сифатида қабул қилади ва оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватидаги нерв охирлари учун кучли кўзғатувчи саналади. Сизги рецепторларининг кўзғалиши рефлектор равоқ орқали сўлак ажратиш, нутқ ва бошқа марказларга ўтказилади, натижада саливация, қусишга чақирик юзага келади, нутқ, овқатни чайнаш ва ютиш бузилади.

Протезлари такрор тайёрланадиган беморлар уларга мослашиши нисбатан тезроқ кузатилади – 5-7 кунда. Шунингдек, мослашиш тезлигига протезлар фиксацияси, стабилизацияси ва оғрик симптомларининг йўқлиги ҳам таъсир қилади. Мослашиш даврида шифокор нафақат протезларни коррекциялаш учун зарур чораларни ўтказиши, балки ортопедик даво тадбирларининг сифатини бутунлигича баҳолайди ҳам. Ортопедик даво муолажалари ижобий саналади, қачонки, протезлашдан сўнг нутқ тикланса; протезларнинг фиксация ва стабилизацияси яхши бўлса; эстетик нормаларга риоя қилинган бўлса; каттиқ озуқаларни ҳам ейиш имконияти пайдо бўлса; беморнинг ўзи ҳам протезларга ижобий баҳо берса. Чайнов синамалари, мастикациография ва аудиография протезларни функционал жиҳатдан самарадорлигини баҳолашнинг объектив усуллари дир. Пластинкали протезлардан фойдаланишнинг муддати (ўртача) 3-4 йилда аниқланади. 3 йилдан сўнг чайнов самарадорлиги юқориликча қолади, аммо биринчи йилнинг сўнгида олинган маълумотларга нисбатан озуқани чайнаш вақтининг сезиларли даражада ўсишига етишилади. Бу вақтга қадар жағларнинг атрофияси натижасида протез жойининг протез асосига номутаносиблиги аниқланади, зеро бу протезлар мувозанати ва фиксациясининг ёмонлашиши кўринишида намоён бўлади. Бундан ташқари, агар протезда пластмассадан тайёрланган сунъий тишлар қўйилган бўлса, унинг кесувчи қирралари ва чайнов дўмбоқлари емиради, бунинг натижасида эса юзнинг пастки қисми баландлиги пасаяди. Бундай беморларга янги протезларни тайёрлаш керак. Агар протезларда чиннидан тайёрланган тишлар қўйилган бўлса, мувозанатлашишини бартараф этиш ва функционал ўзлаштирувчанликни тиклашга протезларни клиник ёки яхшиси лаборатор усул билан қайта асослаш орқали эришиш мумкин.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилганларни ҳисобга олган ҳолда мослашиш жараёнларини янада ўрганиш ва ортопедик стоматология ёрдами тактикасини оптималлаштириш тадқиқотимизнинг кейинги мақсади қилиб олинди.

REFERENCES

1. Агзамходжаев С.С., Каландарова Ш.С., Ходжиметов А.А. Олинувчи пластинкали протезлардан фойдаланувчиларда аралаш сўлакнинг биохимик кўрсаткичлари: илмий нашр / Биохимические показатели смешанной слюны у лиц, пользующихся съёмными пластиночными протезами: научное издание // Назарий ва клиник тиббиёт журнали /Журнал теоретической и клинической медицины. - Тошкент, 2009. - №4. - 69-72 бетлар.
2. Рутюнов С.Д., Огородников М.Ю., Степанов А.Г., Геворкян Э.М., Чергештов М.Ю. Ортопедическое лечение полного отсутствия зубов съёмным пластиночным протезом с внутрислизистыми полиуретановыми им-плантатами //Современная ортопедическая стоматология, 2008. -№9. -С.59-59.
3. Бровко В.В., Кресникова Ю.В., Онуфриев А.Б., Малый А.Ю. Результаты ортопедического лечениям частичного отсутствия зубов у пожилых пациентов // Российская стоматология. - 2009; - Т.2, №1. - С. 55-59.
4. Гильманова Н.С. Адаптация к полным съёмным зубным протезам лиц среднего возраста в зависимости от их психоэмоционального статуса : научное издание /Н.С. Гильманова, Е.В. Орестова, И.А. Воронов // Рос. стоматологический журнал. - М., 2007. - №3. - С. 26-29. -
5. Глен П. Макгивни, Алан Б. Карр. Частичные съёмные протезы(по концепции проф. В.Л. Маккрекена) / пер. с англ. Львов: ГалДент, 2006. 532 с.
6. Горюнов В.В. Прецизионные технологии изготовления съёмных про-тезов //Панорама ортопедической стоматологии. - 2003. - № 2. - С. 24-27.
7. Жулев Е.Н. Частичные съёмные протезы (теория, клиника и лабораторная техника). – Н. Новгород.: Нижегородская государственная медицинская академия, 2000 . – 428 с.
8. Ирсалиев Ф.Х. Аллергик касаллик билан стоматологик ёрдамга мухтож бўлган беморлар контингентининг тавсифи.//Характеристика контингента больных с аллергическими заболеваниями, нуждающихся в стоматологической помощи / Ф.Х. Ирсалиев, Ж.Х. Ахмедов, В.Ф. Гариб // Стоматология. - Тошкент, 2009. - №1-2. - 39-41 бетлар.
9. Ирсалиев Х.И. Олинадиган пластинкали протезлардан фойдаланишда протез жойининг барьер – химоя

мажмуасининг ҳолати // Состояние барьерно-защитных комплексов протезного ложа при пользовании съёмными пластиночными протезами / Х.И. Ирсадиев, Ж.У. Абдувакилов, П.М. Ахмедов // Stomatologiya. - Тошкент, 2003. - №1-2. - 120-122 бетлар.

10. Каливрадзиян Э.С., Кукуев В.И., Подопригора А.В. Повышение эффективности ортопедического лечения съёмными пластиночными протезами, изготовленными из полимеров, модифицированных наноразмерным серебром // Современная ортопедическая стоматология. -2011. - N16. - С.5-6.

11. Копейкин В.Н. Ошибки и осложнения при применении съёмных пластиночных и бюгельных протезов // Мед. бизнес, 2003.-N1.-С.9-12.

12. Копейкин В.Н., Миргазизов М.З. Ортопедическая стоматология. М.: Медицина, 2001. 624 с.

13. Копейкин В.Н., Миргазизов М.З., Малый А.Ю. Ошибки в ортопедической стоматологии: Профессиональные и медико-правовые аспекты. - М., 2002. -240 с.

14. Кресникова Ю.В. Клинико-эпидемиологическое исследование результатов ортопедического лечения больных с частичным отсутствием зубов // Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. - М., - 2008. - 21с.

15. Миняева В.А. Проблемы съёмного зубочелюстного протезирования.- СПб., 2005. – 190 с.

16. Рахматуллаев Ф.Т. Янги “Сопакр” асос хомашёсининг санитар – химиявий тадқиқотининг натижалари/ Результаты санитарно-химических исследований нового базисного материала "Сопакр" : научное издание / Ф. Т. Рахматуллаев // Стоматология. - Тошкент, 2010. - №1-2. - 165-167 бетлар.

17. Саввиди К.Г. Особенности повторного протезирования полными съёмными протезами при подвижном альвеолярном гребне : научное издание / К. Г. Саввиди, Г. Л. Саввиди // Стоматология. - Москва, 2009. - №5. - С. 56-58.

18. Трезубов В.В., Косенко Г.А. Качественная характеристика съёмных пластиночных зубных протезов с термопластическими базисами // Институт стоматологии. - 2011. - N1. - С.58-59.

19. Al-Ghannam N.A., Fahmi F.M. Effect of direct relining on stresses at the denture base and the metal frame of removable partial dentures // J. Contemp. Dent. Pract. - 2005 Feb.15. –Vol.6. -N1. –P.37-47.

20. Applegate OC. Essentials of Removable Partial Denture Prosthesis 10rded. Philadelphia: Saunders -2005. -189 p.

21. Bosshart M. Как преодолеть устаревшие догмы при изготовлении полных съемных протезов? / М. Bosshart // Новое в стоматологии. - Москва, 2009. - №5. - С. 30-43
22. Christensen G.J. What has happened to removable partial prosthodontics? // J. Am. Dent. Assoc. -2003 Jan. -Vol.134. -N1. -P.111-113.
23. Eliason C.M. RPA clasp design for distal extension removable partial dentures. // J.Prosthet. Dent. -2003. -Vol.49. -N1. -P.25-27.
24. Farina D., Marletti R. Comparison of algorithms for estimation of EMG variables during voluntary contractions. J. Of Electromyography and Kinesiology. 2000, 10, 337—349.
25. Hindels G.W. Load distribution in extension saddle partial dentures //J. Prosthet. Dent. -2001. -Vol.85. -N4. -P.324-329.
26. Kaplan D. Flexible removable partial dentures: design and clasp concepts // Dentistry Today.com. Issue Date: December 2008, Posted On: 12/15/2008
27. Kokich V.O., Kiyak H.A., Shapiro P.A. Comparing the Perception of Dentists and Lay People to Altered Dental Esthetics //J.Esthet. Dent. -2009. -N11. -P.311-324.
28. Kratochvil F.J., Thompson W.D., Caputo A.A. Analysis of stress patterns on teeth and bone with retainers for removable partial dentures //J. Prosthet. Dent. - 2001. -Vol.46. -N1. -P.21-28.
29. Sato Y., Tsugar K., Abe Y., Asahar S., Akagawa Y. Analysis of stiffness and stress in I-bar clasps //J. Oral Rehab. -2011. -Vol.28.-N6.-P.596-600.
30. Thie Ch. Благодаря рукам... Часть 1 : научное издание / Ch. Thie, A. Hirsch, F. Hirsch // Новое в стоматологии . - М., 2012. - Том 181 N1. - С. 64-76
31. Thie Ch. Благодаря рукам... Часть 2 : научное издание / Ch. Thie, A. Hirsch, F. Hirsch // Новое в стоматологии . - М., 2012. - Том 182 N2. - С. 94-103

MECHANICAL ACTIVATION OF WASTE COPPER SLAG IN THE PRESENCE OF REDUCTANTS

Noor Ahmad Noore

Lecturer of Chemistry Department, faculty of Education, Kandahar University, Afghanistan

Mohammad Yaqoub Sarfaraz

Lecturer of Chemistry Department, faculty of Education, Kandahar University, Afghanistan

Nazirjan Sadiqi

Lecturer of Chemistry Department, faculty of Education, Kandahar University, Afghanistan

ABSTRACT

This empirical work looks into the technological raw material for the synthesis of zinc, mechanical activation of waste copper slag in the presence of reductants. On the phase makeup of the charge, the effect of mechanically activating slag with coal has been identified. Under the following circumstances, partial breakdown of zinc ferrite and fayalite has been observed: ratios of 1:2 for slag to coal, 4:1 for balls to powder, and 40 minutes for mechanical activation. It has been discovered, that zinc extraction from treated slag has been affected by hydrochloric acid leaching conditions. The largest amount of zinc that could be extracted into solution from activated slag was 33%, compared to only 9% from the original slag. The results demonstrated that the suggested technique for removing zinc from used copper slag is ineffective and should not be used in actual applications.

Keywords: copper slag, mechanical activation, coal, hydrochloric acid leaching.

INTRODUCTION

General description of the work. The Article investigates the mechanical activation of waste copper slag in the presence of reductants as a technogenic raw material for the synthesis of zinc and copper. Hydrometallurgical processing is difficult due to the slag's peculiar mineralogical makeup. Dry mechanical activation of the original slag in a planetary mill was used for the first time to improve the reactivity of copper and zinc minerals present in the slag.

The depletion of nonferrous metals' ore bases, especially zinc and copper, necessitates the hunt for new sources of these raw materials. One such source is copper smelter slag, which is produced in vast quantities during the pyrometallurgical manufacturing of copper. Copper and zinc content in waste slag reaches 2 and 5 wt% or higher, respectively, which is comparable to, if not exceeding, the levels of the specified metals in the ore. Copper slag has a zinc content of around 5%. The most popular process for extracting copper from waste copper slag is flotation enrichment, which yields a concentrate with an average copper content of 8-10%. Because of the low copper concentration in the concentrate and the almost complete loss of zinc with the tailings, we cannot consider flotation enrichment as a viable approach for treating these slags. Another alternative with practical application is slag depletion in electric furnaces; however, this technology is not economically viable due to its high energy consumption.

The goal of the work. Development of conditions of recovering zinc from discarded copper slag by mechanical activation of slag with coal and subsequent hydrochloric acid leaching.

The scientific novelty of the research. Zinc recovery from copper smelter slag was achieved for the first time by using mechanical activation in the presence of coal, followed by charge mechanical activation and hydrochloric acid leaching.

Theoretical importance. The findings of the dissertation research contributed to the body of knowledge in the disciplines of mechanical activation of copper smelter slag and copper, zinc, and iron hydrometallurgical processes.

Practical application. The established technical solutions for mechanical activation of copper smelter slag have industrial potential and will increase the supply of copper and zinc raw materials.

General information of copper slag

Pyrometallurgical processes create around three-quarters of copper. As a byproduct of pyrometallurgical manufacturing, these procedures result in the creation of so-called copper smelter slag [1]. Each ton of copper produced is followed by the formation of 2.2-3.0 tons of slag [1, 2]. During pyrometallurgical or hydrometallurgical copper production, a large amount of slag (2.2 tons per ton of copper) is produced, which typically includes considerable amounts of precious metals such as copper, nickel, cobalt, and iron [3].

Copper slags have a complex chemical and mineralogical composition that changes depending on the composition of concentrates, fluxes, and the manufacturing process [4-9]. The

chemical composition of copper smelter slag is affected by the following factors: (i) copper concentrate composition, (ii) charge composition, (iii) melting unit (furnace) characteristics, and (iv) smelting process technical approach [10-16].

MATERIALS AND METHODS

2.1 Raw material characteristics

Different samples of copper smelter slag from Kazakhmys Smelting were used in the experiment (Balkhash, Central Kazakhstan). The slag sample was treated and sieved to a particle size of less than 100 microns. Finally, over 95% of the particles were less than or equal to 100 m in size.

2.2 Chemical reagents

The research work experiments included the use of hydrochloric acid (37%), as well as coal. All washing and cleaning operations were carried out using distilled water.

Figure 2.1- copper slag used in the experiment

2.3 Mechanical activation in the presence of coal

Mechanical activation. For mechanical activation of slag samples, a 2-cup planetary ball mill (Fritsch Pulverisette, Germany) was employed. The planetary's steel milling chamber had a capacity of 0.5 L. Steel balls with a diameter of 10 mm weighed 200 g in the milling chamber.

All of the tests were carried out in a dry environment. The slag sample was put in a milling chamber and activated under predetermined circumstances in the air environment (ball-to-powder ratio, duration of treatment, rotation speed).

Figure 2.2- planetary ball mill used for mechanical activation of copper slag

The ball to powder ratio was 4:1, the coal to slag ratio was 1:1 and 1:2, and the treatment time ranged from 10 to 40 minutes at a 380 rpm rotation speed.

2.4 Preliminary hydrochloric acid leaching of mechanical activated with coal samples

Copper slag that had been mechanochemically activated with coal was introduced to HCl solution in a glass beaker for leaching studies (250mL). A mechanical stirrer was used to agitate the mixture (IKART5). The rotation speed was set at 600 rpm, and the following leaching conditions were set: The concentrations of hydrochloric acid were 0.5 M, 0.8 M, and 1.0 M, respectively. The density of the pulp was 5g/100 mL, 10g/100 mL, and 15g/100 mL, respectively. Temperatures for leaching were 25°C, 50°C, and 75°C. Duration of leaching varied from 1 hour to 3 hours.

Figure 2.3- Hydrochloric acid leaching of MA copper slag with coal

Figure 2.4- Filtration of solutions after hydrochloric acid leaching

The solution was filtered once it had been leached, and the filtering was done with filter paper. Following filtration, the liquid portion of the solution was placed in a plastic bottle for UV-vis spectroscopic analysis, while the solid portion was heated at 150 °C for 1 h in a laboratory drying oven to remove the HCl-aqueous solution, and 1 g of the residue was placed in a plastic capsule for further XRD analysis.

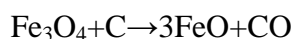
Figure 2.5- Liquid solution samples prepared for absorption spectroscopy

Thermomechanical analysis

The thermodynamics of reduction processes in a certain temperature range is a key signal for determining whether or not a reaction is possible. Carbon gasification and iron compound reduction were the major processes in the reduction roasting process. The following are the reaction and thermodynamic equations [17-18]:

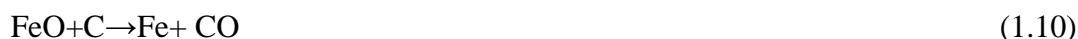

$$\Delta G_{\theta 11} = -166550 - 171T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

(1.9)

$$\Delta G_{\theta 12} = 196720 - 199.38T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 13} = 149600 - 150.36T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 14} = 353924 - 338.91T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 15} = 30170 - 29.38T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 16} = -16950 + 20.64T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 17} = 12510 + 10.54T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

$$\Delta G_{\theta 18} = -82600 - 32.39T \text{ J} \cdot \text{mol}^{-1}$$

As the reduction temperature increased, the stage controlling copper slag reduction changed to gas diffusion. The results of the integrated kinetic model show that Fe_3O_4 is first reduced in copper slag, which requires a low reaction activation energy. Meanwhile, Fe_2SiO_4 can react with CaO , decomposing to FeO .

Then, the FeO began to be reduced to metallic iron with carbon monoxide. The control steps of each step of the copper slag reduction reaction were different. The main reason was that the composition of copper slag is complex, and different iron compounds in copper slag have different reduction characteristics. In general, a high reduction temperature can improve the reduction of iron compounds in copper slag.

2.5 Materials characterization

XRD analysis. The XRD patterns were recorded using a D8 Advance diffractometer and CuK (40 kV, 40 mA) radiation (Bruker, Germany). XRD patterns in the 2 theta range of $5\text{-}80^\circ$ were detected with a step size of 0.03° and a step time of 6 seconds. For phase analysis, the JCPDS-PDF2 database and the Diffracplus EVA software were utilized.

ICP AAS measurements. Using a Shimadzu AA-6200 spectrometer, the concentration of zinc and iron in liquid samples was measured using atomic absorption spectrometry (AAS) (Shimadzu, Japan). The concentration of selected elements in the initial slag was determined by AAS using a SPECTRAA L40/FS spectrometer (Varian, Australia).

RESULTS AND DISCUSSION

3.1 Slag sample characterization

The copper smelter slag sample utilized in this study came from a copper smelting factory in the town of Balkhash, which is located in the central region of Kazakhstan. XRD examination indicated fayalite, zinc ferrite, and quartz as key components of the slag

sample (as major components of the slag sample).

Fe-39.7% w%, Si-13.9 w%, Zn-5.1 w%, Al-1.5 w%, Cu-0.1 w%, S-1.2 w%, Ca-0.7 w%, and Mg-0.2 w% made up the chemical composition of copper slag. Because zinc has a concentration of somewhat more than 5%, it was chosen as the subject of research on its behavior under leaching circumstances.

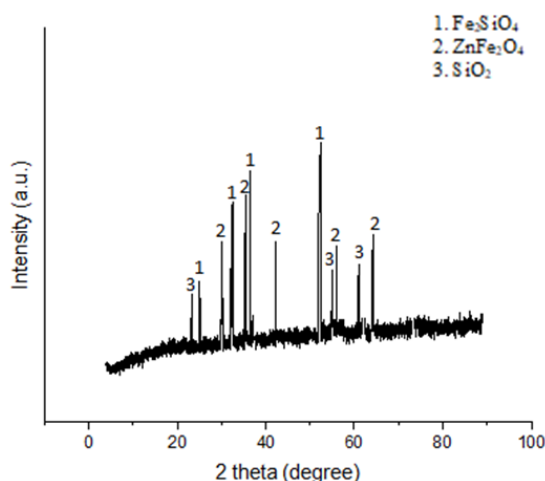

Figure 3.1- XRD pattern of initial slag

Figure 3.1 demonstrates that the copper slag comprises fayalite, zinc ferrite, and quartz, as seen by the XRD pattern.

3.2 Effect of mechanical activation of copper slag with coal

Mechanical activation is a technique of mechanical action on a solid that uses a lot of energy. Grinding during impact, impact-abrasion, or abrasion causes structural flaws in solid particles, phase changes, and even amorphization of crystals, all of which alter chemical activity.

Table 3.1- Mechanical activation of beginning slag under experimental conditions.

Sample number	Ball – to – powder ratio	Time (min)
M1	4:1	10
M2	4:1	20
M3	4:1	30
M4	4:1	40

The ball-to-powder ratio remained constant (4:1), but the treatment time was varied from 10 to 40 minutes to avoid any possible chamber reactions.

The following are the assumptions for adopting MA: 1) enhance specific surface area; 2) achieve amorphous phase; and 3) obtain particles with more reactive capacities during probable mechanochemical reactions.

Mechanical activation of copper smelter slag samples with coal was used in this dissertation study before hydrochloric acid leaching.

3.3 Effect of mechanical activation of copper slag

Aside from the four tests with mechanically activated copper slag that were conducted without the use of coal, eight further tests with mechanically activated copper slag were conducted with the use of coal. The treatment period and ball-to-powder ratio were the same as in the preceding case, as indicated in Table 3.2.

The diffractogram of mechanical activated copper slag in the presence of coal is according the following reactions:

It is noteworthy that this mechanical activation of copper slag with coal is under moderate conditions.

Table 3.2- Mechanical activation of beginning slag in the presence of coal under experimental conditions.

Sample number	Slag – to – coal ratio	Ball – to – powder ratio	Time (min)
M5	1:1	4:1	10
M6	1:1	4:1	20
M7	1:1	4:1	30
M8	1:1	4:1	40
M9	1:2	4:1	10
M10	1:2	4:1	20
M11	1:2	4:1	30
M12	1:2	4:1	40

Figure 3. 2 shows an X-ray diffractogram of mechanical activated copper slag with carbon (coal) in moderate conditions.

It can be easily identified that there is a difference between two diffractograms, namely there is one additional peak is appeared of Fe in Figure 3. 2, which is occurred according 3.1 reaction.

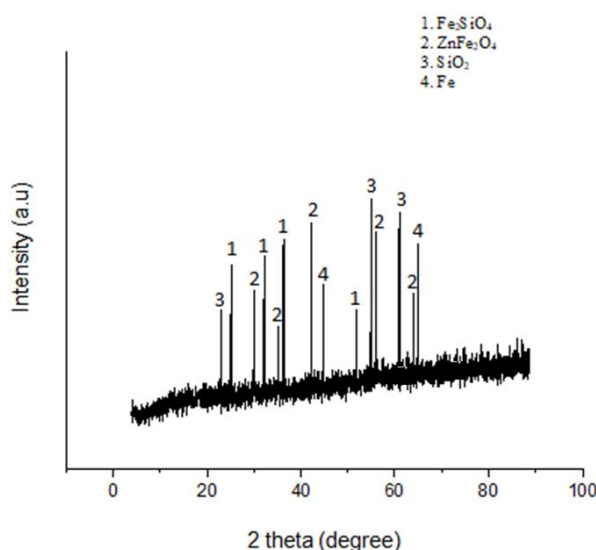

Figure 3.2- XRD pattern of mechanical activated copper slag sample with coal at moderate conditions

Figure 3. 3 shows an XRD diffractogram of mechanical activated copper slag with carbon (coal) in intense conditions. In these conditions ball to powder ratio and duration of treatment was more compare to the previous one.

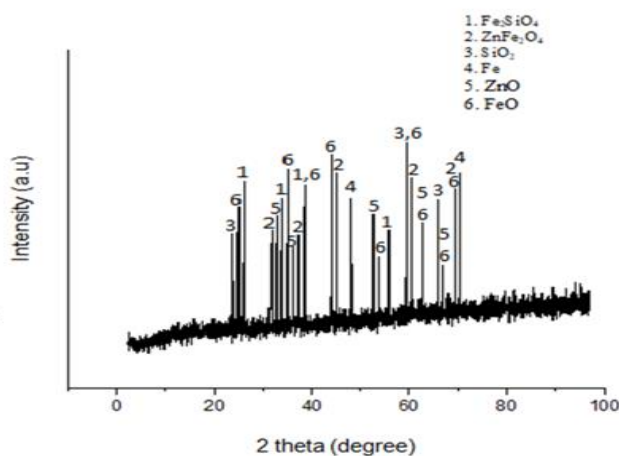
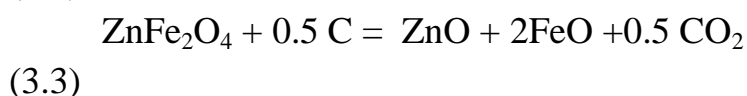
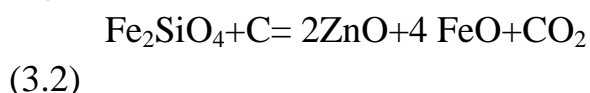

Figure 3.3- XRD pattern of mechanical activated copper slag sample with coal at intense conditions

It can be easily identified that there are some differences between last two diffractograms, namely there are additional peaks is appeared of ZnO and FeO in Figure 3. 3, which are occurred according 3.2 reaction.

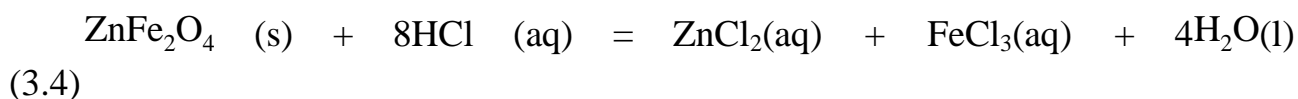
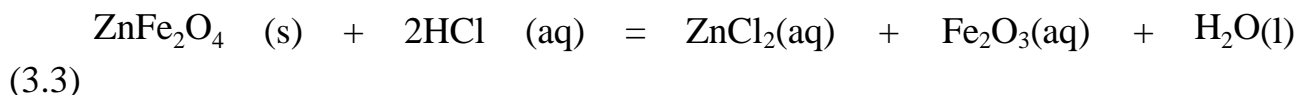
The decomposition of Fayalite coal results in the formation of ZnO and FeO.

3.4 Hydrochloric acid Leaching of mechanical activated copper smelter slag

Leaching chemistry

Hydrochloric acid, by all accounts, is a popular process for extracting zinc from copper slags. This reagent is a result of non-ferrous metallurgical endeavors, and it is available in large quantities and at a low cost.

The main mineral interactions with hydrochloric acid are shown in these equations:

Zinc ferrite is insoluble in water, dilute acid solution, alkali, and ammonia. Because of its solid crystalline form, it may be used at room temperature and pressure. As a result, there was no way to deal with it in a general way. However, a large amount of iron oxides were dissolved, complicating future iron precipitation methods and making iron recovery more difficult.

The influence of hydrochloric acid leaching conditions on the extraction of zinc into solution from the original and mechanically activated in the presence of coal is shown in Figures 3.4 and 3.5.

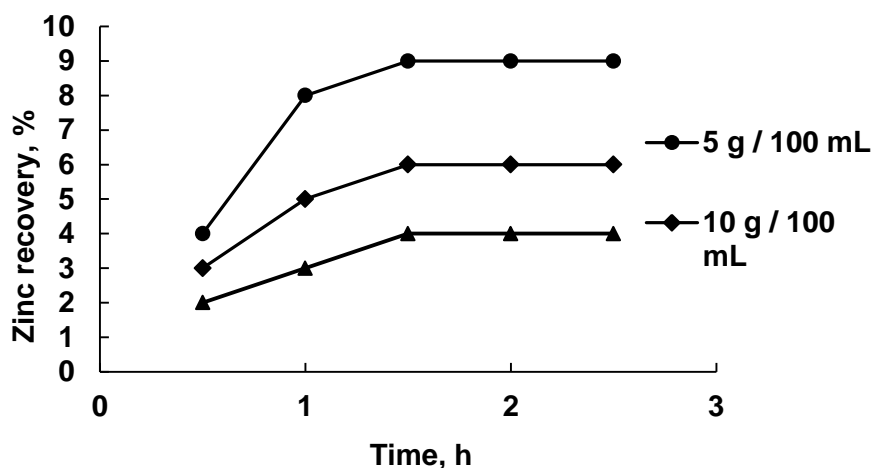

Figure 3.4- Influence of the conditions of hydrochloric acid leaching of the initial slag on the extraction of zinc into solution (1 M HCl)

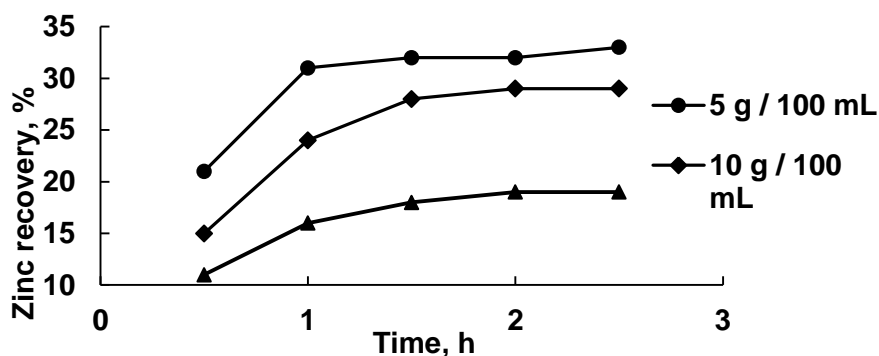

Figure 3.5 - Influence of the conditions of hydrochloric acid leaching of the initial slag mechanically activated in the presence of coal on the extraction of zinc into solution (1 M HCl)

It can be seen that in all cases, an increase in pulp density has a negative effect on the extraction of zinc into solution during leaching (Fig.3.4). When leaching the original slag, the maximum extraction of zinc was 9%. It was reached 1.5 hours after the start of leaching at a pulp density of 5 g/100 ml of solution. When using a denser pulp, the extraction of zinc was lower: 4% at 15 g / 100 ml solution and 6% at 10 g / 100 ml solution.

During the leaching of slag mechanically activated in the presence of coal (40 min), the degree of extraction slightly increased in comparison with the extraction of zinc from the original slag (Fig.3.5). At a pulp density of 5 g/100 ml of solution, the maximum recovery achieved was 33%. This fact confirms the hypothesis put forward earlier about the partial decomposition of zinc ferrite with the formation of zinc oxide, which dissolves relatively easily during hydrochloric acid leaching.

The results obtained showed that the proposed method for extracting zinc from waste copper slag is inefficient and is not recommended for practical use.

CONCLUSIONS

1) The impact of slag mechanical activation with coal on the charge's phase composition has been determined. partial decomposition of zinc ferrite and fayalite has been detected under the following conditions: slag-to-coal ratio of 1:2, ball-to-powder ratio of 4:1, mechanical activation duration of 40 min;

2) The impact of slag mechanical activation with coal on zinc and iron extraction into solution during subsequent hydrochloric acid leaching has been found;

3) The impact of hydrochloric acid leaching conditions on zinc extraction from treated slag has been revealed. The maximum achieved extraction of zinc into solution from activated slag was 33%, while this figure was only 9% from the original slag. The results obtained showed that the proposed method for extracting zinc from waste copper slag is

inefficient and is not recommended for practical use.

REFERENCES

1. Nadirov R. Recent Advances in Leaching Copper Smelting Slag. – 2018.
2. Das B., Mishra B. K., Angadi, s., Pradhan s.k., Prakash s., mohanty j. Characterization and recovery of copper values from discarded slag // waste management & research . – 2010. – No. 6. – P. 561-567.
3. Van Hullebusch E. D. Processing of Waste Copper Converter Slag Using Organic Acids for Extraction of Copper, Nickel, and Cobalt.
4. Biswas A. K., Davenport W. G. Extractive metallurgy of copper: international series on materials science and technology. – Elsevier, 2013. – T. 20.
5. Winkel, L., Wochele, J., Ludwig, C., Alxneit, I., & Sturzenegger, M. Decomposition of copper concentrates at high-temperatures: An efficient method to remove volatile impurities //Minerals Engineering. – 2008. – T. 21. – №. 10. – C. 731-742.
6. Moskalyk R. R., Alfantazi A. M. Review of copper pyrometallurgical practice: today and tomorrow //Minerals Engineering. – 2003. – T. 16. – №. 10. – C. 893-919.
7. Habashi F. Copper metallurgy at the crossroads //Journal of mining and metallurgy, Section B: Metallurgy. – 2007. – T. 43. – №. 1. – C. 1-19.
8. Nagamori M. Metal loss to slag: Part II. oxidic dissolution of nickel in fayalite slag and thermodynamics of continuous converting of nickel-copper matte //Metallurgical and Materials Transactions B. – 1974. – T. 5. – №. 3. – C. 539-548.
9. Ayres R. U., Ayres L. W., Råde I. The life cycle of copper, its co-products and byproducts. – Springer Science & Business Media, 2013. – T. 13.
10. Kozliak E. I., Paca J. Journal of Environmental Science and Health, Part A. Toxic/hazardous substances and environmental engineering. Foreword //Journal of Environmental Science and health. Part A, Toxic/hazardous Substances & Environmental Engineering. – 2012. – T. 47. – №. 7. – C. 919-919.
11. Lottermoser B. G. Mobilization of heavy metals from historical smelting slag dumps, north Queensland, Australia //Mineralogical Magazine. – 2002. – T. 66. – №. 4. – C. 475-490.
12. Lottermoser B. G. Evaporative mineral precipitates from a historical smelting slag dump, Rio Tinto, Spain //Neues Jahrbuch für Mineralogie-Abhandlungen. – 2005. – T. 181. – C. 183-190
13. Harish, V., Sreepada, R. A., Suryavanshi, U., Shanmuganathan, P., & Sumathy, A. Assessing the effect of leachate of copper slag from the ISASMELT process on cell

growth and proximate components in microalgae, *Chlorella vulgaris* (Beijerinck) //Toxicological & Environmental Chemistry. – 2011. – T. 93. – №. 7. – C. 1399-1412.

14. Li, M. Z., Zhou, J. M., Tong, C. R., Zhang, W. H., & Li, H. S. Mathematical model of whole-process calculation for bottom-blowing copper smelting //Metallurgical Research & Technology. – 2018. – T. 115. – №. 1. – C. 107.

15. Sharma R., Khan R. A. Influence of copper slag and metakaolin on the durability of self-compacting concrete //Journal of Cleaner Production. – 2018. – T. 171. – C.1171-1186.

16. Kierczak J., Pietranik A. Mineralogy and composition of historical Cu slags from the Rudawy Janowickie Mountains, southwestern Poland //The Canadian Mineralogist. – 2011. – T. 49. – №. 5. – C. 1281-1296.

17. Cao, Z., Sun, T., Xue, X., & Liu, Z. Iron recovery from discarded copper slag in a RHF direct reduction and subsequent grinding/magnetic separation process //Minerals. – 2016. – T. 6. – №. 4. – C. 119.

18. Guo, D., Li, Y., Cui, B., Chen, Z., Luo, S., Xiao, B., & Hu, M. Direct reduction of iron ore/biomass composite pellets using simulated biomass-derived syngas: Experimental analysis and kinetic modelling //Chemical Engineering Journal. – 2017. – T. 327. – C.822-830.

19. Guo, Z., Zhu, D., Pan, J., & Zhang, F. Mechanism of mineral phase reconstruction for improving the beneficiation of copper and iron from copper slag //JOM. – 2016. – T. 68. – №. 9. – C. 2341-2348.

THE EFFECTS OF ARABIC LANGUAGE ON PERSIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Hameedullah Nayab¹
Abdulmatin Rashidi²
Mohammad Haroon Wahedi³

¹Teaching assistant, Department of Arabic, Faculty of Education,
Kandahar University, Kandahar, Afghanistan

²Teaching assistant, Department of Persian, Faculty of Education,
Kandahar University, Kandahar, Afghanistan

³Teaching assistant, Department of Persian, Faculty of Education,
Farah University, Afghanistan

ABSTRACT

There is no language in the world that has not borrowed words from other languages; all languages have influenced each other, a language that has not borrowed from others is called dead language. Also, the Arabic and Dari languages borrowed many words and affected each other until both have evolved. With the emergence of the sacred religion of Islam and the Arab domination of the lands of Iran and Khorasan, the Arabic language became widespread until the Dari language was drawn to the Arabic script and many Arabic words were introduced into the Dari language. Most of their political, bureaucratic, religious, and legal expressions have been borrowed from the Arabic language. The Arabic language has also borrowed intact vocabulary and borrowed many words (in the form of Arabic formats) from the Dari language, especially the words. This came to Arabic through the translation of scientific and literary books of Dari language.

Keywords: Transition, Affection, Arabic language, Dari language, Borrowing.

INTRODUCTION

The Spread of Arabic words in Dari is among the topics that have been considered in the field of etymological studies. This can be addressed in terms of dimensions such as semantic changes, phonetic changes, mode of transmission and the role and extent of Arabic language influence. This article attempts to study the influence of Arabic words on Dari language and consequently, to study its influence. Discussion on the effects of one language and

literature on other language and literature needs for extensive research.

Throughout this research, it is possible to study all its different dimensions and angles in order to understand the depth of the matter, but since it is difficult to go further in the present short discussion, it is not possible to spend a few pages on all aspects and angles including different topics. So, inevitably we will make brief references to the different aspects of the influence of Arabic language and literature on Dari.

1-1. Literature review:

Here, by studying Dari and Arabic works and references accurately, the researcher has investigated how Arabic language has affected Dari language and has discussed the impact of those words, letters and grammatical functions of Arabic language which have entered into the Dari literature that talked a few words in different part of his books and manuscripts but not specified like this, which their names are highlights as:

- 1- Aryanpur, Manoochehr. (1973). A History of Dari Literature. Tehran: Kayhan Press.
- 2- Browne, Edward (2002). Islamic Medicine. History of Persia.
- 3- Salahuddin Mohd. Shamsuddin (2017). Influence of Arabic language and Literature in the languages and literatures of Islamic peoples.

1-2. Research Methods:

This research, has been done on a library-based and books that utilized are belonging to Dari language and Dari literature. The books that are related to the history of Afghanistan literature, have been highlighted and discussed.

2- Research findings:

1- Similar to Dari words, Arabic words take different types of Arabic words, nouns and adjectives are mostly applied in Dari language. However, some verbs and letters of Arabic language are also used in Dari language and take different words and expressions.

2- The more the languages become more influential the more alive they are, and that's not a flaw for them.

3- In Dari language, most of the jurisprudential, religious, legal, administrative, and... expressions are taken from Arabic, also the Arabic language, for its part, borrows many intact and distorted Dari words (in the form of Arabic templates).

2-1. Influence of Arabic on Dari:

To the extent that scholars and researchers in the field of language and literature have proved, there is no language in the world that has not borrowed words and interpretations from

another language and in turn has done nothing of the same language or other languages.

It is impossible to find a language that is purely pure, that no word or interpretation has been borrowed from other language. There is nothing but a fantasy; Whatever a language, as well as its solidity, and if historical age, reaches thousands of years, still cannot be completely reliant on the various factors of the day (Tabari, 1929: p 226).

Of course, all languages because of some causes and factors have to borrow and lend words that some scientists have summarized some of these factors in neighborhoods relationships, commercial, wars, dominant of one nation over another, migration, and so on.

However, due to the different relationships that have existed between Aryans and Arabs since ancient times, both languages have been influenced by each another, taken things or given them one another (Tabari, 1929: p 227).

According to history, relations between the Daris and the Arabs began when Ardashir Babacan came to dominate some of the Oman's Arab regions in the third century BCE, as a result of which the Arabic language adopted influences. It is also clear from historical evidence that relations between the Aryans and the Arabs took root when the Assyrians were annihilated by the Medes and the division of their land between the Medes after 7th century.

When Cyrus established a great empire in Babylon, the capital of the Caldera, large Arab families existed under him and paid him ransom and tribute, which contributed to the mingling of languages. Similarly, there has been a war between the Daris and the Abyssinians, extending to the lands of Yemen and Hejaz, On the other hand, there was trade and commerce between the Daris and the Arabs over time, and their merchant ships conveyed commercial property through the Dari Gulf to each other's territories. Also Neighboring relations between the Daris and the eastern Arabian lands cannot be ignored. But the combination of words and terms between Arabic and Dari has taken place in two rounds: First: during the Sassanid era and especially during the reign of first, and second: Khosrow during the emergence of Islam in the lands of Fars and Khorasan. In these two rounds, Dari and Arabic have used many words and concepts from each other (Tabari, 1929: pp 227-228).

As we have said, Arabic and Dari have had relationships that began in pre-Islamic times and continue to this day, in this interval, each of them has been affected in some way, but the greatest influence of Arabic language and literature has been on post-Islamic language and literature, if it was with the spread of the Islam ritual, Dari was exposed to a

linguistic assault that, over the course of time, had greatly enriched and melted every phenomenon. The strength of the Arabic language was so great at that time that it dealt with many languages, such as: Hebrew, Coptic, Haurani and... (Amdud, 2003: p 123).

It had destroyed everyone on the plane of existence in a short time and led to hell. Thus it was not easy to deal with such a strong, rich and productive language; but when the Dari language was confronted to this language it did not fail; continue to alive until today. There was even talk that Dari could, in its turn, find a way to influence itself on Arabic language and literature and to influence it. As we can see, most of the effects that the Arabic language has received from other languages belong to the Dari language(Amdud, 2003: p 126).

After the entry of the sacred religion of Islam into our land and the conversion of a group of the people to the new religion, the publication of Arabic language in these areas was an urgent need; because people felt need to teach them the teachings of their new religion and understand the concepts of Qur'anic verses and prophetic traditions. On the other hand, the acquisition of Arabic language, in addition to being the best means of occupying public office in that era, provides for its own people a high rank and dignity as the English did at that time(Amdud, 2003: pp. 126-140).

This also caused that the writers for their fame and priding to understand a difficult language, they focus on the Arabic language, and to ignore their original language. It was at this time that the people of this land began to consider the use of Pahlavi language and script, which was the Zoroastrian language of this line, obscure, and at the same time, fall into the idea of Dari and Arabic script(Taha, 1991: pp 39-40).

So, in the first step, the Arabic script entered our writing field, and the Pahlavi script, which had twenty-five voice symbols, and had some shortcomings, was detained.

Unless the new script was not fully accepted, the other four characters added to the Dari vocal chart were added, including: { پ/p/, چ/č/, ژ/ž/, گ /g/ }, In addition to the pronunciation of some Arabic pronouns, such as :{ ص/s/, ض/z/, ط/t/, ظ/z/, ث/s/, و/v/} which is not observing in our language. As you can see today, all Dari speakers are in pronunciation of (ث، ص، س= s) and (ز، ذ، ظ، ض= z) are not accepted whatsoever different, they make no difference and they all pronounce {/s/ س} and {/z/ ز}(Kohi, 1986: P 4).

On the other hand, many of the Arabic words that came into use in our language lost their old meaning and were given new

meaning. Our grammar rules remained the same, and the receptionist did not change.

And finally some Arabic words were transformed in our language and compound words came out, such that there are no such words in the Arabic language itself, such as compound words, we can name for example: “tarik u dunya”, (i.e. Hermit), “fawq ul ada” (i.e. Exceptionally) etc.

But the effects that Arabic has had on Dari can be summarized as follows:

1. Dari speakers for their weighing poems they used Arabic prosodies. Although Dari poetry has been associated with the weight of poetry since its appearance; But in the past, there were no fixed rules and regulations that would allow the accuracy and irregularity of these poems to be examined from the point of view of weight. After that (Khalil ibn Ahmad Nahwi) created Arabic prosody, and Dari speaker also get benefit of that. However, the knowledge of prosody was primarily related to Arabic language; but after that walked into our poets association, it was adorned with a different color and after that Dari prosody has been created (Farshid vard, 1984: p 147).

2. What Arabic language and literature borrowed from Arabic? These are poetic images and concepts that were previously used in Arabic poetry and our poets took that, sometimes with little change and sometimes they have been used with the same format in their poems (Farshid vard, 1984: p 148).

3. Arabic grammatical rules are applied in two ways in Dari language, one with Arabic words and the other with Dari and non-Arabic words, and occasionally some changes are made in these grammars by Iranians. These grammatical rules include attribution, dual, plural, Arabic rhythms, synthetic infinitive, tanween, consistency of noun and adjective, comparative noun, absolute object, ablative (Farshid vard, 1984: pp 150).

Dual: There is not a great deal of Arabic duals in Dari language like "tarafein" (i.e. both parties). Plural: Some female plurals have been applied in Dari inconsistent with the rules, like "talafat" (i.e. Losses), “sabzijat” (i.e. vegetables), and “miwajat” (i.e. fruits)

Arabic Rhythms: These words are divided into three types namely, Arabic root, Dari root, and Arabic-Dari root: Synthetic words from Arabic roots, namely: Infinitive. For example "hefazat" (i.e. protection), "dekhalat" (i.e. intervention). Subject noun. For example "modir" (i.e.

Synthetic Infinitive: It is an infinitive that is made by adding "idan" to the end of an Arabic or Dari noun, like "talab: talabidan" (i.e. to request), "jang: jangidan" (i.e. to fight). [Dari language grammar: 38] Also sometimes "iyat" is added to the end of Dari and non-Arabic

words, like "adam: adamiyat" (i.e. humanity)(Farshid vard, 1984: pp 150-154).

Tanween: These words have firstly been few, yet from 6th century onwards these words invaded our language like another Arabic words and rules. Also some Arabic words that do not have tanween in Arabic language, has been applied with tanween in Dari language like "aksaran" (i.e. mostly), and some Dari and non-Arabic words have also taken tanween and has become common among some people like "telephonan" (i.e. by telephone), "telegraphan" (i.e. by telegraph), "dovoman" (i.e. secondly), "sevoman" (i.e. thirdly) (Haqshenas, 1997: P 65).

Comparative Noun: There is similarity between the words in Dari language that are made by the suffix "tar" (the sign of comparative nouns) and comparative nouns of Arabic language; that is, both of them have both comparative and superlative meaning. So, the fact that "tar" (the comparative form) has been occasionally applied in the meaning of "tarin" (the superlative form), may have been resulted from the effect of translating Arabic texts(Farshid vard, 1984: P 88).

Consistency of noun and adjective, absolute object and ablative have similar trends, as well. Besides, many Arabic words have been transformed following entrance into the Dari language that is discussed in the following.

4. of the other things that have acceded into our language and literature from Arabic language and literature, is and it affected that the technique of affidavit. With the coming of the sacred religion of Islam in this land, scholars for strengthen of their tongue. The verses of the Holy Quran and the hadith were used in their traces as an evidence. This technique has slowly expanded over the years into all literary areas, whether in prose or in our poetry. Of course, the features of this art can be found in more ancient traces and there are less of traces that are devoid of affidavit of the Qur'anic verses and the hadith or the ideas of the Arab poets and proverbs(Almesry, 1971: P 76).

5. Rhetorical techniques and literary arts are also a phenomenon that has spread from Arabic to Dari. Rhetorical techniques by the way these kinds of literary arts in prose traces are partially also spread from Arabic to Farsi. But it was not like coherent and unified and wasn't an independent knowledge. After dealing with Arabic literature, especially our poets, acquired many literary arts from Arabic literature and developed it as an independent knowledge and used it in their poems, which we see even today. The names of these techniques are the same as the Arabic name. For example, we can refer to arts of deletion, metaphor, removing, symmetry and etc. all of these came from the Arabic language(Almesry, 1971: P 78).

5. The embodiment of the poetic templates is other things that have enriched our language and literature to a great degree just as the Arabs borrowed some of Dari poetry formats and sometimes modified it slightly and sometimes applied it in their literature. for example: the Arabs took the couplet form of us and with a bit of change they came up with the Arabic rubai format). We can mention that some Farsi – Dari writers also did take advantage of this and make some of the poetic forms that were not previously presented in their literary frameworks, moving their imaginations into those forms, such as the poetic formats of sonnets, fragments, mukhamas and musadas(Almesry, 1971: P 79).

6. In addition to what we have counted, Other trappings that came from Arabic literature to us, Is the use of Arabic combinations, sentences, phrases and Arabic proverbs, which is occasionally seen among the Farsi – Dari sentences seen a full Arabic sentence or phrase. For example, we have repeatedly encountered sentences and phrases such as: “Azharu min ashamsi” (i.e. brighter than the sun), ely qadr murtabatih” (i.e. As much as his rank), “ ala kuli halen” (i.e. Anyway) that many people are unfamiliar with the meaning of such sentences and phrases. Of course, the use of pure Arabic sentences and phrases in Dari language is more common in classical texts, such as (Kalileh wa Demena), but nowadays using a little(Farkhari, 1987: P 106).

7. Also Tales and Arabic anecdotes, either in whole or a part of that. It has come in our way of literature and has influenced people through it. If in our period there is less one can be found that they don't know or hear the anecdotes of (Lily and Majnoon) and (Yusuf and Zulikha) and ... Or at least they don't have familiar with their names. Even some of our poets have attributed these anecdotes by decoration of Dari literature and make long poems for that, and in addition to its obvious influence on the creation of tales, many Arabic words have come into our language and literature in this way(Farkhari, 1987: P 107).

8. Finally, the biggest and the most important influence of Arabic language and literature on Dari language and literature, it is the lending of countless Arabic words, That Today it has taken root in all areas of our language and literature and even in our daily verbal and oral speech. According to scholars, more than thirty percent of today's Dari words are in Arabic.

If we study Dari proses before the end of the fourth century AH, we will find that the sets of the Arabic words used in Dari would not have been more than three percent, and all the other special words Dari used in that. Although in some books of literary of that period the number of Arabic words have been more than five percent , But after the end

of the fourth century AH, suddenly Dari language collapse and fail, and Arabic words clustering and windrow into the Dari language; Because the writers of that era, for the establishing of beauty and decoration of their writings, and sometimes the emulating and the self-glorification of understanding a foreign language (such as English speakers at the time), were able to use Arabic words in their works and to interfere with Arabic words in Dari language were not restricted(Farkhari, 1987: P 108).

On the other hand, as the derivation practice in the Arabic language is carried out under a certain rule and law, and it is possible to obtain a variety of words with different meanings from an Arabic word. The poets of that era, who were more exposed to shortness of rhyme in poetry and could not apply that rhyme to the pure Dari word had inevitably using the Arabic rhyme, with the ease of rhyme in the sense of the meaning of the poem. This was another way of influencing Arabic in Dari(Zaif: 1966: P 125).

Also, in this respect, the impact of translating some Arabic books into Dari cannot be ignored; Because, through translation, many Arabic words have been transferred Dari language, which have continued until now in this language; for example: we can name (Hazaro yak shab)(Farkhari.: 1987: P 43).

After the accede of numerous Arabic words in Dari language and literature, the use of Arabic plural forms also became necessary and various types of Arabic plural forms ranging from complete plural and sound plural and broken plural all came together in Dari language and literature, and occupied a place in language. Of course, today's complete and sound plural are not used that much recently and the words that come together in Arabic with these two rules are more commonly used in Dari with the signs of the plural. However, the broken plural have been seen as original and abundant in all areas of our language and literature. For example, the words: judge, merchant, work, counter, cause, etc., all of which come together under the same Arabic rules as judges, businessmen, works, opposites, causes, etc(Kohi, 1986: P 5).

2-2. Borrowing Arabic words:

As mentioned earlier, a lot of Arabic words have entered our language and literature due to several reasons over the time, covering different religious field, political, administrative, social, cultural, literary, and so on. But, it must be said that Dari speakers, in addition to receiving a large number of Arabic words that were not previously in Dari and, also borrowed other words equivalent to those in the ancient language so that the sentences and the poetry of one another were good and beautiful. On the other hand, complete their verbal deficiencies. Now as an example of the claim, some of those words and expressions are briefly written:

2-3. Religious words and expressions, such as:

“roko” (i.e. Bowing), “sajda” (i.e. Prostration), “qiyam” (i.e. Standing), “rakat” (i.e. An individual unit of salaah), “salam” (i.e. Salutation), “haj” (i.e. Pilgrimage), “sadaqa” (i.e. Charity), “momen” (i.e. Believer), “mushrik” (i.e. A person who ascribes partners to Allah), “murtad” (i.e. Tergiversates), “kafer” (i.e. A disbeliever in Allah), “jihad” (i.e. Is used to refer to a war waged by the Muslims for the defense or advancement of Islam), “munafiq” (i.e. Dissembler), etc. (Bayan dictionary, Mojam ul arabi ul hadith).

2-4. Administrative words and expressions, such as:

“wahdanyat” (i.e. Isolation), “hukomat” (i.e. Government), “mamlakat” (i.e. Kingdom), “raiyyat” (i.e. Drove), “milat” (i.e. Nation), “khidmat” (i.e. Serve), “baiat” (i.e. Deal), “khilafat” (i.e. Vicariate), “etaat” (i.e. Obeys), “Ideaa” (i.e. Allegation), “qazi” (i.e. Judge), “taghi” (i.e. Absolutist), “sultan” (i.e. Prince), “tughyan” (i.e. Absolutism), “shurta” (i.e. Police), “khaleefa” (i.e. Khaleefa in the beginning it was a reference to the successor of the prophet. Later on it began to take on the meaning of head of state for a Muslim nation), “hers” (i.e. Avidity), “estikhfaf” (i.e. Belittlement), “ezterar” (i.e. Coercion), “kateb” (i.e. Writer), and etc...

1-5. Mystical and Sufi words and expressions, such as:

“wahdanyat” (i.e. Isolation), “balyat” (i.e. Marble), “hidyat” (i.e. Guidance), “mashiyat” (i.e. Volition), “karamat” (i.e. Dignity), “mudawomat” (i.e. Continuance), “ghaibat” (i.e. Absences), “tareeqat” (i.e. Doctrine), “wilayat” (i.e. Province), “marifat” (i.e. Learning), “tawheed” (i.e. Theism), “mowahhed” (i.e. Unitarian), “kashf” (i.e. Detection), “khafee” (i.e. Be hidden), “tajreed” (i.e. Abstraction), “fana” (i.e. Inexistence), “maqamat” (i.e. Kind of proses), “mujahada” (i.e. Endeavor), “rohani” (i.e. Animist), “elahee” (i.e. Spiritual), “areef” (i.e. Wise Person), “rabani” (i.e. Divine from God) etc...

Briefly, such kind of words and expressions are so abundant in Dari language and literature that it is almost out of reach to count them. So we're just going to end up here and finish our discussion.

3- Discussion:

Each language borrows words from other languages based on their needs. Such as Dari. Arabic language has influenced Dari more than any other language. Many words have been introduced into Dari during eleven centuries. The entry of the Arabic language into the territory of Dari prose and poetry does not refer to a specific time period or to a particular author or poet. But, they have all used words in their prose and poetry.

The second round considers the borrowing phase between the Arabic and Dari languages when Islam emerged on this land. Exactly the same time as the Arab Muslims conquered the land of Ariana and named it Khorasan and called the people of this region to Islam. They also embraced their language and beliefs along with their religion, and their political dominance in Khorasan the Dari language remained silent for a long time, even in the cultural texts of Arabic use and sophistication through the use of Arabic words, were listed for excellence of criteria.

4- Conclusion:

1. There is no language in the world that does not borrow words from other languages, all languages have been influenced by each other, and a language that has not borrowed from other languages is called dead.

2. Arabic and Dari languages have relationships that started in pre-Islamic times and its scope continues to this day 'in the interval, each of them has been affected in some way; but the greatest influence of Arabic language and literature on Dari language and literature happened After Islam.

3. Aspects in which Arabic language and literature have affected Dari language and literature are Borrowing words, Weighing Dari Poems from Arabic arctic, Rhetorical techniques and literature, Borrowing Some poetic templates, Fan of the affidavit, Use of compound, Arabic sentences, phrases and proverbs, Arabic stories and anecdotes.

4. A lot of Arabic words have entered in the Dari language and literature over a variety of reasons over time. These words include different religious, political, administrative, social, cultural, and literary etc...

REFERENCES

1. Aljuz, Khalil. (1973). Laroos(mojam ul arabi ul hadith). France: Laroos library.
2. Jahanbakhsh. (1361). Bayan dictionary. Iran: Hujati publication.
3. Zaif, Shawqi. (1966). Tarikh ul adab ul arabi. Egypt: Darul maarif.
4. Ameer, Hasan. (1378). Farhang Farsi ameed. Iran: Ameer Kabir publication.
5. Farkhari, Ahmad yaseen. (1366). Addakhil wal Murab in Arabic language.
6. Kohi, Abdul Ali. (1365). Mahnama. Kabul: Irfan.
7. Almesri, Husain Mujeeb. (1971). Silat bain al arab wal furas wat turk. Egypt.
8. Haghshenas, Ali Mohammad. (1997). Phonetics. Tehran: 5th edition. Naqsh-e Jahan Publication.
9. Farshid Vard, Khosro. (1984). Arabic in Dari. Tehran: University publication, 4th edition.

10. Shariat, Mohammad Javad. (3005). Dari language grammar.Iran: Asatir publication. 8th edition.
11. Tabari, Tabari History. Iran: Tehran publication, 1st edition.
12. Amdud, Puta. (3003). The Impact of Arabic Poetry on the Evolution of Dari Poetry, translated by Sirous Shamisa, Sedaye. Tehran: Mo'aser Publication.
13. Ṭaha, Nadā. (1991). Comparative Literature. Beirut: Arab Renaissance Publishing House.

6-7 YOSHLI BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORSHINING AXAMIYATI

Gulnoza Ilxom qizi Xasanova
JDPU, MTM kafedrası o'qituvchisi

Xavasxon Yoqubova
Sitora Abdunazarova
JDPU, Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari

ANNOTATSIYA

Yosh avlodni barkamol, sog'lom va komil inson ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorshining axamiyati haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: maktab faoliyatida uyg'unlashuv, ijod qilish, sog'lom va yetuk, milliy qadriyatlar, milliy an'analar, milliy tarbiya, maktab ta'limi, ta'limga sifatli tayyorlash.

ABSTRACT

It is important to educate the young generation in a mature, healthy and perfect human spirit. This article talks about the importance of preparing 6-7 year old children for school education.

Keywords: harmony in school activities, creativity, healthy and mature, national values, national traditions, national education, school education, quality preparation for education.

KIRISH

Jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirish, inson omilini vujudga keltirish davr talabiga aylandi. Maktabga tayyorlov guruh bolalarini sog'lom va yetuk bo'lish masalalari hamisha insoniyatni qiziqtirib kelgan va ijod qilishga yo'naltirgan masalalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi, jamiyat hayotining barcha sohalarida amalga oshirilayotgan poklanish, ma'naviy va jismoniy barkamol yosh avlodni tarbiyalash borasida ham jiddiy o'zgarishlar qilishni taqozo etdi. Jumladan, yoshlarni jamiyatdagi o'rni, yoshlarni tarbiyalashga bog'liq milliy an'analar, sermazmun milliy qadriyatlarning ildizlari ajdodlarimiz merosini o'rganish va ommalashtirish,

milliy tarbiyada umuminsoniy qadriyatlarining o'rnini yuksaltirish va uning maktab faoliyatida uyg'unlashuvini ta'minlash, o'zbek oilasiga xos xususiyatlarni (mentalitetini) yaratish va keng targ'ib etish jamiyatning asosiy negizi hisoblanmish istiqloq mafkurasiga mos shaklan va mazmunan shakllantirish bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlashning garovidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tayyorlov guruh bolalarini maktab ta'limiga maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanayotganida tayyorlanadi. Bunda u maktabda o'quvchilarga qo'yiladigan har xil talablar bilan tanishadi, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi. Ta'limga psixologik tayyorlik deganda, bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi. U maktab ta'limiga avval psixologik jihatdan tayyorlanadi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga etarli darajada rivojlanadi. 6-7 yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofliqi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Bola diqqatining xususiyatlari roli va syujetli o'yinlarda, rasm chizish va qurish-yasash mashg'ulotlarida, loy hamda plastilindan o'yinchoqlar tayyorlashda, o'zgarlar nutqini idrok qilish va tushinishda, matematik amallarni yechishda, hikoya tinglash va tuzishda ko'rinadi.

NATIJALAR

Bola o'z diqqatini muayyan ob'ektga yo'naltirish, to'plash, taqsimlash bo'yicha ma'lum darajada ko'nikmaga ega bo'lib, o'z diqqatini boshqarish va kerakli paytda to'plashga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli, ajoyib-g'aroyib, kishini taajjubga soladigan ma'lumot va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'l-sa, endi o'z xohish-irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi, bolaning ana shu faolligi xotirasining muayyan darajada rivojlanganini bildiradi. U she'r, hikoya va ertaklarni esda qoldirish uchun go'yo takrorlashi, yod olishning eng qulay yo'l va usullaridan foydalanishi ta'lim jarayonida unga juda qo'l keladi. Birinchi sinf o'quvchisi ko'pincha yaqqol obrazli xotiraga suyanib bilish faoliyatini tashkil etsa ham, bu ish xotiraning boshqa turlarini inkor qilmaydi, aksincha, ta'lim so'z-mantiq xotirasini

taqozo etadi. Soʻz– mantiq xotirasining mavjudligi maʼnosini tushunib esda olib qolish jarayonining samaradorligi ortishiga keng imkoniyat yaratadi. Tajribadan maʼlumki, bola maʼnosiz soʻzlardan koʻra maʼnodor tushunchalarni birmuncha tez va mustahkam eslab qolish xususiyatiga ega. Uning nutqi maktab taʼlimiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqotga kirishish, kishilarning fikrini uqib olish va toʻgʻri idrok qilish darajasida, nutqining tuzilishi esa grammatika qoidalariga mos, mantiqan izchil, ifodali, miqdor va koʻlam jihatdan fikr almashishga yetarli boʻladi.

MUHOKAMA

Yirik psixologlarning tadqiqotlariga qaraganda oqilona tashkil qilingan taʼlim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarning tafakkurini jadal rivojlantiradi. Masalan, ular lingvistika, fizika, matematikaga doir ilmiy tushunchalarni oʻzlashtiradilar, soddaroq masalalar tuzadilar, engilroq mashqlarni bajara oladilar, ijodiy va mahsuldor fikr yuritishga intiladilar.

1. Olti yoshli bolaning maktab taʼlimiga psixologik jihatdan tayyorligining obektiv tomoniga reja asosida, tartibli, maqsadga yoʻnaltirilgan, bola turmushi va faoliyatining tafovutlari, sharoitlari, oʻziga xosligi, uning sihat-salomatligi, usuliy jihatdan tayyorgarligi, oddiy koʻnikmalarni oʻzlashtirgani kabi omillar kiradi.

2. Bolani maktab taʼlimiga psixologik tayyorlanishining subʼektiv tomoniga esa uning maktabda oʻqish xohishi, intilishi, katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish istagi mazkur tayyorgarlik bilan uzviy bogʻliqdir. Bolada shu davrga kelib, oʻqish, bilim olish haqida toʻgʻri tasavvur shakllanadi. U maktab jamoasi aʼzolarining masʼuliyatli vazifalarini anglaydi va ularga itoat qilishga, ularning koʻrsatmalarini bajarishga moyil boʻladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bola maktab oʻquvchisi boʻldi. Uning hayotida burilish yuzaga keldi. Uning asosiy faoliyati, birinchi va eng muhim vazifasi oʻqish, yaʼni yangi bilimlarni koʻnikma va malakalarni orttirishdan, tabiat hamda jamiyat haqida sistemali maʼlumotlar toʻplashdan iborat boʻlib qoladi. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarda oʻqishga nisbatan yuksak javobgarlik munosabati birdaniga tarkib topib qolmaydi. Garchi bunda anchagina individual farqlar kuzatilsa ham, oʻqishga boʻlgan munosabatlar va motivlarning rivojlanish dinamikasi odatda qonuniy xarakterga ega boʻladi. Yuqorida koʻrsatib oʻtilganidek, odatda, yetti yoshli bolalar taʼlimning boshlangʻich davrida maktab mashgʻulotlarining yaqin kelajakdagi istiqbollarni ijobiy idrok qiladilar. Bolalarda hatto xarakterli xususiyatlari jihatidan farq

qiladigan o‘ziga xos ehtiyoj ham bor. Bu aslida, hali o‘qishga, bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoj emas, biron yangi narsani, tevarakatrofdagi voqelik hodisalarini bilishga bo‘lgan ehtiyoj ham emas, balki o‘quvchi bo‘lish ehtiyojidir desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

REFERENCES

1. F.R.Qodirova. R.M Qodirova. «Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi». T., «Istiqlol», 2006.
2. Axmedjanov M.M., Xo‘jaev B.Q., Hasanova Z.D. Pedagogik mahorat- Buxoro Davlat universiteti, 2014
3. Manzura, N. (2021). Sustainable Activity in the Teaching Profession and Its Foundations. *PsychologyandEducationJournal*, 58(2), 1339-1345.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta‘limda innovatsion texnologiyalar / Ta‘lim muassasalari o‘qituvchi-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. – T.: “Iste‘dod” jamg‘armasi, 2008. – 180 b.

AYOLLAR FUTBOLINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI

J. A. Zulxaydarov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Jismoniy tarbiya nazariyasi” kafedrası
o‘qituvchisi

S. D. Abduraximov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Jismoniy tarbiya nazariyasi” kafedrası
o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola yurtimizda ayollar futbolini rivojlantirish yo‘llari, soxada faoliyat olib borayotgan mutaxassislarning fikr-mulohazalari talqin qilingan. Soxani rivojlantirishning eng samarali yo‘llarini amalda tadbiq etishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Ayollar futboli, professional shartnomalar, moddiy-texnik baza, ayollar futbol musobaqalari, Ayollar futboli mutaxassisligi, Ayollar oliy ligasi

ABSTRACT

This article describes ways to develop women's football in our country, opinions of experts working in the field. It is aimed at implementing the most effective ways of developing the field

Keywords: women’s football, professional contracts, financial and technical base, women football competitions, women football spequality, women high league

KIRISH

Zamonaviy futbol millionlar o‘yinidan milliardlar o‘yiniga aylanib ulgurdi. Futbolning ko‘lami va ahamiyati kundan kun ortib bormoqda. Futbol bo‘yicha erkaklar o‘rtasida jaxon chempionati Olimpiada musobaqalaridan so‘ng jaxonning eng qiziqarli va tomoshabop musobaqasi bo‘lib turibdi. Zamonaviy futbol nafaqat erkaklar balki, ayollar o‘rtasida ham sevimli sport turiga aylanmoqda. Mamlakatimizda ham futbolga hususan ayollar futboliga bo‘lgan etibor ham yildan-yilga ijobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Jumladan, Prezidentimizning 2019-yil 4-dekabr sanasidagi “O‘zbekistonda futbolni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5887 sonli farmonida ham mamlakatimizda futbolni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ayollar futbolini rivojlantirish, ayollar futbol jamoalarini infratuzilmalarini takomillashtirish, ayollar o‘rtasida chempionat va birinchi liga

musobaqalarida raqobatbardosh jamoalarni yaratish, yurtimizda yosh qizlar orasida futbolga qiziqishlarini orttirish borasida bir qator vazifalar belgilangan va bu orqali ayollar terma jamoasi uchun nomzodlarni shakllantirish terma jamoa va klublar o'rtasidagi xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarni qo'lga kiritish asosiy maqsad qilib olingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Osiyo futbol konfederatsiyasi tomonidan 2021-yildan boshlab kamida bir yosh toifasida, FIFA tomidan 2 ta yosh toifasida ayollar o'rtasida musobaqalar tashkil etish vazifasi qo'yilganidan keyin, har bir ayollar professional futbol klublari negizida U-14 va U-16 yosh toifasida O'zbekiston chempionatlari tashkil etildi. 2022-yil ayollar o'rtasida ayollar musobaqalarida 10 ta jamoa g'oliblik uchun baxs olib borishdi. 2022-yilgi O'zbekiston chempionati musobaqasi 3 davrada tashkil etilishi belgilangan va 2-davra yakuniga ko'ra yuqori besh o'rinni egallagan jamoalar yakuniy final bosqichida musobaqa g'olibligi uchun baxs olib borishadi.

Bundan tashqari, bu yilgi mavsumdan ayollar o'rtasida birinchi liga musobaqalari start oldi va 5 ta jamoa g'oliblik uchun baxs olib borishdi.

O'zPFL va O'FA tomonidan ayollar futbol jamoalarining U-14 va U-16 jamoalarini shakllantirish va ularga sarf etiladigan harajatlarni hisobga olib, O'zbekiston chempionati va jamoalardan badal pullaridan ozod etilganligi bu jamoalarning yosh toifasidagi jamoalarga e'tibori va asosiy jamoaning tarkibini shakllantirish uchun asosiy omil bo'lmoqda. Bundan tashqari, O'zPFL bu yosh toifasidagi qizlar bilan shartnoma tuzish talabini olib tashlaganligi jamoalar uchun sarf-harajatlarni bir muncha kamayishiga zamin yaratdi. Asosiy maqsad ayollar futbolini rivojlantirishda yosh qizlarni futbolga bo'lgan qiziqishlarini orttirish va ularni rasmiy musobaqalar orqali mahoratlarini shakllantirishga qaratilmoqda.

O'FA hamda O'zPFL jamoalarga qulaylik yaratish maqsadida U-14 musobasini hududiy futbol assosiasiyalari yordamida o'tkazadi. Ayollar jamoalari qoshida esa U-16 jamoalari tashkil etiladi. Bunda: -mazkur yosh toifasidagi qizlar bilan shartnoma imzolash majburiyati bo'lmaydi, futbolchi qizlar kelishuv bitimi asosida qabul qilinadi. Demak, klublar oylik-maoshlar uchun ortiqcha chiqim qilmaydi;

-musobaqa markazlashtirilgan formatda o'tkaziladi va katta harajatni talab qilmaydi;

-U-16 yosh toifasida asosan mahalliy qizlar to'p suradi. Bu esa yashash va ovqatlanish uchun katta harajat qilishga olib

kelmaydi. Pirovardida hududlarda futbolchi bo'lish istagidagi qizlarning millionlar o'yiniga kirib kelishi uchun sharoit yaratadi;

O'z navbatida O'zPFL jamoalarga qulaylik yaratish maqsadida ayollar jamoalaridan badal puli olish odatiga chek qo'yadi, ayollar jamoalari badal pullarisiz musobaqalarda ishtirok etadi. Ortirilgan pul U-16 jamoasi harajatlariga sarf etiladi.

Maqsadi: Yurtimizda ayollar futbolini rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va mutasaddi tashkilotlarga takliflar berish. Qizlar orasida futbolni targ'ib etish usullarini amalga oshirish.

Vazifalari:

1. Ayollar futboli haqida jamiyat fikr-mulohazalarini o'rganib chiqish;
2. Sohani rivojlantirish uchun asosiy omillarni aniqlab olish;
3. Turli yosh toifasida ayollar futboli musobaqalarini yo'lga qo'yish.

So'rovnomada har bir qatnashuvchi o'zining shaxsiy fikrlari ayollar futbolini rivojlantirish chora-tadbirlari yoritib berishdi.

Mamlakatimizda ayollar futbolini rivojlanritish uchun qanday ishlarni amalga oshirish zarur degan savolga ko'plab insonlar turlicha javob berishi mumkin. Shu holatlarni hisobga olib, biz ham shu soha bo'yicha mutaxassislar, ayollar futboli ishtirokchilari (murabbiylar, ayol futbolchilar), Oliy ta'lim jismoniy madaniyat va sport sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, Xotin-qizlar sporti yo'nalishi talabalari bilan ochiq so'rovnoma o'tkazdik.

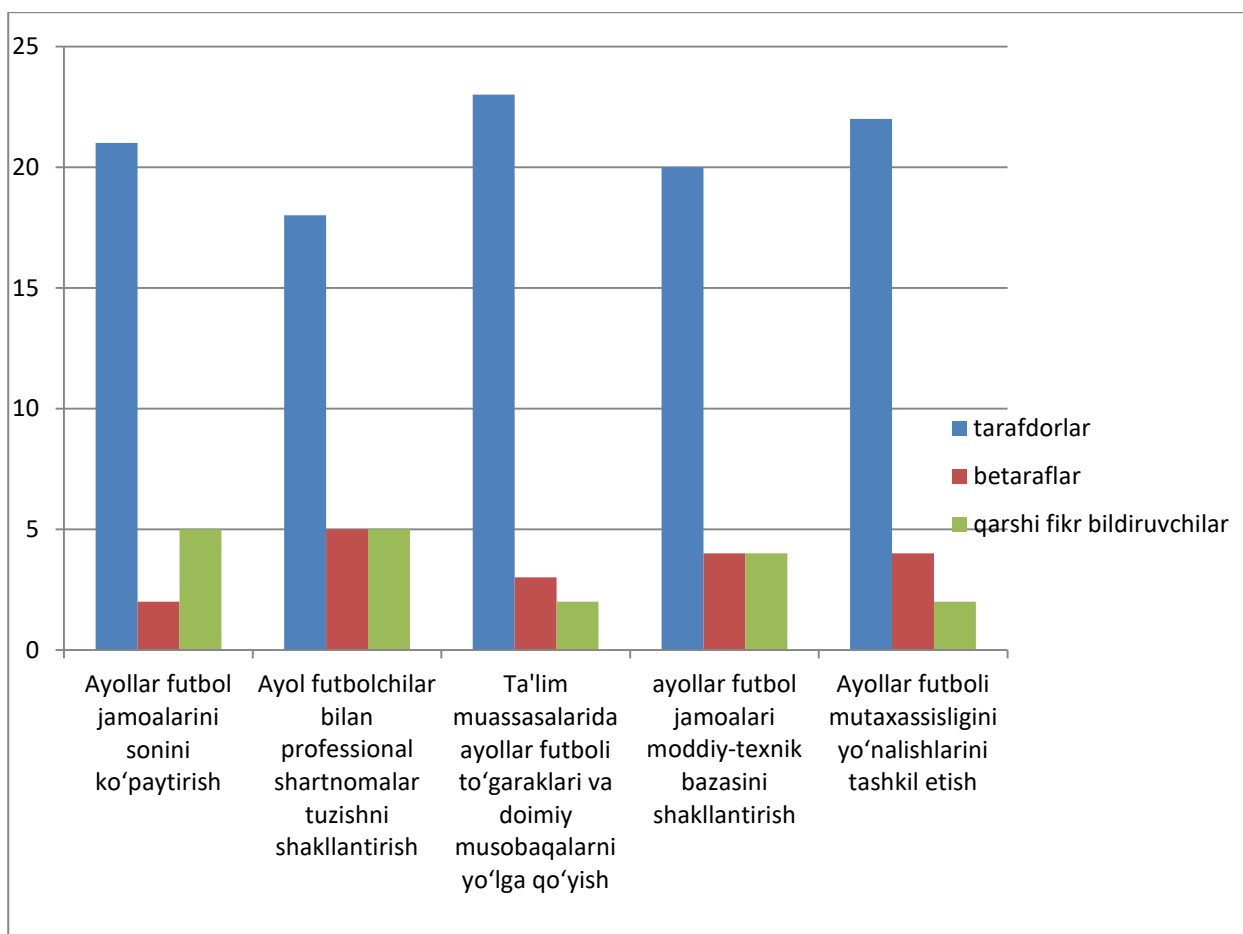
No	Anketa savollari	Xa	Yo'q
1.	Yurtimizda ayollar futboliga bo'lgan e'tibor sizni qanoatlantiriladimi?	13	15
2.	Ayollar futboli o'rtasidagi musobaqalarni kuzatib borasizmi?	25	3
3.	Ayollar futboli uchun yaratilgan shart-sharoitlar (ayollar jamoalaridagi) sizni qoniqtiradimi?	15	13
4.	Ayollar oliy liga baxslari uy-safar tizimida o'tkazilishi foydali deb o'ylaysizmi?	22	6
5.	Ayollar o'rtasida O'zbekiston kubogi baxslari bitta uchrashuvda g'olib aniqlanishi foydali deb hisoblaysizmi?	18	10
6.	Oliy ta'lim muassasalarida ayollar futbol jamoalari va mutaxassisliklari ochilishi shu soha rivojiga foydali bo'ladi deb hisoblaysizmi?	26	2
7.	Ayollar futbolini rivojlantirish uchun yana qanday ishlar amalga oshirilishi kerak deb hisoblaysiz?	Shaxsiy fikrlar taqdim etiladi	

So'rovnomada ayollar futboli yoki jismoniy tarbiya va sport soxasiga aloqador bo'lgan mutaxassislardan (asosan ayollar) 28

nafari ishtirok etdi va ulardan ayollar futboli haqidagi fikr-mulohazalari o'rganib chiqildi. Ishtirokchilarning 13 nafari (46,4%) yurtimizdagi ayollar futboliga bo'lgan e'tibor qanoatlanishi ma'lum bo'ldi. 25 nafari (89,2%) doimiy ravishda ayollar musobaqalarini bevosita stadiondan yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali kuzatib borishi ma'lum bo'ldi. 15 nafar (53,5%) ishtirokchi ayollar futbol jamoalarida yaratilgan shart-sharoitlardan qoniqishi ma'lum bo'ldi. Ayollar oily liga baxslarini uy-safar tizimida o'tkazish 22 nafar (78,5%) va kubok baxslarining bir uchrashuvdan iborat g'olibni aniqlash tizimini 18 nafar (64,2%) ishtirokchiga maqul keldi. 26 nafari (92,8%) ishtirokchi Oliy ta'lim muassasalarida ayollar futbol jamoalari va mutaxassisliklari ochilishi shu soha rivojiga foydali bo'ladi deb hisoblashi ma'lum bo'ldi.

So'rovnomada eng asosiy ohirgi savol bo'yicha mutaxassislarning ayollar futbolini rivojlantirishda asosiy e'tibor berilishi lozim bo'lgan jihatlarni so'ralganda quyidagicha taklif va mulohazalarni oldik:

Berilgan fikr mulohazalarning eng dolzarblarini tanlab olib, biz yana barcha so'rovnoma qatnashchilaridan 5 ta asosiy e'tibor

qaratilishi lozim bo'lgan masalalar yuzasidan fikrlari so'raldi. Ayollar futbol jamoalarini ko'paytirish zarur degan fikrga 22 nafar ishtirokchi qo'shilgan bo'lsa yana 2 nafari betaraf va 5 nafari qarshi fikr bildirishdi. Ayol futbolchilar bilan professional shartnomalar tuzishni targ'ib etish fikriga 18 ta tarafdor, 5 tadan betaraf va qarshi fikr bildiruvchi bor ekanligi ma'lum bo'ldi. Ta'lim muassasalarida ayollar futboli sport to'garaklari va doimiy hududiy musobaqalar tashkil etishni yo'lga qo'yish fikriga 23 ta ijobiy 2ta salbiy va 3 ta betaraf fikrlar bildirildi. Ayollar futbol jamoalarininig moddiy-texnik bazasini shakllantirish zarurligi fikriga 20 ta tarafdor, 5 tadan betaraf va qarshi fikr bildiruvchi bor ekanligi ma'lum bo'ldi. Va ohirgi so'rov ayollar futboli mutaxassisligini tashkil etish ayollar futbolini rivoji uchun asosiy omillardan biri bo'lishi to'g'risidagi fikrga 22 ta ijobiy, 4 ta betaraf va 2 ta salbiy fikrlar bildirildi.

XULOSA

Yurtimizda ayollar futbolini yanada rivojlantirish, yosh qizlarni futbolga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish borasida bir qator e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar aniqlab olindi. Bulardan eng muhimlari:

- Ayollar futbol jamoalarini moddiy-texnik bazasini shakllantirish, turli yosh toifasidagi mashg'ulotlar va musobaqalar tashkil etish;
- O'zPFL, O'FA va ta'lim vazirliklari hamkorlikda maktab, o'rta va oliy ta'lim tizimida ayollar futbol musobaqalarini doimiy yo'lga qo'yish;
- O'zDJTSU va uning filliallari, pedagogika universitetlari jismoniy madaniyat yo'nalishi negizida ayollar futboli mutaxassisliklarini ochish va ayollar futboli mutaxassislarini yetqazib berish;
- Ayollar futbol jamoalari uchun turli subsidiyalar ajratish.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-dekabr sanasidagi "O'zbekistonda futbolni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5887 sonli farmoni.
2. Жавлонбек Абдукахор ўғли Зулхайдаров. Футболчиларни тайёрлаш жараёнидаги мусобақалар фаолияти кўрсаткичларини тахлил қилишнинг ахамияти. Academic research in educational sciences (ares), volume 2, issue 10,764-770.
3. Абдулахатов А.Р. Зулхайдаров Ж.А. Профессионал футболчиларни жисмоний тайёргарлиги бўйича моделлаштириш меъёрлари. Муғаллим , 1(1)2022, 106-110.

4. Зулхайдаров Ж.А. Юқори малакали футболчиларни махсус чидамкорлигини ривожлантириш. Интернаука.23(199) 2021г. 55-56.

5. Zulxaydarov J.A. O‘zbekistonda stritbol-sport turini rivojlantirish. PROSPECTS FOR THE NATIONAL SPORT DEVELOPMENT OF – KURASH. April 8-9.2022. chirchiq-2022.

МИЛЛИЙ МЕРОСДА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Нигора Аъзамкуловна Буранова

Тарих фанлари номзоди, доцент ТАҚИ

nigoraburanova53@mail.ru

Ушбу мақолада адолатли давлатни бошқаришда файласуф, тарихчи, шоирларимиз яъни буюк алломаларимизнинг ахлоқий қарашлари, уларнинг жамият ва инсон маънавий ҳаётининг энг муҳим ахлоқий қоидаларини ривожлантиришга эътиборини қаратганлиги атрофлича ёритилган.

Калит сўз: ахлоқий қадриятлар, маънавият, жамият, ижтимоий-сиёсий қарашлар, олимлар, қомусийлик, мутафаккирлар, сиёсат, инсонийлик, давлат.

КИРИШ

Маълумки, инсон табиатан эркинликка, эзгуликка интилиб яшайди. Бундай эркинлик ахлоқий қадриятлар билан барҳаёт бўлиб, инсоният учун кулфатлар келтирувчи урушларга, ёвузликка қарши халоскор ғоялар сифатида вужудга келган. Шу тариқа IX ва XIII асрлар Ўрта Осиё халқлари ўз мустақиллиги йўлидаги курашлари ва интилишлари бу ўлканинг маънавий жиҳатдан юксалишига олиб келади.

Мазкур даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашларни ўрганар эканмиз, бу даврда Мовароуннаҳрда етук олимлар - Мотурудий, Бухорий, Термизий, Насафий, Яссавий, Паҳлавон Маҳмуд, табиатшунос олимлар - Хоразмий, Фарғоний, Журжоний, Чағминийлар, қомусий билим эгалари Форобий, Ибн Сино, Беруний шу даврнинг маҳсули бўлиб вояга етди. Румий, Фирдавсий, Рудакий, Носир Хисрав, Умар Хайём, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Наршахий, Байҳақий каби файласуф, тарихчи, шоирлар шу даврда яшаб ижод этдилар.

Бу ўринда шунга эътибор қаратиш лозимки, бир қарашда илм-фаннинг маълум бир соҳасига йўналтирилгандек туюлган юқоридаги олимлар асарлари ўзининг қомусийлиги билан аҳамиятга эга. Яъни, бу даврда яшаб ижод қилган мутафаккирларимизнинг ижодларига қомусийлик хосдир. Шунингдек, Ўрта Осиёда IX – XIII асрларда яратилган маданият давлатчилик ривожига янги назарий қарашлар ва таълимотларнинг вужудга келишига ҳам замин тайёрлайди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашлар ривожини таҳлил қилар эканмиз, XI асрда яшаб ижод қилган Зайниддин Муҳаммад Ғаззолийнинг «Кимийи саодат» асарига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Бу асарда мутафаккир жамият ва инсон маънавий ҳаётининг энг муҳим ахлоқий қоидаларини ривожлантиришга эътиборини қаратади. Бу борада Муҳаммад Ғаззолий инсон ҳақиқатининг мазмуни ва моҳиятини асослашга ҳаракат қилади. Масалан, у шундай дейди; «Билгилки, дилнинг ҳақиқатини танимоқ то дилнинг вужудин билмагунча ҳосил бўлмас. Аввал дилнинг вужудин билғайсен. Андин кейин дил ҳақиқатини танимоқни талаб қилғайсенким, ул нечук нимарсадур? Аммо дилнинг вужуди зоҳир билан бирла эрмасдурким, бадан ўлукларда ҳам бордур. Аммо жон йўқдур. Бизлар дил деб ҳақиқатни руҳни айтурмиз»[1].

Дарҳақиқат, мутафаккир, аввало, инсоннинг руҳий оламини бойитишга, унинг асосида нима бирламчи бўлмоғи лозимлигига қаратилган ғояларни илгари суради. Бундай ғояларнинг заминида ўзликни англаш, ҳақиқатни таниш ва шу орқали дилнинг муолажасига эришиш каби муаммоларнинг ечимини кузатиш мумкин.

Мақолада мантикийлик, функционал-тизимлилик, таҳлил, моделлаштириш каби методлардан, шунингдек республикамиз тарихчи олимлари тадқиқотларидан унумли фойдаланилган.

НАТИЖАЛАР

Мазкур даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашларнинг ривожини таҳлил қилар экан, Юсуф Хос Хожиб ижодига ҳам алоҳида аҳамият қаратиши лозим. Унинг мазкур асарига давлат ва унинг бошқарувига дахлдор ахлоқий масалалар ҳам катта ўрин тутган. «Қутадғу-билиг» ижтимоий - фалсафий асар бўлиб, дoston муаллифи ўз замонасининг илмини мукамал ўрганган етук маърифатли шахслардан бўлган. У юнон фалсафасини чуқур билиб, давлат бошқарувида ахлоқий қарашларни дostonда кенг шакллантирган. «Қутадғу билиг» давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ҳамда сиёсий-ахлоқий муносабатларнинг жамиятда тутган ўрни тўғрисидаги фикрларни мужассам этган «сиёсатнома»,- деб ҳисоблаш мумкин[2]. Юсуф Хос Хожибнинг ахлоқий қарашлари унинг сиёсий ва ижтимоий қарашлари билан чамбарчас боғланиб кетган. Унинг фикрича, ҳокимларнинг ва уларга тобе кишиларнинг ҳар томонлама ахлоқий камол топиши давлатнинг сиёсий жиҳатдан мустаҳкамланишига, обрў-

эътиборининг ошишига олиб келади[3]. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш уқуви билан ҳам сийлайди»[4],-деб барча ишларда тажрибали, ёмонликни дарҳол сезувчи, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатга ташна, кичикларга таянувчи, адолатпарвар, садоқат каби сифатларнинг соҳиби бўлиши шартлиги таъкидланади.

Бу асарни ўрганиш жараёнида унинг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиши лозим. Яъни, у давлат бошқаруви учун масъул шахслар жамиятнинг илмий ва маданий салоҳиятини, адолатли давлат асосларини яратувчи куч деб билган. Масалан, у, зиёлилар тўғрисида шундай дейди: - «Ҳақиқий зиёли ҳақиқат таянчи бўлади. Агарки оламда донишлар бўлмаганда, ерда ризқ-рўз унмас эди. Уларнинг зиёси халқ йўлини ёритувчи машъалдир. Донишларга ширин сўз билан баҳра бер, моддий манфаатини қондиришга ҳаракат қил»[5]. Демак, агар биз демократияни жамиятнинг юксак маданий шакли деб қарайдиган бўлсак, унда аждодларимиз яратган мерос бевосита адолатли давлатнинг ахлоқий асоси бўлиб хизмат қилади.

IX-XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий қарашлар ривожини таҳлил қилар эканмиз, қомусий олим **Ибн Сино** асарларига ҳам албатта мурожаат қилиши лозим. Маълумки, у Ўрта Осиё табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий қарашларининг буюк намояндаси, тиббиёт, фалсафа, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий фикрлар тарихига улкан ҳисса қўшган асарлар муаллифидир.

Ибн Сино асарларини ўрганиш жараёнида унинг қуйидаги ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратиши лозимдир. У фалсафани назарий ва амалий фалсафага ажратади. Ижтимоий-сиёсий масалалар, давлат, жамиятнинг тузилиши, вазифалари, жамоани бошқариш, инсоннинг ахлоқий мезонлари ўрганилади. У фалсафани ўз вазифаси ва предметиға қараб уч қисмға бўлади. **Ахлоқшунослик** - бу инсон шахсиятининг фазилатлари, ахлоқий тушунчалар, қоидаларни ўрганади; **иктисодиёт** - оилани бошқариш, унинг талабларини, вазифа ва фаолиятини таъминлаб туриш учун зарур бўлган масалаларни ўрганади; **сиёсат** - бу давлатни идора этиш ва бошқариш, ҳукумат ва фуқароларни ҳамда давлатлар ўртасидаги муносабатларни таъминлаш масалаларини ўрганади[6].

МУҲОКАМА

Ушбу даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашлар ривожини ўрганар экан, бу даврнинг йирик мутафаккири ва давлат арбоби Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асарини албатта мутолаа қилиш лозим. У мазкур асарида давлат бошқаруви, унинг мукаммал тизимини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмаслик, қолаверса, бир кишига барча ваколатларни бериш зиёнлари, давлат амалларини топширишда назорат қилиш чораларини кўриб бориш ҳамда уларнинг итоат ва ижро сифатлари билан давлат истиқболини ва бунда бошқарувнинг бир маромдаги фаолиятини таъминланиш тўғрисидаги фикрларини ривожлантиради. Айниқса, Низомулмулкнинг - «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тadbир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»[7], деган қарашлари аждоқларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиботларига нечоғли даражада аҳамият берилганлигидан далолат беради.

Даврлар ўтгани сайин буюк аждоқларимиз қолдирган маънавий мероснинг кадр-қиммати янада ошиб бормоқда. Унинг асарларини ўқиб, темурийлар даври маданий ва ижтимоий ҳаётидан, ўша давр жаҳон халқлари тарихидан хабардор бўламиз. Халқимизнинг илмий-тарихий меросини чуқур ўрганиш ва ўсиб келаётган ёш авлод ўртасида кенг тарғиб қилиш, уларда буюк анъаналарга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотишга кўмаклашиш устувор мақсадлардан саналади. Аждоқларимиз яратган асарларда миллат тақдири, бирлиги, эл-юрт қайғуси, юртни ободонлаштириш, илм, санъат ва адабиётни ривожлантириш масалалари кенг ёритилган. Бундан ташқари, бебаҳо асарларда Ватанга муҳаббат, меҳнатга садоқат, ахлоқий юксакликка интилиш, гўзаллик ва мурувват, меҳр-шафқат, шахс эркинлиги, ижтимоий адолат учун кураш ғоялари ҳам акс эттирилган[8].

ХУЛОСА

Мустақиллигимиз шарофати билан миллий-маънавий меросимизни ўрганиш имконияти халқнинг тарихий хотирасини тиклашда, давлатчилик маданиятимизни ўзлаштирган сари руҳан-маънан соғлом ва бақувват бўлишда, олдимизда турган мақсадларимизни амалга оширишда фаол бўлишимизга хизмат қилмоқда. Миллат руҳияти кучли бўлсагина, давлат тараққиёти ва истиқболи порлоқ бўлади.

Шарқда инсонни улуғлаш, унинг ақлий, табиий, бадиий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик,

юксак ахлоқий қонун-қоидалари намоён этилган. Универсаллик - қомусийлик, барча нарса билан қизиқиш IX ва XIII асрлардаги давр маданиятининг муҳим томонларидан бири бўлган. Бундай илмий маданият имкониятларидан фойдаланиш давлат қурилиши ва бошқарувининг назарий негизларини адолат, инсонпарварлик тамойиллари асосида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асосларини ривожлантиришга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Ғаззолий З.М. Кимиёи саодат. –Т.: Камалак, 1994, - Б.64.
2. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Фан, 1971.
3. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Ўзбекистон, 1995. – Б. 93.
4. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Фан, 1971. – Б. 329.
5. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Фан, 1971. – Б. 649-651.
6. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.67.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: 1997. – Б.75.
8. http://www.ud.uz/uz/unique_charming/great_personality/

SOME INNOVATIVE TECHNOLOGIES WHICH'RE CONDUCTING WITH GAMES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Gapparova Alfiya Narimanovna

Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

ABSTRACT

Present article is devoted to gaming educational technologies and their application in foreign language lessons. The functions and value of game forms of education in the educational process in a foreign language are revealed. Particular attention is paid to the classification of language and speech games. Based on the analysis of existing classifications, the authors propose their own classification, focusing on creative and role-playing games in foreign language lessons.

Keywords: gaming technologies; classification of games; didactic games, role-playing games.

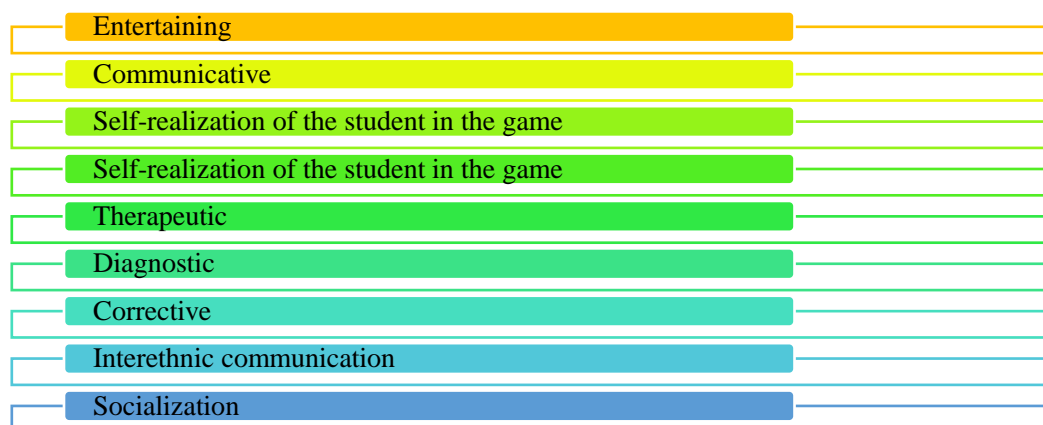
Introduction

As we know the game as a method of teaching, transferring social experience, has been used since antiquity. In a modern school, game activity is used by teachers:

- as an independent technology for mastering a concept, topic, and even a section of a subject;
- as an element of a more general technology;
- as a lesson or part of it (introduction, control);
- as a technology for extracurricular activities.

The concept of "game pedagogical technologies" includes a rather extensive group of methods and techniques for organizing the pedagogical process in the form of various pedagogical games. Unlike games in general, a pedagogical game has an essential feature - a clearly defined goal of learning and a pedagogical result corresponding to it, which can be substantiated, explicitly identified and characterized by an educational and cognitive orientation [2, p. 140–146].

Discussion: The place and role of game technology in the educational process, the combination of game and learning elements largely depend on the teacher's understanding of the functions of pedagogical games. Of particular note are the following:

Entertaining: the game is strategically only an organized cultural space for the student's entertainment, in which he goes from entertainment to development.

Communicative: the game is a communicative activity that allows the student to enter the real context of the most complex human communications.

Self-realization of the student in the game: the game allows, on the one hand, to build and test a project for removing specific life difficulties in the student's practice, on the other hand, to identify shortcomings in experience.

Therapeutic: the game is used as a means of overcoming various difficulties that students have in the course of communication or learning.

Diagnostic: the game provides an opportunity for the teacher to diagnose various manifestations of the student (intellectual, creative, emotional, etc.).

Corrective: in the game, the process of making changes in the student's personal structure occurs naturally.

Interethnic communication: the game allows the student to learn universal values, the culture of representatives of different nationalities.

Socialization: the game is one of the best inclusion of the student in the system of social relations.

The pedagogical value of the game, in our opinion, lies in the fact that it is the strongest motivational factor, since the student is guided by personal attitudes and motives.

Game technologies contribute to the actualization of various motives of educational activity, and above all, such as:

- communication motives;
- moral motives;
- cognitive motives.

Motivation of gaming activity is provided by its voluntariness, opportunities for choice and elements of

competition, satisfaction of needs, self-affirmation, self-realization.

One of the urgent problems of modern methods of teaching foreign languages is the organization of teaching student of different ages using gaming technologies. The urgency of this problem is caused by a number of factors. Firstly, the intensification of the educational process sets the task of finding means to maintain students' interest in the material being studied and to intensify their activity throughout the lesson. Educational games are an effective means of solving this problem. Secondly, one of the most important problems of teaching a foreign language is the teaching of oral speech, which creates conditions for the disclosure of the communicative function of the language and allows you to bring the learning process closer to the conditions of real learning, which increases the motivation to learn a foreign language. Involving students in oral communication can be successfully carried out in the process of gaming activities.

We propose to classify games used in foreign language (FL) lessons into two main groups:

Didactic games, which include grammatical, lexical, phonetic and spelling games that contribute to the formation of students' speech skills. Unlike games in general, a didactic game has an essential feature - a clearly defined learning goal and a result corresponding to it, which can be substantiated, explicitly identified and characterized by an educational and cognitive orientation. In the didactic game and through it, the players must learn something. The didactic game is characterized by the following:

- connection with a specific learning goal;
- the ability to repeat, interrupt or start over at any time;
- openness, i.e., the end of the game is not precisely defined;
- following explicit rules that can be changed by players;
- satisfaction from participation, lack of "consequences" for the players (this activity should not be evaluated in any way).

In our opinion, the fundamental difference between didactic games and exercises and tasks is that:

Firstly, there is no set pattern of behavior in the game, and the participant himself chooses a possible variant of speech interaction and evaluates the result of its implementation. The only limiter of the content and form of the game is the educational material (lesson topic, goal, planned results).

Secondly, the game, as a rule, is of a competitive, competitive nature. The student, entering into relationships with partners in the game, evaluates his strength not only in

comparison with other players. The game allows him to objectively assess his capabilities.

Thirdly, in the game, students learn interpersonal and group communication, learn to choose the best means of solving (linguistic and non-linguistic) conflict situations. In the game, abilities are formed to correlate their actions with the actions of other players, that is, to cooperate.

Games with language material are introduced formally for educational purposes and serve both to reinforce structures and grammatical rules, and to automate certain speech skills. The goal of the game and its course can be easily planned in advance and clearly explained. They are suitable for teaching purposes in traditional classes. Games of this kind contribute to the systematization of foreign language material in a simple game scheme: bingo-lotto, games in pairs, board games, crossword puzzles, etc. Most often, these games are introduced to practice spelling or systematize vocabulary.

Didactic games "in the language" are used primarily to consolidate the skills of listening, reading, speaking and writing. A didactic communicative game involves such an organization of the joint communicative activity of the teacher and students, during which the peculiarities of the speech behavior of schoolstudentren are simultaneously manifested and foreign language communicative skills are formed.

Creative, role-playing games are one of the ways of teaching foreign languages. Terms like role play, simulation, drama, and play are often used interchangeably, but they actually have different meanings. The difference between role plays and simulations lies in the authenticity of the roles played by the students. In simulation, students play their natural role, in other words, the role they play in real life (for example, the role of a buyer or booking transport tickets). In a role-playing game, students play a role that they do not play in real life (for example, a prime minister or a rock star). The role-playing game can be considered as one of the components or element of the simulation. Thus, in a role-playing game, the participants assign roles that they act out within the scenario. In simulation, attention is focused on the interaction of one role with other roles, and not on playing individual roles. In one way or another, role play prepares students for social interaction in a different social and cultural context.

Thus, role play is a very flexible learning activity, with a wide range of possibilities for variety and imagination. Role-playing games make extensive use of various communication techniques, thereby developing fluency in the language, interaction in the classroom and increasing motivation. A role-playing game improves students'

conversational skills in any situation, because almost all study time in a role-playing game is devoted to speech practice, while not only the speaker, but also the listener is as active as possible, since he must understand and remember the partner's remark, correlate it with the game situation, determine how relevant it is to the situation and the task of communication and respond correctly to it. For shy students, role play helps by providing a mask with which students with communication difficulties are released. Plus, it's fun, and most students would agree that having fun leads to better learning.

In turn, role-playing games can be classified as follows:

Short-term role-playing game, which is the simplest and fastest type of game play lasting from 10 to 30 minutes. It can be based on text or dialogue. An example of this game can be presented in the form of an interview. Students are divided into pairs, after which they are given pictures depicting various problematic situations (environmental pollution, deforestation, lack of food in zoos). One of the students takes the role of the interviewer, the other the role of the respondent. The task is to describe the problem and propose a solution. The game component consists in the fact that experts are also appointed among the students, whose task is to draw up a criterion for evaluation and subsequently evaluate all the speakers and point out the mistakes made. During this game, there is a high motivation and desire of students to show themselves, because artistry can be one of the evaluation criteria.

A full-fledged role-playing game in which students are given a description of the situation and their roles. The duration of this type of games takes on average one or two lessons. As an example, consider verbal role-playing games. This archetype of games occurs through the verbal interaction of participants describing the actions of their game characters, and a mentor, who can be a teacher describing the realities of the game world. One of the most famous board word games is Mafia. The role-playing game "Mafia" is very popular all over the world, and allows you to play it both in class and in extracurricular activities using the Internet. Pupils, paying attention to the course of the game, begin to speak spontaneously. Their goal is to convince other players that this or that participant is a mafia / doctor / sheriff. The use of this game within the lesson helps students develop their communicative competence, teaches them to defend their point of view, convince and encourage them to take the initiative.

Long role-playing games are a more complex type of games that last from a series of lessons or more. When preparing long role-plays, the teacher should provide students with handouts, familiarize students with the game setting through a Case Study, and provide

students with a clear definition of the game situation. In this archetype of games, students are given the opportunity to create their own game character. Students can choose gender, race, age, profession depending on the proposed game. An example of these games is the Dungeons and Dragons series, a tabletop role-playing game. In D&D, students take on the role of fantasy characters with their own skills and abilities. The teacher takes on the role of a mentor who creates and describes the adventure in which the characters of the students take part, setting goals for them to complete and giving rewards to motivate them. The purpose of this game is to get students to work together, solving problems and puzzles that the teacher puts in front of them in the process of exploring the world of the game. Thus, allowing to achieve the main goal - the development of communicative competence.

The characters created by students during this game can be used in subsequent lessons, giving students the opportunity to be whoever they want, thereby turning monotonous stories about themselves into fascinating stories.

Computer role games. In our time it is difficult to imagine a person unfamiliar with computer role-playing games. Moreover, in the XXI century, the student spends most of his free time at the computer. It is computer games that can serve as a motivation for a student studying a foreign language and play a huge role in his self-development. For those teachers whose students have free access to the Internet, computer role-playing games can be a good choice. These games give interested students the opportunity to make direct contact with people from all over the world who have common interests but who must use English to communicate, thus highlighting the value of language learning beyond school grades. Most computer role-playing games have the opportunity to practice both listening and reading skills. The games have many stories, dialogues, screensavers presented in a foreign language.

Of course, it is difficult to use a computer role-playing game to study grammar, but an experienced teacher is quite capable of creating an algorithm for training exercises. An example of a computer role-playing game is Minecraft. This game is made in the style of a sandbox, where participants can build and survive by cooperating with other players. Computer role-playing games, with the right approach, can help students learn not only a foreign language, but also history, geography and other subjects, and also contribute to the formation of a student's meta-subject skills.

However, when using computer games, it is important to follow the rules that help preserve the health and vision of

students, and also not to let a good hobby distract them from reality.

In conclusion gaming technologies occupy an important place in the educational process. A wide range of role-playing games allows you to use them in any part of the curriculum. At the same time, they are a very useful tool that makes learning a foreign language interesting and memorable. Role-playing games provide a positive emotional state of students and a communicative focus of the lesson. Game activity is the most attractive for students which affects the effectiveness of teaching a foreign language. Games have a positive effect on the formation of cognitive interests of students, contribute to the conscious development of a foreign language. They contribute to the development of such qualities as independence, initiative, and the ability to work in a team. Students actively, enthusiastically work, help each other, listen carefully to their comrades, and the teacher only manages their learning activities.

REFERENCES

1. Batraeva, O.M. Game technologies as a means of activating the educational process during the formation communicative and socio-cultural competencies // Theory and practice of education in modernworld: materials of the international. scientific conf. - St. Petersburg: Renome, 2012. - S. 311-314.
2. Budakova O.V. Game technologies as an effective means of activating the educational process in foreign language lesson // Pedagogical excellence: materials of the international. scientific conf. (Moscow city, April 2012). – M.: Buki-Vedi, 2012. – S. 152–154.
3. Gornakova N.V. Game technologies as a way of competence-based approach. – URL: <http://festival.1september.ru/articles/596556/>
4. Mikhailenko T.M. Game technologies as a type of pedagogical technologies // Pedagogy: traditions and innovations: materials of the Intern. scientific conf. (Chelyabinsk, October 2011). - T. I. - Chelyabinsk: Two Komsomol members, 2011. - P. 140–146.

SUT VA SUT MAHSULOTLARINI SIFAT VA XAVFSIZLIK KO'RSATKICHLARI TAHLILI

U. M. Karimov

Toshkent davlat agrar universiteti, “Qishloq xo’jaligi Maxsulotlarni Standartlashtirish va sertifikatlashtirish” kafedrası “Mahsulotlar xavfsizligi va ularning sertifikatsiyasi” yo’nalishi magistranti
karimov_umidjon@mail.ru

N. Sh. Muminov

Toshkent davlat agrar universiteti, “Qishloq xo’jaligi Maxsulotlarni Standartlashtirish va sertifikatlashtirish” kafedrası professori
muminov_najmiddin@mail.ru

D. V. Xakimov

Toshkent davlat agrar universiteti, “Qishloq xo’jaligi Maxsulotlarni Standartlashtirish va sertifikatlashtirish” kafedrası dotsenti
dhakimov91@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sut va sut mahsulotlarining inson organizmi uchun axamyati uning kimyovi tarkibi, sifat va xavfsizligini ta’minlash, ularga texnik reglamentlar asosida qo’yilgan talablar, ularning orgonaleptik, fizik-kimyoviy va mikrobiologik baholash bilan bog’liq masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Sut va sut mahsulotlari sifati va xavfsizligi, kimyoviy tarkibi, yog`lar, oqsil, laktoza, aminokislotalar, texnik reglament, baholash usullari, texnik jixozlar.

KIRISH

Sut – sut emizuvchi hayvonlarning laktatsiya davrida sut bezlarida ishlab chiqariladigan suyuqlik, fiziologik jihatdan yangi tug`ilgan naslni oziqlantirishga mo`ljallangan murakkab kimyoviy tarkibga va barcha oziq moddalarga ega. Tarkibida suv, oqsil, yog`, mineral moddalar, vitaminlar, fermentlar, garmonlar va boshqa moddalar bor. Sut tarkibida organizmning normal o`ishi va rivojlanishi uchun zarur ko`pgina oziq moddalarning maqbul nisbatlarda bo`lishi uni qimmatli oziq – ovqat maxsulotiga aylantiradi.

Qishloq xo`jalik hayvonlari suti qimmatli oziq – ovqat hisoblanadi. Chorva hayvonlari sutidan saryog`, pishloq, kazein, qatiq va boshqa maxsulotlar ishlab chiqariladi. Sigir, echki, tuya, suti ko`p iste`mol qilinadi. Hayvonlar sutining tarkibi ularning turi, yoshi, oziqlanishi va saqlanish sharoitiga, laktatsiya davriga, yil mavsumiga qarab o`zgarib turadi.

Sut oqsillari asosan, kazein, albumin va globulindan iborat. Shirdon fermenti va kuchsiz kislotalar ta`sirida kazeinning ivish xususiyatida tvorog, pishloq, kazein ishlab chiqarishda foydalaniladi. Biologik xususiyatlariga ko`ra albuminli sut kazeinli sutga qaraganda foydaliroq hisoblanadi. Sut oqsilida hayotiy zarur barcha aminokislotalar, shu jumladan, almashtirib bo`lmaydigan aminokislotalarning to`liq majmui bor.

Ayniqsa, sutda lizin, metionin va triptofan maqbul nisbatlarda mavjud. Oltinugurtli aminokislotalar metioninva sistinga boy. Sut oqsillarini organizm yaxshi o`zlashtiradi.

MATERIALLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sovugan sutda yuzaga ko`tarilgan yog` donachalari qaymoqni hosil qiladi. Sut tarkibidagi laktoza – disaharid, sof oq kristalkukun, turli bijg`ish jarayonlariga asosan kirishadi. Sutda mineral moddalar organik va noorganik kislotalarning tuzlari shaklida mavjud. Sutdagi mineral moddalar mikroelementlar – kalsiy, fosfor, natriy, kaliy, oltinugurt, xlor, magniy va boshqa (100 gramm sutda aksariyat kalsiy – 115 – 130 mg %, fosfor – 95 – 105 mg %), mikroelementlar – rux, mis, marganets, molibden, temir, kumush va boshqalar bor.

Sutda vitaminlarning ko`p turi uchraydi. Sut tarkibiga fermentlar (ulardan eng muhimlari – laktoza, peroksidaza, lipaza, amilaza, fosfataza, katalaza), garmonlar (oksitotsin, prolactin, tiroksin, follikulin, adrenalin, insulin va boshqalar), kasalliklarga qarshi immunitet paydo bo`lishiga yordam beruvchi immun tanachalar (antitoksinlar, agglyutinlar, opsoninlar va boshqalar), gazlar (SO₂, O₂, N₂, NH₃) kiradi.

Sutli bijg`ishni keltirib chiqaradigon bakteriyalar sutning normal mikroflorasini hosil qiladi. Yangi sog`ilgan sut tarkibida antibakterial moddalar (lakteninlar) bo`lgani uchun u bvakteritsid xususiyatga ega. Yangi sog`ilgan sut bakteriyaga chidamliligini 2 – 3 soat saqlaydi, shuning uchun sog`ilgandan keyin sutni darhol 10° dan past haroratgacha sovutiladi, 4 – 6° da sutni ikki sutka saqlash mumkin.

Sut zavodlarda pasterlanadi va qaynatiladi. Pasterlangan sut qaymog`i olinmagan, yog`liligi standart normaga yetkazilgan, vitaminlashtirilgan bo`ladi.

O`zbekistonda sut zavodlarida sutdan separatsiya usulida qaymoq, sariyog` olinadi, pasterlangan va qaynatilgan ichimlik sut, sut kukuni, quyultirilgan (konservalangan), vitaminlar qo`shilgan sutlar va boshqa maxsulotlar ishlab chiqariladi.

Sut maxsulotlari sutdan tayyorlanadigan oziq – ovqat maxsulotlaridir. Aksariyat sut maxsulotlari katta energetik qiymatga ega. Sut maxsulotlari asosan, sigir sutidan tayyorlanadi, biroq echki, qo`y, yilqi va tuya suti ham ishlatiladi.

Sut sanoati – sutdan turli sut maxsulotlari ishlab chiqaradigan oziq – ovqat sanoati tarmog`i. Sut sanoati tarkibiga sariyog`, sut, qatiq, qaymoq, smetana, quruq sut, sut konservalari, pishloq (sir), tvorog, brinza, muzqaymoq, kazein va boshqa maxsulotlar ishlab chiqaradigan korxonalar kiradi. O`zbekistonda 20 – asrning 20 – yillari oxirlariga qadar sutdan xonaki usullarda qaymoq, qatiq, ayron, suzma, qag`anoq, pishloq, qurt kabi maxsulotlar, qatiqni kuvda pishib sariyog` tayyorlangan.

So`nggi paytlarda iste`molchilarning haqli e`tirozlariga sabab bo`layotgan muammolardan biri bu- sut va sut mahsulotlarining ayrim turlari belgilangan me`yoriy hujjat talablariga mos kelmayotganligi hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 7 iyulda 474-sonli qarori bilan “**Sut va sut mahsulotlari xavfsizligi to`g`risida**”gi umumiy texnik reglament qabul qilingan.

Umumiy texnik reglament:

- inson xayoti va sog`lig`ini ximoya qilish va sut va sut mahsulotlarining iste`molchilarini chalg`ituvchi harakatlarning oldini olish;
- texnik jihatdan tartibga solish qoidalari va prinsplarini amaliyotga joriy etish;
- sut va sut mahsulotlariga belgilangan talablar, shu jumladana xavfsizlik talablarini uyg`unlashtirish masalalarini qamrab olgan.

Umumiy texnik reglamentning talablari O`zbekiston Respublikasi hududida muomalaga chiqarilgan barcha sut va sut mahsulotlariga taaluqli.

Texnik reglamentda sut va sut mahsulotlarining atamalariga, xavfsizligiga, saqlash, tashish, realizatsiya qilish va utelizatsiya qilish talablari, namunalarni tanlab olish qoidalari va sinov uslublari, belgilangan talablarga muvofiqligini baxolash tartibi, dadavlat nazoratini o`tkazish hamda sut va sut mahsulotlarini qadoqlash va yorliqlashga bo`lgan talablar belgilangan.

Hozirgi kunda sut mahsulotlariga bo`lgan talablarning kuchayganligini hisobga olgan holda sut mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda uning me`yoriy xujjatlarga mos kelishini o`rganish, tahlil va tadqiq qilish muammolarini hal etish yechimlarini topish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasi, umumiy masalalari, sifat va xavsizligining nazariy va amaliy jihatlari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, olimlaridan Kryuchkova V.V., Shalapugina E.P., Kalinina L.V., Tverdoxleb G.V. kabilarning ilmiy ishlarida ushbu masala har tomonlama yoritilgan.

Shuningdek, mamlakatimiz olimlaridan T.A.Ismoilov, A.Fatxulayevlar sutning biokimyosi, sut mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasi masalalari ularning tadqiqot ishlarida o'rganilgan.

Bu boradagi tadqiqotlar tobora ko'payib borayotganiga qaramay, sut va sut mahsulotlarining sifat va xavsizligini ta'minlash masalalari dolzarb hisoblanmoqda.

Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, statistik guruhlash, ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash usullardan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sutning tarkibida turli xil vitaminlar mavjud bo'lib, ulardan A, D1, D2, B2 vitaminlari va karotinning ahamiyati muhim hisoblanadi. Sut va sut mahsulotlarining hisobiga kishi organizmini vitamin A va B guruhi vitaminlarga bo'lgan ehtiyojini to'la, C va D vitaminlariga bo'lgan ehtiyojini qisman qondirishi mumkin. Yozgi sutda A vitamini ko'p bo'ladi.

Sutdagi turli mineral tuzlardan kalsiy va fosfor tuzlarining ahamiyati muhim. Bu tuzlar sutda organizmga yaxshi singa oladigan nisbatda bo'ladi. Oziq-ovqat ratsionida sutning bo'lishi boshqa mahsulotlardagi kalsiy tuzining hazm bo'lishini kuchaytiradi. Sutning tarkibidagi temir ham oson hazm bo'ladi (1,2-jadvallar) [4,5,6].

1-jadval

Chorva mollari sutining kimyoviy tarkibi va kaloriyaligi

Sut turlari	Sut tarkibida gi moddalar miqdori, % xisobida					Energetik qiymati, kkal/kJ
	Suv	Quruq moddalar	Yog'lar	Oqsil	Sut qandi (laktoza)	
Sigir suti	87,0	13,0	3,9	3,2	4,7	69/289
Echki suti	86,6	13,4	4,3	3,6	4,5	73/306
Biya suti	89,3	10,7	1,8	2,1	6,4	52/218
Tuya suti	86,4	13,6	4,5	3,5	4,9	76/318

2-jadval

Sut tarkibidagi mineral moddalarning miqdori, % da

Moddalar/ko'rsatkichlar	Ca	Mg	P	Na	K	Cl
Ona sut tarkibidagi miqdori	16.7	2.2	7.3	5.3	23.5	16.5
Sigir suti tarkibidagi miqdori	16.8	1.7	11.6	5.3	20.7	13.6

Yangi sog'ilgan sut to'la qimmatli bo'ladi. U bakteritsidlik xususiyatiga ham ega, ya'ni o'ziga tushgan bakteriyalarning ko'payishiga yo'l qo'ymaydi va hatto ularni o'ldirishi mumkin. Yangi sog'ilgan sutning bakteritsidlik xususiyatini saqlab qolish uchun u sovutiladi. 30°C temperaturada yangi sutning bakteritsidlik xususiyati 3 soatgacha, 15 °C da 8 soatga yaqin, 10 °C da esa 24 soatgacha saqlanadi.

Sut va sut mahsulotlari sifatini tekshirish uchun hozirgi paytda ko'pgina jihoz va asboblarning yangi zamonaviy markalari ishlab chiqarilmoqda. Bularga oqsil o'lchagich, namlik va quruq moddalar miqdorini o'lchagichlar, mahsulot sifatini tekshirish uchun ekspress analizatorlar, pH-metrlar, titratorlar, konduktometrlar, somatik hujayralarni aniqlovchi analizatorlar, termostatlar va boshqalar.

Oqsil o'lchagich:

Refraktometr IRF-464 sut tarkibidagi oqsil miqdorini o'lchashga mo'ljallangan.

Texnik tavsifi:

Ko'rsatkichlarning o'lchov diapazoni: 1,325 - 1,360

Sinishi indeksi shkalasi bo'linmasi: 5X10⁻⁴

“Oqsil” shkalasi bo'yicha o'lchov diapazoni, %: 0-15

Sinishi indeksi uchun asosiy xato chegarasi: ± 2,5X10⁻⁴

Olchamlari, mm: 220x120x150

Og'irligi, kg: 1,5

Namlik va quruq moddalar miqdorini o'lchagichlar:

Bularga IRF, IRF-470 markali quruq moddalar miqdorini aniqlovchi refraktometrlar, APS-1 markali quritish apparati kiradi.

Refraktometr IRF- eruvchan quruq moddalar miqdorini o'lchashga mo'ljallangan (0-85 %). Refraktometr IRF-470 – sut tarkibidagi quruq moddalar, qand, oqsil va tuz miqdorini o'lchashga mo'ljallangan. Quritish apparati APS-1, tvorog, pishloq, quritilgan sut mahsulotlari tarkibidagi namlikni aniqlashga mo'ljallangan. SMP-84M markali jihoz sariyog' tarkibidagi namlikni aniqlovchi tarozi.

Mahsulot sifatini tekshirish uchun ekspress analizatorlar.

pH-metrlar:

Tajribaviy pH-metr ESK (pH-4,00) datchikli pH-150M sut, suyuq sutli mahsulotlar va oziq-ovqat mahsulotlarining harorati va kislotaliligini o'lchashga mo'ljallangan (o'lchash diapazoni: kislotalik uchun 3-8 pH, harorat uchun 0-100 °C).

Somatik hujayralarni aniqlovchi analizatorlar:

«Somatos» sutdagi somatik hujayrani o'lchash uchun viskozimetr

Termostatlar:

-quruq havoli elektr termostatlar TS-1/29- mikrobiologik ishlarga mo'ljallangan (ishchi kamerasi hajmi 20l, harorati 60 °C, o'lchamlari 378-583-398 mm, og'irligi 30kg).

-quruq havoli elektr termostatlar TS-1/80, mikrobiologik ishlarga mo'ljallangan (ishchi kamerasi hajmi 80 l, harorati 60 °C, O'lchamlari 528=753=547 mm, og'irligi 60 kg.)

-sovituvchi termostat TSO-1/80SPU mikrobiologik ishlarga mo'ljallangan (ishchi kamerasi hajmi 80l, harorati 5-60 °C, O'lchamlari 528-982-565mm, og'irligi 80 kg.)

-quruq havoli elektr termostatlar TS-80-M2

Quritish va sterillash qurilmalari, mufelniy pech:

-PE-200 qurilmasi- issiq havo oqimida kimyoviy idishlarni quritishga mo'ljallangan (issiq havo harorati 40 °C);

-SESH-3M quritish shkafi (quritish kamerasining harorati: (195 va 130 °C)

-SHSS-80 quritish- sterillash shkafi(ishchi kamerasining hajmi 80l, ishchi kamerasidagi harorat diapazoni 50 dan 200 °C gacha;

-SNOL markali mufel pechi 900-1350 °C haroratda issiqlik jarayonlarini o'tkazishga mo'ljallangan.

Distilyatorlar:

-Distillyator DE-4 ishlab chiqarish quvvati 4 l/ch.;

-Distillyator DV-4A ishlab chiqarish quvvati 4 l/ch.;

-Distillyator DE-10 ishlab chiqarish quvvati 10 l/ch.

APS-1 markali quritish apparati

APS-1 markali quritish apparati tvorog, pishloq va quruq sut tarkibidagi namlikni aniqlashga mo'ljallangan. o'lchash usuli - kontaktli quritish. Mahsulot tarkibidagi namlik miqdori quritiladigan va quritilgan mahsulot orasidagi farq orqali topiladi.

Texnik tavsifi:

Ishchi harorat diapazoni - 150-170 °C
Quritish vaqtining ishchi diapazoni - 3-9,9 min.
Gabarit o'lchamlari: quritish bloki - 283x200x90 mm
boshqarish bloki - 243x220x90 mm
og'irligi: quritish bloki - 6kg boshqarish bloki - 2kg
maksimal quvvati - 900 Vt
chastota - 50 Gs.

TM-100 markali ko'p maqsadlarga mo'ljallangan suvli termostat

Sut va sut mahsulotlarini mikrobiologik ko'rsatkichlar, pestitsidlar, tarkibidagi yog miqdori, shuningdek, namunalarni termotsatlash kerak bo'lgan barcha tajriba ishlarini o'tkazishda qo'llaniladi. Sut va sut mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalarida ishlatiladi.

Texnik tavsifi:

Ishchi harorat diapazoni - +95 °C
Termostatlash rejimidagi maksimal quvvati- 300 Vt
maksimalnaya moщность v rejime razogreva - 1000 Vt
gabarit o'lchamlari - 310x290x178 mm
og'irligi - 5 kg [24,26,27,29]

Misol tariqasida yogurt mahsulotining sifati va unga qo'yilgan talablarini ko'rib chiqamiz.

Yogurt yog'sizlantirilgan quruq sut moddolari miqdori ko'p mahsulot bo'lib, termofil nordon-sut streptokokklari va bolgar tayoqchasi toza kulturalarining protosimbiotik aralashmasi bilan ivitib tayorlanadi.

Yogurtning tarkibi:

- sigir suti;
- yogurt uchun achitqi, termofil streptokokki va bolgar tayoqchalaridan;
- turli xil ta'm beruvchi mahsulotlar, aromatizatorlar va oziq-ovqat qo'shimchalaridan iborat.

Yogurtlar ishlatiladigan xom ashyo turiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- tabiiy sutdan tayyorlangan;
- normallashtirilgan sutdan yoki normallashtirilgan qaymoqlardan;
- qayta tiklangan (yoki qisman tiklangan) sutdan;

-rekombinatsiyalashgan (yoki qisman rekombinatsiyalashgan) sutdan.

Standart talblariga ko'ra yog'sizlantirilgan yoki yog' tarkibi bo'yicha normallashtirilgan va tarkibidagi quruq moddalar bo'lgan sutdan tayyorlanadigan, issiqlik bilan ishlov beriladigan, bakteriali ivitmaga turli xil oziq-ovqatga ta'm beruvchi mahsulotlar, aromatizatorlar va oziq ovqat qo'shilmalari bo'lgan va ovqat uchun ishlatilashga mo'ljallangan sut kislotali mahsulot bu yogurt hisoblanadi.

Tarkibidagi yog' massasi normasining miqdoriga ko'ra yogurtning quyidagi turlari ishlab chiqariladi:

1. Klassik turdagi
2. O'rta yog'li turdagi
3. Yog'sizlantirilgan turdagi

Ishlatiladigan ta'm beruvchi mahsulotlar, aromatizatorlar va oziq ovqat qo'shimchalariga ko'ra yogurt quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Aromatlangan
2. Meva va rezavor mevali djemli.

Ishlab chiqarishning turiga va qadog'iga ko'ra yogurt yogurt va ichimlik yogurtiga bo'linadi.

Organoleptik ko'rsatkichlariga ko'ra yogurt 3-jadvaldagi shartlarga mos kelishi lozim.

3-jadval

Organoleptik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlarning nomlanishi	Xarakteristikasi
Tashqi ko'rinishi va tarkibi	Bir jinsli, qovushqoq kremsimon. Aromatik ta'm beruvchi oziq ovqat qo'shimchalarini ishlatilgan holatda
Ta'mi va hidi	Sut kislotali, hech qanday boshqa ta'm va hidlarsiz, shirin, ta'mi va tarkibiga kiritiladigan qo'shimchalarning me'yorda mos bo'lishi
Ta'mi	Bir jinsli, qo'shimchalar kiritilishi bilan rangning shartli ravishda bo'lishi

Fizik kimyoviy ko'rsatkichlarga ko'ra yogurt 4-jadvaldagi ko'rsatilgan shartlarga mos kelishi lozim.

4-jadval

Fizik kimyoviy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlarning nomlanishi	Yogurt uchun me'yor kursatkichlari	
	Aromatlangan yogurtlar	Rezavor meva va mevali djemli

	klassik	O'rtacha yog'li	yog'sizlan tirilgan	klassik	O'rtacha yog'li	yog'sizlan tirilgan
Yog'ning massa ulushi, %	3,5	2,5	-	3,5	2,5	-
Quruq moddalar massa ulushi, %	21	20	17,5	22,4	21,8	19,4
Saxarozaning massa ulushi, %	7,5	7,5	7,5	-	-	-
Jami shakarining massasi				13	13	13
Kislotaliligi, °T	80-130	80-130	80-130	80-130	80-130	80-130
Fosfataza	mavjud emas					
Ishlab chiqarishdan keyingi harorati, °C	4±2	4±2	4±2	4±2	4±2	4±2

Izoh:1.Yog' miqdori va quruq moddasi 0,1% miqdorda alohida qadoqlangan o'lchovda bo'lishiga yo'l qo'yiladi. 2.O'rtacha namunadagi yog' massasi va quruq modda miqdori 10-jadvaldagi talablarga mos kelishi lozim. 3.Ichimlik yogurtini ishlab chiqarishda tarkibidagi quruq modda miqdori 0,1% ga kamayadi.

Mikrobiologik ko'rsatkichlarga ko'ra yogurt 5-jadvaldagi mos kelishi lozim.

5-jadval

Mikrobiologik ko'rsatkichlar

Mahsulotning nomi	Sut kislotali mikroorganizmlar miqdori KOE/g	Mahsulotning massasi (g, sm ³) talab etilmaydi			Mog'orlar va ko'pchituvchilar KOE/ g
		BGKP (koliformalar)	Saures	Patogenlar, Jumladan Salmonellalar	
72 soatdan ortiq yaroqlilik muddatiga ega bo'lgan yogurt	1*10 ⁷ kam bo'lmagan *bifidobakteri yalar 1*10 ⁶ dan kam bo'lmagan	0,1	1,0	25	Mog'orlar 50 Ko'pchituvchilar 50
*biomahsulotlar uchun					

Sut va sut mahsulotlari tarkibidagi qoldiq pestitsidlar, zaharli elementlar, mikotoksinli antibiotiklar va radionuklidlar miqdori O'zbekiston Respublikasining Sog'liqni saqlash Vazirligi tomonidan tasdiqlangan (SanPiN 0138) ga mos bo'lishi, sanitar me'yorlari asosida sotiladigan mahsulot va iste'mol mahsulotlarining ozuqaviy qiymati va xavfsizligi normadan ortiqcha me'yorda bo'lmasligi lozim.

Zaharli elementlar va mishyakning chegaraviy ruxsat etilgan konsentratsiyasi 8-jadvalda keltirilgan talablarga mos bo'lishi lozim (SanPiN 0138).

XULOSA

Sut va sut mahsulotlari inson organizmida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda sut va sut mahsulotlarini sifat va xavfsizligi borasida bir qancha takliflar va mulohazalar yuritilmoqda. Sut va sut mahsulotlari tez buziladigan, uzoq muddat saqlanmaydigan mahsulot turiga kiradi.

Shuning uchun davlat andozalari asosida sut mahsulotlarini ishlab chiqarish mahsulotni xavfsizligini tahminlaydi va o'z navbatida iste'molchilarni o'ziga jalb etadi. Sut va sut mahsulotlarini ishlab chiqarayotgan barcha korxonalar yoki tashkilotlar, albatta, birinchi navbatda xom ashyoga, texnologik jarayonlarga, jihozlarga, binolarga hamda ishchilarning sanitariya gigiena qoidalariga amal qilayotganlariga katta e'tibor qaratishi va nazorat qilishi lozim.

Ushbu ishlarni amalga oshirishda xorijda tarqalgan ekspert auditor mutaxassisini bo'lishi o'z-o'zidan mahsulotning sifatiga, korxonalar yoki tashkilotning davlat andozalari asosida mahsulot ishlab chiqarmoqdami yoki yo'qmi bularni barchasini qat'iy nazorat qilish tizimini joriy qilish zarur.

O'rganilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sut mahsulotini ishlab chiqarish texnologiyasi, kimyoviy tarkibi murakkabligi, xilma-xilligi bilan boshqa mahsulotlardan ajralib turadi. Bizning hududimizda sifatli sut mahsulotini ishlab chiqarishni sertifikatlashtirish ishlarini amalga oshirishda chet el tajribalarini qo'llash lozim.

REFERENCES

1. 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. T.: 2022 yil 28 yanvar, PF-60-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi "Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risida" gi qonuni. T.: 1997 yil 30 avgust. 483-I-son.
3. Fayziev J.S., Qurbonov J.M., Oziq-ovqat mahsulotlari tadqiqotining fizik kimyoviy uslublari, Toshkent, Imi Ziyoyev 2009. 179-185b.
4. Крючкова В.В. Технология молока и молочных продуктов: учебное пособие. Донской ГАУ. – Персиановский: Донской ГАУ. - 2018. – 232 с.
5. Шалапугина, Элеонора Петровна. Технология молока и молочных продуктов: учебное пособие / Э. П. Шалапугина, Н. В. Шалапугина. - М.: Дашков и К, 2013. - 301 с.

6. Твердохлеб, Галина Васильевна. Технология молока и молочных продуктов: [учебное пособие] / Г. В. Твердохлеб, Г. Ю. Сажин, Р. И. Раманаускас. - М.: ДеЛи принт, 2006. - 614, [1] с.
7. Хакимов Д. В., Мирзаев О. А. ЗАДАЧИ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ //СОВРЕМЕННОЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ. – 2017. – С. 1657-1660.
8. Мамажонов А. А., Хакимов Д. В. У., Туйчиев А. Т. Управление входным контролем компонентов //Universum: технические науки. – 2020. – №. 6-1 (75). – С. 69-73.
9. ГОСТ 23452 Методы определения остаточных количеств хлорорганических пестицидов.
10. Хакимов Д. В., Кулдашев Ж. У., Эрматов А. Б. УЛУЧШЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЧЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ ЭКСПОРТА ПЛОДООВОЩНОЙ ПРОДУКЦИИ //Итоги и перспективы развития агропромышленного комплекса. – 2018. – С. 502.

KUZGI BUG‘DOY URUG‘LARINING DON SIFATLARIGA MAKRO VA MIKRO O‘G‘ITLAR HAMDA O‘STIRUVCHI STIMULYATORLARGA BOG‘LIQLIGI

G. G‘aybullayev
qishloq xo‘jalik fanlari doktori

Sh. Nurkabilov
TDAU Samarqand filiali magistranti

ANNOTATSIYA

Qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarda mineral va mahalliy o‘g‘itlardan, mikroelementlardan ilmiy asosda foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu amaliy ishlar amalga oshirilsa, rejalashtirilgan yuqori sifatli hosil olinadi va ma‘lum darajada tuproq unumdorligi saqlanib qoladi. O‘rim-yig‘im, o‘rim-yig‘im va xirmonda g‘allani o‘z vaqtida parvarishlash g‘allaning yuqori sifatini ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: agrar, bug‘doy, don, mineral, dehqonchilik.

ABSTRACT

The use of mineral and local fertilizers, as well as trace elements on a scientific basis is important in a set of measures to increase the productivity of agricultural crops. When this practical work is done, the planned high-quality harvest is obtained and, to a certain extent, the fertility of the soil is preserved. Timely care of grain during harvesting, threshing and threshing provides high quality grain.

Keywords: agrarian, wheat, grain, mineral, farming

KIRISH

Kuzgi bug‘doy rivojlanishining boshlanishida fosfor yetishmasa, keyingi rivojlanish davrlarida o‘simlik fosfor bilan yaxshi ta‘minlanganda ham yuqori hosil shakllanmaydi. Bu davrda o‘simlik fosforni ko‘p o‘zlashtirmaydi, ammo uni yetarli miqdorda bo‘lishi juda muhim hisoblanadi. Sug‘oriladigan dehqonchilik sharoitida bug‘doy o‘simligi tomonidan fosforni o‘zlashtirilishi sut va mum pishish fazasigacha davom etadi [2; 384-b.].

Ma‘danli o‘g‘itlardan asosan fosforli o‘g‘itlarning tuproqdagi harakatchan miqdoriga ta‘siri kuchli namoyon bo‘ladi.

Bu holat ularning bevosita ta'siri bilan bog'liq. Bundan tashqari ma'danli o'g'itlarning bir turi bo'lgan azotli o'g'itlar ham nitrifikatsiya jarayoni hamda o'zining kislotali tabiati hisobiga tuproqdagi qiyin eruvchan fosfatlarni eritish qobiliyatiga ega. Bu esa harakatchan fosfor miqdorining ortishiga olib keladi. Shu bilan birga ma'danli o'g'it ta'sirida kuzgi bug'doy ildizining rivojlanishining kuchayishi va baqquvat bo'lishi ular tomonidan ildiz ajratmalarini ko'proq chiqarishga olib keladi. Bu ham tuproq fosfatlarini erishida muhim rol o'ynaydi. Lekin, ma'danli o'g'itlarning ta'siri kuzgi bug'doy o'suv davrining keyingi fazalariga qarab pasayib boradi. Bu holat kuzgi bug'doyning fosforli oziqlanishi va ma'danli o'g'it tarkibidagi fosfor birikmalarining qiyin eriydigan fosfatlarga aylanishi bilan bog'liq [1; 19-b.]

Kuzgi bug'doy hayotida kaliy fotosintezni me'yorida o'tishiga, yog'larning to'planishiga, o'simliklarda uglevodlarning ko'chib yurishiga, o'simlikning yotib qolishga, shuningdek, sovuqqa va qurg'oqchilikka chidamliligini oshirishga yordamlashadi [4; 198-b.].

Fotosintez jarayonida kaliy faol ishtirok etib, undagi fermentlarni aktivlashtiradi, uglevodlarning parchalanishida faol qatnashadi. Undan tashqari, kaliy hosil moddalar sintezlanishi va parchalanishini boshqaradi. Hujayra shirasi tarkibida bo'lib, osmotik potensialga ta'sir etadi. O'simliklarga beriladigan kaliy miqdori oshirilsa, azotni yaxshi o'zlashtirib, organizmda organik moddalar ko'payadi [5; 77-94-b.; 7; 8; 9; 10; 11].

Kuzgi bug'doy ekinlarida kaliy muhim ahamiyat kasb etib, kaliyning o'zlashtirilishi gullash, sut pishish davrlarida kuchayadi. Bug'doyda o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan kaliyning 25 % tuplanish davrigacha, 42 % naychalash va 100 % boshloqlash davrigacha o'zlashtirilishi tadqiqotlarda aniqlangan [6; 9-b.].

G'alladan yuqori va sifatli hosil yetishtirishning asosiy omillardan biri, bu ma'danli o'g'itlardan samarali foydalanishdir. Ma'lumki, bug'doy doni hosilni 50 foizi agrotexnik tadbirlar hisobiga olinadi, shuning uchun ham ma'danli o'g'itlarni qo'llash agrotexnik chora-tadbirlarning eng asosiy omili hisoblanadi [3; 35-b.].

Har bir nav uchun hosildorlik bilan bir qatorda don sifatini oshiruvchi agrotexnika qoidalariga rioya etish ya'ni ekish va o'g'itlar me'yorini to'g'ri qo'llash don sifatini oshirishda muhim tadbir hisoblanadi. Donning sifat ko'rsatkichlari uning fizik kimyoviy-texnologik xususiyatlari bilan ifodalanadi. Donning naturasi, shishasimonligi, 1000 ta don vazni uning fizik xususiyatlaridir.

Don tarkibidagi kleykovina uning sifatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichdir. Kleykovina suvda erimaydigan oqsillar gleadin va glyutamindan iborat. Shuning uchun don sifati uning tarkibidagi

oqsil miqdoriga bog‘liq bo‘ladi. Kuzgi bug‘doy hosildorligini oshiruvchi omillardan biri 1000 ta don massasidir. Don hosil bo‘lishi davrida yuqori harorat, namlikning yetishmasligi, oziqaning kamligi, ko‘chat qalinligi, o‘simliklarning yotib qolishi, kasalliklar va zararkunandalar bilan kasallanishi 1000 ta don massasini kamaytiradi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotlarimiz Samarqand viloyati Jomboy tumani “Farboma sellekt” ilmiy urug‘chilik fermer xo‘jaligida olib borildi. Tajriba maydoni tuproqlari sug‘oriladigan tuproqlar, sizot suvlari chuqurligi 3-3,5 m, o‘tloq-bo‘z tuproq bo‘lib, mexanik tarkibi o‘rta-qumoq. Tajriba ishlarida kuzatish, hisoblash va tahlillar “Dala tajribalarini o‘tkazish uslublari” (O‘Zpiti, 2007), fenalogik kuzatuvlar va biometrik tahlillar Qishloq xo‘jalik ekinlari navlarini sinash Davlat komissiyasining uslubi bo‘yicha va Davlat nav sinash markazi, Respublika Davlat Urug‘ Nazorat markazi tavsiyalari qo‘llanmalari va usullari bo‘yicha o‘tkazildi.

Tadqiqot ob‘yektini bo‘lib kuzgi yumshoq bug‘doyning O‘zbekiston Respublikasi Davlat reestriga kiritilgan Jasmina navi. Kuzgi yumshoq bug‘doyning urug‘lik paykallarda qo‘llaniladigan agrotexnik va tashkiliy tadbirlar, o‘simliklar o‘sishi, rivojlanishi tadqiqot predpeti bo‘lib hisoblandi.

Tadqiqotlarimizda mineral o‘g‘itlarni har xil me‘yorlarining va mineral o‘g‘itlar hamda qo‘shimcha barg orqali mikro o‘g‘itlar bilan ozqlantirilganda Jasmina navining hosildorlik va don sifat ko‘rsatkichlariga ta‘siri o‘rganildi.

OLINGAN NATIJALAR

Donning naturasi sifat ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, donning tozaligini, salmog‘ini ifodalaydi va uning chiqimiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Shuning uchun don naturasi xalaro standartlarga kiritilgan. Donning naturasi hajmiy og‘irligi g/litr bilan ifodalanib agrotexnik usullarga bog‘liq holda o‘zgaradi.

Donning shishasimonligi uning tarkibidagi oqsil va kleykovina miqdori bilan bevosita bog‘liq. Shishasimonligi yuqori don, tegirmonda unga aylanishi yaxshi bo‘ladi va un chiqishi yuqori, un sifatini yaxshi bo‘lishini ta‘minlaydi. Donning shishasimonligi nav belgisi bo‘lib tashqi muhit omillari qo‘llanilgan agrotexnikaga bog‘liq holda o‘zgaradi. (1-jadval).

1-jadval

Kuzgi bug‘doy urug‘ sifatiga o‘g‘it me‘yorlarining ta‘siri (2021-2022yy).

O‘g‘it me‘yori NPK kg/ga	Donning		Don tarkibida %	
	Naturasi g/l	shishasimonligi %	oqsil	kleykovina
Jasmina				
Nazorat	758	64,6	12,3	23,0
NPK.180:90:60	781	81,4	14,2	26,4
NPK.180:90:60+Nutri Power	786	82,6	14,6	27,1
NPK.180:90:60+Micromix	788	83,8	14,9	27,7
NPK.180:90:60+Rootwinner	784	84,7	15,3	28,3
NPK.180:90:60+Seaweed	779	85,1	15,4	29,1
NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	792	86,8	15,8	31,1
Yaksart				
Nazorat	754	64,3	12,1	22,8
NPK.180:90:60	780	81,2	14,2	26,1
NPK.180:90:60+Nutri Power	782	82,4	14,5	26,8
NPK.180:90:60+Micromix	784	83,2	14,6	27,2
NPK.180:90:60+Rootwinner	783	84,5	15,1	28,1
NPK.180:90:60+Seaweed	778	84,8	15,3	28,8
NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	790	85,8	15,5	30,2

Tajribalarimizda donning naturasi Jasmina navida o‘g‘it me‘yorlarining oshishi bilan pasayishi kuzatildi. Jasmina navida NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 kg/ga qo‘llanilgan paykalda don naturasi 792 gr/litrni, shishasimonligi 86,8 %, dondagi oqsil miqdori 15,8 %, kleykovina 31,1 % ni, nazorat (o‘g‘itsiz) variantda don naturasi 758 gr/litrni, shishasimonligi 64,6 %, dondagi oqsil miqdori 12,3 %, kleykovina 23,0 % ni tashkil etdi.

Tajribalarimizda donning naturasi Yaksart navida esa o‘g‘it me‘yorlarining oshishi bilan pasayishi kuzatildi. Yaksart navida NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 kg/ga qo‘llanilgan paykalda don naturasi 790 gr/litrni, shishasimonligi 85,8 %, dondagi oqsil miqdori 15,5 %, kleykovina 30,2 % ni, nazorat (o‘g‘itsiz) variantda don naturasi 754 gr/litrni, shishasimonligi 64,3 %, dondagi oqsil miqdori 12,1 %, kleykovina 22,8 % ni tashkil etdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Zarafshon vodiysi sharoitida sug'oriladigan yerlarda kuzgi bug'doyning intensiv tipidagi Jasmina navi uchun yuqori hosil va sifatli urug' olishda, o'g'it me'yorini NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 kg/ga qo'llanilganda, Yaksart navida esa o'g'it me'yorini NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 qo'llanilganda ijobiy samara berishi bilan bir qatorda, g'allachilikda yuqori iqtisodiy rentabellikga erishishni ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Xoshimov F., Ortiqov T., Boboyeva N. Mineral va organik o'g'itlarning magniy karbonatli sho'rlangan tuproqlar agrokimyoviy xossasi va kuzgi bug'doy hosildorligiga ta'siri // AGRO ILM. -Toshkent, 2011. -№ 1(17). -B. 19.
2. Oripov R., Xalilov N. O'simlikshunoslik. -Toshkent, 2007. -384 b.
3. Amanov A., Amanov O. Kuzgi boshqoli don ekinlarini barg orqali oziqlantirish // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. -Toshkent, 2016. - №5. -B. 35.
4. Харова S.A. Система удобренности селскохозяйственных культур: методическая разработка для проведения практических занятий студентам, обучающимся по направлению "Агрохимия и агропочвоведение", с квалификацией (степенью) выпускника "бакалавр сельского хозяйства", специалист агропромышленного комплекса, фермерам и овощеводам. -Yaroslavl: ИПК Indigo, 2014. -198 s.
5. Sagdiyev M.T., Alimov R.A. O'simliklar fiziologiyasi. -Toshkent, "Yangi yo'l poligraf servisi", 2007. -B. 77-94.
6. Mamadiyev F., Yodgorov N., Meyliyev A. Fallachilikda tuproqdagi kaliy miqdorining ahamiyati // AGRO ILM. -Toshkent, 2016. -№1 (39). -B. 9.
7. Alisher Botirov, Akbarxon Murtazayev, Baxodir Ochilov, & Gulrabo Rustamova (2022). UZUM YETISHTIRISHNING HUDUDLAR KESIMIDAGI TAHLILI. Academic research in educational sciences, 3 (Special Issue 1), 293-297.
8. Bobokulov, Z., & Botirov, A. Teaching agricultural sciences: essence and teaching technology. Jilin Daxue Xuebao (Gongxueban)/Journal of Jilin University (Engineering and Technology Edition), 42(03), 12-17.
9. Алишер Эркинович Ботиров, Улуғбек Матниёзович Бойжонов, Гулрабо Абдуллаевна Рустамова, & Норкул Муродилло Ўғли Куйсинбоев (2022). ШАФТОЛИНИНГ ТУРЛИ НАВЛАРИНИ КАСАЛЛИК ЗАРАРКУНАНДАЛАРГА ҚАРШИ ЧИДАМЛИЛИГИНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ. Academic research in educational sciences, 3 (7), 176-182.

10. Alisher Erkinovich Botirov, & Oybek Bahodir O'G'Li Aliyev (2022). NOK (PYRUS) MEVALI EKINI – TADQIQOTLAR VA NATIJALAR. Academic research in educational sciences, TSAU (Conference), 199-202.

11. Улуғбек Бойжонов, Ўрмон Мирзохидов, Гулрабо Рустамова, & Алишер Ботиров (2022). САМАРҚАНД ИЛМИЙ ТАЖРИБА СТАНЦИЯСИ КОЛЛЕКЦИЯ МАЙДОНЛАРИДАГИ ИСТИҚБОЛЛИ ЎРИК НАВЛАРИДА ФЕНОФАЗАЛАРНИ ЎТИШ МУДДАТЛАРИ. Academic research in educational sciences, 3 (Speical Issue 1), 287-292.

KUZGI BUG'DOY URUG'LARINING DALA UNUVCHANLIGIGA O'G'IT MEYORLARINING TA'SIRI

G'. G'aybullayev
qishloq xo'jalik fanlari doktori

Sh. Nurkabilov
TDAU Samarqand filiali magistranti

ANNOTATSIYA

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshiruvchi tadbirlar majmuida ma'danli va mahalliy o'g'itlar hamda, mikro o'g'itlarni ilmiy asosda qo'llash muhim ahamiyatga ega. Bunday amaliy ishlar bajarilganda, rejalashtirilgan sifatli hosil olinadi va tuproq unumdorligi ham ma'lum miqdorda saqlanib qolinishiga erishiladi. Boshqaliq don ekinlarini tuplanish, naychalash va boshqalash davrlarida parvarishini o'z vaqtida o'tkazish yuqori va sifatli don hosilini yetishtirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: agrar, bug'doy, don, mineral, dehqonchilik.

ABSTRACT

The use of mineral and local fertilizers, as well as trace elements on a scientific basis, is important in a set of measures to increase the productivity of agricultural crops. When this practical work is done, the planned high-quality harvest is obtained and, to a certain extent, the fertility of the soil is preserved. Timely care of grain during harvesting, threshing and threshing provides high-quality grain.

Keywords: agrarian, wheat, grain, mineral, farming

KIRISH

Respublikamiz g'alla yetishtirishda kuzgi intensiv tipdagi bug'doylardan sug'oriladigan yerlarda mo'l va sifatli hosil yetishtirishda bevosita kuchli asoslangan, dala tajribalarida sinovdan o'tgan, o'rganilayotgan nav biologiyasidan kelib chiqqan holda yetishtirish texnologiyasini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy yetish asosiy vazifalardan biridir. O'g'it me'yorlarini optimallashtirish yo'li bilan sug'oriladigan yerlarda kuzgi bug'doydan sifatli va yuqori hosil olishda tashqi muhit omillaridan samarali foydalana oladigan navlarni yaratish, ma'lum birlikdagi maydonda optimal miqdordagi mahsuldor poyalar sonini hosil qilish, hosil bo'lgan agrotsinozni boshqarish singari ishlar amalga oshiriladi.

Azotli o'g'itlar donli ekinlarda oqsil miqdorini oshiradi, shu bilan birga o'suvchanlilik darajasini ham yaxshilashga xizmat qiladi. Agar, azotli o'g'itlar kuzgi bug'doy va boshqa boshqoli don ekinlarini oziqlantirilishida fosforli va kaliyli o'g'itlar bilan qo'llanilish nisbati buzilganda foydasidan ko'ra zarari ko'proq bo'ladi. Shuning uchun ham boshqoli don ekinlari oziqlantirilganda fosforli o'g'itlar azotli o'g'itlarning yarmiga, kaliyli o'g'itlar esa uchdan bir qismiga teng darajada qo'llanilishi qabul qilingan [1; 42-b.; 6].

Shuningdek, boshqa oziqa elementlari bilan balanslanmagan kuchli azotli oziqlanish hosilning kamayishiga, donning ekinboplik, non yopish sifatlarining yomonlashuviga olib keladi [2; 277-280-b.; 5].

Bug'doy yetishtirishda azotning yetishmasligi mahsuldor tuplanishga, boshqodagi don soniga va boshqoning yirikligiga, 1000 dona don massasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'sish davrining ikkinchi yarmida azotning yetishmasligi donda oqsilning to'planishini sekinlashtiradi, non yopish sifatini yomonlashtiradi. Shu bilan birgalikda ortiqcha azotli oziqlanish, baquvvat o'sish massasini shakllanishiga va ildiz tizimi bilan yer usti massasi nisbatining buzilishiga, o'sish davrining uzayishiga, yotib qolishga hamda o'simlikning zamburug' kasalliklariga chidamliligining pasayishiga sabab bo'ladi [3; 101-114-b.].

Tuproqdagi me'yoriy namlik esa uning bo'rtishi va urug' endospermdagi zahira moddalarni erishiga olib keladi. Erigan moddalar murtakka o'tadi va yetarli issiqlik, kislorod bo'lgan taqdirda murtak birlamchi, ya'ni murtak ildizini hosil qiladi. Shundan keyingi murtakdagi poyacha o'sib yer bo'yiga chiqadi.

Kuzgi bug'doy azotni tuproqdan ammoniy va nitrat shakllarida o'zlashtiradi. Tuproq eritmasi neytral muhitga ega bo'lganda ammoniy tuzlari, kislotali bo'lganda nitrat tuzlari yaxshi o'zlashtiriladi. Kuzgi bug'doy eng ko'p azotni naychalash va boshqolash fazalarida o'zlashtiradi. O'sish davomida, ayrim davrlarda oziqlanish muhitida azotning yetishmasligini, keyingi davrlarda azotli oziqlantirishni kuchaytirish hisobiga qoplab bo'lmaydi [4; 384-b.].

TADQIQOT METODLARI

Ilmiy-tadqiqot ishlarida kuzatish, hisoblash va tahlillar O'zbekiston Paxtachilik ilmiy-tadqiqot institutining «Dala tajribalarini o'tkazish uslublari» (O'zPITI, 2007), «Metodi agroximicheskix, agrofizicheskix i mikrobiologicheskix issledovaniy v polivnix xlopkovix rayonax» (SoyuzNIXI, 1963). Tuproq va o'simlik namunalarning tahlili «Metodi agroximicheskix analizov pochv i rasteniy Sredney Azii» (1977), «Metodika polevogo opita» (Dospexov, 1985), «Metodika Gosudarstvennogo sortispitaniya

selskoxozaystvennix kultur» (1964) va Urug'larning ekinboplik sifatleri Davlat urug'chilik inspeksiyasi tomonidan belgilangan GOST 12036-66-GOST 12047-66 (M.1973, T.1997), kabi uslubiy qo'llanmalari asosida tuzildi.

OLINGAN NATIJALAR

2021-2022 yillarda o'tkazilgan tajribalarimizning natijalari bo'yicha kuzgi bug'doyning Jasmina va Yaksart navlariga Samarqand viloyatining o'tloqi-bo'z tuproqlari sharoitida har yili har xil o'g'it me'yorlarida ekilganda dala unuvchanligi har xil bo'lishi kuzatildi (1-jadval).

1-jadval

O'g'it me'yorlarining Jasmina va Yaksart navi urug'larining dala unuvchanligiga ta'siri.
(2021-2022y)

No	O'g'itlar m'eyori, kg/ga	Unib chiqqan o'simliklar soni, dona / m ²	Urug'larning dala unuvchanligi, %
Jasmina			
1	Nazorat	419	83,8
2	NPK.180:90:60	421	84,2
3	NPK.180:90:60+Nutri Power	426	85,2
4	NPK.180:90:60+Micromix	424	84,8
5	NPK.180:90:60+Rootwinner	423	84,6
6	NPK.180:90:60+Seaweed	427	85,4
7	NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	431	86,2
Yaksart			
1	Nazorat	417	83,4
2	NPK.180:90:60	420	84
3	NPK.180:90:60+Nutri Power	422	84,4
4	NPK.180:90:60+Micromix	424	84,8
5	NPK.180:90:60+Rootwinner	425	85
6	NPK.180:90:60+Seaweed	426	85,2
7	NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	429	85,5

Kuzgi bug'doy urug'larining dala unuvchanligi harorat, tuproqdagi namlik, urug'larning ekinboplik sifatlariga bog'liq xolda o'zgardi. Dala unuvchanligi Jasmina navida bu ko'rsatkich 1 m² da nazorat (o'g'itsiz) variantda 419 dona maysalar hosil bo'ldi va bu 83,8 % ni tashkil etdi. O'g'it me'yor oshirilganda dala unuvchanligiga kata ta'sir sezilmadi ya'ni NPK.180:90:60 qo'llanilgan variantda 1 m² da 421 donagacha maysalar hosil bo'ldi va 84,2 % ni tashkil etdi. Eng yaxshi ko'rsatkich NPK.180:90:60+NPK.20:20:20

variantda 431 dona maysalar hosil bo'ldi va bu 86,2 % ni tashkil etdi. Yaksart navida bu ko'rsatkichlar muvofiq holda quyidagicha bo'ldi, 1 m² da nazorat (o'g'itsiz) variantda 417 dona maysalar hosil bo'ldi va bu 83,4 % ni tashkil etdi. O'g'it me'yorini oshirilganda dala unuvchanligiga kata ta'sir sezilmadi ya'ni NPK.180:90:60 qo'llanilgan variantda 1 m² da 420 donagacha maysalar hosil bo'ldi va 84 % ni tashkil etdi. Yaksart navida ham eng yaxshi ko'rsatkich NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 variantda 429 dona maysalar hosil bo'ldi va bu 85,5 % ni tashkil etdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Zarafshon vodiysi sharoitida sug'oriladigan yerlarda kuzgi bug'doyning intensiv tipidagi Jasmina navi uchun yuqori hosil va sifatli urug' olishda, o'g'it me'yorini NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 kg/ga qo'llanilganda, Yaksart navida esa o'g'it me'yorini NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 qo'llanilganda ijobiy samara berishi bilan bir qatorda, g'allachilikda yuqori iqtisodiy rentabellikga erishishni ta'minlaydi.

REFERENCES

1. Irnazarova N. Kuzgi bug'doyni azot bilan oziqlantirish // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. -Toshkent, 2016. -№3. -B. 42.
2. Alam M.S., Sultana M.S., Hossain M.B., Salahin M., Roy U.K., Effect of sowing depth on the yield of spring wheat // J. Env. Sci. Nat. Resour., 2014, 7(1). -r. 277–280.
3. Thorup-Kristensen K., Cortasa M.S., Loges R. Winter wheat roots grow twice as deep as spring wheat roots, is this important for N uptake and N leaching losses? // Plant Soil, 2009, 322(1-2). -p. 101-114.
4. Oripov R., Xalilov N. O'simlikshunoslik. -Toshkent, 2007. -384 b.
5. Bobokulov, Z., & Botirov, A. Teaching agricultural sciences: essence and teaching technology. Jilin Daxue Xuebao (Gongxueban)/Journal of Jilin University (Engineering and Technology Edition), 42(03), 12-17.
6. Alisher Botirov, Akbarxon Murtazayev, Baxodir Ochilov, & Gulrabo Rustamova (2022). UZUM YETISHTIRISHNING HUDUDLAR KESIMIDAGI TAHLILI. Academic research in educational sciences, 3 (Special Issue 1), 293-297.

O'SIMLIKLARNING QISHGA CHIDAMLILIGIGA O'G'IT ME'YORLARINING TA'SIRI

G'. G'aybullayev

Qishloq xo'jalik fanlari doktori

Sh. Nurkabolov

TDAU Samarqand filiali magistranti

ANNOTATSIYA

Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshiruvchi tadbirlar majmuida ma'danli va mahalliy o'g'itlar hamda, mikro o'g'itlarni ilmiy asosda qo'llash muhim ahamiyatga ega. Bunday amaliy ishlar bajarilganda, rejalashtirilgan sifatli hosil olinadi va tuproq unumdorligi ham ma'lum miqdorda saqlanib qolinishiga erishiladi. Boshqoli don ekinlarini tuplanish, naychalash va boshqolash davrlarida parvarishini o'z vaqtida o'tkazish yuqori va sifatli don hosilini yetishtirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: agrar, bug'doy, don, mineral, dehqonchilik.

ABSTRACT

The use of mineral and local fertilizers, as well as trace elements on a scientific basis is important in a set of measures to increase the productivity of agricultural crops. When this practical work is done, the planned high-quality harvest is obtained and, to a certain extent, the fertility of the soil is preserved. Timely care of grain during harvesting, threshing and threshing provides high quality grain.

Keywords: agrarian, wheat, grain, mineral, farming.

KIRISH

Kuzgi bug'doy uchun qishga chidamlilik eng muhim biologik omillardan biri bo'lib hisoblanadi. O'zbekistonda qish qattiq kelgan 1927-yilda 47 %, 1956-yilda 36,2 %, 1960-yilda 34,6 %, 1963-yilda 30,5 % [1; 17-18-b] va 1983-yilda 45 % gacha o'simlik nobud bo'lganligi sug'oriladigan yerlarda don va dukkakli o'simliklar ilmiy tadqiqot instituti G'allaorol filialida o'tkazilgan tajribalarda qayd etilgan. Malumki, har qanday ekin turida hosil salmog'ini belgilovchi faktorlardan biri ko'chat qalinligi hisoblanadi. Ko'chat qalinligi me'yorida bo'lgan bug'doyzorda hosildorlik yuqori bo'ladi.

Asosan bug'doyni qishlovga kirishdan oldin unda tuplanish bo'g'ini hosil qilishga erishish zarur. Ko'pchilik olimlarning

fikricha V.I Vilyams, V.G.Pisarev tuplanish yaxshi bo'lganda o'suv davri davomida barglar yuzasi ko'p miqdorda organik moddalar ishlab chiqaradi va yon poyalar hosil bo'ladi. Don hosilining 30-50 % ni N.V.Darofeevning fikricha kuzgi bug'doyni sovuqqa chidamliligi vegetatsiya davridagi sharoit va yoshiga bog'liq. Bundan tashqari muhim sabablardan biri shakarlarning to'planishidir, shakarlar xujayralar orasidagi suyuqlikga va xujayra shirasini quyuqligini oshirib muzlatishga yo'l qo'ymaydi. Qish qattiq bo'ladigan sharoitda tuplanish bo'g'inidagi shakarning miqdori 50 % dan kam bo'lmasligi kerak. Shakar miqdorini to'planishida havo harorati asosiy ro'l uynaydi. [2; 42-44-b] aniqlashicha, agar kuzgi bug'doy tuplanish bo'g'inida shakarlik miqdori 20-25 % atrofida to'plangan bo'lsa, o'simlik 10-12° S sovuqqa chidaydi.

Kuzgi bug'doyning tuplanish energiyasi navga, urug' yirikligiga, oziqlanish maydoniga ya'ni ekish me'yori, urug'lar soniga, tuproq namligiga, ekish muddatiga, tuproqni ishlash sifati va unumdorligiga, yorug'likka, haroratga, o'g'itlash tizimiga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining qishi nisbatan iliq bo'lib Samarkand viloyati gidrometstansiyasining ko'p yillik ma'lumotiga ko'ra o'rtacha harorat dekabr oyida 3,4°S, yanvarda +0,6°S, fevralda 2,2°S ni tashkil etadi. Shunga qaramasdan kuzgi bug'doyni qish davrida zararlanishi va nobud bo'lishi kuzatiladi. Bunday hollarda ekinzor siyraklashadi bahorda o'sishning boshlanishi kechikadi, rivojlanish kechikadi va hosildorlik pasayadi. Dala tajribamizni boshlagan 2021-yil dekabr oyida o'rtacha harorat 5,5°S ni shu mavsumda 2022-yil yanvarida 1,9°S, fevralda 0,9°S bo'lishi kuzatildi. Fevral oyida harorat ko'p yillik ko'rsatkichdan kam 1,3°S past bo'ldi [4, 5, 6].

TADQIQOT METODLARI

Ilmiy-tadqiqot ishlarida kuzatish, hisoblash va tahlillar O'zbekiston Paxtachilik ilmiy-tadqiqot institutining «Dala tajribalarini o'tkazish uslublari» (O'zPITI, 2007), «Metodi agroximicheskix, agrofizicheskix i mikrobiologicheskix issledovaniy v polivnix xlopkovix rayonax» (SoyuzNIXI, 1963). Tuproq va o'simlik namunalarining tahlili «Metodi agroximicheskix analizov pochv i rasteniy Sredney Azii» (1977), «Metodika polevogo opita» (Dospexov, 1985), «Metodika Gosudarstvennogo sortispitaniya selskoxozaystvennix kultur» (1964) va Urug'larning ekinboplik sifatlari Davlat urug'chilik inspeksiyasi tomonidan belgilangan GOST 12036-66-GOST 12047-66 (M.1973, T.1997), kabi uslubiy qo'llanmalari asosida tuzildi.

OLINGAN NATIJALAR

Tajribalarimiz shuni ko'rsatadiki Jasmina va Yaksart navi har xil agrafonda o'g'it me'yorini qo'llanilganda bug'doy maysalarining qishlab chiqishiga ta'sir etganini ko'rdik. Jadval ma'lumotlaridan ko'rib turganimizdek o'g'it me'yorini maqbullashtirilishi bilan nobud bo'lgan o'simliklar kamayib qishlab chiqqan o'simliklar soni oshadi. Bunda Jasmina navida nazorat variantida 419 dona (83,8 %) o'simliklar unib chiqqan bo'lsa, qishlab chiqqan o'simliklar soni 347 donani (69,4 %) ni tashkil etdi. Nobud bo'lgan o'simliklar soni 72 dona (14,4 %) bo'ldi. O'g'it me'yoringining oshirilishi bilan Jasmina navida qishga chidamlilik ham yaxshilandi. Ya'ni, NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 variantida unib chiqqan maysalar 431 dona (86,2 %) ni, qishlab chiqqan o'simliklar soni 386 dona (77,2 %), nobud bo'lgan o'simliklar nazorat variantiga nisbatan kam 27 dona (5,4 %) bo'lganligi kuzatildi.

Yaksart navida esa nazorat variantida 417 dona (83,4 %) o'simliklar unib chiqqan bo'lsa, qishlab chiqqan o'simliklar soni 346 donani (69,2 %) ni tashkil etdi. Nobud bo'lgan o'simliklar soni 71 dona (14,2 %) bo'ldi. O'g'it me'yoringining oshirilishi bilan Yaksart navida qishga chidamlilik ham yaxshilandi. Ya'ni, NPK.180:90:60+NPK.20:20:20 variantida unib chiqqan maysalar 429 dona (85,5 %) ni, qishlab chiqqan o'simliklar soni 381 dona (76,2 %), nobud bo'lgan o'simliklar nazorat variantiga nisbatan kam 23 dona (4,6 %) bo'lganligi kuzatildi. (1-jadval).

Jasmina va Yaksart navlarida turli o'g'it me'yorlarida ko'chat qalinligi va qishlab chiqish darajasi, (2021-2022yy.)

(1-jadval).

Madan o'g'itlar me'yori kg/ga	Qishlashgacha bo'lgan tup soni, dona/m ²		Qishlab chiqqan o'simliklar soni, dona/m ²		Nobud bo'lgan nihollar	
	dona	%	dona	%	dona/m ²	%
Jasmina						
Nazorat	419	83,8	347	69,4	72	14,4
NPK.180:90:60	421	84,2	368	73,6	53	10,6
NPK.180:90:60+Nutri Power	426	85,2	370	74	56	11,2
NPK.180:90:60+Micromix	424	84,8	373	74,6	51	10,2
NPK.180:90:60+Rootwinner	423	84,6	371	74,2	52	10,4
NPK.180:90:60+Seaweed(o's)	427	85,4	376	75,2	51	10,2
NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	431	86,2	386	77,2	45	9
Yaksart						
Nazorat	417	83,4	346	69,2	71	14,2
NPK.180:90:60	420	84	369	73,8	51	10,2
NPK.180:90:60+Nutri Power	422	84,4	370	74	52	10,4
NPK.180:90:60+Micromix	424	84,8	373	74,6	51	10,2
NPK.180:90:60+Rootwinner	425	85	371	74,2	54	10,8
NPK.180:90:60+Seaweed(o's)	426	85,2	373	74,6	53	10,6
NPK.180:90:60+NPK.20:20:20	429	85,5	381	76,2	48	9,6

XULOSA

Tadqiqotlarimizning ko'rsatishicha, kuzgi yumshoq bug'doyning Jasmina navini mineral o'g'itlar bilan birga qo'shimcha mikro o'g'itlarning turli me'yorlari va nisbatlari bilan oziqlantirilib yetishtirilganda N180:P90:K60+NPK20:20:20 variantda avvalo hosildorlik va 1000 ta don massasining ortishi va don naturasi boshqa variantlarimizga nisbatan yuqori bo'lishi kuzatildi.

REFERENCES

- 1.B.Xalikov, N.Yodgorov, Kuzgi yumshoq bug'doy navlarining hosildorligiga madani o'g'itlar va sug'orish rejimining ta'siri.//Agro Ilm jurnali 1(51) 2018y, 17-18 bet.
- 2.R.Ishmuhammedova, Mineral o'g'itlar jta'sirida kuzgi bug'doy donida sifat ko'rsatkichlarning o'zgarishi.// Agro himoya va o'simliklar karantini jurnali. №-1, 2017 yil, 42-44 bet.
- 3.P.Siddiqov. G'alla parvarishida muhim palla.// O'zbekiston qishloq xo'jaligi jurnali. №-4 2015 yil.
4. Alisher Botirov, Akbarxon Murtazayev, Baxodir Ochilov, & Gulrabo Rustamova (2022). UZUM YETISHTIRISHNING HUDUDLAR KESIMIDAGI TAHLILI. Academic research in educational sciences, 3 (Speical Issue 1), 293-297.
5. Bobokulov, Z., & Botirov, A. Teaching agricultural sciences: essence and teaching technology. Jilin Daxue Xuebao (Gongxueban)/Journal of Jilin University (Engineering and Technology Edition), 42(03), 12-17.
6. Алишер Эркинович Ботиров, Улуғбек Матниёзович Бойжонов, Гулрабо Абдуллаевна Рустамова, & Норкул Муродилло Ўғли Куйсинбоев (2022). ШАФТОЛИНИНГ ТУРЛИ НАВЛАРИНИ КАСАЛЛИК ЗАРАРКУНАНДАЛАРГА ҚАРШИ ЧИДАМЛИЛИГИНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМІЙ АСОСЛАРИ. Academic research in educational sciences, 3 (7), 176-182.

XITOIY MANBALARIDA O‘RTA OSIYO HAQIDAGI MA’LUMOTLARNING AHAMIYATI

Aziza Izzatova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Xitoy manbalarida qadimgi O‘zbeliston hududidagi mavjud bo‘lgan davlatlar, xalqlar, qabilalar va ular haqida berilgan ma’lumotlar qisqacha yoritilgan. Bu ma’lumotlar asosida O‘rta Osiyo hududi qadimgi tarixini o‘rganish ahamiyatli ekanligini ko‘rish mumkin.

Kalit so‘zlar: manba, Xitoy, tarixchi, Qang‘, Davan, Kushon, hukumdor.

KIRISH

Xitoy manbalari haqida so‘z borar ekan, ular ham Xitoy hukmdorlarining manfaatlarini ko‘zlab yozilgan, boshqa xalqlarning tarixi bir taraflama yoritilgan holatlar ko‘p uchraydi, ammo Xitoy manbalarida bo‘lib o‘tgan voqealarning vaqti va o‘rni, bir-biriga qarshi turgan qo‘shinlarning umumiy soni aniq ko‘rsatiladi. Bu o‘z navbatida manbalarning o‘rganish kerakli ekanligini va ulardagi ma’lumotlardan foydalanish tarixni yanada chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi. O‘zbekiston hududining uzoq o‘tmishidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o‘rganishda xitoy manbalarini o‘rni juda kattadir. Bulardan quyidagi xitoy manbalari muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Shi Szi” – Sima Syanning “Shi Szi” (“Tarixiy esdaliklar”) 130 bobdan iborat bo‘lgan asaridir. Sima Syan Xitoy tarixshunoslarining otasi hisoblanadi.

Sima Syan — (taxminan miloddan avvalgi 145 yoki 135—86-yillar) Lunmin (hozirgi Shensi viloyati) shahrida saroy tarixchisi Sima Txan oilasida tug‘ilgan, mamlakat bo‘ylab ko‘p sayohat qilgan, otasi vafot etgandan keyin (miloddan avvalgi 108-yili) uning o‘rniga saroy tarixchisi sifatida qabul qilingan. Miloddan avvalgi 98-yili imperatoiga qarshi chiqib, sarkarda Li Linni himoya qilgani uchun qattiq jazoga tortilib, saroydan quvib yuborilgan. Lekin, u ruhiy tushkunlikka tushib qolmadi va bo‘lajak tarixiy kitobi ustidagi ishni davom ettirdi. Ko‘p vaqt o‘tmay, Sima Syan yana saroyga taklif etildi va imperator Bosh mahkamasi boshlig‘i etib tayinlanadi, kitobini yozib tamomlashga sharoit yaratib berilgan.

Uning “Shi Szi” nomli asarida Xitoyning qadim zamonlardan to miloddan avvalgi I asr boshlariga qadar o‘tgan

tarixi bayon etilgan. Asarda O‘zbekiston, uning 123-bobida xususan Farg‘ona va uning qadimiy xalqi hayoti haqidagi qimmatli ma’lumotlar mavjud.

“Shi Szi”ning to‘la matni olti jild qilib 1959-yili Pekinda e‘lon etilgan. Rus tiliga tajjima etilib (I.Ya.Bichurin, L.S.Vasilyev, L.S.Perelomov, Yu.L.Krol va boshqalar), 1972, 1975, 1984, 1986-yillari chop etilgan. E.Shavann (1865—1905) tomonidan fransuz tiliga tajjima qilinib, 1895 – 1918-yillari 5 jildda bosmadan chiqqan.

“Syan Xan shu” – Yirik tarixchi olim Byan Gu (39-92) tomonidan yozilgan bo‘lib, bu asar “Syan Xan shu” (“Avvalgi Xan sulolasining tarixi”) ataladi. Tarixchi Anlin (Shensi viloyati) shahrida G‘arbiy Xan sulolasi (miloddan avvalgi 206 — milodning 220-y.) xizmatida turgan yirik mansabdor va tarixshunos oilasida tug‘ilgan, 47—55-yillari Loyanda oliy ta‘lim olgan, 58—82-yillari o‘z asarini yozadi. “Syan Xan shu”ning 95-bobida O‘zbekiston (ayniqsa, kangli, yuechji va usunlar haqida) va Sharqiy Turkistonning qadimiy tarixi, xalqi va uning hayoti haqida ko‘p muhim ma’lumotlarni uchratishimiz mumkin. “Syan Xan shu” 1962-yili Pekinda 12 jildda nashr qilingan. Inglizcha tajjimasi (G.Dubs, Baltimor, 1938-1944) ham bor.

“Xou Xan shu” – Tarixchi Fan Xua (398-445) tomonidan yozilgan “Xou Xan shu” (“Keyingi Xan sulolasi tarixi”) asari ham ahamiyatlidir. Olim avvalgi Xan sulolasi (25-220)ga xizmat qilgan. Kichik davlat lavozimida turgan va 424-yili viloyat hokimligiga ko‘tarilgan. Davlatga qarshi isyonda qatnashganlikda ayblanib qatl etilgan. “Xou Xan shu” Xitoyning avvalgi Xan sulolasi davridagi tarixni o‘z ichiga olgan 130 bobdan iborat katta asardir. Unda O‘zbekiston, Sharqiy Turkiston va Jung‘oriyaning 25-221-yillar orasidagi tarixi haqida ma’lumotlar bor.

“Bey shu” – Bu asar Tan sulolasi (618-907) davrida yashagan yirik tarixchi Li Yan-shou (taxm. 595-678) qalamiga mansub bo‘lib, “Bey shu” (“Shimoliy sulolalar tarixi”) 100 bobli asardir. Unda Shimoliy Xitoyda Vey (386-535), Si (550-577), Chjou (557-581) sulolasi hukmronligi, ya‘ni 386-581-yillar tarixi bo‘yicha ma’lumotlar beriladi. Asarda O‘zbekiston, xususan Xorazm hamda Sharqiy Turkiston haqida qimmatli ma’lumotlarni uchraydi. “Bey shu” 1958-yili Shanxayda chop etilgan.

Keyingi manbalardan biri Xitoy tarixchilari jamoasi tarafidan yozilgan asar bo‘lib, u “Suy shu” (“Suy xonadonining tarixi”) nomi bilan mashxurdir. Uni yozishda Vey Chjen (580-643) – Tan sulolasi davrida o‘tgan tarixchi, imperator Chjen-Guan (626-650) davrida uning o‘g‘li va toj-u taxt vorisiga tarbiyachi bo‘lgan, Yan Shi-Gu hamda Kxun In-da bilan birgalikda ishtirok etib, asarda Xitoyning Suy sulolasi davrida, V-

VI asrlardagi ijtimoiy-siyosiy tarixi 85 bobda bayon etilgan. Kitobning 55 bobi 637-yili yozib tamomlangan. Qolgan 30 bobiga esa 20-yil vaqt ketgan. Asarda imperatorning iqtisodiy siyosati, qo‘shinning tuzilishi, mamlakatning ahvoli, xalqning urf-odatlariga haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Uning 83-bobida O‘zbekiston va Sharqiy Turkiston haqida ham diqqatga sazovor ma‘lumotlarni uchratamiz. Ko‘p jildli “Sulolalar tarixi” tarkibida 9-jild sifatida 1958-yili Shanxayda bosilgan.

“Szyu Tan shu” va “Sin Tan shu” – “Szyu Tan shu” (“Tan sulolasining eski tarixi”) imperator Jen-Szunning topshirig‘i bilan yozilgan. Ouyan Syu (1007-1072) va Sun Si (998-1061) 960-1279-yillari hukmronlik qilgan Sun (Janubiy va Shimoliy Xitoy) sulolasi tarixchilari 1043-1060-yillari shu sulolaning yangi tarixi “Sin Tan shu” (“Tan sulolasining yangi tarixi”)ni yozganlar. Har ikkala asar ham o‘ziga xos afzalliklariga ega bo‘lib, ma‘lum darajada bir-birini to‘ldiradi.

XVIII asrda tarixchi Shen Bin-chjen har ikkala tarixni bir-biriga bog‘lab, unga “Sin szyu Tan shu xechao” (“Tan sulolasining bir-biri bilan qo‘shilgan yangi hamda eski tarixi”) deb nom qo‘ydi. Asarda 618-907-yillar voqealari bayon etilgan. “Sin Tan shu”da O‘zbekiston janubi, Afg‘oniston, Eron hamda Sharqiy Turkiston haqida ma‘lumotlar uchraydi. 1958-yili ko‘p jildli “Sulolalar tarixi”ning 12-jildi sifatida Shanxayda chop etilgan.

Xitoy manbalarida Qang‘, Davan va Kushon davlatlari haqida qimmatli ma‘lumotlar juda ko‘p uchraydi. Misol uchun quydagilarni keltirib o‘tishimiz mumkin.

Katta Xan sulolasi tarixida (mil.avv. 202-mil. 25 yy) Qang‘ podshosi o‘z oqsoqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi haqida ma‘lumot beriladi. Bundan xulosa chiqargan tadqiqotchilar o‘sha davrda tashkil topgan Qang‘ davlatida kengash muhim rol o‘ynaganligini, davlat kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganliklarini hamda ularning fikri hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lganligini ta‘kidlaydilar.

Qang‘ davlatiga qarashli yerlar bir nechta viloyatlarga (yoki mulklarga) bo‘lingan bo‘lib, ularning har birini jobg‘u yoki yobg‘u (Xitoy manbalarida – chjaovu) deb nomlangan xokimlar boshqarganligi haqida ma‘lumotlar uchraydi. Katta Xan sulolasi tarixida «qang‘lilar mamlakati podshosining turar joyi Loyuenidagi Bityan shahrida» deb ma‘lumot beriladi. Boshqa tarixiy manbalarda Loyueni nomi uchramaydi. «Qang‘ podshosining yozgi qarorgohi Loyuenidan yetti kun yo‘l yurib boriladigan yerda joylashgan» degan ma‘lumot beriladi. Shu sababli xitoy manbalarida Qang‘ davlati bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar olishimiz mumkin.

Davan davlat haqidagi yozma ma'lumotlar asosan Xitoy manbalarida – Chjan Syan ma'lumotlarida, Sima Syanning «Tarixiy xotiralar», Ban Gunning «Birinch xan sulolasi tarixi» asarlarida beriladi. Bu manbalarda ushbu davlat «Dayuan» yoki «Davan» nomi ostida eslatiladi. Farg'ona so'zi Sug'd manbalarida «Fragonik» shaklida yozilib «tog'lar orasidagi vodiy, atrofi berk soylik» ma'nosini bersa, Xitoy manbalaridagi Dayyuan ham «tog'lar orasidagi vodiy» ma'nosini beradi. Mil.avv. II asrga oid Xitoy manbalari Farg'onada 70 ta katta-kichik shaharlar borligi haqida ma'lumot beradi. Sima Syanning «Tarixiy xotiralar» asarida Davanning ikkita poytaxti – Ershi va Yuchen bo'lganligi haqida xabar beriladi.

Mil.avv. 125 yilda Davanga kelgan Xitoy elchisi Chjan Syan bu yerda qishloq va shaharlari obod, sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaliklari yuksak rivojlangan, kuchli harbiy kuchlarga ega davlatni ko'radi. Chjan Syan Davanning qishloq xo'jaligi haqida ma'lumot berib, shunday yozadi: «O'troq aholi yer haydaydi, g'alla va sholi ekadi, ularda musallas navli uzum, juda ko'plab yaxshi otlar bor. Davanning barcha joylarida uzum vinosi tayyorlaydilar. Boy xonadonlar uni katta miqdorda tayyorlaydi, bu ichimlik xumlarda bir necha o'n yillarda ham buzilmay saqlanadi». Xitoy elchi, bu davlat aholisi juda xushmuomala, mehmondo'st, ko'ngli ochiq odamlar ekanligi haqida ma'lumot bergan.

Xitoy manbalari qadimgi Farg'onada dehqonchilik madaniyati yuqori darajada rivojlanganligini isbotlaydi. Xitoyliklarni ayniqsa, o'zlari uchun notanish bo'lgan beda va uzum hayratga solgan. Manbalarda yana shunday ma'lumot bor: «Xitoy elchisi urug' keltirdi, shunda osmon farzandi(Xitoy imperatori) unumdor yerga beda va uzum ekdi». Davanliklarning bog'larida uzumdan tannqari anor, o'rik va boshqa mevali daraxtlar ko'p bo'lgan. Xitoy tarixchilari bu mevalarning Xitoyda paydo bo'lishini Davan bilan bog'laydilar.

Xitoy manbalari, shuningdek, qadimgi Farg'ona chorvachiligining o'ziga xos tomoni bo'lgan yilqichilikning yuqori darajada rovojlanganligi haqida ham ma'lumotlar beradi. Davan davlati antik davrda mashhur zotdor otlari bilan shuhrat qozongan edi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, ularni yetishtirish bilan o'troq aholi shug'ullangan. «Davanda yaxshi otlar bo'lib, ular Ershi shahridadir, otlarni yashiradilar va Xan elchisiga berishga rozi bo'lmaydilar». Davanning mashhur «samoviy otlari» tasvirlari tushirilgan qoyatosh suratlari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan. Davan davlati ma'lum bir siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda «Van» (podsho) unvoni bilan ish yuritgani eslatiladi. Manbalarda «Van» unvoniga ega bo'lgan Motsay, CHan Fin, Mug'ua, YAn'lyu kabi hukmdorlarning nomlari saqlanib qolgan.

XULOSA

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriyani yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma'lumot beradi. Bu qabilalar Xitoy manbalarida "Da-yuechji" – "Buyuk" yoki "Katta yuechji" deb eslatiladi. Chjan Szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. Katta Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonida o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi. Xitoy manbalaridagi "Guyshuan hokimi Kiotszyukyu", ilk Kushon davriga oid topilma tangalar aks ettirilgan "Kushon podshosi Kujula Kadfiz"ga aynan mos tushadi. Xitoy mualliflari Kadfiz II taxtga o'tirganidan so'ng "Tyanchju (Markaziy Hindiston)ni zabt etdi va u yerga o'z sarkardalaridan birini boshqarish uchun qoldirdi. Shu davrdan boshlab yuechji kuchli va boy davlatga aylandi", deb xabar beradilar.

Kidariylar, Xioniylar Eftalitlar va Turkiy xoqonliklar haqida ham Xitoy mabalarida juda ko'p uchraydi. Bundan ko'rinib turibdiki O'rta Osiyoning qadimgi darvidagi Qang', Davan, Kushon va ilk o'rta asirlarda mavjud bo'lgan Kidariylar, Xioniylar va Eftalitlar, Turkiy xoqonliklarni o'rganish bo'yicha Xitoy manbalarining ahamiyati katta va qimmatlidir.

REFERENCES

1. Bdumajid Madraimov, Gavhar Fuzailova "Manbashunoslik" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent 2008.
2. B.J.Eshov, A.A.Odilov "O'zbekiston tarixi" I – jild Toshkent-2013
3. Нигматов, А. Х. (2021). МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИИ ИНФОРМАТИЗАЦИИ. ББК 72 К 59, 79.
4. Nigmatov, A. X. O., Misaboyeva, M. B., & Yormatov, A. P. O. (2021). KORRUPSIYA–FUQAROLIK JAMIYATINING TANAZZULI. *Academic research in educational sciences*, 2(2), 125-131.
5. O'G'Li, Nigmatov Alisher Xayrulla. "Sharq Uyg'onishi davrida ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy masalalari." *Science and Education* 1.5 (2020): 157-161.
6. Отабек Махаматжонович Норматов, Алишер Хайруллаевич Нигматов. Роль Духовного Воспитания В Реализации Государственной Молодежной Политики. "Development of Science and Technology: A Mechanism for Selecting and Implementing Priorities" 2022/3/25: 98-102.
7. Тилабаев, С. Б., & Иззатова, А. У. (2020). ИСТОРИЯ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА

ФЕРГАНА). *Актуальные научные исследования в современном мире*, (4-5), 131-133.

8. Aziza Izzatova, Izzatova Ra'no.(2021). Shayboniylar sulolasining me'moriy yodgorliklari, ularning arxitekturasi va ahamiyati."Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар" мавзусидаги Республика 31-қўптармоқли илмий-масофавий онлайн конференция. 8. 7-9.

9. ИЗЗАТОВА АЗИЗА.(2021). МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА АМИР ТЕМУР ШАХСИГА МУНОСАБАТ (ИСПАН МАНБАЛАРИ АСОСИДА). МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИ: ЯНГИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ВА ЁНДАШУВЛАР Халқаро илмий конференция материаллари.Тошкент «TURON-IQVOL». 137-138.

10. Иззатова, А.(2021). Марказий Осиё давлатчилиги тарихида Амир Темур шахсига муносабат (испан манбалари асосида).Марказий Осиё тарихи: янги илмий тадқиқотлар ва ёндашувлар Халқаро илмий конференция материаллари. 137-138

11. А. Izzatova.(2019). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING ISPANIYA BILAN SAVDO-IQTISODIY, MADANIY ALOQALARINING RIVOJLANISHI. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ҲАМЖИМАТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШИШ ЖАРАЁНИ Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. 154-158.

LINGUASTATISTIC FEATURES OF RIDDLES ABOUT ZOONYM IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Nodira Tursunovna Khodjaeva

Senior teacher of the department of English language and literature,
Termez State University

Email: khodjaevanodirabegim@mail.ru

ABSTRACT

This paper presents linguastatictic features of riddles about zoonim in different system languages. There are given semantic structure of riddles in English, Uzbek and Russian languages and analyses of the riddles that require being animal in the answer of the riddles.

Keywords: culture, riddle, linguaculture, structure.

Introduction: Riddles are important in the generational transfer of oral folklore, culture, and custom in the country. One can learn about a nation's culture and way of thinking through its riddles, and they also allow one to perceive the world through the perspective of those who carry that culture. Riddles are an odd way of reflecting on one's country, revealing to us the logic and perspective of a certain ethnic group.

II. The study of riddles in English language.

When D. Noyce (Dorothy Noyes) examined the descriptive component of the riddle, she discovered that the "block element," or unclear term that robs the description of clarity, is how the riddle is carried out. James George Frazer, exploring the functional features of riddles, just like V.P. Anikin, believed that initially riddles were allegories adopted in those days when, for some reason, the speaker was forbidden to use direct terms. Thus, he introduced the hypothesis about the involvement of the riddle in the taboo. A.Taylor (Archer Taylor) along with R. Petsh (Robert Petsch) considered the main functional feature of the riddle to confuse the listener and deliberately mislead him. Aimed not at checking, but at stimulating the mental activity of the recipient, the riddles were considered by Marija Gimbutas, an American archaeologist.

What has six legs and two heads?

Answer: A horse and rider p.85

Why do black sheep eat less grass than white sheep?

Answer: Because there aren't as many black sheep p.85

What animal is hiding in these letters? (Tip: Instead of saying the letters aloud, perhaps write them on a blackboard.)

L P H N

Answer: *Elephant* p.110

It had a pair of horns.

and a collar when it was born.

If you saw it, you wouldn't stop

to pat a big (*triceratops*)

It had a ferocious head and jaw.

On meat, it liked to chop and gnaw.

If you run across it, clear the decks.

It's known as (*turkey*) . p.22

I hear with my little ear

a baaa, baaa, baaa.

This baby's too young for its wool to be sheared

it's calling to its ma.

Which baby animal is it? *baby sheep/lamb* .p.51

You're swimming in the ocean

when a creature says "hello."

Its eight legs dance and float around.

But it's scared and has to go.

Guess who? (*Octopus*) p.57

You're walking by the ocean

when a creature says "hello."

Its many arms cling to the rocks

It's a star but doesn't glow.

Guess who? (*starfish*) p.57

III. The study of riddles in Russian language.

Russian linguists P.G. Bogatyrev, N.I. Kravtsov, S.G. Lazutin, A.P. Kvyatkovsky, V.V. Mitrofanov define a riddle as "a small piece of folklore built in the form of an allegory containing an intricate question that needs to be answered fully".

V. P. Anikin, A. P. Kvyatkovsky, V. V. Mitrofanova, D. N. Sadovnikov pay attention to the poetic nature of the folk riddle. So Russian riddles were divided into the following aspects according to the degree of study: sky, earth, natural phenomenon, water, river, streams; fish amphibians reptiles; insects, birds, people; family relationships; forest trees,

the bushes, berries, mushrooms, grass; arable land mowing, sowing and processing of bread; crockery utensils food and drink; poultry and birds, insects; trees and fruits; crops and plants; pulse crops and vegetables, food; work tools, musical instruments. During our research, we took riddles from the Russian language and analyzed only the riddles that required an animal as an answer. For example:

Кто трудо любивые всех на свете. Муравьи (З, 1968, 36)

На незу кузнецы куют,

Сиретки богатыри живут,

На верху свечки теплятся. Муравьи (З, 1968, 36)

Мастер шубу себе сшил, а иглу вынуть забыл. (Рыба) (З, 1968,31)

Через море-океан плывёт чудо-великан, а ус во рту прячет. (Кит) (З, 1968,31)

IV. The Study of riddles in Uzbek language.

Our research shows that in Uzbek language the riddles were studied as the traditional riddles and new riddles. Traditional riddles were about: sky, earth and water; the events of the nature, season of the year and periods; man, body, and the character of the people; about animal's world (further we name it riddles about zoonym), poultry and birds, insects; trees and fruits; crops and plants; pulse crops and vegetables, food; work tools, residence, house, tools related to it; fire smoke lamp fuel; clothing, jewelry, sewing tools, books, stationery and school supplies, household appliances; musical instruments; games and toys; horse tools; road; ships, weapons,; multi-subject and various riddles.

And new riddles were about: Our motherland; riddles about electrical engineering; radio engineering and communication riddles, agricultural riddles; means of transportation; about construction machinery tools and materials; on urban development; military defense; school and school supplies, musical instruments, sports and games; sky, earth and water; the events of the nature, season of the year and periods; man, body, and the character of the people; about animal's world (further we name it riddles about zoonym), poultry and birds, insects; trees and fruits; crops and plants; pulse crops and vegetables, food; work tools, residence, house, tools; jokes and quizzes. In the book of riddles (Topishmoqlar), a candidate of philological sciences, Zubayda Husainova, suggested that riddles are divided into different aspects according to the old and new ones. She gives the definition to the riddle: Riddle is other genres of folk art, such as epics, fairy tales, songs, proverbs, are the spiritual wealth of the nation and the product of collective creativity. (My translation). Consequently, we made the decision

to work on the zoonym riddles and learned that there are three different kinds of zoonym riddles:

- 1) Riddles about animals' world.
- 2) Riddles about insects.
- 3) Riddles about poultry and birds.

As we know all these three types make animals' world. We give some examples:

Riddles about poultry and birds.

- 1 .Erta turadi, jar chaqiradi. (Xo'roz) (O'. X. T.,2014,74)
- 2.Boshitaroq, dumio'roq. (Xo'roz) (O'. X. T.,2014,74)

Riddles about animals:

- 1.Shoxdan shoxga sakrar,
Qush emas.
Mallavoy, tulki emas.(Olmaxon) (QT, 69)

Riddles about insects.

- 1.Zuv-zuv ,zuvonqush,
O`zlaribezavonqush,
Hay-hay ,uningyurishi,
G`amzabilanturishi. (Ari) (O'. X. T. 2014, 82)
- 2.G`im-g`imboradi,
G`im-g`imkeladi. (Ari) (O'. X. T. 2014, 83)
Келганда тўрт оёқ,
Кетганда икки оёқ. (Айиқ) (Т. 57б.)

V. Conclusion.

Thus, it can be noted that over time, the functional features of riddles have undergone changes, turning from a method of communication and information exchange into idle entertainment aimed at testing minds and ingenuity.

After analyzing all of the above, we define the "folk riddle" as a language unit used in acts of communication for the purpose of communication, information exchange, intelligence testing, coding of taboo vocabulary, as well as idle entertainment of the reader and listener.

REFERENCES

1. Betsy Franco, Riddle poem of the day 2005, U.S.A.
2. V.V. Mitrofanova, Zagadki, 1968, Leningrad.
3. 3.Khodjaeva, N. (2021). THE ROLE OF RIDDLES IN TEACHING THE LANGUAGE TO LEARNERS. *InterConf.*

4. Титова, Н. Г. (2011). История и изучение народных загадок в отечественном и зарубежном языкознании. In *Современная филология* (pp. 197-203).
5. Khodjaeva, N. T. (2020). Modifying materials on listening comprehension. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (11-12), 28-31.
6. Khodjaeva, N. (2021). TEACHING GRAMMAR AND UNDERSTANDING MEANING IN CONTEXT. *InterConf*.
7. Khodjaeva, N. (2021). THE ROLE OF RIDDLES IN TEACHING THE LANGUAGE TO LEARNERS. *InterConf*.
8. Khodjaeva, N. T. (2019). Some Peculiarities And The Ways Of Giving Instructions On Reading Tests. *International Journal of Research*, 499-505.
9. Khodjaeva, N. T. (2020). Modifying materials on listening comprehension. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (11-12), 28-31.
10. Ходжаева, Н. Т. (2019). Некоторые трудности по выполнению тестовых заданий по чтению и способы решения Some difficulties on doing reading tests and the ways of solution. *Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума*, 52.
11. Ходжаева, Н. Т. (2018). Улучшение письменных навыков на английском языке. *Гуманитарный трактат*, (38), 6-7.
12. Ходжаева, Н. Т. (2018). Обучение лексике через ролевых игр в 5-6 классах средних школ. *Гуманитарный трактат*, (25), 59-61.
13. Ходжаева, Н. Т. (2018). РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ДЕТЕЙ МАЛОЛЕТНЕГО ВОЗРАСТА. *Гуманитарный трактат*, (25), 17-19.
14. ХОДЖАЕВА, Н. Т. (2018). ОБУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ В 5-6 КЛАССАХ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ УЗБЕКИСТАНА. *Развитие и актуальные вопросы современной науки*, (2), 80-83.
15. Ходжаева, Н. Т. (2018). ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ. *Гуманитарный трактат*, (37), 51-52.
16. ХОДЖАЕВА, Н. Т. (2018). ОБУЧЕНИЕ АУДИТОРСКИМ НАВЫКАМ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ. *Наука среди нас*, (6), 323-326.
17. ХОДЖАЕВА, Н. Т. (2018). Развитие навыков аудирования в обучении английского языка для студентов b1 уровня. *Наука среди нас*, (4), 340-342.
18. Ахмедова, Х. Т., & Шаропов, Н. М. (2020). КРИТЕРИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ И ПОКАЗАТЕЛИ УСПЕШНОСТИ

ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА. *Вопросы педагогики*, (1-2), 22-24.

19. Ахмедова, Х. Т. (2018). НАУЧНАЯ ЛЕКСИКА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (12), 76-79.

20. Ахмедова, Х. Т. (2020). ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ. *Вопросы педагогики*, (4-1), 31-33.

21. Ruziev, K. B. (2020). Proverbs and corpus linguistics. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (6), 64-67.

22. BAKHRITDINOVICH, R. K. The Approach of Paremiias in Parallel Corpora. *JournalNX*, 6(05), 216-222.

23. Ruziev, K. B. (2020). Proverbs and corpus linguistics. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (6), 64-67.

24. Ruziyev, K. (2021). Paremiological units and their differences. *InterConf*.

25. Ruziyev, K. (2021). Etymology of the word and term paremia. *InterConf*.

26. RUZIYEV, X. B., & SIDIKOVA, S. A. K. (2019). Translation problems of proverbs and some special tip for translating from english into uzbek. *Наука среди нас*, (5), 100-105.

PRACTICAL-BASED TECHNIQUES TO DEVELOP STUDENTS' PRONUNCIATION IN EFL CLASSES

Nafisa Raimovna Kobilova

Chirchik State Pedagogical University

ABSTRACT

It is obviously clear that, due to the requirement of foreign language competence in every sphere of society, the degree of learning foreign languages such as English has been increasing for a decade. In this case, modern language teaching pedagogy is expected to provide students with a more effective, interesting, and easy way to achieve language competence. Teaching English pronunciation is in high demand as a productive and receptive skill, but it is extremely difficult for non-native speakers. This paper aims to describe pronunciation skills and some effective techniques for developing pronunciation in learners.

Keywords: L2 class, pronunciation, teacher, student, technique, role play

INTRODUCTION

In learning foreign languages, learners pay attention to speaking and writing to express feelings and thoughts, as well as reading and listening to understand the texts or speakers. Nonetheless, a fifth important skill is required: pronunciation. Pronouncing words is the first step to utilizing the language in oral communication in a real-life atmosphere. When the learners have good pronunciation in speaking or reading, they feel confident and motivate themselves, whereas incorrect pronunciation influences the learners' learning process and might cause them to avoid using the language while communicating. Of course, teaching unmotivated students is difficult for teachers as well. In this case, teachers assume responsibility and design their lessons with adaptable, interesting, and instructional methods and techniques to improve students' pronunciation. In the following, descriptions of pronunciation, its role in language teaching and learning, as well as ways of improving it, will be discussed with analysis.

METHODOLOGY

Cook (1996, as cited in Pourhosein Gilakjani, 2016) defined pronunciation as the production of English sounds. According to Yates (2002, as cited in Pourhosein Gilakjani, 2016), pronunciation is the production of sounds that are used for making meaning.

Pronunciation is learned by repeating sounds and correcting them when they are produced incorrectly. In spite of learners' good grammar or other skills being acquired, incorrect pronunciation remains their weak point. Good pronunciation is considered one of the key points of good speaking skill, interaction with people, and self-confidence, which are essential in real life. Therefore, scholar Morley (1991) emphasized that learners develop functional intelligibility and functional communicability. increased self-confidence, speech monitoring abilities, and speech modification strategies. Some teachers witness that if the learner can speak like a native speaker, he or she can learn the language easily and faster because they feel themselves as native speakers, develop their self-esteem, and even monitor themselves when speaking.

According to Yates and Zielinski (2009), much attention to English pronunciation indicates that pronunciation has a key role in learning English. If teachers don't present the general rules and principles toward comprehensible pronunciation to their EFL learners, nobody will certainly do it.

Additionally, scholar Hismanoglu (2006) stated that "pronunciation instruction is very important for oral communication." It is also a significant part of communicative competence. Although the role of English pronunciation is important in the English language, many teachers do not pay enough attention to this important skill.

RESULTS

The problems of pronunciation instruction have been demonstrated by some researchers. Morley (1991) said that "it is necessary for teachers to teach English pronunciation in ESL and EFL classes, although many teachers do not pay attention to it in their instruction." There are billions of different kinds of internet sources, websites, models, and books to enhance L2 pronunciation in EFL and ESL classes. Also, some productive techniques are designed, adapted, and adopted to achieve this goal by scholars and instructors. The task of teachers is to conduct these techniques correctly and motivate students to learn L2 pronunciation.

In traditional classrooms, teachers utilize reading aloud, imitation (repeat after me), articulatory exercises, or minimal pair activities (this versus these). However, some techniques should be exploited in L2 classes to develop pronunciation. one of them with the help of technology. Instructional technologies, including audio, video, software, and internet resources, are valuable tools to enhance instruction. Audio recordings are important to correct and teach pronunciation. It can allow students to listen to multiple

pronunciation models, monitor pronunciation, and receive real-time feedback. For example, “Forvo” is a user-generated pronunciation guide in which native speakers submit audio clips of themselves saying certain words or phrases. You can look up a word, learn its definition, and listen to how different people from different places say it. There are also pronunciations for whole sentences and phrases as well! Forvo is well-liked because real people are the ones speaking the words. You can also see how certain speakers are ranked in their pronunciations; the ones with the most likes may be the ones you should focus on. Because the audio submissions can come from all over the world, you can listen to how the same word is said in different regional accents. The importance of this will be discussed in more detail later on.

In addition, drama techniques, especially role play activities plays a crucial role for pronunciation development in L2 classes. Larsen Freeman explains that “role plays are important in the communicative approach because they give learners an opportunity to practice communicating in different social contexts and different social roles.” Role –play activities involve in interaction, collaboration and self –confidence of learners by performing in different roles (sales assistant, manager, doctor –patient, teacher, friends) in stage. It can allow students to perceive peer correction, self –correction and especially create a friendship atmosphere in the classroom that can correct their pronouncing words, phrases or sentences randomly and slightly.

DISCUSSION

According to Morley (1991), teachers do not teach but rather facilitate learners' learning of pronunciation. The role of teachers is like that of a coach, a speech coach, and a pronunciation coach. The pronunciation coach has the critical role of checking and guiding modifications of spoken English at two levels: (a) speech production and (b) speech performance. Using specially created apps, video-audio materials, movies, and short clips has a significant role in pronunciation teaching and learning. Because they are created by native speakers and learners are facilitated how is the real pronunciation. They are easy to remember and repeat together. Furthermore, teaching pronunciation should be a long-term, step-by-step, efficient process that remains in learners' minds indefinitely.

CONCLUSION

In conclusion, it should be noted that pronunciation should be viewed as more than the correct production of individual sounds or words. Exploiting various techniques and activities such

as technological tools and drama activities in L2 classes is essential to cultivate pronouncing words correctly. In this case, teachers should take responsibility for their shoulders and support their students. Also, students ought to try to avoid their pronunciation mistakes as much as possible and follow instructions.

REFERENCES

1. Pourhosein Gilakjani, A. (2016). What Factors Influence the English Pronunciation of EFL Learners? *Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM)*, 6(2), 314-326.
2. Yates, L., & Zielinski, B. (2009). *Give It a Go: Teaching Pronunciation to Adults*. Sydney, Australia: AMEPRC. Available: http://www.ameprc.mq.edu.au/resources/classroom_resources/give_it_a_go
3. Hismanoglu, M. (2006). Current Perspectives on Pronunciation Learning and Teaching. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 2(1), 101-110.
4. Morley, J. (1991). The Pronunciation Component in Teaching English to Speakers of Other Languages. *TESOL Quarterly*, 25(1), 51-74.
5. Dianne Larsen-Freeman, *Techniques and Principles in Language Teaching*, (Oxford University Press, 1986) p. 137.
6. Celce-Murcia, M., & Goodwin, J. M. (1991). Teaching Pronunciation. In M. Celce-Murcia (Ed.) *Teaching English as a Second or Foreign Language*, 136-153. New York: Newbury House.
7. <https://www.fluentu.com/blog/english/how-to-improve-english-pronunciation/>
8. Kobilova, N. R. (2022). IMPORTANCE OF PRONUNCIATION IN ENGLISH LANGUAGE COMMUNICATION. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(6), 592–597.

ENHANCING LEXICAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Kamuna Ismailovna Babajanova

Senior Teacher of the Department of Foreign Languages

Nukus State Pedagogical Institute

kamunababajanova@mail.ru

ABSTRACT

In the process of globalization, humans own the more aptitudes the much more earns and grow their reputation. Having a good command in foreign languages such as English as a second language is one of the requirements which professional staff should have. Therefore, Modern pedagogy and methodology of teaching foreign languages are expected to accomplish this task. People are attempting to learn foreign languages faster, productively and of course easily. Especially, in enhancing lexical competence both teachers and learners face some challenges and in the following there some ways in order to achieve this purpose are described

Keywords: Vocabulary, English, dictionary, home reading, authentic, lexical competence.

INTRODUCTION

What is vocabulary? Vocabulary is a set of familiar words within a human's language. Actually it is a fundamental tool for communication and language acquisition. Language is derived from words, word phrases, collocations, idioms, slangs; from media blogs, websites, newspapers. They serve to enrich word bank of the language and its functions in the world. Vocabulary is essential to improve all areas of communication –listening, reading to understand the language; writing and speaking to express our feelings, thoughts. Developing lexical competence helps to develop knowledge and skills in multiple aspects of language and literacy. It is obviously clear that, there are billions of people are exploiting English as a first and second language to communicate. However, there is a challenge that learners and teachers see, teaching and learning vocabulary. For decades scholars and linguists are observing and recommending new ways of teaching vocabulary.

MATERIALS

The development of lexical skills is a continuous and endless process. You can expand your vocabulary and deepen

your knowledge in the field of foreign language vocabulary all your life [4]. The need to memorize a large number of lexical units often becomes a problem for students [3]. The positive emotional background of vocabulary learning is important [6 p. 165]. The training tasks should be diverse and interesting. In the process of learning English at school, both active and passive vocabulary are replenished, while vocabulary can move from passive vocabulary to active, and, unfortunately, vice versa, from active to passive. Part of the vocabulary is forgotten and irretrievably lost. The fastest words are forgotten within 24 hours after the lesson, which is why it is so important to give homework to consolidate new words [1]. But even later, in case of insufficient consolidation of the new vocabulary, the process the forgetting continues. Properly organized and systematic work on the development of skills and abilities to use vocabulary in various forms of oral and written communication allows you to maintain and replenish an active vocabulary, increase the number of words that are "never forgotten".

RESULTS

The modern implementation in practice of trends towards the transformation and improvement of the traditional model of teaching English is based on the active use of computer and Internet technologies in teaching, and the main methodology of their work to expand the English lexicon of students is the role of the student as a reflective researcher [1]. There are a number of basic vocabulary replenishment techniques applicable to the study of any language, including native: reading books (as well as its modern version — listening to audiobooks), drawing students' attention to the use of a new word in speech turns, solving and composing crosswords, synonymous presentation of text materials, as well as word exchange occurring in the process communication [2]. However, as part of the work on the English vocabulary, such techniques acquire their own specifics.

The most functionally broad can be called home reading, which is an extracurricular process of familiarizing students with literature from a list selected by the teacher with a balance of authenticity and accessibility of the material. Reading fiction and journalistic literature has a huge cultural potential, both for mastering the cultural traditions of the language being studied and for reading culture, but motivating students to this process is methodically difficult for a teacher to prepare. Thus, expanding horizons, enriching knowledge, literacy and vocabulary is impossible without subsequent classroom work on the text, its content, understanding and emotional response [3].

An important place in vocabulary replenishment is occupied by working with a dictionary in such variations as alphabetic dictionaries (authored or compiled directly by students), thesaurus, electronic dictionary databases, etc. Using a dictionary is one of the important indicators of the formation of language competence and readiness for self—development, since understanding the basics of working with a dictionary is a multicomponent system. Vocabulary work has a high degree of independence of students and is based on creative search while reading and translating a foreign text. If in elementary grades the tasks of a teacher in teaching work with a dictionary include familiarization and consolidation of knowledge of the English alphabet, as well as the principle of building a dictionary in alphabetical order, then in secondary school the types and structure of reference materials used are significantly expanded and require a certain autonomy of students [4]. The modern approach to teaching English actively uses another method of vocabulary replenishment — an authentic feature film, the use of which is justified by the wide popularity of the method among adults who are independently engaged in learning a foreign language. As part of the school program, watching a movie in English allows you to create an experience of immersing students in the language environment of the country of the language being studied. Such a technique acts as an extended version of listening in the classroom with the difference that the material is presented in close relationship with visual accompaniment and is saturated with an emotional context that allows you to intuitively understand foreign speech. In addition, the variety of films gives the teacher the opportunity to select an excerpt or a tape entirely based on the subject of lessons[6].

What is more, according to “Teaching English Practicum” by L.T. Akhmedova and V.I .Normuratova word association method was recommended to enhance target vocabulary in English classes. [7]. In order to accomplish this method students are demanded to name all words in one lexical category. Students one by one say one word from the category until students stop. For instance, For the category “House” , the game might begin this way:

Student 1 living room

Student 2 kitchen

Student 3 bedroom

In this case , an educator serves as an instructor and inspector that aims to check and control the words are related or non-related to the category. After finishing the game one student wins and can be taken a gift.

DISCUSSION

Thus, a modern teacher has a wide arsenal of techniques for replenishing the vocabulary of students, which allows you to choose a method of expanding the vocabulary that harmoniously fits into the specifics and topics of the lesson. Each of the considered techniques involves the active use of media technologies, which makes the study of new English words and terms more interesting for students and lays the foundation for the development of innovative approaches to learning. Also, polishing the lesson with various techniques and games are helpful to develop lexical competence of learners in English classes .

REFERENCES

1. Alieva A. E. Home reading in English lessons // Science, Technology and education. — 2016. — №5 (23). — Pp. 118-119.
2. Karomatova Z. F. Innovative technologies in teaching and learning English // Achievements of science and education. — 2017. — №4 (17). — Pp. 63-65.
3. Karomatova Z. F. Working with a dictionary is an effective way to learn English // Achievements of science and education. — 2017. — №4 (17). — Pp. 81-82.
4. Nikitina S. E., Blagoveshchenskaya A. A., Gutman E. V. Specifics and potential of an authentic feature film as a method of teaching a foreign language // Problems of modern pedagogical education. — 2019. — No. 62-2. — pp. 186-189.
5. Serova T. S., Chaynikova G. R. The functions of the educational terminological dictionary as a means of forming foreign language speech lexical competence // Language and culture. — 2015. — №1 (29). — Pp. 139-145.
6. Sultanova A. S. Enriching the vocabulary of the English language // Training and education: methods and practice. - 2013. — No. 5. — pp. 121-127.
7. L.T .Akhmedova and V.I .Normuratova . Teaching English Practicum.(Practical course of teaching English Methodology) Tashkent -2011, pp 20.
8. Babajanova, K. I. (2022). The Importance of Teaching Vocabulary. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(5), 738-742.
9. Кдырбаева, Г. К., & Бабаджанова, Н. Х. (2022). Соляр мифологиянинг рудиментларига синхроник ёндошув. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(6), 938–947.

МАКТАБДА GERMAN ТИЛЛАРИ GRAMMATIKASINI ЎҚИТИШНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ХУСУСИДА

Н. Имомова

Паркент тумани 49-мактаб ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада герман, бу ўринда инглиз тили мисолида сўз грамматик маъносининг шаклланиш имкониятлари когнитив таҳлилдан ўтказилади.

Калит сўзлар: грамматик, категорик, категориал маъно, когнитив, лисоний фаолият, маъно қирралари, от, семантик-стилистик, сифат, ўзак.

К ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ ОБУЧЕНИЯ GRAMMATIKE GERMANСКИХ ЯЗЫКОВ В ШКОЛЕ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится когнитивный анализ формирование грамматическая значение слово на примере английского языка.

Ключевые слова: грамматическое, категориальный, категориальное значение, когнитивная, лингвистическая деятельность, грани значений, имя существительное, семантико-стилистическая, имя прилагательное, корень.

ON THE GENERAL THEORETICAL ISSUES OF TEACHING THE GRAMMAR OF GERMANIC LANGUAGES AT SCHOOL

ABSTRACT

The article deals with the cognitive analysis of the possibilities of the formation of the grammatical meaning of the word in the example of German, English

Keywords: grammatical, categorical, categorical meaning, cognitive, linguistic activity, facets of meanings, noun, semantic-stylistic, adjective, root.

Тилнинг луғат қатлами муттасил ўзгаришларга учраб туради. Бундай ўзгаришлар унинг фонетик ва морфологик сатҳи билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир тил луғавий қатламининг семантик – стилистик имкониятлари унда лексик-семантик бирликларнинг грамматик ва семантик-стилистик парадигмалари ҳамда бу парадигмаларнинг мазмун сатҳи когнитив тилшунослик ўрганиш объектларидан ҳисобланади.

Лисоний фаолият нафақат когнитив фаолият билан бевосита боғлиқ, балки унинг ажралмас қисми ҳамдир. Аммо когнитив тилшунослик, когнитология бошқа соҳалардан фарқли ҳолда, инсон томонидан тил тизимини ҳаракатга келтирувчи омилларни ўзлаштирилиши ва улардан фойдаланиш қоидаларини қай йўсинда тартибга солиш масалаласи билан ҳам шуғулланади. Когнитив тилшунос лисоний ҳодисаларнинг тафаккур фаолиятидаги ўрни, бажарадиган вазифалари билан қизиқади. Лекин бу қизиқиш оддий эмас. Когнитивист лисоний ва тафаккур фаолиятлари муносабатларини, уларни юзага келтирувчи сабабларини қидиради ва бу сабаблар оқибати бўлган мулоқот матнлари - лисоний тузилмаларни таркибан ва мазмунан англашга, таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Демак, когнитив тилшунослик асосан инсон лисоний фаолиятини сабаб ва оқибат боғлиқлигида тадқиқ этувчи, “тушунтирувчи” фан соҳасидир.[9. 17-33] Бундай тадқиқ икки йўналишда бажарилади: а) нутқий фаолият ижроси ва унинг маҳсулининг пайдо бўлиши; б) ушбу фаолият маҳсулотларининг идрок этилиши[14.91]. Тилнинг грамматик имкониятлари беқиёс экан, бу ҳол тил луғавий қатламининг лексик-семантик тараққиётини таъминлайди. Кўп йиллар мобайнида грамматик сатҳда олимлар сўз туркумларини муттасил ўрганиб келаётган бўлсалар-да, ҳали бу соҳанинг ўзига яраша очилмаган қирралари пайдо бўлмоқда. Лексеманинг семантик сатҳи унинг барча грамматик имкониятлари билан мустаҳкам боғланган, сўзда грамматик маъно қирраларини ўрганиш лингвопоэтика, умуман тилшунослик тараққиётининг муҳим аспектларидан ҳисобланади.

Сўзнинг категориал маъноси ҳар доим ҳам унинг лексик маъноси билан боғланавермайди. Сўз грамматик қурилишнинг базаси; у тилнинг луғат қатламида ҳам, грамматик қурилишида ҳам энг зарур ва асосий бирликдир. Сўзлар яқка ҳолда предмет, ҳодиса, белги кабиларни билдиради (улар ҳақидаги тушунчани ифодалайди), уларни атайди (бу тилнинг номинатив функцияси), лекин фикр баён қилишда у гап таркибида бўлади: сўз гап таркибида, нутқда тилнинг фикр баён қилиш воситалари тизимидаги ўз дискурсив вазифасини бажаради, шу билан бирга маъносининг янги қирралари ҳам шаклланади (яъни полисемантик сўзларнинг маъно парадигмалари дискурсив шароитда шаклланади)[18. 16]. Тил номинатив ва коммуникатив функциялардан ташқари экспрессив вазифани ҳам бажаради. Сўзнинг бундай вазифаси ҳам маълум қонуниятлар доирасида амалга ошади. Сўз маъносининг асоси онгдаги тушунчалар, воқеликдаги ҳодисалар. Сўз орқали борлиқнинг турли томонлари, кишилиқ жамиятининг, инсоннинг турмуш тажрибалари акс эттирилади. Сўз туркумлари ўзларининг

грамматик категориялари орқали характерланади. Отлар сон ва келишик категориясига эга, феъллар эса замон, нисбат, майл ва бошқа категориялари билан тусланади. Сифатлар эса, таққослаш категориясига эгадир. Шу сабабли ҳам турли маълум сўз туркумларига тегишли бўлган лексемаларнинг нафақат лексик, балки грамматик категориал маъно парадигмалари ҳам турличадир. Масалан, феъл парадигмалари узунрок: write, writes, wrote, shall write, will write, am writing, is writing, was writing, were writing, have been writing ва ҳ.к. От парадигмалари эса бироз қисқарок: sister, sister's, sisters, sisters'. Сифатники эса ундан ҳам қисқа: cold, colder, coldest. Равишнинг парадигмаси эса янада қисқа: always.

Сўзнинг семантик таркиби шаклланишида маъно ва шаклнинг мутаносиблик парадигмалари бу ҳодиса тилнинг фонетик, лексик-семантик ва грамматик ҳодисалар билан мустақкам алоқадорлиги кўрсатади. Сўзнинг семантик структураси сўз ифодаляйдиган маъноларнинг йиғиндисидир. Сўзнинг фонетик структураси сўзнинг типик товуш таркибидан иборат. Сўзнинг товуш таркиби унинг грамматик табиатини ҳам ташкил қилади. Айниқса, бу ҳол инглиз тили нуқтаи назаридан ниҳоятда муҳим, чунки инглиз тилининг консерватив компонентлари қатор сўзларнинг товуш таркибини эски, архаик шаклда сақлашга эришган. Айнан шу ҳол сўзларнинг ёзилиши ва ўқилиши орасидаги фарқларни келтириб чиқарган.

Сўзнинг морфологик структурасининг ҳар бири маълум бир тилнинг ўз ичида ҳам фарқланади. Уларнинг бир тил доирасида, бир тилнинг ўз ичидаги фарқи, тил тараққиётининг турли даврларига кўра ҳам лексик-стилистик жиҳатдан фарқланишини ҳам таъминлаган. Сўз туркумларининг бирикиш имкониятлари ҳақида гап борганда авваламбор, лексик - грамматик маъно кўзда тутилиши керак. Шу йўналишда бирикиш, сўзлар лексик - грамматик гуруҳининг асоси бўлиб, маълум гуруҳдаги сўзларнинг лексик-грамматик парадигмаларини ташкил қилади ҳамда дискурсив шароитда ўша сўзлар билан аниқ бир қисмлар (бирикмалар) ташкил қилади. Инглиз тилидаги **To (from, at) school бирикмаси** бунга ёрқин мисол бўла олади.

Юқорида қайд этилганидек, сўз туркумлари гапдаги вазифаларига кўра ҳам характерланади. От асосан, эга ёки тўлдирувчи вазифасида, феъл эса, кесим вазифасида, сифат эса, аниқловчи вазифасида қўлланади. Сўзнинг грамматик, лексик – семантик маънолари уларнинг гапдаги синтактик вазифаларини ҳам таъминлайди. Гапнинг эгаси фақат от билан эмас, балки олмош, сон, герундий, инфинитив ва бошқалар билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бошқа томондан эса, от гапнинг ҳар

қандай қисмида бирор бир вазифасида гапни тўлдириб кела олади. Бирок, предлоглар, боғловчилар, юкламалар одатда ҳар қандай гап қисмини тўлдириб боғлай олади.

Буларнинг ҳаммаси грамматиканинг икки асосий бирлиги бўлган сўз ва гапни алмаштириб юборишдан қочиш имконини беради. Шундай қилиб сўз туркумларининг қуйидагича категориал хусусиятлари фарқланади:

- ўзининг лексик-грамматик маъносига кўра фарқланиши;
- ўзининг лексик-грамматик морфемаларига (ўзак ясовчи қўшимчалари) кўра фарқланиши;
- ўзининг грамматик категориялари ёки парадигмаларига кўра фарқланиши;
- ўзининг бирикувига кўра фарқланиши;
- гапдаги вазифасига кўра фарқланиши билан характерланади.

Сўзлар ўзининг морфологик таснифига кўра грамматик маъносини шакллантирар экан, бу ҳол сўзнинг категориал туркуми семантик парадигмасини муттасил ўзгариб боришини таъминлайди. Сўзнинг лексик маъноси унинг мазмун плани асосида туради ва когнитив психология учун замин яратади.

Сўзнинг грамматик маъноси икки умумий ҳолатни назарда тутди: биринчидан сўзнинг предметлик, белги, миқдор, ҳаракат ва ҳолат, унинг белгиси нуқтаи назаридан категориал хусусиятлари, иккинчидан, нутқда уларни когнитив мазмун имкониятларини таъминлашга хизмат қиладиган ёрдамчи категориядир.

Биз сўз туркумларини мустақил ҳамда ёрдамчи (notional and functional or structural) қисмларга бўлиб ўрганамиз. Мустақил сўз туркумлари экстралингвистик феноменларни, яъни нарса, ҳаракат, сифат, ҳиссиётни; ёрдамчи сўз туркумлари сўзлар ва гаплар ўртасидаги алоқа ва боғлиқликларни ёки бошқа қўшимча ҳолатларни тўлдиришга хизмат қилади, ёрдам қилади. Мустақил сўз туркумлари гапда маълум вазифаларни бажаради.

Сўз юкламаларининг грамматик хусусиятлари кўп ҳолларда маънолари иккинчи даражали, қўшимча ҳисобланади. Бу борада биргина мисолга мурожаат қилайлик. Хусусан, Table ва after каби сўзларнинг табиати ўртасида ҳам маълум фарқ бор. Уларнинг биринчиси нарса-предметни номласа, иккинчиси алоқани кўрсатади. Бирок иккаласи ҳам «номланаётган вазифани тўлдирар олади». Relation, attitude каби отлар, belong, refer каби феъллар ҳам алоқани кўрсатади, бирок улардаги бу алоқа фақатгина бир сўз туркуми ичида қолади. Предлоглар ва боғловчилар реал дунёдаги турли алоқаларнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Ю.Найда "boy, fish, run, walk, good, bad, against ва with каби сўзларни табиий ва маданий феномаларнинг турли объекти, сифати, жараёни, ҳолати ва алоқаси" деб ёзганда отлар билан предлоглар ўртасида фарқ йўқлигини таъкидлаган эди. Ҳ.Суит эса, "тўлик" ва "бўш" сўзлари бирлигини таъкидлайди. The earth is round гапининг таҳлили жараёни ҳақида ёзиб, у "the ва is" каби сўзларни биз шаклий сўзлар деб атаймиз, чунки улар шакл типигаги сўзлардир, деб таъкидлайди. Кўпгина муаллифлар сўзларнинг вазифаси ҳақида ўз асарларида ҳам гапириб ўтганлар.

Д.Браун, С.Браун ва Д.Бейлилар эса, ёрдамчи феъллар, предлоглар ва артикларни ёрдамчи сўзлар (functional words) деб атайдилар. В.Жигадло, И.Иванова, Л.Иофик предлоглар, боғловчилар, юкламалар ва артикларни мустақил сўз туркумларидан фарқли ўлароқ ёрдамчи сўз туркумлари деб атайдилар.[59. 75.] Ч.Фрейз эса, сўз туркумлари деб номланувчи 4 та сўзлар гуруҳини ва ёрдамчи сўз туркумлари деб аталувчи 15 та сўз гуруҳларини санаб ўтади.

Ёрдамчи сўзлар билан бошқа сўзлар ўртасидаги фарқ ноаниқ бўлиб қолганлигини юқоридагилардан билса бўлади. Баъзан фарқ сўз туркумлари ўртасида ҳам унчалик сезилмайди (хусусан, сифатлар феълга боғланганда равишга, равишлар эса, отга боғланганда сифатга ўтади). Баъзи ҳолларда бир сўз. туркуми ичида ҳам сўзларнинг грамматик маъносини ажратиш қийин бўлиб қолган.

Предлоглардан ташқари ёрдамчи феъллар ҳам гапда қўшимча - кўмакчи вазифаларни бажаради. Ёрдамчи сўз туркумларидан ташқари грамматик олимлар мустақил сўзларни, масалан феъл каби маълум бир категориал сўз гуруҳини ҳам функционал ишлатиш мумкинлиги ҳақида сўз юритишади. Ю.А.Крутиков эса ёрдамчи сўзларни ярим мустақил (semi-notional) деб атайди. Унингча, предлоглар, боғловчилар, артиклар ва юкламалар ярим мустақил сўз туркумларидир. Улар semi notional parts of speech деб аталиб, мустақил сўз туркумларига қарама-қарши қўйилади. Уларни (яъни, semi notional parts of speech) нималарни бириктириши қуйидагича берилади; а) ўзларининг умумий ва қиёсий ҳамда лексик маъноларини; б) ўзларининг инкорий ажратилганлигини изоляцияланганлигини; в) уларнинг мажбурий кўп томонлама (артикл, юклама) ёки икки томонлама (предлог, боғловчи) бирикмаларини, г) боғлаш вазифалари (боғловчилар, предлоглар) ёки махсус сўзлари (артиклар, юкламалар)ни бирлаштиради.

Табиийки, юқорида қайд этиб ўтилганидек, инглиз тили сўз туркумлари тизими унчалик аниқ англари даражада

эмас. Агар сўз туркумларининг юқорида қайд этилган баъзи жиҳатларини ҳисобга олиб, баъзиларини ҳисобга олмасак, кўз ўнгимизда ўзига хос тасаввур пайдо бўлади. Шундай қилиб, сўз туркумларининг асосий хусусиятлари деб, уларнинг грамматик категорияларини олсак, лексик-грамматик маъносини, бирикувини ва синтактик вазифасини эътиборга олмасак, унда Х. Свит ва О. Есперсонлар каби равишни, предлогни, боғловчини ундов сўзларни ва юкламани бир синфга ёки гуруҳга бирлаштиришга тўғри келади. Х.Суит от, сифат, сон, феъл ва юкламаларни ўз даврида замонавий инглиз тили сўзларининг алоҳида гуруҳларига киритган. О.Есперсон эса субстанция, сифат, феъл, олмош ва юкламаларни ҳам шу гуруҳларга киритган.

Сўз туркумлари (notional words - мустақил сўзлар) ва юкламалар (semi-notional words) ўртасидаги фарқ бир неча йиллар мобайнида рус тилшунослари томонидан бирикувчи сўзлар (combinations of words) дан сўз бирикмалари (word-combinations)ни фарқлаш учун қўлланиб келинди. Сўз бирикмаси (word-combination) ибораси тор маъноли бўлиб, фақат камида иккита маъноли сўзларни ўз ичига олиши даркор. Шундай қилиб, **on the table** сўзлар бирикуви (combination of words) ҳисобланади, лекин сўз бирикмаси (word-combination) эмас, чунки бу ерда фақат битта мустақил лексик маъноли сўз - **table** бор .

Сўз туркумлари тизими тарихан ўзгарувчандир, тил ривожланган сари янги сўз туркуми шаклланиб, тилга кириб келаверган. Эски инглиз тилида ҳолат категорияси, артиклар, модал сўзлар йўқ бўлган, бироқ янги инглиз тилида булар ўз ўрнини топган. Бирор тилда қанча сўз туркумларини аниқламайлик, барибир луғат таркиби муаммоси эса ундан кам эмас. Грамматикада лексемалар кичик қиёсий бир нечта лексик-грамматик гуруҳлари — сўз туркумларига ёки қисмларига бўлинади.

Бирор сўз туркуми одатда кичик лексик-грамматик гуруҳчаларга бўлиниши ҳам мумкин. Бу кичик бўлиниш сўз туркумларини ажратиб туришга хизмат қиладиган ўша бир хил тамойилларга асосланиши мумкин.

Тасвирлаш йўли орқали бир томондан **boy, friend** ҳамда иккинчи томондан **boyhood, friendship** отларини таққослаш қуйидаги натижаларга олиб келади. Бусўзларташқилэтибтурганбарчалексемаларинглиз от лексемаларихусусиятларигаэга. Бироқ, буотларуюшиқбўлақларэмас. Улар лексик-грамматик маъногаэга бўлган «субстанция» остида бирлашган, **boy** ва **friend** «саналадиган субстанция», **boyhood** ва **friendship** «саналмайдиган субстанция»ни билдиради. **Boy** ва **friend** лексемалари тўрт аъзоли парадигмага эга, **boyhood** ва **friendship** эса, атиги биттагина парадигмага эга. Бу сўзларнинг бирикуви, гарчанд

сезиларли даражада бир хил бўлса-да, маълум бир фарққа эга эмас. **Boyhood** ва **friendship, boy** ва **friend**дан фарқли ўлароқ, сонлар билан бирикув шакллари эга эмас. Бундай фарқлар динамикаси тил морфологик сатҳининг тараққиётини, бинобарин лексик-семантик ва мазмун тараққиётининг энг асосий омилларидан бири саналади. Инглиз тилининг грамматик таҳлилининг биз эътибор қаратган айрим масалалари инсон лисоний фаолиятини тараққиётини бир тил ёки кўп тил мисолида таҳлил қилиш бинобаринда янги-такмиллашган хулосалар чиқаришимизга имкон беради.

REFERENCES

1. Аксененко И. Предлоги английского языка - М., 1956, 210 с.
2. Аполова М.А. Specific English - М., Меж.отн., 1977, 190 с.
3. Абдуазизов А.А. О составных частях когнитивной лингвистики// Хорижий филология. – Самарканд: СамГИИЯ, 2007. – №3(24). – С. 5-6.
4. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с.
5. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994.
6. Нурманов А. Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Т.: 1992.
7. Нурманов А. Тил ҳақида синтактик назариялар. –Т.: 1988.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. Пособие. – Мн.: Тетра Системс, 2004. – 293 с.
9. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Ж.: «Санзор нашриёти», 2006. – 9 б.
10. Стернин И.А., Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М.: «Восток-запад», 2007. – 314 с.
11. Турниязов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 64 б.
12. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент. Фан. 1975.
13. Ўзбек тили стилистикаси / А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ. Рустамов. – Т.: «Ўқитувчи», 1983. – 246 б.
14. Galperin I.R. Stylistics - М., 1977.
15. Bloomfield L. An Introduction to the study of Language. N.Y. 1914 p Buranov J.B, Yusupov U.K, Mskulov M.T, SodikoV A.S. The grammatical structure of English, Uzbek and Russian. Tashkent, Ukituvchi PH, 1986.

THE ISSUE OF TRANSLATION OF REALITIES IN ABDULHAMID CHOLPON'S STORY "TULIP IN THE SNOW"

Dilrabo Chori kizi Turakulova

PhD student of Samarkand State Institute of Foreign Languages
dilrabotoraqulova.@gmail.com

ABSTRACT

Through translation, the peoples of the world enrich each other's national literature while learning each other's history, unique national colour, lifestyle, religion and culture. Certain words in a work of art indicate that the work belongs to a particular national literature and that the artistic reality takes place in a particular ethnic group. Reality-specific words are often an exotic lexicon that does not obey translation. Of course, one should not conclude that the original words can be left untranslated to reflect the national colouring and the spirit of the times. On the contrary, if the translated work contains words from the original language, the translation loses more and repels the reader. In translation, the translator should render the words typical of the country in relation to the original. Otherwise, the reader may misunderstand or only partially understand the scenes the author wants to portray, or even not fully comprehend the author's thoughts. In view of these problems, in this article we have analysed the problem of translating religious realities from Uzbek into Korean.

Keywords: reality, specific word, transliteration, equivalence, alternative translation, translation method.

INTRODUCTION

It is known that words and concepts characteristic of the original people - realities - play an important role in the overall edition of a religious translation. "Realities include national dishes, clothing, national musical instruments, household utensils, names, nicknames, nicknames, urban and rural features, architecture, geographical names, natural landscapes, names of animals and plants, including words denoting rank, title, caste and other subdivisions, words and expressions denoting institutions, organisations, religious ceremonies and other ethnographic signs" [1]. In order to preserve the national identity of a work when translating it, the translator must not only have a perfect command of the original language, but also a thorough knowledge of the past, present,

religion, culture, literature, way of life, traditions and customs of the people speaking that language.

When we read the Uzbek narratives of the 20th century, we witness how broadly the themes of faith and belief are laid out in them. Of course, it is not easy to translate a work on this theme from one language to another. It is a very difficult task to convey the works of writers belonging to the Islamic religion to Korean readers in a comprehensible, clear and lucid manner, while preserving their original content and national identity in Korean translation. requires. The translation of examples of Uzbek literature into Korean began to develop after the years of independence, and these translations were mainly translated directly from Uzbek into Korean, and this article compares the original and Korean translations. is examined. We analyse how the religious realities in the stories of Uzbek writers are reflected in the Korean language, and address the achievements and shortcomings of these translations.

The most important criterion for the correct rendering of religious realities is the correct definition of their methodological function. Therefore, the translator should be able to understand the meaning and style of each word by reading the essence of the text. When the facts fulfil the main function in terms of content and method and the reader's attention is focused on them, transliteration is the most convenient way to translate them. "The use of transliteration is explained by the lack of real equivalents in the translated language. This situation is explained, firstly, by the fact that the historical paths of development and the economic and social conditions of life of the two peoples are different, and secondly, by the fact that many realisms are used which the language of translation cannot digest and the realisms cause strange misunderstandings in the reader. [2].

Transliterated religious realisms are one of the factors that serve to enrich the translated language. However, it would be appropriate for the translator to provide an explanation of the realisms thus rendered in the translation. Since there are no suitable words and terms in the Korean language to replace Islamic realities, it is better for our translators to translate the realities through transliteration and comment on them.

Translating realities is one of the most important issues in translation studies and has been studied as a general aspect so far. Since realities cause most problems in the translation process, religious concepts are one of the least studied aspects of translation studies. We will examine the translations of the story "Yinida Lola" by Victoria Kim, PhD, through a comparative study.

Original: After selling all his belongings because of debts, he became a Sufi and lived in the house of Eshans. When you get

home, drink a spoonful of thick liquid, put it on the rosary, turn the amber rosary a few times and recite the "tasks", then cry until midnight [3].

Korean translation: 빛을 갚기 위해 모든 재산을 팔고 소피 (알라를 잘 믿는 사람)가 되어 이맘 집에서 근무를 하며 지내고 있었다.그 사람은 새벽부터 이맘 집에 가서 저녁 늦게 집에 도라왔다[5]

Translation from Korean into Uzbek: Because of his debts, he sold all his belongings and became a Sufi and worked in the house of the Imam. This man came to the Imam's house in the morning and returned home in the evening.

Analysis: The word Sufi in this sentence is translated by transliteration as [소피], but no information is given about what this word means. If the translator refers to the definition in the explanatory dictionary of the Uzbek language, "Sufi, a person who recites the call to prayer in a mosque muezzin [4]. If he had defined, he could have given an understandable translation for the Korean reader.

An error in word choice can also be observed in the translation of the word "eshan" [4], which has the meaning "a priest who enjoys a certain prestige among religious people, a religious leader". That is, the translator has used the word imam (a person who stands before the congregation at prayer, leads the prayer, leads them to him) [4] instead of the word eshan, and it is transliterated in the form of [imam] reversed. These are the names of the religious titles that belong to the Islamic religion, and they perform a task that is generally contradictory. The translation of this sentence has not found its mirror image. The translation would have been successful if the translator had given a definition for the Korean reader via the link.

CONCLUSION

The translation version of the sentence has been changed from the original version and translated by free translation, some sentences have been omitted and words not found in the original have been added. For example: the Malla would climb on the beggar and kill him, turn the amber rosary several times, read the "tasks" and then cry until midnight. The translator has shortened this sentence and turned it into the style that he prayed to God and cried a lot. The original words joynamaz and rosary have been omitted.

The current state of translation studies supports the view that it is necessary in every case to make a translation as close as possible to the original. It is a sign of the times to reach a consensus on this issue based on best practises in translation practise. Because if you turn

the literature of one nation into the author of another nation and nationalise his work, literature has not won. Every good translation contributes to the development of the nation's literature. Because translation is an art that illuminates the history, the present, the literature and the language of a country.

It is well known that in translations from the languages of peoples belonging to other religions, respect for the religion and faith of the representatives of those peoples is the duty of the translators. And such translations, in turn, have always caused various problems and complications for translators. Here, the translator's work is doubled: at the same time, he or she must fully reproduce the original content in the translation and make it comprehensible to the reader. have to be solved. Since the translation of istila concepts specific to other religions does not cause difficulties for the reader, it should not contradict the religious teachings of the believer.

REFERENCES

1. Shirinova R.H. Diniy realiyalarni badiiy tarjimada qayta yaratishning ayrim tamoyillari. – Toshkent :2002,17b.
2. Xamroyev H. Milliy so‘zlar- realiyalar va badiiy tarjima. –Toshkent: 1982. 159 b.
3. A.Cho‘lpon. Hikoyalar. – Toshkent: Ziyo, 2019,28b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti,620b
5. XX asr ўzbek ҳикояларидан/ А.Алимбеков.-Тошкент: Адиб, 2014, 22b.

THE IMPORTANCE OF SPEAKING IN LANGUAGE LEARNING

Daler Nematov

Student, Chirchik State Pedagogical University

dalernematov765@gmail.com

Bobur Tillaev

Student, Chirchik State Pedagogical University

boburtillaev056@gmail.com

Diana Valeryevna Abduramanova

Scientific adviser, Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSRTACT

Learning a language should prioritise oral communication as one of its primary foci. When considering the end objective of the speaking learning process, it reveals the greatest effect. The ability to communicate effectively is what the students are working for by taking part in speaking classes. Speaking is a talent that is accomplished orally. As is the case with the other abilities, it is more difficult than it first seems and includes more than just accurately pronouncing words.

Keywords: ambition, accent, communication, co-worker, conversation, expression, lexical resource, method, opinion, pronunciation, skill.

INTRODUCTION

We all know that English is one of the most important language in the business and education sphere. As almost more than a half of world population know that language and use it on a daily basis to communicate with those who they corporate with. Especially at present nearly one tenth of individuals are learning it in order to discover the brightest ways to the spark future. As it is not new for us that the only ideal and fully developed educational system is set in the USA or shortly speaking in western countries. And this is the case why many more people are flying continuously to these countries to get knowledge under the strict and professional tutors who guarantee to teach their students with the most up-to-date methods which highly likely assist in understanding more effortlessly.

However, to go there and study we, of course, know English perfectly especially the *SPEAKING*, as most of our day is

spent by communicating with our friends or co-workers. Verbal communication helps us meet various needs through our ability to express ourselves. Humanity is used to ask verbally, as it is a piece of cake rather than utilizing more specific ways including writing, presenting or other instrumental tools. Plus we use verbal communication to express our emotions, ideas or whatever we desire to share, as it is really considered as the most effective way to communicate with those who surround us.

Verbal communication helps us to inform, persuade and entertain others, which we will later know as three general purpose of public speaking. The second more expanded benefit of speaking is public speaking, as not everyone is capable to perform in a crowd due to speaking barrier or not having enough vocabularies to describe his or her opinions. Nevertheless, if we try to improve our speaking skills we highly likely manage even talking with a hundred of people without any hesitations. Expressions are formed by words that come out from mouth. And by these simple words we are capable for realizing all our existing ambitions, and the sole thing that we should follow is just learn to speak by heart and master on it.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Method 1. Make an English atmosphere.

You don't need to be in English-speaking countries to surround yourself with English, you can create it even in your own room, like writing shop list, reading books or newspapers in English. Even though it is challenging to understand every word but this is the only way to improve your English effortlessly. As we know that by reading our vocabulary enriches and it helps to speak fast without any fillers.

Moreover, as we live in a technology era all the things are accessible for us thanks to the Internet, by this we can download numerous pieces of music in English that highly likely help to improve our listening skills. It is undeniable that today's youngsters are extremely keen on listening to music as a background while they are busy doing something. It is naturally your benefit, as you can also deal with this activity to improve not only listening but additionally other skills as well. Even you may prefer sticking different pictures around your room walls that help you to remember the recently learned words more easily. HOW? Whenever you enter the room you look around and of course you see your pictures sticking on the wall and waiting to be remembered.

There is another more significant manner, it is finding a person who masters English and is informed concerning all grammatical rules and has a brilliant lexical resource. This person helps you firstly to correct your mistakes during your speech and also you find out more and

more new words that you perhaps utilize them in your following conversations.

Method 2. Talk to yourself.

First things first you have to learn to be chatty and try to talk in front of mirror to observe your style of speaking, for instance everyone has their own method of speaking as some utilize gesture during communication while others prefer talking by using fillers.

Consequently, your task is to find your thing in this sphere. When you find out on what you are savvy, you set off speaking exactly by this method. So, come to the mirror, look at your reflection and start speaking concerning whatever comes to your mind firstly. It may be about your first love, your failure, your first A1 or even maybe the first gift that you received on your birthday. The key is just spitting it out. We are in course that only practice makes us perfect, it is of course belonging to every area of studies regardless of your interest or knowledge. The sole thing that is claimed from you is just speaking. It is common for everyone especially for those who are about to start speaking in some foreign languages, that they have a colossal barrier in front of them. It is the fear of feeling the sense of shame. When we start speaking in the language that we have started recently, in fact we make numerous mistakes which hold us constantly back from going forward. Noticeably when we are in a large company of friends, we feel ourselves inconvenient, as all our buddies master their major, but we are just standing and looking around with the fear of being asked some questions that we cannot reply. It is because we do not know how we look like when we make some mistakes.

So, we ought to practice a lot. For instance, when we speak approximately half an hour our chin and mouth start to hurt us horribly which means we have already made progress. WHY? It is proven by scientists that if we deal with something for a long period, the part of the body that is only being used starts hurting because we are developing this body and after practicing for several times we get adopted to this unfamiliar situation with all secrets and methods of accomplishing it. Plus, when we practice, we make sure for what we are capable of and it enables us to be one hundred percent sure on our ability, and we get acquainted with all our hidden crafts that are being gradually discovered by constant practice. Of course, the main key for perfect speaking is far belong to vocabularies, meaning that during learning new academic words we unlikely able to utilize all of them in our daily conversation. For mastering we ought to use them on a daily basis by speaking ourselves.

Method 3. Read along with subtitles.

You are never too old to set another goal or to dream a new dream. It means we are capable to speak in English fluently and it

is possible and all you need to do is just have a dream to be perfect in this sphere. There are plenty of alternative ways, as I always mention, that we can effortlessly utilize to develop our speaking skills. So it is superbly said that “if you can dream it you can do it”. The ability to speak in English like natives is not uncommon, and everyone has this gift however we should find it and show to the universe. We know how thunderstorm is powerful and in this measure we are capable and strong enough to materialize all our dreams.

Exactly that the development of our speaking skills is undoubtedly bound to reading, but not only reading, but reading out loud. The scientists have been examining for a long period and they assert that if a person reads out loud, the possibility of learning to speak is noticeably high. Even though silent people are somehow more successful than others in every area of study, but as we have just started learning how to speak like natives in a short period of time. The structure of this method is demonstrated in the following sentences. You have got to choose a book that mostly suits your interests and just start reading out loud approximately more than 20 minutes and you notice the development after a week that your words automatically come out in English accents. If we want to improve our English, we ought to spend more time on working with English not paying attention to other areas of study as we have a single plan, which is speaking, we have to spend more time on reading not only books but many other newspapers, blogs or magazines all day.

Method 4. Imitate what you hear on TV.

One should recognize that TV colossally help us to learn English and assist to speak like celebrities that we adore. More clearly when we watch some particular films or series, we naturally like some performers there, and as a result we want to copy their character or shortly saying lifestyle. This process especially goes superbly perfect in learning speaking. For this we ought to figure out our the most favorable actors and then try to imitate him, like body language that he uses, words that he mostly utilizes, or style of grammar or sentences structures and even their behavior during communication.

The prime way is when we learn all our crush’s habits or style of speaking, we can imitate them by describing any picture, for this we must opt for a picture that is really hard to illustrate plus which that takes more time to be described. Consequently, all we have to do is talking about this picture but not with our words, instead with our celebrity’s manner of speaking using different body languages or slangs that they feel like using. Especially at the time of roughhousing every one prefers using solely slangs rather than isolated or academic words which is expected to be utilized only

by authorities in public places. It means we can follow our crushes in these cases as it is a piece of pie to learn slangs than those words that are desired to be used in educational centers, plus it does not take any special attention to learn these words and additionally the process is also fascinating as well.

Method 5. Retelling a story.

Reading and retelling are apples and oranges. When we read all that, we do is just reading a book that we are holding and feel relaxed and even occasionally we expand our knowledge in some sphere. However, by retelling we can improve our memory, fluency, accuracy, cohesion and coherence, accuracy and of course SPEAKING. For those who are learning foreign languages, especially speaking, only reading a book is a banana skin. Why? When we read a book, we solely pay special attention to grammar that's used or the range of academic words that beautify the text. However, this activity is for book maniacs not for you, my friend. You should concentrate on learning strategies of speaking improvement to which you likely achieve by retelling!!! Nevertheless, it is not effortless to learn retell as to get it we should have at least minor base of vocabulary to simplify what we think about some particular topic. As a result, when one starts retelling due to the lack of academic words, he or she goes nuts and negative statements come up concerning their chance to learn speaking but as everything improves gradually, we should be patient enough in order to overcome these obstacles. On the other hand, there you might come across with those who assert that retelling is not their cups of tea.

DISCUSSION AND RESULTS

Speaking is the process of forming thoughts and ideas and exchanging them through the use of verbal and non-verbal symbols in various contexts. Conversational skills contribute to a successful communication process. Communication is one of the most important skills for students when learning English. This implies an exchange of opinions, information, ideas about the social, cultural and political aspects of everyday life. But communication, in addition, includes a surprised face, a smile, nervous movement, etc. The world around us is a world of communication in various spheres. Thus, speaking is an essential part of learning and teaching a foreign language.

Thanks to speaking, people or students can improve their communication skills, will not be shy and afraid to make any mistakes in the process of communication, for example with foreigners, tourists or foreign delegations. The following people who speak at the highest level can safely share knowledge, ideas, and give different facts. Also,

people who speak any languages can travel to any country, study their history, culture, etc. We can say it will be an experience of cultural exchange. To speak any language is a plus for every person, thanks to this people can communicate with everyone, exchange information, have fun and be on the same wave and trend with others. These are the main results. speaking, our treasures, thanks to which we strive to be only on top and achieve great success.

CONCLUSION

From the point of view that when we read some interesting stories or especially some psychological texts that help us to self-improvement, make us to retell willingly due to the dream of illustrating how sharp-minded you are to others. It is pointless to keep yourself aside feeling terrified of making mistakes. Nowadays for people fluency is rather crucial than accuracy. Additionally, a person that you are talking with by no means will like your stories if you retell in details and more clearly. Modesty is not your strong point, but we have got to say that whenever you start retelling something in English everyone will listen can order to catch all our words as we speak fluently and swiftly due to the continual practice of retelling.

REFERENCES

1. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. 4th ed. London Longman, 2007. Print;
2. Khamkhien, A. Teaching English speaking and English speaking tests in the Thai context: A reflection from Thai perspectives. English Language Journal, 2010. pp. 184-200. Online;
3. Mcafferty, S. G., Jacobs, G. M. & Dasilva Iddings, A. C. Cooperative Learning and Second Language Teaching. New York: Cambridge University Press, 2006. Print;
4. Nation, I. S. P., & Newton, J. Teaching ESL/EFL listening and speaking. New York: Routledge, 2009. Print;
5. Nunan, Teaching English as a second language, Cambridge, Print; 1995
6. Abduramanova, D. V. (2021). Teaching foreign language using information and communication technology in pedagogical aspects. "Экономика и социум" №11(90), Россия.
7. Abduramanova, D. V. (2021). METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(8), 260-263.

8. Abduramanova, D., Aliyev, D., & Rasulmetova, S. (2021). STUDENT AUTONOMY AS A PRINCIPLE OF ORGANIZATION OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(5), 1588-1593
9. Abduramanova, D. V. (2021). TEACHING HETEROGENEOUS CLASSES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(3), 966-970. DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00494
10. Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE CULTURE AND SOCIETY. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.
11. Abduramanova, D. V. (2020). SIGNIFICAT FEATURES OF ORGANIZING SCIENTIFIC EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 718-722.

LACTOBACILLUS ACIDOPHILUS BAKTERIYASINING AMALIY VA MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

A. I. O‘ralov

Q. X. Avalboyev

F. O. Ismatov

M. A. Mustafakulov

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali

mmustafakulov@bk.ru

ANNOTATSIYA

Lactobacillus acidophilus Sut kislotasi bijg‘ishni amalga oshiruvchi bakteriyalari fermentlangan oziq-ovqatlar ishlab chiqarishda eng ko‘p qo‘llaniladigan bakteriyalardan biridir, oziq-ovqat xavfsizligini, shuningdek, hayotiy hujayralar mavjudligi sababli oziq-ovqatning fiziologik va gigiyenik qiymatini oshirish uchun qimmatli. Lactobacillus acidophilus buning eng mashhur turidir. Lactobacillus guruhidagi laktobakteriyalar majmuasi va odamlar va hayvonlarning oshqozon-ichak traktida mavjud. L. atsidofil ta’siri odam immunitetining modulyatsiyasi klinik dalillar bilan tasdiqlangan, ammo molekulyar mexanizmlar to‘liq aniqlanmagan.

Kalit so‘zlar: Lactobacillus acidophilus, fermentlangan oziq-ovqat, probiotik, bijg‘ish jarayoni, bakteriya.

ABSTRACT

Lactic acid fermentation bacteria Lactobacillus acidophilus is one of the most widely used bacteria in the production of fermented foods, valuable for improving food safety as well as the physiological and hygienic value of food due to the presence of viable cells. Lactobacillus acidophilus is the most popular type of this. A complex of lactobacilli of the Lactobacillus group and found in the gastrointestinal tract of humans and animals. The effect of L. acidophilus on the modulation of human immunity is confirmed by clinical evidence, but the molecular mechanisms are not completely clear.

Keywords: Lactobacillus acidophilus, fermented food, probiotic, fermentation process, bacteria.

KIRISH

Lactobacillus acidophilus 1900-yilda chaqaloq najasidan birinchi marta ajratilgan tayoqcha shaklidagi, gramm-musbat, gomofermentativ bakteriya [1]. Bu tur ko'pincha odamlarda uchraydi xususan, oshqozon-ichak trakti, og'iz bo'shlig'i va L. acidophilusning ayrim shtammlari kuchli probiyotik ta'sir ko'rsatadi va sut mahsulotlari ishlab chiqarishda tijorat maqsadlarida qo'llaniladi. Laktobakteril atsidofiliga ba'zan L. acidophilus yoki oddiygina atsidofil deb nomlangan. Laktobakteriyalar, ayniqsa L. acidophilus ko'pincha probiyotik sifatida ishlatiladi [2]. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti probiyotiklarni "Tirik mikroorganizmlar, ular etarli miqdorda iste'mol qilinganda sog'likni ta'minlaydi" deb ta'riflaydi.

Dunyo olimlari tomonidan 17 dan ortiq insonlarda va 60 dan ortiq hayvonlarni o'rganish natijalari asosida olingan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ba'zi laktobakteriyalar shtammlari vazn yo'qotishiga olib keladi, boshqalari esa vaznni oshirishga yordam beradi [3]. L. asidofil hayvonlarda vazn oshiradigan turlardan biri biroq, tadqiqotlarning aksariyati qishloq xo'jaligi hayvonlari bilan o'tkazildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lactobacillus acidophilus preparatning xalqaro nodavlat nomi (INN) hisoblanadi. Farmakologik indeks bo'yicha Lactobacillus acidophilus "Ichak mikroflorasini normalizatsiya qiluvchi vositalar" guruhiga kiradi. ATC bo'yicha: a) "Sut kislotasi hosil qiluvchi mikroorganizmlar" guruhiga, A07FA01 kodi va b) "Laktobakteriyalar" guruhiga, G01AX14 kodi. Lactobacillus acidophilus og'iz bo'shlig'i, yo'g'on ichak va qindagi normal mikrofloradir. Oshqozon va ingichka ichakda laktobakteriyalar deyarli yo'q. Lactobacillus acidophilus, shuningdek Bifidobacterium bifidum, ichak tranzitini rag'batlantiradi (Lychkova A.E.).

Lactobacillus acidophilus Helicobacter pylori o'sishini inhibe qiladi, biroq, Helicobacter pylori ni Lactobacillus acidophilus (Melnikova I.Yu.) bilan muvaffaqiyatli yo'q qilish tajribasi yo'q, ammo Lactobacillus atsidofilusning ba'zi shtammlarini o'z ichiga olgan probiyotiklarning qo'shilishi yoki Biyokimyasal bakteriya shtammlari. bir oy davomida standart dozalarda standart anti-Helicobacter terapiyasiga antibiotik tolerantligini yaxshilaydi, Helicobacter pylori yo'q qilish samaradorligini va muvofiqligini oshiradi (Kislotaga bog'liq va Helicobacter pylori bilan bog'liq kasalliklarni tashxislash va davolash standartlari (Moskvaning beshinchi kelishuvi).

Ilgari, vaginada topilgan va uning normal mikroflorasining asosiy komponentini ifodalovchi barcha turdagi laktobakteriyalar nemis ginekologi Dederlein (A. Doderlein, 1860-1941) sharafiga Dederlein tayoqchalari deb nomlangan. Qindagi laktobakteriyalarning asosiy vazifasi kislotali muhitni saqlash va opportunistik mikroorganizmlarning ko'payishini inhibe qilishdir. Dederlein tayoqlarining muhim qismi *Lactobacillus acidophilus* (shuningdek, *Lactobacillus casei*, *Lactobacillus fermentum*, *Lactobacillus cellobiosum* va boshqalar).

L. acidophilus kabi "yaxshi" bakteriyalar ovqatni parchalash, ozuqa moddalarini o'zlashtirish va kasalliklarga olib kelishi mumkin bo'lgan "yomon" organizmlarga qarshi kurashishda yordam beradi. *L. acidophilus* ba'zan yogurt kabi fermentlar qilingan ovqatlarga qo'shiladi va probiyotik qo'shimchalarda ham mavjud. Odamlar odatda *L. acidophilus* dan antibiotiklardan diareya, shuningdek tabiiy ichak sindromi (IBS), vaginada bakteriyalarning ko'payishi uchun foydalanadilar., va *Helicobacter pylori* (*H. pylori*) bakteriyalari keltirib chiqaradigan infeksiya. Uakne, pichan isitmasi, ekzema va boshqa ko'plab kasalliklar uchun ham qo'llaniladi, ammo bu boshqa foydalanishning ko'pchiligini qo'llab-quvvatlaydigan yaxshi ilmiy dalillar yo'q. Shuningdek, *L. acidophilus* COVID-19 dan foydalanishni tasdiqlovchi yaxshi dalillar yo'q. *L. acidophilus*ni boshqa probiyotiklar yoki fermentlangan sut, kefir yoki yogurt kabi achitilgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan aralashtirib yubormang. Bular bir xil emas. Shuni ham yodda tutingki, *Lactobacillus* jinsi 2020-yil aprel oyida 25 xil avlodga bo'lingan. Ba'zi boshqa turlarning nomlari o'zgargan, ammo *L. acidophilus* o'zgarishsiz qolgan

Homilador ayollar va chaqaloqlar bo'yicha tadqiqot *L. asidofil* va hayotning dastlabki uch oyida aralashgan boshqa probiyotiklar, go'daklar bir yoshga to'lganida ekzema tarqalishini 22% kamaytiradi [4]. Shunga o'xshash tadqiqot *L. asidofil* bu an'anaviy tibbiy terapiya bilan birgalikda bolalarda atopik dermatit alomatlarini sezilarli darajada yaxshilaganligini aniqlangan. *Laktobasillus* atsidofil ular juda xilma-xildir.

XULOSA

*Lactobacillus acidophilus*ning amaliy ahamiyatini asosiy uchta yo'nalishda umumlashtirish mumkin: ozuqaviy, terapevtik va sanoat. Bu bakteriyani qishloq xo'jaligi hayvonlariga ozuqa tarkibiga qo'shilganda, ularda mahsuldorlikni oshirishga yordam beradi.[5].

REFERENCES

1. “Qishloq xo‘jalik Biotexnologiyasi”- R.Artikova, S.Murodova. Toshkent-2010, nashriyot -“Fan va texnologiya”
2. “Biotexnologiya: ilmiy amaliy va uslubiy asoslari” Davronov Q.Toshkent -“Patent Press”-2008.
3. <https://uz.warbletoncouncil.org/lactobacillus-acidophilus-8467>
4. <https://www.diyetz.com/uz/lactobacillus-acidophilus/>
5. <https://ru.thpanorama.com/articles/biologa/lactobacillus-acidophilus-charactersticas-taxonoma-morfologa-beneficios.html>

IMPACT OF HUMOR AS A PEPAGOGIC TOOL AND WAYS OF APPLYING IT IN THE SECOND CLASSROOM SETTING

Regina Zakirova

Student, Chirchik State Pedagogical University
zakirovar678@gmail.com

Diana Valeryevna Abduramanova

Scientific adviser, Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University
diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT

In foreign language lessons, it is typical and highly encouraged to study new topics based on real sources. Consequently, adopting humour in the classroom may give a variety of advantages, such as fostering a more welcoming environment and decreasing tension and discomfort among students and learners. Despite this, many instructors avoid utilizing hilarious materials in the classroom since students may have trouble comprehending them, which might be seen as a lack of competency. Consequently, there may be confusion over the most successful kind of comedy method. In this article, many comedy tactics will be covered, which is why misunderstandings should not be interpreted as instructor ineptitude. Authentic resources, including spontaneous comedy, memes, and drawings in the target language.

Keywords: humor strategies, sitcoms, spontaneous comedy, memes, motivation, humorous speech, task-based learning, communication skills, cultural awareness

INTRODUCTION

Currently, tales and other amusing supplementary texts are extensively utilised in education to help the development of lexical and grammatical aspects of the language. It may be communicated vocally via speech and nonverbally through body language. Humor plays a significant role in the classroom, bringing several advantages, including a more relaxed and comfortable setting, which causes pupils to laugh more. It boosts their self-esteem so they are not scared to take chances while utilising their second language. In addition, the significance of this strategy may be understood by explicating certain cultural features of the target language and by comprehending the real-

world linguistic environment. Teachers are thus heavily encouraged to employ humour in the classroom. From this quote of Kristmanson (2000) is understandable the importance of creating positive and welcoming atmosphere in classroom:

"In order to take risks, you need a learning environment in which you do not feel threatened or intimidated. In order to speak, you need to feel you will be heard and that what you're saying is worth hearing. In order to continue your language learning, you need to feel motivated. In order to succeed, you need an atmosphere in which anxiety levels are low and comfort levels are high. Issues of motivation and language anxiety are key to this topic of affect in the second language classroom."

Nevertheless, the use of humour in some settings is not always effective or appropriate. Students may not appreciate the joke due to their inability to comprehend its language context and meaning. Therefore, it might reflect poorly on the competency of instructors.

The aim of the article is to get a deeper understanding of comedy methods and their usefulness in second language classrooms.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

When students are not engaged in the learning process, it is difficult to capture their attention. Humor is an effective tool for engaging students in the learning process. It enhances the effectiveness of instruction by providing a pleasant setting. It is argued, despite this, that comedy should not be forced and unreasonable. In actuality, the use of comedy is haphazard and no particular material is prepared for it. The same applies to language acquisition; pupils should only use it when suitable in class.

According to studies (Kristmanson, 2000), when a good classroom environment is formed, kids learning a second language are not anxious about using the second language and are eager to engage in all classroom activities. Of course, this is also considered to be a good way to attract the attention of unsocial people. Jokes make you feel like you are a part of a class or company and increase confidence in your language skills. In addition, every language needs communication, the opportunity to use humor while speaking should not be missed.

Task-based learning, such as using humor, makes a lot of sense in the classroom. Humor is the foundation of the ability to understand and feel language. Humor improves students' communication skills and makes it possible better to understand the small details of the target language. In order to understand better the real-life humorous speech, it is necessary to use the materials of language communication. One such example

are sitcoms. Sitcoms are a distinctive medium for language learning as they offer the opportunity to meet and learn with foreign constructions and new word meanings. However, students may encounter a problem when they are using humor in the classroom. The main problem is the understanding the meaning of a particular word from context, although it is much easier for younger learners. When it comes to adults, they often make mistakes or have trouble understanding the general meaning. Teachers who are not native speakers may also face this problem. They may not understand the full meaning of jokes, so that students may find the teacher incompetent. Experts say that not understanding jokes has nothing to do with a teacher's proficiency, because even native speakers do not always understand the meaning of a joke.

There are several point that teachers should take into consideration before using humor in the classroom:

1. Never try too hard. Humor is adorable when it arises naturally. In the beginning, teachers may not meet the expectations but everything comes with time.
2. Never force it. Do what fits to the classroom the most. Using different genres of humor, when there are students with individual tastes, not always makes success.
3. Never use private humor. Do not use sarcastic or demeaning humor. Without any doubt, that leads to failure. Students will not feel more that the classroom is their comfort zone.
4. Make the humor the part of the class. Students should not feel that humor is the special thing. It is better when they feel it as natural.
5. The humor should not be out of topic. The humor have to be related to the theme that students are learning.
6. Vary the extent of humor. Interesting discussions that needs the high-level language proficiency is not acceptable to the primary school students.
7. Make students easier to understand that humor. Using, for example, idiom expressions, difficult collocations, verb agreement all at once will make difficulties with understanding.

When a teacher starts to use comedy in the classroom, student preparation is of the utmost importance. It is beneficial for pupils to recognise that they may learn through humour.

RESULTS AND DISCUSSION

The findings of the research presented in this article indicate that this strategy is mostly advantageous and increases linguistic and cultural awareness. The majority of specialists agree that humour

and amusement play a significant role in second language instruction. Despite the concerns of instructors, humour offers benefits. It delivers both enjoyment and education simultaneously. However, this issue has not yet been exhaustively investigated, therefore the best effective technique to employ humour in the classroom remains unclear. Possibly one of the most successful teaching techniques. To clarify the effectiveness and influence of humour in an educational environment, further study is required.

CONCLUSION

Unique is the capacity to make students chuckle throughout instruction. In order to establish a good atmosphere in the foreign language classroom, many humour tactics are advised. It is not only enjoyable for students, but also for instructors. It offers the capacity to learn how to articulate opinions and critiques. Contributes to a less stressful workplace. The most essential thing is to understand how to utilise humour appropriately and effectively.

REFERENCES

1. Abduramanova, D. V. (2021). Teaching foreign language using information and communication technology in pedagogical aspects. "Экономика и социум" №11(90), Россия.
2. Abduramanova, D. V. (2021). METHODS OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(8), 260-263.
3. Abduramanova, D., Aliyev, D., & Rasulmetova, S. (2021). STUDENT AUTONOMY AS A PRINCIPLE OF ORGANIZATION OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(5), 1588-1593
4. Abduramanova, D. V. (2021). TEACHING HETEROGENEOUS CLASSES. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2(3), 966-970. DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00494
5. Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE CULTURE AND SOCIETY. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.
6. Abduramanova, D. V. (2020). SIGNIFICAT FEATURES OF ORGANIZING SCIENTIFIC EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 718-722.

7. Krashen, S. (1982). Theory versus practice in language training. In Blair (Ed.), *Innovative Approaches to Language Teaching*. Rowley, MA: Newbury House.
8. Welker, W. A. (1977). Humor in education: A foundation for wholesome living. *College Student Journal*, 11, 252-252.
9. Attardo, S. (2008). A primer for the linguistics of humor. In V. Raskin (Ed.), *The Primer of Humor Research* (pp. 101-155). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter.
10. Wilson, D., & Sperber, D. (2006). Relevance theory. In L. Horn & G. Ward (Eds.), *The Handbook of Pragmatics*, (pp. 607-632). Oxford, England: Blackwell.
11. Lehtimaja, I. (2011). Teacher-oriented address terms in students' reproach turns. *Linguistics and Education*, 22, 348-363.
12. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. In W. C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.), *Handbook of second language acquisition* (pp. 413-468).
13. Gorham, J., & Christophel, D. M. (1990). The relationship of teachers' use of humor in the classroom to immediacy and student learning. *Communication Education*, 39, 46-62.
14. Costin, F., Greenough, T. W., & Menges, R. G. (1971). Student ratings of college teaching: Reliability, validity, and usefulness. *Review of Educational Research*, 41, 511-535.
15. Banitz, B. (2009). *Funny business: Verbal humor in business negotiation and the non-native English speaker*. Saarbrücken, Germany: VDM
16. Dunbar, R. I. M., Launay, J., & Curry, O. (2016). The complexity of jokes is limited by cognitive constraints on mentalizing. *Human Nature*, 27, 130-140. doi: 10.1007/s12110-015-9251-6.

ИНГЛИЗ ТИЛШУНОСЛИГИДА МАҚОЛЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ

Навруз Эргашевич Мадалов

Термиз давлат университети

madalovnavruz@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инглиз тилшунослигида паремиологик бирлик ҳисобланган мақолалар тадқиқ этилган бўлиб унда мақолларни лингвистик моҳияти мақолларнинг ёндош ҳодисаларга бўлган муносабати назарий ва амалий мисоллар асосида таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Парема, мақол, мақолнинг лингвистик моҳияти, мақолларнинг семантикаси тавсифи.

ABSTRACT

The article considered as a paremiological unit in English linguistics are researched, in which the linguistic essence of proverbs, the relation of proverbs to related phenomena is analyzed based on theoretical and practical examples.

Keywords: Parema, proverb, linguistic essence of proverb, description of semantics of proverbs.

КИРИШ

Ўзбек халқ мақоллари сингари инглиз халқ мақоллари ҳам инглиз фольклорининг кенг тарқалган жанрларидан бири ҳисобланади. Инглиз мақоллари ҳам тузилиши, фольклорда ўрганилиши ва яна бошқа жиҳатлари билан ўзбек мақолларига ўхшаш умумий ҳарактерга эга.

Халқ мақолларига мурожаат этганда, уларнинг тарихийлигини ҳисобга олиш лозим. Чунки бугунги кунда ишлатилаётган мақолларнинг кўпчилиги ўтмишда яратилганлиги сабабли халқ психологияси, дунёқарашидаги чекланганлик ва зиддиятларни ўзида ифода этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГЯ

Бинобарин, халқ мақолларини тўплаш, уларнинг табиатдаги турли даврларга хос қатламларини изчил синфийлик нуқтаи назаридан ўрганиш лозим. X–XI асрларда Англияда диний қарашлар ривожланиши натижасида дидактик асарларга

бўлган эҳтиёж ошиб бориб, бир қатор панд-насихат мазмунидаги асарлар вужудга келди. Шундай асарлардан бири – энг қадимги инглиз мақол-маталларининг ёзма тўплами ҳисобланган “Proverbs of Alfred” дир. У 1150 – 1180 йилларда яратилган бўлиб, ўзида диний ҳамда одоб- ахлоққа доир кўрсатмаларни мужассамлаштирган. Яна бир манба “The book of proverb” тўплами олдинроқ пайдо бўлган “Proverbs of Solomon which the raen of Hezekiah king of Judah copied” (эр.авв. 700-йиллар), “Wisdom of Amenemope” (эр. авв.Х–VI асрлар) асарлари асосида пайдо бўлган. Англияда мақол ва адабиётга бўлган қизиқиш ўрта инглиз даврида (XVI–XVII асрлар), яъни “мақол тарзидаги ҳикматли ибораларнинг олтин даври”да янада ортди.

Турли хил ёзувсиз шевалардан фойдаланиб келаётган инглиз жамияти бу даврга келиб китоб нашр этиш сирини билиб олди. Узоқ йиллар мобайнида жамланиб келган донишмандлик расмий равишда панд-насихат мақомини олиб, халқ бошқарувининг дидактик куралига айланди. Мақоллар эса адабий жанр сифатида тан олиниб турли асарларда ўз аксини топа бошлади. Бу даврда черков ходимлари мақоллардан кўпроқ фойдаланардилар. Улар Библия ва “файласуфларнинг мақоллар тўплами”дан олинган цитаталардан мунтазам равишда ибодат вақтида ўз нутқларида қўллар эди.

XIII–XV асрларда мақоллар тарғибот пайтида беғам, бепарво католикларни кўрқитиш воситаси сифатида ҳизмат қилган. Масалан, Oxford Concise Dictionary of Proverbs луғатида берилган мақолга кўра “*Don't cast your pearls before swine*” – *Ахмоққа гап уқтирмақ эшакнинг қулоғига танбур чертмоқ; A house divided against itself can't stand* – *Бўлинганни айиқ ер, айрилганни бўри ер.*

Кейинроқ бундай ҳикматли ибораларни йиғиб, тўплам сифатида чоп этишга қарор қилинди. Мақолларни ўзлаштиришга бўлган қизиқиш, улардан турли мақсадлар йўлида фойдаланиш уларни илмий жиҳатдан ўрганишни талаб қилар эди. Мақолларнинг қисқа ва лўндалиги, тез ёдда қолиши ва бошқаларга таъсир ўтказа олганлиги учун олимлар ва нотиклар ўзларининг чиқишларида улардан унумли фойдаланишар эди. Бу даврда Англияда мақолларни ўрганишда аниқ бир мақсадга йўналтирилган илмий йўналиш бўлмаганлиги сабабли, олимлар уларнинг сонини ва келиб чиқиш манбаларини аниқлаш билангина чекланишарди.

XV–XVI асрга келиб Англияда 12000 га яқин мақол ва мақол тарзидаги иборалар мавжуд бўлган. Улар мунтазам равишда халқ тарафидан оғзаки ва ёзма нутқда қўлланар эди. XV асрга келиб Англияда мавжуд ҳикматли иборалардан тўплам

яратиш анъанага айланиб, улар ҳатто лотин тилидаги таржимаси билан берилар эди. Ўша даврнинг диққатга сазовор асарларидан бири Эрасмуснинг “Маталлар” номли тўплами ҳисобланган. У ўз таркибига лотин ва юнон муаллифларининг 4251 та ҳикматли ибораларини олган бўлиб, 1500 –1536 йиллар мобайнида у бир неча бор чоп этилган. Ундан кейин ҳам Англияда ҳикматли иборалардан иборат бўлган яна бир қанча тўпламлар пайдо бўлди.

Улар жамлама характерга эга бўлиб, ундаги мақол ва маталлар Эрасмуснинг тадқиқотларидан олинган. Эрасмуснинг тадқиқотларини ўз ичига олган қизиқарли тўпламлардан бири Томас Барлетнинг “DictaSpientum” (1527) тўплами ҳисобланади. Яна бир олим Жон Хейвуднинг “The dialogue of proverbs”(1546) тўпламига 1267 та мақол ва иборалар кирган. Кейинчалик 1670 йилда Жон Рей “A collection of English proverbs”, 1855 йилда Боннинг “Мақоллар” китоби, 1870 йилда Хацлиттанинг “Инглиз мақол ва мақолсимон иборалари” номли тўпламлари нашр этилди. Бундан аён бўладики, инглиз халқ мақоллари ҳам жуда узоқ тарихга эга, бугунда ҳам кўпчилик олимлар томонидан турли хил кўринишларда тадқиқ қилиниб келинмоқда.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Масалан, инглиз халқ мақолларидан *A fool's bolt is soon shot* ни кўриб чиқсак. Мақолнинг таржимаси – *Аҳмоқнинг камон ўқи тезда отилар*. Ўзбекча муқобил варианты *Аҳмоқнинг бошига ақл ёпиштириб қўйсанг, қўли билан кўчириб ташлайди*. Агар таржимадан келиб чиқадиган бўлсак, мақол узоқ ўтмишда яратилганлигига шубҳа йўқ. Чунки, унда ишлатилган *bolt*, яъни “камон ўқи” ўтмишда, уруш даврларида яратилгани сезилиб туради.

Демак, мақоллардаги мавзу кўлами уларнинг нутқда қўлланиш ўрнига қараб белгиланади. Аммо мақоллар қайси даврда яратилишидан қатъий назар, улар яна нутққа қайтиб, фаоллашиши мумкин.

Биз бу фикримиз билан *A fool's bolt is soon shot* мақолларининг келиб чиқиши ёки яратилиши маълум бир даврга боғлиқ бўлишини таъкидламоқчимиз.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда мақоллар мазмунида ҳам турли даражадаги ўзгаришлар – торайиш ёки кенгайишлар юз беради. Мана шу фактнинг ўзиёқ мақолнинг жамият ҳаёти, халқ турмуши билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Демак, мақоллар халқ ҳаётини, унинг ўтмишдаги иқтисодий, сиёсий ва маданий турмуш даражасини ўрганишда асосий вазифани бажаради. Ҳақиқатдан ҳам

мақоллар турли ижтимоий-иқтисодий муносабатларни, халқнинг этик ва эстетик нормаларини, этиқодий тасаввурларини, маиший турмуши ва меҳнат тарзини, севги ва нафратини, орзу ва интилишларини объектив баҳолайди.

Жозеф Реймонд мақолларни қуйидагича изоҳлайди: *Proverbs are not only melodic and witty, possessed with rhythm and imagery; proverbs also reflect “patterns of thought.* Яъни, мақоллар ихчам ва ритмик тузилган бўлиб, у доноликнигина ифодалаб қолмай, балки инсон ўй - фикрларининг аксидир.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, мақоллар халқнинг донолигини ифодаловчи ва ҳамиша авлодларга мерос қолувчи жанрдир.

Мақолларнинг муаллифлари бўлмаганидек, уларнинг қачон ва қай пайтда пайдо бўлгани ҳам аниқ эмас. Масалан, *Beware of Greeks bearing gifts – Юнонларнинг ўралган совғасидан огоҳ бўл.* Ушбу мақолда тарихий воқеага бориб тақаладиган ҳодиса берилган бўлиб, унинг маъносини аниқ тушуниб етишимиз учун қадимги юнонларнинг трояликлар билан бўлган жангини эслаб ўтишимиз керак бўлади. Йиллар давомида Трояни қўлга киритолмаган юнонлар ҳийла ишлатиб от шаклидаги катталиги биноча келадиган қўғирчоқ ва унинг ичига яширин равишда юнон аскарлари жойлаштирилади.

Уни Трояга ғалаба совғаси сифатида жўнатишади. Ғалаба нашидасини сураётган трояликлар уни совға сифатида қабул қилишади. Тунда трояликлар ғалабани нишонлаётиб маст бўлиб қолишади, бундан фойдаланган юнонлар от шаклидаги ёғоч қўғирчоқдан бирма-бир чиқиб, трояликларни қатл қилиб, кўпчилигини асрга олишади.

Шу тарихий ҳодисадан сўнг от шаклидаги ёғочдан қилинган совғага, инсонга душманлик қилиши мумкин бўлган инсоннинг ҳийласи сифатида қаралади. Бу мақоллар юнонлар учун ёки баъзи Европа давлатлари учун таниш бўлиши, аммо бу ҳодисани билмаган бошқа миллатлар учун нотаниш бўлиши мумкин.

Яна бир мисол, *All braves lived before Agamemnon – Барча ботирлар Агамемнондан олдин яшаган.* Агамемнон Троядаги бўлган жангда барча кучли инсонларни асрга олган шахс сифатида тарихда қолган.

Кўриниб турибдики, мақоллар миллий қадриятлар мероси, халқ оғзаки ижодининг дурдонаси ҳисобланади. Уларни халқ яратади, яъни авлоддан авлодга оғзаки равишда ўтади.

Демак, мақоллар – бу халқнинг донолигини, миллатнинг руҳини, унинг маданиятини кўрсатадиган халқ оғзаки ижодининг “гавҳаридир”, деб таъриф бериш мумкин.

Умуман олганда, мақоллар асрлар давомида халқларнинг ноёб дурдоналаридан бири бўлиб, тил ва бадиий ижоднинг теран мазмунига эга ҳодисаси сифатида юзага келган. Улар халқ маънавияти, маданияти, донолиги, миллий қадриятлар мероси ва миллатнинг кўзгусидир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, мақоллар мангуликка дахлдордир. Уларда ўша халқнинг барча ўй-фикрлари, дунёқараши, турмуш тарзи, феъл-атвори ва эътиқоди акс этади. Ҳар бир миллат ўзига хос тавсифларга эга экан, бу уларнинг мақолларига ҳам таъсир этмай қолмайди. Инсонлар бу ҳаётдаги фактларни борица қабул қилмасдан, атроф-муҳитга бўлган муносабатни ҳам баҳолайдилар. Инсоннинг инсонлиги ҳам уни ўраб турган табиатга муносабатида мужассамлашади.

REFERENCES

1. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. 1994. – P. 45 - 52.
2. English Proverbs Explained//Ridout R. Witting C. – London and Sidney: Pan Books, 1969. – 224 p.
3. Mieder V. Twisted Wisdom, Modern Anti Proverbs. – Vermont, 1998. – 396 p.
4. Oxford Concise Dictionary of Proverbs. Oxford University Press, 2003. – 364 p.
5. Taylor A. Problems in the study of proverbs. The Journal of American Folklore [Vol. 47, No. 183 \(Jan. - Mar., 1934\)](#), P. 1-21.
6. Мадалов Наврўз Эргашевич. Мақолларда антонимик муносабатнинг ифодаланиши.
7. Мадалов Наврўз Эргашевич. Баъзи табиат ҳодисаси билан боғлиқ мақолларда шаклий ва маъновий муносабатларнинг ифодаланиши.
8. Мадалов Наврўз Эргашевич. Бақолларда синонимик муносабатнинг ифодаланиши
9. ВАХРИТДИНОВИЧ, R. K. The Approach of Paremias in Parallel Corpora. JournalNX, 6(05), 216-222.
10. Ruziev, K. V. (2020). Proverbs and corpus linguistics. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (6), 64-67.
11. Ruziyev, K. (2021). Paremiological units and their differences. InterConf.
12. Ruziyev, K. (2021). Etymology of the word and term pemia. InterConf.
13. RUZIYEV, X. B., & SIDIKOVA, S. A. K. (2019). Translation problems of proverbs and some special tip for translating from english into uzbek. Наука среди нас, (5), 100-105.

ESSENTIAL MANAGEMENT SYSTEM AS A PRIMARY TOOL OF A SUCCESSFUL BUSINESS PROCESS

Zulkhumor Ruzmatova

Student, Chirchik State Pedagogical University
ruzmatovazulkhumor@gmail.com

Diana Valeryevna Abduramanova

Scientific adviser, Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University
diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT

This article is to clarify the idea of management and its four primary roles. Management is required to identify and establish objectives, as well as to attain, coordinate, and maintain these objectives with the aid of people and resources. Effective economic activity is difficult in any industry without a competent management system or self-organization, including business, public administration, and non-profit enterprises.

In addition, management responsibilities help to accurate prioritising, competent analysis of the aim and position, and the establishment of a prosperous and productive production environment. They are the primary tools that every management system may use to achieve tangible outcomes.

Keywords: managerial functions, initiatives, workload management, salespeople, leadership, ongoing review, recurring updates.

INTRODUCTION

First and foremost, management is the coordination of production management techniques, formats, and tools that facilitate its effective use. Management is characterized as the administration of processes, resources, and people. This is a vast area of study with several ideas, techniques, and frameworks. Even if he has few employees at his disposal, every manager must deal with management. There are four fundamental management functions that may be decomposed into almost any action or procedure:

- Planning Works
- Organization of functions
- Leading Features
- Check run

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Each of these managerial functions is repeated many times in business processes, often sequentially and almost always overlapping. It is necessary to consider in more detail each of these functions and how effectively managers use this structure to better achieve the goals of their organization:

1) Planning

Managers are responsible for the long-term vision and goals within the company. The planning function includes this vision and goal setting and the work of creating a plan to achieve these goals. They identify business challenges, work on forward initiatives (such as growth plans, company goals, and business forecasts), and make decisions that move the business toward achieving goals.

Another element of the management planning phase is resource allocation or workload management. Typically, the manager decides which employees in the department will be assigned to which projects, and through this work tries to balance the workload and maintain efficiency. Managers often seek help from project managers (a vital role for businesses in many industries) to determine workload and capacity. Or, in some cases where a formal project manager is not available, the managers themselves can use project management tools to fulfill this role. Planning is essential in any organization and is an essential part of the managerial role for several reasons. First, frontline workers tend to be too busy completing tasks to take a step back and think strategically about the big picture. Second, people who manage people tend to be successful precisely because they have above-average decision-making, leadership, and planning skills. Managers are often responsible for various types of planning:

2) Organization

Then, how managers allocate resources, delegate tasks, structure departments, determine staffing levels, etc. express editing function. within the organizational structure. If your company is growing rapidly, you will need more salespeople next year than this year (and more in almost any position). At some point, even the structures and departments you have now will no longer make sense: you will need more managers to control these new employees, and you may need new divisions that were not possible when you were younger. All this requires careful organization from the manager, so organization is the second function of management.

3) Host

From creative agencies to corporate operations, every organization needs a force to propel itself forward: to bring alliances together and push them towards a common goal. Go down to the job levels and you'll find a similar need for teams, projects, departments, and other existing organizational or business structures. This is the leadership or leadership function of management - the most important part of every manager's job.

4) Control

Control includes all efforts of management to ensure that the goal (determined at the planning stage) is achieved. It includes ongoing review of the plan and recurring updates to this plan as needed.

RESULTS AND DISCUSSION

The project manager's monitoring component (analyzing how well the project team is following the plan) may overlap somewhat with project management. Not every business or project has a dedicated project manager. If you're a manager and do more project management than you'd like, good project management software can help.

All in all, management functions help you know what to do and how to do it so you can direct your staff accordingly. Management experts like Fayol and Gulick explain the functions of management to equip yourself with the right skills to be a successful manager.

CONCLUSION

Due to the need to adapt to diverse work styles, personalities, and skill levels, leading a team is not as simple as one may believe. The management functions emphasise the fundamental abilities that any manager must possess in order to direct, organise, and communicate with their staff. As a competent manager, you must be able to comprehend who you will be interacting with and how to use their skills for the larger interest of the firm.

REFERENCES

- 1) Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE CULTURE AND SOCIETY. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.
- 2) Abduramanova, D. V. (2020). Significat Features of Organizing Scientific Extra-Curricular Activities. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 718-722.

3) Jenny Coppola (2022). The four functions of management: Overview + examples. <https://www.teamwork.com/blog/the-four-functions-of-management-overview-examples/>

4) Editorial team Indeed. (2020). What are the 4 main functions of management? <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/basic-functions-of-management#:~:text=What%20are%20the%20four%20basic,and%20realization%20of%20organizational%20goals>

5) Management and Marketing Editorial Skillbox Media. (2022). <https://skillbox.ru/media/management/chto-takoe-menedzhment-i-kakie-napravleniya-v-nyem-est-obyasnyam-prostymi-slovami/>

6) Kazino Siteleri. (2022). What are the functions of management? <https://harappa.education/harappa-diaries/functions-of-management/>

ШАҲАРЛАР ЭКОЛОГИК ИНФРАСТРУКТУРАСИНИ ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ

Н. Ш. Мўминов

Тошкент Архитектура-қурилиш институти “Шаҳар қурилиши ва хўжалиги”
кафедраси профессори, техника фанлари доктори,
muminov.najmiddin@mail.ru

А. М. Назаров

Тошкент давлат аграр университети Қишлоқ хўжалиги стандартлаштириш ва
сертификатлаш кафедраси (PhD),
nazarov0484@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу илмий мақолада замонавий шаҳарлар экологик инфраструктураси билан боғлиқ муаммолар тадқиқ этилган ва таҳлиллар асосида янги замонавий шаҳарлар экологик инфраструктурасини ташкил қилиш, яхшилаш ва ривожлантириш билан боғлиқ хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: шаҳарлар инфраструктураси, шаҳар экологияси, экологик талаблар, Биотик шаҳар, Экополис, Яшил шаҳар, экологик инфратузилма, Замонавий шаҳарлар рейтинги, экологик кўрсаткичлар, ақли атроф- муҳит, экологик стандартлар

ABSTRACT

This scientific article discusses the problems associated with the ecological infrastructure of modern cities and, based on the analysis, draws conclusions and recommendations for the organization, improvement and development of the ecological infrastructure of modern cities.

Keywords: urban infrastructure, city ecology, environmental requirements, biotic city, ecopolis, green city, environmental infrastructure, modern city rating, environmental performance, smart environment, environmental standards.

КИРИШ

Тошкент шаҳар Халқ депутатлари кенгашининг 16.09.2022 йилдаги “Тошкент шаҳрини кўкаламзорлаштириш бўйича бош режасини тасдиқлаш ҳақида”ги қарори қабул қилинди.

Хужжат билан 2023-2027 йилларда Тошкент шаҳрини кўкаламзорлаштириш бўйича Бош режа тасдиқланди, унга кўра ҳар йили 7 млн га яқин мавсумий гуллар, 75 мингдан кам бўлмаган миқдорда дарахт кўчатлари ва буталар экилиши назарда тутилмоқда.

Бош режага мувофиқ, қуйидаги вазифалар белгиланган:

- 2024 йилга қадар пойтахтни яшиллик даражасини 30%га етказиш;
- экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бошқармаси ва туман ҳокимликларига атроф-муҳитга таъсири бўйича I ва II тоифага мансуб бўлган корхоналарининг атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи стационар манбаларида самарадорлиги 95%дан паст бўлмаган чанг ва газларни тутиб қолувчи қурилмаларни ўрнатилишини назорат қилишни юклатиш;
- шаҳар ва туманлар марказлари кўчаларидаги ирригация тармоқларини жорий таъмирлаш ва янгилаш чораларини кўриш;
- дарахтларни зараркунанда ҳашаротлардан сақлаб қолиш чораларини белгилаш;
- 2022-2024 йилларда шаҳардан ўтадиган каналларнинг қирғоқ бўйларини ободонлаштириш, каналларнинг қирғоқларини мустаҳкамлаш, кўкаламзорлаштириш ва сайилгоҳлар ташкил этиш.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси шаҳарсозлик соҳасида атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиш, санитар-гигиеник ва экологик ҳолатни яхшилашни таъминлаш соҳасида изчил ишлар олиб борилмоқда.

Энг муҳим, бугунги кунда сосий эътибор қаратилаётган соҳалардан бири бу йирик шаҳарлар инфраструктурасини замонавийлаштириш, халқаро талабларга мувофиқлаштириш, транспорт инфраструктурасини яхшилаш, транспорт инфраструктурасининг экологик ҳолатлари билан боғлиқ (чиқинди газ, шовқин, электромагнитик ва тебраниш) муаммоларини ҳал қилишдир.

Бу эса ўз навбатида ушбу соҳада назарий, амалий тадқиқотларни ўтказиш, халқаро талаб-меъёрларни жорий қилиш, илғор хорижий давлатлар тажрибаларни инобатга олиш билан боғлиқ илмий ва инновацион янгиликларга бўлган талабни оширади.

Шаҳар экологияси ўзгариб бориши, албатта инсонларнинг табиий ва экологик тафаккурига, тиббий ва ижтимоий соҳалар бўйича тушунчалари ҳамда уларнинг дунёқарашларига боғлиқ.

Шаҳар экологияси, шаҳар атроф муҳити ва аҳолисининг турмуши, соғлиги билан боғлиқ бўлган ва унга тўғридан-тўғри таъсир этувчи транспорт тизимининг салбий

омилларни олдини олишга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқади.

Одамлар зич жойлашган шаҳарларда экологик ва гигиеник кўрсаткичларни ёмонлашуви шаҳар аҳолиси учун катта хавф туғдиради. Шу сабабли аҳоли зич яшайдиган йирик шаҳарларда кишиларни тоза сув, тоза ҳаво билан таъминлаш, шовқин ҳамда чиқинда газ каби эпидемияларнинг олдини олиш муҳим аҳамият касб этади, ечимини кутаётган долзарб муаммолардан ҳисобланади.

ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА МАТЕРИАЛЛАР

Илмий-тадқиқот мақсади, республикада янги замонавий шаҳарлар инфрасруктурасини ривожлантиришда экологик, санитар-гигиеник ҳолатлар, муаммолар билан боғлиқ замонавий талабларни, тартибларни ўрганиш ва таҳлил қилиш.

Ушбу соҳадаги мавжуд аҳволни ISO стандарт талаблари ва ривожланган мамлакатлар тажрибалари ҳамда хорижий давлатлардаги мавжуд инфраструктура билан таққослаш орқали оптимал ечимларни яратишдан иборат.

Ўтказилган тадқиқотлар ва ўрганишлар натижасида республикада замонавий шаҳарлар экологик инфрасруктурасини ривожлантириш ва оптимал экологик вазиятлар билан таъминлаш юзасидан тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Илмий-тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- замонавий шаҳарлар экологик инфрасруктурасини ривожлантириш бўйича олиб борилаётган илмий, амалий ишлар ва тадқиқотлар таҳлили;
- замонавий шаҳар экологик инфрасруктурасини шакллантиришда экологик ҳолатнинг муаммолар билан боғлиқ замонавий талаб ва тартибларни жорий этиш истиқболларини ўрганиш;
- замонавий шаҳарларда автотранспорт инфрасруктурасини шакллантиришда стандартлаштириш тизими билан боғлиқ халқаро талаблар ва ривожланган мамлакатлар тажрибаларини таҳлил этиш;

-тадқиқот натижалари, ушбу соҳадаги халқаро талаблар ва ривожланган мамлакатлар тажрибалари асосида умумлашган хулоса ва тавсиялар тайёрлашдан иборат.

Илмий-тадқиқотнинг объекти шаҳар экологиясининг тизимлари, шаҳар экологик инфраструктураси, шаҳарлар экологик инфраструктурасининг муаммолари ва уларни ечими билан боғлиқ усуллар ҳисобланади.

Тадқиқот натижалари бўйича замонавий шаҳарлар экология инфраструктурасини ривожлантириш соҳаси меъёрий-техник ҳужжатларини оптимал жиҳатлари, халқаро талаблар ва ривожланган мамлакатлар тажрибалари асосида баҳоланиши амалга оширилади.

Илмий-тадқиқотнинг предмети бўлиб, замонавий шаҳарлар экологик инфраструктурасига қўйиладиган асосий талаблар. Замонавий шаҳарлар инфраструктурасининг экологик талаблари, инфраструктурасининг экологик сифат ва хавфсизлик кўрсаткичлари, тарнспорт, экологик ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш тизими билан боғлиқ стандартлар базаси ҳисобланади.

Тадқиқотда қўлланиладиган услубиётнинг тавсифи, ушбу илмий тадқиқот жараёнида қуйидаги методлардан фойдаланилди:

Таҳлил методи – шаҳарлар экологияси тизимидаги тегишли стандарт, меъёрий-техник ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганиш.

Қиёсий таҳлил методи – бир неча мавжуд шаҳарлар экологик инфраструктурасини ривожлантириш тизими ҳақидаги маълумотларни таққослаш орқали, оптимал ечимларни аниқлаш.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи (таҳлили) Шаҳар экологиясининг шаклланиши XX асрнинг 20-йилларига тўғри келади. Ушбу йўналишни ривожлантиришни қуйидаги даврлаштиришни таклиф қилиш мумкин:

1. XX асрнинг 20-50-йиллари ижтимоий экология ва инсон экологияси ўртасида ҳудудлар билан алоқаларни ўрнатиш, шаҳарсозликда экологик билимларни тўплаш, инсон ва табиат ўртасидаги инсон тафаккури муносабатларини тартибга солиш тушунчаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

2. XX асрнинг 60-йиллари шаҳарсозликда тизимли, экологик ёндашувлар тамойиллари-нинг жорий этилиши. Лойиҳалаш ва қуришда "Оптимал шаҳар", "Биотехник шаҳар", "Табиатдаги шаҳар" моделларидан фойдаланилган;

3. XX асрнинг 70-80-йиллари шаҳар экологиясининг асосий тушунчалари ва услубий ёндашувларини шакллантириш, моделларни ишлаб чиқиш ва амалиётга

жорий етиш: "Шаҳар-гуруҳ турар-жой шакли", "Экологик шаҳар" (Экополис), "Илмий ва саноат шаҳри" (технополис).

4. XX асрнинг 90-йиллари янги ижтимоий-иқтисодий ва тартибга солувчи шароитларда шаҳарсозлик соҳасида экологик билимларни чуқурлаштириш, аҳоли яшаш масканларида ва уларнинг тизимларини барқарор ва ноосферик ривожлантириш талабларини шакллантириш. Шаҳар муҳитини шакллантиришда ижтимоий-иқтисодий ва экологик ёндашувнинг етакчи ролини кучайтириш.

Шундай қилиб, XXI асрнинг бошларига келиб, шаҳар экологияси соҳаси ўзининг методологияси ва тадқиқот тамойилларига эга бўлган, шаҳарсозлик фанининг махсус йўналиши сифатида шаклланди, деб айтиш мумкин.

Шаҳар экологиясида бир нечта умумлаштирилган ёндашувлари ва тушунчалари шаклланди:

1. "Шаҳар ўзини ўзи ташкил этиш тизими сифатида";
2. "Шаҳар ривожланаётган биосферанинг элементи сифатида";
3. "Меъморий ва табиий қуйи тизимдан иборат шаҳар" - вақт ўтиши билан ривожланаётган ягона комплекс-йирик шаҳар манзараси;
4. "Шаҳар ландшафтининг динамикаси унинг барқарорлиги ва ўзгарувчанлигининг бирлиги сифатида";
5. "Шаҳар маданий экология объекти сифатида", "гомосферани инсонпарварлаштириш".

Ўтган асрнинг 80-йиллари бошларида экология ва биология бўйича бир гуруҳ мутахассислар томонидан таклиф қилинган Экополис дастури машҳур бўлди. "Экополис" тушунчаси унинг муаллифлари (Д.Н.Кавтардзе, А.А.Брудний, В.Г.Агавеловлар) томонидан тақдим этилган:

"Экополис" - келажакнинг кичик шаҳри бўлиб, унда атроф-муҳит параметрлари бошқариладиган шароитларда ўрнатилади ва аҳоли турмуш тарзида ҳам, табиатда ҳам доимий ўзгаришларга тайёр. Экополисда табиат ва инсоннинг ўзаро мослашуви бўйича доимий тажриба мавжуд.

Шу билан бирга 1980-йилларнинг бошларида А.Н.Тетиор томонидан ишлаб чиқилган **"Биотик шаҳар"** тушунчаси таклиф қилинди. Ушбу концепцияга кўра, "Биотик шаҳар" - бу барча тирик мавжудотлар: флора, фауна ва одамларнинг мавжудлиги учун қулай шароитлар яратилган турар жой маскани.

Шаҳар-экологик муаммоларни ҳал қилиш учун қулай бўлган шаҳар тизимларининг баъзи моделлари таклиф этилади. Улардан бирида шаҳар элементлари "табiiй муҳит – сунъий муҳит" асосида бўлинган.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Замонавий шаҳарлар экологик инфраструктурасини ривожлантириш ва экологик ҳолатини таъминлаш, ҳозирги кунда йирик шаҳарларда вужудга келган экологик вазиятни таҳлил қилган ҳолда, ушбу соҳани ривожланиш тенденцияси ва истиқболи қандай эканлигини аниқлаш керак бўлмоқда.

Ушбу соҳада олдинга қўйилган ҳар бир қадам аҳолини турмуш тарзини яхшилашда ва оптималаштиришда, ушбу соҳадаги муаммоларни ечимини топишда ва мамлакат иқтисодиётини ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Шаҳарларда инфратузилмани бошқаришнинг ўсиб бораётган муаммолари ичида айниқса ижтимоий, иқтисодий, инфратузилмали, экологик, транспорт ва бошқа муаммолар янада ўткирлашади, шаҳар ҳосил қилувчи база ва ижтимоий инфратузилма ўртасида диспропорция кучаяди.

Аҳолига уй-жойларнинг етишмаслиги, иқтисодий-ижтимоийи ва коммунал хўжалиги тизимини жойлаштиришлар бугунги кунда ҳар қандай шаҳарда кузатилмоқда.

Ҳозирги кунда шаҳарларда аҳолини яшаш қулайлиги ва замонавийлиги, шаҳарларнинг келажакда гуллаб-яшнаши долзарб муаммолардан биридир. Бизнинг олдимизга яшаш муҳитини янада фаровонлаштириш ва шинамлаштириш ҳамда оптималлаштириш мақсад қилиб қўйилган.

Аҳоли яшаш фаровонлиги даражаси атроф-муҳит омилларининг одамларга таъсир қилиши якуний самарасининг муҳим кўрсаткичидир.

Катта шаҳарларда мамлакатимизнинг деярли 50% аҳолиси яшайди, шунинг учун бу шаҳарларда яшаш муҳитини ҳар тамонлама оптимал шакллантириш масаласини ечиш энг муҳим вазифалардан бири деб ҳисобланади.

Замонавий шаҳарда яшаш қўйидаги кўрсаткичларнинг йиғиндиси билан белгиланади:

Табиий муҳит: геологик ва гидрогеологик тузилиш ва рельеф; микроклим; ландшафт; тупроқ қатлами;

Экологик муҳит: тупроқнинг ифлосланиш даражаси; ҳавонинг ифлосланиш даражаси; сувнинг ифлосланиш даражаси;

Ижтимоий муҳит: аҳолининг зичлиги ва аҳоли сонинг структураси; хизматлар соҳаси объектлари билан таъминланганлик; транспорт билан таъминланганлик;

Шаҳар муҳитининг ободонлаштирилганлик даражаси:

ободонлаштириш элементларининг даражаси;

транспорт инфраструктураси;

кўкаламзорлаштириш ва ландшафт.

XX аср давомида шаҳарсозлик назариясининг ривожланишини тавсифловчи асосий тенденцияларни қайд этамиз. Барча тушунчаларни иккита асосий тоифага бўлиш қулай бўлади: шаҳар ва де-шаҳар.

Урбанистик ёндашув замонавий шаҳарнинг экологик муаммоларини аҳолини жамлаш орқали ҳал қилишни назарда тутишида намоён бўлади, де-урбанистик ёндашувда эса бу одамларни табиий муҳитга тарқатиш орқали амалга оширилади.

Шаҳар экологияси томонидан ишлаб чиқилган усуллар айниқса долзарбдир. XX аср охирида жаҳон ҳамжамияти кенг тарқалган шаҳар аҳоли пунктлари томонидан Сайёра экотизимига таҳдидни англади. XXI асрда янги, эҳтимол, турар – жой турини – табиий

экоциклларга бирлаштирилган шаҳарни-экологик тоза шаҳарни яратишга ҳаракат қилиш мумкин.

Шаҳар экологияси шаҳарсозлик фанининг ўзига хос йўналиши бўлиб, унинг мавзуси шаҳар тузилмаларининг табиий муҳит билан ўзаро таъсирини ўрганиш ва уни оптималлаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқишдир.

Архитектура экологиясининг асосий мақсади табиат ва инсон манфаатлари уйғунлашган меъморий ва ландшафт муҳитини яратиш тамойилларини излаш, тадқиқ этиш ва дизайн амалиётига татбиқ этишдир.

Минтақавий шаҳар экологияси фанининг ўзига хос йўналиши бўлиб, унинг предмети энг юқори тартибдаги шаҳарсозлик тизимларининг (аҳоли пунктлари тизимлари, шаҳар агломерациялари ва ундан юқори) табиий муҳит билан ўзаро таъсири қонуниятларини ўрганишдир.

Яшаш муҳитини экологизация қилишнинг энг муҳим вазифалари орасида, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, шаҳар ва табиат ўртасидаги экологик мувозанатга эришиш муаммоси ажралиб туради.

Шаҳарсозлик инсоннинг табиий муҳитга фаол таъсирининг асосий омилларидан биридир. Шаҳарни минтақанинг, мамлакатнинг умумий экотизимининг бир қисми деб ҳисоблаш адолатли. "Шаҳар-табиат" тизимидаги ўзаро таъсир турлари шаҳар ва унинг аҳолиси ҳажмига боғлиқ.

Баъзи маълумотларга кўра, экологик мувозанатнинг энг юқори даражасига, чиқинди сувларни тозалаш, чиқиндилар ва бошқалар учун самарали чоралар билан, 50 км² учун 60-1 кишидан кўп бўлмаган аҳоли зичлиги ва 20-30% дан кўп бўлмаган ўрмон қоплами билан эришиш мумкин.

Барқарор аҳоли пунктларини яратиш бўйича Европа тажрибасини умумлаштириш асосида, иссиқ иқлим шароити учун атроф-муҳитни оптимал режалаштириш ва экологик аҳоли пунктлари биноларини қуриш мезонлари шакллантирилган:

1. Атроф-муҳитнинг ҳар бир элементи ўзига хос маънога эга ва унинг эҳтиёжлари ҳаёт сифатини яхшилаш нуқтаи назаридан диққат билан баҳоланиши керак. Бу ҳайвонот дунёсининг барча вакиллариغا, ўсимликларга, одамларга, табиий ва сунъий равишда яратилган инсон муҳитининг барча элементларига тегишли.

2. Инсон муҳитининг барча элементларини, уларни маълум стандартлар ва тушунчаларга мувофиқлиги нуқтаи назаридан эмас, балки уларни ўзлари каби қабул қилиш ва улар билан умумий экологик вазиятни яхшилаш учун ишлаш таклиф этилади;

3. Ҳар бир экологик муаммо ўзида ечимни ўз ичига олади. Агар камчиликлар мавжуд бўлса, унда улар афзалликларга эга бўлиши керак. Муаммолар қанча кўп бўлса, вазиятни ўзгартириш учун шунча кўп имкониятлар мавжуд. Масалан, Хитойнинг "инқироз" характерида иккала тушунча мавжуд: хавф ва имконият.

Шу сабабли, меъморлар ва шаҳарсозлар муаммони катта мувозанат, уйғунлик ва барқарорликни яратиш имкониятларига айлантиришга ҳаракат қилишлари керак.

4. "Барқарорлик" атроф-муҳитни режалаштириш ва экологик аҳоли пунктларини қуришнинг калитидир. Ер ва унинг аҳолиси ўртасидаги қайтиш ва истеъмол ўртасидаги мувозанат асосида барқарор архитектура ва турар-жой модели ишлаб чиқилади.

Бунинг учун атроф-муҳитнинг барча таркибий элементларининг ҳаётийлигини ва мавжудлигини ошириш керак бўлади.

Оддий шаҳарнинг бир қисмини экологик шаҳарга айлантириш жараёни мавжуд ҳолатни баҳолаш ва Бош режа ва техник-муҳандислик ечимларни ишлаб чиқишдан бошланиб, ижтимоий масалалар билан яқунланадиган кўплаб ўзаро боғлиқ босқичлардан иборат узоқ жараёндир:

- Бош Режа;
- Энергия;
- Материаллар;
- Транспорт;
- Сув.

Шаҳарнинг яшил инфратузилмаси концепцияси мисолида Германия шаҳарларининг шаҳарсозлик дастурларини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинди. Асосий эътибор, шаҳар инфратузилмасининг барча элементларини кўкаламзорлаштиришни, хусусан, аҳоли ўртасида тоза экологик фикрлаш ва турмуш тарзини жорий этишни ўз ичига олган кенг қамровли экологик сиёсатга қаратилди.

Тадқиқот бўйича илмий адабиётлардаги энг таниқли ишларни келтирсак, **яшил инфратузилманинг қуйидаги асосий элементларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:**

- яшил қурилиш:
- яшил транспорт:
- экологик тоза чиқиндиларни бошқариш:
- яшил майдонлар туфайли махсус микроиклимни яратиш.

Бугунги кунга қадар яшил инфратузилма соҳасида тўртта асосий фаолият йўналишлари мавжуд бўлиб, улар шаҳар даражасида самарали ташкилий асос яратади:

1) чиқиндиларни бошқариш, шу жумладан чиқиндиларни қайта ишлаш, биоёқилғи ишлаб чиқариш ва ахлатни саралаш усулидан кундалик амалиётда фойдаланишни рағбатлантириш ва чиқиндини 100% тозалаш ҳамда мактабгача ва мактаб таълим муассасаларидан бошлаб тарғибот ва таълим;

2) кам углеродли ҳаракатчанлик, шу жумладан моторли бўлмаган ёки самарали жамоат транспортини тарғиб қилиш, муқобил энергия шаклларида фойдаланиш учун инфратузилмани яратиш билан биргаликда автомобиллардан фойдаланишни тарк этишни рағбатлантириш учун мўлжалланган;

3) шаҳарнинг энергия инфратузилмасини кўкаламзорлаштириш, табиат фойдаланувчиларини қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтиришга ундаш, шаҳар атрофи соҳасида шамол хўжаликлари), энергия тежайдиган технологиялар ва "ақлли" электр тизимлари жорий этиш, шунингдек, иклим-нейтрал бинолар қуриш;

4) шаҳарларни ободонлаштиришга турли хил ёндашувлар – биринчи навбатда, бу "Шаҳар иссиқлик ороли" таъсирини қоплайдиган яшил очиқ майдонларни сақлаб қолиш ва кенгайтириш билан бирга шаҳарларнинг "тарқалишини" камайтириш ва олдини олиш усуллари (масалан, вертикал ободонлаштириш, томларни ободонлаштириш ва бошқа замонавий иноватсион ғоялар).

Ўрганилаётган шаҳарларнинг экологик инфратузилмаси тизимининг асоси бўлиб қуйидаги вазифалар ҳисобланади:

- табиий ресурслардан ҳам, экологик хизматлардан оқилона фойдаланиш шарти билан ҳудуднинг экологик мувозанатини сақлаш;
- экологик хизматларни ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш асосида табиий жараёнларни бошқариш;

- шаҳар атроф-муҳитининг барқарор ривожланишини ва инсон яшаши учун қулай шароитларни таъминлаш;

- шаҳарлар аҳолисининг онгини кўкаламзорлаштириш мақсадида илмий, маърифий ва маърифий дастурларни ишлаб чиқиш ва фаол амалга ошириш.

Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, яшил инфратузилма нафақат режалаштирувчи меъморлар, балки экологлар, иқтисодчилар, менежерлар ва сиёсатчиларнинг билимлари ва саъй-ҳаракатларини комплекс бирлаштиришни талаб қилади.

Бугунги кунга келиб шаҳарсозлик амалиётида яшил инфратузилмадан фойдаланиш ва унинг асосида соғлом шаҳар муҳитини яратиш борасида муҳим халқаро тажрибалар тўпланган.

Экологик тоза шаҳарларнинг мисоли шуни кўрсатадики, табиат билан уйғун яшаш, тугайдиган ресурсларни истеъмол қилишни минималлаштириш, чиқиндилар ва чиқиндилар миқдорини табиий янгиланиш даражасига камайтириш нафақат мумкин, балки унинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий самарадорлигини ҳам таъминлайди.

Тадқиқот натижалари ва мавжуд аҳволни таҳлиллари асосида **Ўзбекистонда яшил инфратузилма концепциясини амалга ошириш имкониятлари** бугунги кунга келиб, экологик инфратузилманинг ягона концепциясини шакллантириш ва хусусан, уни шаҳарсозлик амалиётида жорий этиш масаласи айниқса долзарбдир.

Ўзбекистоннинг кўпчилик саноат шаҳарларидаги экологик вазият анча кескин деб баҳоланади. Шу муносабат билан "Яшил шаҳар" мақомига эришиш учун экологик инфратузилма концепциясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш айниқса муҳимдир.

Европа тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда янги замонавий хар тамонлама қулай биноларни қуриш яшил томларни ташкил қилишни жорий этишга ёрдам беради. Масалан, яшил том электр энергиясининг нархини (иситиш, кондиционер) 10% га ёки ундан кўпроғига камайтиришга ёрдам беради.

Тошкент шаҳри Атроф муҳитни муҳофаза қилиш дастурининг транспорт қисми қуйидаги асосий амалий натижаларини таъминлаши лозим:

- транспортнинг экотизим ва атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтириш;
- экотизим ҳаётининг фаолиятини яхшилаш;

– транспорт воситаларининг атроф-муҳитга кўрсатадиган таъсирини, ифлослантирувчи омиллар сонини қисқартириш.

Транспорт тизимининг устуворлиги унинг **ҳавфсизлик, экологиклик, иқтисодий тежамкорлик, ишончлилик гаровидир.**

Ўтган йили Тошкентда ҳавога зарарли моддалар чиқиндилари ҳажми 426 минг тоннани ташкил этди. Шу билан бирга, автоуловларнинг улуши 395 минг тоннани ёки чиқиндиларнинг 90 % дан кўпини ташкил этди.

Ўзбекистон миқёсида 2020 йилда чиқинди газларининг умумий ҳажми 2,449 миллион тоннани ташкил этди, шундан 60 % ни автотранспорт ташкил этади, бу ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда белгиланган меъёрлардан 3 баравар кўпдир.

Шаҳар ҳавосининг ифлосланиш даражаси Ҳавонинг ифлосланиш индекси билан ўлчанади. 5 балдан кам қийматлар ифлосланиш даражасининг пасайишига мос келади.

Сўнгги 10 йил ичида Ўзбекистоннинг барча шаҳарларида ҳавонинг ифлосланиш даражаси пасайтирилди. АПИ нинг энг паст кўрсаткичлари - 1.10-2.63 Денов, Қўқон, Гулистон, Самарқанд, Саросия каби шаҳарлар учун одатий ҳолдир. АПИ нинг юқори кўрсаткичлари - 4.30-5.30 Олмалик, Ангрэн, Бухорода кузатилмоқда, бу кўрсаткич республиканинг бошқа шаҳарларида 3.20-3.97 оралиғида бўлмоқда.

Шаҳар транспорти ифлослантирувчи моддаларнинг, хусусан азот диоксидининг асосий мобил манбаи ҳисобланади, республикада 2,2 млн. ортиқ транспорт воситалари рўйхатдан ўтган бўлиб, шундан 550 мингтаси Тошкент шаҳридадир. Пойтахтда рўйхатдан ўтган транспорт воситаларининг 65% га яқини бензин ва дизел двигателларида, 35% газда ишлайди. Дизел ёқилғисидан ишлаганда бир тонна ёқилғидан 208 кг, газда ишлаганда 3 баравар кам зарарли моддалар чиқади.

Автотранспорт ҳавога 200 та ифлослантирувчи моддалар, шу жумладан углерод оксиди, алдегидлар, азот оксидларини чиқаради.

Ҳавонинг юзаки қатламида (одамларнинг нафас олиш зонаси) тўпланиб, ушбу моддалар ультрабинафша нурлар таъсирида реакцияга киришиб, янги, баъзан эса токсик бирикмалар ҳосил бўлишининг дастлабки маҳсулотларига айланади ва ҳаводда бир неча кун туриб қолиш эҳтимоллари мавжуд.

Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш биноларини қайта профиллаш ёки шаҳар ташқарисига кўчириш, йирик стационар ифлослантирувчи манбаларнинг йўқлиги, шунингдек ҳудудни ободонлаштириш бўйича чора-тадбирлар туфайли атмосфера ҳавосининг ифлосланиши билан боғлиқ вазият барқарор бўлиб қолмоқда.

Шаҳар экология бошқармаси маълумотларига кўра, Тошкент шаҳрининг умумий ҳудудининг 43,6% яшил майдон остида. Бир кишига 69 кв. м яшил майдонлар 50 квадрат метрга тенг шаҳарда ҳар йили минглаб кўчатлар экилади.

Давлат экология қўмитаси маълумотларига кўра, 2020 йилда умумий чиқинди газларининг 36,2% саноат корхоналари ҳиссасига тўғри келади. Саноат объектларининг аксарияти - ҳавони ифлослантирувчи асосий моддалар - Тошкент вилоятида тўпланган (37,9%).

Қурилиш майдонларида кузатилиши керак бўлган чангга қарши чоралар тўғрисида Қурилиш вазирлигининг. Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган санитария меъёрларига кўра, "Ишлаб чиқариш жараёнида чанг чиқадиган барча ишлар чангнинг тарқалиши ва тарқалишини истисно қиладиган ёки максимал даражада чеклайдиган шароитлар" да амалга оширилиши керак.

Замонавий шаҳарлар инфраструктураси рейтингини аниқлашда экологик кўрсаткичлар *Европа ақли шаҳарлари (Умные города Европы)*. Ушбу моделга кўра, Смарт Сити - бу 6 асосий хусусиятлар ва ички кўрсаткичлар бўйича юқори кўрсаткичларга эга шаҳар.

1-расм. Шаҳарлар инфраструктура рейтингининг Европа моделининг 6 та асосий хусусиятлари

SIMENS GREEN SITIS INDECS

Яшил шаҳарларни тартиблаштириш методологияси Британиянинг Экономист журналининг таҳлилий бўлими) SIMENS билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган.

Шундай қилиб, миқдорий ва сифат кўрсаткичларини ўлчаш шаҳарларни нафақат ҳозирги атроф-муҳит кўрсаткичлари бўйича, балки атроф-муҳитга зарарли бўлиш ниятлари билан ҳам баҳолашга имкон беради.

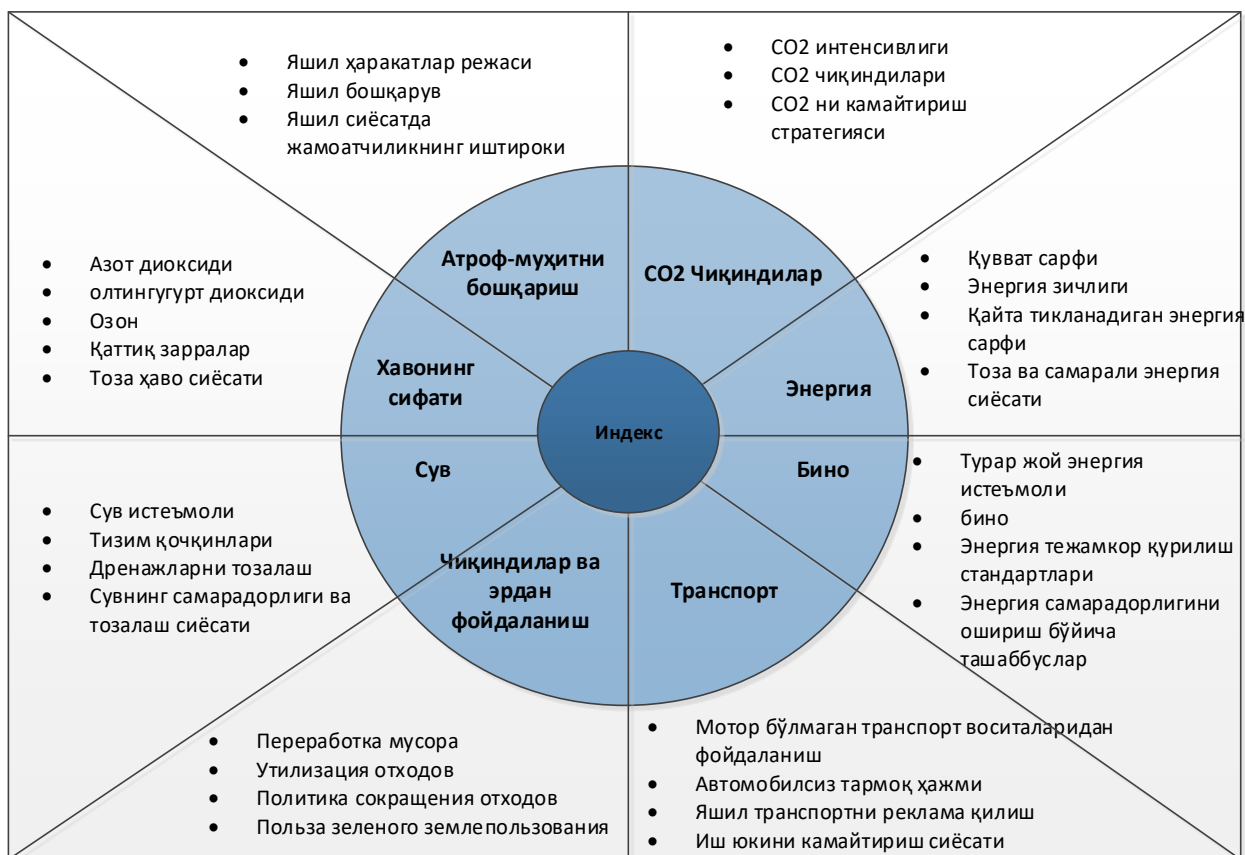
ХУЛОСАЛАР

Илмий тадқиқот ишининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, олинган натижалар ва таҳлиллар бўйича қуйидаги хулосалар чиқарилди:

Шаҳарларда экологик тоза шароитларни яратиш жуда оддий жараён эмас. Бу асосий муаммоларни шакллантириш учун дастлабки ҳолатни батафсил таҳлил қилиш ва уларни ҳал қилиш бўйича ҳаракатлар режасини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Дунё аҳолисининг деярли ярми яшайдиган шаҳарлар, бир томондан, инсоният ютуқлари марказлари, бошқа томондан, ижтимоий тенгсизлик ва унга боғлиқ ижтимоий муаммолар энг кескин бўлган жойга айланди. Саноат, транспорт ва коммунал инфратузилманинг концентрацияси кенг экологик муаммоларни келтириб чиқаради.

Маҳаллий анъаналар ва табиий-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда янги, экологик жиҳатдан самарали технологиялардан фойдаланган ҳолда экологик қулай уй-жой қурадиган шароитларни яратиш муҳимдир.

2.Расм- Яшил шаҳарларни тартиблаштириш методологияси

Ҳозирги кунда шаҳарларда "Яшил" инфратузилма концепциясида (яшил зоналар ва йўлакларни кенгайтириш, суғориш суви таъминотини янгилаш, йўл ва йўллар тармоғи ва инфратузилмани (шу жумладан, диққатга сазоввор жойлар, ўйин ва спорт майдончалари, скейт-парклар, велосипед йўллари ва бошқалар) ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари олиб борилмоқда.

Шу билан бирга, бугунги кунда зудлик билан ечимларни талаб қиладиган бир қатор муҳим масалалар мавжуд, хусусан, тегишли техник инфратузилмани ривожлантириш ва қулай экологик дам олиш масканларини тартибга солиш.

Яшил инфратузилма концепциясини амалга оширишни ўрганиш шуни кўрсатдики, экологик тоza турмуш тарзи, яшил иқтисодиёт ва яшил шаҳар утопия эмас, балки ҳақиқатдир.

Экологик тоза шаҳарлар фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, табиат билан уйғун яшаш, тугайдиган ресурсларни истеъмол қилишни минималлаштириш, чиқиндилар ва чиқиндилар миқдорини табиий янгилашиш даражасига камайтириш нафақат мумкин, балки унинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий самарадорлигини ҳам келтириб чиқаради.

Ўзбекистоннинг кўпчилик шаҳарларидаги экологик вазият анча кескин деб баҳоланади, шу муносабат билан "Яшил шаҳар" мақомига эришиш учун экологик инфратузилма концепциясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга, хусусан, шаҳарсозлик амалиётида жорий этиш, жорий масаласи ва айниқса долзарбдир.

Замонавий шаҳарлар экологик инфраструктурасини таъминлаш мақсадида қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш лозим:

атмосфера ҳавосининг ифлосланиши соҳасида:

-ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда транспорт воситаларининг (турлар буйича) атмосфера ҳавосини ифлослантурувчи асосий манбалардир;

-автотранспорт воситаларининг атмосфера ҳавосига чиқараётган ифлослантурувчи моддалари ҳажми ошиб боришига транспорт воситаларининг экологик даражаси, фойдаланилаётган ёқилғи ва йўл ҳаракатини тўғри ташкил этиш сифатига боғлиқ бўлиб қолмоқда;

-норматив-ҳуқуқий базани тизимлаштириш ва такомиллаштириш - халқаро нормаларни қабул қилиш, табиий шароитларга мослаш, экологик баҳолаш тизимини жорий этиш, экологик сертификатлаштиришни ривожлантириш;

-экологик тоза технологиялар ва ишлаб чиқаришга, хомашё, материалларнинг турларига, табиий муҳит ифлосланиш даражасининг аҳоли саломатлигига ва атроф муҳит объектларига таъсирларини тадқиқ этишга инвестициялар киритиш;

-давлатлар орасида атроф муҳитни муҳофаза қилишга ва табиатдан оқилона фойдаланиш бўйича халқаро ҳамкорликни кучайтириш.

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида:

- ифлослантирувчи моддаларни атмосфера ҳавосига чиқаришни камайтириш;
- ғилдиракли транспорт воситаларининг ҳамда мотор ёқилғисининг «Евро-6» экологик тоифадаги стандартларини қабул қилиш;
- транспорт ва пиёдалар оқими кесишадиган жойларни камайтириш, магистралларнинг юклама даражасини пасайтириш, транспорт оқими таркибини, ҳаракат тезлиги режимини, тартибга солиш циклини оптималлаштириш;
- янгидан фойдаланишга топширилаётган ишлаб чиқариш қувватларининг атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи чанг ва газларни тутиб қолувчи қурилмалар қўлланилишини таъминлаш.

экологик стандартлар соҳасида:

- атроф муҳитнинг сифатини белгиловчи устувор йўналишлар бўйича халқаро стандартларга ўтишни таъминлаш;
- экологик стандартларни қўллашни кенгайтириш;
- амалдаги стандартларнинг халқаро Стандартлаштириш ташкилоти ИСО ва халқаро Электротехника комиссияси ИЕК стандартлари билан уйғунлашувини таъминлаш лозим.

Шаҳар экологик инфратузилмасининг сифат кўрсаткичларини ошириш, экологик ҳолатини яхшилаш, экологик мувозанатни таъминлаш билан боғлиқ замонавий шаҳарсозлик инфраструктураси олдида турган муаммолар талайгина.

Бу борада манфатдор ва маъсул ваколатли давлат бошқарув органлари ташкилотларининг тажрибали мутахассисларини жалб қилган ҳолда, халқаро талаб ва ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларини эътиборга олиб фаолият юритилиши, шу орқали мавжуд шароит ва имкониятлардан келиб чиқиб, оптимал ечимга келиш келажакда республикамиз замонавий шаҳарлар экологик тизими ва экологик ҳолатини таъминлаш, инсонлар саломатлигини асраш ва уларга қулайликлар яратиш, турмуш фаровонлигининг юксалишига хизмат қилади.

REFERENCES

1. “2012-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ривожлантириш стратегиясини келгусида амалга ошириш

чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5024-сон, 20.01.202й. Тошкент ш., 2017-йил 15-август. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017-й., 33-сон, 847-модда.

2. ШНК 2.07.01-03* “Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишини режалаштириш” Тошкент, 2009.

3. Асатрян А.Г. Стратегия развития инновационной инфраструктурой города // Транспортное дело России, №9 - М.: 2009 - С. 25-33

4. Барзилов С., Чернышев А. Город как социальное пространство // Свободная мысль, 2007. №2. С. 3-13.

5. Ресин В.И., Попков Ю.С. Развитие больших городов в условиях рыночной экономики. Системный подход. М.: Эдиториал УРСС, 2007. - 279 с.

6. Смоляр И.М. Градостроительство как правовая планировочная систем: Серия «Градостроительство и городское планирование». СПб., 2008. - 378 с.

7. Сулова Ю.Ю. Рыночная инфраструктура города: теория, методология, практика: монография - М.: Креативная экономика, 2007. - 176 с.

8. Трофименко Ю.В., Якимов М.Р. Транспортное планирование: формирование эффективных транспортных систем крупных городов. - Москва: Логос, 2013. - С. 17. - 464 с.

9. Тиверовский В.И. Развитие городского транспорта зарубежом // Бюллетень транспортной информации. – 2006. – №5. С.-19 [29].

10. Альперин Л. Современный взгляд на системы качества и их развитие // Стандарты и качество. – 1998. – № 10; [47].

11. . Денисов В.В., Курбатова А.С., Денисова И.А. ва бошқа Шаҳар экологияси: Ўқув қўлланма. қўлланма / таҳрир. проф. В.В.Денисов. - М.-Ростов н / а: ИСС «Март», 2008 йил.

12. . Подгорнова Х.А. Автотранспортнинг экологик муаммолари ва ечимлари // Ёш олим. - 2016. - 22.2-сон. - С. 48-50.

13. Тетиор, А. Н. Экологическая инфраструктура / А. Н. Тетиор. – М. : МГУП, 2014. – 370 с.

14. Экологическая инфраструктура «Зеленый город». Материалы заседания. Экологическая палата РФ. – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа: [хтп://есосхамбер.ру/неус/585-экологическаяинфраструктура-зеленыйж-город](http://есосхамбер.ру/неус/585-экологическаяинфраструктура-зеленыйж-город).

15. Кавтардзе Д. Н. Экология малого города // Экология малого города. – Пушино: АН СССР; МГУ им. М. В. Ломоносова, 1987. – С.

15.

16. Муминов Н.Ш., Ў.Бекмирзаев. Замонавий шаҳарларда автотранспорт инфраструктурасини ривожлантиришда экологик муаммоларни ечиш йўллари. г.Ташкент, ОАК тасарруфидаги “Архитектура Қурилиш Дизайн” илмий-амалий журнали 2-сон, 2020 йил. 5.стр.

17. Муминов Н.Ш., Ў.Бекмирзаев. Замонавий шаҳарлар инфратузилмасида экологик муаммолар таҳлили. г.Ташкент, ОАК тасарруфидаги “Архитектура Қурилиш Дизайн” илмий-амалий журнали 2-сон, 2020 йил. 6 стр.

18. Муминов Н.Ш., Ў.Бекмирзаев. Замонавий шаҳарлар инфратузилмасида экологик муаммолар таҳлили. г.Ташкент, ЎзР Қурилиш вазирлиги. ТАСИ. “Оролбўйи минтақаси архитектура муҳитининг ривожланиш муаммолари ва инновацион ечимлари”. мавзусидаги республика он-лине илмий - амалий конференция. 2021 йил 20 май. 6 стр.

19. Интернет сайтлари.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА МАҚОЛЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ

Навруз Эргашевич Мадалов

Термиз давлат университети
madalovnavruz@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбек тилшунослигида паремиологик бирлик ҳисобланган мақолалар тадқиқ этилган бўлиб унда мақолларни лингвистик моҳияти мақолларнинг ёндош ҳодисаларга бўлган муносабати назарий ва амалий мисоллар асосида таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Парема, мақол, мақолнинг лингвистик моҳияти, мақолларнинг семантикаси тавсифи.

ABSTRACT

The article considered as a paremiological unit in Uzbek linguistics are researched, in which the linguistic essence of proverbs, the relation of proverbs to related phenomena is analyzed based on theoretical and practical examples.

Keywords: Parema, proverb, linguistic essence of proverb, description of semantics of proverbs.

КИРИШ

Халқнинг Ватани, давлати каби яна бир буюк, бирламчи бойлиги бу унинг тилидир. Айнан тил одамлар гуруҳини бир миллат сифатида халқни – халқ, мииллатни – миллат сифатида бириктиради.

Шу боисдан, она тили миллий маданиятнинг ойнаси, уни сақловчи хазина ҳамдир. Ҳар бир халқ яшаётган жойининг табиати, у халқнинг иқтисодий тузуми, оғзаки ижодиёти, бадий адабиёти, санъати, фани, урф-одатини ўзида акс эттириб, тўплаб, авлоддан-авлодга етказиб бериш тилнинг миллий-маданий мундарижасидир. Бу мундарижа тилнинг ҳаракатдаги бирликларида жуда ҳам аниқ намоён бўлади.

Халқ тафаккури дурдонаси ҳисобланмиш мақоллар нафақат халқ ҳаёти, қарашини ифодалаш билан қадрли, балки кундалик турмушимизда нутқимизни бойитувчи воситалардан бири ҳамдир.

Мақолларни “ҳаёт комуси”, халқ оғзаки энциклопедияси, ўзига хос бир бадий-тарихий солнома дейиш мумкин. Улар

инсонлар ақлини ўткирлаштиради, нутқини равшан ва таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлай билишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади, турмушнинг жамики катта-кичик масалалари хусусида қимматли маслаҳатлар беради. Шунингдек, мақоллар ўз ижодкори бўлмиш халқнинг дунёқарашини, маданий, маиший ҳаётини, тафаккур хазинасини жамловчи энг кичик оғзаки ижод намуналари сифатида жуда қадимийдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

М.Қошғарий XI асрдаёқ туркий халқларнинг ҳикматли ибораларидан жуда катта қисмини ўзининг “Девон”ига киритиб, уларни қандай вазиятда, қайси мазмунда қўлланишини араб тилида изоҳлаган эди. “Девону луғотит турк”да халқ оғзаки ижодига оид 300дан ортиқ шеърини парчалар, 291та мақол ва маталлар келтирилади.

Узоқ йиллардан бери олимлар диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келаётган мақоллар фольклор, этнографиянинг ўрганиш объекти сифатида тадқиқ этилди. Кейинги даврда бу соҳа билан тилшунослик ҳам шуғуллана бошлади. Бу борада Ш.Раҳматуллаев Я.Пинхасов, Ғ.Саломов, Қ.Самадов, Ш.Шораҳмедов, Х.Абдурахмонов, М.Садриддиноваларнинг ишларини эътироф этиш мумкин.

Х.Абдурахмоновнинг докторлик диссертацияси ўзбек тилида мақол ва маталларнинг синтактик қурилиши, мақоллардаги гап ва сўз бирикмаларининг асосий кўринишлари, уларнинг морфологик, синтактик ва баъзи маъновий-услубий хусусиятларини ёритишга қаратилган.

Ўзбек олимаси Б.Жўраева “Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати”нинг кириш қисмида шундай дейди: “Халқ тафаккури дурдонаси ҳисобланмиш мақоллар нафақат халқ ҳаёти, қарашини ифодалаш билан қадрли, балки кундалик турмушимизда нутқимизни бойитувчи воситалардан бири ҳамдир”.

Ўзбек олимлари Т.Мирзаев, Б.Саримсоқовлар “Ўзбек халқ мақоллари” номли тўпламида “ҳар бир кишининг нутқида 800 тагача мақол борлигини, бироқ сўралганда 800 та мақолни кетма-кет ёддан айтиб беролмаслигимиз мумкинлигини таъкидлашади. Аммо фаолиятимиз давомида уларни турли муносабатларда нутқимизда кўп қўллашимизни” қайд этишган.

Ўзбек паремиологик фонди бир неча ўн минглаб паремаларни ўз ичига олади. Улар лингвистиканинг паремиология соҳасида тадқиқ этилади. Бу ҳақда тилшунос олим Н.Улуқов “Тилшунослик назарияси” номли ўқув қўлланмасида қуйидагича изоҳлайди:

“паремиология тилшуносликнинг бўлимларидан бири бўлиб, тилдаги барқарор бирикмалар мақол, матал ва афоризмлар (ҳикматли сўзлар)ни ўрганади”.

Таъкидлаш керак, XX асрга келиб паремиологик бирликларни устида лингвистик тадқиқотлар олиб бориш жадаллашди, яъни олимлар паремиологик бирликларнинг тўпламларини яратиш, янги материаллар йиғиш ва уни олдингиси билан солиштириш, паремаларнинг структураси, пайдо бўлиш тарихи, эволюцияси ва уларнинг халқ менталитети билан боғлиқ томонларини ўрганиб бошлашди.

Ўзбек олимлари Т.Мирзаев, Б.Саримсоқовлар томонидан яратилган икки жилддан иборат “Ўзбек халқ мақоллари” (1987 1988) ва инглиз олимлари Wolfgang Mieder (1992), John Simpson and Jennifer Speake (1998) ларнинг тўплам ва луғатлари шулар жумласидандир.

П.Бакировнинг “Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, ўзбекского и казахского языков)” номли докторлик диссертациясида қиёсий паремиологиянинг асосий тамойиллари, усуллари ишлаб чиқилган, махсус типдаги паремиологик бирлик сифатида мақол мақомини ўрнатган, бошқа паремиялар орасида мақолнинг ўрни аниқланган, мақолларни қиёсий ўрганиш учун назарий заруриятлар, шунингдек, турли тизимдаги тилларнинг паремиологик бирликларини комплекс таҳлил қилиш таклиф қилинган, рус, ўзбек ва қозоқ тилларидаги номинал марказли мақолларнинг семантикаси тавсифланади, учта тилнинг номинал-марказли мақолларини тематик гуруҳлар бўйича таснифлаш амалга оширилган, кўп тизимли тилларда номинал марказли мақоллар семантикасининг қиёсий характеристикаси берилган. Рус, ўзбек ва қозоқ тилларидаги номинал марказли мақолларнинг тузилиши тавсифланган.

Б.Жўраеванинг “Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши” номли диссертациясида эса ўзбек халқ мақолларининг маъновий хусусиятлари атрофлича тадқиқ этилган, мақол ва ибораларни бирлаштириб турувчи ягона белги – уларнинг маъно жиҳатдан идиоматик характерда эканлиги далиллар асосида таҳлил этилган, этимологик жиҳатдан мақол ва ибора орасидаги фарқ очиб берилган.

П.Назаровнинг “Бакалаврлар тайёрлашнинг қуйи босқичида немис тилини коммуникатив методика асосида ўқитишда мақоллардан фойдаланиш” номли диссертациясида коммуникатив методика тушунчасининг янгича талқини ва мазкур методикани шакллантирувчи омиллар тадқиқи қилинган, қуйи курс талабаларида тили ўрганилаётган мамлакатнинг мақол ва маталларини ўрганиш бўйича

кўникмаларини такомиллаштирилиши ҳамда паремалар асосида талабаларнинг оғзаки нутқини ўстириш учун коммуникатив методикани такомиллаштириш ғоялари илгари сурилган.

М.Темированинг “Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси” номли диссертациясида ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг яратилиш тарихи ва вужудга келиш омиллари, халқ фалсафий ва бадиий-эстетик қарашларининг шаклланишида ижтимоий-тарихий ва географик муҳит ўрни, шунингдек, ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг структурал, поэтик типологияси масалалари ёритилган, фольклордаги энг кичик жанр тадқиқи орқали ўзбек ва қирғиз мақолларининг генетик муштараклиги, ўзига хослик ва фарқли хусусиятлари асослаб берилган.

Г.Эргашеванинг “Инглиз ва ўзбек тиллари фразеологизм ва паремияларида гендер аспектининг қиёсий-типологик тадқиқи” номли диссертация ишида инглиз ва ўзбек тилларида гендер кўрсаткичли фразеологик бирликлар ҳамда паремияларни қиёсий-типологик, когнитив ва лингвомаданий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Д. Турдалиеванинг “Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоетик” номли диссертациясида ўзбек халқ мақолларининг паремиологик тизимдаги хусусиятларини бадиий нутқ сифати нуктаи назаридан баҳолаган ҳолда уларнинг лингвопоетик имкониятлари очиб берилган.

Паремаларнинг тадқиқида О.Уралованинг иши муҳим ўрин тутди. Унинг “Инглиз ва ўзбек тилларида "оила" бош лексемали мақоллар семантикаси ва структураси” номли диссертациясида паремия, мақол, матал, фразеологик бирликларнинг лисоний-маданий мақомига мурожаат қилиниб, инглиз ва ўзбек тилларидаги мақол, матал ва фразеологик бирликларни қиёслаш натижасида уларнинг структур, лексик-грамматик ўхшашлиги ҳамда фарқли томонлари очиб берилиб, чоғиштирма планда “оила” бош лексемали мақолларнинг структур-семантик таснифи, инглиз ва ўзбек тилларидаги “оила” бош лексемали мақоллар қиёсий-чоғиштирма, квалитатив ва тематик таҳлил асосида гуруҳларга тақсимланган, улар маданиятлараро мазмунга кўра турларга ажратилиб, инглиз ва ўзбек тилларидаги “оила” бош лексемали мақолларнинг лисоний-маданий мазмуни структуравий-синтактик хусусиятларнинг қиёсий таҳлили асосида очиб берилган.

З.Р.Нармуратовнинг “Инглиз ва ўзбек тилларида “таълим”, “илм” концептларига оид паремаларнинг лингвомаданий тадқиқи” номли диссертациясида инглиз ва ўзбек тилларидаги *таълим*, *илм* концептли паремиологик бирликларни чоғиштириб

ўрганиш орқали уларнинг лисоний-маданий жиҳатдан ўхшаш ва умумий томонлари тадқиқ этилган. Шу билан бирга, мақол, матал, афоризмларни паремалар сифатида таъкидланган

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган ишлардан кўришиб турибдики, парема ва паремиология муаммолари тилшунослар томонидан имкон қадар тадқиқ қилинган. Аммо паремаларни табиат ҳодисалари билан боғлиқ мақоллар тадқиқ этилмаган.

Бизнинг фикримизча, парема деб умумий ном остида қўлланувчи мақол, матал, афоризмлар тушунчаларини чегаралаш, уларни қиёслаб, чоғиштириб, лингвомаданий жиҳатларини аниқлаш лозим.

REFERENCES

1. Бакиров П. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дис... докт. филол. наук. – Ташкент, 2007. – 287 с
2. Жураева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши: Филол. фанлари номзоди дисс. – Бухоро, 2002. – 136 б.
3. Назаров Б. П. Бакалавр тайёрлашнинг қуйи босқичида немис тилини коммуникатив методика асосида ўқитишда мақоллардан фойдаланиш. Педагогика. фанлари номзоди дисс. – Самарқанд, 2012. – 186 б.
4. Темирова М. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси. Филол. фанлари фалсафа д-ри... дис. – Тошкент, 2018. – 166 б.
5. Турдалиева Д.Т. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филол. фанлари фалсафа д-ри... дисс. – Фарғона, 2018. – 144 б.
6. Уралова О.П. Инглиз ва ўзбек тилларида "оила" бош лексемали мақоллар семантикаси ва структураси. Филол. фанлари фалсафа д-ри... дисс. – Самарқанд, 2021. – 144 б.
7. Эргашева Г. Инглиз ва ўзбек тиллари фразеологизм ва паремияларида гендер аспектининг қиёсий-типологик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 2011. – 164 б.
8. Мадалов Наврўз Эргашевич. Мақолларда антонимик муносабатнинг ифодаланиши.
9. Мадалов Наврўз Эргашевич. Баъзи табиат ҳодисаси билан боғлиқ мақолларда шаклий ва маъновий муносабатларнинг ифодаланиши.

10. Мадалов Наврўз Эргашевич. Бақолларда синонимик муносабатнинг ифодаланиши
11. BAKHRITDINOVICH, R. K. The Approach of Paremiology in Parallel Corpora. JournalNX, 6(05), 216-222.
12. Ruziev, K. V. (2020). Proverbs and corpus linguistics. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (6), 64-67.
13. Ruziyev, K. (2021). Paremiological units and their differences. InterConf.
14. Ruziyev, K. (2021). Etymology of the word and term paremia. InterConf.
15. RUZIYEV, X. B., & SIDIKOVA, S. A. K. (2019). Translation problems of proverbs and some special tip for translating from english into uzbek. Наука среди нас, (5), 100-105.

THE ESSENTIAL FEATURES AND REASONABLE RESULTS OF THE USE OF DISTANCE LEARNING AND ITS FACILITIES IN THE SYSTEM OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Ahmad Sabijanovich Baisov
Chirchik State Pedagogical University

ABSTRACT

In the field of modern education, the system of teaching English is also developing as a result of the progressive achievements of the 21st century. In this article the essential features and reasonable results of the use of distance learning and its facilities in the system of teaching English language in the field of education of Uzbekistan are outlined. Also, the advantages of the formation of the process of continuous education are presented based on theoretical and practical basis.

Keywords: English, education, teaching, language, focus, innovation, skills, approach, pedagogy.

INTRODUCTION

Sphere of education is a continuous process which includes new methods, approaches, techniques and means so as not to stay behind innovations or news. Applying new means and techniques in the process of teaching and learning English language aims at making the process as much convenient as possible for the benefits of teachers and learners. Also, it is known to specialists of teaching English that the system of teaching the language is an interactive process in which both a teacher and learners should work cooperatively in order to reach their goal. The widespread use of computers and the internet have made distance learning easier and faster, and today virtual schools and virtual universities deliver full curricula online. Admittedly, the field of education is rapidly changing in the world because of the newly applied techniques and means in practice, and this is also the same in the system of teaching English of Uzbekistan. In this article, we are highlighting the most important factors of innovating the system of teaching and learning foreign languages of Uzbekistan education according to the theoretical and practical basis of our research step by step. As it is highly important to form the continuous education process in the field of education in practice, the factors of 'continuousness' and 'connectedness' are the most crucial basis of creating a real fully provided process of education in practice. According to this, the whole system of teaching English language should be formed based on those two

factors in order to prepare real future personnel of Uzbekistan who are capable of competing with their foreign colleagues meeting the demands of our time and government.

LITERATURE REVIEW

To start with, before creating the process of ‘distance education’ the following factors should be taken into account by teacher: Technical provision of learners and teachers – this can be the first element in the process because what a teacher and learners are provided with while teaching and learning the language plays an important role in the process of modern education. In other words, nowadays’ learners (school pupils or university students) use various modern information technologies, such as smart phones, tabloids, PCs, laptops and so on by which we want to mention that it is stated by most teachers of foreign languages of educational institutions that pupils, students waste most of their time on different mobile games or social networking services (SNSs) and messengers. Thus, those means should be utilized to teach them foreign languages in the right an effective way. Besides that, teachers of English language should learn how to use modern sources of teaching and learning the language based on new methods, materials, and techniques which means that we as teachers of foreign languages should use what we have to reach our goal of teaching the target language perfectly.

Psychological readiness of learners – this factor means that before and while teaching foreign languages teachers should pay attention to learners’ age and interests in detail by which we want to highlight that a teacher can test learners using innovative means, such as Google forms to find out their interests and preferences. Focusing on such factors may take extra time but leads us to expected results.

Variety of sources to learn English – it can be noticed that most language classes may seem boring for language learners because of using the same sources in the process; however, current learners cannot get accustomed to that condition. As a consequence of this, it is time to utilize innovative means and sources in the process of teaching the language. As our research is connected with applying innovations in teaching English, a teacher can use info graphics, video, audio files to arouse learners’ interests in a distance form of learning the language. For instance, we have used clips from famous movies, cartoons for pre and post stages of our lessons to introduce new topics, involve them to interact with each other in discussions and so on. Furthermore, at higher education institutions, students mention that materials of lectures, such as theoretical grammar, phonetics, stylistics, are much more complicated for them to

comprehend. To resolve this problem in practice we have planned to make varied forms of study materials for students, such as info graphic materials, video files on which basic scientific information is presented in a simplified form. Atmosphere of teaching and learning English – the environment of teaching and learning the language is also the most significant factor in the process of modern education.

Innovative tasks and activities – as the system of teaching it is getting innovative, it is natural that tasks of teaching and learning English will also become innovative.

METHODOLOGY

Innovative assessment – assessing language learners in an innovative form makes the process clear and fair for both a teacher and learners. Accordingly, learners can be assessed daily or weekly, and their results are presented on the platforms of SNSs and means as the modern means of distance education. Taking all the most significant factors which are mentioned above on forming and innovating distance education in the field of Uzbekistan education, it can be summarized that modern information technologies and means should be utilized to provide the process with the factors of real continuousness and connectedness because this is a system which demands that everything should work systematically to fulfil its tasks efficiently in practice.

When we walk into a lesson, students get an idea of who we are as a result of what we look like (how we dress, how we present ourselves) and the way we behave and react to what is going on. They take note, either consciously or subconsciously, of whether we are always the same or whether we can be flexible, depending on what is happening at a particular point in the lesson.

As we have said, teachers, like any other group of human beings, have individual differences. However, one of the things, perhaps, that differentiates us from some other professions, is that we become different people, in a way, when we are in front of a class from the people we are in other situations, such as at home or at a party. Everyone switches roles like this in their daily lives to some extent, but for teachers, who we are (or appear to be) when we are at work is especially important.

Some years ago, in preparation for a presentation to colleagues, we recorded interviews with a large number of teachers and students. We asked them “What makes a good teacher?” and was interested in what their instant responses would be. A number of the people we questioned answered by talking about the teacher’s characters. As one of them told us, “I like the teacher who has his own personality and doesn’t hide it from the

students so he is not only a teacher but a person as well - and it comes through in the lesson.”

Discussing teacher personality is difficult for two reasons: in the first place there is no one ideal teacher personality. Some teachers are effective because they are “larger than life”, while others persuade through their quiet authority. But the other problem - as the respondent seemed to be saying to me in the comment above - is that students want not only to see a professional who has come to teach them, but also to glimpse the “person as well”.

What often marks one teacher out from another is how they react to different events in the classroom as the lesson proceeds. This is important, because however well we have prepared, the chances are that things will not go exactly to plan. Unexpected events happen in lessons and part of a teacher’s skill is to decide what the response should be when they do.

Good teachers are able to absorb the unexpected and to use it to their and the students’ advantage. This is especially important when the learning outcomes we had planned for look as if they may not succeed because of what is happening. We have to be flexible enough to work with this and change our destination accordingly (if this has to be done) or find some other way to get there. Or perhaps we have to take a decision to continue what we are doing despite the interruption to the way we imagined things were going to proceed. In other words, teachers need to be able to “think on their feet” and act quickly and decisively at various points in the lesson. When students see that they can do this, their confidence in their teachers is greatly enhanced. Part of a good teacher’s art is the ability to adopt a number of different roles in the class, depending on what the students are doing. If, for example, the teacher always acts as a controller, standing at the front of the class, dictating everything that happens and being the focus of attention, there will be little chance for students to take much responsibility for their own learning, in other words, for them to have agency. Being a controller may work for grammar explanations and other information presentation, for instance, but it is less effective for activities where students are working together cooperatively on a project, for example. In such situations we may need to be prompters, encouraging students, pushing them to achieve more, feeding in a bit of information or language to help them proceed. At other times, we may need to act as feedback providers (helping students to evaluate their performance) or as assessors (telling students how well they have done or giving them grades, etc.). We also need to be able to function as a resource (for language information, etc.) when students need to consult us and, at times, as a language tutor (that is, an advisor

who responds to what the student is doing and advises them on what to do next).

RESULTS

Children, perhaps more than any other category of learners, delight in make-believe. They are immediately at home in imaginary worlds, where they can act out a role, engage in 'pretend' activities, dress up, and for a short while become another person. English language teachers at this level commonly have to face two difficulties however. On the one hand, they need to develop a repertoire of concrete activities which appeal to the children: failure to do so will result in chaos or boredom. If we offer carefully structured activities with clearly articulated educational and language teaching aims, we think this article brings together a collection of ideas and activities which the busy teacher of young children can draw upon to suit the needs of her own class. The use of songs, rhymes, and chants, the making and use of puppets, and culminates with slightly more advanced role play and simulation activities. As the demand for English for younger learners continues to grow, so too does the demand for reliable and stimulating teaching materials. They are especially useful in classes of younger children who may not be able to produce much of their own language. Rhythm and melody make language easier to learn and remember, and movement and gesture help illustrate meaning. Songs appeal to the whole child through visual, aural, and kinaesthetic (physical) channels. Songs, rhymes, and chants can be used as the first steps to a more independent kind of acting. By providing children with the words, we leave them free to concentrate on expressing feelings and character through body language and gesture. Later, as they become more confident and aware of the possibilities of their own bodies, they are able to use their own words. Both teachers and children vary in the amount of control they want to have over an activity. As a teacher, it is sometimes difficult to let the children have a free hand in what they are doing, and some children find total freedom of decision difficult to cope with. You need to decide what balance you feel comfortable with, and work towards it step by step. They combine the visual, aural, and kinaesthetic (physical) in a way that is hard to resist. In role plays and improvisations the children are asked to assume a role and act out a situation, using whatever language they have. The roles may be characters that the children recognize from their everyday lives (doctor and patient, parent and child, bus driver and passenger), or fantasy characters (princess and dragon, space visitors to Earth, animals in a zoo). At higher levels, role play can be used to explore situations which the children will come across in real life: the resolution of dilemmas, assigning tasks, sharing resources, making and keeping rules, and so on. This kind of

‘educational’ role play allows children to explore issues in a non-threatening way and can lead to interesting discussions. A role play can be quite simple, requiring little preparation and few props, or more elaborate, requiring you to spend time preparing the language and setting up the situation. Role plays may involve two or three children, or the whole class. There are usually three stages to doing a role play or improvisation in class. In the first stage, the teacher prepares the children for the role play by setting up the situation and making sure the children have the necessary language. In the second, the children do the role play and the teacher observes them, noting down comments in preparation for stage three. At this point, it is important not to interfere unless absolutely necessary. Once the role play is finished, the teacher organizes reflection and feedback on the process (how the children did the activity) and the product (how it turned out). Most of the role plays are designed for use with the whole class working together. The classroom is the setting for a scenario and each child takes a role: they tend to become deeply involved in the action and there is generally a good atmosphere. Mixed-ability classes respond well too, as each child can use the language they are comfortable with: those with a greater language resource are able to hold more elaborate conversations, while those who feel less confident can stay with the basic dialogue. Some are suitable for children with a limited knowledge of English, and there are others which will encourage children at a higher level to be creative and to use the language they know in an unpredictable situation.

DISCUSSION

It was found that the use of computer and information technologies in the training of future teachers is an irreversible process, which is associated with the updating of the content, forms and methodological principles of training. The use of computer and information technology in the classroom during the training of teachers is appropriate if it provides a higher efficiency of training than using traditional means, as well as provided that the teacher uses them professionally. In the process of teaching means of computer and information technologies should be used: during the study and consolidation of new material, which contributes to the better assimilation of information by students, increases visibility, the possibility of versatile consideration of phenomena or processes, expand the methods of presenting information, saves time for its presentation interactive multimedia lectures (slide lecture, video lecture), electronic textbook,; during practical work – as a means to find and study the necessary material, develop skills and abilities of self-solving tasks (using programs Power

Point, Corel, Adobe Photoshop); during the control of knowledge, which allows to increase its objectivity (test programs of educational purpose); during the organization and holding of Internet conferences, seminars, round tables for the exchange of different ideas on interesting topics, issues, analysis and study of international experience; At the same time, the main task of the higher education institution at the present stage is to train specialists capable of non-standard, flexible and timely response to changes that occur in the world. To improve the efficiency and quality of teacher training, it is necessary to organize the educational process with an active position of students during the acquisition of new knowledge, which creates conditions for creativity in learning. The success of achieving this goal depends not only on what is assimilated, but also on how it is assimilated: individually or collectively, based on attention, perception, memory or on the entire personal potential of the future specialist, through reproductive or active methods of training. Direct involvement of students in active educational and cognitive activity is associated with the use of techniques and methods, which received the generalized name "active teaching methods". The emergence and development of active methods is due to the fact that the training faced new challenges: not only to give students knowledge, but also to ensure the formation and development of cognitive interests and abilities, creative thinking, skills and independent mental work. It is this form of interaction and communication that teaches future teachers to formulate thoughts in a professional language, to master oral speech, to listen, hear and understand others, to argue correctly and argumentatively. Joint work requires not only individual responsibility and independence, but also self-organization of the team, demands, mutual responsibility and discipline. Based on the analysis of scientific sources, we note that changes need to be made in the conduct of practical classes and the organization of students' activities, which will contribute to the development of creative thinking of the future specialist, improving the ability to find the necessary information, creatively interpret and apply it in specific conditions. We believe that the Central point in the organization of training is the search and development of such forms and technologies, in which the emphasis is placed on the independence of students during educational activities. Develop independence and initiative in practical and laboratory classes can be using the method of projects with students using programs such as Excel, Power Point, Corel and the Internet. The project method is very widely used in the educational process of higher and secondary educational institutions, but it happens that in practice it is about working on a particular topic or just about group work. In fact, if it is a method, it involves a certain set of educational and

cognitive techniques that allow you to solve the problem as a result of independent actions of students and involve the presentation of these results.

CONCLUSIONS

The way we act when we are controlling a class is very different from the listening and advising behaviour we will exhibit when we are tutoring students or responding to a presentation or a piece of writing (something that is different, again, from the way we assess a piece of work). Part of our teacher personality, therefore, is our ability to perform all these roles at different times, but with the same care and ease whichever role we are involved with. This flexibility will help us to facilitate the many different stages and facets of learning. Teaching English especially to non-native speakers is not an easy task to do. It is a long process which may be influenced by different issues. However, the effective teacher is the one who knows what to teach, how to teach and how to react to any educational situation. To teach English as a foreign language, one needs first to consider his/her learners as social beings because each learner is an individual, who is characterized by a personality and by social traits which may influence the process of learning. People learn languages when they have opportunities to understand and work with language in a context that they comprehend and find interesting. Students will acquire English as they work with materials which they find interesting and relevant and which they can use in their professional work or further studies. The more learners pay attention to the meaning of the language they hear or read, the more they are successful; the more they have to focus on the linguistic input or isolated language structures, the less they are motivated to attend their classes.

REFERENCES

1. Babadjanova, N. K. (2022). Language of Science and Myth in Translation. *Ta'lim tizimida innovasion faoliyatni rivojlantirishda xorijiy tillarni o'qitishdan samarali foydalanish masalalari*, 86-90.
2. Baisov, A. S. (2022). The Role and Ways to Develop Vocabulary in English for Specific Purposes. *Ta'lim tizimida innovasion faoliyatni rivojlantirishda xorijiy tillarni o'qitishdan samarali foydalanish masalalari*, 98-101.
3. Baisov, A. S., & Babadjanova, N. X. (2022). The Importance of the «Quest» Technology in Teaching Foreign Languages. *Theoretical & Applied Science*, 06(110), 938–947.

4. Gold, L., & Maitland, C. (1999). *What's the difference? A review of contemporary research on the effectiveness of distance learning in higher education.*
5. Makhmudov, K. (2022). The Role, Competences and Methods of a Teacher in Learner's Forming Intercultural Communication. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, 11(3), 2688-2691.
6. Mirziyoyev, Sh. (2018, December 29). The Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. *Xalq so'zi*, pp. 7229-7230.
7. Phillips, S., & Maley, A. (1999). *Drama with Children* (1st ed.). Oxford University Press.
8. Seymour, D., & Popova, M. (2015). *700 Classroom Activities.*
9. Williams, J. D. (1999). *The Teacher's Grammar Book.*
10. Кдырбаева, Г. К., & Бабаджанова, Н. Х. (2022). Соляр мифологиянинг рудиментларига синхроник ёндошув. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(6), 938–947.
11. Махмудов, Қ. (2022). Чет тили ўқитувчиси фаолиятида маданиятлараро компетентлилик масаласи. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 1), 876-880.
12. Махмудов, Қ. Ш. (2022). Чет тилини ўқитишда маданиятлараро мулоқот стратегиялари. *Таълим тизимида инновацион фаолиятни ривожлантиришда хорижий тилларни ўқитишдан самарали фойдаланиш масалалари*, 324-328.
13. Махмудов, Қ. Ш. Ў. (2022). Ўрганилаётган хорижий тил таълимида ўқувчининг маданиятлараро компетентлиги. *Academic research in educational sciences*, 3(3), 846-857.

ТАВСИЯ БА ОМУЗГОРОН ДОИР БА ТАҲЛИЛИ ДАРСИ ЯКСОАТА

Ҳикмат Султонович Ҳикматов

Устои кафедраи адабиётшиносии ўзбеки Донишкадаи давлатии педагогии
Чирчиқи вилояти Тошканд

АННОТАТСИЯ

Яке соати дарси пухта тайёр кардашуда ба шогирдон як олам маънӣ баҳшида метавонад. Зеро омӯзгоре, ки масъулиятро дуруст ҳис мекунад ва худаш пайваста дар ҳустуҷӯйҳои доимист, ҳатман меҳодад, ки шогирдонаш низ аз пайи навҷӯйҳо бошанд.

Калимаҳои таърифи: ҳаммаслак, мароқнок, малака, маҳорат, таҷриба, сексия, фардӣ, коллективона, марбут

ABSTRACT

One hour of a well-prepared lesson can give a world of meaning to students. Because a teacher who feels the right responsibility and is constantly in constant search, he definitely wants his students to be in search of new things.

Keywords: hobby, interest, skill, skill, experience, section, individual, collective, related.

МУҚАДДИМА

Аз ҳамин нуқтаи назар доимӣ ба шогирдон чунон шароит муҳайё месозад ва ё чунон муҳити муаммовӣ пайдо мекунад, то ки шогирд маҷбуран ва ё ихтиёрӣ ба олами фан мароқ зоҳир намояд. Маҳз ана ҳамин гуна муаллимон бештар ба дарсҳои ҳамкору ҳаммаслакони худ бештар ворид мешаванд ва таҳлилҳо гузаронда, ҳулосаҳо мебароранд. Аслан, ин намуди ҳаракат, яъне ба таҳлили дарсҳои ҳамдигарӣ ворид шудани баъзе муаллимон, маҳз барои таҷрибаомӯзӣ ва таҷрибаиваздорӣ нигаронда мешавад. Яъне омӯзгор баробари таҳлил кардани дарси ҳаммаслаки худ, аз методҳои онҳо баҳраманда мешавад ва албатта ҷиҳатҳои нави ғоидаовари онро барои худ қабул менамояд.

Вазифаи аввалини муаллим ин аст, ки таълими муваффақиятнокӣ ҳар як талаба ва дониши ҳуби ӯро таъмин намояд. Пешрави хонандагон, пеш аз ҳама, ба он марбут аст, ки муаллим дарсро то чи андоза пурмазмуну мароқнок ва фаҳмо мегузарад, кори мустақилонаи хонандагонро то чи дараҷа дуруст санҷида метавонад ва норасоии нуқсонҳои шогирдонро чӣ тавр сари вақт муайян ва пешгирӣ менамояд.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Муаллим бояд кӯшиш намояд, ки ҳар як дарси ӯ дар хонандагон ҳислати ҷўяндагӣ пайдо кунонад, онҳоро ба мароқ оварда, диққат ва ҷидду ҷаҳдашонро ба дониш ва аз худ намудани маҳорату малакаҳои амалӣ сафарбар намояд.

Барои амалӣ гардидани чунин мақсад дар мактабҳоямон воситаҳои илмӣ-методие мавҷуданд, ки тадричан беҳтар шудани сифати таълим аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти онҳо алоқаманд аст. Яке аз чунин воситаҳо иштирок ба дарси ҳамдигар ва таҳлили он мебошад.

Иштирок ба дарс на танҳо як ҷузъи назорати дохилӣ, балки мақсади ба муаллим-дарсдиҳанда ёрии методӣ расониданро дорад. Дар ин бобат мавқеи сексияи иттиҳодияҳои методӣ, аз ҷумла, сексияи муаллимони забон ва адабиёт бағоят калон аст.

Дар коллективҳои педагогии мактабҳо иштирок ба дарсҳои якдигар, муоина ва таҳлили дарсҳо асосан характери таҷрибаивазкунӣ дошта, он ду мақсадро дар назар дорад: омӯхтани таҷрибаи муаллим ва ба пешрафти фаъолияти минбаъдаи ӯ кӯмак расонидан.

Пӯшида нест, ки омӯхтани таҷрибаи муаллим бештар ба омӯзгорони ҷавон тааллуқ дошта, омӯзонидан бештар ба муаллимони соҳибтаҷриба ва кӯҳансол алоқаманд аст.

Лозим аст, ки ҳар як дарси мушоҳидашуда бояд ҳатман таҳлил карда шавад. Тавҳили дарс ду ҳел гузаронида мешавад: таҳлили фардӣ ва коллективона. Мушоҳидаҳои мунтазами дарсҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки на ҳамаи муаллимон дарсҳои ҳамкасбони худро дурусту ҳамаҷониба ва мувофиқи талаб таҳлил менамояд.

Таҳлили дарс яке аз шаклҳои мураккаби баҳодихӣ ба фаъолияти педагогии муаллим буда, он аз мутахассис дониши амиқ ва маҳорати баланди педагогӣ талаб мекунад. Таҳлили дарс дорои усулҳои хос буда, риояи он сифати таҳлилро боз ҳам беҳтар менамояд.

МУҲОКИМА

Ҳангоми гузаронидани таҳлили коллективӣ сухани аввал ба дарсдиҳанда дода мешавад. Дарсдиҳанда доир ба тайёрии худ ба дарс, интиҳоби методҳо, истифодаи адабиёт, тайёр намудани айёният, воситаҳои техникӣ сухан карда, таассуроти худро доир ба дарсаш баён мекунад ва дар айни замон, баъзе норасоӣҳое, ки дар дарс содир намуд ва худ онҳоро ҳис карда буд, гуфта мегузарад.

Баъди ин шахсоне, ки ба дарс иштирок карда буданд, муваффақияту норасоихои дарсро гуфтаву маслиҳатҳо дода мегузарад. Ҳангоми таҳлил кардан аввал ҷиҳатҳои хуби дарс гуфтаву сипас норасоихои он қайд карда мешавад.

Дар мушоҳидаи дарс чизи асосӣ дарк карда тавонистани ҳамаи ҷиҳатҳои таълимию тарбиявӣ ва дидактикии дарс ва муайян кардани нуқсонҳои он, инчунин барои муаллим додани маслиҳат ва тавсияҳо мебошад.

Таҳлилкунанда баъди қайди норасоихо бояд доир ба бартараф кардани онҳо маслиҳатҳо дода гузарад. Норасоихои дарсро шартан ба ду гурӯҳ: илмию назарӣ ва методӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Ба гурӯҳи камбудихои илмию назариявӣ ба хуби надонистани моҳияти мавзӯ, маънидоди нодурусти таърифот ва қоидаҳо, санаҳо, фактҳо, дар навишт ва гуфтор роҳ додан ба хатоҳои имлоӣ, пунктуатсион, услубӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд. Ба гурӯҳи камбудихои методӣ бошад, нодуруст ба кор бурдани тарз ва методҳои таълимӣ, истифодаи бемаврид ва нодурусти аёният, тақсимооти вақт, рафтуоии барзиёд, истифодаи шеваю лаҳҷа дар нутқ, надонистани усулҳои саволгузорӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Таҳлили дарс се ҷиҳатро дар назар дорад: муваффақият, норасоӣ ва тавсияҳои методӣ.

Чунон ки маълум аст, ҳар як дарс, аз ҷумла, дарси забони модарӣ характери таълимӣ ва тарбиявӣ дорад. Дарс ҳам бояд аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил ёбад. Ҳангоми таҳлил ба чунин ҷиҳатҳои дарс: мазмун, сохт, тарзи ташкилу гузаронидан ва ҷиҳатҳои психологӣ-педагогии он эътибор дода шавад.

Нақшаи тахминии таҳлили дарси забони модарӣ чунин аст:

1. а) Дурустии тарзи кушодан ва фаҳмонидани мавзӯи нав, шаклҳои муайянкунии он ва хулосаҳо дар дарс.

б) Ҷиҳати таълимӣ ва тарбиявии материалҳои дидактикӣ, ба синну соли хонандагон мувофиқ будан ва набудани онҳо.

в) Ҷиҳати илмии дарс.

г) Маданияти нутқи муаллиму хонандагон.

2. а) Методҳо ва воситаҳои методии омӯзиши материалҳои нав, мустақамкунии мавзӯи нав, камбудихои он, санҷиши дониши хонандагон аз мавзӯи нав.

б) Намудҳои машқ ва моҳияти истифодаи онҳо.

в) Аёният дар дарс ва тарзи истифода аз он, ҷиҳати эстетикӣ ва таълимию тарбиявии аёният.

г) Вазифаи хонагӣ ва тарзи супоридани он.

ф) Санчиши дониши хонандагон, тарзҳои пуршиш, баҳогузорӣ ба дониши онҳо, мувофиқ будани меъёри баҳогузорӣ.

д) Инкишофи нутқи хонандагон, роҳҳои баланд бардоштани маданияти нутқ, шарҳи луғатҳо, истилоҳҳо, калимаҳои душворфаҳм, неолигизмҳо, ибораҳои фразеологӣ ва ғайраҳо.

е) Мавҷудияти принципҳои инкишофёбӣ ва тарбиявии таълим дар дарс.

ё) Чамбаст ва натиҷаи дарс.

3. а) Симо ва рафтори муаллим дар дарс, одоби мулоқот бо хонандагон, чеҳраи муаллим, муносибати ӯ бо аҳли синф ва хонандагони ҷудогона.

б) Тарбия дар синф ва ҷиҳати мусбати он дар таълим.

в) Дараҷаи фаъолнокии хонандагон дар дарс ва лаҳзаҳои ҷудогонаи он.

г) Ҳолати рӯҳияи хонандагон мавриди аз тарафи муаллим истифода кардани воситаҳои методии нав ва намудҳои гуногуни кор.

4. а) Ҷиҳати гигиении дарс ва ҳолати синф.

б) Тарзи нишастии хонандагон ва ҷиҳати ҳастагӣ ва мондашавии онҳо.

в) Мавҷудияти ашӯҳои хониш ва тарзи истифода аз доскаи синф.

г) Баҳо ва баҳогузорӣ дар дарс.

5. Хотимаи дарс ва хулосаҳо.

а) Иҷро гардидани мақсади дарс

Ғайр аз ин муқарриз ҳангоми таҳлил ба чунин масъалаҳо бояд эътибор диҳад:

а) нодуруст ва ё дурустии тақсимои вақт ба лаҳзаҳои дарс,

б) проблемагузорӣ ва ҳалли он дар дарс,

в) ба ҳаёти имрӯза алоқаманд намудани дарс,

г) худ сохтан, корҳои эҷодӣ, худ тартиб додан дар дарс,

ф) Ҳусни хат ва саводнокӣ,

Ҳамин тариқ, мушоҳидакунанда бояд дар ҳуди ҳамон рӯз, дарсро таҳлил намояд ва дар дафтари таҳлил мулоҳизаҳои худро пурра қайд намояд. Нақшаи қайди тақриздиханда дар дафтар чуниин аст.

1. Синф, мактаб, муаллим, сана.

2. Фан ва мавзӯи дарс.

3. Мақсади дарс.

4. Хели дарс.

Рафти дарс.

1. Муваффақият.

2. Камбудихо.

3. Хулосаҳо.

ХУЛОСА

Дар хотима, ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки ба дарсҳои ҳамдигар ҷиҳати таҳлил даромадани омӯзгороназ ҳар ҷиҳат манфиатнок аст. Якум, ин ки методивазкунӣ аз он пайдо мегардад. Дуюм, ин ки омӯзгоронро ҳушёр месозад, ки ба як соати дарсӣ доимӣ бо омодагии хуб ҳозир гарданд. Ҷиҳати аз ҳама муҳими илмиаш дар он аст, ки маводи дар дастури таълимӣ нишон дода шуда ба комилӣ ба талабагонрасонда мешавад, зеро нақшаи тахминие, ки дар боло оварда шудааст, барои аз худ кардани мавзӯҳои забони модарӣ хеле самаранок мебошад.

REFERENCES

1. Истамова М. Адашуллаева Г. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. (Дар асоси технологияи нави таълим). – Самарқанд, 2015.
2. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Қисми 1 – Самарқанд: Донишгоҳи давлатии Самарқанд, 2003. – С.156;
3. Истамова М. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Қисми 2 (Синтаксис). – Самарқанд, 2010;
4. Ҳоҷаев И. Методикаи мухтасари забони тоҷикӣ. Душанбе, 1995.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1986.
6. Ҳикматов Ҳ.С. (2021). МУЛОҶИЗАҶО ПЕРОМУНИ ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРА. Academic Research in Educational Sciences, 2 (12), 307-314. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-12-307-314>
7. Ҳикматов, Ҳ. С. (2021). ТАРЗИ ТАЪЛИМИ ИБОРАҶОИ ФРАЗЕОЛОҶИ ДАР СИНФИ 6. Academic Research in Educational Sciences, 2(12), 492-496. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-12-492-496>
8. С.Хӯжақулов, Техналогияи нави таълим ва методикаи таълими адабиёти тоҷик, Самарқанд, СамДУ, 2007
9. Хӯҷаев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ, Хӯҷанд, 2009.

TA'LIMDA SUNIY INTELLEKTNING IMKONIYATLARI

Axrorjon Yo'ldashev

Qo'qon universiteti "Raqamli texnologiyalar" kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

AI (sun'iy intellekt) atamasi kundalik hayotimizda tez-tez uchratib va uni qo'llash butun dunyoda rivojlanib bormoqda. So'nggi paytlarda sun'iy intellekt turli tarmoqlar va ijtimoiy infratuzilmalarga kiritilmoqda. Misol uchun, ish uslubini isloh qilish nomi bilan ishni avtomatlashtirish va unumdorlikni oshirish uchun RJA (Robotik jarayonlarni avtomatlashtirish) joriy etayotgan kompaniyalar soni ortib bormoqda.

RJA o'z-o'zidan sun'iy intellekt emas, lekin u kompyuterlarga elektron jadval dasturiy ta'minoti va asosiy biznes tizimlari kabi oddiy vazifalarni o'z zimmasiga olishga imkon beradi, ular hukm chiqarishda odamlar tomonidan amalga oshiriladi, boshqacha qilib aytganda, shaxsiy kompyuterning takroriy operatsiyalari. Kelajakda biz sun'iy intellektning ilovalari bo'lgan qo'lda yozilgan belgilarni aniqlash, ovozni aniqlash va javob berish tizimlari bilan bog'lash orqali butun biznesni avtomatlashtirishni maqsad qilganmiz.

Kalit so'zlar: Raqamli O'zbekiston, AI, suniy intellekt, matematika, strategiya, JavaScript, abacus, Google Home, Amazon Echo, fanlar, universitet, o'quvchi, talaba, informatika.

ABSTRACT

The term AI (artificial intelligence) is often encountered in our daily life and its use is developing all over the world. Recently, artificial intelligence has been introduced into various networks and social infrastructures. For example, an increasing number of companies are implementing RPA (Robotic Process Automation) to automate work and improve productivity in the name of work style reform.

RPA is not artificial intelligence per se, but it allows computers to take over simple tasks such as spreadsheet software and basic business systems that are performed by humans in judgment, in other words, repetitive operations of a personal computer. In the future, we aim to automate the entire business by connecting handwritten character recognition, voice recognition and answering systems with applications of artificial intelligence.

Keywords: Digital Uzbekistan, AI, artificial intelligence, mathematics, strategy, JavaScript, abacus, Google Home, Amazon Echo, sciences, university, reader, student, informatics.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 17.02.2021 yildagi PQ-4996-son, Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida

“Raqamli O'zbekiston — 2030” Strategiyasiga muvofiq hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida:

“Raqamli O'zbekiston — 2030” Strategiyasini har tomonlama amalga oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilish hamda iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish;

sun'iy intellekt sohasida fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni olib borish, raqamli texnologiyalarni rivojlantirishning ilmiy ekotizimini shakllantirish;

sun'iy intellekt texnologiyalari asosida boshqaruv va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha innovatsion mahsulotlarni hamda ularning modellari, algoritmlari va dasturiy ta'minotini ishlab chiqish;

sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha yetakchi xorijiy innovatsion va ilmiy muassasalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish va qo'shma loyihalarni amalga oshirish.

Sanoat va jamiyat asoslarini qurish bilan bir qatorda, reja “kelajak poydevori sifatida ta'limni isloh qilish va ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar tizimini qayta qurishni talab qiladi. Ta'lim islohotiga kelsak, boshlang'ich va o'rta ta'limdan tashqari, shuningdek, ta'limda sun'iy intellekt bilan bog'liq bo'lgan ta'lim, boshqacha aytganda, “matematika, ma'lumotlar fanlari va AI” ta'limi qanday bo'lishi kerakligi ko'rsatilgan.

AI strategyasi 2030 raqamli O'zbekistonda tadqiqot va ishlanmalar tizimini rekonstruksiya qilish “kelajak uchun poydevor yaratish” sifatida ham ko'rsatilgan, ammo bu yerda biz “universitetlar, texnikumlar va kollejlarda”dagi ta'lim islohotining konturini tushuntiramiz”. Bundan tashqari, materialda batafsil aniq raqamlarda tushuntirish yo'qligi sababli, noto'g'ri talqin qilish yoki noto'g'ri baholash mumkin.

Universitetlar, texnikumlar va ishlaydigan xodimlar uchun ta'lim islohotlari sifatida quyidagi uchta aniq maqsad ko'tariladi.

1. Gumanitar va fanlardan qat'i nazar, barcha universitet va texnik kollej talabalari (taxminan 500 000 bitiruvchi/yiliga) o'z kurslarida boshlang'ich darajadagi matematika,

ma'lumotshunoslik va sun'iy intellektga ega bo'lishi.

2. Ko'p ishchilar (yiliga taxminan 1 million 2008 yil) asosiy axborot bilimlari va ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt kabi amaliy amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish imkoniyatlarini har tomonlama ta'minlaydi.

3. Universitet talabalar va ishlaydigan xodimlar uchun liberal san'at ta'limini kuchaytirish.

Ta'lim, Madaniyat, sport, fan va texnologiyalar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, "barcha fuqarolar matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt asoslari" kabi zarur ko'nikmalarni rivojlantirishlari kerak. raqamli jamiyatda yozish va abacus" va barcha sohalarda ishlay olish. Universitet islohotini ilgari surish uchun texnologiya, Ushbu hisobotning qisqacha mazmunida "Informatika ta'limining umumiy ta'lim sifatida tarqalishi" "so'rovga javob bergan universitetlarning 82% ga yaqini informatika fanini umumiy fan sifatida takidlashgan".

Bunday sharoitda barcha talabalar uchun 2030-yillarda mumkin bo'lgan umumiy axborotni qayta ishlash, ta'limini rivojlantirishga "matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt" ta'limini qo'shish katta o'zgarish va yaxshi natijalarga erishishi kutilmoqda.

Yuqoridagi maqsad har yili universitet va texnologiya kollejarini tamomlagan barcha 500 000 talabaga ta'lim berishdir. Tabiiyki, bu ta'lim tizimi va o'quv rejasi xaritasini jiddiy qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

JavaScript-da yozilgan har bir dasturiy ta'minot o'zbek tiliga tarjima qilindi va laboratoriyadagi server kompyuteriga o'rnatildi. JavaScript-ning afzalliklari shundaki, u internetda ishlaydi, o'quv jarayoni va natijalarini grafik tarzda tekshirish mumkin.

Tahlil va tajriba sinov sifatida biz Google Home guruhi va Amazon Echo guruhiga bo'lindik va alohida guruhlarda ko'nikmalar va harakatlarni rivojlantirishni boshladik. Keyingi soatlardan boshlab biz talabalardan AI spiker bilan o'zaro munosabatlari haqida o'ylashni so'radik va rivojlanishni davom ettirdik. Yakuniy bosqich sifatida biz har bir ishtirokchidan o'zlarining rivojlangan ko'nikmalari va harakatlarini haqiqiy mashinalar yordamida namoyish etishlarini so'radik.

Bunday izoh paydo bo'lishining sababi shundaki, Google va Amazon ning ishlab chiqish muhitlari sezilarli darajada bir-biridan farq qiladi.

XULOSA

Bunga sabab bo'lgan asosiy mulohaza shuni ko'rsatadiki, biz har bir kompaniya va ta'lim muassasalari tomonidan taqdim etilgan ko'nikma, ta'lim sifati, korxonalar boshqaruv nazorati, va

ta'limni reallik asosida yanada oson o'rgatish mumkin, dasturiy ta'minot va tizimni ishlab chiqish. O'quvchilarimizga "matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt" ta'limini "umumiy tarzda" berish uchun o'qituvchilarning inson resurslari cheklangan bo'lsada, tizimli va chuqur muhokamalar olib borish zarur, deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1. Rakhimov, M., Yuldashev, A., & Solidjonov, D. (2021). The role of artificial intelligence in the management of e-learning platforms and monitoring knowledge of students. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 308-314.
2. Yuldashev, A. (2022). DEVELOPMENT OF ECONOMIC ACTIVITIES OF ENTERPRISES ON THE BASIS OF DIGITIZATION. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 251-257.
3. Axrorjon, Y., Alijon, M., & Iqlima, A. (2022). Faol texnologiyalarni o'smirlar psixologiyasiga ta'siri. *Ta'lim fidoyilari*, 13(6), 263-266.
4. Axrorjon, Y., Nozima, Z., & Muhtaram, J. (2022). KITOBNING INSON MA'NAVIVY VA AQLIY KAMOLOTIDAGI O'RNI.
5. Yoldashev, A. E. O., Nishonqulov, S. F. O., & Yoldasheva, M. R. Q. (2021). TA'LIMDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI. *Scientific progress*, 2(3), 806-813.
6. Yo'ldashev, A., & Nazarova, G. (2022). Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini kasbga yo'naltirishda dastlabki pedagogik jarayonlar. *Science and Education*, 3(6), 618-623.
7. Yo'ldashev, A., & Solidjonov, D. (2022). YANGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA ULARNI TA'LIM OLIH MUHHITIDA QO'LLANISHI. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 198-204.
8. Axrorjon, Y. L. (2022). TA'LIM TIZIMIDA AXBOROT VOSITASINING O'RINI.
9. Dildora, R., & Muxlisa, P. (2022). MAKTABDA ZAMONAVIY TA'LIM MUHITINI YARATISH.
10. Lolaxon, K., & Zubaydaxon, J. (2022). BOSHLANG'ICH TA'LIMDA YOZUVGA O'RGATISH USULLARI.
11. <https://lex.uz/docs/-5297046#-5297465>

BOTANIKA FANI UCHUN ZARUR ELEKTRON RESURS VA UNUNG TARKIBIY QISMLARINI ISHLAB CHIQISH

Nasiba Ibragimovna Shonazarova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, o'qituvchi
nasiba.shonazarova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola umumta'lim maktablarida botanika fanini o'qitish uchun zarur elektron resurslar (elektron kompleks) yaratish, uning tarkibiy qismlarini ishlab chiqish, yaratilgan elektron resursni dars jarayonida qo'llash va uning ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatiga bag'ishlangan. Shuningdek, ilmiy maqolada elektron resurslarning turlari, ularning ta'lim tizimidagi roli, o'quvchilar bilim darajasini oshirishdagi ahamiyati, zamonaviy ta'limning innovatsion-axborot texnologiyalari asosida tashkil etiladigan dars tuzilmalari va shakllari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion-axborot texnologiyalari, dasturiy-elektron vositalar (elektron resurslar), glossariy, Pisa test.

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC RESOURCES AND ITS COMPONENTS NECESSARY FOR BOTANY

ABSTRACT

This article is dedicated to the creation of electronic resources (electronic complex) necessary for teaching botany in secondary schools, the development of its components, the use of the created electronic resource in the course of the lesson, and its importance in increasing the effectiveness of education. Also, the scientific article describes the types of electronic resources, their role in the educational system, their importance in increasing the level of knowledge of students, the structures and forms of lessons organized on the basis of innovative information technologies of modern education.

Keywords: innovative information technologies, electronic software (electronic resources), glossary, Pisa test.

KIRISH

Bugungi kunda dunyo miqyosida fan va texnologiyaning shiddat bilan rivojlanish jarayonini axborot-kommunikatsiya

texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi va shu bilan birga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari inson turmush tarzining barcha sohalarida ajralmas vositaga aylanib ulgurdi va bu soha asosida insoniyatning turmush tarzi yaxshilanishini inkor etib bo'lmaydi.

Shunday ekan, axborot texnologiyalarining hozirgi zamon taraqqiyoti va yutuqlari fan hamda inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Chunki aynan mana shu narsa butun jamiyatning axborotlashtirilishi uchun asos va zamin bo'ladi. Axborot har qanday fanni ba'zi tushunchalarni umumlashgan va bir-biriga bog'lagan holda o'rganadi [1].

Hozirgi kungacha ta'lim tizimida o'qitishning an'anaviy usullarini qo'llanilishi o'quvchilarda biologik, nainki biologik balki boshqa fanlardan ham savodxonligini pasayishiga hamda bugungi fan-texnika va axborot-texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan davrda ularning qiziqishlarini so'nishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun bugungi kunda o'quvchilarni qiziqtiradigan va ularni fanlarni o'zlashtirishga, ularning savodxonligini oshiradigan hamda axborot-texnologiyalarni joriy etadigan elektron resurslarni yaratish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, bunday elektron resurslarning o'quv jarayoniga qo'llanilishi o'quvchilarning bilim va savodxonligining oshishiga olib keladi[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmonida "umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish" [3], 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 - yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmonida "o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish" kabi bir qator muhim vazifalar belgilab berilgan [4].

Rivojlangan davlatlar safidan o'rin olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan mamlakatimiz xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari kabi ta'lim sohasida ham ilg'or texnologiyalarni joriy etish va shu orqali ta'lim mazmunini jahon andozalari darajasiga olib chiqishga harakat qilmoqda [5].

Axborot texnologiyalari sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish "Raqamli O'zbekiston-2030"

strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va aholining kundalik hayotiga keng joriy etishni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Axborot texnologiyalarining o'qitilishini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, mehnat bozorining malakali IT-mutaxassislariga bo'lgan talabini qoniqtirish, shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida:

1. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Respublika tuman (shahar) larida mavjud umumta'lim maktablari negizida informatika va axborot texnologiyalarini chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktablarni (keyingi o'rinlarda-ixtisoslashtirilgan maktablar) bosqichma-bosqich tashkil etish to'g'risidagi takliflari kiritilgan.

2. Oliy ta'lim muassasalari - o'quv jarayonini metodik qo'llab-quvvatlaydi, yuqori malakali professor-o'qituvchilarni va iqtidorli talabalarni ta'lim jarayoniga jalb etadi, mahorat darslari va to'garaklarni tashkil etadi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining biologiya o'quv predmetini o'qitishning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda hozirgi axborotlashgan muhitda, o'quvchi-yoshlarda biologiyadan tayanch va fanga oid kompetentsiyalarni shakllantirishda o'quv-metodik majmualar bilan birga zamonaviy axborot texnologiyalari vositalari, elektron resurslardan maqsadli foydalanish ko'nikmalarini to'g'ri yo'naltirish, tarbiyalash va axborot bilan ishlash kompetentsiyalarini rivojlantirish talab etiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimining deyarli barcha o'quv muassasalarida o'qitiladigan o'quv fanlaridan, jumladan biologiyani o'rganish davomida ham hozirgi kunda deyarli har bir mavzu uchun taqdimot materiallarini tayyorlash va o'quv jarayoniga joriy etish eng maqbul vositalari sanaladi [6,7].

Ushbu ishda, umumta'lim maktablarida botanika fanini o'qitish uchun zarur elektron resurslar yaratish va amaliyotga joriy etish va samaradorligini aniqlash maqsad qilib olindi.

TADQIQOT USLUBLARI

Tadqiqot ishi Toshkent viloyati maktablarida amalga oshirildi. Tajriba guruhi o'quvchilariga botanika fanini o'qitishda

yaratilgan kompleks elektron resurslardan foydalanilgan holda dars mashg'ulotlari olib borildi.

Tadqiqotda o'quvchilarga botanika fanini o'qitishda elektron nashrlardan o'rganish, elektron o'quv darsliklaridan o'rganish, aralash o'rganish, birgalikda o'rganish usullaridan foydalanildi. Nazorat sinflarida esa an'anaviy tartibda qabul qilingan dars mashg'ulotlari olib borildi.

Biz botanika fani uchun kompleks elektron resurs yaratish maqsadida ko'plab ma'lumotlar bilan tanishib chiqdik, ko'plab resurslarni o'rgandik. O'rganilgan ko'plab ma'lumotlarga tayangan holda o'z elektron resursimizni yaratdik. Biz yaratgan elektron resurs tarkibiy qismi quyidagilardan iborat:

Glossariy - izohlab yoki boshqa tilga tarjima qilib beruvchi kam qo'llanuvchi so'z yoki iboralar lug'ati. Glossariy alohida nashr etilmay, chet tilidan tarjima qilingan asarlar qismi, bobi ketidan yoki chet tili darsliklarida berilgan mashq matnlari ketidan keltiriladi. Ularda o'sha chet tiliga xos bo'lib, matnga kiritilgan so'zlar yoki iboralar ro'yxati keltirilib, ular izohi ilova qilinadi. Glossariy – bu mavzudagi tayanch iboralari asosida tuziladigan tarkibiy qismi bo'lib, mavzudagi asosiy iboralarni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Dars loyihasida tashkiliy qism tugagandan keyin yangi mavzu bayonini boshlashdan avval yangi mavzudagi o'quvchi uchun notanish so'zlar (tayanch so'zlar) ishlatilganda uning mazmun-mohiyatini tushunishga qiynaladi. Termin mazmunini tushunib, darsni tinglaganda o'zlashtirishi bir muncha yuqori bo'ladi. Glossariy o'quvchilarga mavzudagi ayrim tushunarsiz bo'lgan so'zlarni yoritish hamda o'sha so'zlarni esda saqlab qolishiga yordam beradi. Glossariylar alohida berilganda o'quvchilarda ayrim tushunarsiz so'zlarni mazmunini anglab, yangi terminlarni esda saqlab qolishiga yordam beradi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibidagi glossariy barcha mavzular uchun ishlab chiqilgan bo'lib, bunda asosan tayanch so'zlar olinib ularning mazmun-mohiyatini ifodalovchi ma'nolari keltirilgan. Yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) ning o'tilishi lozim bo'lgan mavzuning taqdimot qismi o'qituvchi tomonidan tushuntirilishidan oldin foydalaniladi.

Ma'ruza matni - o'quvchilar foydalanishi uchun zarur bo'lgan darslikda berilgan mavzuning o'quvchi tushunishi uchun qulay va oson bo'lgan varianti hisoblanadi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibidagi ma'ruza matn botanika darsligidagi mavzulardan chetga chiqmagan holda, mavzuning o'quvchi foydalana olishi uchun kerak bo'ladigan eng asosiy joylaridan olingan bo'lib, bunda o'quvchi mavzudagi tushunarsiz

jumlalarga chalg'imasdan mavzuning asosiy qismini tushunib olishi osonroq bo'ladi.

Taqdimot - o'qituvchilarning mavzuni oson va tushunarli qilib o'quvchilarga yetkazadigan o'quv-metodik ko'rgazmaviy elektron resursning tarkibiy qismi hisoblanadi. Taqdimot - yaratilayotgan slaydlar turkumi va uni namoyish etish uchun beriladigan fayl nomi. Masalan: Prezentatsiya - Power Point dasturi ochilganda, sarlavhalar qatorida paydo bo'lib, yaratilgan yoki yaratilayotgan taqdimotning ayni vaqtdagi nomi hisoblanadi. Bu nomni keyinchalik o'z hohishingizga ko'ra almashtirishingiz mumkin.

Mavzularni taqdimot asosida tushuntirish o'quvchiga sinfga olib kelib ko'rsatish imkoniyati bo'lmagan obyektlar, turli ko'rgazmali vositalar (gerbariy, tabiiy materiallar yoki tabiat manzaralarini ifoda qilgan rasmlar va boshqalar) o'quvchiga ko'rsatish orqali mavzuni tushuntirish bilan mavzuda biz tushuntirmoqchi bo'lgan obyektlar rasmlar orqali o'quvchi ko'z oldida gavdalantiriladi. Bu esa o'quvchini ko'rish orqali uni idrok etib, yodida ko'proq saqlanib qolishiga hamda mavzuni ko'rgazmali vositalar yordamida tushunib olishiga yordam beradi. Mavzu yuzasidan berilgan taqdimotda qo'shimcha va qiziqarli ma'lumotlar hamda o'quvchilarni ko'z oldida gavdalantirishi uchun o'simliklarning morfologiyasi, anatomiyasi hamda tarqalish obyektlari berilgan rasmlar joylangan. Bu esa mavzuni o'quvchilar yanada puxta o'zlashtirishi uchun yordam beradi. Natijada, botanika fani o'zlashtiriladi. DTS qo'ygan (minimum) talablarni ongli o'zlashtirilishiga olib keladi.

Biz yaratgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiritilgan taqdimot darslikda berilgan mavzudan chetga chiqmagan holda tayyorlangan bo'lib, bunda berilgan mavzudagi har bir jumladan keyin shu jumlani isbotini tasdiqlovchi rasmlar bilan boyitilgan. Bunda o'qituvchi mavzuni o'quvchilarga tushuntirayotganda har bir tushunchani rasmlar asosida tushuntirib beradi va bu taqdimot o'qituvchi uchun ham qo'llanma hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savollar asosan mavzulashtirilgan savollar hisoblanib, har bir mavzuda berilgan ma'lumotlar asosida tayyorlanadi. Biz yaratgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiritilgan mavzu yuzasidan savollar har bir mavzu asosida tayyorlangan taqdimot hamda ma'ruza matnda berilgan ma'lumotlardan foydalangan holda tuzilgan bo'lib, bunda shu mavzudan chetga chiqmagan holda har bir mavzudan imkon darajasida chiqara olish mumkin bo'lgan mavzulashtirilgan savollar tuzilgan. Bu mavzulashtirilgan savollardan o'quvchilarni har bir darsda taqdimot tushuntirilgandan keyin mavzuni mustahkamlash uchun hamda keyingi darsda tashkiliy qismda o'qituvchi tomonidan uy vazifalarini so'rab baholash uchun foydalaniladi. Bu

o'quvchilarni bilimini yanada mustahkamlash hamda bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

KUZ FASLI HAQIDA TUSHUNCHA

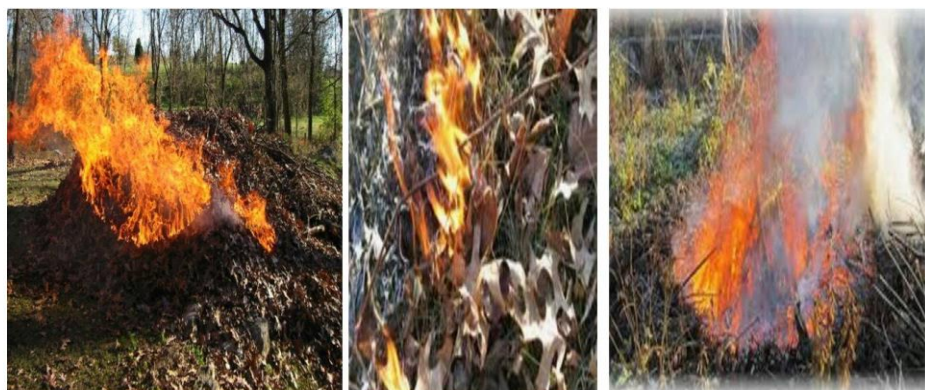
Xalqimiz bu faslni «**oltin kuz**» deb ataydi. Buning boisi shundaki, birinchidan, bu davrda juda ko'p mevalar g'arq pishadi..

1-rasm. Mevalar.

TO'KILGAN BARGLARDAN TO'G'RI FOYDALANISH

Xazonrezgilik paytida to'kiladigan barglardan to'g'ri foydalanishni aslo unutmaslik kerak. Ayrim joylarda barglar to'g'ri kelgan joyda **yoqib yuboriladi**. Natijada atrof-muhitni qurum bosib, havoning tarkibi buziladi.

2-rasm. Xazonlarni yoqish maqsadga muvofiq emas.

Pisa test - o'quvchilarning asosiy bilim va ko'nikmalarini ifodalovchi miqdor ko'rsatkichlarini, ya'ni natijalarini aniqlashga imkon beradi. Pisa testlar har bir mavzu bo'yicha tayyorlangan

taqdimotlar asosida tayyorlangan bo'lib, bunda taqdimotda keltirilgan rasmlardan foydalanib hamda shu rasmlarning boshqa shakldagi ko'rinishlaridan ham foydalangan holda tayyorlangan.

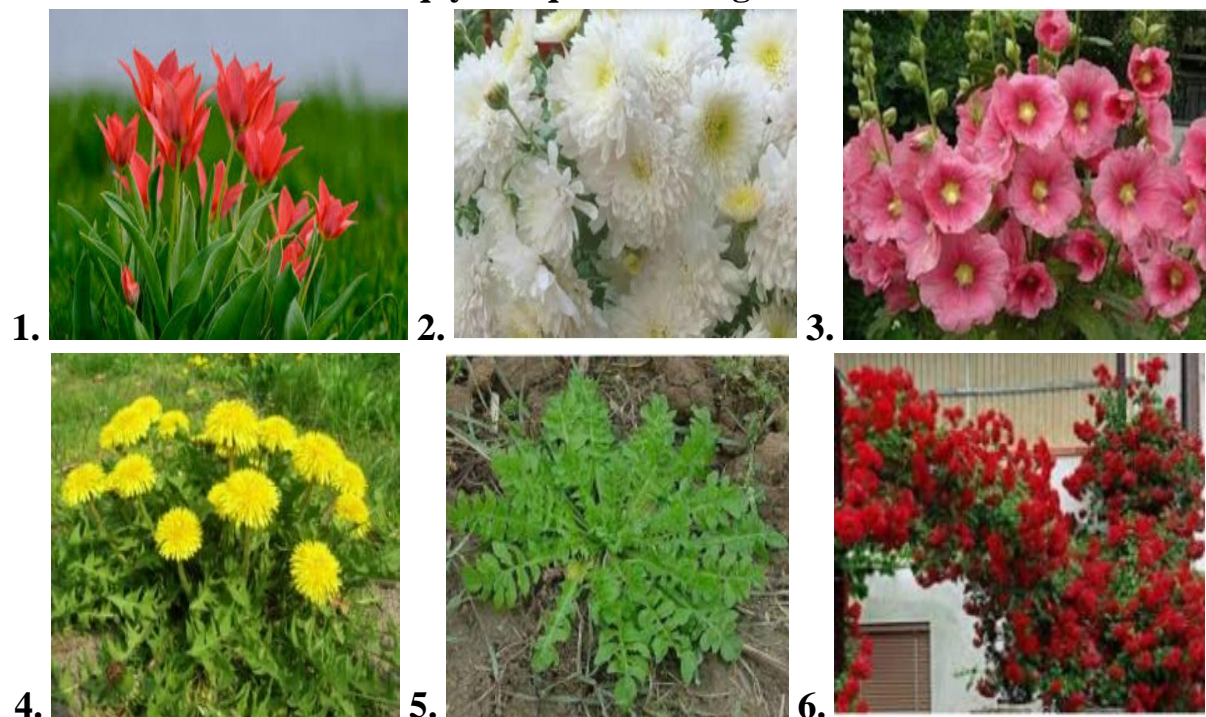
PISA TEST

1. Bargi uzoq vaqtgacha yashil rangini saqlaydigan o'simliklarni ko'rsating!

3-rasm. A. 2, 6, 7, 8 B. 1, 3, 5, 7 C. 2, 3, 4, 8 D. 2, 4, 6, 7

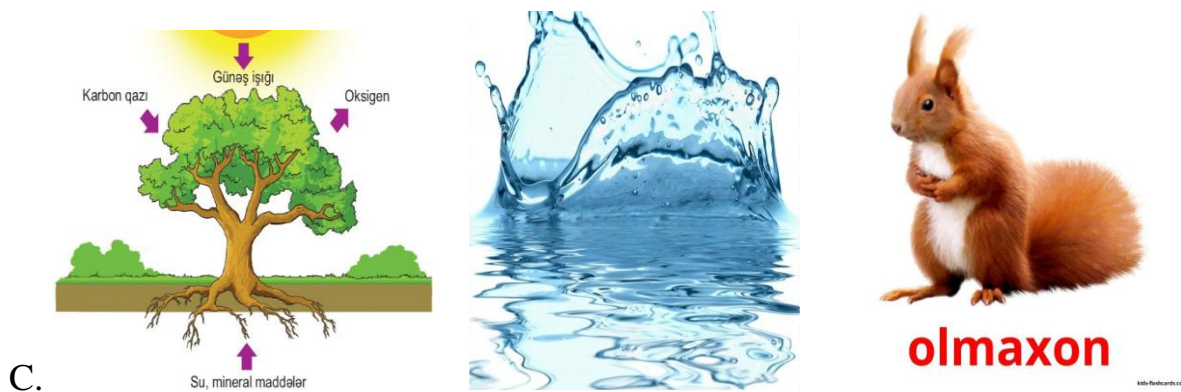
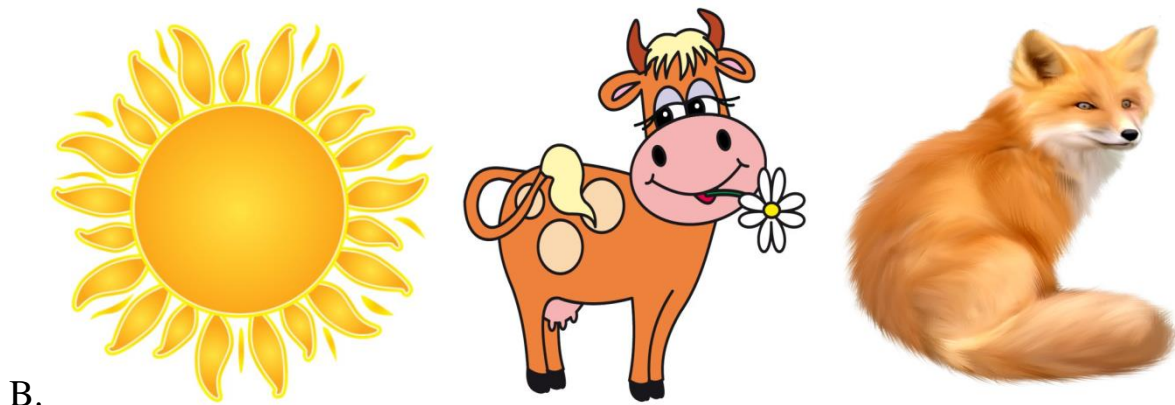
2. Bargi qor tagida qishlab, bahorda yana o'sishda davom etadigan o'simliklar qaysi raqamda berilgan?

4-rasm. A. 3, 4, 5 B. 1, 2, 3 C. 1, 5, 6 D. 2, 4, 6

PISA TEST

1. Berilgan rasmlar ichidan biotik omillarni ko'rsating.

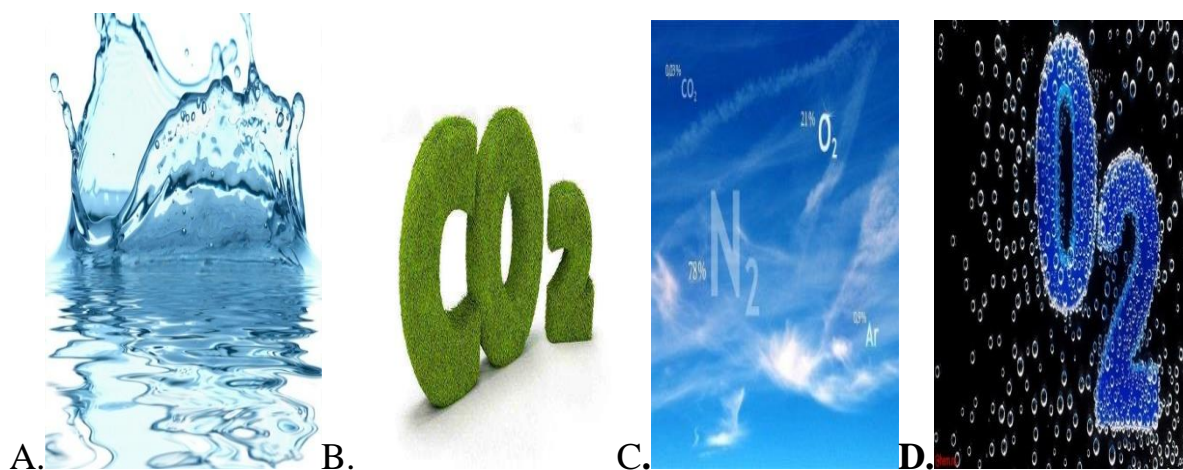
D.

5-rasm. 2. Ayrim yovvoyi va madaniy o'simliklarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan parazit o'simliklarni berilgan rasmlar ichidan toping.

6-rasm. A. 1, 2 B. 2, 3 C. 4, 5 D. 2, 6

3. Berilgan rasmlar ichidan nafas olish uchun zarur bo'lgan moddani belgilang.

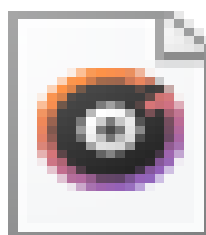

7-rasm.

Video dars - o'quvchilarga dars mavzusini oson va uzoq muddat esda saqlashini ta'minlaydigan resurs sifatida muhim hisoblanib, ko'rish markazi tomonidan shakllanadigan xotiraning paydo bo'lishida muhim sanaladi. Video dars asosan mavzu yuzasidan tayyorlangan taqdimotga ovoz berish orqali tayyorlandi.

Bunda o'quvchi o'qituvchi tomonidan dars jarayonida tushuntirib berilgan taqdimotdan keyin mavzu yuzasidan tayyorlangan video darsdan foydalansa, unda mavzuni o'zlashtirish darajasi yuqori bo'lib, ularda ko'nikmalar mustahkamlanadi.

Tophiriqlar – har bir mavzu bo'yicha tuzilgan bo'lib, bunda asosan, shu mavzuga oid qiziqarli topshiriqlar: krassvord, o'yla-izla-top, juftlash, internetdan qidirib topadigan mavzuga oid ma'lumotlardan iborat. Topshiriqlar o'quvchilarni bilimni yanada mustahkamlash uchun va bilim, ko'nikma va malakalarini shakillantirish uchun xizmat qiladi.

audio.mp3

Audio dars - bu ham o'qituvchi tomonidan o'quv adabiyotida mavjud matnni o'qib, audio shaklda (MP3) yozilgan bo'lib, bu o'quvchilarni mavzuni eshitib o'rganishiga yordam

beradi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi audio darslari darslikda berilgan mavzuni to'liq o'qib yozish orqali tayyorlandi.

OLINGAN NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiritilgan glossariylardan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda birinchi o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan o'qib kelish uy vazifasi sifatida berildi. Keyingi darsda o'quvchilarning tayyorgarligi asosida uy vazifasi so'ralganda (og'zaki gapirib berish) o'quvchilar tomonidan javob berish jarayonida ba'zi bir terminlarni mazmunini tushunmagan holatda javob berishda tushunmovchiliklar kelib chiqdi va buning natijasida o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 68%, 52-maktabda 70%, 25-maktab 6^B sinfda 69%, 6^D sinfda 71% ligi aniqlandi.

Yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi glossariy o'qituvchi tomonidan yangi mavzu e'lon qilingandan keyin tushuntirilib o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan o'qib kelish uy vazifasi sifatida berilganda o'quvchilarning bilimi nazorat qilinib o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 71%, 52-maktabda 74%, 25-maktab 6^B sinfda 73%, 6^D sinfda 75% ligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiruvchi taqdimotdan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda birinchi o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan (2-3 marta) o'qib kelish uy vazifasi sifatida berildi. Keyingi darsda o'quvchilarning tayyorgarligi asosida bilimi sinab ko'rilganda (savol-javoblar, testlar) o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 72%, 52-maktabda 71%, 25-maktab 6^B sinfda 74%, 6^D sinfda 74% ligi aniqlandi. Uy vazifasi sifatida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiritilgan taqdimotdan foydalanib o'qituvchi dars jarayonini olib borib, shu taqdimot asosida uyda tayyorlanib kelgan o'quvchilarning bilimi nazorat qilinganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 86%, 52-maktabda 88%, 25-maktab 6^B sinfda 87%, 6^D sinfda 88% ligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiruvchi mavzu yuzasidan tayyorlangan nazorat savollaridan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan o'qish va mavzu yuzasidan berilgan savollarga tayyorlanib kelish uy vazifasi sifatida berildi. Keyingi darsda o'quvchilarning tayyorgarligi asosida nazorat o'tkazilganda (og'zaki gapirish va savol-javob) o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 70%, 52-maktabda 71%, 25-maktab 6^B sinfda 71%, 6^D sinfda 73% ligi aniqlandi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiritilgan mavzu yuzasidan savollardan foydalanib tayyorlanib

kelgan o'quvchilarning bilimi nazorat qilinganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 82%, 52-maktabda 87%, 25-maktab 6^B sinfda 82%, 6^D sinfda 84% ligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida obyekt sifatida olingan maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiritilgan mavzu yuzasidan tuzilgan testlardan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan o'qib kelish uy fazifasi sifatida berilib, keyingi darsda o'quvchilarning bilimi test asosida sinab ko'rilganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 74%, 52-maktabda 73%, 25-maktab 6^B sinfda 73%, 6^D sinfda 75% ligi aniqlandi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi mavzulashtirilgan testlardan mavzulashtirilgan savollarga javob bergandan keyin foydalanilganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 86%, 52-maktabda 87%, 25-maktab 6^B sinfda 85%, 6^D sinfda 89% ligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiritilgan Pisa testlardan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda birinchi o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan (2-3 marta) o'qib kelish uy fazifasi sifatida berildi. Keyingi darsda o'quvchilarning tayyorgarligi asosida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi resurslardan foydalanib o'quvchilar bilimi sinab ko'rilganda (og'zaki gapirish, savol-javoblar) o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 71%, 52-maktabda 70%, 25-maktab 6^B sinfda 72%, 6^D sinfda 74% ligi aniqlandi. Yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiritilgan Pisa testlardan avval dars jarayonida o'qituvchi tomonidan tanishtirilgan taqdimot, so'ngra mavzulashtirilgan savollar va testlarga javob berilgandan keyin foydalanilganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 84%, 52-maktabda 86%, 25-maktab 6^B sinfda 88%, 6^D sinfda 83% ligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida obyekt sifatida olingan maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga o'quvchilar uchun uy vazifasi sifatida kiritilgan topshiriqlardan foydalanish jarayoni ishlab chiqilganda o'quvchilarga o'tilgan mavzu bo'yicha darslikda berilgan uy vazifalarini bajarib kelish berildi va darslik asosida berilgan uy vazifalari nazorati o'tkazilganda o'quvchilarning uy vazifasini bajarishga qiziqishlari 13-maktabda 67%, 52-maktabda 70%, 25-maktab 6^B sinfda 69%, 6^D sinfda 72% ligi aniqlandi. Uy vazifasi sifatida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiritilgan topshiriqlarni bajarish uchun berilganda o'quvchilarning uy vazifalarini bajarishga qiziqishlari 13-maktabda 76%, 52-maktabda 79%, 25-maktab 6^B sinfda 77%, 6^D sinfda 82% ligi aniqlandi.

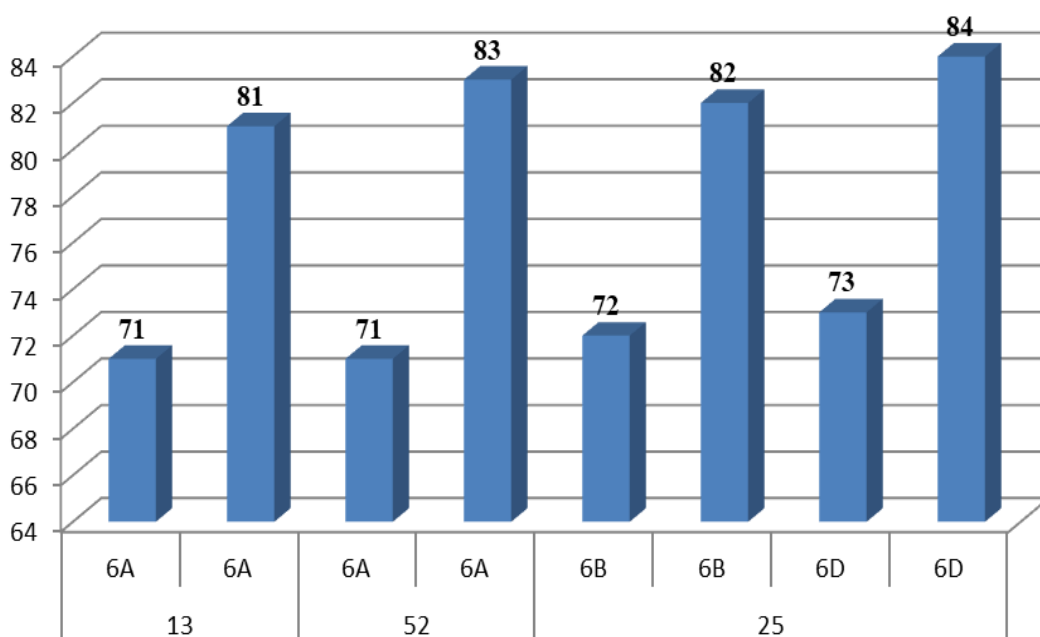
Tadqiqot jarayonida obyekt sifatida olingan maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiruvchi video darslardan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan (2-3 marta) o'qib kelish uy fazifasi sifatida berilib, keyingi darsda o'quvchilarning bilimi sinab ko'rilganda (savol-javoblar, testlar) o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 74%, 52-maktabda 72%, 25-maktab 6^B sinfda 71%, 6^D sinfda 74% ligi aniqlandi. Uy vazifasi sifatida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi video darsdan foydalanib tayyorlanib kelgan o'quvchilarning (2-3 marta) bilimi nazorat qilinganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 78%, 52-maktabda 79%, 25-maktab 6^B sinfda 76%, 6^D sinfda 80% ligi aniqlandi.

1-jadval

Elektron resurs tarkibiy qismlari o'zlashtirish ko'rsatkichlarining maktablar kesimida qiyosiy tahlili, % hisobida

Elektron resurs tarkibiy qismlari	13-maktab		52-maktab		25-maktab			
	Tajriba sinfi (6 ^A)	Tajriba sinfi (6 ^A)	Tajriba sinfi (6 ^A)	Tajriba sinfi (6 ^A)	Tajriba sinfi (6 ^B)	Tajriba sinfi (6 ^D)	Tajriba sinfi (6 ^B)	Tajriba sinfi (6 ^D)
	O'zlashtirish ko'rsatkichi, %							
GLOSSARIY	68	71	70	74	69	71	73	75
TAQDIMOT	72	86	71	88	74	74	87	88
SAVOLLAR	70	82	71	87	71	73	82	84
TEST	74	86	73	87	73	75	85	89
PISA TEST	71	84	70	86	72	74	88	83
TOPSHIRIQLAR	67	76	70	79	69	72	77	82
VIDEO DARS	74	82	72	83	71	74	84	86
AUDIO DARS	72	78	71	79	74	74	82	84

Tadqiqot jarayonida maktablarda yaratilgan dasturiy elektron vosita (elektron resurs) tarkibiga kiruvchi audio darslardan foydalanish tartibi ishlab chiqilganda birinchi o'quvchilarga o'tilgan mavzuni darslikdan (2-3 marta) o'qib kelish uy fazifasi sifatida berildi. Keyingi darsda o'quvchilarning tayyorgarligi asosida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi resurslardan foydalanib o'quvchilar bilimi sinab ko'rilganda (savol-javoblar, testlar) o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 72%, 52-maktabda 71%, 25-maktab 6^B sinfda 74%, 6^D sinfda 74% ligi aniqlandi. Uy vazifasi sifatida yaratilgan dasturiy elektron vosita tarkibiga kiruvchi audio darsdan foydalanib tayyorlanib kelgan o'quvchilarning (2-3 marta) bilimi nazorat qilinganda o'quvchilar o'zlashtirish darajasi 13-maktabda 78%, 52-maktabda 79%, 25-maktab 6^B sinfda 82%, 6^D sinfda 84% ligi aniqlandi.

8-rasm. Tajriba sinflarida o‘zlashtirish ko‘rsatkichi diagrammasi,
% hisobida

XULOSA. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari va ilmiy manbalardan olingan ma‘lumotlar shuni korsatadi-ki umumta‘lim maktablarida botanika fanini o‘qitish jarayonida kompleks elektron resurslardan foydalanish va uni ta‘lim samaradorligini oshirishda qo‘llash umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida o‘quvchilar ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Demak, ushbu axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan Respublikamizning barcha umumiy orta ta‘lim maktablarida foydalanish o‘quvchilar bilim darajasini oshirish va mamlakatimizda ta‘lim sistemasini isloh qilishda yangicha samarali yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

REFERENCES

1. Shonazarova, N. I., & Fayziev, V. B. (2021). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKA FANINI O'QITISH UCHUN ELEKTRON RESUSLARNI QO'LLASH. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 1487-1494.
2. Shonazarova N.I., Fayziyev V.B. Elektron resurslarni dars jarayonida qo‘llashning o‘quvchilarda biologik savodxonlikning oshishidagi roli «ТАБИЙЙ ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ» мавзусидаги II-халқаро илмий-назарий анжуман материаллари тўплами 19 май, 2021 й. II – бўлим.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. __PF-4947-сон 07.02.2017.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida (Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.04.2019 y., 06/19/5712/3034-son).
5. Olimov Q.T. (2015) “Zamonaviy ta‘lim va innovatsion texnologiyalari bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalar” moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. Buxoro 2015 yil. 21-bet.
6. Методические инструкции по разработке электронных образовательных ресурсов. ФГАОУ ВПО Версия 1.0. Екатеринбург: УрФУ, 2011. С. 178-179.
7. Ongarov Mansurbek Bayrambekovichning “Biologiya ta‘limida intellektual o‘yinlardan foydalanish metodikasi” Mutaxassislik: 5A 110401 – Biologiya o‘qitish metodikasi Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 66-68-betlar.
8. Shonazarova N.I. “Umumta‘lim maktablarida Botanika fanini o‘qitish uchun elektron resurslar ishlab chiqish va uning ta‘lim samaradorligini oshirishdagi rolini aniqlash”. Mutaxassislik: 5A 110401 – Biologiya o‘qitish metodikasi Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 50-65-betlar.
9. Axborot texnologiyalari sohasida ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni it-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ-4851-son 06.10.20. <https://lex.uz/docs/-5032128>.
10. Tursunov, O. T. O. G. L. (2022). Qashqadaryo viloyatidagi kemiruvchilar-rodentia turkumining ayrim turlarini biotoplardagi soni va uning ekologik omillar bilan bog‘liqligi. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 212-216.
11. Shonazarova, N. I., & Fayziyev, V. B. (2021). KARTOSHKKA VIRUSLARI VA ULARGA QARSHI SAMARALI KURASH CHORALARI. *Academic research in educational sciences*, 2(9), 955-965.
12. Shonazarova, N. I., & Fayziyev, V. B. (2021). KYV SHTAMMLARI VA ULARNING AHAMIYATI. *Academic research in educational sciences*, 2(10), 306-311.

ЎЗБЕКИСТОН ИНВЕСТИЦИОН САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ АЙРИМ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Севара Рустам қизи Яхшимуратова
ТДИУ ассистент-ўқитувчи,

Айханум Рустамовна Яхшимуратова

Прогнозлаштириш ва макроиктисодий тадқиқотлар институти тадқиқотчиси
yaxshimuratovasevar@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инвестицияларнинг, жумладан хорижий инвестицияларнинг мамлакат иқтисодиёти ривожлантиришдаги аҳамияти долзарб эканлиги ҳамда уларнинг мазмун-моҳияти ақс этирилган. Шунингдек, мамлакат ҳудудига хорижий инвестицияларни жалб қилишни ҳозирги кундаги ҳолати ҳамда инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш чора-тадбирлар тўрисида таклифлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар. Хорижий инвестиция, инвестиция лойиҳалари, инфратузилма, инвестиция муҳити, инвестицион сиёсат.

SOME TOPICAL ISSUES OF STUDYING FOREIGN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT POTENTIAL OF UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article reflects the relevance of investments, including foreign investments, in the development of the country's economy, as well as their essence. Also, suggestions were made about the current state of attracting foreign investments to the territory of the country and measures to activate investment attraction.

Keywords. Foreign investment, investment projects, infrastructure, investment environment, investment policy

КИРИШ

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. Шу сабабли ҳам инвестиция - бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг

юраги, десак муболага бўлмайди. Инвестиция билан биларга турли соҳа ва тармоқларга, ҳудудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юксак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади.¹

Биз инвестиция деганда келгусида бирор даромад (фойда) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида қонун доирасида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг турли жабхаларига инвесторлар(сармоядорлар) томонидан қўйиладиган барча турдаги мулкӣ, молиявий ва интеллектуал бойликларни тушунишимиз мумкин. Бошқача айтганда, инвестициялар-мулкчиликнинг ҳар хил қўринишларидаги моддий, молиявий ва номоддий бойликларни иқтисодий - ижтимоий даромад, самара олиш мақсадида муомалага киритишдир.

Мамлакат иқтисодиётини юксалтириш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этиш ҳамда реконструкция қилиш учун хорижий инвестицияларни жалб қилиш катта аҳамият касб этади. Авваламбор, аҳоли бандлиги, унинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш каби энг муҳим ижтимоий муаммоларни ечиш имкониятини беради. Шу боисдан ҳам мамлакатимизга хорижий инвестициялар жалб этаётган корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш ва зарурий шароитларни яратиб бериш ўта муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Хорижий инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда чет эл инвестициялари иштирокини кенгайтirmай туриб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналарни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас. Мамлакат иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб этилиши унинг иқтисодий имкониятларининг кенгайишини тезлаштириб, барча соҳаларда ички имкониятлар ва резервларни ишга солиш, янги техника ва технологияни, экспортбop товарларни ўзлаштиришга, уларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали давлатимиз иқтисодий қудратини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

2019 йил 25 декабрда қабул қилинган “Чет эл инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасида “Чет эл инвесторлари асосан даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан, интеллектуал

¹ Ш.М.Мирзиёев. Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018-йил 28-декабр. 9-бет

мулкка доир ҳуқуқлар, чет эл инвестицияларидан олинган ҳа қандай даромад Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари деб эътироф этилади”.²

Хорижий инвестицияларнинг умумий таърифи Ф. Хениуснинг 1947 йил АҚШда чоп этилган ташқи савдо луғатининг 2-нашрида қуйидагича берилган: “Хорижий инвестициялар – бу бир мамлакат ҳудудидан иккинчи мамлакат ҳудудига киритилган, экспорт қилинган инвестициялар”³.

Бундан ташқари, профессор Д.Ғозибековнинг хорижий инвестициялар тўғрисидаги назарий қарашларида қуйидаги фикрлар баён этилган: “Чет эл инвестициялари бир иқтисодиёт субъекти капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлаш бўлиб, ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитларнинг, инвестиция муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади ва натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради”.⁴ Ушбу фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, хорижий инвестициялар бир мамлакат иқтисодиётидан мутлоқ бошқа давлат иқтисодиётига кўчувчи капитал бўлиб, у рисклар доираси кенглиги билан ички инвестициялардан фарқланади.

Мамлакатларнинг иқтисодиёти тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни

жалб қилишнинг жозибдорлигини белгиловчи омиллар мавжуд ва улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ✓ бозор омиллари(ички бозор ва экспорт имкониятлари);
- ✓ бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги;
- ✓ ишлаб чиқариш харажатлари омиллари;
- ✓ инвестиция муҳити;

Қатор иқтисодчи олимлар хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш – бу барқарор иқтисодий ўсишнинг омили сифатида баҳолайдилар. Жумладан, Л.В.Стахованинг фикрича, “жаҳондаги бирон-бир давлат хорижий сармояларни жалб қилмасдан туриб тараққиётга ҳамда иқтисодиёт ривожига эриша олган эмас”⁵. Ёки, О.С. Сухарев, С.В.Шманев, А.М.Курьяновлар олиб борган тадқиқотлари хулосасига кўра, “Ислоҳотларнинг дастлабки босқичида хорижий сармояларни миллий иқтисодиётга киритилиши тадбиркорликнинг

² Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 декабрдаги “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни.

³ Dictionary of International Trade. Global Marketing Strategies, 2015

⁴ G'ozibekov D. G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – Т.: “Moliya”, 2003

⁵ Стахова Л.В. Управление инвестициями-М., 2001.

кељагаги сифатида баҳоланди”⁶.

Хорижий инвестицияларнинг ҳажми ошиши учун мамлакатда қулай инвестицион муҳитнинг шаклланган бўлиши талаб қилинади. Мамлакат иқтисодиётида инвесторлар учун қанчалик қулай ишбилармонлик муҳити яратилса, хорижий инвестициялар оқимини иқтисодиётга кириб келиш ҳажми ошиб боради ҳамда чет эллик инвесторларнинг ҳам мамлакат иқтисодиётига сармоя киритишга бўлган қизиқиши ва ишончи ортади. Хорижий инвестициялар ҳажмини ошириш асосида мамлакат иқтисодиётининг жадал ривожланишига эришиш мумкин.

Ушбу мақоланинг илмий-назарий асоси сифатида иқтисодий адабиётлар ҳамда илмий мақолалар, хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг инвестиция фаолияти, мамлакат ҳудудларига инвестицияларни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш бўйича изланишлари, уларнинг ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш, иқтисодий жараёнларни кузатиш орқали тегишли йўналишларда хулоса, таклиф ва тавсиялар берилган. Мавзунини ўрганиш жараёнида иқтисодий, мантиқий, илмий абстракциялаш, индукция, дедукция ва бошқа усуллардан фойдаланилди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Статистика маълумотларига кўра сўнгги йилларда мамлакатимиз ҳудудлари ичида энг кўп хорижий инвестициялар Бухоро, Қашқадарё, Наманган вилоятлари ва Тошкент шаҳрига киритилган. Бу ҳудудларда сўнгги йилларда миқдори 11295 млрд. сўмдан кўп бўлган йирик инвестиция лойиҳалари ишга туширилди.

1-жадвал

Ҳудудлар кесимида жалб қилинган хорижий инвестициялар динамикаси⁷

Йиллар	2018 йил		2019 йил		2020 йил		2021 йил	
	млрд. сўм	жамига нисбатан % да	млрд. сўм	жамига нисбатан % да	млрд. сўм	жамига нисбатан % да	млрд. сўм	жамига нисбатан % да
Кўрсаткичлар								

⁶ Сухарев О.С., Шманев С.В., Курьяновлар А.М. Экономическая оценка инвестиций. – М.: ИНФРА-М, 2006.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти www.stat.uz тегишли йиллардаги ахборотномалар маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси	31350	100	86653,1	100	86647	100	104457,3	100
Қорақалпоғистон Республикаси	1512,1	4,8	3121,3	3,7	3759,9	4,34	3010,2	2,9
Андижон	878,6	2,8	2881,4	3,3	3500,7	4	5953	5,7
Бухоро	4189,9	13,4	5226,1	6	5563,8	6,4	11401,1	11
Жиззах	392,3	1,3	3716,3	4,3	5919,6	6,8	3821,1	3,7
Қашқадарё	8339,2	26,6	16711,5	19,3	13313,6	15,4	9077,7	8,7
Навоий	3662,1	11,7	6902,3	8	11359,7	13,1	9819,4	9,4
Наманган	2822,6	9	5313,6	6,1	3795	4,4	4339,8	4,1
Самарқанд	384,1	1,2	2799,8	3,2	3950,1	4,6	5633,6	5,4
Сурхондарё	1788,8	5,7	7557,6	8,7	6158,2	1	4992,2	4,8
Сирдарё	261,1	0,8	2853	3,3	3110,6	3,6	4940,2	4,7
Тошкент	1760,1	5,6	5595,2	6,5	5841,9	6,7	10515,5	10
Фарғона	1250,3	4	3538,2	4,1	4479,5	5,2	5124,6	4,9
Хоразм	355,5	1,1	2350,1	2,7	1801,4	2	2992,9	2,9
Тошкент шаҳри	3753,3	12	17995,7	20,8	14093	16,3	22835,6	2,2

Мамлакат ҳудудига жалб қилинган инвестициялар 2018 йилда Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Жиззах, Самарқанд ҳамда Сирдарё вилоятларига нисбатан кам миқдорда инвестиция кирилган бўлса шу йилда энг коп инвестициялар Бухоро, Навоий, Наманган ҳамда Тошкент шаҳрига тўғри келади. 2019 йилда бу кўрсаткичлар Андижон, Сирдарё, Самарқанд ҳамда Жиззах вилоятларида нисбатан ўсган аммо Андижон, Хоразм, Фарғона вилоятларида сезиларли ўзгаришлар кузатилмаган. 2020 йилга келиб мамлакатимиз ҳудудига энг кўп хорижий инвестициялар Навоий, Тошкент шаҳрига жалб қилинган бўлса, Хоразм, Сурхондарё, Андижон ҳудудларида энг кам инвестициялар жалб қилинган. 2021 йилда ҳам бу кўрсаткичларнинг эн юқориси Қашқадарё, Навоий, Тошкент вилоятларига тўғри келади.

Қашқадарё вилояти ёнилғи энергетика соҳасидаги йирик саноатлашган ҳудудлардан бири бўлганлиги боис бу ҳудудга ҳар йили катта миқдорда хорижий сармоялар киритилмоқда. 2017 йилда Қашқадарё вилоятига 1951 млрд. сўм миқдорда жами хорижий инвестициялар жалб қилинган, бу рақам умумий инвестицияларга нисбатан 12 фоизни ташкил қилган бўлса, 2019 йилда бу кўрсаткич 16711 млрд. сўмни ва умумийга нисбатан 19,3 фоизни, 2021 йилда эса 9077 млрд. сўмни ва умумийга

нисбатан 8,7 фоизни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин.

Мамлакатимиз ҳудудлари ичида нисбатан кам хорижий инвестициялар жалб қилинаётган ҳудудлар сирасига Андижон, Хоразм, Жиззах, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларини киритиш мумкин. Мазкур ҳудудлар республика миқёсида киритилган жами хорижий инвестицияларга нисбатан 2-5 фоиз миқдорда чет эл сармояларини жалб қилмоқда. Айниқса бу рақамлар 2020 йилда дунёда ҳукм сурган коронавирус пандемияси даврида 1-2,5 фоиз миқдорида бўлган, 2021 йилга келиб эса бу ҳудудларга жалб қилинган хорижий инвестицияларулуши жамига нисбатан 2-5 фоизни ташкил қилган. Бу ҳудудларда хорижий инвестицияларга нисбатан маҳаллий инвесторларнинг сармоялари салмоғи кўпдир.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда хорижий инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг аҳамияти катта ҳисобланади. Бунинг афзалликларига қуйидагиларни келтириш ўринли:

Биринчидан, хорижий инвестициялар кўмагида корхоналарга замонавий техника ва технологиялар жорий қилиниб, экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ривожланади.

Иккинчидан, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг етакчи соҳаларига йўналтириш орқали пировардида аҳолининг турмуш даражасини ошириш имкони яратилади.

Учинчидан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жадаллаштириш ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлаш имкониятларини оширади.

Тўртинчидан, корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватлари, моддий-техник базаси янгиланади ва улар техник жиҳатдан қайта қуролланади.

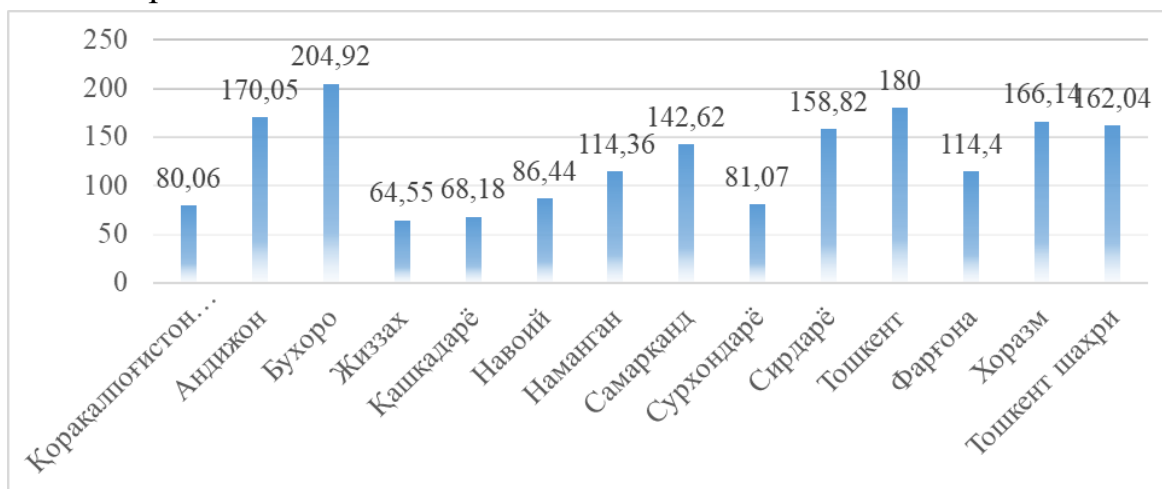
Бешинчидан, табиий ресурсларни қайта ишлайдиган корхоналар барпо этилади⁸.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини амалга оширишда хорижий инвестициялар, аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларнинг ўрни бекиёсдир. Бунда илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринлари яратиш ва шу асосда мамлакатимиз

⁸ Алматова Д. Минтақаларда инвестициялар жалб этишнинг муҳим йўналишлари. "O'ZIA" - "ЭВУ" 1/2012.

иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади.

1-расм. 2021 йилда ҳудудлар бўйича хорижий инвестициялар ўсиш суръати, ўтган йилга нисбатан % да⁹

2021 йилда ҳудудларга жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг ўтган 2020 йилга нисбатан ўсиш суръатини оладиган бўлсак Тошкент шаҳри, Бухоро вилояти, Тошкент вилояти, Андижон вилояти ўсиш суръатлари анча юқори эканлиги ва бунга инвестицион муҳитнинг қулай эканлиги сабабдан эришганлигини кўришимиз мумкин. Нисбатан камроқ ўсиш суръатига эришган ҳудудларга Жиззах, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларини, Қорақалпоғистон Республикасини киритиш мумкин. Мазкур ҳудудларда бу кўрсаткич 2020 йилга нисбатан 60-80 фоиз атрофида эришилган бўлиб, бу ҳам аслида пасайиш маъносини бермайди, чунки ўтган йилдаги хорижий инвестициялар салмоғи кўп бўлганлиги боис, 2021 йилда бу рақамга нисбатан ўсиш кузатилмаган ҳолос.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш инвестицияларни, хусусан, турли соҳалардаги инвестиция лойиҳаларини амалиётга самарали татбиқ этиш билан таъминланади. Амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларининг ҳажмига қараб иқтисодиётда юз бераётган ўзгариш ва силжишлар ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Албатта, жаҳон иқтисодиётида нобарқарорлик ҳамда глобал пандемия шароитида Ўзбекистонга хорижий инвестицияларнинг кириб келиши аввало мамлакатимизда амалга оширилаётган инвестицион сиёсат билан, унинг кафолатланганлиги ва ҳавфсизлиги таъминланганлиги ва

⁹ Манба: Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти www.stat.uz тегишли йиллардаги ахборотномалар маълумотлари асосида тузилган.

ҳукумат томонидан ўз вақтида ва самарали қабул қилинган инқирозга қарши чора-тадбирлар билан асосланади.

Мамлакатимизда ҳукумат томонидан ушбу жараёни ривожлантиришга қаратилган қатор муҳим чора-тадбирларни мунтазам амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, инвестиция фаолиятини ҳуқуқи асослари такомиллаштириш мақсадларида қатор қонун ҳужжатларига ва бошқа ҳуқуқий нормаларга жиддий ўзгаришлар киритилди. Бунинг натижасида миллий инвесторлар ва хориждан жалб қилинадиган инвесторлар учун берилаётган кафолатлар тизими янада мустаҳкамланди.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Хорижий инвестициялар иштирокидаги янги корхоналар сонининг тобора ортиб бориши ва янгилари барпо этилаётгани давлатимизнинг бу соҳага бўлган катта эътибори ва уларга яратиб бераётган қулайликлари натижасидир. Шу боисдан ҳам мамлакатимизга хорижий сармояларни жалб этаётган корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш ва улар учун зарур шароитларни яратиб бериш ўта муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларни жалб қилишни янада фаоллаштиришда ва янги даражага олиб чиқишга доир қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш зарур:

✓ инфляция даражасини инвестицион лойиҳалар қиймат ўсишига таъсирини камайтириш, шунингдек, хорижий инвестициялар ҳажмини янада кўпайтириш;

✓ инвестицияларни реал ишлаб чиқариш соҳасига, яъни хомашёни қайта ишловчи тармоқларга жалб этиш;

✓ чет эл инвесторларига янада қулай инвестиция муҳитини яратиш мақсадида солиқ юқини камайтириш ва солиқ тизимини инвесторлар учун ҳам соддалаштириш;

✓ узоқ муддатли, паст фойзли тўғридан-тўғри хорижий кредит ресурсларини жалб этиш ишларини кучайтириш учун қулай ва жозибдор инвестицион муҳитни яратиш лозим;

✓ хорижий тажрибалардан келиб чиққан ҳолда хорижий инвесторларни давлат томонидан қўллаб-қувватловчи дастурлар ишлаб чиқиш.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқоридаги таклифларни амалиётда жорий этиш миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларни жалб этишни

янада фаоллаштиришга ижобий таъсир кўрсатади. Президент 09.01.2020 йилдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4563-сон қарорни имзолади¹⁰. Ва шу қарор билан Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастури тасдиқланди. Бунинг натижасидада ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноатни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттириш келгусида мамлакатимизда инвестицион сиёсатни тўлиқ амалга ошириш имкониятини яратилади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 25 декабрдаги “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни.
2. Ш.М.Мирзиёев. Инвесторлар учун қулай ва жозибадор шароит яратишга қаратилган амалий ишларимизни янада жадаллаштирамиз. Ўзбекистон Президентининг биринчи Тошкент халқаро инвестиция форумининг очилиш маросимидаги нутқи. 24.03.2022 йил (<https://president.uz/uz/lists/view/5077>)
3. Ш.М.Мирзиёев. Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018-йил 28-декабр. 9-бет
4. Dictionary of International Trade. Global Marketing Strategies, 2015
5. G'ozibekov D. G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. - Т.: “Moliya”, 2003. - В. - 23.
6. Стахова Л.В. Управление инвестициями-М., 2001. С-356.
7. Сухарев О.С., Шманев С.В., Курьяновлар А.М. Экономическая оценка инвестиций. - М.: ИНФРА-М, 2006. - 243с.
8. Алматова Д. Минтақаларда инвестициялар жалб этишнинг муҳим йўналишлари. “O'ZIA” - “ЭВУ” 1/2012.
9. Karimov N.G', Хожиматов R. X., Razzoqov X.J. Investitsiya. “Iqtisodiyot”.-Т-2019., О'quv qo'llanma. – В. 75-76.
10. Qosimov M.S. Investitsiya loyihalari tahlili. Darslik.-Т: “ Innovatsion rivojlanish nashiriyot matbaa-uyi” – 2021. -В. 65-67.

¹⁰ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2020 й., 07/20/4563/0034-сон, 18.08.2020 й., 06/20/6042/1190-сон

CONTENTS

15. Ziar, W. (2022). IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON UNIVERSITY STUDENTS ACADEMIC PERFORMANCE. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 106–117.
16. Султонова, Н. Э. (2022). ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИДА МЕХРИБОНЧИЛИК-ЭНГ ОЛИЙ ҚАДРИЯТ ТИМСОЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 118–123.
17. Эшмуродов, М., & Шаймов, К. М. (2022). ИХТИЁРИЙ ЧИЗИҚЛИ ЧЕГАРАВИЙ ШАРТЛАР УЧУН ПАРАБОЛИК ТЕНГЛАМАНИ ЕЧИШДА ТЎҒРИ ЧИЗИҚЛАР УСУЛИНИ ҚЎЛЛАШ АЛГОРИТМИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 124–133.
18. Qosimov, S. (2022). O‘ZBEKISTON GEOURBANISTIK VAZIYATINING AYRIM MASALALARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 134–140.
19. Xamdullayev, S. A., Nabiyev, S. M., & Shavqiyev, J. S. (2022). TURLI SUV REJIMI SHAROITLARIDA G‘O‘ZA GENOTIPLARI BARGLARIDAGI UMUMIY SUV MIQDORI BELGISINING IRSIYLANISHI VA O‘ZGARUVCHANLIGI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 141–149.
20. Kurtamerova, Z. R., & Abduramanova, D. V. (2022). THE ROLE OF ENHANCING READING SKILLS IN THE CONTEXT OF TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 150–155
21. Rustamova, M. R., & Abduramanova, D. V. (2022). COMMUNICATIVE APPROACHES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 156–160.
22. Муйдинова, А. У. (2022). XX АСР БОШЛАРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУВАШШАҲЧИЛИК. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 161–167.
23. Ҳикматов, Ҳ. С. (2022). МАКОН ВА ЗАМОН ТУШУНЧАЛАРИНИНГ НАВОИЙ ВА ШЕКСПИР АСАРЛАРИДАГИ БАДИИЙ ИНЪИКОСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 168–175.
24. Achilova, E. S. (2022). O‘TKIR HOSHI MOVNING PSIXOLOGIK TASVIR VOSITALARIDAN FOYDALANISH MAHORATI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 176–183
25. Tojiboyeva, G. A. (2022). JADID ADABIYOTIDA AYOLLAR TIMSOLI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 184–191.
26. Murodova, R. I. (2022). NUTQIY KO‘NIKMANI RIVOJLANTIRISHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 192–201.
27. Usmanova, Z. I. (2022). MAKTAB DARSLIKLARIDAGI HUDUDIY MUAMMOLAR BILAN BOG‘LIQ MATERIALLAR. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 202–207.
28. Abdullayeva, I. A., & Khushbakova, N. N. (2022). PROBLEMS OF TRANSLATING ENGLISH IDIOMS INTO UZBEK. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 208–211.
29. Tursunov, O. T. (2022). QASHQADARYO VILOYATIDAGI KEMIRUVCHILAR - RODENTIA TURKUMINING AYRIM TURLARINI BIOTOPLARDAGI SONI VA UNING EKOLOGIK OMILLAR BILAN BOG‘LIQLIGI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 212–216.

CONTENTS

30. Мусаев, Ҳ. А., Суюнова, Г. У., & Убаев, Ф. А. (2022). ВЛИЯНИЕ АНТИБИОТИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ СОРНЯКА ШИРИЦЫ НА БОЛЕЗНЕУСТОЙЧИВОСТЬ ХЛОПЧАТНИКА. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 217–222.
31. Юлдашева, Н. А. (2022). БОТАНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОПУЛЯЦИЙ СОЛОДКИ ГОЛОЙ СОБРАННЫХ С РАЗЛИЧНЫХ МЕСТООБИТАНИЯ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 223–230.
32. Atadjanov, G. (2022). TARJIMADA MILLIY O'ZIGA XOSLIK. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 231–236.
33. Маткаримов, Ф. И., & Бабоев, С. К. (2022). НҲХАТ ЎСИМЛИГИНИНГ УРУҒ УНУВЧАНЛИГИГА ВА ЎСИШ ДИНАМИКАСИГА МИКРОБИОЛОГИК ЎҒИТЛАРНИНГ ТАЪСИРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 237–241
34. Kuziev, S. I. (2022). MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT MEDICAL UNIVERSITIES. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 242–245
35. Мухаммаджонов, Ж. Ж. (2022). ИСЛОМ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ ҲУЖЖАТЛАРИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК МАСАЛАСИ ГЕНЕЗИСИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 246–251.
36. Мустафакулов, М. А., Ибрагимов, А. А., & Ашуров, А. А. (2022). РОЛЬ АПТОМЕРОВ В МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦЕВТИКЕ И БИОЛОГИИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 252–258.
37. Файзирахманов, М. (2022). ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКАЯ И ИНТЕГРАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БАСКЕТБОЛИСТОВ НА ЭТАПЕ НАЧАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 259–264.
38. Нематов, У. М. (2022). ТАКРОРИЙ ЭКИНЛАР ВА ЎҒИТ МЕЪЁРЛАРИНИ ТУПРОҚНИНГ ҲАЖМ МАССАСИГА ТАЪСИРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 265–269.
39. Раззоқова, Г. Қ. (2022). ХОРАЗМ ХАЛИФАЧИЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 270–273.
40. Махмудов, С. С. (2022). РОЛЬ И ВЛИЯНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ НА РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА УЗБЕКИСТАНА. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 274–279.
41. Салимов, Б. Л., Воитжонов, А. В., & Маматқулов, Ж. Х. (2022). КИШИЛИК ЖАМИЯТИДА ДЕНГИЗ ТРАНСПОРТИНИНГ АҲАМИЯТИ БОРАСИДАГИ ДИАЛЕКТИК ЁНДОШУВЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 280–285.
42. Салимов, Б. Л., Бозорбоев, О. Д., & Раджапбаев, Х. Р. (2022). ЖАМИЯТДА ИЖТИМОЙ БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ОИД ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 286–291
43. Салимов, Б. Л., Асанов, Ф. Қ., & Казаков, С. К. (2022). ҚУВУР ТРАНСПОРТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ЯХШИЛАШГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ МУҲИМ ОМИЛЛАРДАН БИРИ СИФАТИДА. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 292–297.

CONTENTS

44. Махмудов, С. (2022). ИНВЕСТИЦИЯ МАБЛАҒЛАРИНИНГ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҚИЙМАТИГА ТАЪСИРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШДА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 298–303.
45. Салимов, Б. Л., Мейлиев, С. Ё., & Тешаев, Б. Б. (2022). БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ ИНСОНИЯТ КОММУНИКАЦИЯ, ЙЎЛ – АЛОҚА ТИЗИМИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 304–308
46. Салимов, Б. Л., Шодмонов, Т. А., & Уразбаев, У. Ж. (2022). МАМЛАКАТНИНГ БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТИНИ ТАЪМИНЛАБ БЕРИШДА ЙЎЛЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 309–314.
47. Салимов, Б. Л., Фармонов, И. У., & Алламбергенова, О. Ж. (2022). КОММУНИКАЦИЯ АЛОҚА ЙЎЛЛАРИГА БЎЛГАН ЭҲТИЁЖ ВА ДАСТЛАБКИ КАРВОН ЙЎЛЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 315–320
48. Холмахматова, Ш. (2022). КОНСТИТУТЦИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ АСОСИДА БИЛИМ ОЛИШ ИМКОНИАТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 321–326.
49. Юсупов, Н. О. (2022). ҲАРБИЙ ХИЗМАТНИ ЎТАШ ТАРТИБИГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР СУБЪЕКТИ: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 327–335.
50. Мухаммаджонов, Ж. Ж. (2022). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БИЗНЕЗ-ОМБУДСМАН ВАЗИФАЛАРИ ТАҲЛИЛИ, ҲАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТДА ОМБУДСМАН ИНСТИТУТИ ТУЗИЛМАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 336–345.
51. Дусткулов, У. Э. (2022). ЛАЛМИКОР МАЙДОНЛАРДА АРПА НАВ НАМУНАЛАРИНИНГ ҚИШЛАШГА ЧИДАМЛИЛИГИНИ ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 346–350.
52. Салимов, Б. Л. (2022). САНОАТ, ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ИНСОНИЯТ ҲАЁТИ БИЛАН ДИАЛЕКТИК АЛОҚАДОРЛИГИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 351–358.
53. Салимов, Б. Л. (2022). ЖАМИЯТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИДА БОШҚАРУВ ВА ТАРБИЯ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 359–365.
54. Isoqova, M. F., Fayzullayev, S. B., & Isoqov, F. F. (2022). KREATIV TA'LIM TECHNOLOGIYASI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 366–371.
55. Маматкулов, А., & Юсупов, Х. (2022). ЛАЛМИКОР МАЙДОНЛАРДА ТУПРОҚҚА ТУРЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР БЎЙИЧА ИШЛОВ БЕРИШНИНГ ТУПРОҚ НАМЛИГИ ТАРТИБОТИ ВА НЎХАТ ЭКИНИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 372–381.
56. Акрамов, Ш. Р. (2022). ВОСПИТАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 382–385
57. Баротов, С. Б. (2022). ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА БИЙЛИК БОШҚАРУВИ ТИЗИМИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 386–389.

CONTENTS

58. Ruziyev, H. B. (2022). O'ZBEK-INGLIZ PAREMALAR PARALLEL KORPUSLARI SEMANTIK TEGLARINI YARATISHDA SEMANTIK IZOH BERISH MUAMMOLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 390–395.
59. Raxmatilloeva, M. M. (2022). O'ZEK TILIDA SINTAKTIK QOLIPLAR. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 396–400.
60. Qo'ldashova, G. X., & Yulchiyeva, O. Y. (2022). MAKTABDA BIOLOGIYA DARSLARIDA MASALALAR YECHISH VA KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH USULLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 401–404
61. G'aniyeva, G. I., & Tojiyeva, F. A. (2022). INTRODUKSIYA SHAROITIDA LAVANDA (LAVANDULA ANGUSTIFOLIA MILLNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 405–408.
62. Shamsiddinov, S. S. (2022). QASHQADARYOLIK QO'RBOSHILAR QISMATI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 409–417.
63. Madiyev, F. M. (2022). TARIXIY SHAHARLARNI TIKLASHDA MAHALLA MARKAZLARINING ZAMONAVIY SHAKLLANISHINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 418–437.
64. Бердалиев, Н. Ш. (2022). ЎЗБЕКИСТОН - ХИТОЙ ҲАМКОРЛИГИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 438–443
65. Икрамов, Б. Ф., & Мамажонов, С. Т. (2022). РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ ГРЕБЦОВ АКАДЕМИСТОВ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 444–448.
66. Рафиев, Ф. А. (2022). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ УСПЕШНОСТЬ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 449–453
67. Shabidinova, Z. (2022). DIE JUGENDSPRACHE IST EIN LINGUISTISCHES PHÄNOMEN. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 454–460.
68. Tillaboyev, K. T., & Usmanov, S. (2022). MAKTABLARDA FIZIKA FANINI O'QITISHDA MATEMATIKANING O'RNI. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 461–464.
69. Zaripova, Z. R. (2022). NEMIS TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI (SATIRA VA YUMOR). *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 465–470.
70. Кдырбаева, Г. К. (2022). МИФОЛОГИК АРХЕТИП АРХАИК ТАФАККУР РЕЛИКТИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 471–476.
71. Khudaykulov, A. E. (2022). THE USE OF ANGLICISMS IN UZBEK OFFICIAL-BUSINESS DOCUMENTS. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 477–480.
72. Komilova, M. S., & Abdikholikov, J. A. (2022). THE ROLE OF EMPLOYEES IN ENSURING THE LABOR POTENTIAL OF ENTERPRISES. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), 481–484.

CONTENTS

73. Hamroyev, S. S. (2022). O'ZBEKISTON TARAQQIYOTINING YANGI BOSQICHIDA IJTIMOIIY HIMOYA DARAJASINI ANIQLASHTIRISH VA IJTIMOIIY ADOLATNI O'RNATISHNING USTUVOR JIHLTLARI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 485–490
74. Hamroyev, S..(2022). MAXMUDXO'JA BEHBUDIY VA MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOV QARASHLARIDA TA'LIM TIZIMIGA E'TIBOR VA ADOLATPARVARLIK G'OYALARI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 491–495
75. Achildiyev, R. M., & Otabekova, D..(2022). YIRIK SHAHARLARDA TRANSPORT MUAMMOLARINI HAL ETISHDA XORIJIY TAJRIBALAR. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 496–502.
76. Meliyeva, C. O., & Chorshanbayev, F. Z. (2022). SHAHARSOZLIKDA LANDSHAFT SO'ZINING KELIB CHIQISHI VA TADBIQ ETISH JARAYONI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 503–508.
77. Xolmatov, P. Q. (2022). TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILAR KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 509–513.
78. Javliyev, M. O. (2022). "ONA VATAN" KONSEPTINING AFORIZMLAR VA MATNLAR YORDAMIDA TURLI TILLARDA IFODALANISHI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 514–519.
79. Shirinova, D. O. (2022). BARQAROR TARAQQIYOT VA BARQAROR TA'LIMDA KIMYO FANIDAN MASALALAR YECHISH AHAMIYATI VA ROLI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 520–525.
80. Пардаев, С..(2022). ЯНГИ ДАВР ОНТОЛОГИЯСИДА ДУНЁ ТАБИИЙ-ИЛМИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 526–532.
81. Саттиев, Ю. Ш. (2022). ГИДРОМЕЛИОРАТИВ ИНШООТЛАРНИ БАРПО ЭТИШДА БАЖАРИЛАДИГАН ТОПОГРАФИК – ГЕОДЕЗИК ҚИДИРУВ ИШЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 533–538.
82. Темиров, А. А., & Собирова, Н. Т. (2022). МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЕ РАЗДЕЛА СИСТЕМАТИКИ ВОДОРΟΣЛЕЙ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 539–548.
83. Салимов, О. Р., Рахимов, Б. Г., & Абдуллаевич, Р. Ф. (2022). БЕМОРЛАРНИНГ ОЛИНАДИГАН ТИШ ПРОТЕЗЛАРИГА МОСЛАШИШИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЖИХАТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 549–559.
84. Ahmad, N. N., Sarfaraz, M. Y., & Sadiqi, N..(2022). MECHANICAL ACTIVATION OF WASTE COPPER SLAG IN THE PRESENCE OF REDUCTANTS. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 560–572.
85. Nayab, H., Rashidi, A., & Wahedi, M. H. (2022). THE EFFECTS OF ARABIC LANGUAGE ON PERSIAN LANGUAGE AND LITERATURE. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 573–583.

CONTENTS

86. Xasanova, G. I., Yoqubova, X., & Abdunazarova, S..(2022). 6-7 YOSHLI BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORSHINING AXAMIYATI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 584–587.
87. Zulxaydarov, J. A., & Abduraximov, S. D. (2022). AYOLLAR FUTBOLINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 588–593
88. Буранова, Н. А. (2022). МИЛЛИЙ МЕРОСДА АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 594–598
89. Narimanovna, G. A. (2022). SOME INNOVATIVE TECHNOLOGIES WHICH'RE CONDUCTING WITH GAMES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 599–605.
90. Karimov, U. M., Muminov, N. S., & Hakimov, D. V. (2022). SUT VA SUT MAHSULOTLARINI SIFAT VA XAVFSIZLIK KO'RSATKICHLARI TAHLILI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 606–616.
91. G'aybullayev, G., & Nurkabulov, S..(2022). KUZGI BUG'DOY URUG'LARINING DON SIFATLARIGA MAKRO VA MIKRO O'G'ITLAR HAMDA O'STIRUVCHI STIMULYATORLARGA BOG'LIQLIGI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 617–622.
92. G'aybullayev, G., & Nurkabulov, S..(2022). KUZGI BUG'DOY URUG'LARINING DALA UNUVCHANLIGIGA O'G'IT MEYORLARINING TA'SIRI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 623–626.
93. G'aybullayev, G., & Nurkabulov, S..(2022). O'SIMLIKLARNING QISHGA CHIDAMLILIGIGA O'G'IT ME'YORLARINING TA'SIRI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 627–630.
94. Izzatova, A..(2022). XITOIY MANBALARIDA O'RTA OSIYO HAQIDAGI MA'LUMOTLARINING AHAMIYATI. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 631–636.
95. Khodjaeva, N. T. (2022). LINGUASTATISTIC FEATURES OF RIDDLES ABOUT ZOONYM IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 637–642.
96. Kobilova, N. R. (2022). PRACTICAL-BASED TECHNIQUES TO DEVELOP STUDENTS' PRONUNCIATION IN EFL CLASSES. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 643–646.
97. Babajanova, K..(2022). ENHANCING LEXICAL COMPETENCE IN FORIGN LANGUAGE LESSONS. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 647–650.
98. Имомова, Н..(2022). МАКТАБДА ГЕРМАН ТИЛЛАРИ ГРАММАТИКАСИНИ ЎҚИТИШНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ХУСУСИДА. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), 651–657.

